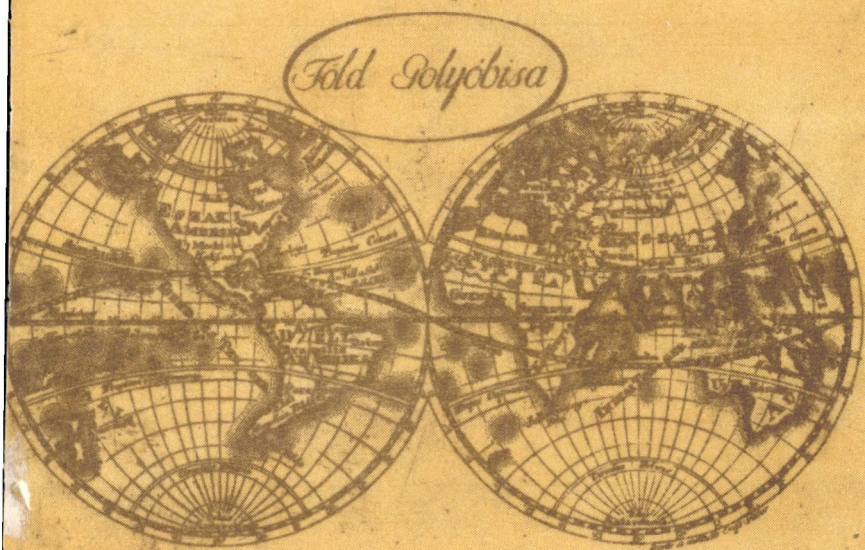

312

1884. JANUÁR 15. KÖNYVTÁRSZÁM 111

ILÁGTÖRTÉNET

piros

'84/1

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1984

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Bernard Guenée: Állam és nemzet Franciaországban a középkorban .	3
Hans Kohn: A reneszánsz és a reformáció. A nacionalizmus jelentke- zése	17
Thomas Sowell: Az amerikai nemzet mozaikkövei	38
Charles Townshend: Modernizáció és nacionalizmus: perspektívák a közelmúlt írtörténelmében	50
G. Castellán: A nacionalizmus tanulmányozásához. A német mítosz és az osztrák öntudatra ébredés	65
Niederhauser Emil: A dicső múlt — mítosz és realitás	74
Ágh Attila: Nemzettéválás a fejlődő országokban	84
Anouar Abdel-Malek: Szociológiai útikalauz a „nemzeti reneszánsz” fogalmához	112
Claude Markovits: A gyarmati India: nacionalizmus és történelem . .	129

A címlap az „Oskolai Új Átlás...metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban...deák ifjak által Budai Ázsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest V. József Nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92,— Ft, példányonkénti eladási ár: 23,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8414500 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

ÁLLAM ÉS NEMZET FRANCIAORSZÁGBAN A KÖZÉPKORBAN¹

(*Revue Historique*, t. 237. 1967:1. 17–30)

Aki az állam és nemzet közti kapcsolat problémáit kezdi vizsgálni, minden bizonnyal megdöbben, elődei mennyire sokféle véleményt képviseltek.² Ha azután, második lépésként, kutatni kezdi e sokféleség okait, hamar rájön, hogy a szerzők azért nem értenek egymással egyet, mert nem ugyanarról a dolgról beszélnek. Nem mindig törődtek vele, hogy megállapítsák, mikor tűntek fel először a fogalmak, amelyeket felhasználtak, sem azzal, hogy meghatározzák, előttük milyen értelemben alkalmazták őket. Márpedig a mentalitások történetének kényes és bonyolult témakörében a szavak történetén kívül mással nem fogunk boldogulni.³

Lássuk először az állam szót. Lehetséges, hogy a császárság késői korszakának egyes szerzői, mint Tertullianus vagy Orosius a *status* szót használhatták az állam értelmében.⁴ De utánuk ez a használat eltűnt és a *status* szó századokon keresztül semmi mást nem jelölt, mint a létezésnek egy módját. Tegyük most félre, társadalmi vonatkozásában milyen értelmezést kaphatott a *status* szó és ragaszkodjunk politikai tartalmához. A császárság késői korszaka óta és az egész középkor folyamán használatos a *status reipublicae*, *status imperii*, *status regni* kifejezés. A 12. század második felétől kezdenek beszélni *status regis*-ről. De ezekben a kifejezésekben a *status* szó még nem akar semmi mást mondani, mint létezési módot, helyzetet, állapotot. A 13. század második felében kezd a *status* részben pontosabb értelmet kapni, másrészt akkor kezdik használni egyedül. A *status regis* alatt legtöbbször a királyi funkciót, hivatalt, méltóságot kell érteni. Innen adódik a *status* szóban a hercegi hatalom, erő értelmezése, és innen a kormányzaté. Ami a *status reipublicae*-t vagy *regni*-t illeti, teljesen természetesen adódik belőle a politikai rezsim értelmezése. Végül, hogy meghatározzák a politikai testület egészét, beleértve a kormányzókat és a kormányzottakat egyaránt, a középkor végi szerzők legszívesebben a százszor ismételt *status regis et regni* kifejezést használták, a király és a királyság államát.⁵ Így a *status* szó, magában használva, lassan utolsó értelmezése felé tolódik el. De csak Commynes-nél, a 15. század legvégén következik be, vagy a 16. század elején, Seyssel-nél,⁶ hogy az État szóval néha mint

politikai testülettel találkozunk, és legtöbbször ezt az értelmezést adjuk neki ma is.

Az *État* szó maga tehát a középkorban nem létezett. De létezett-e maga a fogalom? Sok történész tagadja ezt. Szerintük állam nincs uralkodói hatalom nélkül; így tehát, mondják, az egyetemes birodalom és a főpapi hatalom teljessége (*plenitudo potestatis pontificale*) azt jelenti, hogy állam nincs. De itt túl nagy fontosságot tulajdonítanak az állam meghatározásában az uralkodói hatalom fogalmának; az a megállapítás látszik ésszerűnek, hogy az állam azóta létezik, hogy egy adott területen élő népesség egy adott kormányzatnak engedelmessé válik. Mindenesetre azonban Franciaország királya nagyon hamar korlátokat szabott a pápa és a császár követelőzéseinek, és még akkor is, ha megengedi, hogy ő a világ legfőbb ura, Franciaország királya általános felfogás szerint, legalább is a 13. századtól kezdve, mindenképpen uralkodó volt.⁷

Az állam szó nem létezik; de a dolog maga igen. És meghatározásához a kortársak jól-rosszul alkalmazott szavakhoz folyamodtak, legtöbbször a *respublica*, *regnum* kifejezéshez, de sokszor *corona*-hoz,⁸ vagy magához a *populus*-hoz is, melynek Cicero óta még a középkor végén is csak politikai értelmezése van, politikailag megszervezett emberek közösségét jelenti.⁹

Ami a nemzet szót illeti, ne engedjük, hogy megtévesszen bennünket az az értelmezés, melyet a 18. század óta kaphatott, és amely annyi félreértés okozója lett.¹⁰ Az egész középkor folyamán a nemzet szónak csak egyetlen értelme van, az, melyet az antik meghatározások hű visszaadója, a sevillai Isidore ismert: etimológiájához hiven (*natio, nascere*, 'születni'), a *natio*, mint *gens*, egy csoport embert jelent, akiknek közös eredetük van, *multitudo ab uno principio orta*.¹¹

Mi jelöli az egyazon nemzethez tartozást, mi teszi nyilvánvalóvá a közös eredetet? Itt minden szöveg megegyezik: a fizikai megjelenés, a szokások, és főleg a nyelv. Sevillai Isidore megmondta: *Initio autem quot gentes, tot linguae fuerunt*¹² (kezdetben ahány nép volt, annyi nyelv). Turgot pedig hozzáteszi: „A nemzet azoknak az embereknek összessége, akik azonos anyanyelvet beszélnek.” Csak ezek a kritériumok léteznek tehát? Nem éppen. Az emberek történelmükön keresztül is megőrizhetik eredetük emlékeit.

Ezt megállapítva, milyen kapcsolatot képzelt el a középkor a politikai közösség és az etnikai közösség, a *populus* és a *natio*, az állam és a nemzet között? Egyes gondolkodók szerint, akik a Szent Ágoston-i vonalat kö-

vetik, a népnek semmi köze a nemzethez, mert a politikai közösség létrejöttének alapja egy szerződés, mely egymáshoz köti az embereket, akiknek az eredete keveset számít, pusztán az akarat a lényeg, hogy együtt legyenek. Meg kell azonban mondanunk, hogy e gondolatmenet hívei ki-sebbségben vannak és a középkor teoretikusainak nagy része egyetért abban, hogy nincs tökéletes közösség, ha egy politikai közösség tagjainak egyben nem közös az eredetük is, ha egy nép egyben nem alkot nemzetet is. A szilárd államnak a nemzetre kell támaszkodnia.¹³

Franciaországban kezdetben volt az állam, a királyság, és e politikai kereten belül számos nemzet élt, különböző megjelenésű, öltözetű, szokású, nyelvű emberek. A középkor végén ezek a szokás- és nyelvbeli különbségek még elevenen élnek; 1323-ban XXII. János, aki Cahorsból származott, de Párisban és Orléansban tanult, le kellett, hogy latinra fordíttasson magának egy franciául írott levelet, melyet a francia királytól kapott,¹⁴ és még 1463-ban is XI. Lajos és kedvelt városa, Brive¹⁵ lakossága között szívélyes, de éppen nem könnyű a társalgás. A királyságon belüli különbségek még annyira észrevehetőek, hogy VII. Károly alatt a királyság nemzeteiről beszélnek, a 16. század közepén pedig Franciaország nemzeteiről.

Vajon azt a következtetést kell-e ebből levonnunk, hogy mivel nem minden franciának voltak azonos szokásai és még nem beszéltek azonos nyelvet, Franciaországban az állam a középkor végén még nem támaszkodott nemzetre? Ha ezt mondanánk, nem mérnénk fel mindazt, ami elválasztja a tényeket a hiedelmektől. 1500-ban épp úgy, mint 1100-ban Franciaországban sokféle szokás és nyelv volt, de azok a tulajdonságok, amelyek valaha elviselhetetlennek tündek és alapvető különbséget jelentettek, ma már csak árnyalati eltérések és egyáltalán nem akadályoznak meg abban, hogy elhiggyük egy francia nemzet létezését. Mert ha 1500-ban beszélnek is még Franciaország nemzeteiről, beszélnek a francia nemzetről is. A középkor végén a franciák objektíve talán nem alkottak még nemzetet egyetlen nyelvel, azonos szokásokkal és azonos életmóddal, de hittek a maguk nemzet-voltában. Az állam és a nemzet fogalma egymást fedi. Franciaország valóban egyike azoknak a tökéletes közösségeknek, melyről a teoretikusok álmodtak.

Hogy a középkori Franciaországban mikor kovácsolódott ki egy francia nemzet fogalma, mely egybeesik a királyság fogalmával, mióta és milyen körülmények között tudott az állam Franciaországban arra a meggyőződésre támaszkodni, hogy a franciák egyetlen nemzetet képviselnek,

melyre – mindenesetre a jelenlegi értelmezésétől eltérő tartalommal, de a középkor optikájának, az ő nemzeti érzésüknek megfelelő tartalommal használva – hivatkozni lehetett, erre a kérdésre próbálok most válaszolni.

1274-ben Primat barát franciára fordítja *Franciaország nagy krónikáit*. Suger alapján elbeszélve az 1124-es hadjáratot, felvonultatja az első négy csatát és hozzáteszi: „Ezekután következett az ötödik csata, melyben Thebaut do Champegne nagybátyjával, a nemes gróffal, Huom de Troies-val, aki az angliai Henrik királlyal háborút viselt Lajos király ellen és a királyság megsegítésére jött az idegen nemzetek ellen...”¹⁶ Ez a mondatrész mindenképpen Primat-tól származik, mert Suger latin szövegében ennek nincs nyoma.¹⁷ Ez a szöveg már egy lépést jelent a királyság és a nemzet asszimilációja felé, mivel egyik oldalon szerepel a királyság fogalma, a másikon az idegen nemzeteké. De ez még nem olyan világos, mert Primat gondolkozása szerint az idegenekkel a francia nemzeteket kellett volna szembeállítani. Ezzel szemben 1318-ból már világos példánk van: egy szöveg a *natione gallicus*-ról¹⁸ beszél. Ettől fogva már számos példát tudunk idézni, ahol a *nation gallicana*-ról¹⁹, a *nacion de France*-ről²⁰ van szó. A francia nemzet történetében a 14. század eleje döntő fordulatot jelent, mert ez az a pillanat, amikor a királyságot jelentő politikai közösség tagjai meggyőzték magukat róla, hogy ugyanakkor, egy etnikai közösséget is alkotnak, egy nemzetet.

Túl nagy fontosságot tulajdonítunk itt a szavaknak? Nyilvánvalóan ez az adalék egy hosszú láncnak csak egyetlen láncszeme, melyhez szorosan kapcsolódik: a francia nemzet fogalmának feltűnése már hosszabb ideje előkészületben kellett, hogy legyen, és semmi nem bizonyítja, hogy a 14. század elejétől kezdve az egész királyságban már mindenütt elterjedt.

Nézzük, mit mutat a 12. század. Ebben a korszakban adva van egy királyság és adva van egy király. A királyságnak bizonyos kohéziót ad a király személyéhez fűződő hűség a királynak hódolók részéről. De a nagy hűbéresek világán kívül hogyan képzelik el maguknak a királyt, a királyságot a királyság lakói? A királyhoz viszonyítva hogyan helyezkednek el ebben a királyságban? Úgy tűnik, hogy a 12. századi franciának városán, várbirtokán, néha grófságának, hercegségének határain kívül nem igen van tudomása semmiről. Ez a kis terület a hazája; akik máshonnan jönnek, azok idegenek.²¹

Élnek azonban a király környezetében, apátságok köré csoportosulva, különösen Saint Denis hatósugaraiban olyan hivatalnokok, akik megpróbálták túllátni a kis hazák határain, túl a királyén is, és megpróbálták magukat tágabb perspektívák közé helyezni.

A királyságnak először is vallási igazolást adtak, és egy szent, Saint Denis védelme alá helyezték. Suger elmeséli nekünk, hogyan ment 1124-ben VI. Lajos Saint Denisbe, hogy átvegye a királyi lobogót, mert annyi ember kijelentése és ismételt tapasztalatok alapján felismerte Saint Denisben „a királyság speciális, és Isten után a leghathatósabb pártfogóját.”²² Nem Franciaország az egyetlen állam a 12. században, mely azzal, hogy egy szent pártfogó védelme alá helyezi magát, tagjává válik a nagy keresztény családnak.²³

Nem csak Saint Denis áll a király mellett, de maga Franciaország is, akiből maga Suger csinál személyiséget. Térjünk vissza ahhoz a szakaszhoz, mely Primat-t meghihlette, s melyet az imént idéztem. Suger ezt mondja: „Amikor személyesen megérkezett Thibaut palatinus gróf, engedve Franciaország esdeklésének [ex adjuratione Francie] bár háborút viselt nagybátyjával, az angol királlyal, nagybátyja, a nemes gróf, Huguey de Troyes társaságában érkezett meg, és a király egy negyedik csatát harcolt...”²⁴

Ezekben az időkben a legfontosabb történeti iskolák szerzetesiek voltak (a Fleury kolostor a 11. században, a Saint Denis-i a 12. században) és ezeken az iskolákon keresztül maradt fenn az a gondolat, hogy a frankoknak közös eredetük van és ez az eredet trójai. A frankok trójai eredetének tétele először a 7. században tűnt fel a *Chronique de Frédégaire*-ben; a 9. században már klasszikussá vált; Aimon de Fleury (meghalt 1008-ban) éleszti újra *De Gestis Regum Francorum*-ában a *Grandes Chroniques de Saint-Denis*-ben; a 13. században pedig Rigord újra végig elmondja a *Gesta Philippi Augusti*-ban: Lutécia a trójai Priamus király fia, Paris tiszteletére kapta a Paris nevet; Franciaország királyai Marcomirtól erednek, ez a trójai Francion leszármazottja, akinek a történetét elbeszéli.²⁵

Így a 12. században a vallás és a történelem új dimenziókat próbál adni a régi *regnum Francorum*-nak, és a királyság lakóit nem csak politikai, de vallási, történelmi, etnikai közösségbe igyekszik foglalni.

De nem szabad túl messze mennünk. Eleinte ezek az erőfeszítések csak egy egészen elenyésző kisebbség próbálkozásai voltak. Hogy Saint Denis kultusza milyen mértékben, milyen vidékeken terjedt el a 12. században, azt csak egy Saint Denis kultuszával foglalkozó tanulmány mutathatná ki, és tudtommal ilyen nem létezik. Milyen mértékben terjedt el a 12. században a trójai eredet gondolata? Elég csekélyben, ha hihetünk Edmond Faral munkáinak. És azok a történészek, akik a 12. század vonatkozásában francia nemzeti érzésről beszélnek, pusztán azért, mert

Saint Denis plébánosa, Suger egyszer megszemélyesítette Franciaországot *Histoire de Louis VI.* c. krónikájában, nyilvánvalóan túl messze mentek.

Hozzá kell tennünk, hogy a St. Denis-i szerzeteseknek több gondjuk volt arra, hogy meghatározzák, mi áll érdeklődésük középpontjában, mint arra, hogy megvonják határait. Beszélnek királyról, dinasztiáról, St. Denisről, Franciaországról, franciákról, Francion-ról... de semmit nem mondanak arról, mely országok alkotják Franciaországot, milyen tartományokat laktak a franciák. A francia szó tanulmányozása még hátra van, erről most nem beszélünk; de a Franciaország szóval kapcsolatos tanulmányok bebizonyítják, hogy az a Franciaország, melyről a 12. század közepén beszélnek, területi kiterjedésében soha nem volt azonos a királyság területével.²⁶

A 12. században tehát politikai, vallási, történelmi meggyőződések kapnak hangot, melyek bizonyára hozzájárulnak az állam fenntartásához, de nem terjednek még ki a királyság egész területére, és távolról sem érintik a királyság minden lakóját.

A 13. században kerül sor arra, hogy ezek az eszmék, hiedelmek, alkalmazkodjanak a királyság nyújtotta földrajzi kerethez. Itt megint a szavak vizsgálata igazít el bennünket. Tudjuk, hogy a Franciaország szó használatos volt a 12. században, anélkül azonban, hogy Franciaország kiterjedése azonos lett volna a birodalom kiterjedésével. Amikor a királyságról szándékoztak beszélni, a szerzőknek gondjuk volt rá, hogy a *tota Francia*, egész Franciaország kifejezést használják. Csak a 12. században következik be, hogy mivel a királyság határozottabb jelleget öltött, saját nevet kezdenek számára adni és Franciaországnak kezdik hívni. Fontos esemény segít hozzá, hogy meghatározzuk ennek bekövetkeztét. 1200-ban III. Ince pápa interdiktummal sújtja Fülöp Ágost királyságát. Számos szöveg beszéli el az eseményt. Egyesek azt mondják, hogy az átok az egész királyságot, *universum regnum* sújtotta, mások a király minden földjéről beszélnek, *terra tota regis, in omni terra que ... obedit regi*, Franciaország királyának minden földjéről, *tota terra regis Franciae*, egész Franciaországról, *tota Francia*. De a Sens-féle *Annales de Sainte Colombe* egyszerűen azt mondja: Franciaországot interdiktum alá helyezték, *Francia fuit interdicta*.²⁷ 1180-ban viszont, amikor a *Rex Anglie* kifejezést már régóta használták, soha senki nem mondta másképp, mint *Rex Francorum*. 1196-ban a *Rex Francie* kifejezéssel már mindenféle okiraton találkozunk. 1204. júniusában végül a *Philippus rex France* kifejezést a királyi levelek kezdő formulájában használták. 1205. júniusában jelenik meg először a *Regnum Francie* formula, amelyet a továbbiakban következetesen viszlantunk.²⁸ A 13. században

a franciák tudják, hogy olyan birodalomban élnek, melyet Franciaország-nak neveznek.

Hazájuknak is a 13. században kezdik tekinteni a franciák az országot. Szent Lajos király alattvalói eleget olvasták a régieket ahhoz, hogy tudják, a hazát szeretni kell, harcolni kell érte és ha kell, meghalni. De pontosabban mi az ő hazájuk? Mindaddig az ország bármelyik lakója azt a vidéket tekintette hazájának, ahol született, ahol lakott. De a római jog újrászületése emlékezteti rá a klerikusokat, hogy a birodalom minden polgárának két hazája van, az a haza, ahol született, a *patria sua* vagy *propria*, és Róma, a közös haza, a *communis patria*. Ezt az értelmezést alkalmazták a francia helyzetre is. Jacques de Revigny orleansi jogtudós mondja 1270-ben: *Quia Roma est communis patria, sic corona regni est communis patria, quia caput*, „ahogy Róma a rómaiak közös hazája, ugyanígy a királyság koronája a franciák közös hazája, mert ő a feje.” A közös haza fogalmáról gyorsan jutnak el a haza fogalmáig. Guillaume Durand (meghalt 1296-ban) mondja *Speculum Juris*-ában, hogy a királynak felhatalmazása van rá, hogy rendkívüli eszközökhöz nyúljon „a haza és a korona védelmében” (*pro defensione patriae et coronae*) a reimsi érsek 1297-ben azt írja a pápának, hogy a királyság minden lakójának az a dolga, hogy „megvédje a királyságot” (*ad defensionem regni et patriae*); és a 14. század elején Guillaume de Nogaret azzal védekezik, hogy az volt a dolga, hogy megvédje urát, a királyt, *nec non et patriam suam regni Franciae*, „és a hazáját is, vagyis Franciaország birodalmát”.²⁹

Ugyanebben az időben kristályosodik ki két kiegészítő fogalom, a honos (az országban született, természetes) és az idegen képzete. *Naturel*, *naturalis*, a karoling idők óta így határozta meg a földesúr, a hűbérúr az alattvalót, aki születése folytán került adott, tehát jogos helyzetébe. A 13. században a „*naturel*” kifejezést bizonyos földterület vonatkozásában kezdik emberekre alkalmazni. Mindazok, akik egy országban születtek, annak természetes (honos) lakosai és természetes (honos) közösséget alkotnak. A honosokkal (*naturales*) (*indigenae*) az országon belül születettekkel szemben a 12. és 13. században számos kifejezés használatos (*advena*, *peregrinus*, *extraneus*, *albanus*, *de foris veniens*) azoknak az idegeneknek megjelölésére, akik máshonnan jönnek. Akkor azonban csak olyanokról van szó, akik egy másik hűbérbirtokról, egy másik bírói hatóság elől, másik várbirtokról, másik városból jöttek.³⁰ Egy 13. század legvégéről vagy a 14. század legelejéről származó bírói memorandumban a szerző megkülönbözteti „azokat az embereket ... akik az országon kívül szület-

tek”³¹ és „azokat, akik az országban születtek”. Az ország végeit a 13. században csak egy vékony, közigazgatási értékű választóvonal jelentette, alig fontosabb, mint bármely más feudális határvonal az országban belül. De ime, ahogy az állam kezd megszilárdulni, egyre erősebb politikai, gazdasági, pénzügyi és főleg katonai realitássá kezd válni, a 14. században már „országhatárról”³² beszélnek. És az a tény, hogy valaki ezen a mindig határozottabb vonalon, ezen a mindig fontosabbá váló határon belül vagy kívül született, ez határozza meg ezentúl az egyik oldalon az idegeneket, a másik oldalon a „honosokat”, „az ország polgárait” (1312), vagy az országbelieket, belföldieket („regnicos”) (1324).³³ De ha az ember, azzal, hogy az országban belül született, tagjává válik annak a politikai közösségnek, amely Franciaország, a *nemzet* fogalma, anélkül, hogy veszítene korábbi értékéből és jelentőségéből, feltartóztathatatlanul afelé fejlődik, hogy területi értéket kapjon és egybeessen az állammal. Nem véletlenül történik, hogy 1318-ban kezdenek a franciák beszélni a nemzetről, melyet alkotnak, a *natione gallicus*-ról.

És így a 13. században következik be, hogy a királyságot jelentő politikai keret egész sor fogalmat, képet, érzelmet vonzott magához, olvasztott magába, melyek minden bizonnyal régiek voltak ugyan, de addig semmi közük nem volt ehhez a királysághoz.

Milen körülmények között, milyen okozók következtében jöhetett létre ez a fejlődés?

Elsősorban ne becsüljük le a háború fontosságát. Fülöp Ágost hódításai a Plantagenet hűbérbirtokokon és főleg Normandiában mindenképpen pozitív lökést jelentettek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a *Rex Francie* kifejezés a hivatalos címzésben 1204. júniusában tűnik fel először, Rouen elfoglalása pillanatában. De főleg a Délnek, a király által történt meghódítása adott a királyságnak realitást, személyiséget. Az, hogy az aquitaniai dél, melynek külön útjai a meroving idők óta annyi bosszúságot okoztak a Loire-on túli kormányoknak, olyan könnyen belenyugodott a 13. században a Capet hódításba, számomra rejtély, melyről örülnék, ha többet tudhatnék.

De ha a déliek viselkedését nem is értem, jobban el tudom képzelni az uralkodó körül élő bizonyos embercsoportok erőfeszítéseit. A királyi kíséret szerzetesei, barátai tovább írják Franciaország történetét. Beauvais-i St. Vince *Speculum historiale*-jában, Saint Denis *Grandes Chroniques*-jában, melyeknek Primat atya ad francia változatot, 1274-ben elmesélik a franciáknak dicső trójai eredetüket, vagy uralkodóik életét. A nyelvi egység

get nyilvánvalóan nélkülöző 13. századvégi Franciaország lakóit csak Vincent de Beauvais és Saint Denis, Troie, Francion, Clovis és Nagy Károly szerzeteseinek történelmi erőfeszítései tudták meggyőzni róla, hogy eredetük közös és hogy nemzetet alkotnak. Szoros kapcsolat van a 13. század második felének historiográfiai erőfeszítése és a *natione gallicus* 1318-as feltűnése között. És valóban meglepő, hogy az 1870-es évek utáni történetész-generációk, akik arra törekedtek, hogy meghatározzák a francia nemzetet, olyan kevés érdeklődést fordítottak a francia historiográfiára.

A történészek mellett a párisi École teológusai próbálták meghatározni a *communitas perfecta*, a tökéletes közösség képletét, ahol az állam egy nemzetre támaszkodik, és a *fraternitas naturalis*-t, a természetes testvériséget, mely a feudális renddel szemben megnyilatkozik és megtilt minden hűbéri köteléket az állam határain túl.

Végül Orléans és Toulouse jogászainak közreműködése is alapvetően hozzájárult az épület felépítéséhez, ahogy a „haza” és az „idegen” szavak története ezt illusztrálta.

Nézzük a lényegét. 1270-ben meghal egy szent király, aki nyilvánvalóan nagyobb fontosságot tulajdonít a vallási vagy feudális szempontoknak, mint a nemzeti értékeknek, és aki például nem látja be 1264-ben, miért ne vehetne az angol király maga mellé külföldi tanácsosokat épp úgy, mint belföldieket, akiket ő „hasznosnak és hívnek” (*utiles et fideles*)³⁴ tart. Ötven évvel később a franciák bizalmat éreznek szent pártfogójuk iránt. A francia királyságot hazájuknak tekintik. Honos lakóinak érzik magukat. Szembeszegülnek az idegenekkel. Büszkék közös trójai eredetükre, közös múltjukra. Meggyőződésük, hogy nemzetet alkotnak.

Az állam megalkotta a nemzetet. De most a nemzet lesz az állam legjobb támasza és más szint ad politikájának. A 14. század eleji zsidóüldözéseknek kétségtelenül voltak más okai is, de az is történt, hogy a zsidók sértették a vallási és etnikai meggyőződésen alapuló nemzeti érzéseket. A Valois ház Plantagenetek elleni háborújának minden bizonnyal számos más oka is van, de részben az váltja ki, hogy a franciák nem hajlandók tűrni, hogy angol királyuk legyen. „Valois Fülöpöt azok koronázták meg, akik a királyságban születtek”, mondja egy krónika.³⁵ A százéves háború, kezdeteitől fogva, nemzeti háború. A 14. század elejétől fogva kezdenek a franciák francia nemzetről beszélni és eddig minden bizonyítja, hogy nem tévedtünk, amikor fontosságot tulajdonítottunk a szavaknak.

Ha az elit értelmiség nemzeti érzelmeiről meg is bizonyosodtunk, a 14. század elejétől kezdődőleg, nem bizonyos, hogy az ország minden la-

kója már ettől a korszaktól kezdve ugyanígy bekapcsolódott ebbe a fogalomkörbe és képzetvilágba. Mindenesetre a háború gyorsan átalakíthatta őket. Egyrészt ráébresztette őket saját öntudatukra, ahogy városaikban meghökkenítő betolakodókkal találkoztak össze, akik szitkozódtak, ittak (még hozzá sört!), akik illojálisak voltak, vörös képük volt és ráadásul még nem is tudtak franciául beszélni, csak gyalázatosan.³⁶ Másrészt jelentős propaganda-erőfeszítésekre kényszerítette a kormányzatot, és ennek eredményeképp ismertté váltak olyan eszmék és képek, amelyek 1300-ban még kevésbé voltak elterjedve.

Súlyos értekezések, hősi énekek, röpiratok, még inkább azonban a királynak jó városaihoz intézett és a heroldokkal a piacokon, az útkeresztelkedéseknél felolvasatott pátensei, a zsonglőrök által előadott énekek és versek, akiknek szavait a király tisztviselői ellenőrizték, felvonulások szónoklatai, nyilvános imák, ünnepélyes misék, melyekre az ezek tárgyát képező és témáit ihlető hatalom szólított fel, – ime az eszközök, melyeket a királyság a 14. századtól kezdve felhasznál, hogy a körülötte született eszméket a tudatok mélyébe juttassa.

Ez az egész propaganda-irodalom, melyet érdemes lenne megvizsgálni, mindig keresztshadjáratot remél, mindig a király erényeit és szent voltát hangsúlyozza, de más, kifejezettebben „nemzeti” tárgyai is vannak: Saint Denis, az ország hathatós védelmezője; azok, akik meghalnak a királyért és a királyságért, minden bizonnyal elnyerik a mártírok koronáját; az ellenséget végül is el fogják veszejteni bűnei; a franciák, hála erényeiknek, különösen pedig annak a *gallica fortitudo*-nak, melyről annyit beszélnek, mindig diadalmaskodni fognak; a franciáknak méltóknak kell lenniük trójai eredetükhöz, Francionhoz; győzniük kell, ahogy győzött Chlodvig, Nagy Károly, Fülöp Ágost; emlékezniük kell rá, hogy azért nevezik őket franciáknak, mert bátrak, mert szabadok, és mert Franciaország birodalma a „franchise”, a szabadság birodalma.

A háború és a vereség természetes gyümölcsként a 14. század politikai propagandája intenzívebbé és egyszer s mind nemzetibbé alakult. Ezen keresztül befejeződik a nemzetté válás. Crécy, Pitiers hatása nem marandó, mert a franciák 1360-ban épp annyira nem akarnak többé az angolok fennhatósága alatt maradni, ahogy 1328-ban nem akartak maguknak angol királyt, V. Henriket a polgárháború ingatta meg. Jeanne d'Arcnak nem kellett kialakítania egy nemzetet, mert az már létezett; egy kevésbé meggyőző uralkodóhoz kellett egy már hosszú múlttal rendelkező nemzetet odavezetnie. Jeanne d'Arc megjelenése nem csoda: következmény.

A 15. századra Franciaország megtalálja békéjét és nyugalalmát. A francia állam minden próbát kiállt, mert a franciák a háborúk megindulása óta e konstrukciót, a francia nemzetet nyilvánvaló ténynek, természetes adottságnak tekintették. Nem tudok jobb példát adni a középkor végi Franciaországon belül a nemzet létezésére és erejére Thomas Basin fogalmazásánál, amikor Normandia 1450-es visszafoglalását beszéli el: „Az angolok Normandiát erővel foglalták el és erővel tartották ott fenn uralmukat; a lakosság a félelem nyomása alatt élt itt; amint rátaláltak az útra, melyen meg tudták törni a félelem és az erőszak durva szolgaságát, egy honi mozgalom örvendetes nyomására, igyekeztek nem csak elfogadni, de felszólítani a régi és *természetes* hazai francia uralkodók házáat és úgy siettek eléje, mint *természetes* nyugalomuk székhelye felé.”³⁷

Térjünk át XI. Lajos erőfeszítéseire, aki az egész országnak azonos szokásokat³⁸ akarván adni, ezt úgy értette, hogy a nemzetet még szorosabban akarta összekötni az állammal. És álljunk meg 1485 körül, amikor a nyomtatás új arcot kezd adni a propagandának, amikor a nyomtatott pamfletek és hírek a nemzeti meggyőződésnek új intenzitást adnak, anélkül, hogy a lényegét megváltoztatnák. És foglaljuk össze:

A középkorban senki nem gondolta, hogy egy állam szilárdan állhat anélkül, hogy egy nemzetre támaszkodnék. Így Franciaországban is az állam megalkotói óhatatlanul egy nemzetet is kellett, hogy alkossanak, meg kellett győzniük a franciákat arról, hogy természetes történelmi közösséget alkotnak. Franciaországban az állam alkotta meg a nemzetet. Nagyjából 1300-tól kezdve van francia nemzet, mert a franciák hisznek benne, hogy nemzetet alkotnak. És attól fogva a nemzet fenntartja az államot.

Tartok tőle, hogy ezek a következtetések nagyon egyszerűnek és szegényesnek tűnnek, és még így is korlátoznom kell vonatkozásait. Magától értetődik, hogy pusztán Franciaországra érvényesek, és csak a középkorra (feltéve, hogy egyáltalán érvényesek valamire). Az újkorban Franciaországban a nemzet szó teljesen más értelmezést kap és ez épp úgy oka, mint következménye a francia politikai életben végbement mély átalakulásoknak. És a középkorban Franciaországon kívül egészen másképp alakultak a dolgok, mint Franciaországban. Franciaországban az állam létrejötté megelőzte a nemzetét; másutt, mint Itáliában vagy Németországban, a nemzet előzte meg az államot. Franciaországban a nemzet definíciója politikai, vallási, történelmi; Németországban főleg nyelvészeti; Itáliában elsősorban történelmi; egyebütt talán inkább gazdasági. Franciaországban a főszerepet

az állami tisztviselők vitték; másutt talán a kereskedők, vagy a nemesek, vagy a parasztok hívták életre a nemzetet.

Minden eset egyedi. Minden általánosítás kudarcra van ítélve. Az összehasonlítások azonban hasznosak lehetnek, azzal a feltétellel, hogy egy adott ország lakosainak egy adott pillanatban átélt valódi érzéseit próbáljuk felfedezni. Kétségtelenül sok módszer lehet ennek az elérésére. Magam két fő utat látnék: nem mondhatnám, hogy az utolsó évtizedekben a francia középkorászok különösen foglalkoztak volna ezekkel. Az egyik a szavak története, a másik a történetírás története.

Jegyzetek

1. Ez az előadás a Párisban 1966. májusában tartott „Francia-szovjet történelmi ülészek” alkalmával hangzott el. Köszönetet mondok Renouvin úrnak, amiért lehetővé tette, hogy a *Revue Historique*-ben közreadhassam.
2. Bizonyos történészek szerint Franciaországban már a 9. századtól kezdve beszélhetünk nemzeti érzésről; mások viszont tagadják, hogy a 18. század vége és a Forradalom előtt létezhetett valódi nemzet Franciaországban. És minden közbeeső századot úgy lehet tekinteni, mint a „francia nemzet” megszületésének időpontját. Tanulmányomhoz legtöbbet az alábbi munkákból merítettem: *J. Hui-zinga*, Patriotism and Nationalism in European History, első kiadása 1940, újra kiadva a Men and Ideas c. kötetben, London, 1960, 97–155; *H. Kohn*, The Idea of Nationalism. A Study of its Origin and Background, New York, 1951; *F.A. von der Heydte*, Die Geburtsstunde des souveränen Staates, Ratisbonne, 1952.
3. Ld. *B. Guenée*, L'histoire de l'État en France à la fin du Moyen Age vue par les historiens français depuis cent ans, *Revue historique*, t. CCXXXII (1964) 351–352.
4. *H. Goelzer*, Status-État, *Bulletin Du Cange*, 1925, 39–40.
5. Számos példát találunk rá *G. Post*, Status regis, *Studies in Medieval and Renaissance History*, t. I (1964), 1–103; továbbá *F. Hartung*, Die Krone als Symbol der monarchischen Herrschaft im ausgehenden Mittelalter, in: *M. Hellmann*, Corona Regni..., Weimar, 1961. 1–69.
6. Ld. La Monarchie de France... (J. Poujol, Paris, 1961); *Seysssel* az État szót minden lehetséges vonatkozásában használja, de gyakran a politikai testület mai értelmezésében is.
7. Kell-e itt újra idéznünk a *Per venerabilem* (1202) decretalist: *Cum rex ipse superiorem in temporalibus minime recognoscat ... ?*
8. Corona Regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter, szerk. *M. Hellmann*, Weimar, 1961.
9. *Von der Heydte*, i. m. 209–210.; *E.H. Kantorowicz*, The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology, Princeton, 1957. 224.
10. *E. Renan*, Qu'est-ce qu'une nation? Paris, 1882, továbbá *H. Hauser*, Le principe

- des nationalités. Ses origines historiques. Paris, 1916 ... kitűnő meghatározást adtak a nemzet szónak, mely tökéletes ellentéte a középkori tradícióknak.
11. *Migne*, t. 82. col. 328.
 12. *Migne*, t. 82. col. 325.
 13. *Von der Heydte*, i. m. 201–205.
 14. *Histoire littéraire de la France*, t. XXXIV (1915) 394.
 15. Brive, Arch. comm. városi levéltár, FF 12.
 16. *Les grandes chroniques de France*, kiad. *J. Viard*, t. V, Paris, 1928. 241.
 17. *Suger*, Vie de Louis VI le Gros, kiad. és ford. *H. Waquet*, Paris, 1929. (Les classiques de l'histoire de France au Moyen Age, 11) 225.
 18. A „province” szó alkalmazásáról a korai Franciaország közigazgatási nyelvzetében ld. *G. Dupont-Ferrier* cikkét, *Revue historique* t. CLXI (1929), 301.
 19. 1417; *L.R. Loomis*, Nationality at the Council of Constance, in: *American Historical Review*, t. XLIV (1939), 525.
 20. *G. Dupont-Ferrier*, i. m. 301.
 21. *M. Boulet-Sautel*, L'aubain dans la France coutumière du Moyen Age, in: *Recueils de la Société Jean Bodin*, t. X. *L'étranger*, Paris, 1958. 65–100.
 22. *Suger*, i. m. 221.
 23. A 12. században a királyok szentté avatása megsokszorozódik (II. Henrik császáré 1146-ban, Hitvalló Eduardé 1161-ben, Dán Canuté 1165-ben, Nagy Károlyé 1165-ben, Sigisberté 1170-ben), míg III. Sándor pápa 1170-ben kiadott dekrétuma véget nem vet ennek. Róma fennhatósága alá utalva minden szentté avatási eljárást. A politikai szentek feltűnése jelentős mozzanat a középkor nyugati államaiban.
 24. Ld. fent, 21. l. n. 2.
 25. *E. Faral*, La légende arthurienne, 3. köt. Paris 1929. (Bibl. de l'École des Hautes Études. fasc. 255–257.)
 26. *M. Lügge*, „Gallia” und „Francia” im Mittelalter. Untersuchungen über den Zusammenhang zwischen geographisch-historischer Terminologie und politischen Denken vom 6–15. Jahrhundert. Bonn, 1960. (Bonner historische Forschungen, 15).
 27. *M. Lügge*, i. m. 173.
 28. *A. Teulet*, Layettes du Trésor des Chartes, t. I. Paris, 1863. 159 a, 187 b, 254 b, 291 b stb.
 29. *Kantorowicz*, i. m. 247–251.
 30. Ld. fent, 22 n. 1.
 31. *H. Regnaud*, La condition juridique du bâtard au Moyen Age, Pont-Audemer, 1922. 133–134; továbbá *M. Boulet-Sautel*, i. m. 79.
 32. *B. Guéné*, Les limites de la France, in: *M. François*, La France et les Français, sajtó alatt.
 33. *J. Boizet*, Les lettres de naturalité sous l'Ancien Régime, Paris, 1943. 165 és 167.
 34. *W. Stubbs*, Select charters and other illustrations of English constitutional history..., 2. kiad. Oxford, 1874. 409.
 35. *Scalachronica*, id.: *E. Déprez*, Les préliminaires de la guerre de Cent ans, Paris, 1902. (Bibl. des Éc. fr. d'Athènes et de Rome, fasc. 86), 34.

36. *P. Rickard*, *Britain in Medieval French Literature, 1100–1500*, Cambridge, 1956.
37. *Th. Basin*, *Histoire de Charles VII.*, kiad. és ford. *Ch. Samaran*, t. II. 1445–1450, Paris, 1944. (Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen Age 21), 106–107.
38. *Philippe de Comynes*, *Mémoires*, kiad. *B. de Mandrot*, t. II. Paris 1903. 37.; id.: *R. Gandilhon*, L'unification des coutumes sous Louis XI, in: *Revue historique*, t. CXCIV (1944), 318.

HANS KOHN:

RENEZÁNSZ ÉS REFORMÁCIÓ A NACIONALIZMUS JELENTKEZÉSE

(Hans Kohn: *The idea of nationalism. A study in its origins and background. New York, 1967. 119–129; 133–138.*)*

Azt a törvényt, amely a szolgálalkütséget van hivatva növelni, és az emberiség szabadságát csökkenteni, minden kétséget kizáróan igazságtalannak kell ítélni... a természetben oly igen vágyik minden a szabadságra, hiszen az az eredeti állapot valamiféle helyreállítása. Aki ennek megnyirbálásán tevékenykedik, az legérzékenyebb pontján bántja meg az embert. Ebből a megfontolásból következik, hogy *Anglia törvényei mindig a szabadság érdekében mondatnak ki.*

Sir John Fortescue, *De laudibus legum Angliae* (Anglia törvényeinek dicséretéről) (1465 k.), szerk. A. Amos (Cambridge, 1825), 157.

1.

Az általánosan reneszánsznak¹ és reformációnak² nevezett két nagy szellemi forradalom alkotta az átmenetet a középkorból a modern időkbe. A régi és az új mindenhol és mindenkor szétválaszthatatlanul egybefolyik, miközben a változások különböző gyorsasággal és változó intenzitással zajlanak, magukon viselve a sokrétegű osztályok, régiók és személyiségek megkülönböztető jegyeit. Valóban, még egyazon személynél is gyakran megmutatkozik a heves hullámokban előretörő új tendenciák és a furcsa mód fennmaradó hagyományok és régi életstílus együttlélése. A gyorsuló változások korszakai arról tanúskodnak, hogy az ember, aki a saját maga számára is megoldandó problémává lett, egyre inkább kutatja a történelem jelentését. Ez volt a helyzet a középkor végén is. Mindazt, ami az élet és a világ elfogadott alapja volt eddig – a világegyetem közepén, ég és föld között középponti helyet elfoglaló Föld, a teremtés és megváltás között fe-

*Az ismert amerikai történész Hans Kohn „The ide of nationalism” c. könyve 1944-ben jelent meg, és azóta már számos kiadást és fordítást élt meg. Annak ellenére, hogy eredményeit mások már több ponton továbbfejlesztették, még ma is a nemzeti fejlődés történetének nélkülözhetetlen kézikönyve maradt.

szülő idő jelentése, az emberiség azonosítása a bibliai törzsekkel – kezdték az új felfedezések aláásni és a gondolkodás új iránya módosítani. Machiavelli A fejedelemben megjegyzi, hogy „változás mutatkozott meg a dolgok menetében, és mutatkozhat továbbra is, napról-napra, túl minden emberi okoskodáson.” A régi rend eresztékeiben ingott meg. Az emberek új alapokat kerestek. Amikor Machiavelli *A fejedelem* c. művét írta, ugyanakkor írta Morus Tamás az *Utópiát* és Erasmus *A keresztény fejedelem neveltetését*. Társadalom és civilizáció egyaránt az újjászületés szükségét érezte: a régi alapok megtisztulása és szellemiesülése révén, ahogyan Erasmus remélte, vagy mint ahogyan Machiavelli jelentette ki, egy teljesen új, reális megközelítés segítségével, amely „una lunga sperienza delle cose moderne ed una continua lezione delle antiche”-ből (a modern életben szerzett bőséges tapasztalatok és a régiektől való folytonos tanulás) származik. A múltba merülő szenvedélyes kutatásnak és a jövőbe vetett izzó reménynek e korában került sor először tudatosan a kulturális nacionalizmus hangsúlyozására. A nacionalizmus a történelmi, társadalmi és intellektuális körülmények produktuma, éppen ezért a különböző országokban különféleképpen jelentkezett az ott és akkor uralkodó körülmények szerint. A nacionalizmus a különböző népeknél és különböző korokban egyéni és konkrét megjelenésében különféle jelentést hordozott. A nacionalizmus megértéséhez csak úgy lehet eljutni, ha összehasonlítjuk a különböző népek hasonló fejlődését; csak a nacionalizmus egyetemes története teszi lehetővé, hogy a tudásra vágyó minden egyes esetet a megfelelő perspektívából és a maga természetes környezetében lásson.

A tisztára vegetatív csoport-érület először a reneszánszban fejlődött nemzeti tudattá, ami az ókori klasszikusokból és az Újszövetségből nyerte inspirációját, minthogy ezeket most új megvilágításban, mélyebb megértéssel olvasták. A középkori univerzalizmus statikus rendjének áttörése lehetővé tette, hogy összetevői megtalálják a maguk számára, önmagukban, az új, szoros összekapcsoló erőt; tágra nyitotta a kapukat egy újfajta individualizmus előtt, az egyént, az egyedit hangsúlyozta az általánossal szemben. Ebben, úgy tűnik, az ókori szerzők ajánlkoztak vezetőnek. Ők nyújtottak átfogó és tarka képet egy nem teologikus világ bőségéről, amelyben az evilágiság magától értetődő volt és amelyben az ember volt a központ, minden viszonylat és minden tudás mértéke. Az új individualizmus és világiasság tört utat a megmutatkozó nemzeti tudat számára. Ugyanakkor ezt az ébredő nacionalizmust új történelmi tudat táplálta, a biztonságában megrendült ember aggodalommal vajt bele a múltjába és próbálta kifür-

készni a jövőjét. Azonban hamarosan már sem a Biblia, sem az ókori szerzők nem bizonyultak megfelelő vezetőnek. A közelebbi kapcsolat a nemkeresztény civilizációkkal mind az ó-, mind az új világban, melyekhez sem az ókori, sem a bibliai történetek nem szolgáltak párhuzammal, elősegítette a tárgyilagosabb és sokkal intenzívebb megfigyeléseket és felfedezéseket, amik viszont felhívták a figyelmet az egyéni különbségekre. A geográfia és az etnográfia a történetírással osztozva törte az utat az ébredő nemzeti tudat előtt.

A nacionalizmus történetében, akárcsak olyan sok egyéb területen a reneszánsz csupán a további fejlődés lehetőségeit körvonalazta. Nem hozta magával az emberi elme azonnali, végleges hódítását, rövid, bár ragyogó virágzás volt csupán, amely csak a 18. században hozta meg gyümölcsét. Rövid lélegzetű, de nagy intenzitású kor volt. A reneszánsz és a reformáció lényegében az arisztokratikus individualizmus mozgalmi voltak, amelyek csak egy-egy kis csoportra szorítkoztak. A művelt egyén, aki egy többé nem klerikális, hanem laikus semmittevő osztályhoz tartozott társadalmilag, illetve függött tőle gazdaságilag, úgy érezte, hogy az ember lehetőségei tágulnak, és úgy látta, hogy az emberi tudás, és éppen ezért az emberi hatalom határaihoz néhány évtized alatt évszázadok óta nem ismert mértékben került közelebb. Az emberi képzelet minden köteléket elszakított és, mint-hogy a tudomány racionális és általános törvényei egyetemes alkalmazásokban egészen a 17–18. századig ismeretlenek maradtak, a művészet és a költészet látszottak legalkalmasabbnak ez új, csodás világ lényegének kifejezésére. Az ember rajtuk keresztül szólalt meg, és az új rendet, mint egy művészi művet próbálta megalkotni. A régi, egyetemes rend lebontásában magára lett utalva, a saját erőforrásaira, s eközben halványan tudatosult autonómiája, ez pedig egy újfajta büszkeség érzetével töltötte el. Fortunát, aki a világot az ember rendelkezésére bocsátotta férfierényekkel, erővel és merészséggel lehetett irányítani; Machiavelli „asszonyhoz hasonló”-nak nevezte, mert „szereti a fiatal férfiakat, amiért ők kevésbé óvatosak, hevesebbek, és több elszántsággal parancsolnak neki”. A reneszánsz volt az az időszak, amikor az erős egyéniség önmegvalósításának eszménye felbukkant, ez az arisztokratikus, intellektuális eszmény, amelyben jócskán volt megvetés a műveletlen dolgozó tömegekkel és az átlagemberekkel szemben.

Ezt az új élettapasztalatot az ókori szerzők által megformált ritmusú és jelentésű nyelven fejezték ki. Miután az egyház autoritását elvetette, a reneszánsz az ókori írásokban találta meg az új tekintélyt, olyan tekintélyt

azonban, amelynek nem volt módja megkötni és meghatározni az értelmezést, s ezzel szabadabb választást engedett az egyénnek a saját ízlése és lelkiismerete szerint. Amilyen magányosnak érezte magát az egyén ebben az átmeneti korban, az ókoriaknak ez a jóváhagyása megerősítette és megnyugtatta, s ugyanakkor átítatta érzéseit olyan szavakkal és asszociációkkal, amelyeket tőlük vett, s amelyekben hazafias küldetéstudat volt, a klasszikus görögség esetében a *polis*ért, a köztársasági rómaiak esetében pedig a *patriá*ért. A humanisták, a növekvő olasz városállamok polgárai, a hangsúlyt áthelyezték Augustusról és a császárkori Rómáról a köztársaság hőseire, Scipióra, Catóra és Brutusra. Dante besöpörte Brutust Cassiuszal és Iskarióti Judással együtt a pokol legalsó bugyrába, ahol maga Lucifer is áll. Neki csak az egyetemes császári Róma számított, Julius Caesar és Augustus alkotása, az egész emberiség harmónikus rendje. De most az itáliai városok büszke és hatalmas polgársága kezdte a római nagyság egyetlen jogos örökösének érezni magát és megvetni idegen barbárként ugyanazokat a német császárokat, akiket kétszáz évvel korábban Dante olyan elbűvölve üdvözölt, mint a császárság eszméjének hordozóit.

Ez az ókori történelemre helyezett újszerű hangsúly az ókori rómaiakkal, és így az egyetlen valóban civilizált néppel való azonosságtudatot ébresztett az olaszokban. Nem terjedt-e el az új ismeret magától értetődően az itáliaiak között? És nem volt-e ez elég bizonyíték rá, hogy mint a régi időkben, úgy megint és mindörökké ők a civilizáció központja, az emberiség világitó fáklyahordozói? Ez a felsőbbrendűségi érzés, amelyet állandóan ott lobogtattak a „barbár nemzetek” orra előtt, akiknek Itáliába kellett látogatni, ha eszmét akartak cserélni az olasz humanistákkal, hogy beavatást nyerjenek az új ismeretek finomságaiba, szükségszerűen reakciókat váltott ki, ami arra vezette a franciákat és a németeket, hogy bizonygassák a maguk egyenlőségét és előmozdítsák a történelmi kutatásokat, bebizonyítandó, hogy az ő származásuk legalább annyira keblet dagasztó, mint az olaszoké.

Noha az egyetemes rend széttöredezése során a nemzetek egyéni vonásai egyre tudatosabb formában kezdtek megjelenni, mégsem állíthatjuk a reneszánszról és a reformációról, hogy a nacionalizmus kora lett volna. Uralkodott még felettük a vallásos gondolat és érzés. Mindkettő ugyanabból a forrásból táplálkozott – a vágyból, hogy a visszatérés az eredetekhez segítsen a megújulásban; és mindkettő a régi univerzalizmus és az új individualizmus közötti szintézis érdekében tett erőfeszítést képviselte. És, minthogy még mindig az egyetemes civilizációban és vallásban

volt érdekelt, mindkettő úgy tekintette az egyént, mint ennek az univerzalizmusnak az alapját, s ez utóbbit azonosította a régi univerzalizmussal, átvéve annak hivatalos tekintélyét is. Világukban nem volt helye a nemzetnek, mint a jobb jövő előkészítését szolgáló tudatos és hathatós tényezőnek, mint a kollektív és egyéni megváltás közvetítőjének. A tömegre nézve a múlt hatalma töretlen maradt, óvta őket a középkor még mindig erőteljes struktúrája, érintetlenek voltak még a világiasság és individualizmus új, friss szeleitől, amelyek pedig a fölöttük állókon bizony már végigsöpörtek. Mindazonáltal a ház, meg a föld amelyen az állt, az ő számukra is veszített valamit rendíthetetlen biztonságából, a fal repedései elég nyilvánvalókká lettek már, hogy megingassák biztonságérzetüket.

A 15. század a nagy polgárháborúk időszaka volt, meg a velük járó káoszé. Alig fejeződött be a százéves háború, a huszita háborúk, az angol rózsák háborúja, amikor megkezdődött a küzdelem Itáliáért és Németországért, és megjelentek a törökök Európa küszöbén, mint a civilizációt fenyegető halálos veszedelem. Az ébredő kereskedelmi kapitalizmus, valamint a gazdasági és földrajzi központok eltolódása egész Európában mérhetetlen szenvedést okozott a tömegeknek; az arany beáramlása felborította az árakat és a béreket, és egy modern társadalmi tudat, valamint tehermegosztó mechanizmus hiánya csak súlyosbította a nyomort és a kétégebesést. Ebben a káoszban az egyház dekadenciája inkább növelte, mint elhomályosította a felfoghatatlanban való megnyugvás vágyát. Az emberek szorosabban csüggtek, mint valaha vallásos és transzcendentális reményeiken. Minden polgárháborúnak és kívülről fenyegető veszélynek végetvető, erős politikai rendszerek, békét és egységet teremtő fejedelmek, egy, a jólétet és a régiek által élvezett szabadságjogokat visszaállító új társadalmi rendszer iránti kívánságnál is erőteljesebb volt a szenvedélyes vágy a megváltás után, ami a búcsúk mód feletti elszaporodásában, apokaliptikus várakozásban, vallási rajongásban és prófétálásban jutott kifejezésre. Úgy tűnt, az egész világ tele van démonokkal, amelyek az Antikrisztus eljövetelét harangozzák be.

A nyomtatás feltalálása meggyorsította a szellemi élet haladását. Pamfletek és gúnyiratok áradata vitatkozott a mindenkit leginkább érdekítő teológiai kérdésekről. Az anabaptista mozgalom a tömegek mélyeséges vágyát fejezte ki egy új és jobb rend iránt, egy szellemében igaz keresztység iránt, ami lehetővé tenné a túlélést egy vesztebe rohanó, démoni világban. A reneszánsz nem segített új rendet felépíteni, megkérdőjelezte a hagyományos bizonyosságokat és fokozta az egyház világiasságát és korrupsztását.

A tömegek tehát készen álltak a reformáció igéinek befogadására, ez az új érzés megdöbbenően rövid idő alatt hatalmába kerítette a nyugati kereszténységet. Ez pedig ismét a vallás egyetemes szempontjaira helyezte a súlyt, s így véget vetett a reneszánsz világiasság és történelmi hazafiasság rövid közjátékának.

A reneszánszban az irodalmi nemzetieskedés gyakori megnyilvánulásai ellenére a születő nemzeteket polgárháborúk viselték meg, s a főurak egymással vetélkedő csoportjai nem ismerték a nemzethez való hűséget, és az emberek maguk teljesen kívül maradtak a nacionalizmus hatókörén. Csak egy erős központi királyi hatalom vethetett véget az egymást pusztító testvérháborúknak és alakíthatta ki, vagy egyesíthette az eljövendő nemzeteket. De, akárcsak a középkor egységes politikai hatalmi tekintélyét, úgy egységes vallási hatalmi tekintélyét is lerombolta a reformáció és a megreformált katolicizmus győzelmes ellentámadása. Jóllehet elgondolásaiban a vallás egyetemességre törekvő maradt, a nyugati kereszténység darabokra töredezett, és az egységet hirdető egyetemesség helyébe az új pluralizmus lépett.

A reneszánsz végére az egész élet ismét átteologizálódott, és ismét a vallás lett az uralkodó politikai tényező. Politikai megfontolások nem biztosították a vallási türelmet, a „*cuius regio illius religio*” lett az elfogadott politikai vezérelv, és az új állam a fejedelem és a vallás köre épült, nem pedig a nemzet köre. Egy néhány gondolkodó, aki még a reneszánsz hatása alatt állt, szakadár lett, mint az agnosztikus Jean Bodin, akiről azt mondták, hogy „*Il mourut comme un chien, sine ullo sensu pietatis, n'étant ni juif, ni chrétien, ni turc*”. (Úgy halt meg, mint egy eb, a jámborság minden érzése nélkül, nem volt sem zsidó, sem keresztény, sem mohamedán.) De ezeken az egyedi eseteken túl az új vallási hevület elnyelte mind a humanizmust, mind az individualizmust, amelyek pedig biztosítva érezhették magukat mind a reneszánszban, mind a reformációban és kialakított egy új, kegyetlen tekintélyuralmat. Még Melanchton is „*pium et memorabile ad omnem posteritatem exemplum*”-nak (az egész utókor számára kegyes és emlékezetes példának) nevezte Servet megegetését. A boszorkányok létebe vetett hit soha nem virágozott úgy a „sötét középkorban”, mint tette a reneszánsz és a reformáció után. Hollandiában, amely akkor a leghaladóbb ország volt a kontinensen, egy lelkipásztort, Balthasar Bekkert, aki *Betooverde wereld* (Megbolondított világ) c. könyvében kételkedni mert a boszorkányság létezésében, az egyház még 1691-ben is bíróság elé állította mint istenkáromló eretneket.

Amíg a nacionalizmus Európa-szerte egy igen rövid és hatástalan fellánc után eltűnt az új királyi és vallási hatalom útjából, Angliában a fejlődés egészen más úton haladt, s ez őt egy századdal a kontinens fejlődése elé helyezte. Ott a 17. századi polgárháború során a nacionalizmus első, nagy kitörésével, amely az egész népet magával ragadta, a vallás depolitizálódott és teret veszített; megszületett a vallási türelem, valamint a parlament szupremációja a király felett. Ott a reformáció individualizmusának sikerült bebiztosítania magát a tekintélyelvűséggel szemben, és lefektették egy új korszak alapjait, amelynek a számára a reneszánsz és a reformáció lényeges elemeit átalakították, illetve amelyeket beleépítettek; egy olyan korszak alapjait fektették le, amelynek fénye a kontinensre csak a 18. században virradt föl.

2.

Első pillantásra nem tűnik szükségszerűnek, hogy kapcsolat legyen a fellépő nacionalizmus és az új ismeretek között – amely mozzanat pedig olyan természetszerű volt a nyugati kereszténységben. Hogy először Itáliában lépett ez fel, az annak a vezető pozíciónak tudható be, amit a városállamok és a fejedelmi udvarok foglaltak el az Appenin-félszigeten gazdagságuk és haladó gazdasági szervezetségük révén. Ugyanott az ókori források is erőteljesebben buzogtak fel ismét, a város és a vidék jól ismert helyeit kapcsolatba lehetett hozni az egykori dicsőséggel. De az új tanítások célzásai nem Itáliának, vagy az olaszoknak voltak szánva. A humanizmus az ősi Róma *humanitas*-át élesztette újjá, hangsúllyal a *humana*-n, mint a faj közös örökségén.³ Az olasz nyelvet, amelyet Dante, Petrarca és Boccaccio olyan magasságokba emelt, a latin újjáélesztése elsöpörte, és az ember rangját az intellektuális világban az univerzális nyelven való ékeszolás adta meg. Az új fajta humanizmus a tudósok középkori kozmopolita köztársaságának folytatója volt világi formában. A humanisták fejedelme, Erasmus, a *tranquillitas orbis Christiani* (a keresztény világ nyugalma) eszményét prédikálta, elutasította a nacionalizmust mint önimádatot, és a béke és egyetértés eszményét helyezte a legmagasabbra, amiért küdeni érdemes.⁴

Az olasz reneszánsz legtöbb humanista írója azonban egy fejedelem vagy egy város szolgálatában állt. Feladatuk volt gazdájuk erényeit és tetteit az új latin ékeszolás legcsiszoltabb kifejezéseivel magasztalni. Az egyetlen út, mely nyitva állt előttük az ókori historikusok és retorikusok utánzása maradt. Nagyobb szerepet játszottak náluk az esztétikai

meggondolások, mint az apologetikus feladatok. Egyenértékűt akartak nyújtani Livius és Cicero szótárával, éppen ezért saját koruk kiválóságát olyan szavakkal kellett kifejezniük, amelyeket úgy alkottak meg, hogy azok egy teljesen más kor érzéseit legyenek képesek hordozni. Az ősi városi patriotizmust átvitték születésük vagy alkalmaztatásuk helyére. Livius példáját követve városukat nem tekintették egy egyetemes politikai vagy papi birodalom részének. A kereszténység eseményei csak annyiban kerültek szóba náluk, amennyiben érintették városukat, vagy államukat; és egyengették az utat az olyanféle történetírás előtt, amely kifejezetten a politikai öntudattal foglalkozott, nem pedig a kereszténység nagy egészével. Fejedelmüktől vagy városuktól jövedelmet húzva csupán alkalmazójuk múltjának ecsetelésével és dicséretével foglalkoztak anélkül, hogy azt egyetemes történelmi háttérbe ágyazzák volna.⁵

A humanista történetírók, gyakran e feladatra bérelt vándortudósok, ritkán tanúsíthattak lokálpatriotizmust, még kevésbé olasz nacionalizmust. De az ókori források szélesebb körű megismerése és az ókori történelmi helyek élesebb szemű megfigyelése a római múlt és koruk Itáliája kapcsolatának újraértékeléséhez vezetett. Flavius Blondus, aki szülővárosából, Forlóból elúzve élete utolsó harminc esztendejét a pápa kancelláriájában töltötte, három könyvet írt a római antikvitásról és Itáliáról, amelyek későbbi utánczóknak mintául szolgálhattak Olaszország határain túl is: a *Roma instauratát* (A helyreállított Rómát), amely az ókori Róma topográfija (1446), az *Italia illustratát* (A szemléltetett Itáliát, 1452), valamint a *Roma triumphans* (A győzedelmes Rómát), amely a római antikvitások kézikönyve (1459). Ezek egy levéltáros művei voltak, mentesek mindenféle hazafiasságtól és nacionalizmustól. Új hangnem válik felismerhetővé, amikor a francia VIII. Károly lerohanja Itáliát 1494-ben, amikor is Itália a rivális spanyol és francia imperializmus hadszínterévé változik. Az olaszok, lelükben az ősök ismeretével, szenvedtek még a látványtól is, hogy ezek a barbárok, akik valaha Róma alattvalói voltak, most megvetik és elpusztítják Itáliát és az itáliaiakat. A milánói Bernardino Corio hangot adott ennek az új érzelemnek a francia hódítók ellen *Patria historiájában* (Hazai történelem, 1503).⁶ De Firenzében következett be – a félsziget francia előzönlését követő zavaros időkben, a köztársaság és a Mediciek közötti belső harcok idején –, hogy elsőnek megszólalt egy magányos hang, amely először fejezett ki olasz nacionalizmust: Niccolò Machiavelli hangja.

Machiavelli (1469–1527) a történelmet többé nem latin, hanem

olasz nyelven, nem retorikusként, hanem államférfiként írta. Egyedül ő ismerte fel világosan a kapcsolatot kül- és belpolitika között, volt tudatában a haderő megszervezésének fontosságával, látta meg, hogy Firenze jó sorsa összefügg egész Itáliáéval, éppen ezért egy olyan Itália megteremtésére vágyott, mint amilyen egységessé és erőssé Spanyolország és Franciaország vált nagy királyainak erőfeszítései nyomán.⁷ Mint itáliai hazafinak averziója volt a papsággal szemben, amely, véleménye szerint, mindenre kiterjedő kapcsolatai révén meghiúsította Itália egységesülési törekvéseit. Vágya, hogy egy Cesare Borgia típusú erős férfi egyesítse Itáliát, adta kezébe a tollat, hogy megírja Castruccio Castracaninak, Lucca középkori tirannusának az életét, akire úgy tekintett, mint az olaszok rég várt győzelmek felszabadítójának a prototípusára.

Az itáliai nacionalizmusnak ez a korai előfutára, aki kétszáz évvel Dante után, és kétszáz évvel az olasz nacionalista mozgalom első, bizonytalan fellépése előtt élt, könyörtelen éleslátással érzett bele a jövőbe. A 15. században még sok tekintetben erőteljes és nagyszerű olasz politikai, gazdasági és kulturális élet a 16. századra átlépte annak a hosszú hanyatlásnak a küszöbét, amelyet a spanyol befolyás idézett elő az országban. Machiavellit nyugtalanította a közelgő homály előérzete, mélységes pesszimizmus, sőt kétségbeesés fogta el – s ez az érzés alapvetően különbözött a 16. és 17. századi Angliában uralkodó erőtől és optimizmustól. Száműzve, mint Dante, szeretett szülővárosából, Firenzéből, a szeme láttára egyre növekvő politikai felfordulásra és erkölcsi hanyatlásra csupán egyetlen orvosságot tudott: az intelligens hatalmat. Tisztára világias gondolkodásával ő volt az első férfi, aki maga mögött hagyta a középkort. Az univerzalizmus nem volt hatással rá. A vallásnak sem személyesen, sem politikailag nem vette hasznát. Számára nem létezett másféle világ, csak egy vasszilárd korszak kemény és félelem nélküli arculattal rendelkező világa. Az isteni rend már széttöredezett, és egy, természeti törvények autonómiájára alapozott erkölcsi rend még nem alakult ki, így semmiféle visszatartó erő nem nehezedett még az államra, a rend és a földi boldogság egyetlen biztosítékára. Machiavelli volt az első európai nihilista; az általa oly élesen érzékelt szakadék szélén bátran épített lakhelyet kétségbeesése és hiú reményei számára.

Machiavelli fontossága a nacionalizmus történetében nem annyira a még önmaga által se nagyon világosan meghatározott itáliai hazafiasságában áll, mint inkább egy minden erkölcsi szankciótól mentes világi állam víziójában. Az ő kiindulási pontjától az állam könnyen válhatna abszolút-

tá, és teljesen a maga autonóm *raison d'état*-ján (államrezon – államérdek) belül és általa mozoghatna. Az állam ereje így magától ér véget, és a vég siettetésére minden eszköz igénybevétele igazoltnak tűnik. „Amennyiben ez abszolút értelemben hazánk jólétének kérdése, úgy fel sem szabad vetnünk az igazságosság, vagy igazságtalanság, a kegyelem és kegyetlenség, a dicséret és gyalázat kérdését, hanem minden egyebet félretéve magunkévá kell tennünk, legyen bármiféle áramlat az, amelyik a hon létét megmentheti és szabadságát megőrizheti.” Machiavelli politikai filozófiája reális megfigyelésen alapszik, de az ember természetét és indítékait illetően egyoldalúan pesszimista nézőpont által korlátozott megfigyelésen. „Ha az emberek tökéletesen jók volnának, ez a tétel tarthatatlan lenne, de mert rosszak és nem hisznek egymásnak, maguk sincsenek elkötelezve, hogy a többieket e hittel szemléljék.” Ezzel a pesszimizmussal, ami az utópista tökély elvére épült, nem látta, hogy noha az ember nem „tökéletesen” jó, mindazonáltal jóhiszemű lehet egymással szemben számtalan esetben, és hogy a civilizált társadalom léte ezen a szabályon, mint erkölcsi tételen nyugszik még akkor is, ha a szabályt egyes esetekben megszegik.

Azonban e mögött a szigorú és szenvedélytelen valóságdicséret mögött, – amely dicséretben talán sok kortársa osztozott is vele – volt egy szenvedélyes szívdobogás Itáliáért, egy magányos szívdobogás, amelyik nem volt összhangban kortársaiével. Az *A fejedelem* utolsó fejezetében, a „Buzdítás, hogy szabadítsuk meg Itáliát a barbároktól”-ban a könyv ritmusa egyszerre csak megváltozik. Machiavelli így látta Itáliát: „fej nélkül, rend nélkül, leverten, szétzúzottan, megviselten, lerohanva; átvészelt már mindenféle pusztítást.” És mindezek felett látta erkölcsi pusztulását. „Világosan meg fog mutatkozni, hogy Itáliának a saját korrupciója miatt kevés, vagy semmi reménye nem maradt, kivéve néhány nagy ember kemény akaratát és bátorságát, akik képesek lesznek még, és hajlandók is, küzdeni előbbre haladásáért.” Abban reménykedett, hogy Isten talán majd Cesare Borgiát rendeli Itália megmentésére, de Fortuna megcsalta reményében. Most hát *A fejedelem* ajánlásában Lorenzo de Medicihez fordult. Az olaszok, akiknek „ez a barbár uralom már büzlük”, kitörő örömmel fogadnának egy felszabadítót, ahogyan ezt Machiavelli hitte, és beváltanák Petrarca reményét, az „Italia mia” (Itáliám) tizenhatodik canzonéjából:

Virtù contro al Furore
Prenderà l'arme, e fia il combatter corto:
Che l'antico valore
Negli italici cuor non è ancor morto.

(...; ha irgalom van
szívetekben s ha nyomban
mutatjátok; e hű nép
fegyvert ragad s a csata gyorsan eldőli;
mert a régi dicsőség
nem halt ki még az itáli szívekből.)

(Jékely Zoltán fordítása)

Nem jött el a felszabadító. Az olaszok még nem voltak felkészülve egy nemzeti felszabadulásra. Nem volt sem fejedelem, sem város, sem polgár, aki felkarolta volna Itália ügyét, tehát épp oly kevésbé létezett Machiavelli napjaiban, mint Rienzi idején. Még Machiavelli sem elsősorban Itália egységét kívánta, hanem csak a barbár hódítóktól való megszabadulást. Az ősi *virtù* újrászületésére vágyott, de szeretete kora Itáliájának kis köztársasági államai iránt volt a legerősebb. A szabadságot az egység fölé, Firenzét Itália elé helyezte. Olasz hazafisága nem termett gyümölcsöt; a *virtù* csak nem született meg, nőtt a korrupció, és az egyház, amelyet Machiavelli azzal vádolt, hogy „ő az egyedüli gátja Itália egységének”, győzelmesen megerősödött. Itália csillaga gyorsan hanyatlott, a Földközi-tenger köré épült Római Birodalom fényét elhomályosította az új világ, amely az Atlanti-óceán partjain emelkedett. A fejedelem, Itália felszabadítója a magányos patrióta kegyes reménysége volt csupán. A Fejedelem, az új állam által kialakított prototípus nyomban életrekelt és a kutató politikai gondolkodó minden elképzelését meghaladó méreteket öltött.

3.

Németországban a fejlődés sok tekintetben másképpen ment végbe, mint Franciaországban, Angliában és Spanyolországban. Ezekben az országokban a reneszánsz időszak erős államok feltűnésének volt tanúja, amelyek túlnőttek a középkor bizonytalanságán, alaktalan univerzalizmusán, és a jövő modern nemzetének kialakításában meghatározó elemmé váltak. Németországban a Birodalom soha nem tagadta meg az egész föld

bekebelezésére irányuló igényét, jól lehet ennek nem volt több esélye, mint bekebelezni egy árnyékot; továbbra is a feudális struktúra hierarchiája csúcsának kezébe csúszott a valódi hatalom egyre nagyobb része, amint a Birodalom feudális főurai (de nem maga a Birodalom) a Nyugat új, centralizált államai által nyújtott példához igazították a maguk adminisztrációját. Amint az éltető vér egyre gyengébben csörgedezett a központban, aszerint folyt mind gazdagabban az artériákon és a kapillárisokon át; csakhogy nem voltak többé vénák, amelyek a vért visszavihették volna a középpontba, ami így mind vérszegényebbé vált.

Habsburg Miksa (1493–1519) azt remélte, hogy felélesztheti a birodalom világhatalmi törekvéseit és belső struktúráját, de mint a Reich minden más fejedelmét, őt is jobban érdekelte a maga dinasztikus területe, mint a középkortól örökölt alakatlan Birodalom valamiféle reformja. Mint nemzet, a németek a modern korban is a római birodalmi eszmény bővületében éltek, az egyetemes birodalom folytatóinak tekintették magukat, mindörökké szoros kapcsolatban a német nemzettel. A 15. század második felében a Szent Római Birodalom kapcsolata a német nemzettel nyilvánvalóvá vált az új címben: *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*,⁸ ami kifejezte a birodalom redukálását pusztán német földekre, de egyúttal emlékeztetett arra is, hogy az egyetemes birodalom, legalább is jogilag, a német nemzeté, még akkor is, ha tényleges birtoklása éppen bizonytalan.

Mégis, a birodalmi hatalom alapjai csökkenni kezdtek, a németek szemközt találták magukat szomszédjaik növekvő erejével. Keleten a lengyelek és a csehek nyertek vissza területet, és féltő volt, hogy a törökök mélyen behatolnak a német területekre; délen oda lett Itália német irányítás alá vonása, a középkori császárok álma; nyugaton a franciák, miután legyőzték az angolokat, figyelmüket kelet, a Rajna felé fordították és a lotharingiai püspökségek, a birodalom hűbértartói francia uralom alá kerültek. A politikai nyomást még csak nehezítette a gazdasági visszaesés, amit a kereskedelmi utak eltolódása eredményezett. Az Alpok hágoitól északra fekvő városok és a Hansa elveszítették fontosságukat. Míg a reneszánsz Itáliában, Franciaországban és Nagy-Britanniában a városok és politikai hatalmuk jelentős növekedésének volt tanúja, a 15. századi Németország társadalmi felépítésében a nyugat-európaival tökéletesen ellentétes képet mutatott. Az olasz városok gyors kereskedelmi és kulturális felemelkedése rajta hagyta nyomát az itáliai reneszánszon; Franciaországban a harmadik rend, szövetségben a monarchiával, meggyengítette az arisztok-

rácia helyzetét; Angliában maguk a városok szövetkeztek az arisztokráciával, hogy korlátozhassák a királyi hatalmat, és a királyi hatalom ugyanezt tette, hogy megerősítse uralmát az engedetlen arisztokrácia felett. Németországban a városok gazdagsága és befolyása megrendült, politikai erejüket, akárcsak a birodalom, elveszítették a feudális arisztokrácia javára. Míg a modern kapitalizmus kezdte megolvasztani a nyugati társadalmi és politikai életet, a vezető német szószólók – Luther épp úgy, mint Ulrich von Hutten – ellenálltak a modern kapitalista formák behatolásának. Életben tartották a kereskedés és a kereskedő osztály középkori bizalmatlanságát, és ragaszkodtak az ősi, feudális rendhez a gazdasági változások közepette is. Számukra a gazdasági rend különbségei jellegzetesen morális tényezők lettek; a maradi agrár rendet, amit szerettek volna megőrizni Németországban, etikai értelemben egészségesnek tekintették és éppen ezért tipikusan németnek; az új kereskedelmi kapitalizmus ördöginek tűnt a szemükben, s éppen ezáltal kifejezte az olaszok és a franciák vele született erkölcsi fogyatékoságait.⁹

Ennek a Németország és a Nyugat közötti társadalmi differenciának megvolt a párhuzama: a Németországban Luther alatt kialakult reformáció szemben a svájci és nyugati, Kálvin, illetve Zwingli nyomán kialakult reformációval. A lutherizmus a hercegek és a főnemesség soraiból nyerte legfőbb támogatóit, akikhez maga Luther fordult segítségért, a kálvinizmus a kereskedő középosztályból, a városi iparosságból és intelligenciából, Genf és Zürich társadalmi felépítésének megfelelően. Eredetileg a protestantizmus azokból a forrásokból táplálkozott, amelyeken a középkori katolikus egyház is növekedett; új választ keresett régi kérdésekre, nem akarta lerombolni a középkori világot, csak kiteljesíteni azt. Csakhogy a közös kiindulási pontról Luther és Kálvin különböző utakra vezette a reformációt. A két nagy reformátor tanítása és vezetése által előkészített talajból kisarjadó intellektuális, erkölcsi és társadalmi mozgalmak messze meghaladták az ő doktrínáikat és kezdeményezéseiket. A lutheranizmusnak volt a legmélyrehatóbb befolyása Németország, különösképpen pedig Poroszország társadalmi és szellemi fejlődésére; a kálvinizmusnak Svájc, Hollandia, az Angolszász országok nemzeti karakterére és történelmére volt hatása és végezetül, noha nem közvetlenül, a francia forradalomra. Luthert a politikával és a társadalmi kérdésekkel szembeni passzív magatartása a fennálló rend jóváhagyásához, sőt megerősítéséhez vezette. „Denke niemand, dass er die Welt ändern könnte. Sie ist immer gleich böse gewesen.” (Senki se gondolja, hogy meg tudja változtatni a világot. Az mindig is egyformán go-

nosz volt.) A számára döntő probléma, a megváltás, szigorúan egyéni ügy, amelyet csak is a hit segítségével lehet megoldani. Krisztus a lelkekkel törődött, nem pedig a társadalmi renddel. „Cristus non curat politicam aut oeconomiam, sed rex est ad destruendum Diaboli regnum et ad salvandos homines.” (Krisztus nem foglalkozik politikával, sem a gazdasággal, hanem az ördög uralmának összezúzására és az emberek megváltására rendelt király.) Míg a katolikus egyház mindig is meg akarta javítani az államot és a társadalmat, és közelebb akarta vinni az embereket Istenhez, Luther azt tanította az embereknek, hogy csak a benső életük és a hitük számít. Ne próbálják megváltoztatni a politikai és társadalmi rendet – az egyedül Isten dolga. Külső életükben az emberek el kell, hogy fogadják a fennálló rendet és engedelmeskedniök kell fejedelmeiknek és magisztrátusaiknak. Az állam gonosz, de szükséges rossz, korlátok közé szorítja a bűnös embereket, poena peccati és remedium peccati (a bűnök büntetése és a bűnök orvoslása). Nem lehet megítélni a természetes erkölcsiség alapján, rendje csakis a saját törvényeinek engedelmeskedik. Az államot ez a tanítás – akárcsak a machiavellista tanok és a belőle fakadó pesszimizmus – öntörvényűnek és az általános erkölcsiségen kívülinek kiáltotta ki. Luther hevesen szembeszállt Zwinglivel, az anabaptistákkal és a parasztokkal, mert úgy látta, hogy mindnyájukban az ördög munkálkodik. Isten, és csak is egyedül Isten volt számára a biztos alap egy ördögökkel teli világban. Így vált a lutheranizmus, politikai apátiájával és alapvető konzervativizmusával a fennálló rend, a fejedelmek és minden kiváltságos osztály támaszává, és adta meg nekik a jogot, hogy passzív engedelmességet követeljenek.¹⁰

A kálvinizmus másfajta légkörben fejlődött. *Institutio Religionis Christianae* (Tanítás a keresztény vallásra) c. művében Kálvin hangsúlyozta, hogy „az engedelmességet illetően, amelyet illendőnek tartunk az uralkodói parancs iránt, különösen ... óvatosnak kell lennünk, nehogy összeférhetetlen legyen a Neki való engedelmességgel, mert annak minden királyok kívánságai alárendeltetnek... Alattvalói vagyunk embereknek, akik uralkodnak rajtunk, de alattvalói csak is az Úrban. Ha bármit is parancsolnának Ő ellene, ügyet se vessünk reá.”¹¹ Kálvin teokratikus köztársaságában az állam és az egyház egyetlen közösség két aspektusát jelentette, a dicsőség mindkettőben egyedül Istent illette, de mindkettő alapvetően fontos volt. A világi tevékenység ennél fogva elnyerhette az egyházi elhivatás fontosságát. Minthogy a társadalmi és a politikai rend látszólag közeli viszonyban volt az egyházi és szellemi renddel, és a történelmet Isten és a tökéletesség megközelítésének tekintették, Kálvin elutasította a közerkölcs

és a személyes erkölcs szétválasztását. Mélységesen eltöltötte lelkét Izrael népének az Ószövetségben előadott példája. A nép és a *polisz* mély vallási jelentőséget nyert: a népnek „peuple saint”-té (szentek népévé), az államnak „christiana politia”-vá (szentek közösségévé) kellett lenniök. „Izrael fiai”-nak a politikai rendje és törvénye olyan kimagasló volt, hogy se egy Szolón, se egy Platon, de talán még egy angyal se képzelhetett annál különbet.¹²

Zwingli és Kálvin messze jártak még a modern demokrácia bármiféle gondolatától. Számukra a magisztrátus isteni rendeltetésű maradt. De Svájcnak és hagyományos szabadságjogainak szabadabb légkörében a következő nemzedék hamarosan alapot vetett a nép ama jogának, hogy ragaszkodhasson az olyan kormányhoz, amelyik Isten törvényével egybehangzóan kormányoz. Zwingli utódja Zürichben, Heinrich Bullinger (1504–1757) prédikációiban kinyilvánította azt a jogot, hogy ellen lehessen állni, illetve lázadni lehessen az önkényuralommal és a rossz kormányzattal szemben. Kálvin utóda Genfben, Théodor de Bèze (1519–1605) azt állította *Du droit des magistrats sur leurs sujets* A magisztrátus jogairól alattvalóik felett) c. művében, hogy a közjó és a nemzet jogai előbbre valók az uralkodó jogainál, és hogy a jogos fegyveres ellenállás semmi módon nem áll ellentétben a keresztényi türelemmel. „Les peuples auxquels Dieu a plu de se laisser gouverner ou par un prince ou par quelques seigneurs choisis, sont plus anciens que leurs magistrats, et, par conséquent, le peuple n'est pas créé pour les magistrats, mais au contraire les magistrats pour le peuple.” (A népek, amelyeknek Isten megengedte, hogy egy fejedelem, vagy néhány választott úr kormányozza őket, régebbiek, mint magisztrátusaik és következésképp nem a nép van a magisztrátusért, hanem a magisztrátus a népért.) Ez a kiállítás a népfelség mellett, amely szerint a népnek az Istennel való egyezsége korábbi és előbbre való a nép és a magisztrátus egyezségénél, a svájci demokrácia gyakorlati példájában hangsúlyt kapott. A zürichi Josias Simmler 1576-ban kiadta két-kötetes *De Republica Helvetiorum*-ját (A Helvét Köztársaságról), a svájci történelem és közjog népszerű bemutatását, ami a külföldi olvasóknak volt szánva és igen széles körben terjesztették és fordították. Nagy hazafias nekibuzdulással, felhasználva Johannes Stumpf és Aegidius Tschudi kritikátlan humanista Svájc-történelmét, a svájci nép szabad intézményeire és katonai erényeire büszkén, Simmler azt próbálta bizonyítani, hogy a köztársaságok legalább olyan jók lehetnek, mint a legjobb monarchiák, és hogy a polgárság egy szabad megállapodás alatt egyesülve erős államot al-

kothat. Kálvin teokráciájának politikai velejárói és a svájci szabadságjogok példája tovább élt a kálvinisták között Hollandiában és Angliában, és ez megszülte az angolszász szabadegyház mozgalmat. Nőtt a különbség Wittenberg és Genf között, s ennek következményeképp már a reneszánszban megkezdődött az elidegenedés Németország és a Nyugat között.

Jegyzetek

1. A reneszánszra vonatkozóan lásd B. Groethuysen cikkét, „Renaissance” in *Encyclopaedia of the Social Sciences* XIII. köt. és az ott megadott bibliográfiát; valamint Heinrich Schaller szintézisre való törekvését, *Die Renaissance* (München: Reinhardt, 1935); Pierre Mesnard, *L'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle* (Paris: Boivin, 1936); J. Huizinga, „Het Problem der Renaissance” in uő, *Tien Studiën* (Haarlem: H.D. Tjeenk Willink and Zoon, 1926), 289–344; H. Hefele, „Zum Begriff der Renaissance”, in *Historisches Jahrbuch der Görres Gesellschaft*, XLIX. köt. (1929), 444 é.t., a reneszánszot Itália nemzeti ébredése megnyilvánulásának tekinti a német hódítók elűzése és a francia-spanyol invázió között. Ő a reneszánszot a nemzeti tudat ébredésének és a *Guelfismo popolare* (456) (népi Guelf-pártiság) demokratikus öntudatának összeolvadásából eredeztette. Jellegzetesebb, hogy Jacob Burckhardt, *Die Kultur der Renaissance in Italien* c. műve csak egy nagyon kurta bekezdést szentel az itáliai hazafiságnak e korban, a reneszánsz államról szóló első fejezet végén.
2. A reformációról lásd azt a terjedelmes bibliográfiát, ami H. Richard Niebuhr cikkében van megadva in *Encycl. of the Soc. Sciences* XIII. köt. Ernst Troeltsch helyesen mutat rá, hogy a protestantizmus nemzeti egyházainak rendszere” nincs semmiféle kapcsolatban a nemzeti hovatartozás törvényével. Ez kétséget kizáróan annak tudható be, hogy a központi hatóságok a hatalmat a kezükben összpontosítják, de a nemzeti hovatartozás törvényszerűsége két tökéletesen modern, bár, bizonyos tekintetben, egymásnak ellentmondó erő termékének tekintendő – a tömegek demokratikus ébredésének és a nemzeti szellem romantikus eszményének.” (*Protestantism and Progress: A Historical Study of the Relation of Protestantism to the Modern World*, ford. W. Montgomery [London: Williams and Norgate, 1912], 127 (Protestantizmus és haladás: Történelmi tanulmány a protestantizmus és a modern világ viszonyáról.)
3. „Der Ursprung des Ausdrucks [sc. humaniora] führt übrigens wohl in die gelehrte Sphäre des Bibliothekars: man scheid die gesamte Masse der Bücher ihrem wesentlichen Inhalt nach in Divina (d. h. Theologisches) und Humaniora (Weltliches). Wie weit indessen und seit wann in dem Ausdruck der spezifische Sinn des 'Edelmenschlichen', 'Persönlich-Freien' lebt aus dem Gedankenreich des Panaitios-Scipio-Cicero...bleibt zu untersuchen.” (Konrad Burdach, *Reformation, Renaissance, Humanismus* [Berlin: Gebr. Paetel, 1920], 199.)
4. Erasmusról lásd J. Huizinga „Erasmus über Vaterland und Nationen”, *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus von Rotterdam* Basel: Braus Rigggenbach, 1936), 34–49. (Megemlékezések R. E. halálának 400. évfordulójára), valamint a

The Education of a Christian Prince, ford. Lester K. Born (New York: Columbia University Press, 1936), 254–257 (A keresztény fejedelem neveltetése). Lásd még *Desiderius Erasmus Roterdamus, Ausgewählte Werke*, szerk. Hajo Holborn (München: C.H. Beck, 1933) (Válogatott művek); Rudolf Pfeiffer, *Humanitas Erasmi* (Lipscse: Teubner, 1931); Ferdinand Geldner, *Die Staatsauffassung und Führerlehre des Erasmus von Rotterdam*, (Berlin: Ebering, 1930); és Hedwig Hintze „Der nationale und humanitäre Gedenke in der Renaissance“, *Euphorion*, XXX. köt. (1929), 112–137. Erasmus úgy gondolta, hogy egy Dante által javasolt-hoz hasonló egységes monarchia ideális lenne, de a fennálló körülmények között a legjobb megközelítés a „moderata imperia christianis foederibus inter se connexa” lenne (A keresztények egymás közötti szövetségének mérsékelt impériuma). Erasmus gyakran hangsúlyozta, hogy a Föld minden ember közös szülőházája, mégis Franciaországot szeretne mindenek felett, mély eltökéltségét a tanulásra, kifinomult életmódját, összhangzó és harmonikus szellemét. Montaigne hasonló nézeteket vallott. Mint afféle mélységes kozmopolita, nem azért szerette Párizst, mert az francia, hanem mert páratlan város. A következő rész jellemző reneszánsz felfogására és szellemének függetlenségére:

„Az alábbiakról nem akarok elfeledkezni: soha nem lázadozom annyira Franciaország ellen, hogy Párizst ne nézzem jó szemmel; gyermekkorom óta egész szívem az övé, számomra nagyszerű dolgot jelent; mennél több szép várost láttam azóta, annál szebbnek tartom ezt, annál inkább megnyeri vonzódásomat; önmagáért szeretem, a pusztá mivoltában még jobban, mint idegen pompával ékesítve; gyengéden szeretem, minden szépséghibájával, fogyatékosságával együtt; csak ez a nagy város tesz franciává, mely nagy a népében, nagy a szerencsés fekvésével, de főleg nagy és összehasonlíthatatlan változatosságában és a sokféle kellemes kényelemben, amit nyújt; ez Franciaország dicsősége és a világ egyik legnemesebb ékessége. Isten tartsa távol tőle egyenlenségeinket! Ha egyetértésben és egységben él, úgy érzem, védve lesz minden erőszaktól; arra intem, hogy minden út körül az a legrosszabb, amely viszályba sodorja; nem féltsem semmitől, csak önmagától; és bizonyára legalább annyira féltsem, mint ennek az államnak más részét. — Amíg (ez a város) megvan, nem fogom nélkülözni a menedéket, ahol befejezem napjaimat; számomra elég arra, hogy semmi más menedékre ne vágyakozzam.”

„Nem azért, mert Szokratesz mondta ezt, de mert valóban így vagyok vele és alkalomadtán szinte túlzottan is, minden embert honfitársamnak tekintek; és épp úgy ölelek magamhoz egy lengyelt, mint egy franciát, az általános közös köteléknél hátrább helyezve a nemzeti köteléket. Nem vagyok teljesen elbűvölve egy itthoni arc kedvességétől, a teljesen új, saját, külön ismeretségek érnek annyit szerintem, mint a szomszédságból adódó, mindennapi, véletlen ismeretségek; a magunk szerzte tiszta barátságok rendszerint erősebbek, mint azok, miket az éghajlat, vagy a vér vonzása köt össze. A természet szabadon és kötetlenül helyezett ebbe a világba; mi szűk korlátok közé zárjuk magunkat, mint a perzsa királyok, akik arra kötelezték magukat, hogy soha más vizet nem isznak, mint a Choaspez folyóét, ostobaságukban lemondva arról a jogokról, hogy minden egyéb vizet használjanak, és számukra kiszáradt a világ többi része. Amit Szokratesz tett élete végén, hogy egy száműzetésre ítéltetést rosszabbnak tartott, mint egy ellene hozott halálos ítéletet — ahhoz, én — véleményem szerint — soha nem lennék sem annyira megtört, sem

olyan szorosan hazámhoz kötődő, hogy ezt tegyem; a fennkölt életekben elég olyan példakép van, amit inkább csodálatból, mind szeretetből fogadok el; és van közöttük olyan emelkedett és rendkívüli is, amit éppen csodálatból épp úgy nem tudok elfogadni, ahogy még elképzelni sem tudom; ez a felfogás jól megfelelt annak az embernek, aki a világot tartotta a maga városának; tény, hogy ő megvetette a vándorlásokat, és soha nem lépte át Attika határait. Hogyan? barátai pénzét sajnálta arra, hogy megmentse életét; megtagadta, hogy mások közbelépésére kijöjjon börtönéből, ne hogy megszegje a törvényeket, azokban az időkben, amikor azok egyébként már annyira romlottak voltak. Ezeket a példákat elsőrendűeknek tartom, de tudok találni másodrendűeket is ugyanebben a személyben; a ritka példák közül sok túlmege cselekvő erőmön, de sok túlmege megértésem határán is.” (Montaigne, Essais, III. könyv, 9. fejezet. Paris, Hachette, 1860. 618, 619.)

5. A reneszánsz történetírásáról lásd Eduard Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, 3. kiad. (München: R. Oldenbourg, 1936), 9–136.
6. Corio Milánó francia bevételét Nagy Károly hódításához hasonlítja a lombardokkal szemben. Ő Nagy Károlyt VIII. Károly előfutárának tekinti, aki maga is francia fennhatóság alá akarta vonni Itáliát. Csakhogy ő a hódítást sokkal megfontoltabban hajtotta végre, mert tudta „...mennyire engesztelhetetlen a természetes és állandó ellenségeség, mely az olaszok és a franciák között volt...félt továbbá azoknak a népeknek a lázadásától, akik nehezen viselik el a gall gőgöt, ezért gyakran véresen végezték, úgy, hogy Itáliáról azt tartották, hogy ő a gallok mindenkori tetemője.” (Eduard Fueter, *i. m.* 46.)
7. A másik nagy firenzei történész, Francesco Guicciardini még a firenzei patriotizmustól is mentes volt. Lásd Fueter, *i. m.*, 74, 76. Burckhardt Machiavelliről ezt mondta: „ein Patriot im strengsten Sinne des Wortes”. (*Die Kultur der Renaissance in Italien*, 2. kiad. [Lipscse: E.A. Seemann, 1863] 69. (Machiavelliről lásd Fueter, *i. m.*, 63; Pasquale Villari, *The Life and Times of Niccolò Machiavelli*, új kiad., ford. Linda Villari, 2. köt. (London: T. Fischer Unwin, 1892) (N.M. élete és kora); valamint Butterfield, *The Statecraft of Machiavelli* (London: G. Bell and Sons, 1940) (M. állambölcselete). Teljes bibliográfia található Machiavelliről in Achille Norsa, *Il Principio della forza nel pensiero politico di Niccolò Machiavelli, seguito da un contributo bibliografico* (Milano: Hoepli, 1936). Norsa Machiavellit tekinti az első olasz nacionalistának, de teljes áttekintést nyújt a *patria* szó kétsíkú értelmezéséről, mint amely leggyakrabban a firenzei városállamot jelenti és csak elvéve az egyesített Itáliát. Norsa az erőszak alapelvét kiindulópontnak tekinti, és a Machiavelli által kidolgozott politikai filozófiai rendszerrel fejezi be okfejtését. Machiavelli azonban a köztársaságok, a szabadságra alapozott alkotmányok híve volt. Az ő *Discorsi sopra la prima deca de Tito Livioja* (Beszélgetés Titus Livius Első dekasáról) a szabadság értékének és annak a gondolatnak a realista megközelítésén alapszik, hogy a köztársaságok felsőbbrendűek, mint a monarchiák, illetve a zsarnokságok. Akár csak a 18. századi patrióták, hangsúlyozza ő is azt a tényt, hogy közjő csak ott tapasztalható, ahol köztárság van. „Könnyű megérteni, honnan született meg a népekben a szabad életnek ez a szeretete, mert tapasztalatból látjuk, hogy a városok sem hatalomban, sem gazdagságban nem növekedtek, csak akkor, amikor szabadok voltak. Valóban csodálatos meggondolni, micsoda nagyságra emelkedett Athén száz év alatt, miután megsza-

badult Pisistrato zsarnokságától. Mindenek felett azonban csodálatos dolog meggondolni, mekkora nagyságra emelkedett Róma, mivel megszabadult királyaitól. Könnyű ennek okát megérteni; mert nem az egyén java, hanem a közjó az, mely nagyvárosokat tesz városokká. Kétségtelenül ezt a közjót csak a köztársaságok tartják tiszteltetben.” (I. m. II. könyv, 2. fejezet. Florence: Le Monnier, 1961. 142.) Lásd még az említésre méltó 10. fejezetet az I. könyvből, amelyik dicséri egy köztársaság vagy egy igazságos királyság megalapítóit és szidalmazza a zsarnokságokét. „Mindazonáltal tévútra vezetettve egy hamis jó és egy hamis dicsőség képzetétől, szinte mindnyájan, vagy szándékosan, vagy tudatlanságból azoknak a nyomába lépnek, akik több megrovást érdemelnek, mint dicséretet; és noha örök dicsőségre teremthettek volna vagy egy köztársaságot, vagy egy királyságot, a zsarnokság felé fordulnak; és nem veszik észre, hogy ezt az utat választva, mekkora hírt, dicsőséget, tisztességet, biztonságot, nyugalmat, lelki megelégedést szalasztanak el és mekkora becstelenséget, gyalázatot, megrovást, veszedelmet és nyugtalanságot vállalnak vele. És lehetetlenség, hogy azok, akik magánemberként élnek egy köztársaságban, vagy szerencséből vagy érdemeik folytán ennek uralkodóivá válnak, ha olvassák a történelmet és a régi dolgok emlékéből tőkét kovácsolnak, ezek a magánemberek ne akarnának hazájukban inkább Scipióként élni, mint Cézárként. Ne hagyja magát senki megteveszteni Cézár dicsőségétől, különösen, ha magasztalni hallják az íróktól; mert akik magasztalják, azokat megvesztegetve szerencséje, megfélemlítette hosszú uralma, amely az ő nevében fennállva nem engedte meg, hogy az írók szabadon beszéljenek róla. De aki tudni akarja, mit mondanak róla az írók, nézze meg, mit mondanak Catilináról. És annyival megvetésre méltóbb Cézár, annyival megrovandóbb az, amit tett, mint az, aki egyetlen rosszat akart tenni... Gondolja meg az, aki egy köztársaságban lett fejedelem, hogy miután Róma egy köztársaság feje lett, majd miután birodalomná vált, mennyivel több dicséretet érdemeltek ki azok a császárok, akik a törvények szerint és mint jó uralkodók éltek, azoknál, akik ellenkezőképpen éltek; és meglátja, hogy Titonak, Nervának, Traianusnak, Hadrianusnak, Antoniusnak és Marcusnak nem volt szüksége a praetorianus katonákra, sem a légiók sokaságára védelmükhöz, mert megvédték őket jó szokásaik, a nép jóindulata és a szenátus szeretete.” (Uo. 35 sk. 1.) Ez a könyv bővelkedik az államférfi és a politikai gondolkodó realista bölcsességeiben, tartalmazza a demokrácia mellett elmondott emlékezetes védőbeszédet, mely bizonyítja, hogy a nép állhatatosabb és bölcsőbb mint egy fejedelem, és ez alábbi szavakkal utasítja vissza az ellenvéleményeket: „De a népekről való rossz vélemény abból ered, hogy a népekről mindenki mondhat rosszat félelem nélkül és szabadon, még azalatt, amíg uralmuk tart, a fejedelmekről pedig ezer félelem, ezer tisztelet közepette beszélnek.” (Uo. I. könyv, 58. feje. 130.)

Machiavellei állásfoglalását a Római Egyházzal szemben a *Beszélgetések Titus Livius Első dekasa* I. könyvének 12. fejezete teszi világossá, ahol ezt mondja: „Mint hogy egyesek azon a véleményen vannak, hogy Itália jóléte a Római Egyháztól függ, kívánatosnak tűnik néhány érv felsorakoztatása... e nézetrel szemben, és elő fogok adni két igen erőset, amelyek nézetem szerint cáfolhatatlanok. Az első, hogy a római udvar rossz példáját követve az ország elveszítette vallásos érzületét és odaadását, s ez olyan veszteség volt, amely végtelen sok zűrzárlást és rendbontást vont maga után... Az Egyháznak és a papoknak, tehát mi itáliaiak ezzel az első-

vel vagyunk adósok, hogy ti rajtuk keresztül átkozottak és vallástalanok lettünk. És egy ennél is nagyobb adósságunk van velük szemben, amely összeomlásunk közvetlen oka volt, nevezetesen, hogy az Egyház révén hazánk két részre oszta... Az Egyház az egyetlen oka, hogy Itália lakói nem egyetlen király vagy köztársaság alattvalói (*Beszélgetések*, ford. Ninian Hill Thomson [London: Kegan Paul, 1883]). Machiavelli nézetei Itália romlásáról megtalálhatók a *Beszélgetések* I. könyvének 17., 18. fejezetében; állásfoglalása arról, hogy erkölcsi kérdések nem lehetnek megfontolás tárgyai, ha az ország léte forog kockán a III. könyv 41. fejezetében van megírva, aminek a címe: Hogy Hazánkat Meg Kell Védeni Becsülettel, vagy Becstelenül: De Bármiképpen Jól Meg Kell Védénünk.”

8. A német nacionalizmusról a középkor végén lásd Hermann Zeydel, *The Holy Roman Empire in German Literature* New York; Columbia Univ. Press, 1918); Cl. Lugowsky, „Volkstum und Dichtung im 15. und 16. Jahrhundert”, *Zeitschrift für deutsche Bildung*, 1936, 12. füzet; Joachim Walter, *Nationale Strömungen in Deutschland am Ausgange des Mittelalters* (Weida i. Thür. and Hubert, 1929); Adolf Diehl, „Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation”, *Historische Zeitschrift*, CLVI. köt. (1937), 457–484; Joachim Wagner, „Aeusserungen des deutschen Nationalgefühls am Ausgang des Mittelalters”, *Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft*, IX. köt. 390 é.t.; Albert Weminghoff, „Der Begriff Deutsche Nation in Urkunden des 15. Jahrhunderts”, *Historische Vierteljahrsschrift*, XI. köt. (1908), 184.; Emil Meynen, *Deutschland und Deutsches Reich: Sprachgebrauch und Begriffswesenheit des Wortes Deutschland* (Lipscse: Brockhaus, 1935); Walther Müller, „Deutsches Volk und Deutsches Land im späteren Mittelalter: Ein Beitrag zur Geschichte des nationalen Namens”, *Historische Zeitschrift*, CXXXII. köt. (1925), 450–465. A német nacionalizmusról a modern kor kezdetén általában lásd Paul Joachimsen, *Der deutsche Staatsgedanke von seinen Anfängen bis auf Leibniz und Friedrich den Grossen: Dokumente zur Entwicklung*, München: Drei Masken Verlag, 1921).
9. Jól ismertek e fejezetek Luther, *Address to the Christian Nobility of the German Nation Respecting of Reformation of the Christian Estates* (Beszédek a német nemzet keresztény nemeseihez tekintettel a keresztény birtokok megreformálására) ford. C.A. Buchheim in Harward Classics, XXXVI. köt. (New York: Collier, 1910) c.művéből. „Nem igaz, hogy valami igen jó erkölcsök származhattak volna egy országra a kereskedelemből.” (348.) „én csak azt tudom, hogy sokkal Istennek tetszőbb dolog a mezőgazdaságot támogatni, sa kereskedelmet csökkenteni.” (349.)
10. „Das Luthertum ist dem Absolutismus politisch förderlich, im übrigen aber wesentlich konservativ und politisch apathisch”, whereby it „den privilegierten Ständen und ihrem Herrschaftsbezirk die gleiche Stellung als gottverordnete Obrigkeit zuweist und ihnen den Anspruch auf leidenden Gehorsam zuerkennt”. Ernst Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*, 3. kiad. (München: R. Oldebourg, 1924), 57. Lásd még Georg Jäger, „Die politischen Ideen Luthers und ihr Einfluss auf die innere Entwicklung Preussens”, *Preussische Jahrbücher*, CIII.köt. (1903), 210–275; Gerhard Ritter, „Die Ausprägung deutscher und westeuropäischer Geistesart im konfessionellen Zeitalter”, *Historische Zeitschrift*, CXLIX.köt. (1933–1934), 240–252; Eduard

Heimann, „The Great Gulf Between Germany and the West”, (A nagy űr Németország és a Nyugat között), *Christendom*, V. köt. 3. sz. (1940, Nyár) 332 é.t.; Harris Harbison, „Will Versus Reason: The Dilemma of the Reformation in Historical Perspective”, *Journal of Bible and Religion*, IX. köt. 203–216 (1941. nov.). V.ö. még: „Luther lelke a primitív keresztény és a primitív német közötti hadszíntér volt, és rendszerint az utóbbi maradt a terep birtokosa”. (Alfred Cobban, *The Crisis of Civilization* [London: Cape, 1941] 207).

11. Calvin: *Institutiones* IV. könyv, 20. fej. 32. rész. Luther *Weimarer Ausgabe. Tischreden* (néhány darabja Asztali beszélgetések c. magyarul is 1983 !) I. köt. 932. sz.
12. Martin Bucert idézi Ernest Barker „The Reformation and Nationality” (A reformáció és a nemzeti hovartartozás) *Modern Churchman* XXII. köt. (1932), 339. Kálvin számára Krisztus nem volt „novus legislator” (új törvényhozó), hanem „fidus interpres” (a törvényeket) hűségesen betöltő. Lásd Hans Baron, *Calvins Staatsauffassung und das konfessionelle Zeitalter* München: R. Oldenbourg, 1924), különösen a 67; valamint Robert Henry Murray, *The Political Consequences of the Reformation: Studies in Sixteenth Century Political Thought* (Boston: Little, Brown, 1926). Kálvinról általában lásd Carew Hunt, *Calvin* London: Centenary Press, 1933); Renato Freschi, *Giovanni Calvino* Milánó: A. Corticelli, 1934).

Kálvin kiterjesztette szembenállását egy egyetemes monarchiára is, sőt a papi uralomra is: „Verum sit sane, ut volunt, bonum atque utile, orbem totum monarchia una continere (quod est tamen adsurdissimum, sed ita sit, non tamen propterea concedem, ed ipsum in ecclesiae gubernatore valere”. (*Institutio*, IV. könyv, 6. fej. 9. rész; *Corpus Reformatorum*, XXX, 817). Az ellenreformáció vezető teoretikusai kitartottak az Egyház monarchikus egysége mellett, de elvetették az impérium világi egységét, és elismerték a független országok sokaságát. Suarez írta *Defensio Fidei* c. művében (III. könyv, 5. fej. 11. rész): „At congregatio Ecclesiae licet fit unum corpus spirituale seu mysticum Christi, et in hoc genere habeat fidei, baptismatis, et capitis unitatem, non tamen est unita in ratione unius politicae congregationis, sed in se continet varia regna et respublicas, quae in politico genere nullam inter se habent unitatem.”

THOMAS SOWELL:

AZ AMERIKAI NEMZET MOZAIKKÖVEI

[*Thomas Sowell: Ethnic America: A History c. könyvéből. (C) 1981
by Basic Books Inc. (N. Y.) Átvétel a kiadó szíves engedélyével*]*

Amerika benépesülése az emberiség történetének egyik legdrámaibb folyamata volt. Az idők során temérdek ember – 45 millió! – kelt át a világtengereken minden kontinensről, hogy az Egyesült Államokba érkezék. Szinte minden nyelvet, nemzetet, nemzetiséget, fajtát és vallást képviselnek. Ma több ír származású amerikai él az Államokban, mint Írország összlakossága, több zsidó, mint Izrael népessége, több fekete, mint ahányan a legtöbb afrikai országot lakják. Detroit az egyik legnagyobb „lengyel” nagyváros, New York olasz eredetű amerikai polgárainak száma pedig meghaladja Velence honosainak létszámát.

Az amerikai etnikai közösségek már csak nagyságuk következtében is sajátos életmódú autonóm kultúrákat alkotnak – egyikük sem másol valamiféle elképzelt „általános” modellt, és nem is csupán az óhaza kultúrájának tengerentúlra szakadt kiágazódásai.

Az amerikai társadalom mozaikját alkotó közösséget nem jellemezhetjük „kisebbségekként” – hiszen nincs többség. A legnagyobb megkülönböztethető etnikum a brit származású amerikaiaké; ám ők Amerika lakosságának pusztán a 15 százalékát teszik ki. Alig vannak többen, mint a német-amerikaiak (13 százalék) vagy a feketék (11 százalék). Milliónyi amerikai pedig egyáltalán nem azonosítható etnikailag a népcsoportok közti keveredés folytán.

Az a környezet, amelyben e népek–népcsoportok története kibomlik, nem kevésbé lenyűgöző, mint maguknak az etnikumoknak a sokasága és változatossága. Az Egyesült Államok az egyik legnagyobb nyelvi-kulturális egység, amely valaha is létezett a világtörténelem során. (Ne feledjük: San Francisco és Boston között ugyanakkora a távolság, mint amennyi elválasztja Madridot Moszkvától.) Lényegileg egy nyelvet beszélnek a hatalmas területen, míg egy hasonló kiterjedésű térségben – Európában és másutt – a nemzetek, nyelvek, az egymással versengő katonai és politikai

*USA nyomán. A magyar változat Raáb György munkája.

tömbök sokasága választja el a népeket. Az amerikai társadalom mérete és összetartó ereje még figyelemre méltóbb, ha tekintetbe vesszük az amerikai népet alkotó csoportok elképesztő sokféleségét.

Az egységesség és a sokrétűség sajátos elegye adja az amerikai történelem és a mai amerikai társadalom szövetének vezérfonalát. Egyetlen etnikai csoport sem teljesen egyedülálló, és nincs két olyan, amely teljesen egyforma volna. Minden etnikumnak megvan a rá jellemző földrajzi eloszlása, amely mindmáig tükrözi a megérkezésükkor fennállott föltételeket, valamint azoknak az iparágaknak és vidékeknek a fejlődését, ahol letelepedtek. Az amerikai etnikai csoportoknak még az átlagéletkora is élesen különbözik. A mexikóiaké és a Puerto Rico-iaké nem éri el a 20 évet sem, az ír- és az olasz-amerikaiaké meghaladja a 30-at, a zsidó-amerikaiaké pedig a 70-et. Ezek az eltérések nem csupán a jelenlegi szaporodási trendeket testesítik meg (egyes etnikumokban a gyermekek hányada kiugró), hanem az e tekintetben bekövetkezett történelmi változásokat is, melyek kihatásaként a későbbi generációkhoz tartozók száma bizonyos esetekben gyökeres változáson ment át. A jövedelemre, foglalkozási megoszlásra és a munkanélküliségre vonatkozó mutatók jelentősen különböznek az amerikai etnikumok között, akár csak a bűnözésre, a szaporodásra és a tulajdonra vonatkozó adatok. E különbségek megokolása bonyolult, s nem egyszer meglepő következtetésekre vezet. A kínálkozó magyarázatok közül egy sem felel meg minden tényezőnek. A bőrszín nyilvánvalóan fontos szerepet játszott megannyi amerikai sorsának meghatározásában, pedig példának okáért az olyan fekete etnikumnak, mint a nyugat-indiaiaké, az átlagjövedelme felülmúlja egy olyan túlnyomóan fehérek alkotta csoporttét, mint a Puerto Rico-iak; a japánok pedig többet keresnek, mint általában a fehérek. Valamely csoport „induló tőkéje”, valamint bevándorlásának ideje magától értetődően lényeges faktor, amint azt a sok vagyonos „rég család” bizonyítja; ám a zsidók például későn és koldusszegényen vándoroltak be a 19. században, jólétük foka napjainkban magasabb minden más etnikuménál. A jövedelem és a foglalkozás megoszlásának, a munkanélküliségnek az adatai annyira elütnek, hogy semmiféle általánosítás sem jellemző. Továbbá: éppen olyan megtévesztő dolog a gazdasági téren a „többségtől” vagy a nemzeti átlagtól társadalmi-gazdasági kategóriákban elmaradó „kisebbségekről” beszélni, mint bármely más viszonylatban. Egyes etnikumok szocio-ökonomiai szintje messze meghaladja az országos átlagot.

*Az amerikai családjövedelmi index
etnikai megoszlásban
(átlagjövedelem: 100)*

Zsidók	172
Japánok	132
Lengyelek	115
Kínaiak	112
Olaszok	112
Németek	107
Angolszászok	107
Írek	103
ÁTLAG	100
Fülöp-szigetiek	99
Mexikóiak	94
Puerto Rico-iak	63
Feketék	62
Indiánok	60

Forrás: *U.S. Bureau of the Census/National
Jewish Population Survey*

Számos tényezőnek tudhatók be e gazdasági diszkrepanciák. Közülük gyakran figyelmen kívül hagyják az egyik legjelentősebbet, az életkort. Az átlagéletkor tekintetében – egyes esetekben akár 10–20 évvel is – eltérő etnikai csoportoknak egészen más-más hányada tartozik az idősebb korcsoportokba, amelyekben az értelmiségiek és más nagyobb jövedelműek koncentrálnak. Például az indiánoknak mintegy 20 százaléka 45 éves, vagy ennél idősebb, míg a lengyel-amerikaiak megfelelő aránya ennek kb. a *kétszerese*. Ugyanis a nagyobb jövedelemmel járó foglalkozások vagy magasabb képzettségi szintet, vagy pedig hosszú gyakorlati időt igényelnek (illetve mindkettőt), tehát nem meglepő, hogy az idősebb korosztály jobban keres a fiatalabbakénál. Félrevezető lehet azonban az, ha ezeket a különbségeket akár a foglalkoztatásban megnyilvánuló diszkrimináció, akár az etnikumi „rátermettség” jelének fogjuk fel. A 30 éves férfiak jövedelmének összehasonlítása arra utal, hogy az egyes etnikai csoportok között sokkal kisebb a különbség; ha pedig ismérvként vesszük fel a képzettséget is, akkor a különbség szinte elhanyagolható.

Egy olyan hatalmas országban, mint az Egyesült Államok, ahol különböző gazdasági feltételek dominálnak a különböző tájegységeken, valamely etnikum átlagjövedelme bizonyos mértékig földrajzi eloszlásának függvénye is. Ugyanannak az etnikumnak a különböző helyeken élő tagjai közötti különbségek olykor jelentékenyebbek, mint az országos átlag, valamint a szóban forgó etnikum átlagkeresete közti differencia.

A megkülönböztetés magától értetődően befolyásolta az amerikai etnikai csoportok jövedelmi helyzetét. Diszkriminációt – ilyen vagy olyan mértékben – mindegyikkel szemben alkalmaztak. Azonban a legsikereesebb csoportok közül egyeseknek (például az ázsiaiaknak) különösen éles diszkriminációval kellett megbirkózniuk, a zsidóknak pedig az évszázados antiszemitizmus ellenében kellett elérniök példátlan teljesítményüket. A megkülönböztetés morális tarthatatlanságával már sokan és sokat foglalkoztak – ám nem összpontosítottak kellőképpen az ok-okozat vetületre. Nem könnyű dolog továbbá szétválasztani a jelenleg érvényesülő foglalkoztatásbeli megkülönböztetést a múltban gyakorolt oktatási diszkriminációtól, mivel ez utóbbinak következményei még sokáig éreztetik hatásukat.

Nem vonható kétségbe a képzettségi szint szerepe az életszínvonal terén. Bármely etnikumról is legyen szó, a főiskolai vagy egyetemi végzettség az országos átlag fölötti jövedelemkategóriával egyenértékű. Ma már a feketék és a fehérek közötti, az anyagi viszonyokban már oly régóta fennálló különbségek is lényegileg kiküszöbölődtek a jórészt azonos családi háttérrel rendelkező, felsőoktatásban részesült fiatalok között. Képzettségben az etnikumok erősen elütnek egymástól, s ehhez hozzájárul még az oktatás minőségében megnyilvánuló egyenlőtlenség. A legtöbb diplomással rendelkező csoportok – a zsidók és az ázsiaiak – tagjai többnyire a rangosabb intézményekben szerzik képesítésüket, továbbá az olyan „nehezebb” és jobban fizetett pályákat választják, mint például a természet-, az orvos- és a jogtudományok. Az amerikai etnikai csoportok sokrétűsége világosan kirajzolódik az olyan jellemző társadalmi jegyek vonatkozásában is, mint a szaporodás, az átlagélettartam, a munkanélküliség, a bűnözés és az intelligenciaszint.

Általában ott a legnagyobb a szaporulat, ahol az emberek a legszegényebbek: „a gazdagok pénzt csinálnak, a szegények pedig gyerekeket” – ahogy a szólás tartja. Vagyis a legkisebb jövedelemmel rendelkező etnikumok – a feketék, a Puerto Rico-iak, az indiánok és a mexikóiak – rendelkeznek a legmagasabb szaporodási rátával, míg a zsidók és az ázsiaiak

szaporulata még létszámuk fenntartásához sem elegendő. Különösen érdekes, hogy a szerény jövedelmű csoportok leginkább boldoguló tagjainak még az amerikai lakosság sikeres reprezentánsainál is kevesebb gyerekük van. Vagyis a jó keresetű feketék, indiánok és a spanyol ajkiúk szaporodási arányszáma különösen alacsony. Például a középiskolát végzett mexikói-amerikai asszonyok kevesebb gyermeket hoznak a világra, mint bármely más hasonló szintű oktatásban részesült megfelelő csoport, noha a mexikói-amerikaiaknak, mint etnikai csoportnak a szaporulata a legnagyobb Amerikában. E jelenség kiváltó okai korántsem olyan világosak, mint a következményei.

Amikor azok, akik a nincstelenségből emelkedtek föl a jólétbe, kiálnak, anélkül, hogy reprodukálták volna önmagukat, ez annyit jelent, hogy e küzdelmet a következő nemzedéknek újra meg kell vívnia, ugyanis az előbbieket csak kevés olyan leszármazottat hagynak maguk után, akik a szüleik sikerességéből fakadó esélyekkel indulhatnak. Más szóval, a szegény etnikai csoportok fölhalmozta „emberi tőkének” egy része minden generáció távozásával elvész, és így a szóban forgó etnikum feljebb lépése csak nehezebb lesz (pénz, tapasztalat, személyes összeköttetések és más előnyök hiányában, melyeket különben „örökölhettek” volna).

A magas szaporodási ráta csökkenti egy adott csoport életszínvonalát, mert a jövedelmet több családtag eltartására kell fordítani, jobban fel kell osztani. A mexikói amerikaiak egy főre eső átlagkeresete nem éri el a feketékét, bár ez utóbbiak jövedelme kisebb éppen azért, mert a mexikóiak között több a nagycsaládos. Ez is közrejátszik a mexikóiaknak a feketékhez viszonyítva nehezebb lakhatási körülményeiben és alacsonyabb képzettségi fokában. A nagyobb szaporulat ugyancsak felelős a gyermekek gyengébb intelligenciateszt-eredményeiért, hiszen rájuk a szülők ídjéből csak kevesebb jut. Azoknak a fekete férfiakkal a fele, akik nem tudták teljesíteni a hadsereg állományába való belépés feltételéül szolgáló tesztet, hat- vagy többgyermekes családból származtak. Mert lehet ugyan, hogy az ilyen tesztekbe beépültek a kulturális előítéletek, csak hogy ennek akkor ugyanúgy kell vonatkoznia a kis családokból jött feketékre, tehát ebben az esetben az eltérés kétségtelenül szignifikáns. A szaporodási mutatók az idők folyamán gyökeresen átalakulhatnak, s velük együtt a különféle etnikumok helyzete is.

A foglalkoztatottság, a bűnözés és a szaporodás számadatait erősen befolyásolja a koreloszlás, olyannyira, hogy míg a feketéket sokkal inkább sújtja a munkanélküliség, mint a fehéreket; a 20 éven aluli fehéreknél a

munkanélküliek hányada meghaladja a „legjobb” korcsoportokba tartozó, 25–45 éves feketék átlagát. Hasonlóképpen az erőszakos cselekmények zömét a 25 év alatti férfiak követik el; tehát azok a csoportok, amelyekben a bűnözésre hajlamos fiatalok aránya nagyobb, azoknak vonatkozó statisztikája már csak ezért is rosszabb — nem is szólva a közreható egyéb tényezőkről. E jelenség fontosságát tanúsítja az, hogy míg a fekete bűnözők hányada többszöröse a fehérekének, e szembeszökő különbség szinte eltűnik, ha a más-más bőrszínű, de azonos korú és nagyjából egyforma társadalmi-gazdasági státusszal rendelkezők adatait vetjük össze.

A fajtához és az etnikumhoz való tartozás iránti társadalmi attitűdök igencsak megváltoztak az idők folyamán, különösen a második világháborút követő korszakban. A zsidók például, akik azelőtt a legrangosabb egyetemi fakultásokról eleve ki voltak zárva, végül is túlsúlyba kerültek ezeken. A hivatásos sport világába egykor nem fogadták be a feketéket; ma jó néhány sportágban dominálnak. Az ázsiaiak ellen irányuló jogszabályok évtizedeken át voltak hatályosak Kaliforniában — a népszavazások következtében visszavonták őket. Az ír, német és lengyel származásúak közötti házasságok aránya felülmúlja az e csoportok összházasságkötésének 50 százalékát, mely mutató az olaszok esetében alig marad el ettől a számtól, a japánok pedig az ő „sarkukban vannak”. A társadalmi magatartásformák és a választási eredmények kimenetelének felmérése a kölcsönös elfogadás hasonló trendjeit jelzik.

A pluralizmushoz és a kozmopolitizmushoz vezető út hosszú és rögös volt. A 19. század etnikai ellentétei — mind az egyes Európából jött csoportok, mind a született amerikaiak és az ázsiai, ill. európai származásúak között — gyakran vezettek véres összecsapásokra, amelyeknek sokkal több emberi élet esett áldozatul, mint amennyit a 20. század közepének „faji zavargásai” követeltek. A *Know Nothings* néven ismert bevándorló-ellenes politikai párt (a „nemtudóké”; ez a populáris elnevezés abból eredt, hogy a párt titkos páholyainak jelszava ez volt: „Nem tudom” — *a szerk.*) rövid életű, ám látványos sikereket ért el az 1850-es években, soraiából 6 állam kormányzója került ki, és többségbe kerültek számos állami törvényhozásban is. Később a türelmetlenség szelleme a Kongresszusban éledt újjá, amikor az 1920-as években majdnem teljes egészében leállították a bevándorlást. A rabszolgaság, a faji elkülönítés törvényeinek, a feketék lincselésének tragikus történetét mindenki ismeri. Ám nem az a különös, hogy ezek az ellenségeskedések felütötték a fejüket az Egyesült Államokban — elvgre évezredek óta léteznek a világ minden más

táján is —, hanem hogy intenzitásuk vesztett erejéből, és bizonyos esetekben el is tűntek.

Maguk az etnikai csoportok is oly módokon változtak meg, hogy megkönnyítették elfogadtatásukat. A 19. században bevándoroltakat jellemző elterjedt bűnözés, betegség, a jótékonyásra való hagyatkozás, és a személyes higiénia hiánya lassan alábbhagyott, amint a bevándorlók magukévá tették az amerikai normákat, és ahogy maguk a városok is fejlődtek: csatornázás váltotta fel a latrinákat, majd a vízvezetékhalózat a 19. század végére elhozta a folyóvizet a bérkaszárnnyákba is (noha a fürdőkád még ekkor is fényűzésnek számított). Ezt megelőzően a sikátorok dögletes bűze, a járványos kór tagadhatatlan és riasztó valóság volt. Még a mérsékelt hóhullámok is végzetesnek bizonyultak a mainál sokkal zsúfoltabb és piszkosabb nyomornegyedekben. Lakóik jó része nem tudott angolul, nem tudott írni-olvasni. A vallási ellentétek úgy elfajultak, hogy késleltették a közoktatás bevezetését, és bármikor szikraként robbanhatták ki az utcai zavargásokat, lobbanthatták fel a régóta parázsló politikai rivalizálást. A protestánsok és a katolikusok közötti 1871-es összecsapás során egyetlen napon 50 emberéletet oltottak ki. Korábban pedig hasonlóképpen bántak el a mormonokkal, kvékerekkel és másokkal is.

Az amerikai pluralizmus nem ihlető eszmény volt, hanem az alkalmazkodás és a kényszerű megegyezés szüleménye, amire a kölcsönös türelmetlenség vérvészteségei készítettek egy olyan országban, amely túlságosan nagy és változatos volt ahhoz, hogy a népesség egyetlen rétege kisajátíthassa magának az uralkodó szerepet. A bőven kínálkozó gazdasági lehetőségek pedig a fel nem használt energia levezetésére szolgáló szelepként működtek. S a meglévő anyagi javak felosztásáért való küzdelem kevésbé volt fontos a terjeszkedésnél, és oly gazdagon jutalmazta a közös erőfeszítéseket, hogy annak reményében nem volt nehéz a különbözőségeket „mellőzni”.

Az amerikai népet alkotó etnikai csoportok jó része nem ugyanabban az időben érkezett, és nem ugyanott telepedett le. Közülük mindegyiknek megvolt a maga „korszaka”, amikor a bevándorlóik száma és áttelepülésük üteme tetőzött. Ez az íreknél 1850 körül, a zsidóknál fél évszázaddal később, a mexikói-amerikaiaknál pedig újabb 25 év múltán következett be. Hasonló tarkaságot mutat földrajzi eloszlásuk is. A skandinávok leginkább a Középnnyugat északi részén, az ázsiaiak a nyugati partvidéken, a kubaiak Floridában, a mexikói-amerikaiak Délnyugaton, a skótok és írek Nyugat-Pennsylvaniától Észak- és Dél-Carolináig az Appa-

lache vidéke mentén telepedtek le. Az európai bevándorlók jóformán egy fillér nélkül léptek Amerika földjére, és az írek, az olaszok és a zsidók ott is maradtak az északkeleti kikötők környékén. A feketék többsége Délen koncentrálódott.

Mivel e tájegységek sajátos földrajzi-gazdasági arculattal rendelkeztek, e bevándorlók sorsa szorosan összefonódott vagy a gabonatermesztés, vagy az acéltermelés, illetve a vasútépítés, a gyapottermesztés és -feldolgozás stb. alakulásával. S mivel a gazdasági feltételek mindenütt mások voltak, minden bevándorló közössége előtt különféle alkalmak nyíltak és különböző korlátok közé szorultak. További gazdaságtörténetük jobban tükrözi az idő és a hely hatását, mint a magukkal hozott kulturális örökséget.

A földrajzi eloszlás mind a mai napig a meglévő különbségek egyik fő tényezője. A New York államban élő feketék átlagos jövedelme több mint kétszerese a Mississippi mentén lakó társaikénak. Hasonló az arány a detroiti nagyvárosi vidéken letelepedett, illetve a texasi Laredo vagy Brownsville körzetében élő mexikói-amerikaiak, a Chicago, Detroit, New York City vidékére költözött, illetőleg a rezervátumokban maradt indiánok viszonylatában. Vagyis az ugyanazon etnikai csoporton belüli különbségek meghaladják a bármely etnikum és az amerikai átlag közti eltéréseket. Ilyen sokat számít a földrajzi helyzet.

Ez utóbbi nem csak a jövedelmet befolyásolja nagymértékben, hanem általában az életformát. A vidékies Középnugaton lakó indiánok családjában álagosan kettővel több a gyerek, mint az iparosodott Északkeleten élő társaikéban. A déli feketéknek rendszerint kisebb a családjuk azokénál, akik egyebütt élnek. Sőt, még egy városon, egy etnikumi csoport keretein belül is meglepő változatosság jelentkezik a jövedelem, a bűnözés, a felbomlott otthonok stb. terén már egy-egy szűkebb környék szerint is – legyen szó akár zsidókról, olaszokról, mexikóiakról, vagy másokról.

Az amerikai bevándorlók időbeli érkezésében és földrajzi eloszlásában mutatkozó különbség számos történelmi oknak tulajdonítható.

Roppant nagy hordereje volt annak a fordulatnak, amikor a vitorlásokat felváltották a gőzhajók. Ezelőtt ugyanis majdnem kizárólag Észak- és Nyugat-Európából hajóztak át az európaiak. A gőzhajók elterjedésével rendkívüli eltolódás következett be: a bevándorlók túlnyomó többsége Dél- és Kelet-Európából kelt át – és ők már sokkal nagyobb mértékben különböztek az akkori amerikai lakosságtól kultúrájukban és vallásukban.

Ne feledjük, akkoriban a vallási hovatartozásnak még igen nagy volt a társadalmi és politikai jelentősége. A vitorlázás korszakában a tengerentúltra való átkelés személyszállító hajón elérhetetlenül drága volt az újvilágba áttelepülni szándékozók zöme számára. Így leginkább csak az Európába árut szállító és onnan visszatérő teherhajók rakterére „tellett” nekik. Ez annyit jelentett, hogy tömegmértű bevándorlás csak azokról a térségekről volt egyáltalán lehetséges, amelyekkel jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolított le az Egyesült Államok – vagyis Észak- és Nyugat-Európából. Az amerikai hajók többnyire terjedelmes mezőgazdasági árut vittek Európába és visszafelé kisebb méretű európai ipari termékeket hoztak, tehát ezen az úton még viszonylag „bőven” akadt hely. Ide zsúfolódtak tehát az emigránsok: sebtiben összetákolt „szállásokba”, kellő szellőztetés, élelem, víz és tisztálkodási lehetőség nélkül. Az átkelés pedig sokáig tartott – s nem lehetett tudni, meddig: a széljárástól függően 1–3 hónapot is igénybe vett. Minél tovább tartott, annál inkább legyengültek az emberek és fogékonyabbá váltak a betegségek iránt, amelyek gyorsan terjedtek emberről emberre a teherhajók gyomrának tömegnyomorában.

A kereskedelmi hajók útvonalait a gazdasági igények szabták meg. A bevándorlók nem választhatták meg úticéljukat, ott léptek Amerika földjére, ahol a hajó éppen kikötött. Például az írek olyan hajókon utaztak, amelyek faanyagot fuvaroztak az Egyesült Államok Északkeleti részéről és itt is szálltak partra. A németek zöme a Le Havre-ba gyapotot szállító és New Orleansbe visszatérő hajókba szorult; s onnan a Mississippin közlekedő bárkákon kerültek fel Északra, a felső Mississippi völgye mentén Cincinnatibe, St. Louis-be és Milwaukee-be. Ezért lett aztán az utóbbi két város a németek létrehozta és kifejlesztette söripar központja.

A letelepedés helyén éppen uralkodó gazdasági viszonyok különösen azon bevándorlók esetében éreztették hatásukat, akik túl szegények voltak ahhoz, hogy tovább költözzenek. A Bostonban partra szálló írek egy iparral alig rendelkező, a kétkezi munkások számára munkaalkalmat nem kínáló városban találták magukat. Az amerikai munkások ezért el is kerültek Bostont, azonban ez nem állt módjukban a 19. században áttelepült íreknek; nekik e kilátástalan helyzet következményeit még hosszú esztendőkön át viselniük kellett. Az északkeleti nagyvárosokba, elsősorban New Yorkba és Bostonba rövid idő (az 1840–50-es évek) leforgása alatt érkező rengeteg ír csak segédmunkás lehetett; ez pedig súlyos járulékos problémát jelentett a gazdasági életbe és a társadalomba való beilleszkedésükben. Ahogy a csatorna- és vasútépítés fellendült Északkeleten, a nyomorgó írek

vállalkoztak a legnehezebb és legveszélyesebb munkákra. Közülük sokan a csatornák és vasútak mentén létesült városokban és községekben maradtak. Földrajzi eloszlásuk még mindig őrzi ennek nyomait.

A vitorlások gőzhajókra cserélése radikálisan átalakította az amerikai bevándorlás szerkezetét. Az eddigi 30–90 napig tartó átkelés ideje mintegy 10 napra csökkent és immár „kifizetődő” lett: a munkásokat nem teher, hanem a célra készült vagy átépített személyhajók szállították. Tehát a bevándorlás struktúrájának már nem kellett szükségszerűen követnie a kereskedelmi útvonalakat. Ennek következményeként mind az újonnan érkezők száma, mind származási összetétele megváltozott. A polgárháborút megelőző időkben 5 milliónyian érkeztek Amerikai földjére, 10 millióan a következő 30 év alatt, és újabb 15 milliónyian az ezt követő 15 évben. Ugyanilyen szembeszökő fordulat következett be a „kibocsátó” országok terén is: 1882-ben a bevándorlók 87 százaléka érkezett Észak- és Nyugat-Európából, míg 25 évvel később 81 százalékot tettek ki a Dél- és Kelet-Európából kivándoroltak. A szláv, a zsidó és a mediterrán etnikumok ekkor kezdtek az amerikai lakosság fontos összetevőivé válni.

A feketék természetesen nem szabad akaratukból kerültek az Egyesült Államokba, „rendeltetési helyüket” mások választották meg – de nem véletlenszerűen. A négerek zömét a Déltre vitték, ahol az éghajlat és a talaj alkalmas volt a rabszolgatartás gátló körülményei között is természetes haszonnövények művelésére. A gyapotmagtalanító gépnek 1793-ban történt feltalálása után a rabszolgaság Amerikában túlnyomó részt a gyapottermesztés- és -tisztítás társadalmi keretével szolgált, és a négerek lakhelye még délebbre tolódott, elsősorban a gyapottermesztő mississippi-i, alabamai, georgiai és észak-louisianai földekre. Még a rabszolgaság megszűnése után is, az a tény, hogy a feketék egy olyan vidéken maradtak, ahol sokkal nagyobb szegénység uralkodott, mint az ország többi részén, tartós gazdasági hátránynak bizonyult. Ma a fekete bőrű összlakoságnak az a fele, amely nem a Délen él, megközelítően másfélszer annyi jövedelmet mondhat magáénak, mint a Délen maradt másik kb. 50 százalék. Magától értetődő tehát, hogy a fekete lakosság egészének anyagi viszonyai már csak a földrajzi eloszlásuk miatt is rosszak (eltekintve ezúttal az egyéb okoktól).

Az újonnan jöttek közül némely csoportok egyszerűen az országnak azon a táján telepedtek le, amely legközelebb esett óhazájukhoz. Az ázsiaiak Hawaii-ban és a nyugati partvidéken, a mexikói-amerikaiak Délnyugaton, a kubaiak pedig Floridában. A New York Cityben és annak

környékén lévő Puerto Rico-i és nyugat-indiai „zsebek” a 20. századi légi- és tengeri közlekedés hozzáférhetőségét tanúsítják.

Minden etnikum története különbözik, mégis ugyanazok a tényezők hatottak rájuk: a kor, a letelepülés helye, a megérkezés ideje, valamint azok a munka- és kulturális képességek, amelyeket magukkal hoztak Amerikába. Jelenleg anyagi helyzetük skálája roppant széles; ennek ellenére egyetlen csoport sem teljesen egyedülálló és nem is annyira elütő a többiek-től, mint ahogyan azt a statisztikai „országos átlaggal” való összevetés sugallhatja. Közülük egyetlen egy sem „ritkítja párját”; az országos átlag sem más, mint e nagy különbségek eredője.

Az amerikai etnikumok legszembetűnőbb ismérve éppen gazdasági körülményeik javulása az idők folyamán. Az előrehaladás oly általános az Egyesült Államokban, hogy szinte rá kell kényszeríteni magunkat a fölismerésre: ez nem jelenti azt, hogy egyben automatikus is. A világ megannyi táján az emberek az őseiket alig meghaladó szinten élnek. Azt is ki kell domborítanunk, hogy az életszínvonal, a politikai képviselet és az átlagéletkor abszolút értelemben vett növekedése mellett az amerikai etnikumok viszonylagosan is előbbre léptek. Az olasz-amerikaiak, akiknek átlagkeresete a 20. sz. elején az akkori országos átlagnak épp hogy a felét érte el, ma jóval többet keresnek a középértéknél. A 19. század végének nincstelen zsidó bevándorlói pedig a táblázat élén állanak, megelőzik még az angolszászokat is. Az amerikai etnikumok fejlődési üteme eltérő képet mutat, de maga a haladás mindnyájukra jellemző.

Minden etnikai csoportnak akadályokat kellett legyőznie az Államokban. Ám ezek eltörpültek azokhoz képest, amelyek óhazájukban tornyosultak eléjük, a szenvedésről nem is beszélve. Az amerikai antiszemitizmus például kimerült a sznobizmusban és a foglalkoztatási megkülönböztetésben, de sohasem fenyegetett kiűzéssel vagy tömegmészárlással. S még a legkeserűbb történelmi jelenségnél, az amerikai rabszolgaságnál is sanyarúbb sors várt akár az arab rabszolgaság igájába fogott, akár a nyugati félteke más részeire hurcolt afrikaiakra, ahol gyorsabban pusztultak a természetes szaporulatuknál. Röviden: Amerika természetesen sohasem volt mentes az emberi nemet sújtó bűnöktől, megkülönböztető jegye azonban az, hogy milyen nagy mértékben érvényesültek más – általában pozitív – tényezők is.

Minden etnikum megváltozott Amerikában és az amerikai társadalom is sokféleképpen változott meg. Ennek legfényesebb példája az, hogy ma a Kongresszusnak és a Legfelsőbb Bíróságnak olyan tagjai vannak,

akiknek őseit még rabszolgaként verték láncra. A világ vezető tudományos, politikai és gazdasági kiválóságai között jelentős azoknak az amerikaiaknak a száma, akiknek bevándorolt felmenőit egykor a „megvetett népek megvetett fiai és leányai” közé sorolták. Az „egyszerű emberek” rejtett tartalékainak nincs ékesebb bizonyítéka az amerikai tapasztalatnál.

Az amerikai etnikai csoportok asszimilációja nem volt egyirányú folyamat. Az amerikai társadalom nyelvének, konyhájának, zenéjének és más kulturális jellegzetességeinek megannyi eleme hajdan etnikai sajátosság volt, de már integrálódott a közös hagyománykincsbe. A nemzetiségek nem bomlottak föl Amerika kohójában, hanem a nemzet egészével együtt nemesebb anyaggá ötvöződtek.

CHARLES TOWNSEND:

MODERNIZÁCIÓ ÉS NACIONALIZMUS: PERSPEKTÍVÁK
A KÖZELMÚLT ÍR TÖRTÉNELMÉBEN

(*History, The Journal of the historical association. No. 217.*
1981. június 233–243.)

A tanulmány a következő, az ír nacionalizmus témakörébe tartozó munkákkal foglalkozik:

Ireland Under The Union: Varieties of tension. Essays in honour of T.W. Moody, edited by F.S.L. Lyons and R.A.J. Hawkins. Oxford University Press. 1969. x + 337 pp.

Studies in Irish History Presented to R. Dudley Edwards. Edited by Art Cosgrove and Donal McCartney. Dublin: University College. 1979. ix + 353 pp. Distributed by Colin Smythe Ltd., P.O. Box 6, Gerrards Cross, Bucks. SL9 7AE.

Social Origins of The Irish Land War. By Samuel Clark. Guildford: Princeton University Press. 1980. xiii + 418 pp.

C. S. Parnell. By Paul Bew. Dublin: Gill and Macmillan. 1980. vii + 152 pp.

Charles J. Kickham: A Study in Irish Nationalism and Literature. By R. V. Comerford. Dublin: Wolfhound Press. 1979. 255 pp.

The Liberals and Ireland: The Ulster Question in British Politics to 1914. By Patricia Jalland. Brighton: Harvester Press. 1980. 303 pp.

Politics and Irish Life 1913–1921: Provincial Experience of War and Revolution. By David Fitzpatrick, Dublin: Gill and Macmillan. 1977. xx + 393 pp.

Document of Modern History: The Conflict of Nationality in Modern Ireland. Edited by A.C. Hepburn. London: Edward Arnold. 1980. xiii + 221 pp.

A két kiemelkedő ír történész, T.W. Moody és R. Dudley Edwards visszavonulása alkalmából megjelent két emlékkötet (festschriften) az ír történetírás bizonyos kérdéseire tereli a figyelmet. A kutatók jelen nemzedéke viszi tovább azt a – hatásában egy történetírási forradalommal felérő – új megközelítést a történeti kutatásban, melynek lényegében ők ketten voltak az úttörői. Újraértékeltek, néha fájdalmasan, de mindig gondo-

san, egy sor a földről, a vallásról és a mindenkori politikáról folyó hosszú konfliktus során begyökeresedett mítoszt, túlegyszerűsítést, szándékos vagy öntudatlan torzítást. A feszültség és a konfrontáció csaknem állandó légköre a tényeket egyre inkább az egyes frakciók játékszerévé tette és a belőlük következő objektív elemzés rendkívül bonyolulttá vált. Ez különösen a 19. századra és a 20. század elejére igaz, amikor a konfrontáció határozottan modern típusát – az ír „nemzet” a brit birodalom ellen – a nacionalista gondolkodók és szervezetek utódai tüzelték. Csakúgy, mint más nemzeti mozgalmak esetében (az olyanoknál talán, mint az olasz *risorgimento*), melyek nehezen születtek meg, hatalmas nyomás hat egy „hivatalos eszme” kidolgozására, amely igazolná az eredményeket és létrehozna az egységet, összhangot teremtene a folyamat széthúzó, gyakran egymással is szemben álló részei között. Egy ilyen funkcionális történetírásban nem kívánatosak a finom, összetett megkülönböztetések vagy az ellentmondások. Így az olyan alakok, mint Parnell a nemzeti panteonba úgy kerültek be és maradtak ott, hogy megemlékeztek néhány szükség-szerűen szélsőséges (de legalábbis szokatlan) mondásáról, különösen az utolsó, harcos évekből, teljességgel homályba borítva arisztokratikus-konzervatív konstitucionalizmusának kellemetlen teherétét.

A konfliktusok szelektív rövidlátása olyan fény-árnyék játékot adott az ír történelemnek, aminek politikai kihatásai is lettek. Az itt ismertető művek mind a sötét zónákra segítenek fényt vetíteni. De hozzájárulnak a közelmúlt történelme két fontos kérdésének a feltáráshoz is: egyrészt, hogy keresztülment-e – vagy valóban keresztül ment-e már – Írország a többi nyugati társadalomával közös modernizációs folyamaton, másrészt megvilágítják az ír nacionalizmus sajátos formájának problémáját, annak ulsteri antitéziseivel együtt. A Lyons és Hawkins szerkesztette kötet nyolc, a 19. századról készült esszé tartalmaz, bevezetésként az idősebbik szerkesztő figyelemre méltó tisztelgésével „TWM” előtt, mivel, és ezt örömmel írom le, Moody professzor saját monumentális Davitt-ról írott munkáját, mellyel a 19. századi ír kérdésekkel kapcsolatos életművét és tanításait szilárdította meg, tette kiadásra alkalmassá. (Az olvasó legnagyobb bánatára az emlékkötetben nem található írás a társszerkesztőtől, aki a tömör forma és a korszak szakértője.) A másik gyűjtemény szélesebbet markol, kiindulva Art Cosgrove gondolatébresztő esszétől a középkori „írség” (Irishness) természetéről, de a tizenöt tanulmány többsége a 19. és a 20. századdal foglalkozik.

Az ilyen írások összerakásának közismert nehézségei ellenére, az

Ireland Under the Union című kötet egy igazán harmonikus és átfogó gyűjtemény, eltérő, de kiegészítő szempontokat adva a lényegi folyamatok vizsgálatához. Így az az egyre növekvő tendencia, melyet az Ifjú Írország elmulasztott megfékezni, hogy az ír nacionalizmus római katolikus mozgalomnak látszódjék, mely gazdasági és erkölcsi fenyegetést jelent a protestánsok számára, érdekesen és szokatlan módon tükröződik Jacqueline Hill esszéjében a dublini protestáns munkásság „visszautasító” válaszárol. Egy fontos, de a kelleténél kevésbé értékelt hatást tár fel a nacionalizmusról Elizabeth Malcolm elegáns elemzése az Írorszáiban 1830 körül újtára indult (Amerikából importált) antialkoholista mozgalomról. Az antialkoholizmusnak mindig voltak politikai felhangjai; erkölcsi feyvert adott sok ismert szélsőséges nacionalista kezébe Charles Kickhamtól a Sinn Fein harcosaiig, és gyakorlati haszna is volt, segített lakatot tenni a szájakra, melyeket oly gyakran nyitott fel az alkohol és így váltak túl sok nemzeti összeesküvés áruolívá. Ugyanakkor a világibb nacionalisták O’Connelltól Redmond parlamentáriánusaiig szükségesnek tartották megvédeni a sörfőző és a lepárlóipart, melyek nagyot lendítettek Írország halovány gazdaságán. Számukra az ír ivási szokások bírálata szégyenfoltot jelentett a nemzeti virtuson. A kettős gondolkodásnak ez a formája fontos eleme volt a nemzeti gondolkodás kialakulásának. Még triviálisabban, érthető ironia rejlik abban a tényben, hogy Maurice Healynek, az alkoholmentesség törvényesítése mérsékelt támogatójának a fia a borról szóló művek egyik legemlékezetesebb írója lett.

A modern ír nacionalizmus gyűjtőpontjának, a feniánus mozgalomnak a megjelenését újszerűen és tanulságosan vizsgálja R.V. Comerford. Kibővíve (még nem kiadott) munkáját a fenianizmus társadalmi bázisáról a nemzetközi összefüggésekkel, azt mondja, hogy az IRB inkább az 1858–59-es francia-angol válságból merített erőt – egy angol „zavar”-ból, melytől azt várták, hogy megteremti az ír „lehetőséget” – mint a „főnix lángjának öngyulladásából”, amint azt a nemzeti hagyomány hirdeti. Igen értékes az ilyen szentimentalizmus nélküli újraértékelés csakúgy, mint az egész esszé kozmopolita szemlélete. Comerford felhívja a figyelmünket a nemzetközi válság egy másik, kevésbé méltatott következményére, a furcsa MacMahon Sword Committee-re (amelyet a francia parancsnok ír hercegnek és a magentai csatát pedig „kelta győzelemnek” nevezte) és bölcsen kigondolt ír népszavazási-petíció mozgalmára, melynek modelljéül a brit miniszterek által is megtapsolt, olasz szolgált volna. Egy másik megközelítés egy szokatlan szemszögből – vagy egy szokatlan területről –

R.W. Kirkpatrick tanulmánya, a közép-ulsteri földháborúról. Ez bemutatja, talán nem is meglepően, hogy a Földliga csak addig virágzott itt, míg „az Ír Nemzeti Liga megalakításakor felmerülő politikai kérdések árama” gyors visszatérést hozott magával a konfrontáció szektariánus vonulatához. C.J. Woods elemzése az 1892-es választásokról módszertanilag igazolja a jelentősebb egyházi befolyás hiányát a nemzeti politikai szervezetekben. Mint a legtöbb, a közvéleményről szóló tanulmány ez is egyesít egy csaknem pedánsnak nevezhető adatkategorizálást egy jelentős bizonytalansággal a feltételezett „befolyás” és a tényleges ellenőrzés közötti kapcsolatáról. Az egyház pontos hatalmának megállapítása egy olyan fontos kérdés, amely továbbra is problematikus marad ezen hasznos munka ellenére is. Az ellenőrzés egy sokkal kézzel foghatóbb formájával foglalkozik D.N. Haire munkája a polgári hatalomnak nyújtott katonai segítségről Írországból 1868 és 1890 között. A kényszer törvényhozás csak annyira lehet hatékony, mint az eszközei, és a törvény és a rend erői már régen megértek egy komoly vizsgálatra. Mennyire volt csodálatraméltó a gyakorlatban az a hatalmas birodalom, mely ellen az ír (és a többi) nacionalisták szervezkedtek? Kétséges, hogy a hadsereg tényleg ilyen hatékony volt-e, mint itt állítják, de a tanulmány mindenképpen segít a felszínre hozni egy elhanyagolt területet.

Egy dolog mindenképpen kitűnik a mostanában megjelent munkákból, s ez a kormánytámogatás megvonása a „rossz” földesuraktól, akiknek már nem biztosították a csapatokat és a rendőrséget törvényes jogaik betűjének a betartására. Az uszorabért szedő és válogatás nélkül kilakoltató földesurak, akik általában még távol is éltek birtokaiktól, váltak a nemzeti gyűlölködés elsőrendű célpontjaivá. A legutóbbi kutatások ugyanakkor csaknem száználmas figurákká változtatták őket. Barbara Solow, James Donnelly és mások munkái bemutatják, hogy mennyire elégtelen alapon nyugszik az uszoraszedés mítosza (így bemutatva, alkalmanként, az azt fenntartó erkölcsi hozzáállás erejét). W.E. Vaughan tovább bővíti a bonyolult vitát, amikor megkísérli értékelni az ír földesurak teljesítményét 1851 és 1881 között. Véleményét továbbviszi azzal, hogy a bérek növekedése bár ugráló és egyenlőtlen volt, jóval alatta maradt a föld „potenciális bérlőképessége” növekedésének – mintegy 20 % és 40 %-kal szemben. Már sokkal kevésbé biztos akkor, amikor a földbirtokosok beruházásainak a kérdését és a beruházások hiányának az okát boncolgatja; vagy valójában amikor a megfelelő növekedésből következő lehetséges gazdasági és társadalmi következményeket latolgatja. Talán érdekes lett volna néhány ösz-

sze hasonlítást tenni a progresszíven irányított angol nagybirtokkal, mint Holkham. A bizonytalanság felmerül a gyűjtemény leghosszabb esszéjének a következtetésével kapcsolatosan is, melyben R.F. Foster nyomozza kintartóan Lord Randolph Churchill „Orange card”-jának a hátterét. Nyilvánvaló, hogy az 1880-as évek közepe táján a Trinity-ben nevelt szakemberek, akik a délír unionizmus szellemi homlokzatát alkották, arra a következtetésre jutottak, hogy fenn kell tartani az utat az Unió felé és ennek megfelelően látták el tanáccsal Churchillt. Az már kevésbé tiszta, hogy az a Churchill, aki beszélhetett az „örült ulsteri torrikal” és évdöhetett a Hon Uraival, végül is egy ilyen szélsőséghez köti magát. Valójában, mint Foster kimutatja, nem ez volt a végső álláspontja: az ulsteri torrik jellemző módon vették kivételesen körül őt és örömmel harsogták Churchill sokoldalúságának az egyedi csiszoltságát, mely megfelelt nekik. Ha Churchill saját motivációi homályosak maradnak is néha, egyszer „a szegénynegyedek bohém szerelmeseként”, másol „különlegesen tehetséges intrikusnak” mutatva őt, ez az írás csillogó és gazdag szelete az 1880-as évek politikai világának, telve borsos jelzőkkel, mint a „spártai pesszimizmus”, „kökemény unionista”, „az ártatlan politikus” (ezt használja Scawen Bluntra és kevésbé rábresztően Saundersonra is).

A *Studies in Irish History* című kötet a szerzők figyelemreméltó listájával, megfelelően értékes tisztelgés a címzett előtt. Itt is megjelenik az antialkoholista mozgalom, de H.F. Kaerney tanulmánya Fr. Mathew-ról odáig megy, hogy a „modernizálás apostolának” nevezi őt. Maguk e szavak és tartalmuk előtérbe helyezik az írországi modernizációs folyamat különleges problémájának a megvitatását. Míg egyesek elfogadják, hogy a Mathew-i mozgalomnak volt szervezeti alrendszere” és, „hogy az antialkoholista teadélutánok és a takarékpénztár ügye együtt haladtak, segítve bevonni a hagyományos nyugatot a modernizáló kelet szellemi szférájába, továbbra is kérdéses marad, vajon a korszerű gondolkodás ezen korlátozott nyomai összekapcsolódtak-e egy valamiféle nekilendülésben (take-off) a teljes modernizálódás irányában. Furcsa – legalább is kimondva –, hogy a modernizációs folyamat a római katolikus vallási megújulással és a kispaszti gazdálkodás apoteózisával, valamint egy holt nyelv felélesztési kísérletével forrt össze. A modernizálódás ilyen adminisztratív megtestesülése, mint amilyen Írországbán megnyilvánult, a valóságban a nacionalistáktól csak az „anglicizálás” ítéletet nyerhette el. Az ezen két elképzelés közötti viszony Joseph Lee bátor kísérlete ellenére (in *The Modernisation of Irish Society 1848–1918*. Dublin, 1973.) további megvilágítást igényel. Theo-

dore Hoppen lényegbe vágó tanulmánya a 19. század közepi Írország „nemzeti politikájáról és helyi valóságáról” lehetővé teszi számunkra, hogy figyelmünket arra összpontosítsuk, hogy mit is nevezhetünk átpolitizálásnak: a lokálisan túlmutató (supra-local) struktúrák és kapcsolódások meg-növekedését és a társadalmon belüli politikai folyamat fontosságának a kiterjedését. Ez a modernizáció egyik létfontosságú alfolyamata, és egyáltalában nem úgy tűnik, mintha ebben az időszakban ez játszódnát volna le. Hoppen figyelmeztetőleg mutat rá arra „a váratlan szempontra”, melyet a modernizáció hozott magával az újjáértékelt vidéki felsőbbrendűséggel kapcsolatosan, megfigyelve, hogy „szellemes módon, az ír társadalom modernizálása és anglicizálása tette végül is lehetségessé a modern ír nacionalizmust, és egy rövid időre átfogóan hatékonyvá is.”

A gyűjtemény tanulmányainak egy csoportja eltávolodik az ír társadalom és politika struktúrájának a vizsgálatától az angolok által felfogott „ír kérdés” irányában. Némi fény vetül a birodalmi reakcióra E.D. Steele Gladstone-ról és a megbékélésről írt tanulmányában és teljes mértékben megvilágítja Ronan Fanning cikke az Asquith kormányzatról és az 1910-es válságról. Fanning helyesen mutat rá, hogy Asquith-nek az összeomlással nyomatékosított köntörfalazása adja ez idő tájt a kulcsát az Írországgal kapcsolatos egész liberális melléfogásnak. Korábban figyelmet ébresztő segítséget nyújtott Fergus D’Arcy Charles Bradlaugh-ról és az ír kérdéstről írt tanulmány, mely bemutatja azt a különös reakciót, melyet az ír nacionalizmus váltott ki a különben feddhetetlen brit radikálisok között. Amikor döntésre került a sor, Bradlaugh csakúgy, mint Bright, nyíltan unionistának mutatkozott. Írországot Indiával összehasonlítva kijelenti, hogy „a bűnük különben sem lenne kiegyenlíthető a dominium megszüntetésével.

Végül, és szinte besorolhatatlanul, a modernizációs megközelítés egyik úttörője, Joseph Lee nyújt egy csipős adalékot a Szakképzési Szervezet Bizottságának (Commission for Vocational Organization) 1939 és 1943 közötti működéséről. Bármilyen gyengeségei lettek volna is a korporativizmus hirdetésében, Lee professzor kimutatta, hogy a Bizottság „az egyike volt azoknak, akik az állam megalapítása óta hitelt adtak annak a szóbeszédnek, hogy földet fedeztek fel Doveron túl”. Mit ér ilyen körülmények között a modernizálás? Hogyan értelmezhetjük azt a hozzáállást, amely továbbra is fenntartja az ír parokializmust? Ez egy pre-modern szemlélet, vagy egyszerűen csak (ha ez rá a helyes kifejezés) „az ír közgondolkodás általánosan elfogadott középserűsége”?

Habár a modernség néhány fontos aspektusa már születésekor holt-

nak tűnik, mégis, talán az Ernest Gellner metamorfózis elgondolásának (melyet a *Thought in Change*. London, 1964. című művében fogalmazott meg) megfelelően a saját kumulatív hatásuktól esetleg felerősödő jelentős változások mentek végbe. Úgy tűnik, hogy a felszínen közhelynek számít a Földháborúra (*Land War*) mint az új korszak valamiféle himnőkére vagy formálójára tekinteni elsősorban. Már többek között Emmet Larkin is amellettt szállt síkra, hogy a nemzeti gondolat Írországból legalább is az 1880-as évek végén tűnt fel; és aligha tagadható az a következtetés, hogy átpolitizálás mindenestre előfordult. Samuel Clark annak látott neki, hogy elmagyarázza a hogyan és a miértet, tovább folytatva a korábbi meggyőző cikkek sorozatát.¹ Könyve nemcsak a kollektív cselekedet elméletéhez járul hozzá, hanem egyúttal a 19. századi Írország társadalmi szerkezetéről szóló vitához is. Csupán körvonalazva, továbbviszi a kollektív erőszak elméletének a „mozgósítását”, melynek a legjelentősebb jelenlegi terjesztője Charles Tilly, és ami szerint annak a megmagyarázásához, hogy „miért lázad az ember”, nem azt kell megmutatni, hogy mitől lett az ember mérges, hanem azt, hogyan egyesülnek szervezetekbe, amelyek képesek kifejezni és képviselni a kollektív célokat. A szerző a társadalomtudósok hagyományos módján igen sok előzetes munkát ad magának azzal, hogy lerombolja és kisöpörje az olyan helytelen és (bár korábban széles körben elfogadott) korszerűtlen modelleket, mint a társadalmi törés és a viszonylagos megfosztottság. Végül is ügyesen elkerüli a zuhanó J-görbét, és visszatér elemzésének a lényegéhez. Clark saját mobilizációs koncepciója finomabban egyénített, mint Tilly-é, különösen annak legújabb formájában (*From Mobilization to Revolution*. Cambridge, Mass. 1978.), ahol teljességgel elveti annak a lehetőségét, hogy az attitűdök sokkal fontosabbak, mint az anyagi javak, és a mobilizációt úgy határozza meg, mint „azt a folyamatot, melynek során egy csoport kollektív ellenőrzési jogot szerez a cselekvés szükséges forrásai felett”. De hogyan és milyen alapon tekintik magukat csoportnak az emberek? Clark joggal érinti az attitűdök kérdését és egy hosszas elemzés során tárja fel az éhség előtti és utáni földviszonyokat, a társadalmat és a politikát. Ez egy átfogó és váratlanul gondos szintézise a szekunder munkálatoknak, amit megerősít néhány okosan kiválasztott elsődleges forrás. A Földháborúról Clark kevesebbet nyújt, mint amennyi elvárható. Bemutat néhány ügyes statisztikai gyakorlatot például az 1881-es Személyiség- és vagyónvédelmi Törvény (*Protection of Person and Property Act*) alapján gyanúsítottak adataival és mindezt úgy teszi, hogy még a változó tényezők, a nullára rendezett és a többváltozós

regressziós műveleteket nem is ismerő emberek számára is érdekesek lehetnek ezek az eredmények. És még néhány meglepő következtetést is levon. A Földliga és a népi vélemények viszonya továbbra is ködös marad. Pontosan mit is gondoltak a parasztok a Ligáról? Voltak-e koncepcionális különbségek az országos (hogyan elkerüljük a nemzeti kifejezés kétértelműségét) szervezetet illetően, és megoldották-e ezeket? Valóban egy igazán öntudatos „közösség” – azaz csoport – alakult ki és kísérelte meg a hatalom megszerzését? Clark válaszai kevés kulcsot nyújtanak a megoldáshoz és kevésbé meggyőzőek, mint a korábbi munkái „az ír farmerek politikai mobilizációjáról”, melyekben hangsúlyozta a boltos-fogadós csoport döntő szerepét a közösségi szervezet létrehozásában. Könyvében nincs meg az az agresszív él, mint Paul Bew legutóbbi *Land and the National Question in Ireland* című művében, amellyel nyilvánvalóan nem kerülheti el az összehasonlítást. Nem fogadja el Bew interpretációját – melyet pedig nyilvánosságra került formájában nem is olvasott korábban –, hogy az osztálykonfliktusok nyilvánvaló tényét mutatja a Ligán belül az elmozdulás „a szuronyhegyen bérléstől” „a hadd menjen a föld” gondolatáig. Sőt, azt állítja, hogy a vidéki lakosság összetartó ereje növekedett: ez adta a mobilizáció alapját. De Bew-nál jobban ő sem tudja feloldani a nacionalizmus dinamikus funkciójának a kérdését a Földháború időszakában. Míg a felhozott adatok, mint a Földliga határozatainak igen hasznos tartalomelemzése, erősen sugallják, hogy a politikai célok jelentéktelenek voltak a gazdasági szükségletekkel összehasonlítva (melyeknek persze komoly erkölcsi tartalmuk volt), ennél a kérdésnél a pontosításhoz nem járult hozzá a „national” szó kétértelmű használata. Mindazonáltal Clark munkája sok kérdésben egy gondolatébresztő mű, amely elősegítheti a 19. századi ír társadalomról folyó vita kiszélesedését és tisztázódását.

A leghagyományosabb életrajzi forma is új megvilágítást hozhat, különösen az ír nacionalizmus természetét illetően. Ruth Dudley Edwards gondolatgazdag munkája, *Patrick Pearse: the Triumph of Failure* (Dublin, 1977), egy mostani példa erre. Paul Bew összefogott és tömör C.S. Parnell-je kiegészíti és bővíti F.S.L. Lyons-nak és R.F. Foster-nek erről a félelmetes figuráról írott kiváló tanulmányait. Bár kiadója az átlag olvasónak szánta, mégis valahol az alapbiográfia és a magyarázó esszé közé sorolható be. Feltételez bizonyos ismereteket Parnell életéről, eseményekről, amelyekre gyakrabban hivatkoznak semmint leírni vagy megmagyarázni azokat. Amennyiben ezek a feltételezések beigazolódnak, akkor ez egy igen értékes elemzés. Bew kimutatja, hogy „a nemzeti menetelés” című

beszédétől eltekintve Parnell számára a nemzet „sohasem volt olyan imperatívusz, amely elsöpört volna minden más szélesebb humanitárius megfontolást.” Elsődleges célja mindig egy konzervatív megoldás megtalálása volt, amely biztosítaná a stabilitást és feltehetően a parnelli hatalmat. A szerző kísérlete annak bemutatására, hogy az objektív körülmények többet nyomtak a latban a személyes kvalitásoknál Parnell helyzetének és szerepének a meghatározásában, nem egészen sikeres, amennyiben hajlamos rá, hogy Parnell saját preferenciáit objektív tényekként kezelje (például „a Home Rule kérdésének és a liberális szövetség fenntartásának az elsőbbsége nem hagyott számára más választást” 91. l.). Sokkal meggyőzőbb és különösen hasznos, ahogyan a Földligát kezeli. Bár továbbra is kitarat annál, hogy a döntő fordulat a földtől a „nemzeti kérdés felé csupán 1883–85-ben játszódott le, szerinte az első liga alapvetően modern volt, legalább is külsőleg: „jelentős mértékben mentes volt az antiurbánus, nrodnyik vagy nyíltan szektariánus katolikus érzelmektől”. Mégis nyilvánvalóan probléma maradt, hogy oly sok „antimodern” érzelem vad kitörésének lehettünk tanúi a parnelli szakítás idején. Nem halhattak ki teljes egészében ez alatt az időszak alatt. Egészen a kihunyásig le lehetett csillapítani a vulkánt – vagy a magma nyilvánvalóan örökre a felszín alatt rekedt? Még ma is létfontosságú megtudnunk mi a „nemzeti kérdés”, melyet alig-alig határozott meg (és ez nagyjából így is maradt) a liga józanul konzervatív tagsága. Lehet, hogy egy országos szervezet, bármilyen forradalmi volt is politikai értelemben, megalakítását tekintve csupán felszíni jelenség volt, melynek alig volt visszahatása a mély struktúrákra, vagy mint Hoppen nevezi „a helyi valóságra”.

A katolicizmus és a forradalmi nacionalizmus közötti fontos kapcsolatot tárja fel R.V. Comerford Charles Kickhamról készült életrajza, aki az IRB megvesztegethetetlen főtanácsadója volt. Croke of Cashel ezt a kétes és részben cselekvésképtelen feniánus vezért „az összes általa ismert ember közül a legtöbbet átéltnek és megkínzottak” nevezte. Annak ellenére, hogy ragaszkodott a feniánus elvhez, hogy „a papok nem valók a politikába”, Kickham egész életén át megtartotta az egyházhoz való hűségét. A vallásnak ez a kettős felfogása, amit ez megkívánt, fontos vonása volt a republikánus gondolkodásnak. Ez a kettősség jellemezte azt a képességét is, hogy egyesíteni tudta a kizsákmányolt vidéki népesség iránti szimpátiáját egy mélyen konzervatív hűséggel, nem úgy, mint Parnell, egy olyan társadalomban, melyben a reformált földesuraknak saját természetes – Kickham szerint isten által rendelt – szerepüket kell játszani. A Földligáról többek

között ezt mondta: „Komolyan, a dolog legjobb esetben is csak jófiúsi”. Ez a vélemény, bár lehet, hogy nem teljesen hibátlan, nem volt mindennapi a nacionalistáknál. Comerford méltán helyezi őt és John O’Learyt a Carlyle-i antimodernizmus fő áramába. Nacionalizmusuk romantikus, időnként egyszerűen szentimentális és mindig zavaros eszmerendszer. Kickham mágiikus egységet látott a föld- és a nemzeti kérdés között. Legalább is nem tudta racionálisan megmagyarázni ezt. Lényegében azt hitte, hogy a nemzeti függetlenség megoldja majd az összes többi problémát, és erre semmi más nem képes. Ez a magva annak az egyszerű hűségnek, amely Pearse-től napjainkig mozgatja a republikánusokat. A „fizikai erő” embere volt, teljes mértékben meggyőződve az alkotmányos akciók hasznosságáról, sőt, egyes követőitől eltérően az erőszaknak csak becsületes felhasználását elfogadva. Kívánta a felkelést, de szenvedélyesen elutasította a terrorizmust. Az erőszak politikai szerepéről alkotott elképzelései, csakúgy mint oly sok más gondolata naivak és átgondolatlanok: ragaszkodott ahhoz a hitéhez, hogy a fizikai erő helyes felhasználása lelkileg erőt ad (mint Pearsenál a „megtisztító és szentesítő” vérontás) és határozottan elutasította azt az állítást, ha egyszer az erőszakot jónak tekintjük, akkor a rossz oldala is elő fog bukkanni. Sokkal több van Comerford könyvében, semmint, hogy mindent ide citálhatnánk. Csupán egy dolog: tartalmazza Kickham irodalmi munkásságának egy nagyon hasznos elemzését, melynek nagy része még a kor színvonalához képest is túlzottan szentimentális és csatol egy korábban nem publikált novellát. Ha egy kissé homályos is az irodalom és a nacionalista politika közti a címben jelzett kapcsolat meghatározásánál, ez megbocsátható. Mindent egybevéve, ez egy egyenes és humánus tanulmány, amely elősegíti megértésünket még akkor is, amikor tárgya értelmetlenül következtlen.

Kickham nacionalizmusról alkotott képe, csakúgy mint Mazzinié – akivel közös volt erkölcsi misztikus stílusuk – alig tudta másolni a világ furcsa valóságát, mely nem igen illeszkedett az isteni elrendeléshez. Sajnos Írországnak különösen kijutott ebből a furcsa jelenségből. Az ulsteri unionizmus, mely menthetetlenül azonosult a protestantizmussal, lévén, hogy a nacionalizmus még nyilvánvalóbban katolikus volt, nagy terhet vett magára amint a nemzeti mozgalom azzal fenyegetett, hogy az 1880-as években sikereket ér el. A Parnell ellenes vádak egyik legsúlyosabbika – és ez szilárdan tartja magát Lyons életrajzában is –, hogy „szomorúan rosszul” fogta fel az észak problémáját. Ez udvarias formája annak, hogy aligha fogta fel egyáltalában. Bew kísérletet tesz arra, hogy rehabilitálja, kimutat-

va, hogy Parnell az élete végén ragaszkodni kezdett „a kisebbségek jogos és jogtalan előítéletei kibékítésének – a szükségességéhez (bár Parnell egy nyelvbottlásnál, amely előre jelezte a megosztást többségként is hivatkozott erre). Minden esetre Bew ítélete lehengerlő csakúgy, mint a többi: Parnell reakciói „kevésbé intelligensek”, „egyszerűen hiányzott belőle az intelligencia, a beleérzés vagy látás”, amely olyan politikai vonalat hozott volna létre, ami eloszlathatta volna az északi protestánsok félelmeit. De lehetséges volt egy ilyen vonal? Az a homályosság, mellyel a „nemzeti kérdést” kezelték, valószínűtlenné tette ezt, Parnell követői Írország „lényegi egyesítésének” valamiféle zavaros feltételezésével terhelten és magukra szedve némi olcsó retorikát, hogy „egyetlen írt sem akarunk elveszíteni”, fájdalmasan lassan vették észre a rendezés szükségességét. Elérhető lehet-e egy az unionistáknak elfogadható települési forma, ha a nacionalisták lelkileg már felkészültek a feladásra? Patricia Jalland Zárótanulmánya az 1912–14-es végső válságról nagytömegű elsődleges anyagon alapszik (bár az 1886-tól 1911-ig terjedő időszakot kevesebb mint öt oldalon tárgyalja), és erősen hangsúlyozza Asquith tévedését az ulsteri ellenzék komolyságának a megértésében. A liberális kabinet szikrányi érdeklődést sem mutatott az ír kérdés iránt. A harmadik Home Rule törvény csaknem nevetésgesen hasonlít a Gladstone-i másodikhoz. A Home Rule jó esetben kegyes ajánlat, rossz esetben a társadalmi reformoktól való elfordulás volt. 1913 késő őszen, amikor a kormányzat végül felismerte a helyzet súlyosságát, megpróbálták eltussolni. Miután megpróbálták az ulsteriek állítólagos blöffjét hibáztatni és ez nem sikerült, sajátjukra derült fény. Jalland ellentmondást nem tűrően bizonyít, és gyakran kész olyanokat mondani, hogy mit is kellett volna a kormánynak csinálnia, ha az ő agyával gondolkodtak volna. De kegyesen bánik Birrell-lel és megértő a dilemmáival szemben. Bemutatja egy részletes átvizsgálás során az 1913-as reménytelen tárgyalásokat és a Curragh-ügyet. Az utóbbi esetben igen intelligens megoldást talál, amikor bemutatja, hogy világosabban kell látnunk Gough gondolataiban a különbséget „a vagyon megőrzési és megvédési feladatai” között, melynek ő és tisztjei feltétlen hívei voltak, és a „kényszer” vagy „az Ulster elleni aktív katonai lépések” között, amit karrierjük kockáztatása árán is elleneztek. Az már semmiképp sem nyilvánvaló, hogy miben tértek el a tényleges lépések a két cél érdekében. A kormány és az ellenzék közötti összeütközést gazdagon dokumentálja, bár Jalland eléggé vonakodik az ügy nevezett „korrupt üzlettől”, ami pedig a konzervatív támadás lényege volt: az olvasónak inkább Ronan Fanning korábban említett cikké-

hez érdemes fordulnia. A könyv vázlatos nyitórésze szintén túl könnyedén kezeli Bryce Councils törvényét (1906.), melynek jelentőségét nem régiben hangsúlyozta Alan O'Day, *Irish Home Rule and Liberalism* című műve (*The Edwardian Age*, London 1979.).

Alan O'Day egy öntudatos mítosz romboló szemléletet hozott az 1880-as évek parnelli parlamentarizmusával kapcsolatban is (*The English Face of Irish Nationalism*, Dublin, 1978.), amely teljes mértékben anglicizálnak tűnt, sőt imperialistának, sokkal megelőzve Redmond Biedermeyer Edwardianizmusát. Egy hasonló típusú újraértékelés alkotja részben David Fitzpatrick sokoldalú ábrázolását az 1913–21 közötti helyi társadalomról és politikáról. Egy egy eredeti és erőteljes munka, melyben hatalmas mennyiségű kutatás gyűlt össze csillogó stílusban (száz oldalnyi jegyzet és bibliográfia anyaga önmagában is gazdag forrást képez). A „nemzeti” fejlődésről egy, a kontinens történetírásában már megszokott, de Írországból még új helyi perspektívát alakít ki. Countly Clare-t vizsgálja, bár az anyagi háttére egy sokkal általánosabb, „körzeti”, kitekintést is lehetővé tesz. Mindenekelőtt bemutatja az összes olyan folyamatot, amelyek megalapozzák a politikai forradalom drámai időszakát. A „Sinn Féin drámája”, mint azt egyszer nevezték teljesen hagyományos forrásokból bukkan elő. Az anglicizálást elfogadták még az ír írországiak is: „a forradalmárok miután országuk háromnegyedét visszaszerezték az egyezmény előírásaival meglegedve kérkedni kezdtek azzal, hogy utánozzák azokat az intézményeket, melyeknek felborításáért oly keményen dolgoztak”. A republikánus intézményeket nem „képprombolásnak, hanem zseniális másolatnak” értékelték, kegyetlenebbül: „a másolás lelkesedést váltott ki”. A Home Rule-tól a Sinn Féin felé fordulást nem kísérte a vidék radikális megváltozása. A politikai vezetők lobogót váltottak, de az ír gondolkodásban nem ment végbe valós forradalom. A régi rend, melyet Fitzpatrick különleges magabiztossággal elemez az első fejezetekben, minden bizonnyal elbukott, de az új rend még nem született meg, és mint a zárófejezetekben jelzi, az „alant húzódó feltételei a közösségi életnek” alig változtak meg. A Sinn Féin maga egy régi nacionalista szervezethez hasonlított hihetetlen mértékben. Mindkettőt mint Fitzpatrick egzotikusan elnevezi, a „vámprizmus” jellemzi, megpróbálja magába szívni a népi érdekek és kezdeményezések minden megnyilvánulását, és emellett küzdöttek a helyi frakciók fölötti uralomért.

Az ír önkéntesek, vagy az IRA, ha lehet még inkább a „helyi realitásokhoz” kötődtek. Szervezetük lokális, sőt családias; a dublini főhadi-

szállítás a sémák és rendszerek papírhalmaít tudja produkálni, de sosem tud ellenőrzése alá vonni egy engedetlen alárendelt egységet. Az ok természetesen az, hogy ezen egységek legfüggetlenebbjei az irányítás magasabb struktúrájának megszületése előtt jöttek létre és a gerilla hadjárat fő erői saját belső kezdeményezéseikből és energiáikból születtek.² És mi felé irányult ez az energia? A hagyományos válasz, hogy „a nemzeti függetlenség ideája irányába”. Ugyanakkor Fitzpatrick szerint sok IRA ütközetnek nevezett incidens Münsterben és Connaught-ban valójában „alig leplezett földfoglalások, melyeket a dublini főparancsnokság nem is volt képes, talán nem is szándékozott megakadályozni.”³ És bár nem vizsgálja a modernizálás kérdését magát, széleskörű megfigyelései azt sugallják, hogy a munkások ugyan egyre növekvő mértékben kapcsolódtak az IRA-hoz, sőt elkezdtek felváltani a farmereket az irányító pozíciókban, az utóbbiak megingathatatlanul kezükben tartották a republikánus mozgalmat 1917 után. Munkája némiképp kétségessé teszi Clark feltételezését a modern városi szerveződési csoportokról az 1880-as években, és megerősíti Hoppen elképzelését egy még növekvő vidéki elsőbbségről. A szervezett munkásság alig fejlődött 1919 előtt, sőt a munkások még ekkor is nagyobb érdeklődést mutattak a „kisajátítás”, mint a béralkú iránt. Az ír falun csaknem mindenki paraszt akart lenni. Az 1920 tavaszi megújuló agrár harcok azt mutatják, hogy Sinn Féin mozgalom valódi dinamizmusát a földeladások részleges felfüggesztése és a kivándorlás leállítás a háború során (aminek a hatása azonnal megnyilvánult a leszerelések megkezdésekor) inkább okozták, mint a nacionalista eszmék. Fitzpatrick ugyan hozzáteszi, hogy 1920-ban „a munkás és termelői lét büszkeségének és erejének érzése első alkalommal versengett a munkások hagyományos alárendeltségi érzésével a földtulajdonosokkal szemben”, de a munkásmozgalom bukása Ulsterben, Írország egyetlen gazdaságilag modern részén, drámaian tárta fel a változás korlátait.

Az ulsteri probléma képezi középpontját egy új dokumentum gyűjteménynek, mint azt a gondosan megválasztott cím mutatja, melyet A.C. Hepburn szerkesztett. A modern ír történetírás alig rendelkezik ilyen gyűjteményekkel, és ennek megfelelően kell üdvözlönnünk. Az ára ugyan túlzottan magas, és igen hosszú időtartamot akar átölelni egészen a jelenlegi válságig. Ennek eredményeként a válogatás hézagos bizonyos területeken. Ulster járt a legjobban jó részt érdekes és eredeti anyagokkal. A nacionalista mozgalmat egy nagyon hagyományos kivonat sorozat képviseli, aminek nagy része könnyen hozzáférhető visszaemlékezés. Az Egyesült Ír

Ligát, amely egy elsődrendű fontosságú mozgalom volt, igen torzan ábrázolja George Wyntham egy levelén keresztül. Sajnos lábjegyzetet nem csatol. Ilyen körülmények között a szerkesztő saját írása igen nagy jelentőségű és érezhetjük, hogy az ezekkel a forrásokkal kapcsolatos kérdéseket nem vizsgálja eléggé szigorúan. Például a szerkesztő szerint Ulsteren kívül a nacionalizmus (vagy az etnikum) és a földkérdés közötti kapcsolat a Földháború előtt nem jelentkezett, de nem mutatja meg, hogy milyen volt ez a kapcsolat. Az etnikum kategóriáját felváltva használja a nemzetiséggel, ami elég kár: ez hasznos elképzelés lehet Írország esetében, de akkor pontos meghatározást igényel, ami itt nem történt meg. Ahhoz a kérdéshez érve, hogy az ír nemzetiség – vagy etnikum miért vált azonossá a katolicizmussal, úgy érvel, hogy „amikor az ír nyelv mindennapi használata kezdett kiszorulni az ország nyugati feléből (miként ez a 19. század elején lejátszódott), csupán a vallásgyakorlat tette lehetővé a nacionalisták számára, hogy az elsősorban protestáns földesúri osztályt angol írként, vagy külföldiként jellemezze, és így a földkérdést inkább nemzeti vagy etnikai, semmint osztálykategóriaként fogja egyszerűen fel”. Ez így még el is menne, de amint Karl Deutsch egyszer rámutatott, egy ilyen érvelés csupán feltételezi azt, amit be kell mutatni: a szándékot és a készséget, hogy a dolgokat nemzetinek lássuk. Emellett a nyelvi (vallási kritériumok egészen biztosan túl egyszerűek. Thomas Davis például, aki egyiknek sem felelt meg, egy elég fontos hiányát jelenti ennek az összeállításnak.

Az ír nemzeti tudat kialakulása és hiánya a sziget észak-keleti részén fontos kérdések. Csaknem egyöntetűen kimaradnak a fontosabb, a nacionalizmusról készült elméleti munkákból, bár a felszínen az ír példa kérdésessé teszi, hogy nem módosítja-e az utóbbi harminc évben készült összes általános nacionalizmus elméletet. D.W. Miller *Queen's Rebels Ulster Loyalism in Historical Perspective* (Dublin, 1978.), című munkája, bár nem kapott jó fogadtatást Írországban szokatlan kísérlet volt az ír történelem feltárására, magában foglalva Gellnernek a modernizáció eltérő terjedésével kapcsolatos elgondolását. Ezen megközelítés szerint, pontosan azért, mert Írország – az észak-keleti részt kivéve – elmulasztotta a korszerűsödést, menekült a nacionalizmusba. Gellner A és B földmodelljével kapcsolatban akkor merül fel probléma, amikor egy meghatározott földrajzi területre alkalmazzák, mint például egy nagyobb szigetre, mivel előfeltételezi egy saját identitás meglétét. Miért tekintené a Föld magát annyira másnak, mint egy ország? Gondolkodásunkhoz támaszt nyújt az ulsteri korszerűsítés sajátosságait illetően Peter Gibbon (*The Origins of Ulster*

Unionism. Manchester, 1975), és értékes munka folyik a különbség gyökereinek kutatásában más területeken is; F.S.L. Lyons: *Culture and Anarchy in Ireland 1890–1939*. (Oxford, 1979.) című műve ragyogó ösztönző volt. Az ír történészek között mostanában meglevő kutatási minőség biztos alapot nyújt ahhoz a reményhez, hogy a válaszok nemsokára megszületnek.

Jegyzetek

1. v.ö. Sam Clark, The social composition of the Land League. *Irish Historical Studies*, 1971. Szeptember. The political mobilization of Irish farmers. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 1975. november. The importance of agrarian classes: agrarian class structure and collective action in nineteenth-century Ireland. *British Journal of Sociology*, 1978. március.
2. D. Fitzpatrick, The geography of Irish nationalism 1910–1921. *Past and Present*, No. 78. (1978.) hozzát teszi, hogy az aktivitás hiánya néhány területen „nem annyira a potenciális vezetők elégtelen számának volt betudható, hanem annak, hogy nem volt elég igény a vezérségükre”.
3. u.a. 119. Ez a cikk, Erhard Rumpfnak az ír nacionalizmus regionális bázisú statisztikai elemzésének egy újvizsgálata, azzal a felhívással zárul: „Használjuk a statisztikát arra, hogy kalapácsként szétzúzza az ír önámítást” (137.) A.C. Hepburn, *Nationalism and Socialism in Ireland* című művének az újonnan fordított és átdolgozott változata azután jelent meg, hogy Fitzpatrick cikke megíródott.

GEORGES CASTELLAN:

A NACIONALIZMUS TANULMÁNYOZÁSÁHOZ: A NÉMET MÍTOSZ ÉS AZ OSZTRÁK ÖNTUDATRA ÉBREDÉS

(Megjegyzések két új habilitációs disszertációhoz)
(*Revue Historique*, t. 545. 1983: január–március 97–105.)

Ha létezik divatos téma, akkor a „nemzeti identitás” tárgyköre bizonyára az. Bretonok, korzikaiak, okcitánok cáfolnak rá az ötvenes évek „Európa-hirdetőire”, akik azt tartották, ez a problematika már idejét múlta, a „szocialista táboron” belül pedig ha mást nem, a különbséghez való jogaikat hangoztatják többek között a lengyelek és románok. És mit mondjunk Afrikáról, ahol független államok etnikumokkal ütköznek össze, miközben szorongva keresik globális sajátosságaikat? A társadalompszichológia feladata lenne, hogy megmagyarázza nekünk, mi az oka ennek a nyilvánvalóan ellentmondásos jelenségnek egy olyan korszakban, ahol a technika – repülőgépek, rakéták, szatelliták – megszüntetik a távolságokat. De diakronikusan, az eredethez való viszonyulás és visszatérés magyarázatánál a történelemé a döntő szó. Nem egészen biztos, hogy francia kollégáink, akiknek hexagonocentrizmusát – ahogy gyakran bizalmasan értesültünk róla, nehezményezik a külföldi történészek – mindnyájan tudatában vannak-e ennek. Annál örvedetesebb, ha tanúi lehetünk, amikor a rokon diszciplínák ráállnak erre a problematikára. Ez történt a közelmúltban, két habilitációs disszertációban – ugyan tárgyukörük több tudományágat felölel, de lehet, hogy elkerülték folyóiratunk olvasóinak figyelmét.

Erősen – sőt túlzottan klasszikus, egyetemi ízü cím alatt és a lille-i *Atelier de reproduction des Thèses* nem túl tetszetős kivitelében, Jacques Ridé, a párisi IV. egyetem germanistája két vastkos kötetet szentelt az alábbiaknak: *A germánok képe a német gondolkodásban és irodalomban, Tacitus újrafelfedezésétől kezdve a 16. sz. végéig*,¹ a következő alcímmel: „Adalékok egy mítosz keletkezéséhez”. A szerény meghatározás ne tévesszen meg bennünket a kutatások méreteivel kapcsolatban. Valójában kettős tanulmányról van szó: az első kötetet teljesen betölti az országra vonatkozó teljes német humanista historiográfia feldolgozása, míg a második a reformátorok – elsősorban Luther Márton – szerepéről ír a nacionaliz-

mus kialakításában. De hogy el ne kalandozzon – és olvasóját se hagyja eltévedni – az írárok e burjánzóan gazdag irodalmában, ahol egymással keveredik a teológia, földrajz, genealógia, kozmogónia, a szerző szorosán tartja magát egy vezérfonalhoz: ez a „germánok képe”, és az a kép, amely a 15. században újra megtalált Tacitus munkáin alapszik. Olyan horderejű felfedezés volt ez, melynek a német lélekre gyakorolt hatását az igazán mértéktartó Humbolt Kolumbusz Kristóf Amerika-felfedezéséhez hasonlíthatja.

Jacques Ridé mesterien mutatja be Tacitus „e kisebb, látszólag jelentéktelen munkájának”, a *Germania*-nak megvilágosító hatását a humanisták számára, mely rajtuk keresztül, és számukra „aranykönyvecskévé” vált. (Das goldene Büchlein). Elsősorban a múlt ismeretében tátongó hatalmas úrt töltötte be. Császárságcentrikus szemléletüktől elködösült látással, a középkor írástudói csak a frankok szerepét nagyították fel, akikről Nagy Károly származott, és a Stämme-ket nem ismerték, csak a római birodalommal, vagy annak karoling folytatásával való kapcsolatuk alapján. „Amikor a középkor németjei ki akarták fejezni, mi köti őket össze partikularizmusuk határain túl, kollektív önértékük vagy a nyelvi összetartozás visszaverődésében jutott kifejezésre, vagy az idegenekkel szembeni ösztönös ellenszenv alapján, vagy a birodalmi patriotizmus viszonylatában.” (77. l.) És a *Germania* épp a birodalom hanyatlásának korszakában kínál a Rajnán túliaknak fegyvert a visszavágáshoz. Az itáliai reneszánsz a birodalmi gondolatot kulturális síkra vitte át és a humanisták a félsziget politikai súlyának hanyatlását azzal ellensúlyozták, hogy Itália volt Róma civilizációjának és egyedüli továbbélésének megőrzője Konstantinápoly-nak a törökök által 1453-ban történt elfoglalása óta. Így kialakult az egyenlet: az itáliaiak = a rómaiak leszármazottai; ez oda vezette őket, hogy lenézzék a császárság germán verzióját és mindazokat az embereket, akik azt magukénak vallották. Petrarcatól Danten keresztül Róma 1527-es kifosztásáig árad tollukból a becsmérések özöne, karikírozott vonások, melyek a német emberről olyan tartós hatással rajzoltak hevenyészett, sematikus képet, hogy az még a 19., ha nem a 20. században is forgalomban levő sztereotípiá lett. A német: iszákos, falánk, piszkos és rossz-szagú, vadul erőszakos és zabolátlanul dühöngő – a hirhedt *furor theutonicus* – fősvény és kapzsi. Egyszóval, barbár, szemben az itáliaiakkal, akiket a kulturáltság, a civilizáció kvintesszenciájának tekintettek, miután az örök város civilizációjának örökösei. A Rajna-vidék, a Palatinatus, Franconia gazdag városai és virágzó államai fiaiként szoros kapcsolatban álltak Itá-

liával: a Rajnán túli humanizmus délnémet jelenség volt, a heidelbergi, kölni, majnai, tübingeni, friburgi egyetemekkel. Humanisták humanistákkal szemben – a disputatoria képzett embereknek szívbéli örömet okozott, amikor Tacitus újrafelfedezésével váratlan érvek erősítését kapták. Az eddig a népvándorlásra szorító német múlt félezer évvel nyúlt hátrább és egészült ki és ha nem is érte el Róma ősi voltát, hasonlítani már tudta magát hozzá. Annyira, hogy a nagy humanista, Konrad Celtis (1459–1508), egy Majna menti szőlősgazda fia a herciniai erdőt görögül beszélő druidákkal népesítette be, akik úgy éltek, mint Hellász papjai, a rómaiak vallásának mesterei. Ősi voltuk tudatától gazdagabban, a humanisták Tacitus germánjaiban közvetlen őseiket ismerték fel és vallották a germanonémet kontinuitást – ez kiállta az összehasonlítást a római-itáliai leszármaszással. Ami a firenzeiek és bolognaiak által szidalmazott „barbárokat” illeti, ezek – a tacitusi Germania lakói képmására – az erény mintaképeivé váltak. Az Alpoktól északra élő írástudók lettek felépítői egy „ellen-súlyozó nacionalizmusnak”, mely számtalan értekezésben jutott kifejezésre, azzal a céllal, hogy megszakítás nélküli, történelmi folyamatosságot állítson helyre Tacitustól egészen V. Károly császárig, szembeállítva a tudatlan (francia) I. Ferencsel. Mert a humanisták történetírása nem csupán intellektuális diszciplína volt, fegyvert is jelentett a kor politikai vitaiban, harcaiban.

Csodálattal kell adóznunk Jacques Ridének, amiért volt bátorsága, hogy belemerüljön ebbe a latin és német irodalomba, mely bár ismétléseivel és kitéréseivel unalmas, ugyanakkor tükrözi a német historiográfia néhány tartós jellegzetességét. Ilyen a „nacionalista egyetemes történet” irányzata, mely a középkorban azoknak a germánoknak és rendeknek második dicső korszakát látja, akiket mi a népvándorlás népeinek egyszerű továbbfejlődéseként barbároknak nevezünk. Akkor, amikor e sötét századok valójában független egységek vajúdási idejét jelentették, melyekből új nemzetek születtek: franciák, olaszok, spanyolok stb. Nem e látásmód nyomait találjuk meg még egy mai munkában is,² ahol a spanyol vizigótok és az afrikai vandálok birodalma törés nélkül folytatódva kap helyet Németország történetének tárgyalásában? A humanisták tolla néhány tartós mítoszt is kidolgozott: ilyen pl. Arminiusé, akinek a szerző egyik legszuggesztívebb fejezetét szenteli. Összehasonlítva Tacitus sorait azzal, amit a 16. századi németek olvastak ki belőle, a szerző aláhúzza legalapvetőbb hamis értelmezését: „Az antik irodalom semmiféle szövege nem tesz túl rajta (az *Annales*-eken) abban, hogy a Rajnán túli patriótákat meg-

győzze őseik vitathatatlan katonai fölényéről akkor, amikor Tacitus minden valószínűség szerint azzal a szándékkal írta őket, hogy bemutassa, hogyan sikerült Germanicusnak zsenialitásánál fogva vereséget vereség után mérni a germánokra” (523. l.). Termékeny, ha nem is szerencsés téves értelmezés következtében így született meg „a német történelem első nemzeti hőse”. Hogy pontosabbak legyünk: a humanisták fedezték fel, de egy korai publicista, von Hütten lovag támasztotta fel újra és emelte szimbolikus személyiség rangjára. Mindig aktuális jelenség... Bármit mutat is róla a mérleg, a humanista történetírásnak nagy szerepe van a német nemzeti érzés kialakításában.

És a reformáció? A vita régi és jól ismert. Lucien Febvre *Martin Luther*³ c. munkájának különlegesen tömör kétszáz oldalát a következő kérdéssel végzi: „Luther szelleme így tovább lebegett a germán vizeken. És melyek, a történelem szó legtágabb értelmezésében, a német történelem igazán lényeges momentumai; melyek, ha úgy tetszik, a német gondolkodás, a német szentimentalizmus legjellegzetesebb megnyilvánulásai, amelyek fényükkel nem vezetnek el bennünket a wormszi próféta munkássága, doktrínái, mély hite eddig talán kevésbé vizsgált új megismeréséhez? De ezek a tények, ezek az életfelfogások hogyan magyaráznak meg számunkra egy Luthert?” Az egyén és a társadalom dialektikája – Jacques Ridé ezt kutató zarándoklatai a forrásokhoz lehetővé teszik, hogy a kiindulópontot megtaláljuk. Igaz – és a szerző emlékeztet is rá – Luther megsokszorozta „hazafias” megnyilatkozásait. „Szívesen képzelem bele magát nemzete mentorának szerepébe. E szellemben jut el odáig, hogy közvetlenül szóljon „kedves németjeihez” és tevékenységét a súlyos kötelezettség nevében igazolja, mellyel, úgy érzi, tartozik „drága Németországnak”. Egyetlen, de fontos árnyalati különbséggel: „Mélyen érzi a büszkeséget, hogy személyében Isten egy németre bízta azt a küldetést, hogy a keresztény vallást a maga igaz voltában helyreállítsa, és ennek a tevékenységnek elsősorban a német nemzet fogja hasznát látni.” A mi dolgunk, hogy ne tévesszük össze az eszközt a céllal, a művelőt a személyét túlhaladó művel. Más síkon – az egyházén – a reformátor ambíciói ugyanolyan jellegűek, mint a Rajnán túli humanistáké, akik arról álmodtak, hogy a császári birodalmat a német nemzetten keresztül állítsák fel újra.

És a nacionalizmussal foglalkozó történésznek el kell olvasnia, és újra el kell olvasnia azokat az oldalakat, melyeket Jacques Ridé „Luther patriotizmusának természete és határai” címmel jelöl (683–692. l.). Luther gyakran használja a „német nemzet” kifejezést: de vajon mit ért

ezen? Elsősorban és minden bizonnyal a középkori koncepciót, így a „magyar nemzet”, „lengyel nemzet” értelmezését, vagyis társadalmi kategóriák összességét – Stände –, melyet politikai síkon képviselnek, – így képviselőket, vagyis a nemességet és a kiváltságos városi elemeket, akik a diétákon, ezeken az uralkodók által összehívott gyűléseken ülészttek, hogy megszavazzák az adót, és akik Lengyelországban például odáig mentek, hogy a királyválasztás jogát is magukénak követelték. Az 1520-as *Felhívás a német nemzet keresztény nemességéhez* ezekhez a birodalmi rendekhez szól, akik az egyetlen felhatalmazott fórumot jelentik arra, hogy az uralkodóval együttműködve reformot hozzanak létre, nem egy akármilyen Németország, hanem a Birodalom számára. Mégis, ugyanebben a szövegben, Luther új aggodalomnak ad hangot: „Valójában a *Felhívás* szerzője nem feledkezik meg az alacsonyabb osztályokról, és a „német nép” kifejezés a középkor végétől örökölt terminológián túl, a *deutsche Nation* szó új tartalmat, új színt kap, – így amikor Luther szánakozik a „szerencsétlen nemzet” fölött, aláhúzza jó szándékát, megígéri segítségét, hivatkozik tiszta szokásaira, felidéli nemességét és erényeit és kárhoztatja a pénzkereskedelmet, mint az őt sújtó bajok legsúlyosabbikát. Itt tanúi lehetünk a nemzet koncepciója kiszélesítésének és egyben elmélyítésének: ez egy intézményes, kifejezetten politikai realitás és egy, a szó etnikai értelmében vett közösséghez való érzelmes kötődés közötti szintézis kezdeteit jelenti. Nagyon gyakran, amikor Luther a *deutsche Nation*-ról ír, vagy beszél, ezen azt a fogalmat érti, amit mi ma *deutsches Volk*knak nevezünk. Jelentős értelmi kisiklás, mely a középkorból az újkorba vezet: meglepő-e vajon olyan ember szájából vagy tollából, akit úgy tartunk számon, mint a modern világ egyik bábáját? Meglepő-e vajon a vallási reformátor részéről, aki a hitét szeretné minden kereszténnyel megosztani, és elsősorban azokkal, akik körülötte élnek és megértik nyelvét? A vallási közösségtől a nemzeti közösségig, – döntő eltolódás lesz a jövőben. De ne menjünk túl messze. Luthert és a reformátorokat kevésbé érdekelték a germánok és Arminius: Melanchton Tacitushoz fordult erkölcsi tanulságért, Sébastian Franck pedig, igaz, hogy ő elhajlott a reformációtól, de egészen odáig ment, hogy megtagadta a humanisták nagy bálványát, Nagy Károlyt.

A humanizmus és a reformáció tehát fontos szerepet játszottak a nemzeti tudatra ébredésben az Alpoktól északra. De a középkor végi első nemzeti ébredésben a német eset különös kettősséget mutat. Amikor Franciaországban, vagy Spanyolországban más példákat is találunk a „nemzet” középkori jogi tartalmú értelmezésétől a modern etnikai-népi nemzetre

való átsiklásra, egy Celtis, egy Hütten, egy Luther tollán keresztül a német 16. század a nemzet-nemességről való átsiklást azzal fejezi ki, hogy a császárság méltóságát megosztja az ugyan-e császárságot alkotó néppel: a *Reichsvolk*-kal. Ez az oka annak az alapvető nyugtalanságnak, amely megmutatkozik a német nép egész történetében, fennmaradásának bizonytalanságában, alig hogy túlélte a német-római császárság kódét, majd a fájdalmas átmenetet a kis államokból, a *Kleinstaaterei*-ből egy egyesített államba, mely képtelen volt magát másképp nevezni, mint második, vagy harmadik *Birodalom*. Az irredentizmus és imperializmus ebből származó minden kísértésével együtt.

Jacques Ridé dolgozatában még számos további értékes rész is van. Csak gratulálni lehet hozzá, hogy a németek imagojának türelmes kutatásával alapvető támaszpontokat talált a történészek számára egyik legsúlyosabb problémakörük tanulmányozásához.

A roueni germanista, Felix Kreisslernek⁴ utolsó félszázadra szorító disszertációja egészen más módon köt le, de épp oly lenyűgözően érdekes. Kétségtelen, hogy maga a cím az első pillantásra bizonyos nyugtalanságot ébreszt: három dátum, és az utolsó ennyire közeli! Hiányzik tehát a kontinuitás, hiányoznak az időbeli dimenziók, melyek a történelmi magyarázat alapjait adják. De a szerző, nagyon becsületesen, előrebocsátotta, hogy nem az volt a célja, hogy megírja az osztrák nacionalizmus történetét – még kevésbé Ausztria történetét – hanem egyszerűen az, hogy tanulmányozza a nemzeti érzés öntudatra ébredését három olyan időpontban, melyeket ő különösen döntőnek érez. Ebből kiindulva látott munkához. És tanulmányából a történész sokat tanulhat.

Felix Kreissler nem szokta véka alá rejteni meggyőződését és a könyv borítólapján olvasható néhány sorban megadott életrajza épp oly határozottan, mint amilyen szerényen leszögezi osztrák patrióta mivoltát. Bevezetése, teljesen természetesen, azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy munkája „elkötelezett”: „Valójában arról van szó, hogy radikálisan leromboljuk a ’német osztrákok’ legendáját, vagyis, jobban mondva, a németekét, és meghatározzuk az osztrák nemzet létrejöttének és megszilárdulásának

folyamatát – ennek első feltétele viszont a pángermán ideológia radikális kiirtása.” Ez tehát teljesen világos, de felénk a szerző nyitott kapukat döntget, hiszen ő is tudja – és folyóiratában, az *Austriaca*⁵-ban hosszabb cikket is írtam erről –, hogy nekem meggyőződésem, hogy valóban létezik osztrák nemzet. A nacionalizmussal foglalkozó történész számára Ausztria esetét az teszi különösen érdekessé, hogy ott a nemzeti öntudatra ébredés annyira későn következett be, pedig látszólag minden feltétel megvolt rá, hogy a nemzeti identitástudat nyugodtan megszilárduljon. Közös múlt? Az osztrákoknak megvolt a múltja, ritka fényes és a 16. századtól kezdve a Habsburg-házi uralkodói révén kifejezetten specifikus ezer éves történelem formájában. Kultúra? Csak úgy tolnak a kiemelkedő nevek az osztrák művészet, zene, irodalom területéről. Egyetlen döntő elem hiányzott: a „kollektív együttélési akarás”, akarat arra, hogy együtt, mástól elkülönülve éljenek. Pontosabban, bizonyos pillanatokban hiányzott ez az akarat; ez az újkorban 1918, 1938 dátuma volt, és ehhez járultak még az ötvenes évek kísértései. Gyermekes és eléggé méltatlan dolog lenne ezeket a kollektív mélypontokat valamiféle „osztrák vérmérséklettel” magyarázni: hagyjuk a nácioknak és epigonjaiknak, hogy a veleszületett nemtörődömség, gyávaság karakterológiájával éljenek. F. Kreissler joggal ítéli el a „pángermán ideológiát”, mely alapvető lemondást hordott magában: lemondást a különbözőségekre való jogról, arról, hogy az ember önmaga legyen.

A történészek feladata, hogy megmagyarázza, miért vált bizonyos pillanatokban uralkodóvá ez az ideológia. És ezen a ponton a tanulmány sokat nyújt. A bemutatott források alapján elsősorban kiderül, mennyire kétértelmű a „német út”, melyet Dollfuss épp úgy vallott, mint Schuschnigg és Seyss-Inquart. Vajon 1938. március 11-én a rádióban elhangzott utolsó nyilatkozatában nem ezekkel a szavakkal fejezte be mondanivalóját a kancellár? „Most tehát, ebben az órában, *német szavakkal* búcsúzom az osztrák néptől és legforróbb kívánságom: Isten óvja Ausztriát!” A „pán-német romanticizmus” utolsó fellobbanása volt ez, húzza alá F. Kreissler, de ez mutatja, milyen mértékben hiányzott Schuschniggból a világos tudata annak, mi is volt ő valójában: egy Ausztriának nevezett német tartomány felelős vezetője, vagy „*primus inter pares*” egy osztrák népen belül? Ha a kancellár maga itt állt, lehet-e csodálkozni azon, hogy a III. birodalom katonai és rendőri gépezetének anyagi és erkölcsi nyomásának kitett polgártársaiból 99 % „igen”-nel szavazott az április 10-i referendumra?

A helyzet hamar kitisztult. Azonnali, közvetlen csatlósítások okozták: az osztrák adminisztráció és intézmények lerombolása, a bennszülöttek fél-

reállítása és az *Altreich* embereivel való felváltása, amelynek a Bürckel *Reichskommissar* klikkjéhez tartozó hirhedt palatinok voltak; intenzív ráállás a fegyverkezésre; mindennapi zaklatások és kellemetlenkedések (a *Spiessrutenlaufen* – vesszőfutás – megalázó gyakorlata a gyanusokkal szemben, egészen a mindenki számára kötelező *Eintopfgericht* – egy tál étel – bevezetéséig, a *Blockwächter* – tömegfigyelő – állandó felügyelete alatt) – nem beszélve a terrorról, melynek 1938. április 1. után az első Dachau felé irányuló, „kiemelkedő” foglyokkal teli szállítmány volt a jele. A helyzet megfordulásának egyik karikatúraszerű illusztrációja: a püspöki karnak a katolikus osztrákokhoz intézett ünnepélyes felhívásához, melyben felszólítja őket, hogy a Führer referendumára igen-nel szavazzanak, Th. Innitzer kardinális március 27-én levelet csatolt, melyet *Heil Hitler*-rel zárt. Október 8-án viszont a Hitlerjugend és az SA különítményei kifosztották a püspöki palotát, elégették a képeket és a kardinális helyett, akit nem tudtak megtalálni, egy kanonokot hajítottak ki az ablakon. Megannyi tény, melyekből már „poroszellenes” reflexiók termelődnek ki, az ellenállás első formái, a különbözőséghez való jog első tudatosulása. Ne felejtjük el – és a szerző ezt joggal hangsúlyozza – hogy az így titulált „poroszság” fogalma épp oly misztikus volt, mint az osztrák „puhaság”; végül is az ízig-vérig „porosz” Hitler Adolf az ausztriai Braunau-sur-Inn-ből származott! Akár hogy is volt, ez a még tétova nemzeti öntudatra ébredés hasonlított a német humanisták itáliai kollégáikkal szembeni nacionalizmusához. Fájdalmas elmélyülése az intellektüellek és a vezetők körében az emigrációban következett be, akik Párisban, Londonba, New Yorkban élesekben ébredtek rá osztrák öntudatukra. Ennél is kegyetlenebbül – és Felix Kreissler, saját, személyesen átélt tapasztalatai alapján erről egyedülálló tanúságtételt tud adni – Dachauban, Buchenwaldban, Mauthausenben, ahol az osztrák ellenállók és internáltak mindennap tapasztalhatták „különbözőségüket”. A háború e korszakának különböző tapasztalataiból nemzeti egyetértés született, mely hivatkozhatott a három szövetséges nagyhatalom, a SzU, az USA és Nagybritannia 1943. november 1-én Moszkvában tett kijelentésére, melyben kötelezték magukat, hogy helyreállítanak egy független és demokratikus Ausztriát. Az a kollektív „élniakarás”, mely annyira hiányzott az 1918-as kis Ausztriából, új sarokkövévé vált a második osztrák köztársaságnak.

Ezzel még nem volt minden elintézve. Otto Bauer szocialista követői körében még sok habozás, bizonytalanság mutatkozott, és 1918 és 1945 első kancellárja, Karl Renner különös metamorfózisai kérdésekre adhatnak

okot. A nációk és címkek örökösei és hozzátartozói egyáltalán nem szereltek még le: számukra az osztrák nemzet a monarchisták vagy kommunisták kitalálása volt. És Felix Kreissler szerint újabb késedelmet jelentett „a hidegháború bevezetése, ez réseket nyitott, melyeken keresztül bezúdult az 1949 óta jelenlevő, és a nemzeti öntudatra ébredés kezdeteit veszélyeztető neonácizmus (711, 1.). Minden bizonnyal az európai-atlanti szellem sem járult hozzá, hogy tisztázza a koncepciókat, még akkor is, ha ellenségesen állt szemben a sztalinizmussal, mely a hajdani népbiztos nemzetiségekkel kapcsolatos teóriáival ellentétben, valójában tagadta, még hozzá nagyon is brutálisan, a különbözőséghez való jogot. Az 1955-ös államszerződés és az ezt követő tartós semlegesség lehetővé tették, hogy újra meggyorsuljon a nemzeti öntudatra ébredés folyamata. És 1978-nál megállva, az író joggal mondhatja: „Az osztrákok napról-napra olyan életet élhetnek, melyet közös történelmük és sorsuk fejleményének, az utolsó századok, de főleg a legutóbbi százötven év társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődése eredményének, olyan átélések folyományának tekinthetnek, melyet többé nem vitathat el tőlük senki. Ez a nyeresége a nemzeti öntudatra ébredés már 1938 előtt megindult folyamatának, mely az annexió óta felgyorsult: az az *akarát*, hogy együtt maradjanak, de különállva, és ez jelenti a nemzet-té formálódást, a *Nationswerdung*-ot”. (713. 1.)

Ez a két germanisztikai tanulmány, úgy ahogy van, különböző megközelítési módjával és hangjával, olyan fontos adalékokkal szolgál, melyet a nemzeti érzéssel foglalkozó történészeknek ismerniük kell. Általában pedig gondolkozásra készíthet bennünket történészeket is, akiknek minden érdekes, ami az mberre vonatkozik.

1. 1–2. köt., folytatatólagos lapszámozással, l. 274. Terjesztő: Libraire H. Champion, 1977. A párisi IV. egyetemen 1976. jan. 24-én megvédett disszertáció.
2. P. Rassow, *Histoire de l'Allemagne*, Roanne, Ed. Horvath, 1969. 2. köt. 38–62.
3. Lucien Febvre, *Un destin: Martin Luther*, PUF, 1945, 218 l. Idézet: 205.
4. Kreissler, F.: *La prise de conscience de la nation autrichienne 1938–1945–1978*, PUF, 1980. 1–2. köt. 985.
5. Kiadja a roueni egyetem 1975 óta. A cikk címe: *Idée autrichienne et nation autrichienne*, no. 1, 1975. dec. 11–22.

A DICSÓ MŰLT – MÍTOSZ ÉS REALITÁS*

A nemzeti megújulás vagy újjászületés korszakában egész Kelet-Európában, s ezen belül természetesen az ekkor születő szláv nemzeteknél is a történetírás igen jelentős szerepet játszott.¹ A nemzeti mozgalom vezetésében tevékenykedő értelmiségiek közül jónéhányan éppen a történetírás művelésében, népük, nemzetük történetének megírásában látták alapvető feladatukat. Úgy vélték, a nemzet egykori dicső múltjának felidézése az egyik legalkalmasabb eszköz a nemzeti öntudat minél szélesebb körökben való elterjesztésére, s ezzel a nemzeti mozgalom valamiféle tömegbázisának megteremtésére.

A probléma közismert, a nemzeti megújulások történetével foglalkozó szakirodalom épp úgy számon tartja, mint az egyes nemzetek történetírásának a története. Az is közismert, milyen szerep jutott a korszak történetírásában a nemzeti mítoszoknak, a hazai történelem felnagyításának, az európai szerep hangsúlyozásának. Rövid közleményünkben nem is az a célunk, hogy az ismert megállapításokat és értékeléseket újból összegezzük. Inkább arra szeretnénk kísérletet tenni, hogy feltárjuk a történetírás belső mechanizmusát, a mítoszok létrejöttének és idővel visszaszorulásának, a realitáshoz, a történeti valósághoz való közeledésnek az útját, néhány szláv történetíró példáján keresztül. A szlávok soraiban az oroszok ebben a korszakban lényegesen más helyet foglaltak el, hiszen megvolt saját önálló államuk, egy európai nagyhatalom, náluk tehát a nemzet múltbeli nagyságának a felidézése nem tűnt annyira elsőrendű feladatnak. Éppen ezért az orosz történetírókat nem is tárgyaljuk, s figyelmünket a kis, valamilyen nagy birodalom fennhatósága alatt élő szláv népek történetírására, annak néhány tipikus képviselőjére fordítjuk.

Az első kérdés, amelyre röviden utalnunk kell, bár eléggé ismert általánosságában, az, milyen indokok alapján láttak egyáltalában hozzá a történetírók nemzetük történetének feldolgozásához. A választ előlegezhetjük, hiszen nyilvánvaló: nemzetük elfelejtett, sőt tudatosan elhallgatott múltját akarták bemutatni.

Paiszj, a hilendari kolostor szerzetese 1762-ben elkészített szláv-bol-

*Hungaro-Slavica, 1983. 211–219.

gár történetének előszavában megírta: „Szükséges és hasznos számotokra, hogy tudjátok, ami ismeretes atyáitok tetteiről, ahogy a többi népek és törzsek is ismerik saját nemzetségüket és nyelvüket, van történetük, és minden írni-olvasni tudó közülük ismeri, elbeszéli és büszkélkedik vele.”²

Jovan Rajić, a dél-magyarországi szerb kolostorfőnök bizánci, latin, dalmata és magyar történetírók munkáiból állította össze a bolgárok, horvátok és szerbek, de főképp a szerbek történetét tárgyaló művét, a többi történetíró példája ösztönözte, hiszen mindegyik megírta a maga államának a történetét. Ugyanakkor rágalmazták a szerb nemzetet, elhallgatták dicsőségét.³ Ezen kellett segítenie. Fő célja természetesen a haza felélesztése volt.

Paiszij és Rajić még inkább a felvilágosodás előtti, vagy legfeljebb korai szakaszának képviselői, a nemzeti mozalmak kezdetén álltak. Joachim Lelewel a lengyel mozgalom sokkal későbbi szakaszában, a felvilágosodáson túli romantikus történetírást képviselte.⁴ De ő is éppen úgy fogalmazott tulajdonképpen; a történetírás akkor teljesíti feladatát, ha a nemzethez szól, annak céljait szolgálja.⁵

František Palacký, a cseh mozgalom vezéralakja, a történetírói iskolázottságnak ugyancsak magas fokán állt, Lelewelhez hasonlóan.⁶ Nagy cseh története bevezetőjében már arról írt, hogy a történetírónak az igazságot kell keresnie (vagyis a nemzeti elfogultságon felülemelkednie). „A szláv történetírókra annál szentebb kötelesség hárul, hogy nemzetük régi múltjának az eddiginél alaposabb ismeretéről gondoskodjanak, és szorgalmasan ne a nemzeti dicsekvést és kérkedést keressék, hanem az igazságot és mindig csak az igazságot.”⁷ Csakhogy a jelenben, írja, hogy feladatainak megfelelhessen, csehnek kell lennie. „Ha érthetetlen szavakkal fogunk szólni a nemzethez, eleve magunk tesszük tönkre munkánk hasznát.”⁸ Vagyis végső fokon éppen úgy a nemzeti mozgalmat kívánta szolgálni, mint majd egy évszázaddal korábban Paiszij atya.

Kissé más jellegű két korábbi szlovák történetíró, Juraj Papánek és Juraj Sklenár munkássága. A magyar uralmi igényekkel szemben a szlovák nép egyenjogúságát akarták történeti érvekkel igazolni. De, mint egyik mai kutatójuk Ján Tibenský finoman kielemezi, ezt a szándékukat éppen séggel nem fejtették ki olyan egyértelmű formában, mint az eddig említett történetírók, nehogy vitafeleik a nemzeti elfogultság bélyegét süssék rájuk. Éppen a szélesebb magyar haza egységét emlegették, hogy nézeteiket elfogadtassák.⁹ Végeredményben persze valahol ők is ugyanazokat a nemzeti célokat szolgálták, mint a többiek.

Mítoszt említünk a címben, mítoszlól beszéltünk már az imént is. Itt a helye, hogy tisztázzuk: olyan jelenségeket értünk ezen, hogy a történetírók a történeti valóságot megszépítik, nemzetük történeti szerepét felnagyítják, a történeti valóságtól elszakadva netán mondákat jegyeznek fel történeti valóságként, személyeket, eseményeket emlegetnek, amelyek nem is voltak.

Hadd idézzünk néhány példát, hogy kissé világosabb legyen, mire is gondolunk voltaképpen. A szlávok Noé fiától, Jafettól való származását nem is vetjük fel, évszázadokon át közhely volt. De Paiszj például a közel két évszázados bizánci uralmat mindössze 70 évre zsugorítja össze.¹⁰ Véleménye szerint Joan-Kaliman (vagyis Kalojan) uralkodása idején a szerbeket, a magyarokat és az albánokat is meghódította, Bulgária határai ekkor Budáig, Velencéig és Lengyelországig terjedtek.¹¹

Rajíc a szlávokat a szkítákkal, a hunokkal és a gótokkal azonosította, ezek csak a szláv nép különböző nevei.¹² A vandálok nem németek voltak, nevük nem a wandeln igéből származik, hanem a vanĭ dalej kifejezésből, ami állandó vándorlásaikra utal, vagyis ők is szlávok voltak.¹³ Az avarok szláv voltát vitatták, de Rajíc Constantinus Porphyrogenetus nyomán bizonyította szláv voltukat.¹⁴ Vagy egy más jellegű példa Rajicból: Stefan Lazarević idején Szerbia belső berendezése ugyanolyan volt, mint a korabeli Angliáé, a két kamarás országgyűléssel és egyéb állami intézményekkel.¹⁵

Papának azt az álláspontot képviselte, hogy a szlávok örményországi őshazájukból először a Volga és a Visztula közti területre vándoroltak, ahol szkita és szarmata néven ismerték őket (a felvilágosodást képviselő Papának tehát ugyanazt vallotta, mint Rajic és még sokan mások természetesen), innen pedig a Tátrától délre elterülő vidékre jutottak, erről a helyről vándoroltak azután szét, vagyis jóformán minden szláv nép a szlováktól származik.¹⁶ A kereszténységet maguk az apostolok kezdték köztük terjeszteni, Fritigilda nevű királynőjük pedig 396-ban négy püspökséget alapított. Hosszú névsort közölt a szlovák királyokról is, uralkodásuk dátumával.¹⁷

Nyilvánvaló, hogy Lelewelnél vagy Palackýnál ilyen jellegű megállapításokkal nem találkozunk. De Lelewel is jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított a Jagello-kori Lengyelországnak Európa fejlődésében, mint az reális.¹⁸ A feudalizmus szerinte lehetetlenné tette a nemzeti öntudat kifejlődését. A szláv- és a skandináv államokban azonban nem alakult ki a feudalizmus, ezért ennek hátrányai sem nehezítették meg fejlődé-

süket.¹⁹ A szkiták nála már éppenséggel nem a szlávokkal azonosak, vagy azok ősei, hanem a többi európai nemzeté.²⁰ Ismeretes Lelewel figyelemreméltó párhuzama Lengyelország és Spanyolország fejlődése között, ami a maga korában tudományos szempontból egyedülálló, de itt is találkozunk olyan szembeállításal, hogy Spanyolország fejlődésében az eretneküldözés az egyik lényeges mozzanat, ezzel szemben Lengyelország mindig a vallásszabadságot képviselte.²¹ Az abszolutizmust a szláv országokban a szláv nép génusza ellenére vezették be²² (tegyük hozzá, hogy abszolutizmuson Lelewel a koraközépkori királyi hatalmat érti).

Az államalakulás előtti kor szláv erényeit Lelewel nem egy esetben hirdette. S ebben a vonatkozásban teljesen egy alapon állt Palackýval, aki ugyancsak hosszasan ecsetelte a szlávok eredeti szabadságát, egyenlőségét és szelidségét a harcias németekkel szemben.²³ Vagy hogy más jellegű példát idézzünk Palackýnál: az amúgy is legendás Krok szerinte valószínűleg a 7. századi szláv uralkodó, Samo leszármazottja.²⁴ A középkori cseh államban az alsó osztályok nagyobb szabadságot élveztek, mint bárhol a korabeli Európában.²⁵ 1867-ben, az osztrák-magyar kiegyezés és a csehek kismimizése miatt érzett csalódását igyekezett kompenzálni annak megállapításával, hogy a husziták diadalmas hadjárataik idején az egész kereszténységet legyőzték.²⁶

Nem kétséges, hogy ezeket a példákat vég nélkül lehetne folytatni. A középkori állam a maga területi kiterjedésével (szomszédai rovására), az őslakosság a későbbi betolakodókkal szemben, a nemzet európai szerepe – a közhelyek mindenfelé visszatérnek, csak éppen más nemzet színeibe öltöztetve.

Csakhowy ugyanígy lehetne vég nélkül sorolni azokat a megállapításokat, amelyek akár a legújabb kutatások megvilágításában is többé-kevésbé megfelelnek a történelmi valóságnak. A kezdetekben ezek a megállapítások is még erősen keverednek a mondai elemekkel. Paiszj egy helyen arról írt hogy Trivelija alatt a magyarok a bolgárok adófizetői. Ez a király 703-ban vette fel a keresztséget, szentté is avatták, ő volt az első bolgár törvényhozó.²⁷ Paiszj azonban itt a történelmi Tervel kán alakját összekeveri Boriszéval, amit Tervelről mond, voltaképpen Boriszról szól, és ebben a vonatkozásban már nagyjából megfelel a történelmi tényeknek.

Ha Rajíc művének első kötetében még tömegével találhatunk naiv elképzeléseket, a továbbiakban egyre inkább a történelmi valóságot tárja fel. Persze, mint maga is panaszkodott rá, elsősorban az uralkodók tetteiről tudott beszámolni, mert arra vonatkozólag talált adatokat forrásaiban.²⁸ De ezek az adatok már valóban hitelesek.

Papának a nagymorva államról már a saját korában ismert források alapján eléggé reális képet tudott alkotni.²⁹ S ha Sklenár a nagymorva állam földrajzi elhelyezésében ezzel gyökeresen szemben is áll, mert a szerbiai Morava folyó mellé helyezi,³⁰ ezzel akkor és azóta, sőt legújabbán is felvetett megoldásokat előlegezett.³¹ (Más kérdés, hogy erre azért volt szüksége, hogy a magyarok honfoglalásának az akkor elfogadottal szemben más útvonalat jelölhessen ki.)

Nyilván felesleges volna példákat hozni arra, hogy Lelewel vagy Palacký munkái mennyire felelnek meg a történeti valóságnak. Lelewel a középkori és kora-újkorai lengyel állam politikai történetéről épp úgy a tényeknek megfelelő képet adott, mint Palacký a középkori cseh államéről, hiszen mindketten, romantikus felfogásuk mellett, az akkorra már Európa-szerte kibontakozott kritikai történetírás módszereit alkalmazták. Csak egy korai példát hadd idézzünk Palackýtól, 1822-ben Bartolomej Kopitar felkérésére írt tanulmányt a cseh nyelvről, s ebben megállapította a szlávok összetartozását nem jafetida vagy szkita származásuk alapján, hanem nyelvészeti érveléssel: a legtermékenyebb gyökérszók legalább 8/10-e közös valamennyi szláv nyelvben.³² A mennyiségről lehet vitatkozni esetleg, a tudományos érvelés már kifogástalan. A forrásokhoz való szigorú ragaszkodást mutatja Lelewelnek 1843. december 17-én Leonard Chodźkóhoz írt levele, amelyben arra utal, hogy az emigrációban nem tud már Lengyelország történetével foglalkozni: „kérem! az ujjamból szopjam?”³³

S itt álljunk meg egy pillanatra: adatokat és idézeteket még ezerszám lehetne hozni, egy azonban bizonyosnak látszik. A történetírók műveiben, voltaképpen már Paisziótól kezdve, végeredményben számszerűleg, mennyiségileg voltaképpen a történelmi valóságnak megfelelő, vagy ahhoz közelálló, a korabeli szinten elérhető megállapítások messze a nagyobb részt tették ki. Ezt az impresszionisztikus jellegű megállapítást persze voltaképpen széles bizonyító anyaggal kellene alátámasztani. Ez viszont akár csak egy történetíró esetében is roppant időigényes és fárasztó feladatot jelentene, s számos módszertani kérdést is felvetne: ha mennyiségi megragadásra törekszünk, vajon mit tekinthetünk egységnek, évszámokat, neveket, adatokat, csatákat, társadalmi rétegeket...?

Elégedjünk meg pillanatnyilag az impresszionisztikus megállapítással. Nyilván azért hat eltúlzottnak vagy egyszerűen nem bizonyítottnak, mert megszoktuk ennek a korszaknak a történetírásával kapcsolatban, hogy sok benne a mítosz, magunk is ebből indultunk ki cikkünk elején.

Csakhogy két dolgot kell itt figyelembe venni. Az egyik: a Paisziótól

Palacký-ig terjedő sorban, úgy véljük, eléggé nyilvánvaló, hogy a történeti valóságnak megfelelő megállapítások száma, mennyisége egyre inkább nő.

A másokra már az imént utaltunk a mennyiség megállapításának nehézségével, és itt világosan kitűnik az is, hogy a pusztán mennyiségi érvelés a történetírásban sokszor nem elegendő, mert elvész a minőségi különbség. Cirill és Metód morvaországi missziójának évszáma is egy történeti megállapítás, és a nagymorva állam területi elhelyezkedése is egy történeti megállapítás, Stepan Dušan uralkodásának évszámai is egy megállapítás, és a szerb nép eredetének megállapítása is egy megállapítás. Világos, hogy a két ellentétpár mégsem azonos nagyságrendű. Egy nép etnogenezise, vagy egy állam területi kiterjedése, hogy ennél a két taláalomra kiragadott példánál maradjunk, mégis jelentősebb történeti megállapítás egy-egy évszám pontosságánál. És éppen ezekben a jelentősebb, fontosabb vonatkozásokban jelentkeztek a mítoszok, az eltérések a történeti valóságtól. Ezek voltak a szembeűnők, ezek ragadták meg a kortársak és utódok figyelmét. És nem utolsósorban: végül is ezek kedvéért íródtak jórészt a történeti munkák, ezeknek volt meg a konkrét korabeli funkciójuk. Indokolt tehát, hogy ezeket emelték ki eddig is. De azért nem szabad megfeledkezni a másik oldalról, a történeti tényeknek megfelelő megállapítások eleve is elég magas és az idő során egyre növekvő számáról.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy történetíróink megállapításait koruk ismereti szintje, pontosabban általuk elérhető ismereti szintje szabta meg. Hogy ez Paiszj és Palacký esetében különböző, azt nemcsak a köztük eltelt közel egy évszázad szabja meg, hanem az a körülmény is, hogy Palacký, elsőként a nem katolikus történetírók közül a vatikáni levéltárban is folytathatott kutatásokat, Paiszj meg csupán Athosz-hegyi meg bulgáriai és délmagyarországi ortodox kolostorok könyvtárait búvárolta.

Paiszj beszámolt róla, hogy sokféle keresett adatokat a bolgár cárokról és szentekről, de nem talált többet, mint amennyit könyvében megírt.³⁴ Azt is tudjuk tőle magától, hogy Mavribur,³⁵ vagyis Mauro Orbini volt egyik fő forrása, az *Il Regno degli Scavi*.³⁶ Rajciónál már emlegettük, milyen széleskörű kutatást végzett,³⁷ egy helyen Aeneas Sylviust említi, de Lomonosovot is, a magyar történetírók közül a régebbi Istvánfyt és a kortárs Pray-t.³⁸ Világos, hogy Lelewell vagy Palacký már nem korábbi feldolgozásokat tartottak történeti forrásoknak, hanem a korai elbeszélő források mellett az egyéb írott forrásanyagra is kiterjeszkedtek. Már Papánékkal kapcsolatban említettük Tibenský megállapítását, hogy a maga korában ismeretes forrásokat felhasználta, még pápai okleveleket is.³⁹

Azt is hozzátehetjük, hogy végül is minden megállapításukat forrásokból vették, vagy abból, amit a maguk korában és a maguk szintjén forrásnak tartottak. Papánek a maga hosszú névsorát a szlovák királyokról ugyancsak nem maga találta ki, hanem Tomáš Pešina z Čechorodu Mars Moravicus című, 1677-ben megjelent, barokk munkájából másolta ki,⁴⁰ tehát forrást idézett.

Vagy egy jóval későbbi és tekintélyes példa. Manapság köztudomású, amit már Josef Dobrovský sejtett annak idején, s amit legkésőbb Masaryk bizonyított be, hogy a Králové Dvůr-i és Zelená hora-i kéziratosokat Václav Hanka hamisította. De köztudomású az is, hogy Palacký még teljesen hiteleseknek tartotta, 1858-ban is erről írt, úgy vélte, Dobrovský, ha tovább él, belátta volna tévedését. Kopitar, aki kezdettől fogva hamisítványnak tartotta, Palacký szerint nem tudományos megfontolásból fordult a kéziratok ellen, hanem személyes indokokból.⁴¹

Vagyis Még Palackýnál is találkozunk a forráskritika hiányosságával. Nyilvánvaló, hogy néhány évtizeddel korábban még kevésbé kérhetjük ezt számon. Lelewl könnyen megtehetette, hogy a Lech-ről, Čech-ről és Rus-ról, mint a megfelelő népek ősatyjairól szóló legendát elvetette, azzal, hogy ezek csak kitalált nevek, az ilyen mesékből semmi haszna a tudománynak.⁴² De már Rajić is voltaképpen forráskritikát alkalmazott, amikor megállapította: nem igaz, hogy a Nemanjidák Nagy Konstantintól származnak, ahogy egyes szerb források írják, hiszen a kettő között túl nagy az időbeli távolság.⁴³

A mítoszok és túlzások tehát ugyanúgy forrásokból (vagy forrásnak tartott munkákból) kerültek elő, mint a hiteles adatok. Az írott és nyomtatott szó iránti áhitatos tisztelet, amely már a tény, a leírás alapján a hitelességet is elismerte, még erősen hatott a korszakunk kezdetén működött történetírókra. A forráskritika, mint alapvető módszer, éppen az általunk tárgyalt évtizedekben kristályosodott ki, vált mindennapos gyakorlattá. Történetíróink tehát csak a forráskritika hiányos kezelésében, vagy egyáltalában hiányában marasztalhatók el minden bizonnal.

Másik, és voltaképpen megoldhatatlan kérdés: mennyire volt tudatos a mítosz-teremtés, a történeti valóságtól való elrugaszkodás, a nemzet szolgálatában, amely kétségbevonhatatlanul tudatos törekvés volt. Tibenský Papánekkel kapcsolatban felvetette ennek a lehetőségét, szerinte Papánek talán tudatosan is szépített a szlovák, illetve az ezzel olykor azonosított szláv nép múltjának bemutatása során.⁴⁴ Persze Tibenský is csak feltételezte ezt. S ha Papáneknél lehetségesnek tartjuk, miért ne volna lehetséges Pai-

szijnál és Rajiálnál, de akár Lelewelnél és Palackýnál is. Persze ugyanennek a fordítottja is érvényes. Mindegyik források alapján dolgozott, forrásokra hivatkozott. Tudatosan igyekezett volna hamisítani, a nemzeti célok érdekében?

A kérdés alkalmasint mindig is nyitott marad, hiszen nincs objektív kritérium megválaszolására. Talán más úton közelíthetünk hozzá, anélkül hogy eldönthetnénk. Az eddigi fejtegetések során ugyanis egy alapvető módszertani hibát követtünk el, igaz, korábban egyszer óvatos formában és részben utaltunk rá. Válogatás nélkül összekeverten vetettünk fel ugyanis példáink során ténykérdéseket és értékeléseket egyaránt. Hogy mikor volt a morvamezei ütközet, az ténykérdés, hogy a szlávok eredetileg békések, már értékelés. Vagy hogy még egy ellentétet vegyünk elő Palackýnál: hogy milyen ütközetekben győztek hadjárataik során a husziták, hol, mikor stb. – ez ténykérdés. Hogy ezek során az egész korabeli kereszténységet legyőzték, az már a tényeken túlmutató értékelés kérdése.

Világos, hogy a kettő nem azonos. A valóságtól való eltérés a tények vonatkozásában inkább az általunk vizsgált régebbi történetírókra jellemző, a későbbiek ezen a téren már hitelesek, náluk az értékelésbeli eltérések a szembetűnők. Nyilvánvaló, hogy a forráskritika fejlődésével, a feltárt források egyszerű mennyiségi gyarapodásával párhuzamosan a tényektől való eltérés lehetősége egyre szűkül, hacsak nem gondolunk a tudatos hamisításra. Az értékelésben, egy-egy jelenség hatásának, jelentőségének a megítélésében viszont a kezdetekben is megmutatkozó eltérési lehetőségek továbbra is fennmaradnak. Ez a mítoszok útja is: a ténybeli valótlanságoktól az értékelésben elkövetett hibákig és túlzásokig. Hozzátehetjük: ez utóbbiaknál nehezebb az eltérés feltárása és bebizonyítása, míg a tények esetében viszonylag könnyű. Ugyanakkor ez az oka annak, hogy a ténybeli eltérések sokkal szembetűnőbbek, utólag sokkal inkább bírálhatók. Úgy tűnik, a korszak történetírói mítoszai közül a ténybeli eltéréseket tartják ma is számon mítoszként, s az utókor sokkal kevésbé érzékeny az értékelésekben meghúzódó eltérésekre a valóságtól. Végtére is nem biztos, vajon a ma történettudománya megszabadult-e már mindenféle értékelésbeli mítosztól, amelyet ebből a korból örökölt, vagy később hozott létre. A maguk korában ezeknek a mítoszoknak a nemzeti mozgalom szempontjából mindenképpen pozitív szerepük volt.

Jegyzetek

1. *Ernst Birke, Eugen Lemberg* (réd.), Geschichtsbewusstsein in Ostmitteleuropa. Ergebnisse einer wissenschaftlichen Tagung des J. G. Herder-Forschungsrates über die geistige Lage der Ostmitteleuropäischen Völker. Marburg/Lahn 1961; Emil Niederhauser, Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de la renaissance nationale en Europe orientale: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 18, 1972, 40–73.
2. *P. Chilendarski*, Slavjano-balgarska istorija. Sofia 1972, 41; Paisij Chilendarski i negovata epoha. Sofia 1962.
3. *J. Rajić*, Istorija raznych slavenskich narodov naipače že bolgar, chorvatov i serbov... Budin 1823², I, XV–XVI et II, 151; *N. Radojčić*, Srpski istoričar Jovan Rajić. Beograd 1952.
4. *S. Kieniewich*, Samotnik brukselski. Warszawa 1960; Studia Lelewelowskie: Kwartalnik Historyczny 1961, N° 4; Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela. Referat i głośny dyskusyjny z sesji naukowej UAM zorganizowanej ku uczczeniu setnej rocznicy śmierci. Poznan 1962.
5. *J. Lelewel*, Dzieła, VII. Warszawa 1961, 80.
6. *M. Jetmarová*, František Palacký. Praha 1961.
7. *F. Palacký*, Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Praha 1926, 55.
8. Palackého spisy drobné, III. Praha 1898, 333.
9. *J. Tibenský*, J. Papánek–J. Sklenár. Obrancovia slovenskej národnosti v XVIII. storočí. Martin 1958, 66.
10. *P. Chilendarski*, op. cit. 99; *J.F. Clarke*, Father Paisi and Bulgarian history. In: Essays on Honor of Lawrence B. Pacard. Ithaca 1954, 258–283; *G. Schischkoff*, Otec Paisij von Chilendar und seine „Istorija slavjanobalgarskaja“. Südostforschungen 1962. Ergänzungsheft. München 1963.
11. Ibid. 113.
12. *J. Rajić*, op. cit. I, 10, 12, 15.
13. Ibid. I, 120.
14. Ibid. I, 209.
15. Ibid. III, 116.
16. *G. Papánek*, Historia gentis slavae. Quinque-Ecclesiis, 1780, cap. VII.
17. Ibid.
18. *J. Lelewel*, Dzieła, VII, 283.
19. *M.H. Serejski*, Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela. Warszawa 1958, 333.
20. Ibid. 212.
21. *J. Lelewel*, Paralela Hiszpanii z Polska. In: J. Lelewel, Dzieła, VIII. Warszawa 1961, 233.
22. *J. Lelewel*, Betrachtungen über den politischen Zustand des ehemaligen Polens und über die Geschichte seines Volkes. Brüssels–Leipzig 1845, 24.
23. *F. Palacký*, Dějiny... 7, 45.
24. Ibid. 29.
25. Ibid. 341.
26. Ibid. 1137.

27. *P. Chilendarski*, op. cit. 59, 67.
28. *J. Rajić*, op. cit. II, 347–348.
29. *J. Tibenský*, op. cit. 32.
30. *G. Szklenár*, Vetustissimus Magnae Moraviae situs et primus in eam Hungarorum incursus et ingressus. Posonii 1784.
31. *I. Boba*, Moravia's History Reconsidered. A reinterpretation of Medieval Sources. Hague 1971; *P. Püspöki Nagy*, Nagymorávia fekvéséről: Valóság 21, 1978, No 11, 60–82.
32. *F. Palacký*, An- und Aussichten der böhmischen Sprache und Literatur vor 50 Jahren. In: Gedenkblätter. Auswahl von Denkschriften, Aufsätzen und Briefen aus den letzten fünfzig Jahren. Als Beitrag zur Zeitgeschichte. Prag 1874, 37.
33. Listy emigracyjne Joachima Lelewela. III. Warszawa 1952, 97.
34. *P. Chilendarski*, op. cit. 199.
35. Ibid. 46–47.
36. *M. Orbini*, Il regno degli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. Pesaro 1601. Valójában Sava Vladislavjević 1722-ben I. Péter rendeletére kiadott kivonatát használta.
37. Munkájának I. kötetében, a lapszámozás nélküli bevezetés végén közli a felhasznált források jegyzékét.
38. *J. Rajić*, op. cit. I, 24.
39. *J. Tibenský*, op. cit. 32–33.
40. Ibid. 85.
41. *F. Palacký*, Handschriftliche Lügen und paläographische Wahrheiten. In: Gedenkblätter... 215–217.
42. *J. Lelewel*, Dzieła, VII, 40–41.
43. *J. Rajić*, op. cit. II, 350.
44. *J. Tibenský*, op. cit. 68.

NEMZETTÉVÁLÁS A FEJLŐDŐ ORSZÁGOKBAN

Vannak-e nemzetek, van-e nemzeti fejlődés a fejlődő országokban? A kérdés így megfogalmazva igen súlyos, maguk a fejlődő országok képviselői esetleg még az elvi kérdésfelvetést is bántónak találnák, mégis jogos. Számos ország esetében a nemzeti fejlődés határozott jegyei tapasztalhatóak – India, Brazília, Mexikó –, más esetekben – főleg a feketeafrikai országokban – sokszor még a folyamat megindulása is kétséges (Csád, Közép-Afrika-i Köztársaság és mások)¹. De még a legdinamikusabb fejlődő országok esetében is elmondhatjuk, hogy a nemzeti fejlődés viszonylag korai fázisában vannak, vagyis a nemzettéválás a harmadik világban még napirenden van. *A nemzettéválás globális folyamata mint a nemzetgazdaság és a nemzeti állam kiépülése a harmadik világ legfontosabb folyamata és a nacionalizmus mint a nemzeti tudat genezise a harmadik világ uralkodó ideológiája.*² Ha szocializmus és kapitalizmus világméretű ellentétében gondolkodunk, ez azt jelenti, hogy a szocializmus csak ott juthatott és juthat hatalomra, ahol össze tudott kapcsolódni a nemzettéválás progresszív folyamatiával.³ Hasonlóképpen, ma már tudjuk, hogy a szocialista eszmék is csak ott és úgy tudnak terjedni a harmadik világban, ahol és ahogyan összekapcsolódnak a helyi nemzeti tudat fejlődésével és annak megfelelően transzformálódnak. Következésképpen egyfelől meg kell vizsgálnunk a nemzettéválás problémáját a fejlődő országokban mint aktuális és globális kérdést a maga általánosságában, másfelől tekintettel ennek a folyamatnak a szélsőséges differenciálódására, meg kell adnunk e folyamat tipológiáját. Legelőször is azonban a szükséges fogalmi eszközök után kell néznünk, vagyis fel kell vetnünk azt a kérdést, hogyan viszonyul a marxizmus a nemzettéválás problematikájához.

I. Marxizmus és nemzettéválás

A második világháborút követően a harmadik világban „helyi” – afrikai, arab, burmai stb. – szocializmusok indultak fejlődésnek és megkezdődött a marxizmus terjedése is, ugyancsak helyi formákat öltve. A nemzeti fejlődés központi jelentősége miatt egyre gyakrabban vetődött fel a

kérdés, hogy van-e válasza erre a marxizmusnak, s ez a válasz igen gyakran volt nemleges. A marxizmus története során ez nem új, a marxizmus megalkotóit már a múlt század negyvenes éveitől azzal vádolták, hogy elhanyagolják a nemzeti fejlődést. A század végén ez a kérdés Közép- és Kelet-Európában, majd Európa afrikai és ázsiai peremén vetődött fel, s innen terjedt Latin-Amerikába és a többi kontinensre. Legjobb tehát a kérdéssel közvetlenül szembenézni, belefér-e egyáltalán a marxizmus gondolatrendszerébe a nemzet problematikája?⁴ Hozzátehetnénk persze, hogy hasonló kérdés a nyugati modernizációs elméletekkel kapcsolatban is elhangzott, ami a nyugati politológusokat gyors válaszra ösztökélte.⁵ De megízlelheték a kudarc élményét az új nemzeti államok vezetői és ideológusai is, hiszen a kérdés a legagresszívebben nekik szegeződik, hogy képesek-e a nemzeti fejlődés igazi képviselőit és elméleti végiggondolására, s a nyolcvanas évek elején a közvélemény válasza erre többnyire nemleges.⁶ Végül a nemzeti kérdés újra jelentkezett Európának a nyugati felén is, mégpedig friss, a harmadik világ kutatásában szerzett metodikával, s kérdésfelvetésünk így visszatért eredeti kiindulópontjára, Nyugat-Európába.⁷

Álláspontunk szerint Marx és Engels nemcsak behatóan foglalkoztak a nemzeti kérdéssel – elsősorban természetesen a nyugat-európai fejlődés alapján –, hanem egész rendszerüket, a termelési mód elméletét is „duálisan”, azaz a világkapitalizmus és a nemzeti kapitalizmusok kettősségére építették fel. A *Kommunista Kiáltvány* ismert és sokat idézett fejtegetése arról, hogy „A munkásoknak nincs hazájuk”, maga is erőteljesen hangsúlyozza egyben a proletariátus „nemzeti osztállyá” emelkedése szükségességét, sőt a nemzeti és nemzetközi kizsákmányolás lényegi összekapcsolódását (MEM 4. 457–458.). A nemzetközi kizsákmányolás mint nemzetek közötti viszony viszonylag korán felmerül Marx munkásságában (MEM 4. 434.), s a továbbiakban egész elmélete tengelyévé válik és korai, 1847-es elemzése mindmáig visszhangzik a harmadik világban. A probléma tehát a marxizmus és a nemzeti kérdés viszonyában nem az, hogy 1. Marx homogen világkapitalizmust tételezett fel, amelyben minden helyi fejlődés a nyugateurópaiat követi; 2. Marx abszolutizálta az osztályharcot a nemzeti függetlenségi harccal szemben – ahogy általában vélik. *Az alapvető probléma az, hogy Marx és Engels a világforradalom közeli perspektívájából indultak ki, s ezért számukra a nemzeti kérdés általában nem megelőzi, hanem – sajátos új formájában – követi a szocialista forradalmat.* Ezért a csak már kifejlett nemzetek elemzésének van közvetlen, gyakorlati jelentősége. Lenin rendkívül markánsan foglalja össze Marx „gyakorlatias” hoz-

záállását: „a munkásosztály a legkisebb mértékben sem fetisizálhatja a nemzeti kérdést, mert a kapitalizmus fejlődése nem okvetlenül az összes nemzeteket kelti önálló életre. De ha már létrejöttek a nemzeti tömegmozgalmak, akkor az, aki ezeket semmibe veszi, aki nem hajlandó támogatni azt, ami haladó bennük, ezzel valójában behódol a *nacionalista* előítéleteknek, nevezetesen 'saját' nemzetét 'mintanemzetnek' tekinti ... olyan nemzetnek, amelynek kizárólagos előjoga van az államépítésre.” (LÖM 25. 298–299.).

Nagyon erős kontrasztja van tehát a marxi életműben a nemzeti kérdés elméleti és gyakorlati jelentőségének, s ez a kontraszt szüli annak látását, hogy Marx az osztályharc vagy a szocialista forradalom elsődlegessége miatt elhanyagolta a nemzeti kérdést. Ez a kontraszt a marxizmus kelet-európai elterjedésével vált igazán feszültséggé – mindenekelőtt a Luxemburg – (Lenin)- Hilferding vitára gondolunk itt – és a marxizmus világméretű elterjedésével időnként totális konfrontációvá változott át. Holott Lenin továbbvitte a nemzeti kérdés marxi megoldását és munkássága időszakában a fenti ellentét gyakorlati feloldását is. Lenin imperializmus-elméletét abban is summázhatjuk, hogy az imperializmus korszakát egyszerre tekinti a kapitalista *világrendszer* magasabb szerveződési fokának és a nemzeti függetlenségi harcok időszakának: „A szociális forradalom nem mehet végbe másképpen mint az egész korszak formájában, amely egyesíti a proletariátusnak az előrehaladott országok burzsoáziájával viselt polgárháborúját és a fejletlen, elmaradott és elnyomott nemzetek demokratikus és forradalmi mozgalmainak, köztük a nemzeti szabadságmozgalmaknak *egész sorát*. Miért? Azért, mert a kapitalizmus egyenlőtlenül fejlődik és az objektív valóság a magas fejlettségű kapitalista nemzetek mellett számos, gazdaságilag igen gyengén fejlett és teljesen fejletlen nemzetet mutat.”⁸ A lenini életmű végszava egyenesen az volt, hogy „a világtörténelemben a holnapi nap az a nap lesz, amikor végleg felébrednek az imperializmus igájába hajtott, ébredező népek és megkezdődik a hosszú és súlyos döntő harc felszabadításukért.” (LÖM 45. 360–361.).

A két aspektus egyesítésének lenini elve Lenin halála után háttérbe szorult, s hol az elnyomott országok nemzeti burzsoáziája támogatásának, hol a szocializmus perspektívája érvényesítésének egyoldalú elve került előtérbe. Gramsci munkássága azonban markánsan őrizte ezt az egyet, s nem véletlen, hogy Gramsci éppen Sztálin egy írása kapcsán foglalta össze a maga koncepcióját: „A fejlődés kétségkívül a nemzetköziség felé

tart, a kiindulópont azonban 'nemzeti' jellegű, és ebből a kiindulópontból kell előrehaladnunk. De a távlat nemzetközi jellegű, és nem lehet más. Pontosan meg kell tehát vizsgálni a nemzeti erők ama kombinációját, amelyet a nemzetközi osztálynak majd irányítania kell, s a nemzetközi távlatok és irányelvek szerint kifejleszteni." A nemzetközi jellegű osztálynak – azaz a proletariátusnak – fejtegeti a továbbiakban, Marx nyomán, Gramsci „nemzeti osztálya” kell emelkednie, szerveződnie, így töltheti be saját feladatát is a hegemonia megszerzésével, a szocialista forradalom győzelmével: „Egy nemzetközi jellegű osztálynak, amennyiben korlátozottan nemzeti társadalmi rétegeket (értelmiségieket) vezet... bizonyos értelemben el kell 'nemzetesednie', méghozzá nem is túlságosan szűk értelemben, mert amíg ki nem alakulnak a világméretű tervgazdaság e feltételei, a szakaszok egész során kell áthaladni, amelyekben a regionális (nemzetek csoportjaiból álló) kombinációk különbözők lehetnek.”⁹

Gramsci tehát valóban „paradox” jelenség. A marxizmus történetének apálya idején is a korábbi fellendülés dinamikáját őrzi és átmenti azt a következő szakaszba. A Gramsci-paradox azzal is kapcsolatos, hogy a börtönbeli elszigeteltségében a korábbi forradalmi periódus élményanyagát dolgozta fel és „védve” volt a növekvő dogmatizálódástól.¹⁰ Így válik döntő jelentőségűvé a marxizmus és a nemzeti kérdés viszonya szempontjából a permanens forradalom elvének Gramsci-féle átértelmezése. Gramsci úgy vélte, hogy „a nem-nemzeti jellegű (vagyis az egyes országokra nem vonatkoztatható) elképzelések tévesek... A régi mechanizmus e modern formájának elméleti gyengeségeit a permanens forradalom általános elmélete leplezi, amely nem más, mint dogma alakjába öltöztetett elvont jóslat, és önmagát semmisíti meg, mert nem ölt valóságos alakot.”¹¹ Nevezetesen Gramsci a permanens forradalom elvét a maga korában a mozgóháború és az állóháború viszonyaként „teoretizálta”, s e két modell mögé felrajzolta államelméletét és egyben a nemzeti fejlődés két, gyökeresen eltérő koncepcióját. Gramsci *Az új fejedelem* c. munkájában fejti ki híres, sokat idézett teóriáját a világkapitalizmus centruma és perifériája nemzeti-társadalmi struktúrája különbségéről: „Keleten az állam volt minden, a polgári társadalom kezdetleges és cseppfolyós volt; Nyugaton az állam és a polgári társadalom között helyes arány állt fenn, és amint az állam megrendült, rögtön megmutatkozott mögötte a polgári társadalom vaskos szerkezete.”¹² Ezt az elméletet megkíséreljük részletesebben kifejteni, amikor bemutatjuk saját koncepciókat a szerves és szervetlen nemzeti fejlődésről. Most Gramscinál maradva csak annyit szeretnénk leszögezni, hogy ez a különb-

ség két eltérő forradalmi stratégiához vezet szerinte. Nyugaton csak az állóháború lehetséges, tehát a társadalom szorosan és szervesen egymáshoz kapcsolódó szférái ellen folytatott hosszas háború, amelyben a nemzeti egység kereteit nem megteremteni, hanem az új osztályhegemonia alapján átalakítani kell. Keleten viszont mozgóháború folyik, az állam egy nagy rohammal megdönthető, mert nem áll mögötte a szervesen kiépített társadalom egész szerkezete, de éppen ezért a nemzeti fejlődés problémái is megoldatlanok. Ez adja a nemzeti és szocialista fejlődés összehangolásának lehetőségét, helyesebben szükségszerűségét, amelyet Gramsci az olasz fejlődésben a Risorgimento folyamatában és a passzív forradalom kérdésében konkrétan is elemzett.¹³

A nemzeti kérdés előtérbe kerülése a második világháború után nemcsak Gramsci-reneszánst eredményezett, hanem olyan kiterjedt vizsgálódásokat is a marxizmus és a nemzeti kérdés viszonyáról, amelyek a legkülönfélébb formákban kívánták áthidalni a szakadékot a marxizmus eredeti elméleti kérdésfelvetése és a dogmatizált marxizmusnak a nemzeti kérdés iránti érzéketlensége között. Jellegzetes és széles körben ismert az a megoldás, amelyet erre a kérdésre N. Levine adott: a nemzeti kérdésben két tradíció létezik a marxizmuson belül, Marxé és Engelsé, s Marx halála után Engels álláspontja kerekedett fölül. Nevezetesen Levine részletes elemzéssel igyekszik kimutatni, hogy Marx egész életművében milyen nagy gondal törekedett a nemzeti felszabadító mozgalmak avagy a nemzetépítés és a szocialista forradalom szükségszerű összekapcsolásának bemutatására. Marx számára a nemzeti mozgalmak haladó jellegűek voltak, amelyeket először Nyugat-, majd Kelet-Európában írt le, sőt hangsúlyozta az ázsiai államok nemzeti felszabadulásának szükségességét is, vagyis a nacionalizmus pozitív szerepéről alkotott felfogását kiterjesztette Ázsiára is. Engels ezzel szemben szüklátókörű német, illetve európai „nacionalista” volt, aki a német proletariátus nevében a németség civilizatórikus missziójáról beszélt Európában és szembefordult a „történelmen kívüli” szláv népek nemzeti felszabadulásának gondolatával, vagyis elítélte más népek nacionalizmusát. Végül Leninnél van egy domináns engelsi tradíció, ami azóta is él a munkásmozgalomban és a nemzeti tényező háttérbe szorítását jelenti, s ez kulminál a sztálinizmusban. Míg másfelől a nacionalizmus progresszív, antiimperialista szerepének marxi elve csak háttérbe szorítva jelentkezik Leninnél, s időről-időre csak ellenzéki áramlatként bukkan fel a marxizmusban.¹⁴

Levine álláspontját nem söpörhetjük félre, mint „ellenségeset” és

„alaptalant”, mivel a harmadik világ marxista és progresszív gondolkodói kivétel nélkül maguk is nagyon erősen hangsúlyozták, hogy alapvetően elégedetlenek azzal a szereppel, amelyet a nemzeti kérdés játszik a kor marxizmusában. Művek hosszú sora született, amelyek ezt az elégedetlenséget visszaviszik a klasszikusokig, és részletes elemzésekbe bocsátkoznak Marx, Engels és Lenin koncepciójáról. A fontos állásfoglalások közé tartozik Abdel-Maleké is, aki a nyugateurópai marxizmus válságát szembeállítja a hatvanas évek végén annak gyors terjedésével és fellendülésével a harmadik világban, amelynek alapvető akadályát a fennálló marxizmus Európa-centrikus jellegében látja. A proletár-nemzetek elvét fejtegetve – amely sajátos egyoldalúságával maga is kifejezi a hatvanas évek forradalmi fellendülését és elvárásait a harmadik világban – a kérdés elmélettörténetét visszaviszi a Kominternig, Szultan Galiev munkásságáig. A marxizmus egy olyan szükségszerű elméleti megújítása mellett érvel, amely nemcsak integrálja az alulfejlett nemzeti fejlődés problémáját, hanem egyenesen elméleti orientációja és forradalmi perspektívái középpontjába állítja azt.¹⁵ Hasonló törekvések és követelések egész sora született a hatvanas évek második fele óta a harmadik világ marxistái és progresszív gondolkodói körében, s egyáltalában véve elmondhatjuk, hogy a nemzeti kérdés marxista újragondolása az alapvető feltétele, sine qua non-ja a harmadik világ progresszív erőivel való mindenfajta párbeszédnek.¹⁶

Az utóbbi két évtized erőfeszítései ellenére még mindig elmondhatjuk Poulantzas-szal, hogy „még nem létezik a nemzet marxista elmélete”. Mindenekelőtt azért, mert szerintünk sem alkalmas a fejlett és az „öreg” európai nemzetekből kiinduló megközelítés a nemzet marxista elméletének megalapozására, hanem csak a nem európai, szervesen fejlődőből kiinduló megközelítés. Ezt a paradigma-váltást jelzi Poulantzas utolsó munkája is: „a nemzet nem azonos a modern nemzettel és nemzeti állammal, amely a kapitalizmus kialakulásával jelent meg Nyugaton.”¹⁷ A legutóbbi idők marxista gondolkodásának másik fontos jellemzője a nemzet és állam fogalmának szétválasztása, amely összeoladni látszik Nyugat-Európában, de igencsak divergál a harmadik világban. Mégpedig kétszeresen is, egyfelől a nyugateurópai nemzetek bővített újratermelése lépi át nemzeti határait, és hatol be a harmadik világ országaiba, másfelől az állam ott önállósul, betölti a külső védelmező szerepét és megelőzi a nemzet megjelenését vagy kibontakozását.¹⁸ Harmadrészt Poulantzas szembeszáll azokkal a „nyugati” marxista koncepciókkal, amelyek – elsősorban vagy kizárólagosan – a nemzeti piac, a nemzetgazdaság integráló és homogenizáló szerepé-

re, tehát egyedül gazdasági folyamatokra támaszkodva írták le a nemzet genezisét, s a fentiekből adódóan az állam, majd a nemzetállam döntő szerepét hangsúlyozza a nemzetépítés folyamatában, még Nyugat-Európában is, és ezen keresztül támadja a sztálini „empirista” nemzetfelfogás tradícióját a marxizmusban.¹⁹ De nemcsak azt hangsúlyozza, hogy a modern nemzet az állam terméke és a kapitalista állam funkcionális a nemzet létrejöttéhez és működéséhez, hanem azt is, hogy a nemzetköziesedés – mindenekelőtt a gazdaság világméretű integrációja – folyamatát gyakran eltúlozzák. A világgazdaság és világpolitika rendszereinek növekvő integrációja és a nemzeti szervezet fokozódó jelentősége nem ellentétes, hanem párhuzamos folyamatok.²⁰

II. A mai világkapitalizmus és a nemzeti fejlődés

A korai nemzetek kialakulása a világkapitalizmus centrumában egybeesett a világkapitalizmus keletkezésével, érett nemzetté válásuk a szabadversenyos kapitalizmus korszakával. Ám már az olasz és a német nemzeti fejlődés sokkal tudatosabb folyamat – a nemzetépítés – formáját öltötte és az imperializmus kezdeti időszakára tolódott el a 19. század második felében, Kelet-Európában az önálló nemzettéválás folyamata már egybeesett a kialakult imperializmus és az első szocialista forradalom időszakával. Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti kérdéstről szóló kurrens szakirodalom alapkérdése és első számú vitapontja ez: Hogyan helyezhető el világtörténelmileg a nemzeti kérdés? A kapitalizmus világtörténeti kialakulásának (valamelyik) utolsó időszakában játszódnak le a mai nemzeti fejlődési folyamatok, amelyek ily módon megkésett jellegűek, vagy a szocializmus világrendszerre szerveződése (valamelyik) korai időszakában? A kérdés megválaszolása alapvető elméleti jelentőségű, de méginkább gyakorlati-politikai, hiszen az alternatíva előbbi tagja „mensevik”, az utóbbi tagja pedig „anarchista” választ sugallhat és sugall is az esetek többségében: a szocializmus erőinek meg kell várni, míg a kapitalizmusnak megfelelő fok, azaz a nemzeti fejlődés többé-kevésbé kibontakozik, hiszen addig szükségképpen eltakarja a társadalmi haladás problémáit illetve éppen ellenkezőképpen, a nemzettéválás és a szocializmus világrendszerre szerveződése szükségképpen összefügg, s ezért a „proletár nemzeteknek” viszonylag egyenes útja vezet mindkettőhöz.²¹ Mondanunk sem kell, hogy a marxista tradíciójú szakirodalomban az utóbbi variáns sokkal gya-

koribb, amelyik azt hangsúlyozza, hogy a harmadik világ országai számára a szocialista út és a nemzeti fejlődés összekapcsolódik, s ebből „logikusan” adódik, hogy a forradalmi erők derékhatát a mai világban a fejlődő országok jelentik.

I. Wallerstein legutóbbi publikációjában végigkíséri a viták sorát a marxizmusban a nemzeti kérdés és a szociális kérdés, „nacionalizmus” és „szocializmus” között. Szerinte az első nagy vita az I. Internacionáléban zajlott a múlt század 70-es éveiben a marxisták és anarchisták között arról, hogy a szocialista mozgalomnak szükséges-e a (nemzeti) állam mint szervezeti forma. A második vita a 19. század végén kezdődött arról, hogy támogassák-e a szocialisták a nemzeti mozgalmakat, amelyben az egyik álláspont a „szocializmust” szembeállította a „nacionalizmussal”, a másik pedig a kapitalista világrendszer elleni, destabilizáló mozzanatként tekintette, s ennyiben a „szocializmus” részének fogadta el. A harmadik vita a II. és a III. Internacionálé között zajlott le az 1918–19-es forradalmi periódus után, mivel az előbbi a nemzeti (és gyarmati) status quo-ból, a másik annak forradalmi átalakulásából indult ki, s néhány országban – elsősorban Kínában, majd Vietnámban – a kommunista pártok valóban élére álltak a nemzeti függetlenségi harcnak. A negyedik vita Wallerstein szerint a szocializmus egy országban sztálini koncepciója és a Togliatti-féle policentrikus kommunizmus álláspontja között zajlott, ami azt jelentette, hogy a szakasz kezdetén a Komintern az anti-nacionalista pozíció irányába befolyásolta a kommunista pártokat, míg utóbb, a hatvanas évektől kezdve újra a „nacionalizmus” és „szocializmus” egysége dominált a nemzetközi forradalmi mozgalomban. A hetvenes években azonban már úgy merült fel a kérdés, mivel egyesek szerint Kína, Kuba és Vietnam forradalmi tartalékai kimerültek, hogy szocialista forradalmak játszódtak-e le itt egyáltalán, vagy csak a „nemzeti forradalmak” egy sajátos variációjával van dolgunk: „Ami új manapság, az az állítás, hogy ezek sohasem voltak szociális mozgalmak, hanem lényegében mindig is nemzeti mozgalmak voltak, s hogy Mao Ce-tung, Hos Si Minh vagy Fidel Castro ... tulajdonképpen Kemal Atatürk vagy Nasszer változatai, akik a szociális mozgalom nyelvezetét használták fel.”²²

Wallerstein ezt a megközelítést nem fogadja el, sőt egyenesen válságtünetnek tekinti. Azon az állásponton van, hogy a kapitalista világrendszer még távolról sem érte el kibontakozásának tetőpontját, a világméretű osztályharc a burzsoázia és a proletariátus között is még kialakulóban van, amelybe beépülnek és alárendelődnek a többi „világrendszer-ellenes” moz-

galmak, mint a nemzeti függetlenségi harc. Wallerstein tehát a nemzetgazdaság szerveződés egész folyamatát a (kapitalista) világrendszer megszerveződéséből vezeti le, amely, ha egyszer megindult, kényszerítő mozzanatként jelentkezik az összes nép számára: „A megelőző kultúrtörténet szempontjából a mai világ csaknem valamennyi országhatára önkényes, sőt irracionális. Ez nemcsak a jelenlegi Afrikában van így, hanem a modern állam klasszikus terepén, Nyugat-Európában is. Ha egyszer már létrejött, akkor nyomás nehezedik minden államra, hogy alakuljon át jól körülhatárolt, kultúrálisan homogén és exkluzív nemzeti állammá.” Számára azonban az a fontos, hogy a nemzetgazdaság kényszere bizonyos alkalmakkal szorosan összekapcsolódik a szocialista mozgalmakkal: „Meg kell különböztetnünk azt a ritka, de igen fontos esetet, amikor a nacionalizmus erőteljes világrendszerellenes mozgalmat képes mobilizálni, s ezért az egész világ gazdasági politikai rendszerét befolyásolja, azoktól a gyakoribb esetektől, amikor a nacionalizmus magán a világrendszeren belül működik, mint annak létezési módja.”²³

A világhelyzet hasonló értékelését adva Amin legutóbbi munkájában azt fejtegeti, hogy „Egyet kell értenünk Wallersteinnel, miszerint nem a nemzet az állam eredete, hanem az állam hozza létre a nemzetet, mint nemzet-államot a világ gazdaságban... nehéz előrelátni azonban, hogy az új nemzet-államok egyáltalán létrejöhetnek-e, ha a világ gazdaság már perifériális államokká redukálta őket... (ezért) A nemzeti függetlenségi mozgalom jelentősége a harmadik világban (és Kelet-Európában) véleményem szerint alapvető a szocializmus előrehaladása szempontjából.”²⁴ Valóban nehéz előrelátni a harmadik világ nemzetjeinek jövőjét, azt, hogy az adott világrendszerben mennyire képes a nemzeti fejlődés egyáltalán kibontakozni, azzal a következtetéssel azonban mindenképpen egyetértünk, hogy az „A nemzet elméletét még létre kell hozni.” Ha pedig áttekintjük a szakirodalmat, azzal a sajátos paradoxonnal találjuk szemben magunkat, hogy a szerzők egy-egy nemzeti fejlődésre koncentrálnak, annak alternatív fejlődési lehetőségeit vizsgálják, mégis „elvetik a modernizációs elméletnek azt a feltevését, hogy az alulfejlődés tanulmányozásának egysége a nemzeti társadalom.” A nemzeti társadalom vizsgálандó és mégsem az, mivel „A függőségi elmélet feltevése szerint a nemzeti vagy regionális egység fejlődése csak a világméretű politikai-gazdasági rendszerbe való történelmi beillesztéssel vizsgálható.”²⁵ Ennek a paradoxonnak a körüljárását és feloldását kísérelik meg azzal, hogy megkülönböztetik a függést (dependence) és a függőséget (dependency), amelyben az előbbi csak kül-

ső, mechanikus függést jelent, az utóbbi viszont a nemzeti államok olyan integrálását a világrendszerbe, amely belső struktúraként (is) jelentkezik: „A függőségi elmélet...megkísérli megvilágítani a perifériának a nemzetközi kapitalista rendszerbe való integrálását és ennek fejlesztési következményeit. Ahelyett, hogy az egységes nemzet-államokra koncentrálna, az elemzés síkja az osztályok struktúrájára, a helyi osztályok és a nemzetközi tőke, bankok és vállalatok közötti szövetségre tevődik át. Másszóval, a függőségi elmélet elveti a függési koncepciót, amely szerint az egységes nemzetállam a főszereplő.”²⁶

A modernizációs és a függőségi elméletek között nem finom fogalmi különbségek vannak. A nemzeti fejlődésre vonatkozó koncepciójuk éppenséggel végletesen ellentétes. A modernizációs paradigma a nemzet-atomokra épül, amelyek között a kölcsönhatás a fejlettebbekből indul ki, és egyértelműen fejlődést indukál, vagyis teljességgel a nagyobb nemzeti integráció irányában hat a fejletleneknél. A függőségi elmélet paradigmája szerint – amelyet O. Sunkel világosan kifejtett a *Transnational Capitalism and National Disintegration in Latin-America* (1973) c. tanulmányában – a világgazdaság centrumának fejlett nemzetei nem a fejletlen nemzetek integrációja, hanem dezintegrációja irányában hatnak, vagyis gátolják a nemzetgazdaság koherenciájának, a nemzeti állam belső szervezetének és a nemzeti identitás-tudatnak a kialakulását, s ezzel valójában leblokkolják a nemzeti fejlődést a harmadik világban.²⁷ A fejlődő országok nemzetgazdaságát sokkal inkább a fragmentálódás, a szétesés további tendenciái jellemzik a világgazdaság szorításában, ezért merült fel a nemzeti – főleg a gazdasági – függetlenség szinonímájaként a nemzeti önerőre támaszkodás (self-reliance) elve, mégpedig regionális keretben, több ország együttműködésében.²⁸

Így kerül a mai világhelyzetben a *nemzet* és az *állam* a vizsgálat középpontjába. Az állam válik főszereplővé, amely beindítja, fenntartja és megvédi az önálló nemzeti fejlődést. Éppenséggel a gazdasági fejlődésre koncentráció miatt politika- és államcentrikusak manapság az ideológiai irányzatok a fejlődő világban, hiszen a *gazdasági* fejlődés csak *állami-politikai* eszközökkel érhető el, ahogy korábban ideológia- és kultúra-centrikusak voltak, amikor az állami-politikai önállóság elérése volt napirenden, amelyhez az *ideológia* és a helyi kultúra mozgósító erejére volt szükség. Nemzet és állam találkozása a gazdaság felől az *államkapitalizmus*, a politika felől a *nemzeti állam* fogalma. James Petras, aki elsősorban az utóbbi kérdésben, s főleg a latin-amerikai forradalmi stratégia kidolgozásában ér-

deklét, maga is erőteljesen húzza alá az előbbi, az államkapitalizmus szükségességét a mai nemzetévalási folyamatban: „A 20. század utolsó negyedében, szembeesítve a multinacionális korporációk hatalmas erejével, mindenféle nemzeti törekvés a harmadik világban az állam rendkívüli módon kiterjesztett szerepét követeli meg... A világkapitalizmus centruma részéről fokozódó nyomás következtében... a nacionalista állam marad az új nemzetközi munkamegosztásban a teljes alárendelés és fragmentálódás elleni harc utolsó bástyája... Ezért a kívülről irányított iparosítással szemben a harmadik világ a nemzeti államkapitalista modellt fogadja el.” Az államkapitalizmus „szociológiáját” illetően Petras – miként a latin-amerikai radikálisok általában – igen kritikus a nemzeti burzsoáziával szemben, vagyis az államkapitalizmust ellenük irányuló struktúrának is értelmezi. Szerinte a progresszív nemzeti burzsoázia fogalma eleve a francia forradalmak történetének félreértelmezésén alapul, továbbmenve azonban egyenesen arról van szó, hogy „Minél jobban beépül a nemzeti tőke a kapitalista világrendszerbe... annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a nacionalista forradalmakat a nemzeti magánburzsoázia vívja meg.”²⁹ A nemzeti fejlődés hordozójaként tehát az állam jelenik meg, s mögötte az „új középosztályok”, amelyek államkapitalista struktúrába szerveződve egyúttal egy új típusú nemzeti államot is létrehoznak.³⁰

A nemzet és az állam ellentétesen egységes mozzanatait helyezi az elemzés középpontjába Giovanni Arrighi is, amikor az imperializmus történetét felvázolja. Kétféle imperializmus-elmélet, Hobson és Hilferding vitája jelenti a nyitányt és jelzi egyfelől a történelmi fejlődés eltérő modelljeit, másfelől az elméleti viták ellentétes tradícióit: „Hobsonnál a fináncsőke kifejezés supranacionális egységet jelentett, amelynek nem volt köze semmiféle termelési apparátushoz, Hilferdingnél viszont a fináncsőke nemzeti jellegű egység, amelynek kapcsolata a termelési apparátussal nagyon is közeli.”³¹ Arrighi szerint mindkettő egy történelmi realitást írt le, Hobson korában az angol imperializmus „állami” imperializmus volt és nem a „nemzet” kiterjeszkedése – ahogy a korábbi angol világbirodalom a „nemzeti” imperializmus jegyében született –, míg Hilferding idején a német imperializmus újólag „nemzeti” imperializmus volt, vagyis közvetlenül összekapcsolódott a nemzetépítés feladataival, akárcsak Japánban. Az állami imperializmus alapvető jegye a „formális birodalom” kiterjesztése, míg a nemzeti imperializmus magát a nemzetet akarja kiterjeszteni, tehát nagy hangsúly van a terjeszkedésében Arrighi szerint a környező területek vagy távolabbi térségek kulturális-nyelvi asszimilációján vagy ép-

penséggel telepes gyarmatok stb. létrehozásán. A kétfajta, közvetett és közvetlen függés illetve alárendelés megkülönböztetése Arrighi elméletében már csak azért is fontos, mert szerinte a második világháború után újra fordult a kocka, s a gyarmattartó hatalmak nemzeti imperializmusával vagy azok mozzanataival szemben az Egyesült Államok, mint a „gyarmatokon jelentkező nacionalizmusok természetes szövetségese, az önállóság és a nemzeti függetlenség biztosítója jelent meg”. S így jött létre az újabb állami imperializmus korszaka, amíg tartott a Pax Americana, amelyben újjólag a formális birodalmi jelleg, a közvetett függés dominált.³²

Az amerikai állami imperializmus tehát egy olyan korszakban bontakozott ki, amelyet a fejlett nemzetek megléte és a fiatal nemzetek széleskörű színrelépése jellemzett, vagyis a „globális nacionalizálódás”, s eleve azon feladat előtt állt, hogy ezeken a nemzeti formákon belül és keresztül képviselje az amerikai expanzionizmus érdekeit. A közvetett függés – működő tőke beruházás vagy hitelnyújtás stb. – illetve a multi- vagy transznacionális társaság térhódítása ezért egyben válasz is az új szituációra, amelyben a világkapitalizmus centruma számára a fejlődő országok nemzeté válása egyszerre elkerülhetetlen és megakadályozandó. Ebből a helyzetből csak egy kiút van számukra, magukba az új típusú nemzeti formákba való beépülés az osztálystruktúra közvetett és a gazdasági függés közvetlen eszközeivel. Márpedig ez az, amit a latin-amerikai függőségi iskola a maga elméleti eszközeivel a nemzeti egység paradoxonaként megragad és leír. A nemzet egyszerre van létrejövőben és eltűnőben, hiszen formái úgy alakulnak ki, mint a külső függőség közvetítésének formái. De leírhatjuk ezt a folyamatot egy kettős paradoxonként is, amelyben egyfelől a multinacionális vagy transznacionális vállalatoknak és a hozzájuk kapcsolódó nemzetköziesedés tendenciájának nagyon egyértelmű nemzeti – amerikai, japán, nyugatnémet – arculata van, másfelől a harmadik világban egyszerre erősödnek és a világgazdaságba való integrálással gyengülnek a nemzeti fejlődés keretei. A főbb tendenciákat azért kell paradoxonként megfogalmazni, mert általában az ellentétes oldalakat szétválasztva és izolálva ábrázolják, vagy a nemzetköziesedés tendenciáját mint amely a világ minden nemzeténél szétveti és korunkban már véglegesen túllépi a nemzeti kereteket, vagy a nemzetállamok sohasem látott erősségű elkülönülési tendenciáját, amelyet gyakran határozott visszalépésnek mutatnak be a Pax Britanica aranykorához, a 19. század kozmopolita világához képest.³³

Am hasonló paradoxonok jelentkeznek a nemzeti állam politikai berendezkedése vonatkozásában is. Az amerikai modernizációs irodalom,

különösen a politikatudomány számára a modernizáció, a nemzeti fejlődés és a nyugati típusú demokratikus berendezkedés kialakítása azonos folyamatok voltak, vagyis a modernizáció célja a „polgári” nemzet létrehozása. Ezt a tézist a legátfogóbban G. Almond fejtette ki a Colemannal közösen kiadott *The Politics of Developing Areas* (1960) c. munka bevezetésében, amelyről D. Rustow azt írta, „Almond dicséretesen a nyugati politológusokat elküldte a harmadik világ tanulmányozására, de sajnálatos módon olyan elmélettel felruházva küldte el őket, amely sokkal nyugatiasabb volt, mint saját maga is gondolta volna.” Már a hatvanas évek történései alapján véve rázkódtatták meg ezt az Almond-féle nemzeti fejlődés-modellt, de ő még egy évtized múltán is ragaszkodott eredeti koncepciójához. Valóban demokratikus folyamatok nem játszódtak le ugyan a fiatal nemzetek kialakulásakor, vélte 1970-ben Almond, de „Ázsia, Afrika és Latin-Amerika új, modernizálódó nemzeteiben a felvilágosodás és a demokratizálódás folyamatai elkerülhetetlenül érvényesülni fognak.”³⁴ Bár Almond és iskolája képviseli a nyugati politológiában a nemzeti állam kialakulása elméletének fő irányát és derékhadát, a nemzettéválás politikai-államberendezkedési koncepcióit áttekintve sokkal fontosabbak számunkra azok a polgári elméletek, amelyek szakítottak a modernizációs teória evolucionista beállítottságával és alapvető értékeivel. Ezek az eltérő koncepciók a harmadik világ nemzettéválási folyamatainak specifikumát keresték és az „átmeneti” formákat állították vizsgálatuk középpontjába. Mindenekelőtt Riggs „prizmatikus társadalom” koncepciójáról van szó, amely azt vizsgálja, hogy a kívülről erőszakosan bevitt politikai struktúrák és a helyi-nemzeti politikai struktúrák hogyan alkotnak egy rendkívül instabil egységet, amelyben a „kormányzó elit” sokszor adminisztratív sem vagy alig képes összetartani az új nemzetet.³⁵

R. Bendix úgy összegezi azt az „átmeneti” állapotot, hogy „a mi generációnk alapélménye az, hogy az európai expanzió váratlan hatásai elég hatékonyak voltak a meglévő társadalmi szerkezet aláásásához vagy megsemmisítéséhez, de gyakran nem voltak elég hatékonyak ahhoz, hogy életképes struktúrákat alakítsanak ki.” Bendix, a „nemzetépítés” egyik kiemelkedő polgári szakértője és úttörője szerint tehát a demokratikus ideál a harmadik világ nemzetei kialakulásában inkább kárt okozott, mint hasznot, bár végső soron ő is fenntartja a nyugati típusú demokratikus nemzetet, mint végcél. A nyugati politológus szerzők más úton, a politikai berendezkedés logikája felől jutnak el ugyanazon felismeréshez, mint amelyet már fentebb az államkapitalizmust vizsgálva jeleztünk. Nevezetesen Bendix

szerint „a megkésették iparosítása a politikai kezdeményezés igen magas fokát tételezi fel,”³⁶ vagyis egy olyan fiatal nemzetállamot, amely politikai eszközökkel a gazdaság feladataira koncentrál. Ezt az aspektust a legmarkánsabban David Apter fejt ki, aki szerint a kialakulóban lévő nemzeteknek centralizált és hierarchizált mobilizációs rendszere” van szükségük.³⁷ Ám ezek az elvek már a demokratizációs elmélet felhőtlen, optimista időszakában is rejtve adottak voltak, hiszen a demokratizálást L. Pye már 1962-ben is úgy képzelte el, hogy létrehozzák a „modernizálók közösségét, mint a stabilitás szigetét a nemzetépítési folyamatban”, vagyis felülről és centrálisan irányított nemzetváltási folyamatról van szó.³⁸ Mégpedig úgy, hogy a „modernizáló elit” maga, miközben a nemzet létrehozásán fáradozik, a politikai elitek nemzetközi közösségéhez tartozik, amelyet már most a fejlett demokrácia amerikai értékrendje jellemez. Nem véletlen, hogy ezek a nemzetietlen nemzeti elitek nem tudták betölteni a feladatukat, s ezért a nyugati politikusok és politológusok fokozatosan feladták a demokratikus nemzetek kialakítását mint közvetlen célt a harmadik világban. Az értékrend tengelyébe a rend és a stabilitás fogalma került, vagyis közvetve-közvetlenül annak bevállása, hogy mindenekelőtt a gazdasági és politikai világrend status quo-jának fenntartásában érdekeltek.³⁹

A hatvanas-hetvenes évek tanulságai alapján és a fenti polgári modernizációs elméletek reakciójaként a marxista és radikális koncepciók tehát maguk is a meglévő világrendből indultak ki a harmadik világ nemzetváltási folyamatainak tanulmányozásában. Johan Galtung „strukturális imperializmus” elmélete szerint „A világ központi és periférikus nemzetekből áll”, s az utóbbiakat a gyarmatosítás periódusában eleve úgy hozták létre, hogy a gyarmattartó hatalom „a multilaterizmust minimálisra csökkentette és ...az anyaország töltötte be számukra a világra nyíló ablak szerepét”. A mai imperializmus függési rendszerét Galtung a gazdasági, politikai, katonai, kommunikációs és kulturális imperializmus szemszögéből vizsgálja, mint a fiatal nemzetek kialakulása leblokkolását. Ezeket a formákat történelmileg is értelmezi, az imperializmus első történelmi szakasza a gyarmatosítás, mint közvetlen fizikai megszállás, politikai és gazdasági függés, amelyet a jelenben felvált a neokolonialista közvetett függés a nemzetközi szervezeteken keresztül, s a jövőben a kommunikációs és a kulturális imperializmus fog dominálni a maga még finomabb és közvetettebb rendszerével.⁴⁰

Galtung elméletével megegyezően Osvaldo Sunkel is abban látja a jelenlegi időszak sajátosságát a fejlődő országok nemzetváltási folyamatai-

ban, hogy végbemegy a kapitalizmus transznacionalizációja. Ennek közvetlen következménye a fiatal nemzetek dezintegrációja, amely azonban Sunkel szerint fokozatosan átmegy „reintegrációba”, amely már a transznacionalizációval szembeni ellenállás eredménye. Sunkel sorra vizsgálja a nemzeti reintegráció gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai dimenzióit, s végkövetkeztetése optimista, mivel szerinte ezek a nemzeti reintegrációs folyamatok végülis felülkerekednek a harmadik világban.⁴¹ Más szerzők a nemzetközi államkapitalizmus és a nemzeti államkapitalizmusok szembeállítására koncentrálnak, s azt vizsgálják, hogy a kapitalizmus hogyan legitimálja magát a politikai világrend és a nemzeti államok sokasága ellentétes tendenciáin keresztül.⁴²

A fejlődő országok nemzetévválásával foglalkozó rövid áttekintésünkben és elemzésünkben két konklúzió adódik: 1. a nemzeti kérdés még jórészt megoldatlan elméleti probléma a marxizmus számára, mindennek előtt a jelenkori fejlődést illetően, 2. az európai nemzetekből való kiindulás nem alkalmas sem a harmadik világ nemzetei, sem a nemzeti kérdés általában való megragadására, ahogy a nemzetépítés nyugati modellje a gazdaságban, a politikában és a kultúrában, a gyakorlatban is kudarcot vallott az utóbbi két évtizedben a fejlődő világban. Ezért az alábbiakban, korábbi kezdeményezéseink alapján egy olyan modellt próbálunk felvázolni, amelynek kiinduló paradigmája a harmadik világ nemzetévválása, s ennek alapján tipizálja és klasszifikálja az összes nemzetévválási folyamatot.⁴³

III. A nemzeti fejlődés lényege és eltérő folyamatai

Feltevéseink szerint a nemzetévválás folyamatai alapvetően eltérő módon játszódnak le a világkapitalizmus centrumában és annak periferiáján. Ez előbbit *szerves*, az utóbbit *szervetlen* modellnek nevezzük, s megpróbáljuk bemutatni kölcsönös feltételezettségüket és belső, lényegi összefüggésüket. A szerves modell közvetlenül csak Nyugat-Európa néhány országára érvényes – elsősorban Angliára –, a szervetlen modell pedig a maga közvetlenségében Fekete-Afrika országaira és más, igen fejletlen országokra. A többi ország ezen széles diapazon mentén helyezkedik el, történelmileg és térbelileg távolodva a világkapitalizmus centrumától egyre markánsabbak és dominánsabbak a szervetlen fejlődés jelei. A Nyugat-Európán túli térségeket is – így Közép-Kelet-Európát is – már inkább a szervetlen modell jellemzi, bár itt még színezi a történelmi fejlődést a

szerves modell néhány vonása, de a félperiféria térségein túljutva már a szervesetlen modell egyre tisztább esetei lépnek elő. Nemcsak arról van szó tehát, hogy megszabaduljunk egy rosszul feltett kérdéstől, ti. a nemzeti fejlődésnek a nyugat-európai szerves modellből való levezetéséből, hanem nagyon kell vigyáznunk az általánosítás mértékével is. Egyrészt vannak közös vonások, amelyek a világkapitalizmus fejlődéséből adódnak, és ennyiben minden nemzettéválási folyamat lényegét alkotják, de a mezőny rendkívüli mértékben elkülönöződik, ezért az *általános* jegyek után a *különös* mozzanatokra, a nemzeti fejlődés *tipizálására* kell figyelmet fordítanunk. Az elmondottakból mindenesetre következik, hogy szó sem lehet valamiféle ismétlésről a „megkésetttség” mértékében, ellenkezőleg, a nemzettéválás kiinduló feltételei a világrendszerben eleve egy eltérő utat jelölnek ki.

Elméleti kiindulópontunk tehát az, hogy a *világkapitalizmus* és a *nemzeti kapitalizmusok* különböző jellegéből és dinamikájából kell az egész nemzettéválást levezetni, mivel a világkapitalizmus nem homogénizál, hanem „heterogénizál”. Míg a centrum nemzetek fejlődése azt az objektív látszatot sugallja, miszerint ez a „normális” és általános modell, amelyet követni kell, s amely *belső* fejlődésen alapszik, addig a periféria oldaláról való közelítés megmutatja, hogy itt kivételes folyamatok játszódtak le, amelyek lényegük szerint utánozhatatlanok, mert olyan külső feltételrendszerre épülnek, amely kizárja követésüket. Ezért van módszertani fölénye és elméleti prioritása a perifériáról kiinduló vizsgálatnak, hiszen a centrumban játszódó, szerves folyamatokat is gyökeresen más megvilágításba helyezi, mint a szokványos, tradicionális megközelítés.

A szerves modell jegyei szerintünk a következők:

1. A világkapitalizmus centrumában a nemzeti fejlődésnek a 16. században, a világkapitalizmus fejlődése kezdetén, már határozott *történelmi előzményei* voltak, s így a kapitalizmus és a nemzet fejlődése egyidejűleg ment végbe, s ez a külső és belső folyamat felerősítette egymást, pozitív visszacsatolást jelentett mindkét irányban.

2. A *pozitív visszacsatolás* lényege az, hogy a középkori gazdaságra jellemző zárt, „hibás kör” áttörése – az alacsony termelékenység – alacsony életszínvonal (kereslet) – alacsony felhalmozás körei –, tehát a belső, nemzeti piac dinamikájának kiépítése és egységes egésszé integrálása a *külső piac* világgpiaccá való kitágításán alapult, s így a nemzetgazdaság kialakulása feltételezte a létrejövő világgazdaságban való domináns pozíciót.

3. A világrendszer létrehozása tehát állandó és folytonos *agressziót*

jelentett a világ többi országai és népei iránt, gazdasági, politikai és kulturális területen egyaránt, maga a nemzetállam is ebben a többi centrum-állammal való *éles konkurenciaharcban* született a világrendszerben való dominanciáért illetve szerepkörért, s ez a harc tükröződik vissza a centrum nemzetei identitás-tudatában és kulturális fölényének ideológiájában is.

4. A nyugat-európai nemzetévlási folyamatok végeredményben így nem serkentették, hanem éppen ellenkezőleg, leblokkolták a világ többi részén, a kapitalista világrendszer perifériáján a nemzetévlási folyamatokat, mivel saját *belső dinamikájuk a periféria alávetésén, a gazdasági, politikai és kulturális világalmon alapult.*

A centrum és a periféria nemzetévlási folyamatai a kapitalista világrendszerben ezek szerint nem azonosak, ismételhetők, s még csak nem is párhuzamosak, hanem mélységesen ellentétesek és ellenségesek. Ezért a szervesen modellt tulajdonképpen a szerves modell ellentétes meghatározásaiban lehet leírni az alábbiakban:

1. A világkapitalizmus perifériáján a nemzeti fejlődésnek lényegében *nem voltak előzményei*, amikor a világkapitalizmus fokozatosan elérte és alávetette magának a térséget. Azok a nagyméretű államalakulatok, amelyek több ezer vagy több száz éve fennálltak (India, Kína stb.) nem nemzeti jellegű integrációk voltak, bár bizonyos elemeik komoly szerepet játszottak a későbbi nemzetévlásban.

2. A periférián a nemzetévlási folyamatokat a világkapitalizmus terjedése, tehát *külső folyamatok* váltották ki, amelyek egyben ki is zárták a nemzetévlás feltételeit, tehát a nemzetgazdaság, a belső piac önálló politikai állam keretében való megszervezését, vagyis a gazdasági, politikai és kulturális integráció folyamatait. Éppen ellenkezőleg, nem megszűntek, hanem felerősödtek a gazdaság „hibás körei”, hiszen mindvégig a külső, a világpiacon dominált a belső piaccal szemben.

3. A nemzetévlás tehát mindenekelőtt követelményként, elvárás-ként a kultúra és az ideológia síkján – a *kulturális rezisztencia* – formájában jelentkezett a világkapitalizmus perifériáján, mint a centrum nemzetei agresszív, hódító tevékenységével szembeni védekezési folyamat, *defenzív magatartás* lényegében egyetlen lehetséges formája a politikai függetlenség elvesztésével. Ez a kulturális rezisztencia vált azután az önálló nemzeti fejlődés kiindulópontjává és mobilizáló erővé, amely a nemzetévlás programját hordozta.

4. A perifériális nemzetek kialakulása tehát „*felülről*” kezdődött meg, először a kultúrában jelentkezett, mint nemzeti (népietnikai) iden-

titástudat, amely szilárd bázist kapott a politikai függetlenség elnyerésével létrejött *nemzetállamban*, s amely megpróbált ezen a bázison nemzetgazdaságot is teremteni a világgpiaci ellenállással szemben. A dekolonializáció időszakában azonban felerősödtek az újonnan felszabadult országok egymásközi ellentétei is, amelyek felfokozták ugyan a nemzeti identitás-tudat kialakulását, de mind erősebben gátolják a nemzeti állam megszilárdítását a folytonos határvitákkal, sőt a nemzetgazdaság integrációját még gyengébb országok alárendelésére irányuló törekvéseikkel.

Ha most ezt a két, alapvetően eltérő folyamatot belső lefutásában tekintjük, akkor az elsőt joggal nevezzük szervesnek, a másodikat pedig szeretlennek. Nevezetesen a nyugat-európai fejlődésben alapvető és „húzó” szerepe van a nemzetgazdaság fejlődésének, a nemzeti piac integrációjának és a világgazdaságban való részvételnek, ezt támogatták és fejezték ki a nemzeti állam megszerveződésének és a nemzeti identitás-tudat kialakulásának folyamatai. A társadalom lényeges szférái tehát egymásra épültek és szervesen kapcsolódtak egymáshoz, vagyis belsőleg is egy pozitív visszacsatolás és a szférák együttes bővített újratermelése jellemezte a folyamatot: a nemzetgazdaság fejlődése elősegítette és megkívánta a nemzeti állam és a nemzeti kultúra fejlődését, illetve azok előlegezték, stimulálták és támogatták a nemzetgazdaság kibontakozását.

A periférián ez a belső folyamat alapvetően másképp, ellentétesen játszódott le. Először is más volt a szférák kiépülésének „sorrendje” a kívülről és „felülről” jelentkező nemzettévalási folyamatban, hiszen a legkorábban a kulturális szféra, mint a nemzettudat és az identitás közvetlen előzménye jelent meg, amely a kulturális rezisztenciában gyökerezett, aztán – felemás módon – a politikailag független nemzetállam, amelynek kiépítése önmagában véve is többévtizedes folyamat. A fejlődő országok többségében még maga a nemzetállam kialakulása is kezdeti stádiumában van, nem is beszélve a nemzetgazdaságról, amelynek viszonylagos autonómiája és belső integrációja még rendkívüli mértékben hiányzik. De a sorrendiség még önmagában véve nem hordozója a szeretlen jellegnek, sokkal inkább arról van szó, hogy már a függés vagy gyarmatosítás korában a periférián heterogén társadalmi struktúrák, hibrid társadalmi viszonyok jönnek létre, amelyek egy sajátos dezintegráció vagy fragmentáció termékei, egyfelől a kapitalizmus és prekaptalizmus összeötvözését jelentik, amely megtestesíti a külső függést, másfelől felbomlik az adott ország szerves egysége, részei vagy társadalmi életének, termelési struktúrájának különböző mozzanatainak nem szervesen illeszkednek egymáshoz, nem alkotnak egészet,

nem erősítik fel egymást, hanem ellenkezőleg, csak külső közvetítéseken keresztül kapcsolódnak egymáshoz és egymáshoz való viszonyukban is mint idegen testek egy „szűkített újratermelés” feltételeit alkotják. Ezt a dezintegrációt megtestesíti az anyaország kiszolgálására kiépített fizikai és társadalmi infrastruktúra éppúgy, mint a magasabb termelési formák enklávé jellege, a képzett munkaerőben és termelőeszközben való külső függése stb. Sajátos módon a fejlődés szerves jellege és belső egyenletlenségei csak felerősödnek a függetlenség elnyerése, a nemzettévalás megindulása periódusában, mégpedig éppen olyan mértékben, hogy mennyire jelent ez valódi gazdasági, politikai és kulturális függetlenséget, hiszen az egész társadalmi élet az anyaország közvetlen-közvetett részvételére épül. A harmadik világ fejlődési válsága (developmental crisis) a fejlődő országokban belső folyamatként tehát úgy írható le, mint éppenséggel a nemzettévalás válsága: a gazdasági instabilitás politikai instabilitást szül és viszont, vagy tovább bővítve a kört a gazdasági önállóság és fejlesztés az állami apparátus kiépítését követeli meg (államkapitalizmus), de következménye az lesz, hogy a rohamosan növekvő bürokrácia elszívja a fejlesztési alapokat a gazdaságtól. Egy idegen struktúra alakul ki, amelynek tagjai (állami vagy bürokratikus burzsoázia) sokszor idegen érdekeket érvényesítenek és idegen értékeket, életstílust valósítanak meg, ami csak fokozza a társadalmi ellentéteket és az instabilitást.

Ezek a negatív visszacsatolások – amelyeket sokkal szélesebben kellene még jellemezni – jellemzik napjaink nemzettévalási folyamatait a harmadik világban. Ha most visszatérünk azonban a két modell szembeállítására, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A nemzet egy olyan sajátos gazdasági, politikai és kulturális integráció, amely a világkapitalizmus alapegysége, s amelynek sajátos történelmi genezise van a világkapitalizmusban elfoglalt hely és játszott szerep függvényében.

2. A nemzettévalásnak a világrendszerben két ellentétes alaptípusa van, az „európai” nemzet – vagyis a centrum nemzetei –, s ez a nemzet típus az, amelynek alapmeghatározását úgy adhatjuk meg Marx szavait követve, hogy *az „európai” nemzet az, amely más nemzeteket elnyom* és ezen alapul történelmi dinamikája. A másik típus a perifériális nemzeti fejlődés, mint a nemzeti alulfejlődés modellje, amely a maga negatív visszacsatolásaival a fenti fejlődés dinamikáját mindmáig fenntartja.

3. A nemzettévalás folyamata olyan folyamat, amely végigkíséri a világkapitalizmus fejlődését, s napjainkban még sem a fejlődő országok

nemzettéválása, sem a világkapitalizmus kialakulási folyamata nem zárult le. Ezért a mai nemzettéválási folyamatok olyan sajátos közegben játszódnak le, amelyet a kapitalista és szocialista világrendszer együttes létezése és a szocialista forradalom perspektívája jellemez.

Éppenséggel ez az utóbbi világtörténelmi keret az, amely megadja az alapot a nemzettéválási folyamatok tipológiájához. A fentiekben ugyanis megadtuk a nemzettéválás általános vonásait, amelyeket csak antagonisztikus folyamatként lehet megragadni, hiszen csak a szerves és szervetlen folyamatok egymásnak feszülő egységeként léteznek. Azt is mondhatnánk, hogy az általános vonások egyfelől a világkapitalizmus megszerveződésében, másfelől annak helyi-belső egységei kialakulásában ragadhatók meg, tehát két integrációs folyamatban, amely a kapitalizmus belső kölcsönhatását jelenti (az adott vonatkozásban most eltekintünk a tőkés vállalattól, mint mikroökonómiai egységtől, azaz a tőkés gazdaság harmadik szintjétől és ennek társadalmi megfelelőitől). Mindkét integrációs folyamat a gazdasági, politikai és kulturális (ideológiai, kommunikációs) szerveződési formák jellemzik, amelyek lényege a heterogén és homogén struktúrák kölcsönös létezése mindkét szinten. Nevezetesen a *világkapitalizmus* egyrészt *homogenizál* annyiban, hogy kiterjeszti az egyszerű és tőkés árutermelés bizonyos törvényeit, politikai stabilitást épít ki („Pax Britannica”) és kulturális-nyelvi-kommunikációs csatornákat, sőt sajátos identitástudatot termel (a brit kultúrkör); másrészt *heterogenizál* annyiban, hogy az összes fenti viszonyok asszimetrikusak, a centrumban „tiszta” kapitalizmust termelnek, a periférián pedig a prekapitalista viszonyokat termelik újjá (például a reális és formális alárendelés a tőkének ellentéte, mint a közvetlen erőszak hiánya vagy jelenléte), politikai függést rendszeresítenek, és az új tudatformán *belül* kitermelik a kulturális rezisztenciát. Hasonlóképpen a *nemzet* egyfelől a világkapitalizmussal *szemben*, tehát *kifelé homogenizál*, nemzeti érdekközösséget teremt, mint az objektív érdekek egyezését a társadalom összes osztályai számára világgazdaságilag előnyösebb pozíció kivívására és biztosítására, s ez integrálja a nemzetet gazdaságilag (nemzetgazdaság), politikailag (nemzetállam) és ideológiailag, egészen a nemzeti identitástudatig, mint egyfajta sorsközösség tudatáig és közös nemzeti karakter kialakulásáig; másfelől a nemzet *befelé*, belső struktúráját tekintve heterogenizál, a modern nemzet kiépülése egyúttal a modern, antagonisztikus társadalmi osztályok kialakulása is, amelyek igen egyenetlenül részesednek a nemzeti fejlődés előnyeiből és hátrányaiból, amelyek a belső struktúrát a gazdasági, politikai és ideológiai osztályharc színterévé változtatják.

Ha a nemzet világtörténetét vizsgáljuk, a típusok kézenfekvően adódnak a külső és belső folyamatok találkozásából, és pedig abból, hogy a világkapitalizmus milyen szervezetségi fokán kerül sor meghatározott belső integrációs folyamatok beindítására, fenntartására avagy végigvitelére. Természetesen igen fontosak az ún. történelmi előzmények is, ezek jelentőségét azonban nem szabad eltúloznunk, hiszen ezek is csak a világkapitalizmus dinamikája vonatkozásában nyerhetnek jelentőséget, mégpedig aszerint, hogy az adott területet a világkapitalizmus milyen funkcióban kívánja rendszerébe beépíteni, s a többévszázados gyarmati múlt komoly történelmi előzményekkel rendelkező országokat szétválaszthat, illetve összeköthet egymással. Ezért tipológiánkban a történelmi előzmények kérdését mindig a világkapitalizmus scenáriójába beépítve vizsgáljuk, hiszen például India és Kína eltérő világgazdasági szerepét a 18–20. században nem annyira belső adottságaik, hanem sokkal inkább az angol világbirodalom igényei és lehetőségei alakították. Ugyanakkor szükséges leszögezni, hogy itt nem kívánunk kitérni a nemzeti fejlődés és az osztályok, nemzeti függetlenségi harc és osztályharc viszonyának kérdésére, amit másutt a harmadik világ társadalmi struktúrája kapcsán részletesebben megvizsgáltunk.⁴⁴

A világkapitalizmus scenárióját követve az alábbi típusok és altípusok tárolnak élénk aszerint, hogy milyen fázisban kezdődött meg és játszódott le különböző térségekben a nemzetivéálás, hozzátevé, hogy egy másutt, korábban megjelent nemzeti szerveződés kondicionáló feltétellel, meghatározó jellegű adottsággá válik minden következő számára, hiszen a világkapitalizmusban egy hozzá képest domináns hely elfoglalását jelenti. Akkor is, ha jól tudjuk, hogy bizonyos régiók és országai nem közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, hanem gyakran csak a világkapitalizmus egész rendszere illetve vezető hatalmai közvetítésével. Ami azonban végülis élénk tárol, az egy ún. zero összegű játék (zero sum game), az alábbi tipizálás tehát egyúttal egy valóságos hierarchia is, nemcsak kronológiai avagy fejlettségi sorrend:

1. eredeti „európai” típus: angol, francia, holland, belga fejlődés;
2. kibővült „európai” típus, német, észak-amerikai, japán, skandináv;
3. „fiatal centrumok”, volt angolszász telepes gyarmatok;
4. európai periféria mint I. félperiféria: középkelet-európai, balkáni, mediterrán és kelet-európai altípusok;
5. latin-amerikai típus, mint II. félperiféria: spanyol és brazil kontinentális, valamint karib-közép-amerikai altípusok;

6. iszlám típus mint III. félperiféria: észak-afrikai, közel- és közép-keleti altípusok;
7. délkelet-ázsiai típus: indiai, kínai, indokínai stb. altípusok;
8. fekete-afrikai típus: nyugat- és kelet-afrikai altípusok.

Az általunk ismertetett koncepció szerint az első három tartozik a szerves, az utóbbi öt a szervesen fejlődéshez, vagyis a világgazdaság eredeti centrumának tágulása végigkísérte a periféria kiépítését és növekvő integrációját. Ennyiben viszont a periféria kiépülésének folyamata közös mozzanata, általános lényege az itt ismertetett öt típusnak, akkor is, ha a világgazdaság története egy további és közelebbi vizsgálat számára elválasztja a *félperifériát* – amely a terjeszkedés első menetében a periféria volt – és a tulajdonképpeni *perifériát*, ti. mint a globálissá vált világgazdaság perifériáját. Szó sincs tehát a nemzetévaluációs folyamat lineáris terjedéséről és ismétlődéséről, illetve arról, hogy az egymást követő típusok csak a „belső fejletlenség” mértékében ismétlődnek mind alacsonyabb szinten és megkésettbben. Sokkal inkább arról van szó a nemzeti fejlődés esetében is, hogy a világgazdaság előtti *elmaradottság* a világgazdaság által indukált *alulfejlődéssé* alakul át.

A nemzeti fejlődés tekintetében szélsőségesen megmutatkozik a világgazdaság *egyenlőtlen fejlődése*, a harmadik világ a legkülönbözőbb *nemzeti alulfejlődés* széles skáláját és azok típusai rendkívül aktív belső kölcsönhatását mutatja. A mintegy 150 háború a második világháború után nagyrésztben ugyanis a fejlődő országok között zajlik, ahogy korábban háborúk kísérték az európai centrum nemzetévaluációs folyamatait is. Mégis, a fő törésvonalak világtörténelmileg nem a fejlődő országok között, hanem az első és a harmadik világ között húzódnak, s a szerves és szervesen alap-típus jellemzése után tűnik csak ki igazán, hogy az állóháború és mozgóháború Gramsci-féle koncepciója jól megragadja a nemzeti fejlődés és a forradalmi stratégia összefüggéseit. A kialakult nemzetek forradalmi stratégiáját csak az állóháború jellemezheti, mert itt a nemzet mindhárom alapvető szférája már egymással szoros összefüggésben kifejlődött, és egyetlen stabil struktúrát alkot. A kialakulóban lévő nemzetek esetében viszont, éppen ellenkezőleg, az alapvető szférák közötti negatív visszacsatolás különösen sérülékennyé, instabillá teszi a korai nemzetévaluációt, különösen gazdaság és politika fentebb már tárgyalt paradoxonja révén, amely rendkívüli mértékig felerősíti az ideológia, a kulturális tényező avagy a tudatos és jól szervezett forradalmi élcsapat szerepét. Eredetileg a félperiféria országaiban, majd a centrumtól mind jobban távolodva a periférián is – a

szocialista világrendszerre támaszkodva – így egy mozgóháború stratégiája sikeres lehet, vagyis a nemzeti függetlenségért vívott harc átvezethet a szocialista forradalomba. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy ez kivételes eset, *a korszak fő tartalma a harmadik világbeli nemzetek genezise*, vagyis jobbra az ellenkezője játszódik le, a szocialista jelszavak, avagy akár a szocialista intézkedések csak a tényleges nemzetévlési folyamat eszközeül szolgálnak.⁴⁵

A mozgóháború Gramsci-féle elmélete felől közelítve tehát három alaptípus rajzolódik ki előttünk a harmadik világban:

1. a nemzeti és szocialista feladatok teljes öszekapcsolása (Kína, Vietnam, Kuba stb.);
2. félbeszakított népi forradalmak, amelyek részben és „alulról” kapcsolják össze a nemzeti és szocialista feladatokat, de nem képesek elérni a teljes győzelmet (Mexikó, Bolívia, Peru, Algéria stb.);
3. felülről végrehajtott forradalmak – a Gramsci-féle passzív forradalmak –, melyek a nemzeti célokat határozottan képviselik, de szociális tartalmuk eleve korlátozott, illetve defenzív jellegűek, azaz a népi forradalom elhárítására szolgálnak (Törökország, India, Brazília, Argentína, Indonézia stb.).⁴⁶

A három forradalmi út radikálisan eltér egymástól, mind a kialakított osztályszerkezet, mind pedig a nemzetévlés útja szempontjából, s hozzátehetnénk a *negyedik* típust, ahol a fejletlenség révén még felülről végrehajtott, passzív forradalomra vagy modernizálásra sem, vagy alig került sor (egy sor fekete-afrikai állam, közép-amerikai térség, néhány ázsiai állam, mint Nepál stb.), amelyeket *neotradicionista* típusoknak nevezhetünk. Itt a nemzeti kérdés és a szociális kérdés együttes elodázása jellemzi a helyzetet, de ezek az országok is mindjobban belesodródnak a világfolyamatokba, s elkülönбözödnek a fenti harmadik út szerint. A portugál gyarmatok nagy része a felszabadulás után az első úton indult el, a közép-amerikai fejlődés az első és a második út alternatív vágányain halad, és végül számos olajsejkség és az említett Nepál is elindult a harmadik út felé. A nemzetévlés tekintetében az a döntő, hogy kialakul-e egy olyan vezető osztály, amely radikálisan képviseli a nemzeti érdekeket és meg tudja szervezni a nemzeti integrációt. Ez nem feltétlenül valamiféle „nemzeti burzsoázia”. Már a Gramsci-féle modell jelzi, hogy ebben a folyamatban döntő szerepe van az értelmiségnek, középrétegeknek és a katonaságnak. Egyfelől azért, mert a nemzetévlés paradoxona, gazdaság és politika kölcsönhatásának negatívumai és az osztályszerkezet fejletlensége nagy mozgáste-

ret biztosítanak a középosztályoknak és az olyan szervezett erőknél, mint a katonaság vagy a forradalmi párt.⁴⁷ Másfelől a megelőző gyarmati vagy függő struktúrák stabilitása is valamely belső – komprador avagy szolgáló – uralkodóosztályhoz kötődött, így a nemzeti függetlenség jórészt eltávolítja a korábbi politikai uralkodó osztályt, bár a gazdasági hatalmát nem veszíti el. A gazdaság és politika ilyen nem-adekvációja a függetlenséget követő közvetlen időszakban még jobban előtérbe állítja a katonai és civil adminisztráció szerepét, amelynek rendszerint középosztályi hátere van, s értékei a nacionalizmus és a közszolgálat éthosza körül sűrűsödnek össze. Így ezek az osztályok tipikusan „nemzeti” osztályok, döntő szerepet játszanak a nemzetté válásban a szerves modell minden típusában és fázisában, akkor is, ha szervezettségük és közérdekre orientáltságuk jellegét és mértékét illetően éles viták zajlanak.⁴⁸

A fenti, alapozó jellegű fejtegetések közvetlenül átvezetnek az egyes típusok vagy altípusok vizsgálatához. Szembeötlök néhány tanulság az európai félperiféria, s azon belül a közép-kelet-európai altípus, s a magyar nemzeti fejlődés számára is. Nevezetesen mindenekelőtt az, hogy a hazai szakirodalom tradíciója ellenére a magyar nemzeti fejlődés nem érhető meg a szerves modellben, annak terminusaiban nem írható le, hanem egyike azon fejlődési utaknak, amelyek világtörténelmileg először és igen markánsan elválnak attól és a szerves modell határozott jegyeit mutatják. Ezért az sem elegendő, ha a magyar fejlődést határozottan és világos körvonalakkal az európai fejlődésbe helyezzük, s a környező országok és – újólág szokványos módon – nyugat-európa nemzeti fejlődésétől elhatároljuk. Tanulmányunk csak elismeréssel tud adózni egyfelől Szücs Jenő, másfelől Berend T. Iván és Ránki György munkásságának, a nemzeti fejlődés előzményeinek és korszakváltásainak, illetve a 19. századi alternatív modelljeinek kidolgozásáért, de meglátásunk szerint mindkét teoria belül marad az „európai” megközelítésen és nem helyezi a magyar nemzetté válási folyamatot világtörténelmi perspektívába.⁴⁹ A magunk részéről csak egy igen rövid és törekeny hipotézist tudunk jelezni arról, hogy Magyarország „fejlődő ország”, amely a szerves, függő és alárendelt nemzeti fejlődés útját járta.⁵⁰ De a magyar szellemi életben vannak olyan erős tradíciók is, amelyek ezt a világnyitottságot jelzik, amit Wittman Tibor professzor szokott hangoztatni: „Nekünk, magyaroknak, megvan az elmaradottság-tudatunk és könnyebben megértjük a fejlődő országokat.” Ennek egyik frappáns bizonyítéka számunkra a „Goldzieher-jelenség” bemu-

tatása, nevezetesen annak bizonyítása, hogy éppen Magyarországon, a 19. század végén vált lehetővé az orientalisztika elvi megalapozása.⁵¹ Ebben a kérdésben zárszóként csak annyit szeretnénk jelezni, hogy az „európaiság” tudata a maga sajátos formájában – és nem a tényleges európai közös kulturális örökség, hanem a nyugat-európai világalomra való elhivatottság értelmében – már évszázadok óta a leghatékonyabb hamis tudati tradíció Magyarországon, amely egyik akadálya valóságos helyzetünk reális felmérésének és alternatívák kimunkálásának.

Jegyzetek

1. R.H. Jackson és C.G. Rosberg Why Africa's Weak States Persist (World Politics 1982 október) c. tanulmányukban felvetik azt a kérdést, hogy Afrika gyenge államai nem belső kohéziójuknak, hanem a nemzetközi jog összetartó erejének köszönhetik államiságuk fennmaradását.
2. Balogh András azt írja A nacionalista eszmék néhány sajátossága a fejlődő országokban (Külpolitika 1982/3, 27.) c. tanulmányában, hogy „igen különböző fejlődő országokban a legáltalánosabb, mindenütt jelenlévő és többnyire domináns ideológiai áramlat a nacionalizmus”. Vö. még Marton Imre: Eszmei áramlatok a gyarmati rendszer szétesésének és a harmadik világ differenciálódásának időszakában (Külpolitika 1981/2).
3. I. Wallerstein: Nationalism and World Transition to Socialism: Is there a crisis? (Third World Quarterly 1983/1 96.).
4. A nemzeti kérdés történetét a marxizmusban részletesen kifejtettük a Világosság 1981/6. és 1981/7. számaiban megjelent tanulmányunkban, itt csak a téma további kifejtéséhez szükséges összefoglalást adjuk meg.
5. A hetvenes évek végétől a nyugati szakirodalom észrevehetően megsokszorozódott, vö.: A.D. Smith: Nationalism in the Twentieth Century (Martin Robertson, London, 1979), K.W. Deutsch: Tides Among Nations (Free Press, New York, 1979), J.J. Villamil (ed): Transnational Capitalism and National Development: New Perspectives on Dependence (Harvester Press, Sussex, 1979), F.L. Griesves (ed): Transnationalism in World Politics and Business (Pergamon Press, Oxford, 1979), B.N. Varma: The Sociology and Politics of Development (Routledge and Kegan Paul, London, 1980) és I. Millman Grossack: The International Economy and the National Interest (Indiana U.P., Blumington, 1980).
6. D.A. Rondinelli a The Dilemma of Development Administration: Complexity and Uncertainty in Control-Oriented Bureaucracies (World Politics 1982 október) c. tanulmányában kifejti, hogy a hetvenes években nemcsak az optimista modernizációs elméletek és stratégiák vallottak kudarcot, hanem elérkezett a fejlesztést irányító helyi bürokráciák vagy elitek kudarcának időszaka is a gazdasági és politikai nacionalizmusért vívott harcukban.
7. Vö. D. Seers et al.: Under-developed Europe: Studies in Core-Periphery Relations (Harvester Press, Sussex, 1979).

8. Marx–Engels–Lenin: A nemzeti kérdéstről (Kossuth, 1965. 410.).
9. A. Gramsci: Filozófiai írások (Kossuth, 1970. 336–337.).
10. Vö. M. Giamella: Elmélet és történelem, Lukács és Gramsci a húszas évek vitáiban (Magyar Filozófiai Szemle 1982/5. 706.). Gramsi „előrelátása” – valójában az olasz helyzet mélyreható elemzése – számos vonatkozásban megmutatkozik, például markánsan jellemzi a középrétegeket – értelmiségiek és katonák – mint az állam viszonylag önállósult hordozóit, a nemzeti érdek klasszikus kifejezőit és utal az állam „nevelő” szerepére is, vagyis konstruktív szerepére a nemzetévtváli folyamatban is (Gramsci: i. m. 1970, 338–339.).
11. Gramsci: I. m. 1970. 338–339.
12. Gramsci: Az új fejedelem (Magyar Helikon, 1977. 129.). A hazai szakirodalomban Gramsci koncepciójának a harmadik világ elemzése szempontjából való fontosságára, ottani elterjedtségére és ezzel párhuzamos gondolatok jelentkezésére – például Sékou Touré szerint Afrikában az állam előbb alakul ki, mint a nemzet, és döntő szerepet játszik a nemzetépítésben – Márton Imre hívta fel a figyelmet. Vö. például: I. Marton: Contribution à une Critique des Interpretations des Spécificités du Tiers Monde (Világgazdasági Intézet, 1978. 57.).
13. Vö. Gramsci: I. m. 1977. 130–160.
14. N. Levine: The Tragic Deception: Marx contra Engels (Clio Books, Oxford, 1975, XVI., 49–50, 61–80, 204–205.).
15. A. Abdel-Malek: Marxisme et libération nationale, in: Le Centenaire du Capital (Parizs, Mouton, 1969, 256–282.). Abdel-Malek a téma egyik legjelentősebb teoretikusa, aki a koncepcióját már korábban is többhelyütt kifejtette, vö. Esquisse d'une typologie des formations nationales dans les Trois Continents (Cahiers Internationaux de Sociologie, XIII (1967)) és Sociologie du développement national: problémes de conceptualisation (Revue de l'Institut de Sociologie (1967, Brüsszel) N. 2–3.) c. tanulmányait. Abdel-Malek többször utal M. Rodinson kutatásaira is.
16. Samir Amin széles körben ismert, legutóbb a Class and Nation, Historically and in the Current Crisis (Heinemann, London, 1980) c. művében kifejtett koncepcióját másutt már elemeztük, Wallerstein koncepciójára az alábbiakban rátérünk. Megjegyeznénk, hogy ezek – az ún. radkális – szerzők legutóbb együttesen is publikálták koncepciójukat, vö. S. Amin–G. Arrighi–A.G. Frank–I. Wallerstein: Dynamics of Global Crisis (Monthly Review Press, New York, 1982).
17. N. Poulantzas: State, Power, Socialism (Verso Edition, NLB, London, 1980, 93.).
18. Poulantzas koncepciója itt találkozik Wallerstein és köre azon koncepciójával, hogy az állam alapvető feladata a „nemzet” védelme a világrendszerben, bár kutatásaik közvetlenül nem kapcsolódtak egymáshoz.
19. Az állam és a nemzet elválását, és a nemzeti állam döntő szerepét mint konklúziót vonultatja fel Latin-Amerika elemzésében F.H. Cardoso és E. Faletto Dependency and development in Latin America (University of California Press, 1979, 202–203.) c. könyvében.
20. Vö. Poulantzas: I. m. 93–107. Poulantzas érzékenysége a nemzeti kérdés iránt azáltal is motivált, hogy görög lévén Európa azon sarkából származott, ahol a nemzeti kérdés viszonylag későn zárult le, és így megértést mutatott a harmadik világ még folyamatban lévő nemzetévtváli formái iránt is.

21. Amin: I. m. (1980) 106–107.
22. Wallerstein: I. m. (1983) 97.
23. Wallerstein: I. m. (1983) 100–101.
24. Amin: I. m. (1982) 228–230.
25. S. Valenzuela – A. Valenzuela: Modernization and Dependency: Alternative Perspectives in the Study of Latin American Underdevelopment, in: H. Munoz (ed): From Dependency to Development (Westview Press, Boulder, Colorado, 1982. 25.).
26. J.A. Caporaso–B. Zare: An Interpretation and Evaluation of Dependency Theory, in: H. Munoz (ed): I. m. 44.
27. Caporaso-Zare: I. m. 50.
28. Vö. J. Galtung: The Politics of Self-Reliance, in: H. Munoz (ed): I. m. 178–183.
29. J. Petras: Critical Perspectives on Imperialism and Social Class in the Third World (Monthly Review Press, New York, 1978, 85, 94.).
30. Az államkapitalizmust illetően vö. Fejlődőképes-e a világkapitalizmus? c. tanulmányunkkal (Társadalomtudományi Közlemények 1983/4), az állami-politikai szerkezetet illetően pedig J.E. Goldthorpe: The Sociology of the Third World c. munkája The political characteristics of new states in poor countries c. fejezetét (Cambridge University Press, 1979. 251–273.).
31. G. Arrighi: The Geometry of Imperialism (NLB, London, 1978. 25.
32. Arrighi: I. m. 93. vö. még 37, 89. 91. 110.
33. D. Rustow: Modernization and Comparative Politics (in: Comparative Politics 1968 október 43.), idézve D.C. O'Brien: Modernization, Order, and Erosion of a Democratic Ideal, in: D. Seers et al.: Development Theory, Four Critical Studies (Frank Cass, London, 53.).
34. G. Almond: Political Development: Essays in Heuristic Theory (Boston, 1970. 232.).
35. F.W. Riggs: Administration in Developing Countries: The Theory of Prismatic Society (Boston, 1964).
36. R. Bendix: Nation-Building and Citizenship (Wiley, New York, 201, 30.).
37. D. Apter: The Politics of Modernization (University of Chicago Press, 1965).
38. L.W. Pye: Politics, Personality and Nation-Building: Burma's Search for Identity (Yale University Press, New Haven, 296.).
39. Ezt mutatja ki O'Brien tanulmánya, vö. I. m. 49.
40. J. Galtung: Az imperializmus strukturális elmélete, in: Fejlődéstanulmányok 4. köt. (Budapest, 1980. 272. 297–299. 306.).
41. O. Sunkel – E. Fuenzalida: A kapitalizmus transznacionalizációja és a nemzeti fejlődés, in: Fejlődéstanulmányok 4. köt. (Budapest, 1980, 394–395. 410–411.).
42. B. Jessop: The Capitalist State (Martin Robertson, Oxford, 1982, 59, 71, 112, 129. stb.). Jessop igen jó államelméleti könyve is mutatja a jelenlegi nemzeti fejlődés problematikájának megoldatlanságát, hiszen ezt ő is csak alig érinti.
43. 1981 májusi akadémiai előadásunk szövege megjelent a Művelődési Minisztérium Tájékoztatójában, 1982/4. szám.
44. Társadalmi struktúra-kutatás a harmadik világban (Szociológia 1981/2).
45. Erről széleskörű nemzetközi vita bontakozott ki Tanzánia kapcsán, amely lényegében az általunk ismertetett konklúzióra vezetett.

46. Vö. M. Löwy: *The Politics of Combined and Uneven Development* (NLB, Verso Edition, London, 1981, 164–165.). S.P. Varma a *The Modern Political Theory* c. munkájában Vikas Publishing House, New Delhi, 1979, 283–289.). részletesen ismerteti azokat a nyugati koncepciókat, amely szerint Kína, Vietnam, Jugoszlávia és Kuba szocialista forradalmi voltaképp nacionalista mozgalmak voltak, és kimutatja ezen koncepciók mögött Leninre hivatkozva a reális magot, nevezetesen a világkapitalizmus rendszerén való politikai áttörés szükségességét.
47. Gramsci: I. m. (1977) 94–106.
48. Vö. O'Brien: I. m. 65.
49. Az adott vonatkozásban legfontosabb műveik, egyfelől Szücs Jenő: *Nemzet és történelem* (Gondolat, 1974), másfelől Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdasági elmaradottság, Kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában* (KJK, 1979) c. munkájára gondolunk itt, amelyeket a harmadik világ nemzeté válásáról írott anyagunkban részletesebben nem tárgyalhatunk.
50. „Fejlődő” ország vagyunk? (Élet és irodalom 1981. II. 14.)
51. Simon Róbert: Goldzieher Ignác. Adalékok a nemzeti és a polgári fejlődés anti-nómiáinak és egy tudomány születésének közép-kelet-európai összefüggéseihez (Magyar Filozófiai Szemle 1982/3.).

“”
 ölü,

ANOUAR ABDEL-MALEK:

SZOCIOLÓGIAI ÚTIKALAUZ A „NEMZETI RENESZÁNSZ”
FOGALMÁHOZ*

(*La dialectique sociale, Paris, Éd. du Seuil, 1972. pp. 197–213.*)

„Hogy hazánk közös boldogságunk helye legyen, amelyet szabadsággal, gondolattal és gyárakkal építünk fel.”

(*Rifaâ'ah Râfe' al-Tahtâwf,
Manâheg al-adbâb al-Miçriyyah*)

A (második) világháborút követően a szövetségeseknek a tengely-hatalmak felett aratott győzelme abban nyilvánult meg, hogy a brit katonai megszállás fokozódott, a megszálló hatalmak és az egyiptomi oligarchia között megerősödött a szövetség, valamint abban, hogy az egyiptomi nemzeti mozgalom komoly mértékben radikalizálódott. Lényegében két pólus alakult ki: a marxisták által életre hívott nemzeti frontban tömörült a Wafd tömegbázisa, a munkásmozgalom, az egyetemi és középiskolai ifjúság, az értelmiség, és különösen a városokban a hadsereg fiatal tagjai; ez csúcspontját 1946-ban érte el immáron huszonhárom éve, amikor is megalakult a munkások és diákok Nemzeti Bizottsága, Egyiptom történetében a néphatalom első olyan központja, amely a hivatalos hatalommal párhuzamosan létezett, és amelynek emléke még ma is lángra gyújtja a haladó ifjúság lelkét. A másik oldalon találjuk a politikai iszlám integrációs mozgalmát, amely a vidéki kisembereket, a tanítók tömegeit mozgósította, egyszóval a nyugati behatolás által egyensúlyából kibillentett és megsebesített hagyományú országot. Középen pedig a liberális jobboldal hatalmának felmorzsolódását látjuk. Az államhatalom kérdése igen hamar felme-

*Az Anthropos kiadó „Tudományszociológiai” sorozatában 1969-ben, Párizsban *Ideológia és nemzeti reneszánsz: a modern Egyiptom* címen azóta kiadásra került és 1969. március 25-én a párizsi Sorbonne egyetem Bölcsészettudományi Karán megvédett „Az ideológia alakulása Egyiptom nemzeti reneszánsza idején (1805–1892)” című irodalmi doktori értekezés főbb tanai.

rült. Az 1946-tól, a Nemzeti munkás- és diákbizottság megszüntetésétől az 1952-es kairói tűzvészig terjedő időszak történelme nem más, mint egy forradalom és megfékezésének történelme. 1952. július 23-a után a történelem az, ami, ezt egyébként máshol vizsgáltuk meg közelebbről, és ami Szezben kulminál.¹ Majd 1967. június 5-ének reggelén pedig a törés: a britek kivonulása után tizenhárom évvel Egyiptom földjét újra megszállják.

Ilyen volt a helyzet. Ezekkel a lehetőségekkel és kényszerítő körülményekkel kellett menet közben számolni, ha csak nem akartuk áruba bocsájtani a jövőnket. De hova tegyük a hangsúlyt? Hol kezdjük? Mit tegyünk?

A politikai problémák mindent elborítottak, és akkor is, és most is gondolni kellett a fegyverek, az erőszak, a forradalom zajával. Az ellentét már akkor is szembeszökő volt az ország ereje és a gyakran nevetséges esélyek között. Az ellentét bármely percben kirobbanhatott, valamely esemény hatására, vagy egy előre nem látott akadály vagy követelés következtében, és amely azután, az alakulóban lévő történelem sűrűsödési pontján, a maga elsőprő erejével ki is robbant: 1946 a lehetőségek éve, 1948 nyara, az első palesztin háború; a közel-keleti katonai paktum-tervezetek elleni harc; az angol-egyiptomi szerződés leleplezése; majd 1951 őszétől 1952 teléig a szuezi támaszpont elleni partizánháború; 1952. január 26-án Kairó lángokban áll; július 23-án a Független Tisztek hatalomátvétele, a monarchia vége, a katonák és a Muzulmán testvérek közötti frontális összeütközés, a baloldal elleni szakadatlan megtorlások, tizenkét olyan éven át, mikor is Egyiptom elnyeri függetlenségét, evakuáció, Szezb, a semleges kurzus és az arab egység nagy tervének megszületése, mindeközben egy fejlett ipar és egy modern értelemben vett állami és bürokratikus infrastruktúra kifejlesztése egy akkoriban „értelmiséginek” nevezett olyan válság árán, hogy Egyiptomban még ma is érezni a hatását. Végül pedig 1967. nyara, amely úgy nyomja rá bélyegét Egyiptom és az egyiptomi nép történelmi létére és hétköznapjaira, mint annak idején 1882, vagyis Tell el-Kébír.²

De hogyan lehet egyszerre számot adni az áttörésről és a törésről? Hogyan lehet megmagyarázni, hogy egy ennyire nyilvánvaló szociológiai pozitivitás a kudarcra való nem kevésbé nyilvánvaló hajlammal járt együtt? Mit gondoljunk a nemzeti megújulásról és annak megfenekléséről?

Az első időben, mondjuk 1940–1948 között gondolataink ismerős területek felé visznek: egy politikai összehasonlítás a fejlett nyugati társadalmakkal; absztrakt elméletek felállítása csábító, ám félrevezető kivetíté-

sek alapján, olyan elméletek felállítása tehát, amelyekre nem csak a klaszrikus racionalista és liberális ideológiák indítanak, hanem az Egyiptomban gyökeret verő és az egyetemeken és a munkásosztály köreiből táplálkozó marxizmus is. De tény és való, hogy a modern Egyiptomra olyannyira jellemző, a végsőig fokozott ellentmondások feltárása érdekében és amelynek levezetése nem is annyira nyilvánvaló, olyan gondolatmenetekhez fordultak, olyan ideológiai légkörhöz és olyan egyetemes megközelítési módokhoz, ahol a kiegyenlített extrapolációk és egyöntetű általánosítások olyan szövevény kialakításához vezettek, amely alatt hazánknak, Egyiptomnak egyenetlen, sokszor zavarba ejtő, de mindig meleget nyújtó valósága húzódik.

Ennek egészen természetes következménye volt, hogy a kudarcokat és hiányosságokat egy kétszeres mulasztásnak tulajdonítottuk: az elégtelen önismeretnek, valamint a humán tudományok és e tudományos módszerek pontatlan kezelésének. Ebből érthető ezen útikalauz második állomása, amelyet 1948-ban a palesztin háború jelent. A kezdeti évek politikai kurzusa, amelyet a Független tiszték nyitnak meg, zavart okoz az elemzésben: hol vannak a kényelmes sémák, a megnyugtató klisék, az elkerülhetetlen következmények? Az autoktonkérdés elemzése az első szakasz lóugrása szerint halad. És esztétikát veszti: a hatalmat először kispolgárnak nevezik, majd a monopóliumok ügynökének, a „nemzetinek” mondott burzsoázia címére pedig, ez az operatív fogalom, amelynek szintén eljön a maga órája, szép lassan megvetemedik: a politikai kurzust hol fasisztának mondják, hol nacionalistának, majd végül szocialistának, s a hivatalos elnevezés szerint egy változatos jelzőkkel éktelenített szocializmusnak. Az elemzés megzavarodik: érezhetően azonos társadalmi csoportokhoz és osztályokhoz tartozó politikai alakzatok -- a városi középosztály, a kispolgárság, az értelmiség, a bürokrácia, a technokraták, a tisztikar, a szakszervezeti aktívák, vagyis a földbirtokos arisztokrácián és a nagypolgárságon kívül az egész „politikai osztály” -- a háttérben testvérgyilkos harcban álltak egymással olyan párhuzamos elképzelések nevében, mint „nemzeti függetlenség”, „iparosítás”, „tervezőgazdálkodás”, „nemzeti és népi kultúra”, „társadalmi haladás”. Az utat, magának az államhatárolomnak a fogalmát sem értelmezték persze hasonlóképp.

De legfőképpen a történelmi cél, az tehát, hogy a szocialista forradalom útján való haladás révén megindítsák az immáron újra a népé lett Egyiptom reneszánszát, csak a függetlenség akarásáig volt közös. 1952--1956 között nem tartottunk itt. Akkor hát hogyan értelmezzük a heves

összeütközéseket, a hatalom azon elszántságát, hogy minden áron leszűkítse a marxista szocializmus számára többségében megnyert egyiptomi „politikai osztály” központi magvát? Az osztályokban gondolkodó elemzés, különösen a nemzeti front idején, kifejezetten elégtelennek bizonyult. A nemzeti megújulás első szakaszának megvilágítására szolgáló rács, Mo-hammad-'Alí-tól³ a megszállásig, szintén alkalmatlannak bizonyult. A fenyegető veszélyekkel szemben a gondolkodásnak mindenütt ugyanaz a helytelensége. Most pedig a „politikai osztály” és annak központi, értelmi-ségi-politikus magva csaknem egy nemzedéknyi közvetlen tapasztalattal rendelkezik, széleskörű, alapos elmélettel és konkrét gyakorlattal, teljes mozgásban van és kitartóan követi a világban zajló elméleti és gyakorlati mozgalmakat.

A kérdés súlya fokozatosan áttevődött az egyiptomi sors konkrét irányvonalára. Lehetséges, hogy a kérdéseket egyszerűen rosszul tették fel? Vagy pontosabban túl szűken, minden bátorság híján? Az egyetemesség nevében és képzelőerőnk fogyatékos volta vitt volna bennünket zsákutcába? Másszóval: Egyiptomot helyesen értelmeztük-e a világon egyedül álló történelmi terének mélységével, amely nyomasztó és annyira irritáló sajátossága? Vagy beletörtődünk volna a felvilágosodáskori Egyiptom elfogadásába, amely a tört. oldalában érezve, Európához hasonlóan modernizálódásra kényszerült? És az európai humán- és társadalomtudományok révén szert tettünk-e egy olyan fogalmi rendszerre, amellyel megérthettük a nem európai, nem nyugati, nem nyugatközpontú világot, a miénket, de azt is, amely 1940–1956 között robbanásszerűen fejlődött ki, a két hatalmas körívben, a Kínától Iránig terjedő Ázsiát, a Közép-Keletet és a Földközi-tenger vidékét, ahol éppen a „másik” világ történelme volt alakulóban? E tudományok, és inkább fogalmi rendszerének, semmint módszereinek egyetemessége, nem csupán részben volt tudományos, éppen mivel csak nagyon tökéletlenül törekedett arra, hogy az egész világra érvényes legyen? A lencse csak tükör lett volna? És ez a tükör vajon adhatott a másíkról egy olyan képet, amely nem a „normálisnak” mondott hegemónikus én tükörképe volt?

A humán- és társadalomtudományokban a különös és általános dialektikáját meghatározó, ezen kettős kérdésre magában a praxisban elkötelezett értelmiségiek egy csoportja próbált meg akkoriban válaszolni. Ezek a férfiak és nők a dekadencia, az egyöntetűség, a tehetetlenség ellen vették fel a harcot. Az ezeréves, és újra a nép tulajdonába került Egyiptom életre keltése hosszútávra szóló stratégiát követelt, ahol a nemzeti felszabadító

harcot az endogén és az exogén szint rendszeres felkutatása kíséri, mindezt szükségszerű és alkotó módon, a nemzetiségi folyamat természetéből következően, amely célját már úgy fogta fel, mint amely civilizációs kérdés, így a nemzeti-kulturális megújulás területéhez tartozik. A néhány éve egyre ismertebbé váló csoport távolról sem tökéletes, újító szándékú tevékenysége arra irányul, hogy irányt és stílust adjon annak, amit mi egyiptomi marxista iskolának neveztünk, és amit egyszer alaposabban is meg kellene vizsgálni. Ami pedig a cikk szerzőjét illeti, egy történelmi véletlen, 1955–1956-ban a sivatagban, néhány nagyszerű társal eltöltött tizennégy kemény és tiszta hónap⁴ terelt az ideológia alakulása és az egyiptomi nemzeti megújulás közötti kapcsolat kutatása felé, amely kutatási területnek most már, e második szakaszban illendő körülhatárolni episztemológiai tárgyát és meghatározni a módszerét.

Kezdjük az ismeretelméleti megalapozással. Egyrészt a divatos szociológiai fogalmak tárháza, másrészt a történelmi és orientalista kutatások mérlege egyaránt e vállalkozás nehézségére vallanak: az Európában és Észak-Amerikában született szociológiai fogalmak és elgondolások mit sem törődtek a más társadalmakkal, azzal a Három Kontinenssel, amely az emberiség háromnegyedének nyújt lakhelyet, és amelyet csufondárosan „hideg társadalmaknak” neveznek, „történelmietleneknek”, marginálisnak, és amelyek vonatkozásában a faji megközelítést a kolonialista szociológia váltotta föl. A rés betömésére és az őshonosok meghatározására néhány felületes fogalom: „új nemzetek”; „nemzeti burzsoázia”; „oligarchia”; „komprádorok”; „akkulturáció”; „modernizálás”: a fogyasztói társadalmak termelési központú ideológiájának és etikájának szerves részét képező „fejlődés”-mitológiájából vett egész fegyvertár; és amely társadalmakat teljes egészében a hideg számítás uralja, az ember eldologiasítása, az önkéntesség semmibe vétele, az áru előtt való meghajlás. A másik kiszorításának hegemónikus módszerei, holott mi eközben szívünk valóságát, sajátosságát kívántuk megtalálni. Ez annyit jelent, hogy míg az Európán kívüli történelem és a klasszikus orientalizmus ellentétben állt a fogalmisággal, mivel számára fontosabb az empirizmus, nyugodtan fordulhattak az ún. fejlődési szociológia irányába, amely úgyszólván teljes stratégiai készlettel rendelkezett.

És ez azt is jelenti, hogy kutatásunk ismeretelméleti tárgyának útközben kellett kialakulnia, magának e kutatási folyamatnak a folyamán, amely kutatás pedig, hangsúlyozzuk, egy gyorsított ütemű átalakulásban lévő teljes társadalom, a nemzeti állam valamennyi szintjét érinteni kíván-

ta. Így tehát egy ilyen jellegű kutatás esetleges újítása nem is annyira az új vagy kevésbé ismert tények felsorakoztatásában van, mint inkább a tudományos hipotézisként feltárt, értelmezett és meghatározott szociológiai jelenségek természetében, szerkezetében, formájában és halmazában.

Az ismeretelméleti tárgy kialakulási folyamatának egy ilyen felfogása már meghatározza a követendő utat is. Az operatív és geopolitikai szociológián kívül hasonló esetben nem létező modellből nem indulhattunk ki, először kérdéseket kellett föltennünk. A kérdésfelvetés, a specifikus, problémalátó kidolgozás szemlélete szabott meg mindent, minden vizsgálandót, vagyis a modern Egyiptomot. A Három Kontinens nemzeti formációinak tipológiai vizsgálata alapján Egyiptom, úgy tűnt, hogy részét képezi azon nemzeti formációkból álló csoportnak, amelynek tagjai igen régen kialakult nemzetek, évezredes egységes államhatalommal rendelkeznek, s a társadalmi kohézió és szervezettség rendkívüli foka jellemzi őket. A probléma semmiképpen sem lehetett a *creatio ex nihilo* kérdése. A hanyatlás és az újraindulás közötti fordulópontot kellett vizsgálat tárgyává tenni, pontosabban a „nemzeti megújulás” folyamatát. Innen e fogalom szokatlan használata, mivel a reneszánszot mindig is, automatikusan egyetemes jelenségeként fogták fel, az Európában elgondolt és megvalósult reneszánszról beszéltünk, holott más reneszánszfogalmak is megvalósultak — most a 14. századot megelőző iszlám és különösen a mai kínai világ reneszánszára gondolunk —, csak sajtóságos nemzeti-kulturális közegben, egy másik civilizációs szférában.

Miután a kérdés így átfogalmazódott, a megújulás és a nemzeti konzervativizmus tényezőit kellett megvizsgálnunk, megnéznünk konkrét dialektikáját, és kiásnunk azt a mély magot, amely ebben a válságban lévő reneszánszban az egyiptomi valóság különös sajátosságát képezi, és ami általánosítható fogalmi újdonságot hozhat a modernség és a társadalmi változások vizsgálata számára abban a világban, amelyben élünk, vagyis a nemzetek és kultúrák egyetemességének, és nem a gyakran kozmopolita provincializmus világában.

Először az egyiptomi reneszánsz második szakaszát akartuk megvizsgálni, vagyis 1892-től, a megszállás utáni nemzeti mozgalom újraindulásától 1952-ig. De menet közben kiderült, hogy ez a kései korszak, amelyre munkáink javarésze vonatkozott, nem fogható fel a megújulási folyamat egy, pontosabban második szakaszának. Hacsak nem akartunk a könnyű út vádjával szembenézni, vissza kellett nyúlnunk egészen az első szakaszig, vagyis a Mohammad-'Ali-tól az 1892-es évig terjedő időszakig, ami

szintén nem túl régi, de igen meredek. Így alakult ki kutatási területünk az időben.

Az így körülhatárolt területről kiindulva, munkánk harmadik részében a tételes kifejtésre, az eredmények bemutatására kerül sor. De előtte még néhány megjegyzést a módszerrel kapcsolatban.

Itt sem találunk modelleket. A tudományágak közül elsősorban a történelem, a földrajz, a közgazdaságtan és a filozófia kapott szerepet. A szociológiához – amelyet úgy fogtunk fel, mint amely közvetítő a hűmán- és társadalomtudományok között, mint amely látásmód és e tudományok megközelítési módszere, és nem annyira önálló tudomány – azért fordultunk, hogy ez szervezze és világítsa át az egészet. Persze a történelemszociológiáról van szó, hiszen tanulmányunk tárgya a világ egyik legrégebbi társadalmi és nemzet-állami formációja; semmi, ami mai, nem képezheti kritikai elemzés közvetlen tárgyát, csak akkor, ha végig az elemzés folyamán visszaheyezzük történeti különösségébe, és ha tudjuk, hogy a történeti mező mélysége mindig is átszínezi és befolyásolja elemzésünket. Az archaikus vagy egy döntő történelmi törés után megújult formációk esetén más megközelítéshez folyamodunk, a politikai antropológiához.

Ami pedig a kutatás eszközeit illeti, az empirizmus, inventárok és számítógépek, szolgáltatják az adatokat, persze nem az értelmezést. A naiv és pozitivistá realizmus ideje elmúlt. Ahogyan Marx mondta, „a konkrét totalitás mint gondolati totalitás, mint gondolt konkrétum, valójában a gondolat, a gondolkodási aktus terméke”. „Mint gondolati totalitás”, és nem mint objektív valóság: az empirikus módszerekkel leirt objektív valóság csak a fogalmi megértés és a fogalomalkotás révén, a gondolkodó ember akarata révén válik gondolattá. Nem védhető a másik illúzió sem, az előítélet- és hipotézismentes társadalomtudomány, amely nélkülöz minden teoretikus vezérfonalat. Hivatkozni fogunk a mesterek példájára, Ibn Khaldountól napjainkig a legkülönbözőbb tanítókra, a funkcionalizmus és a különféle strukturalizmus zavarát sem felejtjük el a reális világ feltárásával szemben, amely zavar egyébként már eltűnésük előjátéka. És ha, Bachelard-ral szólva, igen hasznos gondolkoznunk azon, hogy „ki az a fizikus, aki belemenne, minden hitelét feláldozva, egy olyan készülék építésébe, amelynek nincs semmilyen elméleti haszna”, ugyanilyen jogosult és szükséges is a másik kérdés feltevése is: „ki az a mai szociológus, történész, közgazdász, filozófus, aki feláldozná felhalmozott kulturális tőkét olyan freskók és rendszerek létrehozására, amelyeknek nincsen elméleti jelentőségük, amelyek nem fognak a valóságon és képtelenek azt alakítani?”

Olyan szociológiáról van tehát szó, amely a társadalmi gyakorlat valóságában gyökerezik, amely ügyel a fogalomalkotásra és a teoretikus szigorra, amelyik visszatér az emberhez, hogy őt szolgálhassa, természetesen az őt megillető szinten.

Itt meg kell említenünk, hogy Egyiptomban, akárcsak a 20. század második felének legtöbb országában, a spekulatív gondolkodás a legszivesebben a társadalmi kritikára irányul. Egyiptomban pontosabban arról van szó, hogy egy filozófiai, matematikai, fizikai képzettséggel rendelkező egész értelmiségi nemzedék szentelte magát szó szerint az elméleti szociológiának, politikai filozófiának, és ha egyáltalán van ilyen, a praxeológiának. Egy ilyen szociológia alkalmazása ad az általunk választott megközelítési módnak, melynek értelmében az egyiptomi valóságot a 19. századra szorítjuk, jelleget és arculatot. Eljárásunk fokozatos volt. Miután a főleg diplomáciai jellegű politikaközpontú leírás megtörtént, az elemzést három szinten folytattuk. Először az osztálystruktúrárt vizsgáltuk a klasszikus marxi módszert követve. Szükséges-e mondanunk, hogy a felemelkedő Kelet osztályai, társadalmi csoportjai, intézményei mások, mint az európaiak, de különösen eltérnek a Nagy-Britannia-itól, amely Karl Marx ismeretelméleti területe volt.

De mi ez a más? Tudjuk, hogy a nemzet dimenziójáról, a *nemzetiségi jelenségről* van szó, amelynek döntő jelentőségét számunkra legalábbis jól mutatja az, hogy állandóan jelen van a mindennapokban, és ezért elemzésünk szövetét is ez adja. De van itt még valami, amit értelmeznünk kell: a különböző országokban formálisan, ha úgy tetszik, azonos nemzeti tényező egyáltalán nem hat azonos módon Peruban és Iránban, Kínában és Egyiptomban, Franciaországban és Keralában. A nemzetiségi jelenség ugyanis egyáltalán nem úgy működik, mint egy út a nemzeti valóság tagadása felé, amely valóságot felváltaná egy egyöntetű ezeréves szubjektív internacionalizmus, hanem mint egy alapvető belső történelemkonstituáló tényező, a különböző civilizációs egységek általánosabb keretén belül egy kizárólag belül ható tényező. És ezek az egységek – amelyek közül a két legfontosabb az indo-árja ág, amelyből párhuzamosan történelmeink is származnak, és a kínai, amelynek még csak most kezdjük el felmérni igazi jelentőségét – a második szakaszban alcsoportokra oszlanak, kulturális területekre, ha úgy tetszik; az első egységben ezek a területek Európa, Észak-Amerika, az arab és iszlám világ, fekete-Afrika, Latin-Amerika stb.

Irritáló és nyugtalanító tény, hogy az egyetemesség különbözőségekből tevődik össze. De hogy ilyen, az ténykérdés, és semmi kétség nem fér

hozzá. Hogy a társadalmi dialektika, amelyet az univerzalisták mégis termékenyítőnek mondanak, nemzeti dialektikával párosul, és hogy ez mozgósítja a különféle civilizációk dialektikáját, éppen ez kutatásunk tere vagy látóköre, ha úgy tetszik.

Most pedig lássuk kutatásaink mérlegét és eredményeit.

Először is az analitikus leltárat. Mohammad-'Ali tevékenységének köszönhetően Egyiptomnak nemzeti gazdasága lesz, és nem csupán helyi, hanem állami és egyúttal önellátó. Az Isma'il alatt véghezvitt nagy munkálatok átalakítják a belső piacot. A kölcsönök, majd a gyapottermelő monokultúra, amit a gyarmatosítók behatolása és az imperialista megszállás csak fokoz, Egyiptomot bekapcsolja a 19. század második harmadában a világpiacba.

Ennek a bekapcsolódásnak komoly eltorzulás az ára: a nemzeti ipari monopóliumok leépítése; a font sterlinghez való erős és erőszakolt kötődés; az ország szelvében két részre szakad, a modern Delta-vidékre és a még háttérbe szoruló Felső-Egyiptomra. Ez a játéktér, amelyen kialakul a születőben levő és a nagybirtokos osztályra támaszkodó őshonos polgárság és a külföldi vagy külföldi származású, részben magában Egyiptomban, részben Európában élő tőkések közötti dialektika.

Az állam egy modern kulturális infrastruktúra kiépítésére ösztönöz: iskolai küldöttségek utaznak Európába; fordítási mozgalom; olyan modern tanítás, amely Egyiptomot a nemzeti állam szolgálatába álló katonai, adminisztratív, tudományos és kulturális személyzettel látja el. A legfontosabb kétségtelenül az iskolai missziók, amelyek első hullámával Párizsban *Tahráwī*⁵ foglalkozik, aki Berlioz, Champolion és az 1830-as forradalom kortársa.

Egyiptom ebben az időben az a nyugodalmas kikötő, ahová az ottmán despotizmus által üldözött értelmiségiek és politikusok menekülnek. Ezen a földön egy birodalmi hivatással rendelkező állam erős államszerkezeti erői fogadnak be, asszimilálnak, irányítanak és illesztenek be.

Ezen intézményes formákban különféle gondolati tényezőt találunk. A Saint-Simon-hívők Egyiptom földjét kísérleteikre alkalmasnak találják; befolyásuk hatására megerősödik a gazdasági infrastruktúra kiépítésére irányuló állami tevékenység, és nekik köszönhető az etatizmus és a szocializmus közötti zavar kialakulása. Az egyiptológia megszületése meggyorsítja a történetírásról a történettudományra való áttérés folyamatát; és ez a tudomány, amely eleinte a nemzeti és történeti énnel foglalkozik, a hegemónikus Európa üzenetének megfejtésére adja a fejét. Ezt az előrehala-

dást az *umma* szintjéről a haza (*watan*) szintjére való lassú, ám nem kevésbé biztos áttérés követi; a haza fogalma szolgál majd zászlóként azon egyiptomiak számára, akik az egyiptomiasság jelszavával akarnak eltávolodni az ottomán fennhatóságtól. Eleinte egy olyan saját központtal rendelkező autonómizmusról beszéltek, amelyet pusztán formális kapcsolatok kötnének a birodalomhoz. A már 1880-ban megfogalmazott függetlenségi követelés Ismá'íl⁶ uralkodásának vége felé újból előjön, mégpedig az 1840–1882 között kibontakozó politikai és katonai erőcsökkentési stratégiával szemben. Az alkotmányos követelés ezzel szemben szabadon kibontakozhat, és honi talajon, melynek társadalmi ésszerűségét hangsúlyozni kívánja, radikálisan ki is fejlődik.

Európa hatása az utánzásban jelentkezik: ez vonatkozik az építészetre, öltözködéésre, urbanizmusra, színházra, pedagógiai regényre egyaránt. Az ország mélye azonban kívül marad: a népi ihletésű irodalom éltet és táplál. IV. Kyrollos⁷, majd Tahz'awí⁸ vezetése alatt kialakulóban lévő politikai osztály a nők oktatását tűzte zászlajára.

1882-ben Cromer⁸ és Dunlop⁹ olyan kultúrpolitikát hirdetnek, melynek célja a kritikai gondolkodás háttérbe szorítása és a memoria fejlesztése, az arab nyelv és a nemzeti kultúra kiszorítása a pálya szélére, valamint a földbirtokos arisztokrácia szolgálatában álló olyan alárendelt, végrehajtó réteg képzése, amely a hódítókhoz hasonlítana. Vagyis a Kelet viszsaszorítására egy átfogó ellen-terv.

Egyiptom azt kutatja, hogy mi az oka a hanyatlásnak és hol a jövő kulcsa. A kétfajta kérdésfelvetésre két válasz kínálkozik: az eddig lappangó egyiptomi ideológia és gondolat¹⁰ két fő irányzata kristályosodik ki. A legutóbb Tahz'awí⁸ által végiggondolt liberális modernizmus a gazdasági és társadalmi kritikára irányul, és a jövőt jelző, sőt megelőző, kifejezetten szocialista téziseket állít fel. Az 1881–1882-es népi és katonai forradalmat ki-robbantó és támogató csoportok teljesen különböző, részint a tradicionalizmusból, részint a liberalizmusból levezethető eszméket vallanak, amelyekből azonban hiányzik mind a szigor, mind az elemzés. Ezen első irányzattal szemben, amely a modern európai forradalmakban keresi ihlető erejét, a Mohammad 'Abdoh¹¹ által alapított iszlám fundamentalizmus természetesen az iszlámot hirdeti, mint amely a 7. század óta az eszmei világ nemzeti hagyományának végső alapja. A hanyatlásnak indult századok által megrongált és eltorzított eredeti tanítás miatt az iszlám elveszítette hatását. Ezért vissza kell térni az iszlám elvi alapjaihoz, el kell vetni a kétes hagyományokba és értelmezésekbe való beágyazottságot, mert csak így lehet

szembe nézni a modern világgal. A józan ész pragmatikus használatát, eszünket, a hit hegemonikus uralma alá vonják: a nemzetben mindig az egységnek kell fölülkerekednie a társadalmi dialektikával szemben; végül pedig a megszállóval szemben tanúsított hajlékonyság és fennkölt gondolkodás révén persze méltóképpen viselkedhetünk, ez azonban inkább irányul a plebejus forradalmi erőszak, semmint az idegen erőszak ellen.

A forradalmi értelmiség és a néptömegek közeledése 1879–1892 között következik be, a forradalom, a bukás, a megszállás idején és Nadim, *Tahráwí* tanítványának és követőjének hősi tevékenysége következtében. Ázzál, hogy a mester téziseit hirdette az egész ország számára, és hogy forradalmi, mozgalmi jelleget kölcsönzött ezeknek a korábbi elvi forradalmi jelentés helyett egy igazi modernista és népi ihletésű, nemzeti és forradalmi ideológia kristályosodási pontjává tette meg magát, amely kristályosodási folyamat a Japánt megelőző akkori megújuló Egyiptom kulturális átöröszésében, amely igen meglepő módon történt, kereste kiindulópontját, és amely végül is első értekezésünk (1964) elvi kerete és alkotó eleme volt.

Nézzük most a fogalomalkotási folyamat elért eredményeit:

1. Az *állami szimbiózis* fogalma. Sokáig hirdettük annak az Egyiptomnak szociológiai örökségét, amely az ún. „folyami társadalmak” közül a legkompaktabb, és amely arra kényszeríti az államot, de minden elképzelhető államot, amely megszerezte uralmát az ország vízei és földjei felett, hogy gyakorolja döntési hatalmát, méghozzá két eszközzel: a tényleges államapparátus, de legfőképp a hadsereg segítségével, valamint a nemzeti ideológia fölhasználásával. A földrajzi, a geopolitikai méretek itt ugyanis nem túrnek ellentmondást: e völgyes és sivatagi ország sorsa, amely gócpontként helyezkedik el három kontinens határán, Európa és a Kelet találkozásánál, ezáltal meg van pecsételve. A hangsúly egész természetesen kerül a hadseregre, mivel a veszély inkább fenyeget a megszállás, semmint a lázadások felől. A főveszély tehát a megosztottság veszélye, hiszen ide kell, hogy vezessen minden társadalmi dialektika. A centralizmustól az egyeduralomig, majd a despotizmusig adhatja válaszáat az államapparátus.

2. Ebből az első fogalomból már levezethető *magának az államfogalomnak a szektorok szerinti újraszervezése*. Az állam már nem fogható föl egyszerűen és lényegében a kényszerszervezet központosításaként. Az állam itt is, de sokhelyütt máshol is gyakran mint a hegemonikus társadalmi csoportok vagy az osztály specifikus konstuitív szerkezete jelenik meg, és nem mint ezek meghatalmazottja, képviselője vagy eszköze, vagyis gyakran válik külön társadalmi uralkodó és birtokos osztállyá. Ebből az állam

kialakulásának egy nagyon erős szervezettségi foka következik, valamint az, hogy a hatalom gazdasági forrása és az azt fenntartó apparátus között igen erős szociológiai kohézió van. Továbbá az is következik ebből, hogy ez az endogén hegemonia, amely az egész nép fizikai, mindennapi élete fenntartásában gyökerezik, és azon alapul, tehát hogy ez a hegemonia igen éles ellenállást tanúsít bármilyen alapvető tiltakozással szemben. Másrészt pedig az állam a felépítmény világában valóságos ideológiai egyeduralmat gyakorol, mivel minden eszmét be akar építeni s kialakítani egy olyan egységre törekvő ideológiai pantheont, ahol találkozik a nemzeti állam akarata és a nép ideológiai konszenzusa. Itt kell hát keresnünk az okát, hogy az egyiptomi civilizáció története során mindvégig miért nincs erős filozófiai hagyomány, holott ez ugyancsak ellentétben áll ugyanezen civilizáció nagyszerű anyagi és esztétikai alkotásaival. Az állami erőszakszervezet és bürokrácia azért van, hogy megtartsa, és nem azért, hogy vitatkozzon: a rendért és nem a mozgásért. Az állam lényegéből következik, hogy élesen szembenáll mindazzal, ami az ideológiai folyamat, vagyis a kritikai szellem lényegét képezi. Ebből a frontális összeütközésből következik az egyiptomi nemzeti megújulás központi krízise, annak mindkét szakaszában, Mohammmad 'Alí-tól napjainkig.

3. Ez az állam egy olyan társadalmat irányít, amelyet mi valahogy ezzel a fogalommal kívántunk jellemezni: *elsősorban agrár, gyarmati típusú elmaradott kapitalisztikus társadalmi-gazdasági formáció*. Ez a fogalom egyrészt a feudalizmus-fogalom, annak is keleti feudalizmus-változatából vezethető le, és amit 1962-ben fejtettünk ki, amikor is kimutattuk közvetlen politikai cselekvési rugóit. De következik a kapitalizmus-fogalom strukturalista felfogásának kritikájából is, hiszen azt a modern kor európai és északamerikai kapitalizmusaként fogják föl. Még ha igaz is, hogy egyrészt a bérmunka, másrészt pedig a piacra termelés túlsúlya képezi a kapitalizmus lényegét, attól még ugyanolyan szükséges kidolgozni a különböző kapitalisztikus társadalmi-gazdasági formációk tipológiáját, köztük persze azt a típust is, amelyet kutatásaink során találtunk. Ily módon hagyományos kapitalizmus-fogalmunk gazdagabb lesz, feudalizmus-fogalmunk pedig tisztább és szigorúbban körülhatárolt.

4. A haza és a nemzet fogalmának kidolgozása igencsak kétértelmű, részben azért, mert az *ummah*, a hívők közösségének fogalmát gyakran a haza fogalmaként értik, modern nemzetként. A *waṭan* fogalmához való átmenet során nem tesznek különbséget az *ummah* és a *waṭan* között, csupán azért, hogy ügyeljének a politikai iszlámra. Később, amikor a nem-

zeti mozgalom egyre világibb lesz, az integristák élnek ezzel a zavarral, a jobboldal az egyiptomiség bármilyen megnyilvánulását szeparatizmusként könyveli el.

5. A nemzeti reneszánsz különböző tényezőinek szelekciója, vagyis a nemzeti függetlenség és az alkotmányos kormányzat közötti dialektika. A gyarmatosító hatalmak által meggyötört Kelet csak nehezen szánja rá magát a megosztást elősegítő függetlenségre. A követeléseket viszont belpolitikai sikra lehet terelni, és így a kialakuló polgárság javát szolgáló modernizációs folyamatot ésszerűbbé lehet tenni. Így tör az élvonalba a konstitucionalista mozgalom.

A fogalomalkotás eme feltérképezése közvetlenül torkollik a következő problémakörbe:

1. Az általunk említett elemek mindegyike arról tanúskodik, hogy az átalakulási folyamat, valamint ezen átalakulás során elért eredmények beépítésének munkája még nem fejeződött be. Ezt a sajátosságot úgy nevezük el, hogy *a szimbiózistól a szintézisig való átmenet problematikája*. A szimbiózis, az egyiptomi egység három arca, majd a második szakaszban az archaikus továbbélés sajátos terve, valamint a modernizmusnak a fegyverek, a gazdagság, az intézmények és az eszmék általi betörése közötti dialektika. Van még egy harmadik mozzanat is, ez a választás, a kritikai szelekció, egy vélemény hegemoniájának tényezője: egészen pontosan a *modernség* kritikai folyamata, vagyis egy olyan tényleges szintézis, amely a valamennyi szimbiózisra jellemző kétértelműség elvetéséhez vezet.

2. E szimbiózis kétértelműsége *a dichotómiák megmaradásában* jelentkezik. Ugyanez áll a vallásra is, a nőikkel szembeni magatartásra, az uralkodó nemzeti ideológiára, és arra, ami az emberek mindennapi gondolatainak legmélyén rejtőzik. A megújulásból megkettőződés lesz, és nem kritika: a modern élet elemei mint megannyi cövek jelenik meg azon az úton, amely a hagyománnyal párhuzamosan fut, és szó sincs semmiféle törésről. Mindennel így van ez, kezdve a tanítástól az alkotmányos kormányzaton át a függetlenség követeléséig, mindenütt. Az ideológiai vektor átformálása képtelenség pusztán a felépítmenyi rendszerrel: csakis az egész társadalom radikális átalakulása, egy forradalmi praxis lehet képes annak a kritikai szintézisnek a megvalósítására, amely Egyiptomban még mindig nincs meg.

3. Számot kell adni az ideológia világában uralkodó dichotómiáról is. A pontos szociológiai elemzés azt mutatja, hogy a liberális moderniz-

must tápláló társadalmi csoportok az európai behatolás által közvetlenül érintett gazdasági szektorhoz tartoznak. Az iszlám fundamentalizmus epigonjai azonban ugyanazokból a csoportokból kerülnek ki: a városi értelmiségből és a földbirtokosok közül. Így jutottunk azon hipotézis megfogalmazásához, hogy e differenciálódás okait a felépítmény szintjén kell keresnünk, és nem csupán a társadalmi rétegződésben: az értelmiségnek nem annyira a szó szigorú értelmében vett osztály szerinti hovatarozása adhat számot erről az ideológiai földcsuszamlásról, mint inkább értelmi képzése. *Tahzâwî* csoportja, a dekadencia elemzése, a megújulás előmozdítására alkalmasnak tűnő kulcspontok föltárása érdekében fordul a nagy európai forradalmak felé, de egy percre sem veszi el mélységesen egyiptomi gyökereit. Az Al-Azhar keretében alakult csoport inkább otthoni források után kutat, és azt mondja, hogy vissza kell térni a vallás elvi forrásaihoz.

4. A gyűlölködéseknek kitett avantgarde munkásságaként megszülető liberális modernizmus a legnagyobb óvatossággal fejt ki mindenre gondoló kritikai szintézisét. A virágzás, amely csúcspontját a második világháború után, a liberális centrum bukásával éri el, már akadozik. Három kérdés vetődik fel: a modernizálási folyamat ideológiai és politikai irányítása csupán a modernistákat illeti meg? Mivel magyarázható az, hogy a fenntartók gyakran állítják magukról, hogy ők egyszersmind az igazi örökösök és az újítók? Végül pedig, hogy ha a modern élet nem lehet az integritasmusra esküvő fundamentalisták műve, akkor ezt a fajta ideológiát hogyan lehet beépíteni a ténylegesen megvalósítható nemzeti haladás folyamatába? Máshol már mondtuk, hogy a marxizmus, de csak mint kiindulási módszer, képes lenne megvalósítani a nemzeti-kulturális hajtások és a nemzeti és szocialista forradalmak közötti elkerülhetetlen és éltető dialektikát.

5. Az általunk leírt eszmeáramlatok egésze még nem képez igazi nemzeti ideológiát. Egyrészt tehát továbbra is hiányzik az eszmék szintézise, másrészt pedig az államapparátus radikális szárnyának, a hadseregnek, a *fellâh*-oknak, az értelmiségnek, és a születő polgárságnak a koalíciójára támaszkodó forradalom megleli a maga útját 1881–1882-ben, később 1919-ben, 1935–1936-ban, 1946-ban, 1951–1952-ben, de 1967 nyarán is. Másrészt úgy gondoljuk, hogy az új elitnek és a nép széles tömegei közötti távolság elismerése után kritikánknak elsősorban a kialakulóban lévő ideológia belső szerkezetére kell irányulnia.

6. E kritika végül két hiányosság felfedésébe torkollik. Nem létezik

olyan elvi állásfoglalás, amelynek segítségével megragadható lenne az egyiptomi ember a nemzeti megújulás hajnalán. És ennek az átformálandó *emberi képnek* a hiánya egy nagyobb hiány részét képezi, pontosan a nemzeti kultúrfilozófia hiányára gondolunk. A 19. században nincs válasz arra a kérdésre, hogy „Hogyan lehetünk egyiptomiak?”, de a különféle válaszok között még ma sem született meg az egyetértés: egyiptomi vagy arab, ottomán, keleti, iszlám, földközi-tengeri, és így európai, afrikai, nílusi. Az egyiptomi ember mélységesen és elidegeníthetetlenül egyiptominak érzi magát. De látja a hovatartozás koncentrikus köreit is, különösen az arab, nílusi, iszlám, földközi-tengeri, afrikai, keleti köröket is.

7. Végül pedig a *modern élet* problémája. A legjobb esetben akkulturációt jelentő modernizációval szemben a modernség folyamatának kétszeresen kérdéses volta, egyrészt a történelmi én, másrészt a minden hegemóniával együttjáró pozitívumok tekintetében. A nemzeti döntés hatalmának eszközeivel fenn kell tartani a korszerűség értelmében vett specifikusan nemzeti azonosságtudatot.

8. De hol van a közvetítés, vagy inkább a mediatizálás eszköze? Számталanszor kiemeltük az államnak azt a kétségbevonhatatlan pozitívumát, amit a gazdasági építkezésben vívott ki. De a politikai apparátusra nehezedő nyomás, amit csakis a leselkedő veszélyek igazolhatnak, a társadalmi dialektika rovására megy. Mégis, az egyiptomi állam, éppen történelme révén, éppen az eszmék síkján viselkedik mindannak tagadásaként, ami minden valódi eszmei képződés feltételét képezi, vagyis a folytonos dialektika, egy mindig nagyobb, hatékony, tudományos igazságot kereső kritikai magatartás tagadásaként.

A kritika fegyvere mindig beleütközik annak a területnek a fegyverrel gyakorolt kritikájába, ahol maga a kritika született. Ezzel elmondtuk az egyiptomi értelmiség objektív történelmi szerepét, amelyik kezdettől fogva az összes lehetséges ellentmondás találkozási pontjára helyeztetett: a hagyomány és a modernség; a nemzeti öntudat visszaszerzése és az idegen behatolás; a vidék sara és a városi fényözön; a hatalom és a nép; gondolat és tett.

A történelem majd értékeli tetteiket.

Ideje lezárunk ezt a szándékosan rövid, néhol töredezett összefoglalót. A fogalmak determinista szigora után, íme a véletlen. A fogalmi sík ma szünetel, 1969. március 25-ének keddjén. Pontosabban március havában. Azon márciuskor, amikor Franciaország Hector Berlioz-t ünnepli,

Tahfáwí kortársát, a romantika úttörőjét, akit ugyanazok gyaláztak, akik egyazon korban Jean-François Champoliont üldözték. Jó volt, helyes volt, hogy a forradalomban álló szülőföldről elmenvén, munkánkat Franciaországban végeztük, a testvéri földön, Párizsban, a lehetőségek városában, ahol, miért titkolnánk, olykor szívesen bolyongok, hogy Tahfáwí és társai nyomára bukkanjak, vagy 'Othmân Nour-el-Dîn-ére, aki az első alkirály tengernagya volt, vagy megtaláljam Tahâ Husseint, Hussein Fawzî, Mohammad Mandouûrt, 'Azîz Fahmî, ebben a nehéz korban az egyiptomi értelmiség büszkeségeit.

Az egyiptomi történelemben március ... 1919. március 9. vasárnap, a városi és vidéki ifjúság fegyveres felkelése, hogy tiltakozzanak Sa'd Zaghloûl letartóztatása ellen, és ezzel veszi kezdetét az 1919–1923-as forradalom. 1946. márciusa a reakció ellen alakult Nemzeti munkás- és diákbizottság népi mozgalmának tetőpontja, amely reakció élén Ismâ'îl Çidqî áll, ez az igen összetett és büszke ember; de a mozgalom mindenféle, a nyugattal kötendő katonai paktum ellen is irányul, s két nagy napja február 21. és március 4. Két nap. Arcok. Arcok, pedig ott a halál. Én pedig arra az emberre gondolok, aki életre hívta a Nemzeti Bizottságot, meg tudta szervezni kettőbe tört forradalmunk vezetőit, Shohdi 'Atiyah al-Sháfê-ra, erre a pótolhatatlan barátira. 1969. március 9., csak tizenhat napja, hogy a becsület mezején életét vesztette 'Abd al-Mon'em Riâd, hadsereg-tábornok, az egyiptomi fegyveres erők vezérkari főnöke, és akinek halála Turenne-ére emlékeztet, és akiről még meg fog emlékezni az utókor.

Ebben az évben az egyiptomi történelemben március hava az e munka lapjain annyiszor üdvözölt Egyiptom fővárosának, Kairó milleneumi ünnepségeinek megnyitásával fog véget érni.

Az egyiptomi ifjúság a karján hordozza ezt az ünnepségsorozatot és a kései történelmet; a Nyugat csak néhány hónapja vett tudomást ezen ifjúság létezéséről, ami nem csoda, hiszen ők Saint-Just-öt is elfelejtették. Ez az ifjúság dalokat és verseket ír, köztük az 1919-es forradalomra is, amit alább közlünk is, és talán megbocsájtják, ha fordítása csak gyenge tükre lesz az eredetinek:

„Ya' amm Hamzah, ehna al-talamzah!”

„Hamzah bácsi
mi vagyunk a diákok
hozzászoktunk a szárazkenyérhez
takarónk sincs

de készen állunk
 hazafiak vagyunk
 mindig éberek
 mi vagyunk a diákok
 Éljen a haza! (...)"

Jegyzetek

1. In: *Égypte, société militaire*, Párizs, Le Seuil, 1962.
2. A csata az Aḥmad 'Arábi vezetése alatt álló egyiptomi hadsereg vereségével végződött 1882. szeptember 13-án, és az 1881–1882-es forradalom. A brit hódoltság első napja ez, amely jogilag csak 1954-ben ér véget.
3. A szultán által Egyiptomba küldött ottomán *bashi-bouzouk* albán kapitánya (1769–1849); Bonaparte kivonulása után, a vidék ellenőrzése végett megválasztatja magát Egyiptom *wáll-jának* (kormányzó alkirály) a nemzeti mozgalom élén álló előjárókkal és *sheikh*-ekkel (1805) és egészen 1848. márciusi lemondásáig ő kormányozza Egyiptomot. Ő alkotta meg a modern Egyiptomot, és ő a megalapítója az 1952. júliusi katonai államcsíny által trónfosztott királyi családnak.
4. Az Abou Za'bal-i koncentrációs táborról van szó, az egyiptomi marxizmus vezetői többször is lakói voltak. Az 1955. áprilisától 1956. májusáig terjedő időszakról van szó, ekkorra tehető egy rendkívül intenzív teoretikus, politikai és ideológiai előkészítő munka, ami a Nemzeti front előjátéka, ami viszont lehetővé tette Szuézt és a radikális áttörést.
5. Rifá'ah Ráfe'al-Jaháwí (1801–1873), a modern Egyiptom kulturális megújításának egyik kiemelkedő gondolkodója, úttörője és zászlóvivője.
6. Moḥammad-'Alí unokája, 1863–1879 között uralkodik, s sikerül elismertetnie magát Egyiptom *Khédivé*-jének (örökös alkirály). Őneki köszönhető, hogy az állam körül kialakul Egyiptomban a polgárság.
7. Az egyiptomi kopt Egyház patriarkája (pápa) 1854–1861 között, a „kopt reformáció atyja”.
8. Sir Evelyn Baring, később lord Cromer, Nagy-Britannia egyiptomi főkonzulja 1883–1907 között, a megszálló apparátus kiépítője és Egyiptom vaskezű kormányzója.
9. Douglas Dunlop, angol nyelvi felügyelő, majd a Közoktatási Minisztérium tanácsosa (1890–1919), a brit megszállás maradi kultúrpolitikájának egyik vezetője.
10. 1964-es szociológiai doktori értekezésünkben fejtettük ki, határoztuk meg és szemléltettük ezt a két irányzatot; az értekezést azóta átdolgoztuk, és „Mai arab irodalmi antológia – II” címen jelent meg a Le Seuil esszé-sorozatában, Párizs, 1965.
11. Teológus, pedagógus, újságíró és hivatalnok, az iszlám fundamentalizmus számára ő ugyanaz, ami Tahfáwí a liberális modernizmusnak. Élete végén Egyiptom Fő Muftí-ja lesz.

CLAUDE MARKOVITS:

A GYARMATI INDIA: NACIONALIZMUS ÉS TÖRTÉNELEM

(*Annales.Économies Sociétés Civilisations*, 1982: 4. 648–669.)

Annak, hogy az indiai gondolatvilág a 19. században érintkezésbe került a Nyugattal, egyik legfőbb következménye a történettudományok felé irányuló új érdeklődés; ez, mint tudjuk, a klasszikus hagyományokban alig kapott helyet.¹ Az angol alapítású oktatási intézményekből kikerülő új értelmiségben már megvan az elődeikből hiányzó történelem-tudat. Persze a kapott oktatás szinte kizárólag az angol alkotmányos történelemre vonatkozik, de a fiatal, tanult indiaiak nem elégszenek meg vele s látókörüket igen hamar kiszélesítik, egyrészt az újkori európai történelem, másrészt az indiai történelem irányába. Pedig saját országuk történetírása terén a minket érdeklő időszakban (1870–1920) az indiaiak közreműködése – tudományos síkon – eléggé korlátozott. Indiában még nagyon kevés a hivatásos történész, s eltekintve az orientalistáktól, kiknek legkiválóbb képviselője R.G. Bhandarkar (1837–1925), nem igen van valóban jelentős munkát felmutató indiai tudós. Jól lehet már 1910-től tanulni lehetünk egy nacionalista történeti iskola kialakulásának, amely teljes kibontakozását 1920 után éri el, H.C. Raycsaudrahuri (Raychaudhuri), K.P. Dzsajasval (Jayaswal), R.K. Mukerdzsi (Mookerji) és H.C. Ojha nagy műveivel.² 1920 előtt a „tudományos” történetírás területét az európai, s főleg, de nem kizárólag angol tudósok uralják. India részéről a nem hivatásosok – politikusok és újságírók – játszották a főszerepet; náluk a történelem szorosan kapcsolódott a politikai harchoz. Ők rakták le a történelem nacionalista koncepciójának alapjait, tiitakozva az angol történeti iskola tételei ellen. Az iskolát James Mill (1773–1836) alapította és *History of British India* című, először 1817-ben kiadott munkája óriási visszhangot keltett.

Millnek, az East India Companynál később fontos tisztségviselői posztot betöltő Bentham tanítványának nem az volt a célja, hogy megírja India klasszikus értelemben vett történetét, hanem, hogy filozófiailag elemezze, meghatározza India helyét „a kultúra ranglétráján”,³ hogy megcáfolja az Angliában akkor tájt divatos „orientalizáló” nézeteket, s egy, az utilitarista filozófián alapuló radikális reform-programot javasoljon. Mill, aki soha

nem járt Indiában és főleg másodrendű szerzők munkáira támaszkodott, könyörtelen szigorúsággal bírálta az indiai kultúrát s a nagy klasszikus kultúrákhoz képest alsóbbrendűnek nyilvánította azt; véleménye mély nyomot hagyott az Indiával kapcsolatos angol gondolkodásmódban. Az indiai barbárság nyomát az önkényuralomban látta, beindítva ezzel a „keleti despotizmus” nagy ideológiai gépezetét:

„A hindu kormányforma szemléje során már láttuk, hogy az önkényuralmat legegyszerűbb és legkevésbé mesterséges formájában Hindusztánban hozták létre s erősítették meg az isteni hatalom törvényeivel. Azt is láttuk, hogy a nép kasztokra osztásával és az előítéletekkel, melyeket a brahminok gyűlöletes törekvései emeltek elválasztásukra, a hinduknál, egy lealacsonyító és ártalmas alárendeltségi rendszer alakult ki, s hogy az ilyen rendszerre jellemző hibák máshol ismeretlen mértékben fejlődtek ki náluk. És láttuk, hogy az emberiség egy részét valaha is eltipró és lealacsonyító babonáság leghatalmasabbikára, legrémítőbbikére felépült papi rendszer lelkeiket még elviselhetetlenebbül leigázta, mint testüket; röviden, hogy a hinduk az önkényuralom és a papság társítása révén az emberi faj testileg és lelkileg legelnyomottabb részéhez tartoztak.”⁴

Mill szerint India története az árják megérkezésétől az angol hódításig egyformán barbár önkényuralmak szakadatlan láncolata, s fölösleges jelentős változásokat keresni benne. Ha kronológiailag megkülönbözteti is a hindu és a mohamedán periódust, nem kevésbé szigorú a mohamedánok, mint a hinduk iránt, s vádolja a brit hódítókat, hogy túl könnyen alkalmazkodtak a meglévő zsarnokság formájához. Mill filozófiai radikalizmusa nyíltan szembekerül az orientalista áramlattal, melyet olyan, az indiai civilizáció iránt mély rokonszenvet érző nagy tudósok képviseltek, mint Sir William Jones (1746–1794),⁵ vagy James Prinsep (1799–1840). Elmondhatjuk, hogy Mill History-jának megjelenése az angol orientalista iskola hanyatlását jelzi; még annak legkiválóbb képviselője, Hayman Wilson (1786–1860) sem merte megcáfolni Millt; beírta azzal, hogy csupán művének 1848-i kiadásához fűzött félnék tiltakozásokkal tarkított kommentárt.

Mill műve az egész 19. század során jelentősen befolyásolta az India civilizációjával és történelmével kapcsolatos angol koncepciót. Még Bombay egykori kormányzója, a Millnél higgadtabb, az indiai ügyeket nála jobban ismerő Montstuart Elphinstone (1779–1859) *History of Hindu and Muhammedan India* című művének 1844-i megjelenése sem tudta megváltoztatni azt az India-képet, melyet Mill erőltetett honfitársaira. Meg kel-

lett várnai Vincent Smith (1848–1920) *Early History of India* című művének 1904-i megjelenését, hogy az India történetével kapcsolatos angol koncepció némi változásáról beszélhessünk. És valóban, – Smith,⁶ fenntartva Mill általános felfogását az indiai civilizációnak a görögökhöz viszonyított alsóbbrendűségéről, felismeri az indiai történelem egyes korszakai, főleg a Gupta-kor, és egyes személyek, mint Asoka vagy Akbar nagyságát.

Főleg az angol történetírás ezen uralkodó irányzatának reakciójaként alakult ki az indiai történetírás egy nacionalista koncepciója, melynek haladó mivoltát és a politikai küzdelemmel való kapcsolatát most vizsgálni fogjuk. Mi volt a történetírás szerepe a nacionalista ideológia kialakulásában? Hogy használták fel a történelmet a politikában? Egy vagy több nacionalista történelem-koncepcióról beszélhetünk-e? Ezek a főbb kérdések, melyekre igyekszünk majd válaszolni. E célból a Gandhi előtti kor főbb nacionalista ideológusainak és politikusainak egyes írásaihoz fordulunk majd, egy elég korlátozott corpushoz, mely azonban jól tükrözi a nacionalista gondolat különböző irányzatait. Leszögezem azt is, hogy kizárólag a leírások együttese érdekel, s általában nem fogok azzal foglalkozni, hogy összevessem őket a történelemkutatás jelenlegi állapotával.

A történelem nacionalista koncepciójának kidolgozása

A folyamat eredete az 1870-es évekre vezethető vissza, s 1920 körül többé-kevésbé befejezettnek tekinthető. Mintegy ötven évnyi eltolódás van tehát India szellemi ébredésének mozgalmához viszonyítva; ez az 1820-as években kezdődött Bengáliában és reneszánsz néven ismeretes.⁷ Valójában e mozgalomnak a kereszténység által befolyásolt kezdeményezői, mint például a nagy Rammohun Roy (1772–1833) többet foglalkoztak a vallással, mint a történelemmel. Mill *History*-jének megjelenése nagy izgalmat keltett Kalkutta értelmiségi köreiből (a Hindu College egy fiatal diákja, Kashi Prasad Ghose 1928-ban még cáfolatot is írt Millről),⁸ de nem volt folytatása. Az indiai reformerek széles körei elfogadták Mill koncepcióját és az 1860-as években egyikük, a Lokahitawadi írói néven ismert marathi publicista, Gopal Hari Deshmukh (1823–1892) írásai még nagy mértékben visszhangozzák azt. Csak az 1870-es években körvonalazódik bizonyos reakció, például a marathi pamfletíró, Csiplunkar (Chiplunkar, 1850–1882) íásaiban, melyekben hevesen támadja Lokahitawadi nyugatos téziseit, főként pedig a nagy bengáli írónál, Bankimcsandra Csatter-

dzsínél (Bankimcandra Chatterjee, 1838–1894). Ez utóbbi Banga Darsan című lapjával és számos írásával, különösképpen regényeivel nagy hatást gyakorolt. Bankimcsandra az első, aki hangsúlyozza a történelem fontosságát az indiai nacionalizmus fejlődése szempontjából. Keresve India politikai leigázottságának okait, arra a megállapításra jutott, hogy mindez az indiaiak „gyenge”, „elpuhult” jellegének köszönhető; nincs bennük semmi nemzeti büszkeség, mivel ez a hiányosság összefügg egy valódi nemzeti történelem hiányával:

„Nincs hindu történelem. Ki dicsérje nemes tulajdonságainkat, ha mi magunk nem dicsérjük? Az élet egyik törvénye, hogy az az ember, aki nem igyekszik tudatni nagyságát, kortársai szemében jelentéktelen marad. Egy nemzet dicsőségét megénekelte-e valaha is másik nemzet? A rómaiak kiválóságának bizonyítéka az általuk írt történetekben található, a görögök hősiességéről a görög művek tanúskodnak. A mohamedánok harci vitézségének fogalma kizárólag saját elbeszéléseiken alapul. A hinduknak csupán azért nincsenek ilyen erényeik, mert hőstetteikről nem hagytak írásos nyomot.”⁹

Bankimcsandra az európai nacionalizmusok példáján elgondolkodva érzékeli a nemzeti hagyományoknak a nacionalizmus felépítésében játszott döntő szerepét. Miután megállapította, hogy ilyen hagyomány Indiában nincs, felszólítja honfitársait: hozzák azt létre teljes egészében. De ha regényeiben történelmi anyagokat használ is fel,¹⁰ nem beszélhetünk valódi történelmi regényről, még kevésbé történetírásról. Ki kell emelni Bankimcsandra látásmódjának korlátait: középpontjában mindvégig a „kis haza”, Bengália áll, s szigorúan hindu, sőt elég szenvedélyesen mohamedánellenes szemléletű. Az író érdeme marad viszont, hogy felhívta honfitársai figyelmét a történelem fontosságára.

De a politikai küzdelem és történelem-koncepció közötti kapcsolat a politikai aktivitásnak az 1870-es években végbemenő erősödése és néhány társaság alapítása ellenére sem volt mindig nyilvánvaló. Jellemző, hogy a bengáli ügyvéd, Surendranath Bannardzsi (Banerjea, 1848–1925), aki 1876-ban megalapította a kalkuttai Indian Associationt s 1885-ben a kongresszuspárt egyik első vezére lesz, 1880-ban még szükségesnek tartja felhívni a művelt közönség figyelmét az indiai történelem tanulmányozásának fontosságára. A *The Study of Indian History*-ban¹¹ valóságos programot ad a nacionalista történetírásnak, s egész sor állítást és érvet sorakoztat fel, melyekhez a későbbi szerzők gyakran visszatérnek. Bannardzsi előbb rosszállását fejezi ki az indiai történetkutatás fejletlensége miatt,

összevetve azt a többi, tudományos és irodalmi vonalon elért magas színvonalal, majd hangsúlyozza az említett kutatások fontosságát:

„Saját hazánk történelmének tanulmányozása frappánsan illusztrálja azt a nagy igazságot, hogy bármekkora legyen is a nyomor és megáláztatás, melybe zuhantunk, ez a körülmények egész láncolatának eredménye, s e láncolat minden szakasza megmagyarázható: nem a sors vaskeze sújtott le ránk, nem példátlan balsors szerencsétlen áldozatai vagyunk, s ha igaz, hogy teljes egészében a körülmények uralkodtak életünk felett, megtehettük volna, ha vállalkozunk rá, hogy részlegesen mi uralkodjunk a körülmények felett, s így megváltoztathattuk volna India, s talán az egész világ arculatát. Ez a bizonyosság reménykedéssel kell eltöltsön bennünket, lelkesedést kell keltenie és ösztökélnie kell azokat a nemes hazafias erőfeszítéseket, melyek kialakulóban vannak körülöttünk, s melyek – remélem – még nagyobb lendületet fognak venni.”¹²

Ezután két évrre támaszkodva fájolja az egyik komoly kifogást, mely az indiai történelem kutatásával kapcsolatban felmerült: az írásos történelmi emlékek hiányát az ókori Indiában. Az egyik érv általános jellegű: nem valószínű, hogy pont a történelem lett volna a régiek által elhanyagolt, egyetlen tudományág; a másik éppen a meglévő forrásokra vonatkozik, legyenek azok akár nem-hinduk, mint a mohamedán Abu Faz krónikái, vagy a kínai utazó, Hüan Csang tudósításai, akár leíratlanok, mint Csand bárdikus költeményei.¹³ Szerinte ezek a források szükségszerűen hindu írásos dokumentumokból erednek, melyek azonban elvesztek. Elveszésüket a politikai zavarokkal magyarázza, s arra a következtetésre jut, hogy valószínűleg létezett egy történelmi jellegű indiai irodalom, mely nem jutott el hozzánk. Hangsúlyozza egyébként: még ha feltételeznénk is, hogy a régiek nem foglalkoztak a történelem tanulmányozásával, a maiak számára ez parancsoló szükségszerűség. „A múltat – írja – tanulmányozni kell, még mielőtt beteljesednék India újjászületésének műve.”¹⁴ Hozzáteszi, hogy egy ilyen tanulmány a brit uralom jellegének és hatásainak jobb megértéséhez is szükséges, s ez arra készíti, hogy vitába szálljon az angol történészekkel Brit-India történetének egyes eseményeit illetően.

Miután hangsúlyozta az indiai történelem tanulmányozásának „objektív” előnyeit a jelenkori politikai helyzet jobb megértése szempontjából, rátér arra, amit „szubjektív” előnynek nevez, azaz a hazafias lelkesedés ösztönzésére: „Kérdem én – kiált fel – melyik hindu hazafiassága nem lobog fel, melyik hindu önbecsülése nem nő, ha hazája múltjának történetét szemléli? Mert a mi múltunk nagyon dicsőséges.”¹⁵ Ezt a régi

dicsőséget tanúsítják őseink katonai és tudományos, főleg pedig erkölcsi téren elért sikerei, ahol Buddha, ez a „nagy hindu” tündököl.¹⁶ Emlékezetünkbe idézi az erkölcsi nagyság eposzokból merített egyéb példáit is és felszólítja az indiaiakat: egyesüljenek az ókori India nagy szellemeivel, hozzáfűzve, hogy „egy ilyen egyesülés különösen értékesé válik a kormányzati elnyomás, a tétlenség és a politikai pangás mostani időszakában, amikor a jövő oly sötétnek mutatkozik.”¹⁷ Az elmúlt nagyság emléke nem csak az indiaiak vigasza, de ennek köszönhető az európai elit rokonszenve is India törekvései iránt. Bannardzsi felszólítja honfitársait, hogy ismerjék fel őseik – ha nem is szellemi, de legalább erkölcsi – nagyságát, s végezetül arra ösztönzi őket, hogy példájukból merítsenek erőt hazájuk halaszt-hatatlan erkölcsi újjáélesztésének megkezdéséhez.

Bankimcsandrának a teljes történelem megteremtésére vonatkozó, szinte kétségbeesett felhívásával összevetve Surendranath Bannardzsi szövege bizonyos magabiztonsságról tanúskodik. A nyugati képzettségű szellemi elit büszkesége tükröződik benne, olyan elité, mely a Nyugat saját fegyverét készül ellene fordítani. Ez az új bizakodás bizonyára összefüggésben áll az orientalizmus Max Mueller (1823–1900) munkáival jelentkező 1870-es európai megújulásával. Külön kiemelkedik e szövegben India dicsőséges múltjának nyílt igenlése, ami – úgy látszik – végleges szakítást jelez Mill nézeteivel. De azért Bannardzsinak az ókori Indiáról rajzolt, nagyon idealizált képe rendkívül homályos marad, s főleg a politikai rendszer kérdése marad teljesen homályban. A történelmi tudat a nemzeti tudat nélkülözhetetlen összetevőjének számít, de a politika elméleti szintjén a múlt és az adott időpont politikai követelményei közötti kapcsolat alig van megalapozva.

Az első nacionalisták, különösen legnagyobbikuk, Gokhale (1866–1915) politikai elgondolását valójában túlságosan urálják az univerzalista liberális mintaképek ahhoz, hogy a nemzeti történelemben gyökerező, specifikusan indiai politikai hagyományok nagy helyet kaphassanak. Maga Gokhale általában az angol alkotmányos történelemből meríti a történelmi utalásokat. Ha futólag átnézzük az indiai parlament 1885 és 1905 közötti évi üléseinek elnöki üzeneteit, láthatjuk, hogy rendkívül ritkán fordulnak elő bennük utalások az indiai történelemre. A 19. század végén Bal Gangadhar Tilakkal (1856–1920) mégis megindul egy antiliberális reakció és 1907-ben szakadáshoz vezet a parlamentben a liberalizmushoz hű mérsékelték és az angolellenesebb, erősen a hindu újjáébredés nyomait viselő szélsőségesek között. Az indiai történelem nagy helyet kap az extrémis-

ták politikai beszédeiben. 1904-ben a *The Message of Indian History*¹⁸ címet viselő szövegben a szélsőséges párt egyik vezére, Bipin Csandra Pal (1858–1932) Surendranath Bannardzsi huszonöt évvel ezelőtt elhangzott szavaira reagálva azt állítja, hogy „az indiai nép újjáéledéséhez szükség van az indiai történelem helyes koncepciójára.”¹⁹ „Az utolsó ötven év során az indiai értelmiség gondolkodásában is uralkodó, európai eredetű mítoszok egyike – folytatja – azt állítja, hogy a mohamedán betörések előtt Indiának semmi e néven nevezhető történelme nem volt.”²⁰ Világos a Millre és az általa befolyásolt liberálisokra való célzás. Következik Bannardzsi érvelésének felújítása a történelmi tanulmányok hiányáról a régi Indiában; ez, úgy látszik kezdett közhellyé válni. Bipin Csandra Pal szavaira reagál három év múlva a forradalmár Veer Savarkar (1883–1966), aki a *The Indian War of Independence*²¹ című, a szipoj-lázadásról szóló könyve előszavában így ír: „Nincs jövője annak a nemzetnek, mely múltjának nincs tudatában.”²² Ezeknek az extremista politikusoknak és pamfletíróknak köszönhető, hogy az indiai történelem egy bizonyos koncepciója, mely nagyon különbözik az angol történetírókéétól, még annak Vincent Smith által adott, viszonylag enyhített formájától is, egyre inkább a nacionalista politikai kultúra szerves alkotórészévé kezd válni.

Az ókori India egyetlen ismert politikai értekezésének, az általában Kautilyának, Csandragupta Maurya miniszterének tulajdonított, bár vitatott keletű Arthacástrának 1905-ös felfedezése új érveket ad a sajátosan indiai politikai hagyományokat kereső nacionalistáknak.²³ Az Arthacástra szolgált alapul K.P. Dzsayesval (Jayaswal, 1871–1937) történésznek a *kal-kuttai Modern Review*-ben közölt, nagy visszhangot keltő cikksorozatában²⁴ a régi hindu politikai rendszer rekonstrukciójához.

1910-től egységes kép terjed el India történetéről, melyet sztereotípiáival együtt viszontláthatunk különböző, általában a nacionalista mozgalom szélsőséges áramlatához tartozó szerzők írásaiban. 1915-ben az ír teozofista, Annie Besant (1847–1933), aki Tilakkal együtt alapítója volt a Home Rule League-nek, a *Bird's View of India's Past*²⁵ címmel kis pamfletet ad ki, s ebben kifejti India történetének általános vázlatát, elég hasonlót ahhoz, mely a száműzött punjabi forradalmár, Lala Lajpat Rai (1865–1928) *Young India*²⁶ című, 1916-ban kiadott munkájában szerepel. 1920-ban egy madrasi parlamenti pártvezér, C. Vidzsayaghavacsariar (C. Vijayaraghavachariar, 1852–1944) a parlament évi ülésén elmondott elnöki üzenetében olyan nagyszabású képet fest India történetéről, melyben megtaláljuk ugyanezeket a nagy alapeszméket. Megjegyzendő: ez

az első alkalom, hogy a parlamentben egy elnöki üzenet ilyen történelmi expozét tartalmaz. Ez valóban annak a jele, hogy 1920 körül India történetének bizonyos képe a nacionalista körökben az extremisták és a mérsékelték közötti, egyébként már tűnőfélben lévő szakadások ellenére is általánosan elfogadott, s hogy a nacionalista hitvallás alapvető elemévé vált.

A nacionalista történetírás fő témái

A nacionalista szerzők, jobban törekedvén politikai hatásra, mint tudományos pontosságra, az indiai történelemmel kapcsolatos meglátásait igyekeztek egyszerű, sőt primitív, de a három leglényegesebb témát teljesen feltáró formában bemutatni.

Az első az indiai civilizáció ősiségének, következképpn kiválóságának témája, reakcióként Mill és követői lenéző értékelésére. Noha India kultúráját még nem ismerjük, minden szerző kitar egy ahhoz fogható ókori indiai kultúra mellett, amelynek az az eposzok szövegének tükrében mutatkozik. Annie Besant²⁷ például ötezer éves történelemről beszél, melyhez viszonyítva a brit uralom százötven éve viszonylag jelentéktelen bonyodalomnak tűnik. Az időpontok tekintetében óvatosabb Lajpat Rai így ír: „Amit hitelesen állíthatunk, az annyi, hogy Indiának évszázadokkal Krisztus születése előtt bámulatos kultúrája, csodálatos irodalma, jól szervezett társadalma volt...”²⁸ A régiségre és a kiválóságra vonatkozó témák mellett előtérbe kerül a kultúra eredetisége is. A születő nacionalizmus egyik legkitűnőbb képviselője, K.T. Telang (1850–1893), bombayi bíró és kiváló szankszkrit tudós különböző európai tudósokkal polemizál a Bhagavad Gitā eredetiségéről (melyben egyikük keresztény hatásokat vélt felfedezni), és a Rāmāyanáéről (melyről egy másik azt állította, hogy Homérosz hatása ismerhető fel benne).²⁹ Lajpat Rai igyekszik a megfelelő helyre visszatenni Nagy Sándor indiai hódításait,³⁰ melyeknek Vincent Smith túlzott jelentőséget tulajdonított, míg Surendranath Bannardzsi kiemeli a biddhuzmus születésének indiai és hindú összefüggéseit, melyeket későbbi fejlődése kezdett elfeledtetni.³¹ Alapjában véve itt olyan típusú reakcióról van szó, mely minden születő nacionalizmusban közös, és a távoli múltba vezető aranykor újratereemtése Indiában talán valamivel kevésbé mesterkéltnél fáradozás, mint más országok esetében.³²

A nacionalista történelem másik fő témája a kontinuitás. Nem volt könnyű vállalkozás ennek megállapítására törekedni, mégis számos nacionalista szerző próbálkozott vele dicséretes bátorsággal és kitartással. Való-

ban nem elég kijelenteni, hogy Indiának dicsőséges, távoli múltja volt – ezt még egy Vincent Smith is hajlandó volt elismerni –, meg kellett mutatni, hogy maradt is belőle valami az angol hódítás előtt. Bár a nacionalista szerzők általában elfogadták egy bizonyos fokú hanyatlás létezését, azon voltak, hogy mérsékeljék annak súlyosságát, igyekeztek megállapítani valamiféle minimális kontinuitást az aranykor és az angolok megérkezését közvetlenül megelőző periódus között, áthaladva a hindu és a mohamedán korszakon, mivel ezek a nagy kronológiai felosztások nem voltak kérdések. A kontinuitást a nagy politikai és gazdasági rendszerek elemzése kapcsán próbálták kimutatni, acélból, hogy világosabban feltüntethessék a gyökeres törést, melyet a brit uralom létrejötte jelentett.

Politikai téren a nacionalista szerzők arra törekedtek, hogy valami jellegzetesen indiai politikai hagyományt fedezzenek fel, mely túlélhette a történelem viszontagságait és a szüntelen dinasztia változásokat. Bipin Csandra Palnál találjuk meg e hagyomány legjobb meghatározását:

„(A hinduk) társadalmi és polgári életét, valamint intézményeit attól a perctől kezdve, hogy megjelentek a történelem színpadán, mindig bizonyos magasabbrendű alkotmányos szabadság szabályozta. A hindu kormányzati rendszerek – abban az időben, amikor a hinduknak megvolt a saját kormányzatuk – semmilyen katonai vagy önkényuralmi jellege nem volt; az uralkodó akarata a nép számára nem bírt törvényerővel; fejlett alkotmányos jellegű monarchiájuk volt, melyben a végrehajtó és törvényhozó funkció szétválasztása – ami az alkotmányos szabadság lényege – kezdettől fogva tökéletesen megvalósult. A király volt az állam feje, a végrehajtó hatalom birtokosa, míg a brahminok tanácsáé volt más, a népet képviselő tanácsok támogatása mellett, a törvényhozó hatalom. Lényegénél fogva teokratikus jellege megvédte a hindu politikai rendszert a király és a nép közötti konfliktusoktól, melyeken keresztül az alkotmányos szabadság a legtöbb nyugati államban felépült. És a hinduk – még mikor elvesztették is az állam feletti uralmat – megtartották az alkotmányos szellemet falusi és kaszt-szervezeteikben.”³³

Hozzáteszi, hogy ha Indiában nem is beszélhetünk demokratikus hagyományokról, de nem találunk náluk autokratikus hagyományokat sem, hanem egy alkotmányos kormányzat által enyhített patriarkális rendszert. Ez a szöveg természetesen egyenes támadás Mill és a keleti despotizmus bajnokai ellen. Megjegyzendő, hogy az alkotmányos monarchia általa kialakított elméletét az arthacastra nem befolyásolhatta, mivel ezt a traktátumot csak egy évvel később fedezték fel. Valószínű, hogy a királyságnak

Louis Dumont³⁴ által csodálatosan elemzett „szerződéses” elméletére hivatkozó Digha Nikaya egy buddhista szövegét vette alapul.

Itt egy kissé eltérünk a tárgytól, hogy felhívjuk a figyelmet erre a kifejezésre: „a hindu politikai rendszer alapvetően teokratikus jellegű”. Ezt állítva Bipin Candra Pal más szerzőkkel együtt figyelmen kívül hagyja a hindu királyságnak azt a fő jellemvonását, melyet Louis Dumont erősen kihangsúlyozott:³⁵ a királyi funkció korai szekularizációját, a politikai és vallási feladatkörök (inkább, mint a végrehajtó és törvényhozó funkciók) szétválasztását. Nem veszi tudomásul ezt az alapvető ténytet, mely pedig, mint Louis Dumont írja, „nagy mértékben kielégíthette volna a hagyományaik világi és politikai aspektusait hajszólo indiai hazafiakat”.

K.P. Dzsayasvalnak (Jayaswal) az arthacāstra által ihletett munkái nyomán számos nacionalista szerző tért vissza a hindu alkotmányos monarchiának ehhez az elméletéhez. Egyesek azt igyekeztek kimutatni, hogy ez a forma még a mohamedán uralom idején is fennmaradt. A parlament 35. ülésén mondott beszédében C. Vidzsayaraghavacsariar (Vijayaraghavachariar) kijelenti, hogy „a régi hindu politikai koncepció nagy mértékben azonos volt az arabokéval, legalább is abban a lényeges pontban, hogy a politikai felségjog a népé.”³⁶ Maga B.C. Pal hangsúlyozza, hogy „az emberek még a mohamedán uralom legsötétebb napjaiban is, amikor a nábob vagy a padisan abszolút hatalmat gyakorolt a fővárosban, tovább folytatták saját ügyeik intézését, a maguk módján, az öregek tanácsa és a pancsajátusok keretében és sokkal nagyobb hatalmat és szabadságot élveztek, mint amennyit az angolok által bevezetett, sokat magasztalt helyi népképviselési kormányzat uralma alatt engedélyeztek nekik.”³⁷ Ezt a kérdést Lajpat Rai³⁸ fejtette ki, az utóbbira nem túl hizelgő párhuzamot vonva a mohamedán és az angol uralom között; a szerző szerint a mohamedán uralmat a hinduk elleni társadalmi és politikai diszkrimináció hiánya, a nép fegyverviselési jogának meghagyása (ez a nép „elférfiatlanodása” ellen tiltakozó nacionalisták egyik fő követelése), a hazai gazdasági érdekek tiszteletben tartása jellemezte. A mohamedán korszaknak ettől a nem kimondottan mohamedán-párti érzelmeiről ismert szerzőtől elég váratlan dicsérete azt a célt szolgálja, hogy úgy állítsa be a brit uralmat, mint teljes szakítást az előzőekkel. Az angolokat tehát egyrészt a hagyományos politikai intézmények lerombolásával és azok valóban despotikus intézmények által történt helyettesítésével vádolja (Mill érvelésének visszafordítása), másrészt egy gazdag ország elszegényítésével.

Az elszegényedés a Dadabhai Naoradzi (Naoroji 1825–1917) és

R.C. Dutt (1848–1909) neve által híressé vált nacionalista gazdaságtörténet témája. Az utóbbi nagy műve, a *The Economic History of India* előszavában kiemeli a mohamedán uralom és a brit uralom gazdasági hatásai közötti lényeges különbséget:

„Minden nép elvárja – s ez méltányosnak látszik –, hogy a hazájában behajtott adók jövedelmét lényegében véve a helyszínen használják fel. Ez így volt India múltjának legrosszabb kormányzatai idején is. A hatalmas összegek, melyeket az afgán és mogul uralkodók hadseregeikre fordítottak, a nagy fejedelmi házaknak és a katonák százazereinek, valamint azok családjainak fenntartását szolgálták. A pompás paloták és emlékművek, melyeket építettek, a fényűzés és pompa, melyben tetszelegtek, mind az indiai iparosokat, kézműveseket táplálta és támogatta. A nemesek és a hadsereg parancsnokai, subedarok, devanok és kazik, a tisztviselők tömege minden tartományban és minden kerületben követte az udvar példáját; mecsetek és templomok, utak, csatornák és víztárolók tanúskodtak bőkezűségükről vagy éppen hiúságukról. Az adók jövedelmének minden fejedlem uralma alatt – akár bölcs, akár ostoba volt –, a nép látta hasznát és a kereskedelem és ipar számára gyümölcsozott. De a Kelet-Indiai Társaság uralmának létrejöttével változás történt Indiában...”³⁹

Következik egy expozé a híres „drain” elméletéről, mely azonban túl közismert ahhoz, hogy bővebben foglalkozzunk vele.⁴⁰

Maradt a Mogul Birodalom hanyatlása és az angol hódítás közti átmeneti időszak kérdése, amely az angol történétírók jellemzése szerint a véres anarchia ideje volt, s ellentétével csak jobban kiemelte a Pax Britannica jótéteményeit. A nacionalista szemléletben ez az időszak egészen más jelentőséget kap a maratha epizód gyökeres újraértékelése következtében, mely döntő kapcsolatot teremtett a hindu múlt és az újkori nacionalista harc között. Mint a hinduizmusnak a több évszázados mohamedán uralom utáni politikai újjáéledése, a maratha konföderáció a hagyományos hindu királyság reinkarnációjának, ugyanakkor az újkori nacionalizmus előképének tűnik. Így aztán Annie Besant azt írja, hogy „Sivadzszi kormányzatának aprólékos pontosságú szervezete Csandragupta Maurya művére emlékeztet”; „szelleme, célkitűzései, felhasznált eszközei azonosak a mai indiai Nemzeti Párt szellemével, célkitűzéseivel, eszközeivel”.⁴¹ A maratha történelemnek ez az újraértékelése a helyi tudósok munkájának eredménye; ragyogó szintézisét a nagy reformátor, M.G. Ranade (1842–1901) készítette el 1900-ban megjelent *The Rise of Maratha Power* című művében. Ebben a könyvben Ranade a maratha állam születését az angol törté-

nészek, különösképpen Grant-Duff⁴² nézeteivel szembehelyezkedve valódi nemzeti mozgalom eredményeként mutatja be:

„A maratha hatalom fellendülése egy nemzet kialakulásának nevezhető folyamat megindulásának volt köszönhető... Ez egy egész, a nyelvi, faji, vallási és irodalmi kötelékekkel szorosan egybeforrasztott, és összetartozását a közös életmód kerülő útján, mint független politikai egységen keresztül megerősíteni akaró nép felkelése volt. Ez volt az első ilyen jellegű kísérlet Indiában ... Ebből kifolyólag hiányzott belőle a nagy európai népekre jellemző megalapozottság, de kétségtelen, hogy fő vonása az a nemzeti jelleg, mely megkülönbözteti más, hasonló kísérletektől.”⁴³

Más helyen azt írja a maratha konföderációval kapcsolatban, hogy az „egy valódi indiai nemzet kialakulásának” története.⁴⁴

A maratha epizóddal tehát megpróbálják megalapozni a nacionalista mozgalom legitimitását, kapcsolatba hozni azt az utolsó valóban hazai és hindu birodalommal, vagy birodalom-embrióval. A cél a legrégebb idők és az újkori periódus közötti kontinuitás meglétének megállapítása egy formáció: a hindu királyság folytonosságára révén; ez a formáció szakadatlan viszontagságokon ment keresztül, még a mohamedán királyságokat (legalább is Akbar Mogul Birodalmát) is beleértve és végül remélhetőleg egy hagyományos, de egyben modern indiai államban fog testet ölteni. Megfigyelhetjük, hogy az indiai struktúrák bizonyos folyamatosságának egyik fő érvét a faluközösségek alkotják; a fogalmat az angolok teremtették és semmi indiai nincs benne. De erre a pontra majd visszatérünk.

A nacionalista szerzők harmadik fő témája India egysége; nem csupán földrajzi és kulturális, de politikai és történeti egysége is. Ez reakció az angolok olyan irányú törekvéseire, hogy India alapvetően heterogén mivoltát hangsúlyozva az angol hódítás kizárólagos érdeméül tudják be az egy mástól ennyire elűtő területek politikai egységének megvalósítását. A nacionalisták szemében az indiai egység bizonyítéka a birodalmi struktúrák egy nagyjából megállapított terület keretén belüli rendszeres visszatérése. Az ókori India politikai egység-eszményének védelmében a nacionalista szerzők habozás nélkül elég messzire elmentek, ahogy ezt a Lajpat Rai könyvének előszavából vett példa mutatja.⁴⁵ A szerző idéz egy passzust Vincent Smithtől, melyben utóbbi – elismerve India földrajzi és kulturális egységét – tagadja, hogy a földrész teljes politikai egységessége valaha is megvalósult volna az angolok megérkezése előtt. Smith a maga részéről a meggyőző érvek hiányára támaszkodva zárja ki Asoka birodalmának határai közül a felszíget legdélibb részét. Lajpat Rai szerint nem lehet egy ilyen ki-

zárást csupán valaminek a hiányában megejteni, annak pozitív bizonyítékokra kellene támaszkodnia. Láthatjuk, milyen fontosnak tartják a nacionalisták a politikai egység kérdését.

Rendkívül kényes problémát vet fel e téren a jelentős mohamedán közösség létezése. A nacionalisták alapján véve az indiai nép etnikai egyése mellett szállnak síkra, miután az angolokkal ellentétben a mohamedán hódítók elvegyültek a hindu lakossággal. De ha a mohamedánok nem is számítanak külön fajnak, sok hindu nacionalista szemében más nemzetet alkotnak, miután, ahogy Tilak mondja, „a vallás a nemzeti hovatartozás egyik eleme”.⁴⁶ A hindu nacionalisták többsége ennek ellenére élénken ellenzi a mohamedánok szeparatista törekvéseit; egyesek, mint Bipin Csandra Pal az 1907-ben megjelent *Islam's Contribution to Indian Nationality* című írásában,⁴⁷ egy, a mohamedánok partikularizmusát figyelembe vevő államszövetséget javasolnak, de a kérdés megosztja a nacionalista tábor, felfedve az indiai történelem eme változatának korlátait: hogy nemképes kielégítő módon befogadni, beépíteni a nép vallási megosztottságának alapvető tényét.

Ennek egyik oka kétségkívül az európai modellek túl népies alkalmazása. Mert a nacionalista történelem kidolgozása nagy mértékben a különböző európai eszmeáramlatokból kiinduló indiai ideológusok összefoglaló munkásságának eredménye.

Az európai hatások

Az indiai értelmiség az 1860-as évekig teljesen az angol liberális eszme befolyása alatt állt. Az európai népek mozgalmait és az Európa országait felkavaró különböző eszmeáramlatokat kevéssé ismerték, mert európai munkákból angol fordítás ritkán készült, vagy alig került forgalomba és kevés indiai értelmiségi beszélt az angolon kívül más nyugati nyelvet. Az 1870-es évektől kezdve változtak a dolgok; az indiai értelmiség fogékonyabbá kezdett válni a nagy európai eszmék iránt, nyelveket kezdett tanulni, sőt többet is utazott. Éreztetni kezdte hatását a – főleg német – romanticizmus és segített India értelmiségének, hogy fokozatosan függetlenítse magát az angol liberális példaképek kizárólagos uralmától.

Kezdetben a német orientalista iskola munkái gyakoroltak döntő hatást, mert értelemszerűen Mill bírálatát jelentették. E tekintetben fontos szerepet játszott Christian Lassen (1800–1876)⁴⁸, aki 1847 és 1861

között kiadott Indische Altertumskunde-jában elég pozitívan értékelte a hindu, főleg a buddhista kultúrát. Lassen műve – noha kétségtelenül némi időeltolódással⁴⁹ – ismertté vált Indiában és Millnél jóval nagyobb, részletesebb tudományos képzettsége bizonyára megerősítette az angol történész opponenseit. Sőt az is lehet – bár ez még bizonyításra vár –, hogy Hegel e tanítványának szigorú ítélete az India történetében „negációs tényező”-nek tekintett Iszlámról befolyásolt egyes hindu nacionalistákat. De a legismertebb német szerző kétségkívül Max Mueller volt, a Sacred Books of the East kiadója. Ezek a könyvek sokat tettek Európában India jó híréért. Az orientalisztika németországi és – kisebb mértékben – franciaországi megújulása kiegyenlítette az angol orientalista iskola hanyatlását, s arra ösztönözte az indiai értelmiséget, hogy újból büszke legyen hazája múltjára.

A német romantizmus hatása politikai téren még magát a nemzet koncepcióját is érintette és elvegyült az olasz Risorgimentoéval, melynek 1880 után nagy visszhangja volt Indiában. Valóban erősen elterjedt egy, részben Fichtét és Herdert, részben Mazzinit idéző ultra-romantikus nemzet-koncepció. Megtaláljuk ezt például Bipin Candra Palnál,⁵⁰ aki Mazzinótól kölcsönzi a nemzetnek „egy nép egyéni jellege”-ként való meghatározását, csupán az „individualitás” kifejezést –, mely szerinte túlságosan magán viseli az Indiának idegen „individualizmus” bélyegét – helyettesíti a német romantikusok kedvelt „Volksggeist”-je egyenes utáztatának tűnő „perszonalitás, személyiség” kifejezéssel. B.C. Pal szerint minden népet egy sajátos „Weltanschauung” jellemez, a (mindig a hindu-indiai kettős értelemben vett) hinduk Weltanschauungját a Nyugat materializmusával ellentétben a szellemi értékek domináló hatása jellemzi. A hindu (vagy indiai) nép ezzel annyira tág meghatározást nyer, hogy már szükségtelen számára olyan jellegű etnikai és területi alapokat keresni, amilyeneket a hétköznapi népek keresnek maguknak. Láthatjuk az eltolódást az itt ügyesen egyesítő romantikus nemzet-koncepcióhoz képest.

Ha ideológiai síkon a német befolyás volt is a döntő, az írországi és olasz modellek politikailag jelentősebbek voltak, s lehetővé tették, hogy az indiai nacionalisták fokozatosan függetlenítsék magukat az angol liberalizmustól örökölt, szigorúan gradualista problematikától s eljussanak a tömegekre támaszkodó nemzeti harc koncepciójához. E tekintetben a döntő befolyást Mazzini gyakorolta; vitathatatlanul ő a 19. század végi és 20. század eleji indiai nacionalisták nagy hőse. Surendranath Bannardzsi egyik első nyilvános felszólalásán dicsőítő beszédet mondott az olasz forradalmárról,

míg Savarkar marathira fordította egyes írásait. Maga Gandhi Hind Szvadász című pamfletjében a nacionalizmus mazzinista koncepciójára hivatkozott,⁵¹ ellenezve egy kizárólagosabban politikai és a társadalmi emancipációval kevésbé törődő garibaldista koncepciót.

Az olasz példa után kétségkívül Írországré hatott leginkább az indiai nacionalistákra, miután Annie Besant személye és a kifejező nevű Home Rule League révén közvetlen kapcsolatba kerültek. A 19. század végétől a nacionalista írásokban egyre több utalást találunk más népek, különösen az osztrák birodalom nemzetiségeinek harcaira; kimutatható tehát bizonyos internacionalista törekvés, annak szüksége, hogy összekapcsolják India harcát más népekével. De azért az indiai nacionalisták történelmi látóköriek kiszélesedése ritkán lépi túl Európa határait. Ritkák a Kínára és Japánra vonatkozó utalások, noha ez utóbbinak Oroszország fölött aratott, 1905-ös győzelme nagy visszhangot keltett. Ezt a még erősen Európa-centrikus képet jól szemlélteti a nagy emberek Lajpat Rai által javasolt kalendárium,⁵² melyben Washington, Cavour, Mazzini, Bismarck, Kossuth, Emmet, Parnell neve szerepel Pratap, Rāmdász, Guru Gobind Szing (Singh) Szivadzsi (Sivāji), Tipu szultán és Dzsanszi Ránijáé (Jhansi Rani) mellett.

Egyesek hasonlóságot igyekeznek találni India és az újabban egyesült európai nemzetek történelmi fejlődése között is. Egyes szerzők (Ranade, Annie Besant) nyíltan összehasonlítják a maratha konföderációt Poroszországgal, Piemonttal, Szivadzsit Cavourral és Bismarckkal. Az ezzel járó elképzelés az, hogy ha az angol hódítás közbe nem jön, a Maharashtra lehetett volna a mag, mely körül német vagy olasz mintára létrejön India fokozatos egyesítése. (Elfelejtik, hogy 1763-ban, Panipatban az afgánok és nem az angolok mérték a maratha terjeszkedésre a döntő csapást.)

Bár a nem-angol befolyás egyre jobban érezhető, azért egyes angol szerzőknek továbbra is nagy a visszhangja és még mindig befolyásolják – gyakran döntő módon – a nacionalista gondolkodást. A nagy emberek szerepét hangoztató nacionalista szerzőknél felismerhetjük Carlyle kedvenc romantikus egyéniség-elméletének visszhangját. India története a nacionalisták szemével nézve gyakran egy sor ragyogó, egy-egy kivételes személyiség által híressé tett epizódra korlátozódik. E személyek némelyikét igyekeznek egy Napoleon vagy egy Charlemagne színvonalára emelni; nyilvánvaló a szándék, hogy megmutassák: Indiának is vannak nagy emberei, akik semmiben sem maradnak el az európaiaktól, de nyilvánvaló egyben az angol romantícizmusra jellemző herosz-koncepció hatása is. Ám a legdöntőbb hatású angol eszmeáramlat a faluközösség teoretikusaié volt. Ez alapvetően romantikus áramlat, az előző korszak orien-

talista iskolájának utóda, de legfontosabb képviselői között ott találjuk az összehasonlító szociológia megalapítóját Sir Henry Mainet (1822–1888). Láttuk a „faluközösség” (village community) kifejezés szerepét az ókori hindu politikai rendszer nacionalista rekonstrukciójában. Az tehát, ahogy a nacionalista szerzők felhasználták az angol munkákat, az indiai nacionalista eszmére jellemző fogalomrendszer „túlideologizálási” vagy fokozási folyamatának szép példája. A faluközösség mítosza valójában az angol szellem alkotása, szembesítve egy olyan indiai társadalmi ténnyel, mellyel alig tud mit kezdeni. A mítosz születésére vonatkozóan az olvasó forduljon Louis Dumont egyik jelentős cikkéhez,⁵³ melynek elemzését itt figyelemmel fogjuk kísérni. Figyelemreméltó, hogy a nacionalista szerzők eltúlozták az angol szövegekben – noha különböző fokon – már észlelhető eszményítést. Az angol szerzők, amint azt Louis Dumont megmutatta, csakugyan hajlottak az indiai faluszervezet hierarchikus és egyenlőségellenes jellegének minimalizálására, de nem tagadták teljesen. Az a helyzet, hogy „a 19. század elejének hivatalnokai az egyenlőtlenséget magától értetődőnek vették, vagy legalább is úgy gondolták, hogy természetes és hogy minden társadalomban megtalálható”.⁵⁴ Így esik, hogy mikor R.C. Dutt által sok mindenben követett Elphinstone egy helyen célzást tesz kétféle típusú falusi hűbérbirtok létezésére, ezt a passzust Dutt a viláért sem idézi, annyira fáradozik a faluközösség szigorúan egyenlőségi jellegének megállapításán, hogy aztán az angol uralom szemére vethesse egy alapvetően demokratikus intézmény elpusztítását.⁵⁵ Ugyanez a felfogás található Bipin Chandra Palnál, aki azt írja, hogy „a családfők... akár a faluközösségben, akár a kaszt-céhekben vagy a felsőbb állami szervezetben mindig egyenlők voltak az egyenlők között”.⁵⁶

Az indiai közösséget elavult formának, egy, az indo-európaiak számára közös régi társadalmi szervezet tanújelének tekintő Maine komparativista elmélete szintén igen erős értelmi eltolódáson ment át. Ranadenak a *Local Government in England and India*⁵⁷-ről írt munkájában szerepel az a gondolat, hogy az indiai közösség eredetileg a többi országokban találhatónál tökéletesebb forma volt; mindez azért, hogy végül bizonyítsa az angolok által végrehajtott helyi közigazgatási reformoknak a helyi „gentry”-re nézve kedvezőbb irányú eltolódását. Más szerzők az intézmények e közösségét az újkori politikai követelések alátámasztására használják fel; ez teljesen ellentétes Maine saját politikai eszméivel; ő éppen azt ajánlotta, hogy az indiai politikai társadalomban ne siettessék az átmenetet a statutumtól a szerződésig.⁵⁸

A faluközösség idealizálásának a nacionalista szerzőknél kettős szerepe van: egyrészt bemutatni az indiai társadalom demokratikus, vagy legalább is nem autoritárius hagyományainak régiségét, másrészt minden szinten elleplezni a hierarchia létezését. Így jutunk el a korszak nacionalistáinak a kasztokkal kapcsolatos különös hallgatásához is. Általában nem vesznek róluk tudomást, vagy ha megemlítik őket, mint Bipin Csandra Pal a már idézett szövegben, beolvasztják a céhbe (innen a „céh-kaszt” különös kifizetése). Hierarchikus jellegét teljesen eltüntetik, egyszerű munkamegosztási jelenséggé, sőt a termelők demokratikus szövetségévé válik. Hogy magyarázható a kasztrendszernek ez az elleplezése? Kétségtől a társadalmi reformoknak arra a nagy vitájára kell hivatkoznunk, mely 1880-ban megmozgatta a nacionalista köröket. Ebben a körben egy egész, főleg Ranade által képviselt áramlat védte azt a gondolatot, hogy Indiában a társadalmi reformnak, azaz bizonyos „barbár” szokások és néhány, a kasztrendszerhez hasonló „archaikus” intézmény eltörlésének kell megelőznie a politikai reformot és a népképviselési intézmények létesítését. Ez ellen az elmélet ellen különösen Telang küzdött,⁵⁹ szerinte a társadalmi reformok csak egyidejűleg megreformált politikai kontextusban bontakozhatnak ki. Telang eszméi elterjedtek s a társadalmi reform bizonyos mértékig „zárójelbe került”, sőt odáig jutottak, hogy védeni és idealizálni kezdték a hagyományos intézményeket, melyeket a reformátorok előző generációja halálra ítélt. Ez a – kétségtől a hindu „revivalizmus” hullámához kötődő – visszafordulás súlyos következményekkel járt az indiai nemzeti mozgalom jövőjére nézve és olyan koncepcióhoz vezetett, mely szerint a kaszt tisztán „gazdasági” intézmény, vagy (a kaszt és a rokonság közti kapcsolat fennállásának tényéből kiindulva) a „magán”-szférához tartozik; a kasztrendszernek a társadalmi és politikai rendszerben elfoglalt központi helyéről elfeledkeztek. Persze ez az „elfelejtés” a nacionalista mozgalmat uraló felső kasztok érdekeinek kedvezett, de számos szerzőnél bizonyos kulturálódást is tükröz: miután az indiai társadalmi tényre gépiesen alkalmazott európai típusú modellbe a kasztrendszert beilleszteni lehetetlen, kivetették a történelemből.

Pedig egyes szerzők megpróbálták, legalább részben, megszabadulni az európai modellektől és igyekeztek megteremteni a nyugati történeti értekezés és a hindu felfogás szintézisét. Szembekerültek az evolúcionizmus hatását erősen magán viselő uralkodó koncepcióval.

Két történeti iskola

Bár a nagy történeti témák közösek minden nacionalista szerzőnél, különbséget kell tenni az evolucionizmust elfogadó és az azt tagadó áramlat között.

Valójában Bankimcsandra arra irányuló kísérletének, hogy összeegyeztesse Herbert Spencer evolucionista filozófiáját a hindu koncepcióval, nem volt folytatása. Így összegezzhetjük a bengáli szerző meglátását.⁶⁰ „A filozófia és a tudomány azt tanítja, hogy a 'társadalom világa' a szervezett élet legmagasabb formája és hogy a 'hazaszeretet' az az érzés, mely lehetővé teszi, hogy az ember felemelkedjék ebbe a világba; másrészt Krisna, a hinduk istene szentesíti a hinduk jogát egy olyan világért való küzdelemre, melyben dharmájuk tökéletesen megvalósulhat. Az indiai nacionalizmus létezése tehát kétszeresen is indokolt, mivel a fejlődés legmagasabb fokán áll, s mivel isten is szentesítette.”

A nacionalista szerzők nagy része kevésbé árnyalt olvasatot készít az evolucionizmusról, s főleg a társadalmaknak a politikai és társadalmi önállósulás felé tartó haladását jegyzi meg belőle. Ők a jövődöbéli, a szellemi és anyagi haladás társításának eredményeként létrejövő aranykort látják. Figyeljük meg a gyökeres szakítást az indiai felfogással, mely szerint az aranykor nem játszódhat egy történelmileg meghatározott jövőben. Az indiai történelem interpretációjában időnként megérezni ezeket az evolucionista eszméket. Bipin Csandra Pal úgy írja le a mogul birodalmat, mint az *a priori* India végső sorsaként elfogadott politikai egyesülési folyamat egy döntő szakaszát; a maratha konföderációt számos szerző a modern nemzet-koncepció úttörőjeként ábrázolja; ebből a szemszögből nézve maga a brit uralom is haladás, mint ahogy azt R.C. Dutt *Economic History of India* című munkájának előszavában is tanúsítja:

„Az angolok, ha nem is teljes elégedettséggel, de legalább is jogos büszkeséggel tekinthetnek Indiában elért eredményeikre. A lehető legnagyobb jót, a békét adományozták India népének. Bevezették a nyugati oktatást, érintkezésbe léptettek egy ősi kultúrájú népet a modern gondolkodással, a modern intézményekkel és étellel. Felépítettek egy közigazgatást, mely igaz, hogy idővel szükségszerűen átalakításra szorul, de azért erős és eredményes. Bölcs törvényeket alkottak, s a többi országokéval egyenértékű, kifogástalan törvényszékeket hoztak létre. Ezek olyan eredmények, melyeket a britek Indiában végzett munkájának minden becsületes szemlélője megcsodál.”⁶¹

Dutt szemében még Indiának az Indiai Társaság rablópolitikája által előidézett s a „drain”-nel folytatódó elszegényedése is valamiféle történelmi baleset, melyet jóvá lehet tenni. Azért bírálja a brit hatóságok gazdaságpolitikáját, mert úgy látja, ellentmondásban áll az angolok általa elismert, haladást terjesztő küldetésével. Mert Dutt, mint sok más, erősen a liberalizmus hatása alatt álló nacionalista szerző, történelmi szükségszerűségnek tartja az angol hódítást. Nagyon jellemző, ahogy Dutt a szipoj lázadást értelmezi az 1907-ben megjelent *History of India*-ban. Az angol szerzőket követve (és Marxot, tehetnék hozzá, bár nem lehet tudni, hogy Dutt olvasta-e), kétségbeesett felkelésnek látja, mely – a történelem uralkodó irányával ellentétes lévén – eleve bukásra volt ítélve. A könyv Viktória királynő 1858. proklamációjának dicsőítésével végződik; szerinte ez bizonyos mértékig India történetének csúcspontja, amennyiben olyan korszakot nyit meg, mely a törvényes uralomé kellett volna legyen.⁶² A proklamáció dicsőítése természetesen az ígéreteiket be nem tartó brit hatóságok ténylegesen követett politikájának leplezett bírálata; a cenzúra miatt egyébként gyakran jelenik meg a nacionalista kritika a múlt egyes személyeinek vagy politikájának dicséretéeként, hogy ezzel jobban kiemelje az adott pillanat vezetőinek álnokságát. A mérsékeltek e bírálatok ellenére pozitívan ítélik meg a brit uralmat és a szélsőségesek azok, akik elsőnek kérdőjelezik meg ezeket a nézeteket. Az evolúcionizmus hatása azonban még náluk is gyakran érezhető. Bipin Csandra Pal olyan indiai történelemelméletet terjeszt elő, melyben a vallási jelenségek is megkapnák jogos helyüket, az India sajátos sorsának tekintett szellemi élet teljes megvalósulását mégis a jövőbe helyezi. Nála az evolúcionizmusnak olyan spiritualista változatát találjuk, mely egyes oldalait tekintve Bankimcsandrához áll közel.

Bár a nacionalista szerzők többségénél nyilvánvaló az evolúcionizmus hatása, azért az európai felfogás bizonyos elemeinek elsajátítása mellett néhányan mégis megpróbálnak hűségesek maradni egyes hagyományos hindu koncepciókhoz. A történelem e partikularista koncepciójának legérdekesebb képviselője egy marathi nyelvű újságíró, Shivaram Mahadeo Parandzsape (Paranjape, 1864–1929),⁶³ Tilak tanítványa, aki *Kal* című lapja szerkesztői cikkeiben (a *Kal* szó marathi nyelven történelmet, időt és halált jelent) elmélkedik a történelemről s egyben képet ad az e tárgyról keveset író Tilak történetfelfogásáról is. Parandzsape nézetei az 1870-es évek végén a Maharashtra antiliberális, keresztényellenes, angolelles szellemi reakciójának légkörében alakultak ki. Ez egyben a maratha múlt újra felfede-

zésének korszaka is, melyben nagy szerepet játszott a tudós, V.K. Radzsavade (Rajawade, 1864–1926). Ezek a körülmények kétségtelenül magyarázatot adnak arra, hogy a történelem központi szerepet játszik Parandzsape gondolkodásában. Történelmi műveltsége elég szokatlan ebben a korban, mert érdeklődése nem korlátozódik az indiai és európai történelemre, hanem kiterjed az amerikai és a kínai történelemre is. Ezt a nagy történelmi műveltséget használja fel a Kal szerkesztői cikkeiben, melyek a célzások mesteri használata révén valóságos lángcsóvaként zúdulnak a brit uralomra. Parandzsape, mint buzgó hindu, India nagyságát teljes egészében annák hindu múltjában látja és a muzulmán uralom szakaszait, még inkább az angol uralomét a hanyatlás és elnyomás korszakainak tekinti. Nem csak azt veti az angol uralom szemére, hogy tönkretette az országot, de azt is, hogy megrontotta a vezető réteget, elvágván őket a hagyományos értékektől.

Írásaiban Parandzsapenak két lényeges célkitűzése van: egyrészt el-lensúlyozni az angol oktatásnak az indiai fiatalságra gyakorolt hatását, visszaadván nekik a saját múltjuk iránt érzett büszkeséget, másrészt történelmi példák segítségével terjeszteni a forradalmi mozgalom filozófiáját.

Parandzsape történet-elmélete az imperializmus és a nacionalizmus két alapvető kategóriája közé tagolódik: szerinte a világtörténelem lényege e kettő harcából áll. Az imperializmus az ő meghatározásában eltvelyedés, a természet törvényeinek megsértése: a nemzeti függetlenséget az emberi szellem természetes törekvésének tartja, sőt az éhséghez, vagy az alvászükséglethez hasonló biológiai ösztönnek nevezi. Az imperializmus megrontja megvalósítóit és lealacsonyítja áldozatait, míg a függetlenségi harc a szellemi megújulás egyik tényezője. Parandzsape szerint az imperializmus és a nacionalizmus elválaszthatatlanul összefügg: az imperializmus szükségszerűen előidézi a nacionalista reakciót, s az végül elpusztítja. Számos példát talál erre India, valamint minden nagy birodalom történetében. Szerinte a nacionalizmus győzelme végső soron elkerülhetetlen. Ezzel a tétellel találkozunk Tilaknál is, ő azonban óva int a forradalmi fatalizmustól és hangsúlyozza, hogy egy ilyen végkifejlet eléréséhez tudatos cselekvés szükséges.⁶⁴

A birodalmak felemelkedésének és hanyatlásának okait kutatva Parandzsape különösen nagy figyelmet szentel a vallási tényezőknek. A val-lás – úgy véli – nagy erejű fegyver lehet az imperializmus elleni harcban, főleg, ha az elnyomottak vallása nem azonos az elnyomókéval, mint India esetében is. A szenvedélyesen keresztényellenes Parandzsape biztató jelet lát a boxerlázadásban.

A birodalmak bukásának összetevői közül Parandzsape kiemeli a zsoldos csapatok felhasználására irányuló törekvést; ezek a csapatok végül mindig fellázadnak, ahogy ezt az indiai szipoj-lázadás is bizonyítja. Elméletet dolgoz ki a természetes határokról is; a birodalmak az ilyen határok túllépésével teszik ki magukat a vereségnek, melyet a rivális birodalmak beavatkozása is siettet. Parandzsape tehát egész elméletet ad elő a birodalmak bukásáról, egy sor átlátszó célzással arra a sorsra, mely a britekre vár Indiában. Magában a témában Gibbon óta egyáltalán nincs semmi eredeti, de a mód, ahogy azt Parandzsape kezeli, eléggé új a korszakhoz képest.

Ezzel az imperializmus-elmélettel párhuzamosan előáll egy, a nacionalista forradalomnak a svájci, görög, észak- és délamerikai példákra alapozott elméletével is. Szerinte a forradalom sikerének feltétele a nemzeti tudat létezése, a rendelkezésre álló emberi erőforrások totális mozgósítása, hit a nemzeti kultúrában és akarat az elnyomás elleni harcra. Az objektív feltételeknek egyáltalán nem tulajdonít fontosságot. India történetében a mongolelles maratha felkelést tekinti a sikeres nacionalista forradalom legjobb példájának. Szerinte az 1857-es lázadás végső bukása ellenére is a követendő utat mutatja.

A történelmet Parandzsape szerint egyedül az igazolja, ha használ a nemzet ügyének. A nacionalista szimbolika megteremtésére irányuló kísérleteihez nagy ügyességgel használ fel bizonyos kifejezéseket és eseményeket. Ilyen módon játszik a „mukti” (a lélek vallási értelemben vett felszabadulása) kifejezéssel, politikai értelmet adva neki. A Delhi-i mondol trón lerombolását, a maharatta portyázók egyszerű fosztogatását az indiai muzulmán uralom végét jelző, erősen szimbolikus akcióként mutatja be. Munkája kísérlet egy erősen idealizált, de az új nemzedéket az elnyomás elleni harcra ösztönző múlt rekonstruálására. Parandzsape ereje abban áll, hogy írásainak elterjedése nem korlátozódik az elnyugatosított értelmiségiek egy szűk körére. Marathi nyelvű lapja eléggé elterjedt és Maharashtra tanult ifjúságának jelentős részéhez közel állt.

Egyes írásai valóságos történetfilozófiává emelkednek, mely a következőképpen összegezhető: Az időről csak mulékony ismeretünk lehet, ugyanez áll a történelemre (szójáték a kal-lal); a történelem megértése alapvetően szubjektív folyamat, bár ez a szubjektivitás bizonyos mértékben ellenőrizhető a történelmi anyag természetének megfelelő tudás által. Amit mi történelemnek nevezünk, csupán megfigyelt történések áradata, s a történelem nem lehet valóban tudományos jellegű, bár bizonyos sza-

bályokat meg lehet határozni a történelmi anyagok hasznosítására. Parandzsape a történelmet ciklikusan és nem lineárisan fogja fel; szerinte a történelem szükségszerűen megismétli önmagát, mert alá van vetve az élet örök és megváltoztathatatlan törvényeinek. Látható, mennyire igyekszik a hindu idő-felfogást és a fejlődés tagadását a történelemre alkalmazni.

Parandzsape koncepciói hatással voltak számos marathi szerzőre, különösen Savarkarra, aki a *The Indian War of Independence*-ben hozzáfogott az 1857-es lázadás szabályszerű rehabilitációjához; ennek köszönheti a kitiltást és a rendőrség zaklatásait. Savarkar alkotta meg az 1857-es lázadás, mint „szabadságharc” mítoszáét; ez a mítosz a tudományos cáfolatok ellenére is nagyon népszerű még Indiában.⁶⁵ Szerves összefüggést teremt a felkelés és a nacionalista mozgalom között, holott eddig a lázadás témája gyakorlatilag tabu volt. Műve vitathatatlannal a forradalmi maratha történeti iskola csúcspontja, melynek életképessége kétségkívül azzal magyarázható, hogy Maharashtarában maradtak fenn legtovább (1818-ig) a hazai politikai intézmények, s itt voltak a legkiirthatatlanabbak a nemzeti hatalom emlékei. De erőfeszítései ellenére, hogy hű maradjon a sajátos hindu felfogáshoz, még ez az erősen nyugatellenes iskola sem mentes az európai hatásoktól. Állhatatos ragaszkodása a háborúnak a nemzeti tudat kialakulásában játszott szerepéhez Treitschke koncepcióit tükrözi, radikális iszlámenessége pedig talán Lassenét. Erősen rányomja bélyegét az indiai nacionalizmus egy teljes áramlatára, mindazonáltal marginális marad, mert Gandhi és az 1920 utáni főbb nacionalista vezetők közelebb állnak a liberális koncepciókhoz.

Összefoglalásul hangsúlyozni kell, mennyire fontos az indiai nacionalista ideológia megteremtésében egy történelmi koncepció kidolgozása, de egyben rá kell mutatni annak fonák hatásaira is. India esetében a nemzetnek valóban nem voltak pontosan meghatározott etnikai, nyelvi, vagy területi bázisai, kulturális egységét pedig megkérdőjelezte a hinduk és a mohamedánok közötti fokozódó ellentét; a nacionalista ideológusok különösen sürgető feladatává vált tehát a nagy, egységesítő mítoszok megteremtése. Egy ilyen *par excellence* historicista században, mint amilyen a 19. század volt, természetes, hogy a történelemtől várják el e mítoszok megalkotását. A nacionalista történelem kidolgozása annál is sürgetőbb volt, mert a britek Mill és követői munkáit háborús gépezetként fordították a születő nacionalizmus ellen. A nacionalista szerzők tehát munkához láttak, s egy elég szűkös anyag alapján sikerült a nagy erőmutatvány, a nemzeti történelem egy összefüggő változatának létrehozása. De e célból

kénytelenek voltak a komparatív módszer használatához folyamodni, ami oda vezetett, hogy Indiát egy alapvetően evolúcionista európai történeti modell öntőformájába eröltették, s az nem mindig számolt az indiai társadalmi jelenségek sajátosságaival. Felhasználva bizonyos európai munkákat, kidomborítva azok eszményítő jellegét, hozzáfűzve saját, gyakran ösztönös megérzésen alapuló felfedezéseiket, tartós mítoszokat hagytak a következő nemzedékre: a hindu alkotmányos királyság és annak szükség-szerű következménye, a falusi demokrácia és autarkia mítoszáét, valamint India egykori politikai egységéét. Ezek a mítoszok, melyeket Gandhi beépített hatalmas új-hindu látomásába, s melyeket beszédei terjesztettek, az indiai tömegek politikai műveltségének szerves részévé váltak és igen nagy mértékben hozzájárultak az angolelles politikai mozgósítás sikeréhez, mely végül a függetlenséghez vezetett. De nem elégedhetünk meg az ideológia szerepének funkcionalista szemléletével, elhanyagolva a hosszú lejáratú fonák hatásokat, melyeket ezeknek az ideológiai konstrukcióknak széleskörű elfogadása teremtett. Valójában az indiai társadalmi összefüggések, különösképpen a mezőgazdasági viszonyok valódi természetét és az indiai társadalom különféleségét igyekeztek elrejtteni. A nacionalista történelem, mely fő vonásaiban már 1920 után felrajzolódott, még ha a következő periódus nacionalista történészei finomították is az egyes pontokat, kétség-telenül segítette az imperializmus elleni tömörülést (noha India megosztása nem volt elkerülhető), de figyelmen kívül hagyva a vallási megosztás és a kaszttrendszer által felvetett problémákat, nem mozdította elő azoknak a nehézségeknek a világos felismerését, melyekkel a ma Indiája szembekerül abbéli törekvésében, hogy korszerűsítsen egy, a változásnak különösképpen ellenálló társadalmat.

Jegyzetek

1. A történelmi hagyományok hiányára a régi Indiában lásd pl. *M. Biardeau*: L'hindouisme. Anthropologie d'une civilisation. Párizs, 1981. Az egyetlen ókori krónika, mely eljutott hozzánk, a Rājataranginī vagy Kasmiri Krónika. Lásd *A. I. Bas-ham*: The Kashmir Cronicle, in: *C. H. Philips* kiad. *Historians of India, Pakistan and Ceylon*. London, 1961. 57–65.
2. Főbb művek ebből az iskolából *H. C. Raychaudhuri*: The Political History of Ancient India. Kalkutta, 1923.; *K. P. Yayaswal*: Hindu Polity. Kalkutta, 1924.; *R. K. Mookerji*: Harsha. London, 1926.; *H. C. Ojha*: Rajputānākā-itihāsa. Benares, 1925–1941. Egy általános clemzésre vonatkozóan lásd *R. Thapar*: Interpretations of Ancient Indian History. in: *Ancient Indian Social History*. Delhi, 1978. 1–25.

3. *James Mill*: History of British India. 2. kiad. 1820. London, II. köt. 135. idézve: *E. Stokes*: The English Utilitarians and India. c. munkájában, Oxford, 1959. 53.
4. *Mill*: History, II. köt. 166–167. idézve *E. Stokes*: The English Utilitarians. 54. A fordítás, mint a cikkben idézett többi passzusé is, *C. Markovits* munkája. Csofaldkozunk, hogy Mill művét még soha nem fordították le franciára.
5. Sir William Jonesről lásd *S.N. Mukherjee*: Sir William Jones. A Study in Eighteenth Century British Attitudes to India. Cambridge, 1968.
6. Smithről lásd *A.L. Basham*: Modern Historians of Ancient India. in: *Philips*: Historians of India... 260–293., különösen 266–274.
7. A bengáli reneszánszról lásd egyebek között *S. Sarkar*: Bengal Renaissance and other Essays. Delhi, 1970.; és *D. Kopf*: British Orientalism and the Bengal Renaissance. Kalkutta, 1969.
8. *D. Kopf*: British Orientalism. i. m. 263.
9. Idézve bengálból angolra fordítva, in: *T.W. Clark*: The Role of Bankimcandra in the Development of Nationalism. in *Philips*: Historians of India... i. m. 429–445.
10. Például in *Mrinali*, kiad. 1869.
11. A *Specches of Babu Suredranath Banerjea*. 1876–1880. Kalkutta, 1880. Újra bemutat. in: *E. Kedourie*: Nationalism in Asia and Africa. London, 1970. 225–244.
12. *Kedouire*, 226.
13. A bárdikus költemények történelmi értékéről lásd *C. von Fürer-Haimendorf*: The Historical Value of Indian Bardic Literature. in *Philips*: Historians of India..., 87–93.
14. *Kedourie*, 230.
15. uo. 235.
16. uo. 238.
17. uo. 241.
18. *Bipin Chandra Pal*: Writings and Specches. I. köt. Kalkutta, 1958. 37–41.
19. uo. 37.
20. uo. 37.
21. *V. Savarkar*: The Indian War of Independence. London, 1909.
22. uo. 1.
23. Lásd *J.H. Voigt*: Nationalist Interpretations of Arthacastra in Indian Historical Writing. in: *S.N. Mukherjee*: The Movement for National Freedom in India. St. Anthony's Papers, 18., Oxford, 1966. 46–66.
24. *K.P. Jayaswal*: Introduction to Hindu Polity. The Modern Review, Kalkutta, 13. köt. 1913. 535–541.; 664–668. és 14. köt. 1913. 77–83.; 288–291. Idézve in *Voigt*, 52. A témára az 1924-ben megjelent könyvben visszatért és rendszerezte.
25. *A. Besant*: A Bird's eye View of India's Past as the Foundation for India's Future. Madras, 1. kiad. 1915.
26. *Lajpat Rai*: Young India. New York, 1916. 1. kiad. (2. indiai kiad. Delhi, 1965.)
27. *Annie Besant*, i. m. 4.
28. *Lajpat Rai*, i. m. 73.
29. *K.T. Telang*: Select Writings and Speeches. Bombay, 1916. II. köt.
30. *Lajpat Rai*, i. m. 74.
31. *Kedouire*, 238.

32. Az aranykor-mítosz modern és tudományos változatára lásd *A.L. Basham*: *The Wonder that was India*. London, 1954. Francia fordításban: *La civilisation de l'Inde ancienne*. Párizs, 1976.
33. *B.C. Pal*, i. m. 39–40.
34. *Louis Dumont*: *La civilisation indienne et nous*. Párizs, 1975. 59–61.
35. uo. 58–59.
36. *Congress Presidential Adresses 1885–1935*. Madras, 1935. 489.
37. *B.C. Pal*, i. m. 40.
38. *Lajpat Rai*, i. m. 77–80.
39. *R.C. Dutt*: *The Economic History of India under Early British Rule 1757–1837*. I. köt. London, 1956. 8. kiad. előszó az 1. kiad. XII.
40. Az első nacionalisták közgazdasági nézeteire, különösképpen a „drain” elméletre lásd *B. Chandra*: *The Rise and Growth of Economic Nationalism on India*. Delhi, 1966.
41. *A. Besant*, i. m. 36.
42. *A History of the Mahrattas*. szerzője (Kiad. 1825)
43. *M.G. Renade*: *The Rise of the Maratha Power*. Bombay, 1900. 6.
44. uo. 7.
45. *Lajpat Rai*, i. m. 34–35. A 36. oldalon azt írja: „In fact I maintain that fundamentally India has been a nation for the last 2000 years ...”
46. *Tilak*, beszédek, *On the Greatness of Hinduism*. elhangzott Benaresben, 1906. január 3.-án és megjelent a *Speeches of Tilak 1889–1918*. Madras, évsz. nélkül, 66.
47. *B.C. Pal*, i. m. 42–57.
48. Lassenről lásd *A.L. Basham*: *Modern Historians of Ancient India*, in: *Philips*: *Historians of India*. 261–266.
49. Lassen egy passzusát egy indiai tudományos lap 1922-ben lefordította angolra, eszerint – az ilyen idegen nyelvű fordítások igen ritkák lévén – a mű bizonyos mértékben régóta ismert volt. *Ism. Basham*, 262.
50. *B.C. Pal*: *Indian Nationalism: Hindu Stand-Point*. in: *Speeches and Writings*, 63–90. különösképpen 68–69.
51. *Gandhi*: *Hind Swaraj*, Ahmedabad, 1938. 48–49.
52. *Lajpat Rai*, i. m. 40.
53. La „communauté de village” de Munro à Maine. in: *La civilisation indienne et nous*. 111–141.
54. *Louis Damont*, 121–122.
55. uo. 122. 2. sz.
56. *B.C. Pal*, i. m. 40.
57. *M.G. Ranade*: *Essays on Indian Economics*. Bombay, 1899. 216–243.
58. *E. Stokes* elemzése alapján a *The English Utilitarians*-ban, 313.
59. *Telang*: *Must Social Reform Precede Political Reform in India?* in: *Select Writings and Speeches*, I. köt. 259–268.
60. *T.W. Clark* szerint, in: *Bankimchandra ...* 435.
61. *R.C. Dutt*, i. m. VIII.
62. *R.C. Dutt*: *A Brief History of Ancient and Modern India*. Kalkutta, 1907.
63. Parandzsape történelmi felfogásának elemzését *B.G. Gokhale*-tól vettük: *Shivaram*

Mahadeo Paranjape. Nationalism and the Uses of the Past. in: *Journal of Indian History*, XLVIII. köt. II. 1970. aug. 259–274.

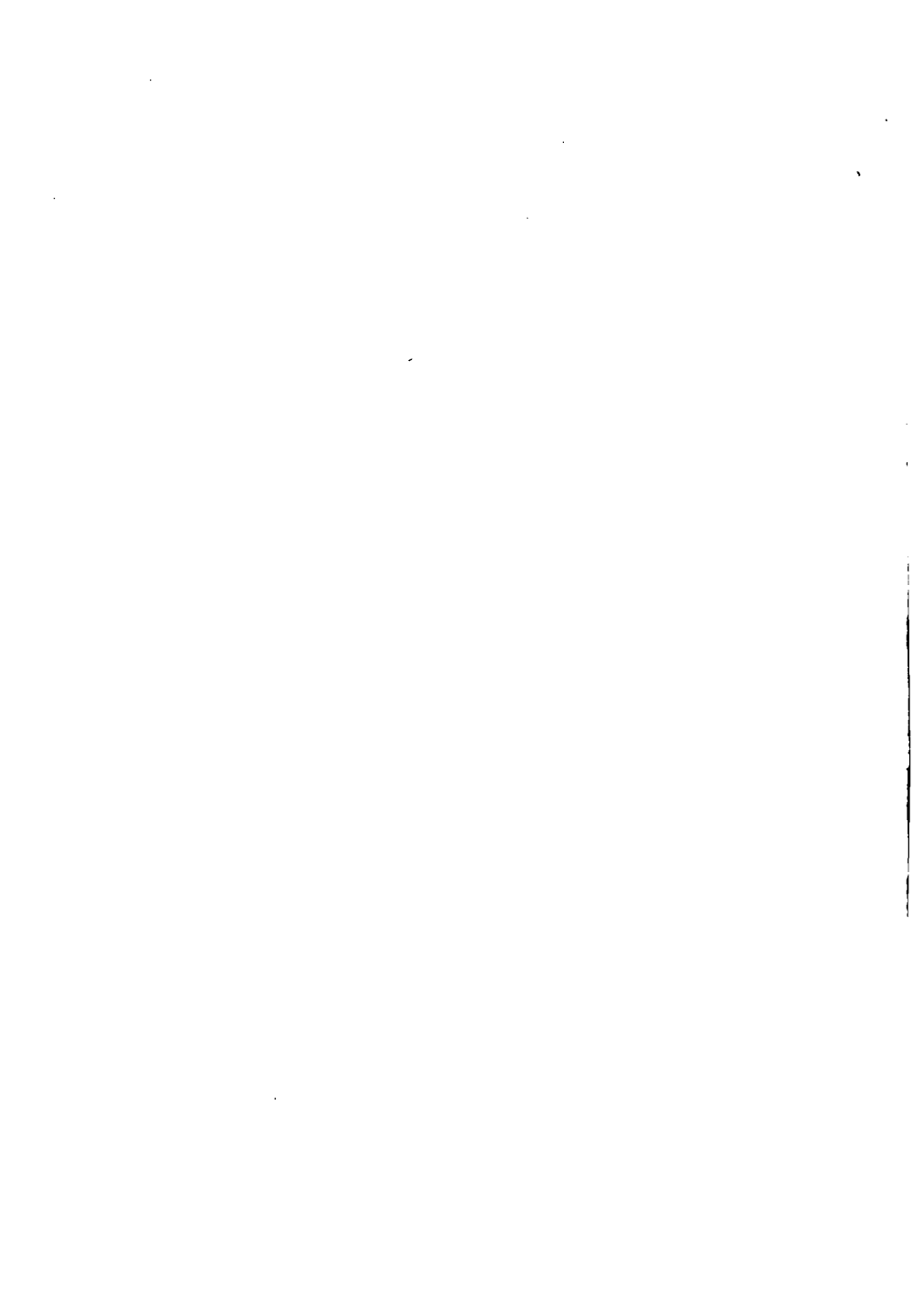
64. 1916. június 1.-én Tilak egy Ahmednagarban mondott beszédében kijelentette: „It will be seen from the condition of the word today that England will have some day or other to give liberty to the provinces and countries forming parts of the Empire under its control. This thing is to take place some day. It must take place. But, if you do not anything, then only it will not take place”. Marathiból ford. és kiad. in: *Tilak's Speeches on Home Rule*. Benares, 1917. 72.
65. Az 1857-i lázadással kapcsolatos két nézőpontot lásd *R.C. Majumdar: The Sepoy Mutiny and the revolt of 1857*. Kalkutta, 1957. és *S.N. Sen: Eighteen Fifty-seven*. Delhi, 1957.

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Globóbisa

'84/2

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

David Gaunt: Történelem és antropológia	3
Nathalie Z. Davis: Antropológia és történettudomány a nyolcvanas években	17
Michael H. Kater: Hitler társadalmi összefüggéseiben	28
Michael A. Ledeen: Renzo de Felice és az olasz fasizmusról folyó vita	61
Jeremy Noakes: A náci útja a hatalomhoz	77
Ian Kershaw: 1933: folytonosság vagy törés a német történelemben .	85
C. Vann Woodward: A populizmus jelentése és természete	95

Tájékozódás

J. Nagy László: Abd el Kader	102
Réti György: A Komintern és az albán kommunista mozgalom kez- detei	117
FOLYÓIRATREPERTORIUM (Válogatás 1980 második félév kül- földi folyóirataiból)	125

A címlap az „Oskolai Új Átlás...metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
gumban...deák ifjak által Budai Ázsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest V. József Nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92,— Ft, példányonkénti eladási ár: 23,— Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8414736 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

DAVID GAUNT:

TÖRTÉNELEM ÉS ANTROPOLÓGIA

(*David Gaunt: Memoir on History and Anthropology.*
Stockholm, 1982. 9–33.)

1. Kölcsönhatások

Első pillantásra a történészeknek és az antropológusoknak nem sok közük van egymáshoz. Mi köze lehet – kérdezhetnénk – egy kutatónak, aki egész életét egy elszigetelt újguineai törzs tanulmányozásával töltötte, egy történészhez, aki Észak-Európa faiparát vizsgálja. Remélem a következőkben tisztázni tudom ezt a kapcsolatot.

A történészeket szinte megigézi az antropológia, és az antropológusok is érdeklődéssel fordulnak a történelem felé. Manapság néhány történész azzal a türelmetlen vágyódással tekint az antropológiára, ahogy a tündérmesék foglyul ejtett leánya várta a megszabadító herceget. Biztos vagyok abban, hogy az antropológusok nem így néznek a történelemre, de ők is nyíltak az általuk tanulmányozott népek történelmi perspektívái számára.

Ez nem mindig volt így. Hosszú ideig a két tudományág versengett egymással, hogy melyik magyarázza meg, vagy értelmezi jobban az emberi társadalom fejlődését. Hagyományosan két fő vonala volt a történelem és antropológia kölcsönhatásának: vagy tudatosan, szinte öntelten nem törődtek egymással, vagy biztatták a másik tudományágat, hogy hasonuljon hozzájuk. Végül is kijelentették, hogy ha az antropológia nem válik történetibbé, vagy a történelem nem válik antropológikusabbá, nem tarthat igényt arra, hogy új, tudományágként létrejöhessen.

Visszatérek még ezekre a kérdésekre. Most azonban először meg kell határoznom a témákat. Mind a történelem, mind az antropológia igen széles tudományágak, melyeknek, mint jeleztem, imperialista ambíciói vannak a másik tudományág területére. Az antropológia korán ágazatokra bomlott, amelyek közül talán a szociálintropológia és a fizikai antropológia a legismertebbek. A fizikai antropológia az emberi civilizáció és a primitívebb állapotokról való emberi fejlődés biológiai alapjait kutatja. Velük szemben a szociálintropológusok a társadalmak fejlődését azok totalitására

ban vizsgálják. Kevés olyan kutató van, aki összekapcsolja a fenti kettőt, annak ellenére, hogy vannak olyan tanszékek, amelyek nemcsak ezeket fogják össze, hanem idekapcsolják még a régészetet és az európai etnológiát is. A továbbiakban, lényegében azokról a szociálintropológusokról fogok beszélni, akik egyszerű vagy bonyolult társadalmakat vizsgálnak a saját kultúrájukon kívüli területen.

A történelem a múlt tanulmányozása. Van azonban egy fő vonása, amely a tizenkilencedik század folyamán merevedett meg: a történelem a múlt tanulmányozása írott dokumentumokon keresztül. Az írásos dokumentumokat nem hagyó múlt tanulmányozása az antropológusokra és más szakemberekre maradt. Hagyományosan a történészek saját országuk történetét tanulmányozták, ez idővel megváltozhat, s mindenekelőtt a politikai és gazdasági jelenségre koncentráltak. A szakszerűsödés folyamata számtalan szakágazat és al-szakágazat kialakulásához vezetett, mint például a társadalomtörténet, a történelmi demográfiával, mint alkategóriával, amely azután további alkategóriákat kristályosít ki. Most, amikor történelemszerekről beszélek, akkor saját kultúrájuk okmány-orientált kutatóira gondolok.

Kívül esik e két tudományágon a saját ország etnológiájának tanulmányozása. Ez olyan terület, amelyet gyakran az ányékba szorít a fent említett két tudományág egyike. Skandináviában hagyományosan relatíve független volt, de csak lassan ismerték el akadémiai, egyetemi tudományágnak. Mivel ez a tárgy az egyes nemzetek történelmi és szociálintropológiai szempontjait inkább véletlenszerűen, mint elméleti megfontolások alapján ötvözi, csak zavart okozna, és nem vezetne a tisztázáshoz, ha ezzel is foglalkoznánk.

Bár elismerik közös tizennyolcadik századi őseiket, a történelem és az antropológia rivalizálása legalább egy évszázados. Az ellenségeskedést megkezdők egyike, W. Maitland elismert jogtörténész volt, aki a tizenkilencedik század vége felé kijelentette, hogy az antropológiának választania kell: vagy történelem lesz, vagy semmi (Selected Essays, 1936. 249.). A századforduló után, az antropológusok válaszul elutasították a történelmi perspektívák figyelembe vételét. Vezető antropológusok, mint B. Malinowski, de sokkal inkább A.R. Radcliffe-Brown olyan kutatási módszereket fejlesztettek ki, melyek természettudományos törvényeket állapítottak meg a társadalmi rendszerek számára. A kutatók az egyes dolgoknak a társadalom fenntartásában betöltött funkciójára koncentráltak. Nemcsak Angliában alakult ki egy ahistorikus antropológiai hagyomány,

hanem Franciaországban is, ahol E. Durkheim és követői természetesen a nem-történeti táborban voltak. Ezen antropológusok többsége, nyilvánvalóan nem a történelem ellen lépett fel, hanem a más antropológusok között elterjedt azon tendencia ellen, hogy mindent a darwini fejlődés elmélet alapján vizsgáljanak, s így reagáltak az emberi civilizáció fejlődését leíró fontoskodó kísérletekre.

Bárhogyan történt is, az első világháború végére a szakítás az antropológia és a történelem között lényegileg befejeződött. Néhány történész, mint például R.H. Tawney, mutatott ugyan némi érdeklődést az antropológiai eredmények iránt az ezerkilencszázharmincas években, de hasonló érdeklődéssel nem találkozhattunk a szociálintropológusok oldaláról. Radcliffe-Brown kijelentette, hogy a két tudományának „két teljesen eltérő módszere van a kultúra tényeinek tanulmányozására”, és, hogy „számtalan hátrány következne a két tárgy összekeveréséből illetve egyesítéséből”. (*Method in Social Anthropology*. A szociálintropológia módszere).

Tulajdonképpen ironikus, hogy éppen a *Past and Present* angol folyóirat, amely azután a legtöbbet tette a történészek és antropológusok közti vita, párbeszéd megindításáért, eredeti programjában szembenállt minden olyan törekvéssel, hogy a történészek használják az antropológiát, szociológiát, pszichológiát és a gazdaságtant.

Az ötvenes években megváltozott a magatartás. Radcliffe-Brown utóda, E.E. Evans-Pritchard elvetette az általános törvények kutatását, és kijelentette, hogy a szociálintropológia közelebb áll valamiféle történelemhez, mint a természettudományokhoz. Álláspontját nehezen fogadták el a szakmán belül; beleütközött „a történelem-ellenes előítélet sártengerébe”. (*Anthropology and History* 1.1. Antropológia és Történelem). Meglehetősen egyedül maradt Angliában és helyzetét csak súlyosbította, hogy tanácsot adott a történelemnek: „választania kell, vagy társadalomantropológiává válik, vagy semmivé”.

Ezzel majdnem párhuzamosan az Egyesült Államokban Margaret Mead olyan közös kutatásokat propagált, amelyek egyesítenék a történészeket és az antropológusokat. Úgy érezte, hogy sok hasonlóság van abban, ahogyan a történészek az okiratokkal foglalkoznak és ahogyan az antropológusok az általuk vizsgált életet vizsgálják. Ezenkívül mindkét tudományág éppen ekkor kezdte felismerni azon vágyuk elméleti követelményeit, hogy a társadalmakat a maguk egészében akarják megragadni. Ez arra kényszerítette a történészeket, hogy szinkronikusan dolgozzanak, az

antropológusokat pedig a diakronikus munkára szorította. Az egészek vizsgálata során, mindkét tudományág új metodológiai ötleteket kapott a nemzetgazdaságtan és a rendszerelmélet által kialakított arányossági és egyensúlyi elvektől. Mead olyan interdiszciplináris kutatásokra hívott fel, mint például egy kisváros 1900 és 1914 között: „közös probléma, amely olyan időszakot ölel át, melyről mind élő személyek – mint informátorok –, mind jól rendezett okmányok beszámolhatnak”. A történésekre hárulna „az időbeli mozgás szemléltetése”, míg az antropológusoknak lenne feladatuk, hogy biztosítsák „az egész közösség’ és ’egész kultúra’ munkamodelljének érvényességét és megfelelő voltát”. Hasonló vizsgálat volt, bár interdiszciplináris munka nélkül, a „Svensk Stad” kutatás, amelyet az ezerkilencszáznegyvenes évek végén egyebek között Börje Hanssen végzett. („Anthropologist and Historian: Their Common Problems” – Antropológus és történész: közös problémáik, in *American Quarterly*, Spring 1951). Nem vagyok biztos benne, hogy vajon ezt az ötletet folytatták-e később. A hatvanas évek végén Franciaországban mindenesetre hasonló vizsgálat történt a bretagnei Plozévet-ről. (André Burguiere, *Bretons de Plozévet*, Paris 1975).

A történelmi tanulmányok igazi áttörése az antropológusok között az ezerkilencszázhatvanas évek végén és a hetvenes években történik meg, valószínűleg nincs közvetlen kapcsolata sem Evans-Pritchard kampányával, sem Mead javaslataival.

Furcsa dolog történt az angol tudósok között. Sok marxista történész érdeklődését a gazdasági változásokról a kultúra története felé fordította. Ez részben következménye volt annak a stratégiai visszavonulásnak, mely abban a vitában zajlott le, hogy vajon az életszínvonal növekszik-e, vagy csökken az iparosítás folyamán. A liberálisabb történészek adatokat gyűjtöttek, matematikai módszereket és más bonyolultabb gazdasági vizsgálatokat alkalmaztak, a marxistábbak – mint például E. Hobsbawm és E.P. Thompson a kulturális különbségekre és változásokra fordították figyelmüket. (R. Samuel a *New Left Review*-ben, 1980, 120.). Így bizonyították „a morális idealizmus jelentőségét, a gazdaságtörténészek statisztikai módszereivel szemben; a marxisták a tapasztalás oszthatatlanságát hangsúlyozták. „Hobsbawm banditákról, primitív lázadókról, dolgozó emberekről írt könyvet. Thompson megírta William Moris életrajzát és az angol munkásosztály történetét a tapasztalt társadalmi és kulturális különbségek alapján. Christopher Hill a vallási kulturális különbségekről

írt. Raymond Williams kiadta a Társadalom és kultúrát. (*Society and Culture*)

Az új kulturális orientáció néhány marxista történészt a folklorisztika és a szociálintropológia eredményeinek tanulmányozásához vezetett. Ez azonban csak lassan történt meg, és korántsem volt magától értetődő. E.P. Thompson, például, elismerte, hogy nem olvasott olyan alapvető etnográfiai munkákat, melyek javították volna „Az angol munkásosztály kialakulása” *The Making of English Working Class* – című munkáját. („Folklore, anthropology and social history” – Folklore, antropológia és társadalomtörténet – *Indian History Review*, 1978).

Az idők folyamán kialakult az a tendencia, hogy a történészek a szociálintropológusoktól ötleteket, fogalmakat, sőt néha módszereket kölcsönöztek. Mivel ezek a kutatók nem akarták az emberi kapcsolatokat mechanikusan, vagy külsőleg meghatározottként vizsgálni, természetesnek tűnt számukra, hogy az egyének és a csoportok közötti kapcsolatokat olyannak tekintsék, mint amit az idő folyamán a kommunikáció alakított ki. A kommunikációnak egyéni formái az 1930-as évek óta álltak az antropológiai kutatások középpontjában. Az antropológusok eredményei arról, hogy mit kommunikáltak – egy rítusban, vagy tréfában, vagy a mágikus esküben – egy bizonyos időszak kulturális léggömbje iránti érdeklődéshez kapcsolódott. Visszatérek még arra, hogy miként alkalmazták mindezeket.

A szociálintropológusok történelem iránti érdeklődése az ezerkilencszázhatvanas évek közepén kezdődött. A gyökerek újfent marxista hagyományú írásokhoz nyúlnak vissza. Louis Althusser számos írásával egyre több embert győzött meg arról, hogy szükség van a történelmi materializmus egy sor ortodox fogalmának felülvizsgálatára. Egyebek között, közvetetten felvetette a pre-kapitalista társadalmak fejlődésére vonatkozó sürgető revíziót: ez nemcsak a feudalizmusra és a rabszolgaságra, hanem a legegyszerűbb kultúrákra is vonatkozik. Természetesen az első marxista antropológusok, akik reagáltak ezen szükségletekre, franciák voltak: Claude Meillassoux, Emmanuel Terray és Maurice Godelier, hogy csak néhányat említsek.

A marxista történészek és a marxista gazdasági antropológusok közös meghatározója a „homo economicus” leegyszerűsítő szemléletének támadása volt, jelenjen meg az, akár egy liberális gazdasági felfogásban, vagy az uralkodó marxista ortodoxiában. Ezen az eredeti közös érdeken kívül azonban igen kevés egyesítő vonással találkozunk.

Itt nem akarok túlzottan sokat foglalkozni a marxista antropoló-

gusokkal, akik ráadásul egészen eltérnek egymástól konkrét kutatásaikban. Gyakran evolúciós nézeteket vallanak a történelmi időről. Talán még Althusser szerepe is túlhangsúlyozott. Claude Meillassouxot, aki korábban ipari gyakorlattal rendelkezett, Georges Balandier küldte Afrikába az ezerkilencszázötvenes évek végén. Claude Lévi-Strauss is régóta írt a történelem elméleti fontosságáról az antropológusok számára, és a két tudományág célkitűzéseinek hasonlóságáról is. Szerinte lényegileg csak a perspektívák eltérőek: „A történelem adatait a társadalmi élet tudatos kifejezéseinek megfelelően rendezni, míg az antropológia megelőzi ezt ennek tudatlan alapjait tanulmányozva.” (*Structural Anthropology*. Strukturális antropológia, 17–18.) Lévi-Strauss azonban nem dolgozza ki, hogy egy antropológusnak miként kell megragadnia a történelmet, hanem a továbbiakban pusztán Malinowski álláspontját támadja. Az elméleti állásfoglalás azonban lényeges. Ennek ellenére a történelmi anyagot tartalmazó valóságos munkák csak a hatvanas években születtek meg.

Míg a történészek, ahogyan azt általában teszik, viszonylag rövid időszakokkal foglalkoztak (ritkán többel, mint egy évszázad, sőt gyakran ennél jóval rövidebbel), és a tapasztalat kommunikációjára összpontosítottak, addig az antropológusok teljes társadalmi formációk összképét szerették volna fölépíteni. Sokszor még az egyik formációról a másikra való átmenetet is ábrázolni akarták, és nem annyira a kultúrával, mint az áruk cseréjével és termelésével foglalkoztak. Gyakran még ezt sem egyéni, vagy csoport szinten, hanem egy nemzet, vagy egy kontinens szintjén végezték el.

Mindez a vita a történelem, illetve az antropológia iránti érdeklődés eredetéről nem jelenti azt, hogy marxistának kell lenni ahhoz, hogy valaki bekapcsolódjon. Ma ez már elismert tudományos célkitűzéssé vált, amelyhez bárki csatlakozhat. Másrészt, ez legalább egy nemzedékre visszamenő hagyomány, aminek már kialakult néhány jól meghatározott fókuszpontja.

2. Mászás

Az absztrakció egy igen magas szintjén belátható, hogy a történészeknek és az antropológusoknak egy igazi találkozási pontjuk van: mindkettő úgy akarja megvilágítani jelen társadalmunkat, hogy összehasonlítsa azt valamivel, ami teljesen „más”. Az antropológus számára ez a

„másság” a sajátjától eltérő kultúrát jelent, a történész számára ez a „más-ság” egy más időszakot jelent (lásd Mead, Lévi-Strauss, Hastrup-Ovensen). Az összehasonlítások, melyek vagy nyíltan, vagy rejtetten jelentkeznek, mutatják, hogy egy személy gondolatai és cselekvései egy adott időben és helyen miként viszonyulnak másokéhoz az ő környezetében, és hogy ezek a gondolatok és cselekvések miben különböznek attól, amelyet egy egyén egy más típusú kultúrában fejtene ki.

Annak ellenére, hogy ez a közös orientáció létezik, a két tudomány-ágban képzett kutatók módszerei és mindennapi perspektívái jelentősen eltérnek egymástól. Azt hiszem azonban, hogy ezen tény egyszerű fájla-lása helyett, amit például Radcliffe-Brown-nál találunk, sokkal fontosabb ezen különbségek megismerése, és a belőlük való következtetésekből való tanulás, ahogyan ezt Mead javasolja. Röviden ismertetném az eltérések egyes típusait a következőkben.

A tanújelek, nyomok, bizonyítékok gyűjtése, természetesen minden kutatás lényegi összetevője. A szociálanropológusok maguk gyűjtik anyagukat helyszíni kutatómunkájuk során. Együtt élnek a népekkel, akiket tanulmányoznak, meglehetősen hosszú ideig – s bár nem tisztázott, hogy milyen mértékben funkcionálnak választott kultúrájukon belül, az információgyűjtésnek ezt a formáját gyakran „résztvevő megfigyelésnek” nevezik. A helyszíni kutató mindennapi tapasztalata a kultúrális sokk, mivel a kultúra, amelyből érkezik annyira különböző, hogy majdnem minden, amit az ember korábban elfogadott (gyakran még az egyetemen tanult antropológia is) irrevelánsnak és elmaradottnak tűnik.

A legtöbb antropológus reakciója az, hogy megkérdőjelezi saját értékeit, életformáját, kozmológiáját. Azt mondják, hogy ezek ugyanolyan furcsák, mint annak a társadalomnak a szokásai, amelyet tanulmányoznak. Ez szinte mindig megtörténik, még az olyan briliáns helyszíni kutató, mint Malinowski, is idegessé válik saját „népétől”. (*Diary in the Strict sense of the term.* – A szó szoros értelmében vett napló – 1967). Az egészséges reagálás saját értékeinek megkérdőjelezésére oda vezet, hogy a vizsgált néptől szerzett információt autentikusnak, reálisnak, befolyásolatlanoknak, tisztának és eredetinek fogadjuk el. Az etnocentrizmus vádja – azaz a saját kultúra szempontrendszer alapján való írás – a legrosszabb, ami egy antropológussal szemben felmerülhet. Tulajdonképpen a legtöbb kutatót nem érdekli, vagy nem tárhatja fel, hogy a történelmi fejlődés miként befolyásolta választott kultúráját. Ehelyett létrehozták az

„etnocentrikus jelen” fikcióját, amelyben a történelmi időre utaló adatok beépülnek saját tapasztalataik leírásába.

A történészek, természetesen, adataik többségét írott dokumentumokból szerzik, melyek többsége kényelmes, megfelelő levéltárakban található. A történész más történészek műveiből tanulja meg hogy milyen kérdéseket tegyen fel e dokumentumoknak. Általában a történész saját országával foglalkozik, s egyre erősebb a tendencia az újabb és újabb korok tanulmányozására. Így a történelemben egy a „másságtól” való eltávolodással találkozunk, ami pedig egyértelmű volt abban az időszakban, amikor a történészek többsége pre-indusztriális korszakkal foglalkozott. Tulajdonképpen az embernek az az érzése, hogy a másságot szinte helytelenítik az újkori történetírásban. A forráskritika szabályai tanítják meg a történészt a forrás érvényességének megkérdőjelezésére. Ez sohasem kényszeríti a történészt arra, hogy saját értékeit vagy ideológiáját kérdőjelezze meg. Még akkor is, ha a tényleges intellektuális távolság az antropológiailag tanulmányozott „más” kultúrától filozófiailag csak fikció, az önkritika eleme, akkor sem alábecsülendő.

Bár lehetséges, hogy a történész is kulturális sokkot él át munkája során, az információ-gyűjtés szabályai megakadályozzák, hogy ez befolyásolja a szakmai munkát. Egy dokumentumot igaznak, vagy hamisnak kell minősíteni, ha mind igaz és hamis részeket tartalmaz, a hamis részeket ki kell hagyni, ha hamis az egész dokumentum, akkor értéktelennek kell minősíteni, stb. A mérőeszköz arra, hogy mi „igaz” és mi „hamis” egy adott helyzetben, általában valamiféle „józan ész”. Számomra legalábbis nyilvánvaló, hogy ez a „józan ész” szorosan kapcsolódik azon racionalitás típusához, ahhoz az ideológiához, amellyel maga a történész rendelkezik. Ezt viszont messzemenőig befolyásolja a társadalom, a barátok, kollegák, stb., azaz környezete. Így a forráskritika szabályai a „józan ész” alkalmazásán keresztül az etnocentrizmust teszik az uralkodó elvévé a történészek között. Ami bűn egy antropológus számára, az a nemesség jele a történészek között.

Azok a történészek, akik tovább akarnak lépni az antropológia és a történelem összekapcsolásában – ha majd a helyzet újdonság volta megszűnik – egy új forráskritikai elv kidolgozásának szükségességével fogják magukat szembetalálni. Ebben az értelemben Carlo Ginzburg munkája egy új kritikai módszer egy lehetséges útját mutatja. Egy forrás lényegtelen részleteinek tanulmányozásánál egyrészt különböző hitelességi fokozatokat lehet találni, másrészt olyan bizonyítékbeli lukakat, amelyeket

más forrásokhoz (viselkedési vagy behaviourális adatokhoz) fordulva kell kitölteni. (Morelli, Freud and Sherlock Holmes, *History Workshop*, 1980).

A „másságot” a történészeknél egy harmadik elv is visszautasítja, mely szerint egy vizsgálat eredményeinek mind statisztikailag, mind nyelvi-
leg reprezentatívnak kell lennie. Ez a saját ország tanulmányozásának öröksége. Más történészek azt követelik, hogy a vizsgált jelenségnek az általános fejlődés szerves részének kell lennie, s nem szorítkozhat pusztán egy kisebbségre. Az antropológiai hagyomány néhány szerzője már megtalálta a válaszokat az ilyen állandó kritikákra, de az újak számára ellenérveket kell találni. E.P. Thompson írja: a kimondatlan normák felfedezésének egyik útja az, ha *nem*-tipikus eseteket, vagy helyzeteket tanulmányozunk. „Egy lázadás megvilágítja a békés évek normáit, egy hirtelen szakadás az alkalmazkodásban képessé tesz bennünket, hogy jobban megértsük azokat az alkalmazkodási szokásokat, amelyeket éppen megtörték.”

Ez a gondolkodás-típus a történeti kutatást gyümölcsözően vezette bizonyos nem-tipikus helyzetek vizsgálatára, melyek a helyi társadalom válságát mutatják – lázadás, sztrájk, macskazene, karnevál, boszorkányper, akasztás, stb. Több tanulmányt úgy készítettek el, mintha a történész egy olyan társadalmi drámát vizsgált volna, melyben a társadalom tudattalan szabályait vitatják, s ezért bizonyos szankciókat kell alkalmazni.

Mint ahogy a közvetlenül következő fejezetben kimutatom, az ilyen típusú munkák nagyon stimulálóak – és valóban olyan munkák születtek, amilyenekre az ember általában a történeti antropológia kifejezést hallva asszociál. Mindezek ellenére, és ezt is tisztázni fogjuk a jelzett fejezetben, az elszigetelt nem-tipikus helyzetek tanulmányozásának is vannak problémái.

3. Az antropológia történészek általi használata

A következőkben megkísérlem bemutatni, hogy miként „használják” a történészek írásaikban az antropológiát. Ez nem könnyű feladat, mivel az általam érintett történészek eklektikusak – gyakran tudatosan eklektikusak – az antropológiából vett kölcsönzéseiknél.

Az új kulturális történetíráson belül – amely osztályspecifikus kultúrákkal és ezek kölcsönhatásaival, fiatalok és más korcsoportok közös

akcióival, szexuális magatartással, mágiával és boszorkánysággal, stb. foglalkozik – teljesen specifikus „kölcsonzések” fordulnak elő. Sohasem fordul elő, hogy egy ilyen történész leül és azt mondja: „Idesüss, én most a tizenhetedik századi Athén szociálanropológiájával fogok foglalkozni.” Ehelyett van egy speciális magatartási formájuk – a macskazene, karnevál vagy lázadás vagy boszorkányper például – amely különböző szinteken tartalmazza az egyének és csoportok közötti kapcsolatokat. Bizonyos általános, a szociálanropológusok által a kevésbé komplex kultúrák hasonló magatartásainak megmagyarázására kialakított, fogalmakat alkalmaznak ilyenkor.

Csak a jó szerzőkkel fogok foglalkozni a következőkben, s nem tördök a divatmajmoló középszerűségekkel, melyről Bernard Cohn írt szatirát (a „History and Anthropology: the state of play”-ban. – Történelem és antropológia: a játszma állása. *Comparative Studies in Society and History*, 1980).

E.P. Thompsonnal kezdem, mivel ő talán az a történész, aki a leg-sikeresebben alkalmazta az antropológiai fogalmakat egy alternatív típusú történelem írásakor. Cikkében, melyben azzal foglalkozik, hogy az ipari munka szervezete miként változtatta meg a proletár időérzékét, etnográfiai eredményeket idéz, egyebek között Evans-Pritchardtól és Pierre Bourdieutól a „mért időnek” a primitív kultúrákban elterjedt semmibevételéről.

Ezen kívül tanulmányozott egy sor az antropológusok által összegyűjtött időmérleget, s megvizsgált egy angliai folklór-gyűjteményt, az idő használatára vonatkozó verseket és dalokat keresve. Tanulmányát semmiféle specifikus, felismerhető antropológiai fogalom nem irányítja. Az azonban nyilvánvaló, hogy Thompson azzal kezdi, hogy bemutatja, a kulturális és a gazdasági tudásnak van egy, az időre vonatkozó típusa, amely igen lényeges volt a nem-európai társadalmakban, és hogy ezt a tudást az európai összefüggésekben is értelmezni kell.

Natalie Zemon Davis tanulmánya a fiatalok csoportokról és a macskazenéről a tizenhatodik századi Franciaországban jobban integrálódik egy olyan etnográfiai kutatási hagyományba, amely Van Gennepig, ha nem régebbre nyúlik vissza. A macskazene egy rituális brutális éjjeli szerenád, amelyet egy falu fiataljai adnak azoknak az embereknek, akik megsértették a falu – rendszerint iratlan – erkölcsi kódexét. A rendtelenség nyilvánvaló intézménye ez, amely ténylegesen egy szigorú – ha változó is – morális rendet kényszerít ki. A tanulmány bemutatja, hogy

miként lehet a már korábban összegyűjtött folklórt és analizését speciális történeti helyzetbe rakni, s így elmélyíteni az európai társadalomról szerzett tudásunkat. Zemon Davis bemutatja, hogy a fiatal legények ünnepi akcióival hogyan szálltak szembe a különböző egyházak és államok a reformáció után, s átvész a játékok elméleteiből, hogy bemutassa, miként jutott ezen a felszínen ártalmatlan magatartási formáknak jelentős szerep a helyi kultúrában.

E két történész reprezentálhatja az úttörő nemzedékét azon történészeknek, akiket az antropológia inspirált. Hozzájuk számíthatjuk talán még Keith Thomast, Herbert Guttmant és másokat, akiknél az inspiráció ugyan megtalálható, de akik munkáikban nem alkalmazznak tudatosan antropológiai fogalmakat.

Az antropológiát a történelemben alkalmazó kutatók egy új nemzedékének reprezentánsait a göttingeni Max-Planck Institut für Geschichte tudósai között találjuk meg. Hans Medicket emelhetjük ki példaként: ő a proto-indusztriális családról írott munkájában többek között George Daltont, Jack Goodyt, Claude Meillassouxot, Marshall Sahlinst, Maurice Godeliert, Clifford Geertzét és Pierre Bourdieut idézi. Medicket a plebejus kultúra érdekli, mindenekelőtt az alsóbb osztályok időfelhasználása, áruelfogyasztása, szórakozási és pihenési szokásai, a pénz értelme számukra és felhasználása a presztizs vásárlásra. Mikor azt próbálja magyarázni, hogy a plebejus munkások miért nem gyűjtötték össze pénzüket, hanem kiadták szinte pazarlóan olyan örömökre, mint az ital és a cifra ruhák, Medick szinte kényszerül arra, hogy az etnológiához forduljon, minden fajta primitív társadalomhoz, az újguineaitól kezdve, ahol a nagy embernek állandóan adakoznia kell, egészen Észak-Kanada Potlach kultúráiig, melyekben az áruk nyilvánvaló pusztítására került sor.

Itt azt mondhatjuk, hogy az antropológiai célkitűzés mélyebben integrálódott az egész kutatási módszertanba. Az utóbbi években feltalálható egy olyan tendencia a történészek között, hogy körülhatárolnak bizonyos témaköröket, melyeket az antropológusok hagyományosan tanulmányoznak, és megvizsgálják, kutathatóak-e ezek a múltban. Valószínűleg a jövőben a történészek eltérnek ettől, s egy „lényegibb”-nek nevezhető antropológiai perspektívához fognak eljutni. Ez nem lenne más, mint a mindennapi élet totalitása – tudatos és tudattalan, szokások és kitervelt racionalitás – mely kultúrálisan meghatározott kollektív tapasztalatra épül. Ezen totalitás tanulmányozása elvezet minket a Thompson által hangsúlyozott „nem-tipikus helyzetek” vizsgálatától – ezzel nem

akarjuk tagadni a válsághelyzetek analizisének értékét – egészen a kozmológia szférájáig. Példaként hozhatnám Jean Delameau munkáját az irracionális félelmekről: *La peur en Occident* (Paris, 1978).

Egyetértek mindazonáltal William Sewell – az antropológiai történészek régebbi nemzedéke tagja – kritikájával. „Ezek az antropológiailag inspirált tanulmányok a tapasztalás olyan széles területeit tették hozzáférhetővé számunkra, amelyek korábban el voltak zárva a történelmi vizsgálódás elől. De az antropológiai „téma” iránti lelkesedés nem feleltetheti el velünk a kulturális antropológia legmélyebb és leglényegesebb üzenetét: nemcsak bizonyos típusú magatartások tanulmányozhatóak a népi hitek és gondolatok feltárásához; de az egész társadalmi élet, az olyan szimbólikusan kidolgozott gyakorlattól kezdve, mint amilyen egy vallási fesztivál egészen az olyan látszólag mindennapi tevékenységig, mint a házépítés, gabonatermesztés is kulturálisan meghatározott. Az „elvek” és a „hitek” nem korlátozhatók a tevékenységek, vagy az emberek bizonyos osztályaira. Ezek átszövik az egyszerű emberek mindennapi életének teljes működését.” (*Work and Revolution in France*. – Munka és forradalom Franciaországban. Cambridge, 1980).

4. A történelem antropológusok általi használata

Leírni azt, hogy miként használják az antropológusok a történelmet legalább olyan nehéz, mint azt, hogy miként használják a történészek az antropológiát. Ki fogom hagyni azonban azokat a strukturalista antropológusokat, akik egy Lévi-Strauss-i megközelítést alkalmaznak olyan történelmi szövegeknél, mint amilyen a biblia, vagy középkori mitológiák. Még ha úttörők is ők a Lévi-Strauss-i módszer alkalmazásában olyan témákban, ahol ő maga ezt nem tenné, inkább irodalmárok, mint történészek módjára teszik ezt.

Maurice Godelier képviselheti a már említett marxista érdeklődést a társadalmi formációk és ezek időbeli változásai iránt. De például tanulmányában az inka indiánok közötti társadalmi viszonyokról ő maga nem végzett történelmi kutatást, hanem másodlagos műveket, feldolgozásokat használ „új reflexiói számára. Még e feldolgozásoknál is elvontabbá válik ezután, s antropológiai párhuzamokat keres. Az eredeti munka csak arra szolgál, hogy példákat szolgáltatson egy befejezett elmélet számára.

Néhány antropológus a valóságban is megkísérelte, hogy megírja az

általa vizsgált közösség vagy kultúra történetét. Nagy volt a várakozás a történészek között, mikor hallották, hogy olyan elismert antropológus, mint Erik Wolf (John Cole társaságában) egy északolaszországi alpesi közösség történetén dolgozik. A célkitűzés lenyűgöző volt: „Hisszük, hogy az antropológia nem megy semmire történelem nélkül, mivel csak a társadalmi és kulturális mikrokozmoszunkkal összeütköző erők eredetének és fejlődésének antropológiailag informált történelmi feltárásán keresztül érthetjük meg, hogy miként hatnak ezen erők egymásra a jelenben.” (*The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley* – A rejtett határ: ökológia és etnicitás egy alpesi völgyben – Előszó, 1974). E könyv fejezeteinek fele történeti: a helyi identitással, a gazdasági változásokkal, és a történelmi fejlődéssel foglalkoznak.

Sokat vártak az elismert szerzőtől, aki könyveket és cikkeket írt több kontinens parasztságáról. De Wolf és Cole tanulmányának történeti része gyengére sikerült, s csak alig integrálódott a vizsgálat modernebb részeihez. Történelmi vázlataikhoz, feldolgozásokhoz kellett fordulniuk, az egyedüli levéltári anyag, amelyet használtak egyházi anyakönyvi népességi és geneológiai jellegű volt. Az általuk használt feldolgozások némelyike olyan szélesen tárgyalta a témát, hogy Wolf és Cole szinte sohasem tudtak választott völgyükről beszélni, hanem szinte egész Dél-Középeurópa történelmi fejlődését vázolták fel. Nem nyilvánvaló azonban, hogy ezeket a tényeket miért sorakoztatták fel, s mi közük van ezeknek azokhoz a speciális problémákhoz, amelyekkel a könyv foglalkozik. (A munka ismertetésére lásd Sigrid Khera írását a *Peasant Studies Newsletter* 1975, 5–8.)

A történelmi antropológusok újabb művei között szerepel Alan Macfarlane 1978-ban megjelent írása az angol individualizmus eredetéről. (*Origins of English Individualism*) Bár a könyvet élénken tárgyalták történelmi folyóiratokban, ismereteim szerint egyetlen ismertetés sem jelent meg róla az antropológiai sajtóban. Macfarlane helyszíni kutatómunkát végzett Nepálban és Cambridge-ben a társadalmi antropológiai tanszéken tanít. Az *Origins* az angol erkölcsi identitásról tervezett sorozat egyik kötete, mely sorozatban össze akarják gyűjteni két angol egyházközségről a fellelhető összes anyagot a középkortól kezdve. Az anyagot számítógépre vitték és a jelenleg használt egyik legbonyolultabb módszerrel elemezték.

A könyv tele van jó meglátásokkal: egyszerre stimuláló, ugyanakkor annyira eltér attól, amit egy történész vár, hogy csak nehezen megemészthető. Az anyagot úgy gyűjtötték össze, ahogyan a történészek is tehetik: egy sor történeti demográfus részeket másolhatna innen. Inkább a felvetett

kérdések azok, amik inkább antropológiaiak, mint történetiek. Ha valaki nemzetek és birodalmak időbeli fejlődése iránt érdeklődik, ezzel egyidőben gyakran érdeklik a legfontosabb személyiségi vonásai (vagy *mentális*a) az általa tanulmányozott társadalomnak. Macfarlanet egyebek között az érdekli, hogy az angolok miért olyan individualisták, mind a munkában, mind a családi életben, mind a közösségekben, és meg akarja keresni, hogy ez meddig vezethető vissza az időben. Ábrázolását összekuszálja, hogy összehasonlíttja az angol fejlődést más európai országok parasztságának fejlődésével, és ezért meg is kapta a kiérdemelt kritikáját.

Macfarlane kimutatja, hogy Angliában, mióta csak a források elfogadható képet adnak, a földet adták és vették, s így ez nem kapcsolódott a családi csoportokhoz, a rokoni kapcsolatok bilaterálisak voltak, és ezért a klán-típusú családi rendszer nem működött itt. A családi csoportok kicsinyek voltak, a szülőkről nem mindig gondoskodtak a felnőtt gyermekek, stb. Lényegileg Macfarlane azt a típusát írja le a „történelmi integrációnak”, amelyet Börje Hanssen sok évvel ezelőtt keresett. („Integration processes in Complex Societies” – Integrációs folyamatok komplex társadalmakban – in Bernardo Bernardi (szerk): *The Concept and Dynamics of Culture*, 1978, 345–417.)

Az éles történelmi kritika ellenére Macfarlane könyve azon kevesek egyike, amely megmutatja, hogy milyen messzire lehet jutni a kutatásban, ha valaki összekapcsolja az antropológiai célkitűzéseket a történelmi anyaggal, és ténylegesen a forrásokhoz fordul.

NATALIE Z. DAVIS:

ANTROPOLÓGIA ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY
A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

(*The Journal of Interdisciplinary History*, 1981:2.
268–273)

A múlt lehetőségei

Egyes mai történészek számára nem egyfajta *l'histoire immobile* a vonzó az antropológusok munkájában. A kétféle vállalkozás kapcsolata még csak nem is igazi újdonság. Hérodotosz összekötötte a perzsa háborúk történetének elbeszélését különféle népszokások leírásával. Hume ugyanakkor írta *The Natural History of Religion* című művét, amikor megörökítette Skócia és Anglia történelmi eseményeit. Vico és Marx egyszerre kutatták a múlt társadalmainak alapvonásait és a történelmi változás okait. A történészek ugyanezzel a céllal teszik oda a Trobriand-szigetek lakóiról és az azandékról szóló könyveket az európai és az amerikai boszorkányperek leírásai, Mauss művét Block-köteteik mellé.¹

Az antropológiai írásokat négy vonásuk teszi hasznossá a történészek számára: alapos megfigyelésekkel mutatják be a társadalmi interakció eleven folyamatait; érdekes magyarázatokat adnak a szimbólikus viselkedés jelenségeire; érzékeltetik, hogy miként illeszkednek egymáshoz egy társadalmi rendszer részei; s végül anyagaikat olyan kultúrákból merítik, amelyek nagyon különböznek azoktól, amelyeket a történészek szoktak tanulmányozni. A történész mindenekelőtt talán azért fordul ezekhez az írásokhoz, mert ezek a történész kollégák gyakorlatában is előforduló, ám zavarbaejtő jelentésű eseményeket próbálnak értelmezni. Miért ült az a szent ember az 5. században a hatvan láb magas oszlopon évekig, s miért sereglettek köréje a szír falvak lakói, hogy láthassák? Hogyan gondolkodtak azok a kora-középkori közösségek, amelyek az egyik vádlottat az izzó

Natalie Z. Davis a Princeton-i Egyetemen a történettudományok Henry Charles Lea professzora. Ő a szerzője a Society and Culture in Early Modern France (A korai-középkori Franciaország társadalmá és kultúrája) c. könyvnek (Stanford, 1975).

vas vagy a vízbemerítés próbájának vetették alá büntetésül, amíg a másíknak megengedték, hogy esküszegőket állítson ki ügye védelmében? Hogyan válhatott szent egy agárból? Miért voltak még a reneszánsz Firenzében is olyan fontosak a Szeplőtelen Szűz tiszteletére rendezett körmenetek? Miért tartotta századokon át izgalomban az embereket Krisztus jelenvalósága az oltáriszentségben? Miért foglalkoztatták a 19. századot oly nagy mértékben a férfi szexualitás rendellenességei? Mit kezdünk a nép olyan vezetőivel, akiknek látomásai vannak, vagy olyan vallási mozgalmakkal, amelyek hívői sugalmazott prédikációkat tartanak vagy kinyilatkoztatásokat tesznek?²

E jelenségeket a történészek gyakran tekintették irracionálisnak, babonásnak, vagy valóságos és súlyos társadalmi-politikai konfliktusok önkényes elfedésének. Mi, történészek a történelem cselekvő alanyainak felismert, vagy fel nem ismert racionális érdekeivel magyaráztuk a különféle helyzeteket, az antropológusok viszont éppen ezekre a jelenségekre összpontosították megfigyeléseiket: figyelmesen hallgatták a transzba esett személyek szavait, és felfedezték, hogy van valamiféle igazságtartalma beszédjüknek (mint pl. Metraux Haitiban); Sri Lankában nyomon követték az ördögűző szertartások kifinomult ritmusát, s megállapították, hogy a bohóckodás és a nézők reagálása egy, az áldozatok bajait gyógyító hitvilágban gyökeredzik. A történész számára hasznosak lehetnek az ilyen magyarázatok, hiszen lehetővé teszik saját hasonló problémáik újfajta megközelítését.³

Az antropológiai irodalom olyan ismert jelenségekkel kapcsolatban is töprengésre készíti a történészeket, amelyekkel korábban nemigen foglalkoztak. Ezek nem annyira rejtélyes, mint inkább jelentéktelennek vélt, vagy szívesen más szakterületekre bízott jelenségek. Hányan foglalkoztak például közülünk vallástörténettel, s kutatják az egyházak szociális és etikai tanait, a szentbeszédék és vitairatok motívumait, a papok és hívők származását, sőt az istentiszteletek gyakoriságát, holott egyszer se vették még szemügyre azt, amit a hívők gyakran a legfontosabbnak tartanak istenhez fűződő kapcsolatukban – a liturgiát és az imádságot. De ha szemügyre is vesszük ezeket a dolgokat, vajon tudjuk-e, hogy segítségükkel miként érthetünk meg jobban egy történelmi korszakot? Először magukat a szövegeket kell tanulmányoznunk, a misszálét, a *Forme des prieres ecclésiastiques*-et, a *Book of Common Prayer*-t és más imádságoskönyveket, majd meg kell néznünk, hogy mit mondanak ezekről az irodalom és a liturgia szakértői. Turner, Geertz és más antropológusok munkáihoz akkor

fordulhatunk, ha arra keresünk utalásokat, hogy az egyházi szertartás mi-ként lehet a kultúra átörökítésének eszköze, hogy mennyit árul el a társadalmi kapcsolatokról, és mennyire szilárdítja meg azokat, hogy miként alakítja az önfegyelem formáit és miként erősíti a jellegzetes lelkiállapoto-kat és fogékonyságot.⁴

Azoknak az etnográfiai tanulmányoknak is sokat köszönhetnek a történészek, amelyek új megvilágításba helyezték a fontos kötődéseket és konfliktusokat kifejező informális vagy kisebb léptékű interakciókat. A varázslás és az ellenvarázslás etnográfiai megfigyeléseit az elsők között hasznosították a boszorkányüldözésekkel és a boszorkányoktól való félelemmel foglalkozó történeti munkák. A korábbi történelmi értelmezések alapja az az elgondolás volt, hogy a bigott üldözők az ismeretlen iránti félelmeiket vetítették ki ártatlan áldozataikra, vagy hogy a megfélemlített illetve hallucináló nők soha meg nem történt eseményekről vallottak. Ma már azonban olyan színterekként foghatjuk fel a boszorkánypereket, ahol a központi hatóságok, a helybeli emberek és maguk a falusiak csaptak össze a legkülönbözőbb politikai, társadalmi, pszichológiai vagy éppen szexuális kérdésekben. Így meg tudjuk különböztetni mindazokat az orvosi, rituális és egyéb tevékenységeket, amelyeket a szomszédok esetleg a varázslás körébe soroltak.⁵

Hasonló módon segítettek nekünk a cseremechanizmusok megér-tésében az antropológusok beszámolóit, az ajándékozásról és a reciprocitás-ról, a különféle vállalkozói stílusokról, a más és más jellegű piacokról és bazárokról szóló írások. A keresztszülői és névadói szokások etnográfiai irodalma pedig azok számára bizonyul értékesnek, akik a családokon túli kliensrendszerekhez és kapcsolatokhoz szeretnének újfajta eligazodási pontokat találni.⁶

Hogy azután a történészek miként kapcsolják a nagyobb történeti korszakokhoz e jelenségeket és viszonyokat, az attól is függ, hogy a társadalmi rendszerek melyik elméletét vallják magukénak. A kultúra különböző szféráinak összefüggéseit illetően a történettudomány és az antropológia ugyanazoknak az elméleti hagyományoknak az örököse: a Zeitgeist-felfogásnak, amely szerint a korszellem minden fontosabb intéz-ményen nyomot hagy; a marxizmus változatainak, amelyekben rendszerint abban az értelemben különböztetik meg az anyagi és a kulturális szférát, hogy az előbbi kihat az utóbbira, s amelyek szerint magát a társadalmi rendszert konfliktus jellemzi; a különféle liberális elméleteknek, amelyek a sokféle társadalmi erő és intézmény kölcsönhatását tekintik alapvető-

nek, s amelyek ily módon úgy vélik, hogy hol az egyik, hol a másik erő játszik uralkodó szerepet. Ha a társadalmi rendszerek antropológiai elmélete nem más, mint a régi *Zeitgeist*-felfogás egyszerű újrafogalmazása, akkor történész körökben nem kelt különösebb érdeklődést. De amikor az egymást kiegyensúlyozó vagy megváltoztató ökoszisztémák finoman kidolgozott jellemzését rajzolja meg, akkor az antropológia elmélet – mint Rappaport *Disznókat az ősöknek* és Geertz *Az involutív agrárfejlődés* című munkája tanúsítja – sok mindennel kiegészítheti a francia és az amerikai *geohistoire* szemléletet. Amikor pedig a kulturális jelentések olyan gondosan megfigyelt tárházát mutatják be, ami megértetheti velünk a termelést és a többi gyakorlati tevékenységet, s ami közvetítést teremt számunkra a gondolkodás és a cselekvés világa között (mint Sahlins *A kultúra és a gyakorlati ész* című könyve), akkor az eszmetörténetről és korszakairól kialakított elképzeléseink is megváltozhatnak.⁷

Így a nemi szerepek rendszeréről egy amazonasi brazil faluban, egy észak-luzoni erdővidéken vagy Új-Guinea nyugati fennsíkain kialakított felfogás – hogy mekkora tevékenységi köre és beleszólása van a férfiaknak és a nőknek, hogy mi a viszony a férfi és a női szimbolika között – ismert dokumentumokkal kapcsolatban is egy sereg új kérdést vethet fel a történész számára, s olyan források kutatására ösztönözheti, amelyeket azelőtt nem tartott tárgyához tartozónak. Bár az etnográfus gyakran sajátos képet ad a terepről (ezt bizonyítja Weiner is, aki újralátogatta Bronislaw Malinowski Trobriand-szigeteit), közvetlen érintkezése a vizsgáldásban érintett személyekkel a társadalmi rendszer működésének olyan vonásait tárhatja fel, amelyek többé-kevésbé rejtve maradnak a történész előtt, aki a kultúra szeleteit szövegeken, képeken és tárgyi emlékeken keresztül kénytelen megközelíteni.⁸

Érdekes lehet-e az európai történelemmel ismerkedő egyetemi hallgató számára egy felső-amazonasi törzs élete? Megfelelő megközelítésben igen. A történészek régóta használják az összehasonlító módszereket, de általában megmaradnak a nyugati illetve a „fejlett” társadalmak körében (például az angol és a francia gazdasági fejlődést, Kelet-Európa és Nyugat-Európa agrártörténetét, az európai, a kínai és a japán feudalizmust, az Antillák és az Egyesült Államok déli államainak rabszolgatartó rendszereit hasonlították össze). Az antropológia iránti érdeklődés következtében most a kultúrák összevetésén alapuló módszereinket olyan „primitív” vagy archaikus társadalmakra is kiterjesztettük, amelyek a mi társadalmunktól gyökeresen különböznek. Erre esetenként ott van szükség, ahol a

történész a szájhagyománnyal vagy más „archaikusnak” tekintett témával foglalkozik. Ahogy Lord azt találta, hogy Jugoszláviában a mesemondók olyan kompozíciós művészetet alakítottak ki, ami megvilágíthatja a homéroszi szerkesztést, ugyanúgy elképzelhető, hogy a történészek egyes afrikai kultúrák emlékeztető eszközei és közmondásai nyomán jobban maguk elé tudják majd képzelni a 16. századi falvak szájhagyományon alapuló kultúráját. A távoli összehasonlítás akkor is gyümölcsöző lehet, ha egy jelenségkört már annyira régen tanulmányoznak az ismert nyugat-centrikus megközelítésben, hogy újabb vonásokat már nem tudnak feltárni, vagy ha az adott témával olyannyira keveset foglalkoztak, hogy körvonalai is alig tisztázódtak. Így például az európai zsidóság történetének alaposabb megértéséhez nem csupán az alaposabb kutatás járulhat hozzá, hanem az is, ha fontolóra vesszük a kasztok és az etnikumok antropológiai irodalmának eredményeit. A szexuális viselkedés nyugati történetének magyarázatában pedig a világ más részeinek szexuális viselkedésrendszere és kultúrája lehet segítségünkre.⁹

Természetesen van abban némi kockázat is, ha a történész az antropológiából merít. Az egyik veszélyre maguk az antropológusok hívják fel a figyelmet: a történészek eklektikus módon választják ki mestereiket a segédtudományok képviselői közül, és érzéketlenül vegyítik a szakma elmentésére nézeteket valló alakjainak gondolatait. A demográfia és a gazdaság meghatározó szerepét valló elméleteket együtt idézik a szimbólikus elemzésekkel, a jelentés és a nyelv fontosságát hangsúlyozó nézeteket nyugodt lélekkel összeboronálják a funkciót és a hatalmat előtérbe állító elméletekkel, válogatás nélkül hivatkoznak a kultúra evolúcióját elfogadó és kétségbe vonó szerzőkre. Úgy tűnik azonban, hogy nem ez a döntő probléma. A történészek nyilván meg akarnak ismerkedni a legkülönbözőbb antropológiai iskolákkal (és az antropológiai eklekticizmussal is), majd szeretnék mindezt hatásosan beépíteni a társadalmi szervezetekről alkotott elképzeléseikbe. Nekünk történészeknek nyilván kellő gonddal kell olvasnunk az etnográfiai anyagokat, mert csak így érthetjük meg érveiket és bizonyítékaikat. De miért kellene magunkévá tennünk mindazokat a fenntartásokat, amelyekkel az antropológusok egymás munkáit fogadják? És miért kellene jobban azonosulnunk az ő belső vitáikkal, mint amennyire ők azonosulnak a történészekéivel?

Súlyosabb a veszély, ha az antropológiai elemzést és terepmunkát helytelenül alkalmazzuk történeti példákra. Az antropológiai írásokat nem receptek kedvéért forgatjuk, hanem azért, hogy ötleteket merítsünk be-

lölük; nem az egyetemes emberi viselkedés szabályait keressük bennük, hanem az értelmes összehasonlítás lehetőségeit. A történeti források elmélyült kutatását semmi sem pótolhatja. Arra semmiképp se használhatunk egy új-guineai vagy zambiai rituálét, hogy mondjuk vele magyarázzuk meg egy 16. századi európai rituálé jelentését és funkcióit, s hogy ne kelljen az adott kor embereinél és intézményeinél keresnünk a bizonyító anyagot. Nem tudjuk az azandék boszorkánypereinek pszichológiáját az európai boszorkányvádakkal összevetni, ha nem vesszük figyelembe a 17. század elképzeléseit a tulajdonról, a testről és a lélekről, az egészségről és a társadalmi összetartozásról, majd az ilyen és hasonló eszmék feltehető hatását az emberek egymással szemben érzett félelmeire.¹⁰

Az antropológia tehát nem a társadalmi valóság valamiféle magasabbrendű képe, amelyhez a történészeknek is igazodniuk kellene, hanem egy a mi tudományágunkhoz egyre szorosabban kapcsolódó társtudomány. Az etnográfusok úgy az utóbbi negyven évben tanulmányozzák a törzseken túl a városi és paraszti kultúrákat is, s ahogy érdeklődési területük fokozatosan áttolódott a „fejlett” társadalmak és a mai Európa kérdéseire, úgy kezdte őket egyre inkább foglalkoztatni a történelmi változás természete és a múlt vizsgálata. Így nem csupán azt kell gondosan megvitatnunk, hogy mit vegyünk át az etnográfusoktól, fel kell készülnünk arra is, hogy tanácsokat adjunk nekik saját munkájukkal és az antropológiai elmélettel kapcsolatban.¹¹

Amikor Mintz a cukor termelésének és fogyasztásának elterjedését az évszázados társadalmi változások mutatójaként használja, akkor javasolhatjuk, hogy vesse össze eredményeit a méz termelésére, eladására és fogyasztására vonatkozó adatok alakulásával. Amikor olyan antropológiai szövegeket olvasunk, amelyekben a változások és a konfliktusok rovására túlhangsúlyozzák a rendszer és az egyetértés szerepét, akkor kimutathatjuk, hogy hol vannak a repedések, hol vannak a viszályok és ellentétek forrásai, vagy hogy melyek az átalakulásnak azok a mechanizmusai, amelyek nagy valószínűséggel jelen vannak egy társadalom életében (és reménykedjünk, hogy nem pusztán a városiasodás, a kommercializálódás és az iparosodás „elkerülhetetlen” folyamataival fogunk minden változást magyarázni). Amikor a szimbólumok vagy a rituális cselekvések egy csoportját csakis egy szilárd kultúra összefüggései között tekintjük teljesen kidolgozottnak, akkor töprengjünk el azon, hogy mit jelenthetnének e jelenségek egy változó vagy ellentmondásos helyzetben.¹²

Ami saját történelmi gondolkodásmódotam illeti, rám az antropoló-

gia nem a mozdulatlan múlt, hanem a sokféle emberi tapasztalat iránti fogékonyság erősítéseként hatott. Számos állandóan kutatott viszonylat nem fér bele evolúciós sémáinkba. A piacok nem mindig tüntetik el az ajándékozást, a központok nem mindig szüntetik meg a helyi kötődéseket, a történelem nem mindig lép a mítosz helyébe. Az antropológia kiszélesítheti lehetőségeinket, megszabadíthat minket szemellenzőinktől, megtaníthat a múlt újfajta látására és felfedeztethet velünk a történeti szövegek ismerős világában számos különös és meglepő jelenséget.

Jegyzetek

1. Hérodotosz: *A perzsa háborúk*; David Hume: *The Natural History of Religion* (A vallás természettörténete). London, 1957.; Gianbattista Vico: *La Scienza Nuova* (Az új tudomány). Nápoly, 1744.; Karl Marx: *A tőke*; Marcel Mauss: *The Gift. Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies* (Az ajándékozás. A csere funkciói és formái az archaikus társadalmakban). Ian Cummison fordításában London, 1969.; és Marc Bloch: *La société féodale* (A feudális társadalom). Párizs, 1939.
2. Peter Brown: „*The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*” (A szent ember megjelenése és funkciója a kései antikvitásban). *Journal of Roman Studies*, LXI (1972), 80–101.; uő: *The Making of Late Antiquity* (A kései antikvitás kialakulása). Cambridge, Mass., 1978., 54–101.; Rebecca V. Colman: „Reason and Unreason in Early Medieval Law” (Ésszerűség és ésszerűtlenség a koraközépkori jogban). *Journal of Interdisciplinary History*, IV (1974), 571–592. A koraközépkori jog Colman-féle antropológiai megközelítése ígéretesebb kísérlet, mint Charles Raddingé, aki Jean Piaget fejlődésméleteit alkalmazva a középkori kultúrákban (és általában a primitív társadalmakban) az 5–8 éves gyermekek kognitív egocentrikusságának kifejeződését látja. Vö. Charles Radding: „*Superstition to Science: Nature, Fortune and the Passing of the Medieval Ordeal*” (A babonától a tudományig – természet, szerencse és a középkori próbák kiállása). *American Historical Reviews* LXXXIV (1979), 945–969. Lásd még Jean-Claude Schmitt: *Le saint lévrier, Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle* (Guinefort, a szent agár, a 13. század óta a gyermekek gyógyítója). Párizs, 1979.; Richard Trexler: „Florentine Religious Experience: The Sacred Image” (Vallási élet Firenzében – a szentkép). *Studies in the Renaissance*, XIX (1972), 7–41.; uő: *Public Life in Renaissance Florence* (A reneszánsz Firenze közelete). New York, 1980.; *Society and Culture in Early Modern France* (A koraközépkori Franciaország társadalma és kultúrája). Stanford, 1975. 162–187.; Carroll Smith-Rosenberg: „*Sex as Symbol in Victorian Purity: An Ethnohistorical Analysis of Jacksonian America*” (A szexualitás, mint a viktoriánus tisztaság szimbóluma – Jackson Amerikájának néprajztörténeti elemzése). A John Demos és Sarane Spence Boocock által szerkesztett kötetben: *Turning Points: Historical and Sociological Essays on the Family* (Fordulópontok – történeti

- és szociológiai tanulmányok a családról). Chicago, 1978. 212–247.; B. Robert Kreiser: *Miracles, Convulsions and Ecclesiastical Politics in Early Eighteenth-Century Paris* (Csodák, eksztázis-kitörések és egyházpolitika a 18. század eleji Párizsban). Princeton, 1978.; Clarke Garrett: *Respectable Folly: Millenarians and the French Revolution in France and England* (Tiszteletreméltó bolondság – a chiliasztikus mozgalom és a francia forradalom Franciaországban és Angliában). Baltimore, 1975.
3. Alfred Métraux: *La Vaudou Haitien* (A haiti varázsló). Párizs, 1958., 106–127.; Bruce Kapferer: „Ritual, Audience and Reflexivity: Sri Lanka Exorcist Rites” (Rítus, hallgatóság, visszahatás – a Sri Lanka-i ördögűző rítusok). A John MacAloon által szerkesztett kötetben: *Rite, Drama, Festival, Spectacle: Rehearsals toward a Theory of Cultural Performance* (Rítus, dráma, fesztivál, látványosság – próbálkozások a kulturális előadás elméletének kialakítására). Megjelenés alatt. Mary Douglas tanulmánya a tabuk jelentéséről egyike a történéseket különösen befolyásoló számos antropológiai írásnak: *Purity and Danger* (Tisztaság és veszély). Harmondsworth, 1966. De van olyan antropológus, aki maga is történész módszerekkel tanulmányozta az eskük és az ereklyék jelentését, éspedig ifj. William Christian: *Local Religion in Sixteenth-Century New Castile* (A helyi vallási élet a 16. századi New Castile-ben). Princeton, 1981.
 4. Gregory Dix: *The Shape of the Liturgy* (A liturgia alakulása). London, 1945 (2. kiadás.); Helen C. White: *The Tudor Books of Private Devotion* (Az egyéni ájtatosság könyvei a Tudor-korban). Madison, 1951.; Margaret Doody: „How shall we sing the Lord's song upon an alien soil?": *The New Episcopalian Liturgy* („Hogyan énekeljük az Úr dalait idegen földön?” – Az új püspöki liturgia). A Christopher Ricks és Leonard Michaels által szerk. kötetben: *The State of the Language* (A nyelv állapota). Berkeley, 1979. 108–124.; Evelyn Underhill: *Worship* (Imádság). New York, 1936.; Victor Turner: *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual* (A jelképek erdeje – szempontok a ndembu rítushoz). Ithaca, 1967.; uő: *The Ritual Process* (A rituális eljárás). Chicago, 1969.; Clifford Geertz: *The Religion of Java* (A jávai vallás). Glencoe Ill. 1960.; uő: *The Interpretation of Cultures* (Kultúrák értelmezése). New York, 1973., 142–169.; Roy Rappaport: *Ecology, Meaning and Religion* (Ökológia, jelentés, vallás). Richmond, Ca., 1978.
 5. Boszorkányság történeti magyarázatánál az antropológia eredményeire támaszkodó újabb tanulmányok közül lásd Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic* (A mágia hanyatlása és a vallás). London, 1971.; Carlo Ginzburg: *I benedanti. Ricerche sulla stregoneria e sul culti agrari tra Cinquecento e Seicento* Torino, 1966.; Paul Boyer és Stephen Nissenbaum: *Salem Possessed: The Social Origins of Witchcraft* (A megszállott Salem – a boszorkányság társadalmi gyökerei). Cambridge, Mass., 174.; Garrett: „Witches and Cunning Folk in the Old Regime” (Boszorkányság és bájolók az ancieni regime idején). A Jacques Beauroy, Marc Bertrand és Edward T. Gargan által szerk. kötetben: *The Wolf and the Lamb. Popular Culture in France from the Old Regime to the Twentieth Century* (A farkas és a bány. Népi kultúra Franciaországban az Ancieni regime-től a 20. századig). Stanford, 1976.; Richard A. Horsley: „Who were the Witches? The Social Roles of the Accused in the European Witch Trials” (Kik voltak a

- boszorkányok? Az európai boszorkányperek vádlottainak társadalmi szerepe). *Journal of Interdisciplinary History*, IX, (1979), 689–716. Lásd még az annotált bibliográfiát Marie-Sylvie Dupont-Bouchat, Willem Frijhoff és Robert Muchembled könyvében: *Prophetes et sorciers dans les Pays-Bas, XVIe–XVIIIe siècle* (Proféták és boszorkányok Németalföldön a 16.–18. században). Párizs, 1978. 33–39.
6. Mauss: *The Gift* (Az ajándékozás.); Marshall Sahlins: *Stone Age Economics* A kőkorszak gazdaságtana). Chicago, 1972.; Annette B. Weiner: *Women of Value, Men of Renown. New Perspectives in Trobriand Exchange* (Értékes asszonyok, hírneves férfiak. A csere új távlatai a Trobriand-szigeteken). Austin, Texas, 1976. A történészek közül ezt a megközelítést alkalmazza M.I. Finley: *The World of Odysseus* (Odüsszeusz világa). New York, 1965.; A.Y. Gurevich: „Wealth and Gift-Bestowal among the Ancient Scandinavians” (Vagyon és ajándékozás az ókori skandináv népeknél). *Scandinavica*, VII (1968), 126–138.; Georges Duby: *Guerriers et paysans: VII–XIIe siècle; premier essor de l'économie européenne* (Katonák és parasztok – az európai gazdaság első fellendülése a 7–12. században). Párizs, 1973.; Lester Little: *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe* (Vallásos szegénység és profitgazdaság a középkori Európában). Ithaca, New York, 1978.; Christiane Kalpisch-Zuber: „The Medieval Italian Matinata”. *Journal of Family History* V (1980), 2–27.; Claude Meillassoux szerk.: *The Development of Indigenous Trade and Markets in West Africa* (A belföldi kereskedelem és a piacok fejlődése Nyugat-Afrikában). London, 1971.; C.Geertz: *Peddlers and Princes: Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian Towns* (Társadalmi változás és gazdasági modernizáció két indonéz városban – hercegek és kufárok.); uő: „Suq: the bazaar economy in Sefrou” (Suq – a bazárgazdaság Sefrouban). A C. Geertz, Hildred Geertz és Lawrence Rosen által szerk. kötetben: *Meaning and Order in Moroccan Society* (Jelentés és rend a marokkói társadalomban). Cambridge, 1979. 123–313.; A.L. Udovitsch: „Formalism and Informalism in the Social and Economic Institutions of the Medieval Islamic World” (Formális és informális elemek a középkori iszlám világ társadalmi és gazdasági intézményeiben). A Speros Vryonis és Amin Banani által szerk. kötetben: *Individualism and Conformity in Classical Islam* (Individualizmus és konformitás a klasszikus iszlám világában). Wiesbaden, 1977. 61–81.; Sidney Mintz és Eric Wolf: „An analysis of Ritual Coparenthood (Campadrazgo)” (Comparazgo – a rituális társszülőség egy elemzése). *Southwestern Journal of Anthropology*, VI (1950), 341–368.; Julian Pitt-Rivers: *The Fate of Schechem, or the Politics of Sex* (Schechem sorsa avagy a szexualitás politikája). Cambridge, 1977. 48–70.; Françoise Zonabend: „La parenté baptismale á Minot (Cote-D'Or)” (A keresztszülőség az aranyparti Minotban). *Annales*, XXXIII (1978), 656–676.
7. Rappaport: *Pigs for the Ancestors. Ritual in the Ecology of a New Guinea People* (Disznókat az ősöknek – rituálé egy új-guineai nép ökológiájában). New Haven, 1968.; C. Geertz: *Agricultural Involution: The Processes of Ecological Change in Indonesia* (Involutív agrárfejlődés – az ökológiai változás folyamatai Indonéziában). Berkeley, 1963.; Ira Berlin: „Time, Space and the Evolution of Afro-American Society on British Mainland North America” (Idő, tér és az afro-amerikai társadalom fejlődése Észak-Amerika brit szárazföldjén). *American Historical*

- Review*, LXXXV (1980), 44–78.; Mintz és Richard Prince: *An Anthropological Approach to the Caribbean Past* (A Karib-tenger vidékének múltja antropológiai megközelítésben). Philadelphia, 1976.; Sahlins: *Culture and Practical Reason* (A kultúra és a gyakorlati ész). Chicago, 1976.
8. C. Geertz: *Interpretation of Cultures* (Kultúrák értelmezése). Emmanuel Le Roy Ladurie brilliáns munkával rekonstruálta az általa vizsgált falu lakóinak kulturális rendszerét: *Montaillou, village occitan de 1294 a 1324* (Montaillou – egy falu Dél-Franciaországban 1294 és 1324 között). Párizs, 1975. Yolanda Murphy és Robert F. Murphy: *Women of the Forest* (Az erdő asszonyai). New York, 1974.; Michelle Z. Rosaldo és Jane M. Atkinson: „Man, the Hunter and Woman. Metaphors for the Sexes in Ilongot Magical Spells” (A vadászó férfi és a nő. A két nem metafórái ilongot varázsszövegekben). A Roy Willis által szerk. kötetben: *The Interpretation of Symbolism*. London, 1975. 43–75.; Rosaldo: *Knowledge and Passion. Ilongot Notions of Self and Social Life* (Tudás és szenvedély, ilongot fogalmak az énről és a társadalmi életről). Cambridge, 1980.; Marilyn Strathern: *Women in Between. Female Roles in a Male World*: Mount Hagen, New Guinea (Nők háttérben. Női szerepek egy férfi világban – Mount Hagen, Új-Guinea). London, 1972. Weiner: *Women of Value* (Értékes asszonyok).
9. Albert B. Lord: *The Singer of Tales* (A mesék dalnoka). Cambridge, Mass., 1960. A trubadurköltészetet tanulmányozó egyetemi hallgatókra is hatott Lord módszere. John C. Messenger, Jr.: „The Role of Proverbs in a Nigerian Judicial System” (A közmondások szerepe egy nigériai jogrendszerben). Az Alan Dundes által szerk. kötetben: *The Study of Folklore* (A folklór kutatása). Englewood Cliffs, 1965. 299–307.; Elinor Keenan: „Norm-Makers, Norm-Breakers: Uses of Speech by Men and Women in a Malagasy Community” (Normateremtők, normarombolók – férfi és női beszédmódok egy malgasi közösségben). A Richard Bauman és Joel Sherzer által szerk. kötetben: *Explanations in the Ethnography of Speaking* (Magyarzatok a beszéd néprajzában). Cambridge, 1974. 125–143.; Davis: *Society and Culture* (Társadalom és kultúra)., 227–267.; George De Vos: *Japan's Invisible Race. Caste in Culture and Personality* (A láthatatlan japán ver seny – kaszt a kultúrában és a személyiségben). Berkeley, 1966.; Fredrik Barth szerk.: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* (Etnikai csoportok és határaik – a kulturális különbségek társadalmi szerveződése). Bergen, 1969.; Abner Cohen szerk.: *Urban Ethnicity* (A városi etnikum). London, 1974. A kaszt elméletének felhasználásával próbál tájékozódni a zsidóság történetében Maurice Kriegel tanulmánya: *Les Juifs à la fin du Moyen Age dans l'Europe méditerranéenne* (A mediterrán Európa zsidósága a középkor végén). Párizs, 1979. Egyes homoszexualitással kapcsolatos néprajzi anyagokat mutat be Randolph Trumbach: „London's Sodomites: Homosexual Behavior and Western Culture in the Eighteenth Century” (Londoni szodomiták – a homoszexualitás és a nyugati kultúra a 18. században). *Journal of Social History*, XI (1977), 1–33. Egy érdekes álláspont a szexualitás rendszerével kapcsolatban Raymond C. Kelly: „Witchcraft and Sexual Relation. An Exploration in the Social and Semantic Implications of the Structure of Belief” (Boszorkányság és szexuális viszonyok – a hitszerkezet társadalmi és szemantikai következményeinek feltárása). A Paula Brown és George da Buchbinder által szerk. kötetben: *Man and*

- Woman in the New Guinea Highlands (Férfi és nő Új-Guinea hegyvidékein). Washington, D.C., 1976., 36–53. Egy a kultúrák összehasonlításával hatékonyan tájékozódó történeti munka példajaként lásd Kenneth R. Dover: Greek Homosexuality (Görög homoszexualitás). New York, 1980.
10. Lásd H. Geertz és Keith Thomas vitáját: „An Anthropology of Religion and Magic” (A vallás és a mágia antropológiája). *Journal of Interdisciplinary History*, VIII (1975), 71–109. Ismerteti Edward P. Thompson: „Anthropology and the Discipline of Historical Context (Az antropológia és a történeti kontextus tana). *Midland History*, I (1972), 41–55.
11. Robert Redfield: *The Folk Culture of Yucatan* (A Yucatan-félsziget népi kultúrája). Chicago, 1941. Számos munka közül említhető pl. C. Geertz: *The Social History of an Indonesian Town* (Egy indonéz város társadalomtörténete). Cambridge, Mass., 1963.; Milton Singer: *When a Great Tradition Modernizes. An Anthropological Approach to Indian Civilization* (Amikor egy nagy hagyomány modernizálódik – a hindu civilizáció antropológiai megközelítése). New York, 1972.; Wolf: *Peasants* (Parasztok). Englewood Cliffs, 1966.; bibliográfiával William Mangin szerk.: *Peasants in Cities. Readings in the Anthropology of Urbanization* (Parasztok a városokban. Olvasmányok az urbanizáció antropológiájához). Boston, 1970.; Mintz: „Slavery and the Rise of Peasantries” (A rabszolgaság és a parasztság kialakulása). *Historical Reflections*, VI (1979), 213–242.; Sydel Silverman: *Three Bells of Civilization. The Life of an Italian Hill Town* (A civilizáció három beköszöntése – egy itáliai hegyi város élete). New York, 1975.; Christian: *Person and God in a Spanish Valley* (Isten és ember egy spanyol völgyben). New York, 1972.; Susan Tax Freeman: *Spaniards in no Man's Land. The Pasiegos* (Pasiegók – spanyolok a senki földjén). Chicago, 1979. Egy érdekes tanulmány annak bizonyítékául, hogy az állítólag statikus primitív népeknek is lehet történeti érzékük Renato Rosaldo: *Ilongot Headhunting 1883–1974* (Ilongot fejvadászat, 1883–1974). Stanford, 1980. Claude Lévi-Strauss párizsi laboratóriumában, az Ecole Pratique des Hautes Etudes en Sciences Sociales szemináriumain, Angliában, Olaszországban vagy az Egyesült Államokban együtt dolgoznak a történészek és az antropológusok. Olyan közös kötetek tanúsítják az újkeletű együttműködést, mint például Jack Goody szerk.: *Literacy in Traditional Society* (Írásbeliség a hagyományos társadalomban). Cambridge, 1968.; Goody, Joan Thirsk és Thompson szerk.: *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200–1800* (Család és örökség – paraszti társadalom Nyugat-Európában 1200 és 1800 között). Cambridge, 1976.; Barbara A. Babcock szerk.: *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society* (Megfordítható világ – szimbolikus átfordítás a művészetben és a társadalomban) Ithaca, 1978.
12. Mintz: „Time, Sugar, and Sweetness” (Idő, cukor, édesség). *Marxist Perspectives*, II (1979/80), 56–72.

HITLER TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEIBEN

(Central European History, 1981:3. 243–272)

Az elmúlt években a Hitler Adolfról készült életrajzi írások mennyisége tovább növekedett. A náci párt Führerjéről íródott kiadványok már olyan nagyszámúak, hogy nemrégiben egy tiszteletreméltó brit történész szükségét érezte a bocsánatkérésnek, amiért „még egy Hitlerről szóló könyvet”¹ mutat be. De mindezzel együtt a legtöbb tudós egyetért abban, hogy igen kevés, majdnem egyetlen új Hitlerről készült tanulmány sem bővítette ki jelentősen a német diktátorra vonatkozó ismereteinket azon túl, amit Lord Alan Bullock forrásértékű életrajza nyújtott, amelyet 1952-ben adtak ki először, és ma már klasszikusnak számít. A tárgy újszerű és divatosá váló megközelítései, mint amilyenek a „pszichohisztórikusokéi”, nem vágtak új utakat. Gerhard L. Weinberg mértéktartó bírálata Robert G.L. Waite Hitler-pszichobiográfiájáról az, hogy „a könyv legnagyobb erősségei kifejezetten a leghagyományosabb részletekben mutatkoznak meg, gyengeségei pedig a legkevésbé hagyományosakban.”² A még újabb életrajzok – mint amilyen Joachim Festé, amely nyilvánvalóan céljál tűzte ki Bullock művének lepipálását, valamint egy jókora kereskedelmi sikert – értéke is kérdéses maradt, vagy, mert ragaszkodtak az ismert tényanyaghoz, mint dokumentációjuk alapjához, vagy mert nélkülözték az igazán eredeti meglátásokat. A szimpóziumok, némelyikük a túlzásig is nyilvánvalóan közegközpontúan, még összetettebbé kuszálták a nehézségeket Hitler megértése körül, vagy, mert a tárgyhöz nem tartozó kérdéseket vetettek fel, vagy, mert egyszerűen újra megállapítottak agyoncsócsált tételeket. A Hitler-tanulmányokat ma körülvevő publicitás elkerülhetetlen következményei az olyan valótlanságok terjesztése, mint amelyet Robert Payne ír le, aki megismétel egy korábban koholt legendát Hitlernek egy korai éveiben tett angliai útjáról, vagy mint amelyet David Irving írt le, aki nagy bőbeszédűséggel oldozta fel a Führert bűne alól a zsidó-ellenes holocaustban.³

Jóllehet nehéz valamiféle értékrendbe sorolni a Hitlerről készült tanulmányokat, az nyilvánvaló, hogy közülük még a legjobbak is, beleértve Bullock standard művét, valahogyan elmulasztják Hitlert megfelelően mi-

nősíteni szociológiai vagy szociohistóriai nézőpontból. William S. Allen éles kritikája John Toland tanulmányáról – hogy t.i. az egy „nácizmus nélküli Hitlert” mutat be – alkalmazható írások egy egész körére, amelyeknek szerzői nélkülözték azokat a módszertani eszközöket, amik szükségesek lettek volna ahhoz, hogy a Führert személyi mivoltában meghatározzák, akár csak a tudományos pontosság legalacsonyabb szintjén is, és híjával voltak bármiféle utalásnak közvetlen vagy szélesebb környezetére.⁴ Toland nyilvánvalóan nem vette figyelembe a társadalomtörténetet Hitler szenvedély nélküli és klinikai tárgyilagosságú ábrázolásában. A korai életrajzírók, mint Otto Strasser és Lutz Graf Schwerin von Krosigk, személyesen közelálltak Hitlerhez, éppen ezért hiányzik belőlük a leírás tárgyilagossága és a Führer jellemzésére irányuló erőfeszítések során egy demonológiai zsargon mögé húzódtak.⁵ Még Bullock is, bár az ő Hitlerképét kevésbé fedik el morális előítéletek, hajlamos rá, hogy a Führert mint a történelem egyedülálló erejét szemlélje, mint a sors valamiféle úgygyengetőjét, akinek a társadalmi környezete viszonylag jelentéktelen.⁶

Aztán a hatvanas évek közepén egyes tudósok kezdték felhívni az egyetemi társaságok figyelmét a Hitlert felemelő és fenntartó társadalmi körülmények vizsgálatának szükségességére, egy olyan vizsgálatára, amelynek célja az elemzés technikájának kifinomítása lenne társadalmi-tudományos meghatározások segítségével. Hajo Holborn, Theodor Schieder, Albrecht Tyrell és Peter Stern hangja volt, többek között, hallható – bár az utóbbi nem is történész, hanem német irodalmat hallgató diák. A hatvanas évek végén, abban az időben, amikor a társadalomtudományi kísérletek lassan már a szomszédos humán tudományok tudósainak figyelmét is felkeltették, az amerikai Joseph Nyomarkay volt az első történész, aki úttörő tanulmányt jelentetett meg a hatalomra jutó Hitlerről a Führer-jelenséget Max Weber karizmatikus modelljének⁷ meghatározásai szerint elemezve. Az ilyen haladás ellenére Joachim Fest széles publicitást kapott Hitler-életrajzában még mindig a régebbi interpolációkat követte, amikor a hetvenes évek elején Hitlerről egyszerűen úgy beszél, mint „megannyi nosztalgia, aggodalom és sérelem találkozási pontjáról”, Ugy allegorizálva a Führert egy ál-társadalomtörténeti nyelven, mint „történelmi figurát”. És a közismert bonni egyetemi történész, Karl Dietrich Bracher, csupán visszhangozza ezt a frazeológiát, amikor 1976-ban azt írja, hogy Hitler „korának lényeges tendenciáit képviselte.”⁸ Azóta olyan nyugat-német tudósok, mint Hermann Graml és Helmuth Auerbach (ha nem is Bracher, de) Fest érzéketlenségét a jobbra társadalom-orientált

történészek megközelítése iránt a fejére olvasták. Ők, jóllehet visszautasították azt a nyers kelet-német állítást, miszerint Hitler pusztán a „monopolkapitalizmus” terméke lett volna, mindenesetre kitartottak amellett, hogy egy kritikai visszatekintésben nem lehet Hitlert „elvonatkoztatni” társadalmi környezetétől.⁹ A jelen tanulmány célja, hogy segítse megérteni Hitler személyiségét és felemelkedését azzal, hogy elemzi a társadalmi körülményeket, amelyek között felnőtt, és amelyek segítették kiemelkedésében, valamint a hatalmon maradásában.

Megbízható történeti kutatások alapján okkal állíthatjuk, hogy tudatos létét Hitler mint társadalompolitikai lény kezdte meg 1919 őszén, nyilvános müncheni fellépését követően.¹⁰ Nem könnyű kijelölni helyét a társadalmi struktúrában ebben az időben, sőt, ami azt illeti, fejlődésének következő fázisai során sem. Kortársai, akik közelről szemlélhették őt, meglehetősen egybehangzón számolnak be arról, hogy egy *alsó középosztály*beli személyiség és életstílus összetevői jellemezték. Mind Hermann Rausching, mind Albert Speer szerint Hitler személyes ízlése – ahogyan azt pl. obersalzbergi, vagy a müncheni Prinzregenten-Platzon lévő magánlakásainak berendezése és az ott tartott fogadások tükrözték – kifejezetten kispolgári volt. A náci párt vezetője, különösen küzdelmeinek korai éveiben, „provinciális modorával” meglepte azokat a harcostársait, akik a magasabb ízlésű felsőbb osztályokból jöttek, mint pl. Ernst Hanfstaengl: olyan volt „mint valami pincér egy vasúti restiben” – és „kispolgári komplexusaival, ha meg kellett szólítania bárkit, akinek valamiféle képesítése volt, vagy címe”. Gerhard Rossbach *Freikorps*-vezér és Ernst Röhm barátja Hitlert „megalázkodónak és félélneknek, de ugyanakkor gyakran rámenősnek találta. A társaságban a könnyed viselkedés hiányát jegyzi meg Otto Strasser összekötője, Herbert Blank, akit meglepett, hogy Hitler milyen esetlenül toporog a szálloda szőnyegén. Albert Speer is utal Hitler „provinciális gondolkodására”, amely a jólneveltség hiányáról árulkodott, és a legszélsőségesebb irodalmi pallérozatlansághoz vezetett, ami már a *Mein Kampf* első lapjairól is lerí. A Führer egész életében rossz helyesítő volt. Hitler magáévá tett olyan félig-érzelmi elgondolásokat, mint a *Herzensbildung* (szívbeli nevelés); megnyilvánult benne a tipikusan kispolgári vonzódás a féligazságok és a mendemondák iránt, ilyen volt pl. az „ödenergia” területéről, vagy a „világég” hatalmáról szóló tanítás (glaciális kozmogónia); falusias bizalmatlanság és félelem élt benne idegen orszá-

gokkal és szokásokkal szemben. Csupán 1914 októberében számol be arról, hogy szembetalálkozott „életemben az első francia emberekkel” – francia elit csapatokkal a nyugati fronton. A Harmadik Birodalom idején egyre inkább megkedvelte az olcsó szórakoztató filmeket. És végül, ami kikerekíti egy német *Kleinbürger* (kispolgár) rövid leírását, Hitler nem tudott megszabadulni, még igen közeli barátokkal szemben sem, bizonyos félszegségtől a mindennapi érintkezésben. Ez áll egész korai fiatalságában az August Kubizekkel való barátságára éppúgy, mint felnőtt korában, különösen az Eva Braunnal való viszonyára, akivel gyakorta úgy bánt, mint egy olcsó szeretővel, pl. amikor rikítóan ízléstelen ruhaékszereket választott a számára. És, mint ahogy Hugh Trevor-Roper (most Lord Dacre) jegyezte meg gúnyosan, amikor Hitler alig két nappal küszöbön álló öngyilkosságuk előtt polgári házassági szertartásra sietett Évával, olyan benyomást keltett, mint aki a társadalom fennálló egyezményei értelmében rendbe akarja hozni az ügyeit. Valójában életének azokban az utolsó óráiban, saját végrendeletének szavai szerint, hozzá akarta kötni magát Éva rokonságának „kispolgári” háttéréhez, pontosabban olvasva, a sajátjához.¹¹

Meg lehet állapítani, hogy azután, hogy Hitler tudatos politikai agitátorrá vált, haláláig sem egészen tudta, hová is sorolja önmagát az elfogadott társadalmi megkülönböztetések szerint. A háború utáni müncheni éveiben, 1919-től 1924-ig, Hitler a legkülönbözőbb időkben, egyre zavarosabb egymásutánban írta le önmagát „kereskedőnek”, „munkásnak”, „írónak”, „önálló építészeti-műszaki rajzolóknak” és „egyszerű katonának”.¹² Annyit tudott, és nem is igen tudta jobban eltitkolni a *Mein Kampf* olvasói előtt, mint amennyire ebéd utáni kis körének tagjai elől 1933 után, hogy ősei az osztrák lumpenproletariátusból származtak, hogy saját apja, Alois Hitler (alias Schicklgruber, akinek törvénytelen születését Hitler sohasem ismerte el) is azokból a sötét mélységekből emelkedett fel egy kényelmes alsó-középosztálybeli szintre, és hogy őt magát a szülei egy még magasabb szintre szánták: „Úgy volt, hogy tanuló leszek”. A világtörténelem másként alakulhatott volna, ha ezt megtette volna, ő azonban hátat fordított az intézményes oktatásnak, és következetesen útját állta saját társadalmi felemelkedésének, legalábbis formailag. Ennélfogva tudta – és kritikusan nem is mulasztják el megjegyezni – hogy, míg apja mobilitása felfelé irányult, ő maga a lefelé irányuló mobilitást választotta, ami azokban a nyugtalan napokban kezdődött Bécsben és tartott mindaddig, amíg be nem rukkolt a bajor regimentbe 1914-ben.¹³

Soha semmi oka nem volt Hitlernek, hogy a *magasabb* polgársággal vagy az arisztokráciával azonosítsa magát. A valóságban hevesen visszautasított minden kísérletet, amely a burzsoá szerepét osztotta volna rá. Ugyanakkor azonban nem sorolta magát az *alsóbb* középosztályhoz sem. (Ez persze nem jelenti azt, hogy alkalomadtán ne mutatott volna hajlamot rá, hogy felülértékeltse önmagát és rokonait. Egy 1921. november 29-én kelt levélben, amit egy bizonyos „Kedves doktor”-hoz írt, azt állítja, hogy „egy valamiféle kozmopolitább módon gondolkodó családból” származik. A *Mein Kampf*-ban úgy beszél magáról, mint a német hadsereg egy korábbi „oktató tisztjéről” (*Bildungsoffizier*), jöllehet a valóságban „összekötő ember” volt a megjelölése (*V-Mann*). Egy ízben úgy utal vissza apjára, mint „bíróra” (*Justizrat*) (ez valószínűleg téves! – a ford.), s ezzel Schicklgrubert a társadalmi elit sorába emelte.) Szemmel láthatóan a munkásosztály nyerte el leginkább a szimpátiáját, élete során több ízben utalt rá, hogy ez az az osztály, amely a legközelebb áll a szívéhez. Lehetséges, hogy ez egybevágott azzal, hogy mint lövészárkokban harcoló közönséges katona visszautasította az altiszti kinevezését, csak mert az a kispolgárság kategóriájába sorolta volna őt? Megmagyarázná azt is, hogy miért beszél állandóan és terjengősen „munkás”-ként szerzett tapasztalatairól a *Mein Kampf*-ban, mielőtt befurakodott volna a hadseregbe? És azt is, hogy miért engedte meg a pártpropagandistáknak 1928-ban, hogy összehasonlítsák őt Leninnel, akiről ugyancsak azt feltételezte, hogy hasonlóan alacsony származásból kapaszkodott fel (ami persze nem volt igaz). És végezetül, megmagyarázná ez azt, hogy 1936 nyarán a katolikus egyházra utalva miért jegyezte meg Hitler környezete előtt büszkén, hogy „az egyetlen másik intézmény, amelyben egy ember a legelsőbb osztályból a legmagasabbra emelkedés lehetőségét is megkaphatja, a miénk, a Mozgalom”?¹⁴

Mégis, Hitler egyetlen hagyományos társadalmi öntőmintába sem illett bele teljesen, és ez arra utal, hogy életének bizonyos pontjain tudatosan elkerülte a társadalmi osztályozást. Nem munkás, nem kispolgár, természetesen nem tagja a társadalmi elitnek sem, Hitler jobban szerette a „bohém”, vagy „művész” címkét, mint egyetlen olyat, ami az osztálykorlátokat semmibe veszi. Ez az előszeretete előrevetítette az osztály nélküli *Volksgemeinschaft* eszményét, és azt is megmagyarázza, hogy miért kedvelte olyan nagyon az építészek és a festők társaságát, akik között mindig is első volt Paul Ludwig Troost és Speer.¹⁵ Ezt mondani egy kicsit más, mint arra hivatkozni, hogy Hitler be nem illeszkedő volt, afféle „marginá-

lis ember”, vagy deklasszált, mint ahogy ezt gyakran mondják.¹⁶ Sokkal inkább az az igazság, hogy Hitler maga akart társadalmilag beskatulyázatlan maradni. Éppen ezért családi gyökerei megtagadásának tendenciája teljesen egybehangzik szórványos erőfeszítéseivel, hogy magát osztályokon kívüli művésznek tüntesse fel. Gondosan elkerülte Braunaut, születése és korai gyermeksége helyét, és a rendőrminiszter Himlerrel kutattatta őseit, nyilvánvalóan a céllal, hogy eltüntesse még a nyomukat is.¹⁷ A német közönséget, nem csekély mértékben a Führer-mitosz kiépítése végett, megajándékozták az „ismeretlen katona” Hitler-képpel, aki jöhetett akár a semmiből is.¹⁸

Hitler saját társadalmi helyzetét illető bizonytalanságának tükröződnie kellett egy bizonytalan és állhatatlan magatartásban a társadalmi osztályok iránt egész életén át, akárhogyan is érzett irántuk. Szinte sohasem említette az alsóbb középosztályt, amelynek társadalmi miliője rokon volt vele, és szimpátiája a proletariátus iránt bizonyos távolságérzéssel párosult, a munkások különleges problémáinak és szenvedélyeinek koronkénti megérzésével, és következőképpen kísérletekkel, hogy a nemzetről alkotott elképzeléseket hamisan romantikus mázzal vonja be. Noha Hitler nem maradt igazán idegen a munkások számára, azok teljesen idegenek maradtak neki.¹⁹ Mégis, kapcsolata a művelt nagypolgársággal, a gazdagokkal és befolyásosokkal, valamint az arisztokráciával különösen paradox volt. Titkos imádata az ilyen emberek iránt egyrészt, másrészt a vele járó megvetés, sőt az irántuk érzett gyűlölet tulajdonképpen sokkal inkább egy pszichológiai, semmint egy társadalomtörténeti vizsgálatnak szolgálhatna megfelelő alapul.

Hitlert, különösen fiatalabb éveiben úgy ismerték, mint aki tiszteletteljes magatartást tanúsít a társadalmi ellittel szemben; valóban alkalmanként elismerte szimpátiáját irántuk. Ez az érzés szemmel láthatóan két tényező kombinációjából adódott. Az egyik, hogy szüksége volt – a politikai szükségszerűségtől motiválva – prominens szövetségesekre a hatalomhoz vezető úton; ez az érzés azonban egyre halványult, amint Hitler az ország teljhatalmú ura lett. A másik egy bizonyos félelemmel vegyes tisztelet volt a magasabb osztályokból vagy magasabb osztályokba született emberek iránt, amely tiszteletet legalább annyira Hitler saját alacsony környezetében kialakult korabeli klisék határoztak meg, mint az ő személyes, sőt mi több, nemzeti szerepük és szokásaik. Hitler eredeti, bár kissé

modoros udvariassága a jóházból való és elegáns megjelenésű hölgyek iránt (amely még arra is rábírta őt a rezsim utolsó éveiben, hogy a felső középosztály hölgyei számára kivételezettséget engedélyezzen a gyári összeírások alól), egészen az osztrák udvariasságig vezethető vissza. Sőt mi több, határtalan arisztokrácia-imádata kétségtelenül a Habsburg Monarchia hagyományaiiban gyökerezett.²⁰ E tekintetben mindvégig hű maradt társadalmi háttéréhez.

Minél előkelőbb lett Hitler társadalompolitikai értelemben, annál kedvezőbbnek tűnt számára időszakai szövetségre lépni az uralkodó osztályokkal, ez a szövetség azonban minden volt, csak nem őszinte. Eleinte hízelgett neki, hogy a társadalom olyan figurái – különösen a magasrangú katonatisztek –, akikhez a vele egyenrangúak csupán az alárendeltség gesztusaival közeledhettek, észrevették, sőt megbámulták őt. Politikai karrierjének elején jó időbe telt, míg túljutott féltékenységén az olyan katonaoriásokkal való közlekedésben, mint amilyen Ludendorff tábornok volt, akivel először Gregor Strasser házánál találkozott. Idővel megtanulta, hogyan tartsa magát bizonyos üzletemberek, magas társadalmi állású személyek társaságában, akik számára hajlandóságot mutatott megadni például a magántulajdonhoz való jogot. Amint egyre inkább elkényelmesedett, mint a konzervatív érdekek látszatüggyvédje, sok tiszteletre méltó újonnan jött lojalitását megnyervén a weimári köztársaság végefelé, már módja volt egy könnyebb életstílusra lazítani. A nagyszabású operák szertetével és patronálásával elismerte, sőt támogatásban részesítette a magasabb társaság egyik ismertető jegyét. Berlini főhadiszállásának 1932-ben a Birodalmi kancelláriával szemközt álló, fényűző Kaiserhof szállodába való áthelyezésével a nemzeti kormány egyik jövődöbéli tagjának szerepébe helyezte magát. A társadalmi felemelkedés bizonyos szimbólumai-val, mint amilyen a magasabb iskolázottság, úgy tűnik Hitler a hatalom átvétele után egy ideig nem foglalkozott valami nagyon szigorúan. A *Mein Kampf*-ban is bizonygatta, hogy a humanista orientációjú felsőbb iskolákban megkívánt tanterveket is csupán enyhén kell revidálni a nemzeti szocialista ideológia szerint, és 1933 után ő maga sem mutatott valami nagy sietséget, hogy az egyetemi hallgatókat fraternitásaik feloszlatására kényszerítse. És ha Hitler elbolondította a nagypolgárságot a szimpátia és engedékenységek gesztusaival, tette akkor ezt olyan hatásosan, hogy némelyikük a fontos 1930-as szeptemberi választások idejére meg volt róla győződve, hogy „származása és legbensőbb indítékai szerint a náci párt vezetője valóban közülük való volt.”²¹

Az, hogy Hitler legkorábbi kapcsolata az uralkodó osztályokkal túlzó lehetett, ami egy olyan személyiséget tár fel, aki tele van kisebbségi komplexussal és ebből eredően ellenérzésekkel azoknak a társaságoknak a férfi és nőtagjaival szemben, amelyeket pedig olyan ügybuzgóan keresett fel, azt nem egy ismerőse jegyezte meg már sokkal azelőtt, hogy a Führer országosan ismertté vált volna. Azután, hogy kancellár lett és többé nem volt szüksége a „szövetségesekre”, Hitler egyre féktelenebb dühvel árasztotta rájuk haragját. A magasabb társasággal szembeni támadásai, s ez éppen eléggé jellemző, a második világháború náci kampányai során a kritikus csomópontokon tetőztek: 1943 elején a sztálingrádi katasztrófa után, valamint az 1944 július végén ellene megkísérelt merényletet követően. Nyilvánvaló, hogy Hitler félt, hogy nemzetvezetői tevékenységében esetleg annak az elitnek az ellenőrzése alá kerül, amelynek a lecserélése éppen folyamatban volt; de ez a félelem csak megerősítette abban a szándékában, hogy semlegesítse a német felsőbb osztályokat a nemzeti szocialista rendszeren belül.²²

Négy magas állású, gyakran egymást fedő társadalmi csoport volt, amelyet Hitler engesztelhetetlen dühvel pécézett ki: a magasrangú tisztek testületei; a nemesség; az egyetemi tanárok és tudósok és a nagyvállalkozók.

A magasabb társaságból való tisztek testületeire áradtak szidalmi elsősorban. Tisztában volt vele, hogy a tisztek úgy néznek rá, mint egy továbbszolgálóra az első világháborúból, aki történetesen most tábornoki csizmába bújt. Éppen emiatt még inkább anatómia volt viselkedési kódjuk – monoklis modorosságuk – Hitler számára, akinek megvoltak a maga elképzelései arról, hogy milyennek kellene e kódnak lennie. Ernst Hanfstaengl bizonygatja, hogy „a holdkóros megvetés és gyanúsítgatás, amelyet Hitler a későbbi időkben a tábornoki karral szemben tanúsított” az 1923-as puccs idejéből eredt, amikor közelről vehette szemügyre von Lossowot, Ludendorffot, sőt még Hermann Göringet is. Ez a nézet sokkal valószínűbbnek tűnik, mint Fest feltételezése, hogy Hitler antipátiája a magasabb katonai személyiségek iránt az első világháború lövészárkaiban alakult volna ki. Az 1919 előtti időszakról minden okunk megvan azt feltételezni, hogy Hitler, aki maga a jó katona tipikus esete volt, csupán a csodálat érzését hordozta azok iránt, akik minden bizonnyal jó és csodálatraméltó felettesei voltak.²³

Hitler bizalmatlansága a második csoport, a nemesség iránt, több, mint érintőlegesen kapcsolódott a tiszti testületek iránti bizalmatlanságá-

hoz, hiszen a nemesek közül sokkal, hatalmának későbbi napjaiban, mint a hadsereg parancsnokaival találkozott. Utálata ezekkel az arisztokrátákkal szemben nem csak az általuk élvezett katonai és lovagi kiváltságokon alapult, hanem fajnemesítési elgondolásain is. Látván modoruk és beszédük degeneráltságát, impotenciával vagy homoszexualitással gyanúsította őket, mint ami alkalmatlanná tenné őket a faj szaporítására, – s ez a gyanúsítás jórészt megerősítést nyert, amikor az Ernst Röhm környezetében lévők közül igen sokról, akiket az 1934. júniusi–júliusi tisztogatások alkalmával távolítottak el, kiderült, hogy nemes emberek. Végetül pedig az arisztokráciának, különösen a kiemelkedőbb származásúaknak megvoltak a nemzetközi kapcsolataik, mint – feltételezetten – a zsidóknak, a szabadkőműveseknek, a Jehova tanúinak és a katolikusoknak is, és ezek a kapcsolatok útjában álltak Hitler nacionalista törekvéseinek. Nem kétséges, hogy szándékában állt a német nemességgel végezni a második világháború után. Mindenesetre, mint ahogyan azt egy német tudós megjegyezte, a német arisztokrácia gerince (legkésőbb) 1944. július 20-ára már be volt törve.²⁴

A Hitler által kifogásolt csoportok listáján a harmadik a professzorok és az egyetemek tudományos fokozatait elnyertek csoportja volt. Nem kell hozzá nagy fantázia, hogy belássuk, hogy Hitler azért utálta a professzorokat, mert kétszer is keresztülhúzták akadémiai pályafutását azzal, hogy a művészeti akadémia felvételi vizsgáján elbukttatták. Hitler sohasem mulasztott el egy-egy utalást a tanulást szolgáló száraz katekizmusokra, amelyeket, mint mondta, mesterségesen hordtak össze poros szemináriumi és tanulószobákban. Szembe állította ezekkel a tapasztalat útján való tanulást, a szabadban töltött életszerű, energikus és dinamikus életet. Hitler ideológiájának zagyva biopolitikai elveit sportként, katonai gyakorlatokként és Menschenführung-ként (emberek vezetése) tantárgynak nevezték ki a Harmadik Birodalom ifjai számára. A felvilágosodás utáni „liberális” időszak után sóvárgó egyetemek könyvszagú tudása szálka volt az új rend szemében. Ennél fogva Hitler kigúnyolta a német tanárokat és mindenre fittyet hányó tiszteletlenségével a formális tanulás iránt odáig ment, hogy diszkreditálta az egész tanári hivatást. Hitler már 1941 elején elhatározta, hogy a népiskolák tanítói pozícióit legjobban a nem hivatásos tisztekkel lehet majd betölteni, azokkal, akik a háborús szolgálatból leszerelnek, úgy ahogyan ez I. Frigyes Vilmos porosz király alatt történt. Hitler szerint „teljesen nevetséges dolog” egyetemi oktatást biztosítani alsóbbiskolai tanítóknak.²⁵

Végezetül Hitler kiöntötte haragját a nagyvállalkozókra. Addig még csak meg tudott lenni velük, szüksége volt a pénzükre, gazdasági hatalmukra és mély benyomást gyakorolt rá az iparról folytatott viták idején tanúsított erejük. De ettől eltekintve is, tartott attól, hogy ezek az iparmágnások és nagy földesurak, akiknek meg voltak a kapcsolataik a tisztii testületekhez és az arisztokráciához, a saját érdekeiket fogják elsősorban szolgálni a *Volksgemeinschaft* kárára. Tudta, hogy pályafutásának különböző állomásain őt próbálták meg felhasználni a vállalkozók saját „kisdobosuknak” s ez vérig sértette, majd ő megmutatja nekik, hogy viszonyuk a valóságban éppen az ellenkezője. Mégis, a Hitler által utált négy csoport közül az iparbárok és a nagybirtokosok kellett, hogy számítsanak legkevésbé gyalázkodásaira. Közvetlenül a tábornokok után leginkább tőlük függött, de azért megpróbálta megnyirbálni a hatalmukat. Így tehát megengedte nekik, hogy növeljék a gazdagságukat mindaddig, amíg a párt és az állam, különösen pedig a háborús erőfeszítések ugyancsak hasznot húzhattak belőlük. Arról legalább is nem volt szó, hogy az ipar urait és a földtulajdonosokat kiirtsák majd a háború után.²⁶

Hitler nehézségei a társadalom jellegzetesen meghatározott rétegeihez fűződő kapcsolataiban abból eredtek, hogy képtelen volt megtalálni a saját magához legjobban illő helyet a társadalmi hierarchiában. Mint közéleti személyiséget meglehetősen jellegtelenné tette Hitlert a saját maga által kialakított figura, a népi hős, az „ismeretlen katona”, ámbár ezt is hasznára tudta fordítani. Mert éppen ezen a misztikus képen keresztül volt képes kommunikálni minden „osztály” kollektívájával – általában az emberekkel, vagy ahogyan Hitler maga szerette nevezni őket, a „tömegekkel”. Innen adódott, hogy egy visszajára fordított kapcsolat alakult ki két amorf személyiség között – egyrészt az amorf tömeg, másrészt a titokban isteni népvezér között. Mert Hitler a „gyenge” és „elférfiatlanodott” tömegekkel szembeni jól ismert irodalmi és retorikai kirohanásai ellenére, tudta, hogy függőségben van tőlük: karizmatikus hatalma közöttük teljesen kifejezésre juthatott, és a nép, amely beszédeit hallgatta, válaszolhatott arra és élvezhette azt.²⁷

Egy bizonyos mikrokozmoszus együttállásban Hitlernek, mint népvezérnek a karizmája befolyással volt legbensőbb hiveinek állandó kis csoportjára. Jellemző, hogy személy szerint ők maguk is visszautasították a szoros társadalmi osztályozást, legalább is, akármiféle társadalmi meg-

különböztetést tudhattak magukénak eredetileg, Hitler környezetében az tökéletesen jelentéktelenné törpült. Legszűkebb környezetében a hentes Sepp Dietrich Hitler személyes testőrségének főnöke és SS tábornok épp annyira sokatérő – vagy értéktelen volt, mint a császár frivol fia, a porosz August Wilhelm herceg, akinek Dietrichhel azonos rangja volt az SA-ban.

Hitler nem született a vonzó megjelenés adományával, ki kellett azt fejlesztenie. Linzi és bécsi ifjú éveiben gyakran volt egyedül és ábrándozott, közeli barátságot csupán néhány megbízható fiatalemberrel kötött, és akkor is csak lassan. A vezetésre való alkalmasság két jellemzője már akkor megmutatkozott benne: bizonyos szilárdságot mutatott kapcsolataiban az őt körülvevő csoporttal, amelynek tagjai tisztelték őt, sőt esetenként vezetőjüknek is kiválasztották, nem egy esetben Hitler felajánlkozása nélkül; valamint hajlama volt megcáfolhatatlan monológok előadására olyanok társaságában, akik készek voltak megtapsolni őt. Ez a magatartás mint a változatlanul megmaradt a háborús évek alatt, sőt, 1918 után egészen a müncheni eseményekig. Minthogy Hitler állandóan változtatta fellépéseinek terepét – Linzből Bécsbe, onnan tovább Münchenbe, majd a nyugati frontra és ismét vissza Münchenbe –, anélkül, hogy bárhol is alkalmat keresett volna a letelepedésre, a részleges szocializáció egymást követő folyamatainak produktumává vált. 1919 közepén Münchenben még titokzatos fiatalember volt, alig ismert múlttal; jövőjét aligha lehetett megjósolni, kivéve, hogy furcsasága előre vetítette egy társadalmi rendellenesség képeit.²⁸

1919 és 1933 között Hitler gondosan kiépítette azt, amit Joseph Nyomarkay az ő karizmájaként ír körül. Esendőnek mutatta magát, de ha szükség volt rá, mégis szilárdnak; soha nem provokált szükségtelen konfrontációt a munkatársaival, de nem is kerülte el az erőpróbákat. Szervezési és szónoki képessége egyhamar tiszteletet szerzett számára az újonnan alapított DAP-ben (Német Munkás Párt) és nemsokára nélkülözhetetlenek tekintették. Mielőtt 1921 júliusában abszolút hatalmat nyert volna a párt felett, úgy körvonalazta a legfőbb feladatát, hogy ő „propagandista”, akinek a haza megmentése érdekében kell működnie. A „vezér” meghatározást ebben az időben még nem említik, és Hitler magát sem nevezte még Führernek. De karizmatikus ereje megsokszorozódott, részben mert természetes helyzete lendítette őt a vezérség felé, részben, mert legközelebbi vezetői erre bátorították. Hamarosan a nem hivatalos megnevezés: „a nemzet megmentője” foglalta el a sokkal prózaibb propagandista címke helyét. Ha 1923-ra Hitler politikai pártjának vitán felül Führe-

re lett, az az igénye, hogy *minden* németek Fűhrere legyen csak 1924 után lett elfogadott politikai jelszó, amely programot szimbolizált. Addigra Hitler megkezdte pozíciójának kifinomítását,  gyis, mint az autorit s egyetlen forrása az NSDAP-ben (Nemzeti Szocialista Német Munkás Párt), a szilárd pont, amelyen mindenki és minden függ. Megkezdte *divide et impera* taktikáját, amiből egy súlyos vita után a párttagok között felsőbbrend en és érintetlenül került ki. Az erőpróbára Bambergben, 1926 februárjában került sor, amikor is Hitler egyhangúan elismertette felsőbbrendűségét az északi és a déli pártfrakció felett. Erről az alkalomról id zik a korábban majdnem reneg tt  v lt Joseph Goebbels egyed ll  aforizmáját: „Adolf Hitler,  n szeretlek téged, mert nagy vagy és ugyanakkor egyszerű, olyasvalaki, akit az emberek g niuszoknak neveznek.” Hitler erre az időre már teljesen kimunkálta képességeit a körülötte lévő emberek manipulálására: sz toltvasztotta a kamarill t, amelynek célja most már az volt, hogy egyöntetű csodálattal támogassa  t. 1931 végén pozíciója tovább szilárdult, amikor valaki –  s ez nem maga Hitler volt – a párton belüli k sz nt sk nt e szavakat használta: Mein Führer ( n vez rem). Ezen a ponton Hitler jó érzékkel mederbe terelte az  t körülvevő lelkesedést, nehogy a túlzások elhatalmasodjanak és lerombolják a csodálatot. Ezt jól jellemzi, hogy Hitler már 1929-ben rosszalotta a határtalan bálványimádást és megtiltotta rosszul szerkesztett dicshimnuszok közlését a p rtsajt ban. Amikor Muth-Klingenbrunn, pártbeli elvbar tja, a náci kiad s  *Illustrierter Beobachter*-be írva a germán Siegfriedhez hasonlította  t, Hitler olyan dühbe jött, hogy a kiadóval egyszer s mindenkorra megszakította a kapcsolatát.²⁹

A karizmatikus p z 1933 után intézményessé v lt. Hitler és cinkosai között a kapcsolat megszil rdulv n, csupán néhány kiigazítást kellett tennie az abszolút uralom mechanizmusának kiépítéséhez, amelyet a zsarnok és végrehajtói gyakoroltak, mint amikor pl. Hitler újra körülírta saját szerepét (nem szabad  t Jézus Krisztushoz hasonlítani!) egy propaganda kampány során, 1940 végén. A vezér és legközelebbi harcostársai között olyan magától értetődő és szoros maradt az egyetértés, mint amilyen volt a húszas évek közepén; a parancsok láncolata r gt nzt nek tűnt, hiszen olyan fesztelen volt. A parlamenti törvényhozás helyébe a *Führer-Befehle* (a Führer parancsai) léptek, amelyek gyakran a látszólag lényegtelen színpadi szövegek formáját öltötték. Ezek a valóságban a beavatottak számára, mint amilyen Martin B rmann volt, aki átvette őket és papírra vetette, kiemelkedően fontosak voltak. A karizmának megfelelően, a sz -

beli megnyilvánulások mindig elsőbbséget élveztek az írott parancsok felett.³⁰ Mindennek szélesebb teret, s ezt Hitler tudta, a párt adott, és ő rajta volt, hogy kihasználja az iránta megnyilvánuló tiszteletet. A kollektív testület támogatta vezéri státuszát, és ő éppúgy bálványozta azt, mint az őt. Pártbeli elybarátai – mondta Hitler a legkomolyabban 1938 szeptemberében – gondolkodás nélkül kiugranának egy repülőgépből, ha ezt parancsolná nekik, de vajon a Wehrmacht tagjai megtennék-e?³¹

Hiven a karizmatikus előzményekhez, Hitler tudatában volt annak, hogy erős csupán legközelebbi barátai és tanácsadói összefogásával lehet, azok között az emberek között, akiknek személyes hűségéről alkalma volt meggyőződni a harcok éveiben, és akiről tudta, hogy tűzön-vízen át követnék őt. Nélkülük semmi volt, velük minden. Ez a tény aláhúzza az „öreg harcos” státus jelentőségét, mint ami a kormányzás alapelve volt a pártban és a Harmadik Birodalom államában.³² Hitler gáncs nélküli lovagjai rendelkeztek azzal a csoporton belüli megkülönböztetéssel, hogy hosszú időn át álltak szövetségben a Führerrel és ügyével; ez Hitler környezetében az előkelő állások kritériuma volt. „A személyi állomány egy karizmatikus arisztokráciát alkotott a párttagok egy válogatott csoportjából, akiket fegyelem és lojalitás egyesített és akiket személyes karizmatikus tulajdonságaik szerint válogattak ki,” – írta Max Weber.³³ Ennek a szoros összetartozásnak a szinte megfellebbezhetetlen volta magyarázza meg, hogy miért habozott Hitler futni hagyni Otto Strassert 1930-ban, és miért lépett fel olyan dühvel Gregor Strasser és Röhm ellen 1934 júniusában. Rauschning számol be róla, hogy Hitlert szemmel láthatóan megrázta az utóbbi kivégzése. Míg a tisztogatás elve elfogadható lehet a zsarnokok számára általában, addig problémát jelent az eredendően karizmatikus vezér részére: a tisztogatás ténye maga a lehetséges árulás elismerése, s ez már önmagában is megkérdőjelezi a karizmatikus vezér tekintélyét, – ami pedig a karizmatikus struktúra igazi alapja. 1934 után egy Röhm-típusú második ügy megelőzése végett Hitler olyannyira kezdte babusgatni megmaradt cimboráit, hogy Goebbels, az okos szofista, aki többnyire átlátott az ilyen dolgokon, kifejezetten cinikussá vált. Rudolf Hess elmenekülése 1941-ben mégis hasonló dilemma elé állította Hitlert.

A politikai sikerek csúcán Hitler egysége mindig optimális volt pártbeli harcostársaival. Ellenkező esetben visszahúzódott barátaitól és mogorván, magába zárkózottan úgy élt, mint egy remete. Ez egyre inkább igaz volt 1942 után, amikor szinte állandóan katonai válságokkal kellett szembenéznie. Az 1944-es gyilkossági kísérlet súlyosan megsértette a vezér

és beosztottjai közötti kapcsolatokat annak a rövid serkentő hatásnak ellenére, amit a nép és a párt hangulatára gyakorolt. A vége felé már Hitler igencsak magára maradt. A küszöbön álló pusztulás árnyékában a karizma szinte teljesen eltűnt. Göring, Himmler és mások vagy elhagyták őt, vagy erőszakkal kergette el őket. De ezen a ponton Hitler a legfelsőbb végrehajtóival szembeni csalódottságát kivetítette a német népre általában, amelyet egy nagy uralkodóra érdemtelennek nyilvánított, így adva magyarázatát bukásának, mint ahogy teszi azt minden tipikus karizmatikus vezér, aki szembe kerül tévedéseivel.³⁴

✕

A szociológia tanításai szerint az egyes osztályok mentalitása a me-rev germán társadalmi struktúrában belül a két háború között az illető osztályok szociokulturális és szocioökonómikus viselkedésének a függvénye volt mind hagyományos, mind modern értelemben. Ezek a társadalmi viselkedési minták éppen ezért mint az egyes osztályok megkülönböztető jegyei vizsgálhatók és értelmezhetők. A német kispolgár társadalmi vonásait például részben az határozta meg, hogy mit olvasott, és hogy milyen mozikat és színházakat látogatott előszeretettel. Hasonlóképp a *Bildungsbürger*-nek (művelt polgár) az életben elfoglalt helye is bizonyos mértékig attól függött, hogy milyen napilapra fizetett elő, és hogy járt-e vajon rendszeresen egy-egy helyi hangverseny-sorozatra.³⁵ Ebben az összefüggésben érdekes kideríteni, hogy milyen szerepmodellek hatottak gondolat- és magatartásformálón Hitlerre, és hogy valójában hagytak-e nyomot az ő társadalmi helyzetén.

Társadalmi helyzetének egyik mutatója lehetne olvasási gyakorlata: vajon olvasott-e sokat fiatal korában és mint felnőtt ember, és ha igen, mit olvasott? Továbbá, ha megfelelő mennyiséget olvasott, miként emésztette meg? (Jóllehet más történészek korábban már feltették ezeket a kérdéseket, őket főként a politikai konzekvenciák érdekelték, nem annyira ennek társadalmi kihatásai.) Megbízható forrásokból már megtudhattuk, hogy az „igen intelligens” Hitler fiatal korában mohón olvasott. Karl May kitalált kalandjait éppúgy befalta, mint a *Scherer* című antiszemita újságot és Georg Lanz „von Liebenfels”, egy kiugrott szerzetes és fanatikus fajgyűlölő *Ostara*-pamfletjeit. Azt mondják, hogy mint első világháborús katona, Hitler egy Schopenhauer kötetet cipelt az oldalzsákjában. A *Mein Kampf*-ban magától értetődően utal Marxra, Schopenhauerre és Houston Stewart Chamberlainre, mintha alaposan tanulmá-

nyozta volna őket, és a húszas évek küzdelmei során elmesélte egy honfitársának, hogy bécsi és müncheni tartózkodása idején szűkös anyagi forrásait inkább a könyvesboltokban és kölcsönkönyvtárakban verte el, semmint sörre, vagy borra költötte volna.³⁶

Elképzelhető, hogy politikai pályájának beindulása 1919-ben kevesebb időt hagyott Hitlernek az olvasásra, mint amennyivel korábban rendelkezett. De Alfred Rosenberg azt állítja, hogy a puccs előkészítésének idején Hitler gondosan tanulmányozta „a kor politikai irodalmát”, különösen ami az első világháborúra, a Versailles-i Szerződésre és a különböző országok katonai mozgósítására vonatkozott. A puccsot követően, 1924-ben, a landsbergi fogházban Hitler nagyrészt egy többkötetes világtörténettel foglalta el magát. Kiszabadulva olyan dolgokra koncentrált inkább, amik akkori érdeklődési körébe tartoztak, mint pl. a tengeri stratégia, de mindig átlapozta a vezető napi- és hetilapokat is és továbbra is böngészett könyvekben és atlaszokban. 1933 után, érthetően, még kevesebb ideje jutott az olvasásra, de a háború alatti zavaros monológjai, valamint szemtanúk beszámolóí szerint úgy tűnik, soha nem adta fel ezt a szokását. Spandaui cellájában ülve Albert Speer 1957-ben elmélázott azon, hogy a Führer nem sok hasznát vette a regényeknek: „tulajdonképpen idegen művészet volt számára az irodalom”. Speer egyik társa a közelállók közül, Baldur von Schirach, maga is botcsinálta költő, csak alátámaszthatta ezt.³⁷

Nem kétséges, hogy széles olvasottsága révén Hitler olyan tárgyi tudást halmozott fel, ami nem volt tipikusnak nevezhető az alsóbb néposztály tagjainak körében. A harmincas évek elején, első jelentősebb életrajzírója, Konrad Heiden, egészen odáig ment, hogy azt állítsa, miszerint Hitler „a tudás felhalmozásában” meghaladta „az átlagos egyetemi műveltségű férfiakat”. Döntő mértékben a technika területén lepte meg a szakembereket részletes ismereteivel. Az erről szóló történeteknek egész légiója maradt fenn. Az utóbbi időben még az a korábbi megítélés is módosult, hogy elgondolásai a közgazdaság területén bizonyos „gyengeségekben” szenvedtek. Ma úgy vélik, hogy közgazdasági meglátásai, különösen a nemzetközi gazdaság területén, jelentősek voltak.³⁸

Jóllehet Hitler igen nagy területeken volt autodidakta, aki véleményeit mások jól megalapozott okfejtései nyomán alakította ki, volt bizonyos hajlama a téves levezetésekre, ami a formálisan nem iskolázott elmék egyik sajátsága. Nem lehet elvitatni a tényt, hogy volt világkérv és programja, és hogy ezt a saját maga által felállított elméletekre

pozta, bár nem valószínű, hogy szisztematikus gondolkodás útján jutott volna el hozzájuk.³⁹ De amikor elméletei tévesek, vagy legalább is bizonyíthatatlanok voltak, Hitler még akkor is rendíthetetlen maradt a nyilvánvalóan ellentétes tényekkel szemben. Minthogy a német nyelv, mint logikus kifejezési eszköz használatában egy kissé korlátolt volt, gyakran helytelen érveket használt egy-egy vitában, a dolog körülményeiről beszélt inkább, semmint a lényegéről, és nem egyszer ismételte önmagát. Mindenesetre, amikor ilyet tett, úgy csinált, mintha eredeti gondolatokra lelt volna, amelyeket előtte még soha, senki nem érintett.

Egyáltalán, Hitler nem ismert el semmiféle intellektuális, vagy eszmei elődöt, részben azért is, mert el akarta rejteni az olvasottságában meglévő hiányosságokat. Bármiféle nézeteket vallott is Hitler, azok csak töredékeiben voltak a saját elgondolásai, nagyobb részük a legjobb esetben egybeesés volt. Tulajdonképpen azzal, hogy legalább is burkoltan megpróbálta tagadni, hogy nála nagyobb, vagy jobb gondolkodók már korábban intellektuális példákkal szolgáltak volna, nem volt tisztességes. És, ha világrendszere egy olyan konglomerátumból állt is, amelyben volt egy csipetnyi Nietzschéből, Schopenhauerből, Wagnerből, Chamberlainből, Gobineau-ból és Moeller van den Bruckból, nem beszélve Liebenfelsről, Dietrich Eckarttól, Rosenbergről és Hanfstaenglről, Hitler lett volna az utolsó, aki ezt elismeri. És valószínűleg így lehetett a könyvekkel is, amelyekről elhitette, hogy olvasta őket: ahelyett, hogy a művek mélyebb ismeretével rendelkezett volna, valószínűleg könyvszemlékre és speciális kivonatokra támaszkodott, amelyek alapján megragadta a könyv főbb pontjait és visszaböfögte azokat.

És még így is, Hitler számos érve, jöllehet tényekkel volt átszőve, csak látszólagosan volt ésszerű. Bizonyos mérlegelés után – ami, el kell ismerni, személyes megjelenése esetén nem volt könnyű – hallgatói felfedezhették, hogy egyes érvei kizárólag érzelmeken, vagy intuíción alapultak. Nem fogadta el az „entelektüel”, mint vitatkozó kritikus igazi lényegét, és nem ismerte el, hogy milyen lényeges szerepet tölt be a társadalomban. Minthogy Hitler semmit sem tudott a dialektikus folyamat mechanizmusáról, nem is érthette meg a tézis és antitézis közötti dualisztikus kapcsolatot, amelyben mindenki visszautasítja vagy elfogadja a másikat. Ennélfogva, még a vitatkozás érdekében is elfoglalt mindenféle ellentétes álláspont idegen és útálatos volt számára, a párbeszéd és a megvitatás pedig lehetetlen.

És végezetül, érdeklődése és ismeretei néhány szűk területre korlá-

tozódtak csupán, amelyeket ifjúságában és kora férfikorában választott ki: politikára, katonai taktikára, gépkocsi és tank technikára, felületesen a művészetre és építészetre, a germán mitológiára és a zenére. Amint arra Speer és Schirach utaltak Spandauban tett megjegyzésükkel, Hitler messze nem volt olyan általánosan magabiztos, mint a humanista műveltséggel rendelkező, világlátott és kultúrált burzsoázia tagjai, akik intelligensen tudtak beszélgetni szinte minden témáról, még ha, természetesen nem is nagyon elmélyülten. De mert Hitler csak részben, gyakorlatiasan és rendszertelenül, autodidakta módon volt művelt, egy bizonyos ponton túl eltasztotta magától a formálisabb, alaposabb műveltséggel rendelkezőket. A Harmadik Birodalom ezek nélkül is el tudott boldogulni, és alkalmasint meg is szabadult tőlük.⁴⁰

Hitler magán hordozta az intellektuális parvenü, a felkapaszkodott minden tipikus jegyét. Noha intézményes neveltetésben nem volt része, és érvelése gyakran volt hibás, sikeresen alkalmazta a formális ismeretek külső jegyeit a társadalmi ranglétrán való emelkedés érdekében, akár csak egy *Halbgebildeter* (félművelt). De ha ez magától értetődő volt is a társadalmi rendszer vonatkozásában, egyáltalán nem volt az, a karizmatikus modell szempontjából. E modell szerint sokkal fontosabb volt Hitlernek úgy tüntetni fel, mintha nem rendelkezne egyáltalán semmiféle intellektuális vagy ideológiai gyökérrel, mert akár csak az ismeretlen katonától, a karizmatikus vezetőtől is elvárták, hogy az igazság a maga független módján nyilvánuljon meg benne. Ez a modell magyarázza Hitler apodiktikus pózát is: hogy objektíve igaza volt-e vagy sem, az mindaddig nem számított követői előtt, amíg fenntartotta a csalhatatlanság látszatát. Az eszménynek megfelelően ezt a legnagyobb fokú szilárdsággal kellett tennie és a lehető legtöbb szakterületen. Innen adódik, hogy Hitlert minduntalan a legfelsőbb szaktekintély pózában lehetett látni, legkedvesebb szakterületein. Úgy kellett feltüntetnie, mint aki minden vállalkozásában és mindabbban, amibe beleavatkozott, a legteltesebb önbizalommal rendelkezik: az önmagával szembeni leghalványabb kétség hivei szemében a karizmatikus vezető mítoszának összeomlását jelentette volna. „Ő minden tevékenységi területen *a zseni*”, jegyzi meg a hazájából kitelepült német szociológus, Hans Gerth, Hitler karizmáját elemezvén 1940-ben, és valóban a Führer minduntalan „emberi géniusz”-ként jellemezte magát, mint azon

az 1942. január végi éjszakán is, amikor elhatározása, hogy a keleti fronton keményen tartsanak ki, ez egyszer győzelmet eredményezett számára.⁴¹

Max Weber elmélete szerint a vezető karizmája csak addig tart, ameddig önmagát, nézeteit és küldetését hitelesnek tudja beállítani követői szemében.⁴² Az magától értetődő, írta Gerth 1940-ben, „hogy a vezér talál elegendő követőt, aki hisz benne, hogy rendelkezik a karizmatikus tulajdonságokkal és aki tudomásul veszi elismerés iránti igényét.”⁴³ Mint-hogy Hitlernek állandóan szüksége volt rá, hogy egy seregnyi hű tanítvány vegye körül, akik abban a helyzetben voltak, hogy az esetleges szkeptikusokat elhallgattathatták, fokozatosan elhúzódott a józan szakemberek közeléből, akik mind tudásban, mind tapasztalatban fölötte álltak. Ha végképpen nem tudott megenni ilyen szakemberek nélkül, akkor megengedte, hogy dolgozzanak a számára, de távoltartotta magát tőlük. Egy-néhány esetben mindazonáltal nem tudta elkerülni, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljön velük, mint például amikor személyes művészeti tanácsadójával, Dr. Hans Possével találkozott, vagy közgazdászokkal, meg katonai tervezőkkel a „Führer-konferenciák” során. Ilyenkor felkészült rá, hogy hatalmából egy kis részt átmenetileg átengedjen a szakembereknek, de kizárólag csak a megbeszélések időtartamára, és csupán akkor, ha bizalmasai közül kevesen voltak jelen.⁴⁴ Jellegzetes dolog, hogy Hitler bizalmasai közül azok, akik úgy döntöttek, hogy otthagyják őt, nemcsak egyik vagy másik terület szakértői voltak, hanem olyan személyiségek, akik formális képzettségüknél fogva haboztak nyakukba venni a hűbéri köteleket, ha azok nem szolgálták érdekeiket. Hermann Rauschning és Otto Strasser – akik mindketten magasabb képzettségű emberek voltak – származtak ebből a fajtából. Goebbels, aki majdnem hitetlen Tamássá lett 1926 elején, elvetette magától az ésszerűséget a Hitler által megkövetelt vak engedelmesség érdekében. Speer ugyanezt tette. Mindketten háttérbe szorították az érdekeiket, nehogy kockáztassák bizonytalan karizmatikus kapcsolatukat Hitlerrel. „A Führer rámutatott, hogy ő már olvasott mindezekről a kérdésekről és tanulmányozta őket”, írta Goebbels naplójában a legteljesebb szubjektív őszinteséggel még 1943-ban is. „Aligha van tény, aligha van elmélet, aligha van adat, amit ő ne tudna és ne lenne képes emlékezetből idézni. A legmélyebb elismeréssel adózom a Führer hatalmas intellektuális befogadóképességének az ismeretek minden területén.”⁴⁵

Ez a ködös eredetű, egyéni stílusú karizmatikus vezető, aki semmi be vette a hagyományos osztályokat, és az ismeretek formális felosztását,

még a fizikai megjelenés elfogadott normáival is szembeszállt. A primitív kultúrák sámánjairól tudjuk, hogy karizmatikus fellépésüknek bizonyos látható testi aberrációk is alapot szolgáltattak, mint amilyen az epilepszia vagy valamilyen szimbólikus, különleges öltözék. Minthogy Hitler nélkülözötte az előbbi vonást, jó számítással az utóbbihoz fordult, az egzotikus külső szimbolikájához. A húszas években a viharkabát, a puhakalap és a kutyakorbács voltak a védjegyei. Ezeket 1933 után, amikor mindenki uniformisba öltözött, rajta némi kitüntetéssel, ő felváltotta a náci mozgalom egyszerű barna ingével. Érmek szóba sem jöttek, de mint a korábbi ismeretlen katona, előszeretettel viselte első világháborús kitüntetéseit. Ugyanígy semmibe vette a hagyományokat és a szokásokat, nemtörődöm módon bánt az olyan felsőbb középosztálybeli megkülönböztetésekkel, mint a tiszteletbeli doktorátusok, a kormány által adományozott titulusok, beleértve a „kancellár”-t is (amelyet csak rendszerének első két évében használt), sőt, még az „elnök”-öt is. Egyszerűen és szimplán ő volt „der Führer”. S mi több, személyiségének és hivatalának e különösségét bizonyítandó, el kellett hárítsa magától a házasság gondolatát, vagy hogy dinasztiát alapítson, hogy gyerekei legyenek. Nem kockáztathatott meg egy lehetséges utódot, aki esetleg túlnő rajta vezéri tevékenységében; ez lehetett az a mélyebb ok, ami miatt a házasságot a legvégsőkig elhalasztotta, de ugyanakkor ez magyarázza meg azt is, hogy miért kerülte tudatosan, hogy utódot neveljen ki ifjabb bizalmasai közül.⁴⁶

A Führer és népe között fennálló karizmatikus kapcsolat szélesebb kereteiben olyan erők működtek, amelyek hasonlítottak azokhoz, amilyenek Hitler és bizalmasai között uralkodtak. Szoros kötelék volt Hitler és az átlag németek között, kötelék, amelyet nem is könnyű meghatározni. Elszórt visszaemlékezések és kortársak emlékei beszélnek a vezér „titokzatos hatalmáról”, amely például a szemeiből sugárzott, „nagyon nagyok és sugárzóak voltak, valami különös csillogó fénnel bennük”. „Én utáltam a politikát és nem bíztam a politikusokban”, emlékezik vissza egy egykori Hitlerjugend-lány, „de úgy gondoltam, ahogy az emberek többsége is, hogy Hitler messze felül áll az intrikákon és a hitványságokon, és bizonyára ő lesz Németország áhitott megváltója.”⁴⁷

A német nép egészen 1933-ig nem reagált Hitler mindent elsöprő karizmatikus fellépésére, — attól kezdve viszont végérvényesen szente-

sította azt. A Harmadik Birodalom kurzusa folyamán négy fő tényező szolgált az összhang biztosítékául a demagóg és a nép között.

1 Az első a rendszer korai éveiben Hitlernek, mint a német gazdasági jólét visszaállítójának és megóvójának a fellépése volt. 1933-ban a gazdaság újjáalakítására tett kifejezett ígérete, amelyet ezzel a hangzatos frázissal dobott a köztudatba: „Csak négy évet adhatok nekem!” (négyéves terv) nem volt üres dicsekedés; szemmel látható és kézzel fogható volt, hogy 1937-re az országban teljes lett a foglalkoztatottság.⁴⁸ A népesség különféle társadalmi és gazdasági csoportjainak, különösen az alsóbb osztályoknak a soraiból érkezett jelentések tanúskodtak arról, hogy milyen mértékben tekintették Hitlert logikus válasznak a munkanélküliségre, a társadalmi felfordulásra és a mindennapi fizikai szenvedésekre. Különös jelentősége volt e tekintetben az Ausztriával végrehajtott *Anschluss* hatásának 1938 tavaszán, amikor is az osztrák lakosság számszerint is jelentős része reménykedett az újabb álláslehetőségekben. Ezek a remények nagyrészt teljesültek is, és Hitler népszerűsége az újonnan létrehozott Ostmarkban ennek megfelelően emelkedett.⁴⁹

2 A német nép általános reagálása akár a jószerecséire, akár annak ellenkezőjére a háborúban, Hitler karizmatikus erejének második megméréstét szolgálta. Jellemző, hogy a németek Hitler köré tömörültek akkor is, amikor a diplomáciai és katonai sikerek miatt voltak eufóriában, és akkor is, amikor letörték voltak a válságok idején.⁵⁰ Minthogy a német nép egészében nem akarta a második világháborút, nagy volt a felindulás 1938 őszén a Szudéta-ügy idején, és 1939 nyarán és őszén ismét, amikor a konfliktus már a küszöbön állt. Az utca népe mindkét esetben hitt benne, hogy Hitler képes lesz megakadályozni a lángborulást, de amikor ő ezt elmulasztotta, az egyetlen ésszerű megoldásnak az tűnt, ha megkötözi bizalmát Hitler vezetésében.⁵¹ A Führert pozitív értelemben azonosították a Wehrmacht villámháborús fellépésével Keleten és az északnyugati hadjáratokban az első néhány hónap során még akkor is, ha nagy reményeket fűztek hozzá, hogy Angliát valamiképpen távol lehet tartani a konfliktustól, és hogy az Egyesült Államok esetleg semleges marad. „Amit katonáink most csinálnak” – írta egy német hadnagy a feleségének a dán frontról 1940 májusában – „az az emberi teljesítőképességet a végsőkig igénybe veszi, és csak olyan férfiak képesek rá, akik a legfanatikusabb hit megszállottjai. A Führer személyisége ezekben a napokban a legszebben ilyenfajta összehasonlíthatatlan hőstettekben ölt testet.”⁵²

Ettől kezdve a visszatérő katonai vereségeknek és a ritka győzel-

meknek megfelelően váltakozott a közvélemény a tökéletes bizalom és a teljes kétségbeesés között, aszerint, hogy érezték-e vagy sem Hitler fizikai vagy pszichikai jelenlétét (már amennyire a hírek ezt közvetítették). Egészen véve a katonák ugyanúgy, akár a civilek, addig maradtak hűségesek, amíg meg voltak győződve róla, hogy Hitler tudja, mit tesznek. 1944 első hónapjaiig az erőpróba főbb pontjai az alábbiak voltak: a hadászati front kiterjesztése Oroszországra, Dél-Európa és Észak-Afrika bekebelezése, a német városok angol bombázása és az ezt követő kudarc, amikor Göring a Luftwaffét megtorlásra utasította, a náci hadüzenet az Egyesült Államoknak, és végül Mussolini bukása. 1944-re a nép belefáradt a háborúba és Hitler karizmája halványodni kezdett.⁵³

3 A harmadik tényező, ami befolyásolta a köteléket a Führer és az őt követő nemzet között, a saját egészségi állapotával kapcsolatos magatartása volt, mivel a nép ezt azonosította általában is a kormányzásra való képességével. A karizmatikus modell szerint mi sem lehet rosszabb egy vezető számára, mintha az hírlik róla, hogy gyengékedik, hiszen halála katasztrófát jelentene. Ha azonban vigyáz, hogy ismételten bebizonyítsa, miszerint semmi baja nem történhet, akkor biztosítani tudja a maga számára a bizalom fennmaradását. Minthogy követőit megrémítette volna mindenféle betegségről szóló híresztelés, Hitlernek gondja volt rá, hogy olyan gyakran szóljon az országos rádióhálózaton át a néphez, amilyen gyakran csak lehet, s ez kitűnő hatással volt a köz róla alkotott képére.⁵⁴ Jóllehet az ellene elkövetett két nagyobb merénylet, akárcsak a Röhm-ügy, amelyet a közvélemény az eltávolítására irányuló kísérletnek tekintett, három, majdnem végzetessé vált kihívást jelentett Hitler karizmája ellen, valójában mégis mindegyik átmeneti győzelem lett, mert sorsához híven a Führer mindet túlélte. Ez a három esemény: az 1934. június 30-i, amikor Röhmöt, a feltételezett árulót megbüntették (hosszú kések éjszakája – ford.); az 1939. november 9-i, amikor Georg Elsernek nem sikerült dinamittal felrobbantania a müncheni sörözőt, pontosan Hitler nyilvános megjelenésének pillanatában; és az 1944. július 20-i, amikor gróf Stauffenberg elügyetlenkedte az utolsó összeesküvést – ezek nyilvánvalóan megőrizték a Hitler-bálványt, mint népének az Istentől rendelt vezérért, legalábbis egyelőre.⁵⁵

4 A negyedik és utolsó tényező, amely Hitler karizmáját fenntartotta, az egy maroknyi megátalkodott vak bizodalma volt, akik a biztos pusztulással szembenézve sem hagyták el bálványukat. 1944. végén és 1945 elején ezek a hívek újabb módszereket eszeltek ki, hogy fenntart-

hassák a legyőzhetetlen, kvázi-vallási vezető mítoszát. A propagandaminisztérium segített. Híresztelések kaptak lábra, nem is teljesen alaptalanul, titkos fegyverekről; szöbeszéd járta bizonyos stratégiai cselekről, amelyeket úgy módoltak ki, hogy látszólagos német vereséget mutassanak az ellenség becsapása végett. A kiliasztikus (ezeréves uralmat ígérő – vallástörténeti kifejezés – a ford.) Führer, aki nyájának ezerszázados Birodalmat ígért, egyszerűen nem halhat meg. „Csak a minap jelentette ki, hogy biztosak lehetünk a győzelemben” – erősítette egy nagyon fiatal katona civil menekültek előtt, valahol a bajor vidéken 1945 áprilisában – „és ő még sohasem hazudott eddig. Én hiszek Hitlerben. Hiszen Isten nem hagyja őt cserben. Én hiszek Hitlerben!”⁵⁶ Hogy ez a sajátos érzés milyen makacsul tartotta magát, azt mutatja a Hitlert körülvevő legenda hosszú élete még 1945. április 30-án bekövetkezett halála után is. 1950-ben a teljes német népességnek még 10 %-a hitt abban, hogy ő volt minden idők legnagyobb némete.⁵⁷

És mégis, Hitler látszólagosan leronthatatlan karizmatikus hatalma ellenére is, a háború utolsó egy-két évében mutatkoztak már jelei, hogy népszerűsége a német nép körében, de még közeli tanácsadói között is csökkent. Alapvető kétségek merültek fel a sztálingrádi pusztulás után, 1943 februárjában. A majdnem negyedmilliónyi férfi példa nélkül álló elvesztése sok németet olyan mélyen megrázott, hogy a rendszer bajai miatt nem lehetett már csupán a náci pártot okolni. Hitlernek, mint legfelsőbb hadúrnak és politikai vezetőnek – mint Németország megváltójának – a pozíciója lassan, de kikerülhetetlenül ingadozni kezdett. Egyéb romboló tényezők, mint amilyen az 1943. július végi hamburgi pokol volt, amelynek 30 ezer férfi, nő és gyermek esett áldozatul, még inkább aláásta a Führer tekintélyét. Azelőtt sohasem hallott Hitler-vicek általánossá váltak és in effigie nyilvánosan megégették. Méginkább hitelét veszítette, amikor 1944. június elején a Szövetségesek partra szálltak Franciaországban, és amikor végül is az oroszok hadigépezetük teljes súlyát sikerrel vetették be Németország keleti határai ellen. A porosz és sziléziai tartományok inváziója, amelynek során németek százazrei menekülésre kényszerültek, növelte a németek gyűlöletét az orosz katonák iránt. De ez a gyűlölet, amelyet a náciák szítottak, most már Hitler ellen is fordult. 1945 márciusában Goebbels pedánsan feljegyezte naplójába: „jelentős veszedés katonai vezetőségünk körül, de az utóbbi időben a Führer személye körül is.” Az évekkel később készült felmérések szerint a háború végére, úgy tűnt, a németeknek több, mint 80 %-a veszítette el hitét Hitlerben.

Sőt, bizalmas környezete már április 30-án bekövetkezett halála előtt is tökéletesen semmibe vette, s ugyanezt tette az NSDAP és a német nép; és bár halála nem rombolta le azon nyomban a Hitler-karizmát, de minden bizonnyal lerombolta annak legfontosabb elemét, a legyőzhetetlenség mítoszát.⁵⁸

Jegyzetek

Köszönettel tartozom a Guggenheim Alapítványnak (New York) és a Kanada Tanács Killam Programjának (Ottawa), hogy fedezték e cikk kutatási költségeit.

1. *William Carr*, *Hitler: A Study in Personality and Politics*. New York, 1979. vii.
2. *Alan Bullock*, *Hitler: A Study in Tyranny*. Harmondsworth, Penguin Books, 1969.; *Weinberg* áttekintése in: *The American Historical Review* 83. (1978).; Lásd *Robert G.L. Waite*: *The Psychopathic God: Adolf Hitler*. New York, 1977.; *William S. Allen* szigorú kritikája in: *Journal of Modern History* 50. (1978); *Rudolf Binion*: *Hitler among the Germans*. New York, 1976. c. könyvéről; a mű jellemzése abban kulminál, hogy „egy szinte tökéletesen szörnyű példa arra, hogyan tanítsuk meg tanítványainkat a történelmi adatok helytelen felhasználására, hogy megmutassuk nekik, mi következik abból, ha a történész hagyja, hogy a tétel eluralkodjék a tények felett”.
3. Lásd *Robert Payne*: *The Life and Death of Adolf Hitler*. New York és Washington, 1973. 93–102.; *David Irving*, *Hitler's War*. (New York, 1977.) *Werner Maser* könyve, Hitler címmel, London, 1973. nagyratörő, de sikertelen kísérlet, hogy lepipálja *Bullockot*. *Maser* legutóbbi könyve, *Adolf Hitler: Das Ende der Führer Legende* (Düsseldorf és Bécs, 1980.) korábbi nézetek megismétlését tartalmazza. A kutató számára éppen annyira használhatatlan, mint egy másik „új” életrajz, *Norman Stone* különlegesen érvelő és nem dokumentált műve, *Hitler*. London, 1980. Mint hagyományos életrajz, *Joachim C. Fest* tanulmánya, *Hitler* (New York, 1974.) sokkal mélyebb benyomást gyakorol, mégis, a téma szintetikus megközelítése miatt híjjával van az igazi eredetiségnek, és szinte semmi archív utalás sincs benne. *John Toland* terjedelmes „Adolf Hitler”-e (New York, 1976), akárcsak *Maser* korábbi életrajza, bemutat néhány új tényt, de szinte semmi mélyebb betekintést. *Sebastian Haffner* igazán gondolatgazdag tanulmánya, *Anmerkungen zu Hitler* címmel (17. kiad., München, 1978) mindazonáltal csak hüen tükrözi a jelenlegi nyugatnémet irányzatot, hogy készpénzre váltsa a „Hitler-hullámot” olyan módon, hogy szemrevaló témákat hangos fanfárszóval jelent be, amelyek mögött azonban nincs eredeti kutatás. Egynémely fent említett műre vonatkozó kritikákat lásd: *Eberhard Jäckel*: „Literaturbericht: Rückblick auf die sogenannte Hitler-Welle”. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 28. (1977) 695–710.; *Jäckel*: *Hitler und der Mord an den europäischen Juden: Die Widerlegung einer absurden These.* *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1977. aug. 25. *Charles W. Sydnor Jr.*: „The Selling of Adolf Hitler: David Irving's Hitler's War,” *Central*

- European History*, 12. (1979 169–199.; *Martin Broszat*: „Hitler und die Genesis der 'Endlösung': Aus Anlass der Thesen von David Irving". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 25. (1977). Lásd még: *Hermann Graml*: „Probleme einer Hitler-Biographie: Kritische Bemerkungen zu Joachim C. Fest", uo. 22. (1974 76–92); *Henryk Olszewski*: „The Historical Greatness of Hitler and his Nazi Revolution. (Critical reflections on Joachim C. Fest's Book)." *Polish Western Affairs* 15. (1974); *Hellmuth Auerbach*: „Hitlers Politische Lehrjahre und die Münchener Gesellschaft 1919–1923." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 25. (1977). Lásd még: *Andreas Hillgruber* könyvismertését *Maser legutolsó könyvéről*, valamint Stone életrajzáról in *Historische Zeitschrift*, 234. (1982). Az alábbiakban néhányat megemlítünk a legutóbbi szimpoziumok közül, amelyeket a Hitler körüli állítások tisztázása végett szerveztek: Interdiszciplináris Szimpozium, Heidelberg, 1975 tavasza (lásd *Rhein-Neckar-Zeitung*, Heidelberg, 1975. ápr. 8.); valamint angol-német konferencia „Herrschaftstruktur und Gesellschaft des Dritten Reiches", amelynek a German Historical Institute (Német Történelmi Intézet) adott otthont Londonban, Cumberland Lodge, Windsor Great Park, 1979. máj. 9–11-ig) lásd *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1979. máj. 25.; Klaus Hildebrand, „Nationalsozialismus ohne Hitler? Das Dritte Reich als Forschungsgegenstand der Geschichtswissenschaft," (Nemzeti szocializmus Hitler nélkül? A Harmadik Birodalom mint a történettudomány kutatásának tárgya) *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 31 (1980 289–304). A legtöbb konferencia-dolgozat megjelent in: *Gerhard Hirschfeld és Lothar Kettenacker*, szerk.: *Der „Führerstaat": Mythos und Realität : Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* Stuttgart, 1981). Lásd a szerző könyvismertését erről a műről in *Journal of Modern History*, az 1983-as szám. A Münchenben az Institut für Zeitgeschichte-ben rendezett konferenciát illetően lásd *Totalitarismus und Faschismus: Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse: Kolloquium im Institut für Zeitgeschichte* am 24. November 1978. (München és Bécs, 1980). Lásd a szerző általános kritikai megjegyzéseit in „Die Sozialgeschichte und das Dritte Reich: Überlegungen zu neuen Büchern." *Archiv für Sozialgeschichte*, 22. (1982).
4. Lásd *William S. Allen*: „Hitler De-Luciferized". *The Nation*, 1977. január 22. Egy hasonlóan kritikus megjegyzésre nézve lásd *Martin Broszat*: „Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 18. (1970. 399.)
5. Lásd *Otto Strasser*: *Hitler and Ich*. Buenos Aires, 1940. 70.; *Lutz Graf Swerin von Krosigk*: *Es geschah in Deutschland: Menschenbilder unseres Jahrhunderts*. Tübingen és Stuttgart, 1951. 220–222. Lásd még *Fritz Wiedemann*: *Der Mann der Feldherr werden wollte: Erlebnisse und Erfahrungen des vorgesetzten Hitlers im 1. Weltkrieg und seines späteren persönlichen Adjutanten*. 82. Velbert és Kettwig, 1964; *Otto Dietrich*: *The Hitler I knew*. London, 1957. 5, 10.
6. *Bullock* nézeteinek kvintesszenciája a Penguin-kiadás 803–806. oldalán található.
7. *Hajo Holborn*: „Origins and Political Character of Nazi Ideology." *Political Science Quarterly*, 79. (1964 554.); *Theodor Schieder*: *Hermann Rauschings „Gespräche mit Hitler" als Geschichtsquelle*. Opladen, 1972 54–55.); *Albrecht Tyrell*: *Vom „Trommler" zum „Führer": der Wandel von Hitlers Selbstverständnis zwischen 1919 und 1924 und die Entwicklung der NSDAP*. München, 1975. 9.;

- J.P. Stern*: Hitler: The Führer and the People. Glasgow, 1975. 15.; *Joseph Noyarkay*: Charisma and Factionalism in the Nazi Party. Minneapolis, 1967. Lásd még *Dietrich Orlow* két könyvét, *The History of the Nazi Party: 1919–1933*. (Pittsburgh, 1969); és *The History of the Nazi Party: 1933–1945*. (Pittsburgh, 1973). Mindenesetre ki kell emelni, hogy *társadalmi-tudományos* nézőpontból a német-amerikai szociológus *Hans Gerth* volt az első tudós, aki 1940-ben elemezte Hitler karizmáját. Lásd cikkét, „The Nazi Party: Its Leadership and Composition,” *American Journal of Sociology*, 45. (1940. 517–541.)
8. Fest, i. m. 7.; *Karl Dietrich Bracher*: „The Role of Hitler: Perspectives of Interpretation”. in *Walter Laqueur*, szerk., *Fascism: A Reader's Guide: Analyses, Interpretations, Bibliography*. (Berkeley és Los Angeles, 1976).
9. *Auerbach*, i. m. 1.; Graml. Ezirányban említésre méltó kísérletet tett a legutóbb Angliában *Ian Kershaw*, „The Führer Image and Political Integration: The Popular Conception of Hitler in Bavaria during the Third Reich,” in *Hirschfeld* an *Kettenacker*, i. m. 133–161. Egy tipikusan keletnémet Hitler-szemléletre vonatkozóan lásd *Manfred Weissbecker*, „Zur Herausbildung des Führerkults in der NSDAP,” in *Monopole und Staat in Deutschland, 1917–1945*. Kelet-Berlin, 1966. 119–121.
10. Lásd a 63–67. dokumentumokat in *Eberhard Jäckel*, szerk., *Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Stuttgart, 1980. 91–95.; ezentúl csupán *Hitler: Aufzeichnungen*. Lásd még *Auerbach*, i. m. 10–11.; *Erich Czech-Jochberg*: *Wie Adolf Hitler der Führer wurde: Entstehung, Organization und Ziele der nationalsozialistischen Bewegung*. 3. kiad. Lipcse, 1933. 26.
11. Az idézetek sorrendben a következőktől származnak: *Ernst Hanfstaengl*: *Unheard Witness*. Philadelphia és New York, 1957. 34, 37, 131, 194, 234. *Gerhard Rossbach*: *Mein Weg durch die Zeit: Erinnerungen und Bekenntnisse*. Weilburg/Lahn, 1950. 215.; *Albert Speer*: *Spandau: The Secret Diaries*. New York, 1976. 92. valamint 90–91. 131. 24. dok. (1914. okt. 20.) in *Hitler Aufzeichnungen*; *Hugh R. Trevor-Roper*: *The Last Days of Hitler*. London, 1952. 183.; *Weigand von Miltenberg* (Herbert Blank), *Adolf Hitler Wilhelm III*. Berlin, 1932. 19.; *Hermann Rauschning*: *Gespräche mit Hitler*. Zürich, 1940. 18–19.; Az 1941. nov. 5-i bejegyzés in: *Adolf Hitler: Monologe in Führerhauptquartier 1941–44: Die Aufzeichnungen Heinrich Heims*. szerk: *Werner Jochmann* Hamburg, 1980. (ezen-túl *Hitler: Monologe* 130.); *Wiedemann*, i. m. 78, 210–215.; *Dietrich*, i. m. 135.; *Albert Speer*: *Inside the Third Reich*. New York, 1970. 46, 58, 93.); *Hitler aus nächster Nähe: Aufzeichnungen eines Vertrauten 1929–1932*. szerk. *Henry Ashby Turner, Jr*. Frankfurt a.M., 1978; ezentúl *Hitler aus nächster Nähe* 101–102.; *Alfred Rosenberg*: *Letzte Aufzeichnungen: Ideale und Idole der nationalsozialistischen Revolution*. Göttingen, 1955. 331–333; *Max Weinreich*: *Hitler's Professors: The Part of Scholarship in Germany's Crimes against the Jewish People*. New York, 1946. 20.; *Michael H. Kater*: *Das „Ahnenerbe“ der SS 1935 bis 1945: ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. Stuttgart, 1974. 51.; *Jochen von Lang*: *Der Sekretär: Martin Bormann: Der Mann, der Hitler beherrschte* (A titkár: Martin Bormann: az ember, aki uralkodott Hitleren. Stuttgart, 1977. 108.); *August Kubizek*: *The Young Hitler I Knew*. Westport, Conn., 1976 217–

- 218.; *Lothar Kettenacker*: „Sozialpsychologische Aspekte der Führer-Herrschaft.“ in *Hirschfeld an Kettenacker* i. m. 122–123.
- 12.64. dok. (1919. október 19), 124. (1920. július 27.), 458. (1923. jan. 13.), 605. (1924. febr. 26.) in *Hitler: Aufzeichnungen*.
13. *Adolf Hitler*: *Mein Kampf* szerk. John Chamberlain és mások New York, 1939. 5–6.; Rauschnig, i. m. 161–162. Lásd még *Konrad Heiden*: *A History of National Socialism*. London, 1971; 1. kiadás 1934. 54.); *Ludolf Herbst*: „Die Krise des nationalsozialistischen Regimes am Vorabend des Zweiten Weltkrieges und die forcierte Aufrüstung: Eine Kritik.“ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 26. (1978. 380.)
14. Az idézetek sorrendben a következőkből valók: Hitler „Lieber Herr Doktor,“ München, 1921. nov. 29., 325. dok. in *Hitler: Aufzeichnungen* 525.; Hitler, 289.; *Waite*, i. m. 135–136.; Az 1946. nov. 1-i bejegyzés in *Speer, Spandau*. 15. Lásd még *Ernst Deuerlein*: „Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr.“ *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 7. 1959. 179.); *Beissner* 1928. január 19-i beszédére vonatkozó bremeni rendőri jelentés, Bréma, 1928. jan. 20., Staatsarchiv Bremen, 4, 65, II A 9 b; Szórálap, „Adolf Hitler und der Arbeiter,“ é.n. (1932), Ostpreussisches Gauarchiv in Staatlichen Archivlager Göttingen (Microfilm Staatsarchiv Bückeburg; ezentúl SAG); *Max Amann*: *Ein Leben für Führer und Volk*. München, é.n. 19.; *Hanns Johst* interjúja Hitlerrel 1934 januárjában, részben újranyomva in *David Schoenbaum*: *Hitler's Social Revolution: Class and Status in Nazi Germany 1933–1939*. New York, Anchor Books, 1967. 57.; *Wiedemann*, i. m. 26.; *Tyrell*, i. m. 108.
15. Lásd *Speer*, Reich, 31, 40, 42, 131.
16. Lásd *Theodor Heuss*: *Hitlers Weg: Eine Schrift aus dem Jahre 1932*. szerk.: *Eberhard Jackel* Tübingen, 1968; 1. kiadás 1932. 12.; *Louis R. Franck*: „An Economic and Social Diagnosis of National Socialism.“ in: *The Third Reich*. London, 1955. 544.; *Heinrich August Winkler*: *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus: Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik*. Köln, 1972. 164.; *Tyrell*, i. m. 107. *Rudolf Vierhaus* tipológiája a „Fasiszta vezetés”-ről sem teljesen illik Hitlerre („Faschistisches Führertum: Ein Beitrag zur Phänomenologie des europäischen Faschismus“. *Historische Zeitschrift* 198. (1964. 630.)
17. Az 1942. aug. 21-i bejegyzés in *Hitler: Monologe* 357–358.; *Lang*, i. m. 121–122.; *Kater*: „Ahnenerbe” 70. Lásd még *Kubizek*, i. m. 283–284.; *Waite*, i. m. 129–131. Ebben az összefüggésben jelentőséggel bír, hogy Hitler – különösen 1933 után – gondosan elkerülte féltestvérét Aloist, a korábbi pincért, akinek egyikét ivója volt Berlinben. Lásd *Leonard L. és Renate Heston*: *The Medical Casebook of Adolf Hitler*. London, 1979. 65.
18. Ez a klisé takarja Hitler korai beszédeit és írásait és ez így folytatódott 1933 után is. Lsd pl. 376. dok. (1922. ápr. 10.) és 605. (1924. febr. 25.) in *Hitler: Aufzeichnungen* 601, 1064. Hitler 1939. április 28-i beszéde, újranyomva in: *Max Domarus*: *Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945: Kommentiert von einen deutschen Zeitgenossen*. Wiesbaden, 1973. Ezt a kliséát átvették és ismételték csodálói, mint pl. in: *Grigol Robakidse*: *Adolf Hitler von einen fremden Dichter gesehen*. Jena, 1939. 10. Lásd *Anthony Nicholls*: „Hitler and the Bava-

- rian Background to National Socialism” in: *A. Nicholls és Erich Matthias*, szerk., *German Democracy and the Triumph of Hitler: Essays in Recent German History*. London, 1971. 116.; *Gerhard Schulz*, *Aufstieg des Nationalsozialismus: Krise und Revolution in Deutschland*. (Frankfurt a.M., 1975. 230.) Fest, i. m. 521.; *Fred Weinstein*: *The Dynamics of Nazism: Leadership, Ideology, and the Holocaust*. New York, 1980. xiii.
19. Lásd *Rauschnig*, i. m. 45.; Scholtz-Klink, Az NSF 1937. június havi jelentése, Berlin, 1937. július 15., Bundesarchiv, Koblenz (a továbbiakban *BA NS* 22/860.; „Stimmungsmässiger Überblick über die Gesamtpolitische Lage” (Hangulatszil-lapító áttekintés az összpolitikai helyzetről) Kreis Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden 483/5550.; az 1938. okt. 15-i bejegyzés in: *Ulrich von Hassell*: *Vom Andern Deutschland: Aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938–1944*. Frankfurt a.M. és Hamburg, 1964. 24.; az 1940. október 12-i bejegyzés in: *Das Politische Tagebuch Alfred Rosenbergs 1934/35 und 1939/40* szerk: *Hans-Günther Seraphim*. München, 1964. 149.; az 1942. május 19-i bejegyzés in: *Henry Picker*: *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–42*. szerk. Gerhard Ritter. Bonn, 1951. 285.; az 1942. aug. 5-i bejegyzés in: *Hitler: Monologe 326.*; Dörte Winkler: *Frauenarbeit im „Dritten Reich”* Hamburg, 1977. 120.; *Kettenacker*, i. m. 124.
20. Lásd *Hanfstaengl*, i. m. 40–44.; Hitler „Sehr geehrte Frau Vorsitzende!” (Igen tisztelt előljáró asszony!)-hoz, Landsberg, 1924. nov. 15, Hoover Instituion on War, Revolution And Peace, Stanford, NSDAP-Hauptarchiv, microfilm 13/256 újranyomtatva és lefordítva in: *Michael H. Kater*: „In Pursuit of Hitler” *Canadian Journal of History*, 16. (1981 433.); *Wiedemann*, i. m. 90.; *Frederick Oechsner*: *This is the Enemy*. Boston, 1942. 110–111.; *Albert Zoller*: *Hitler privat: Erlebnisbericht seiner Geheimsekretärin*. Düsseldorf, 1949. 14, 17, 22, 80, 103–110; *Dietrich* i. m. 135, 203–204, 216–18.; *Auerbach*, i. m. 31–34.; az 1949. május 13-i bejegyzés in: *Speer, Spandau* 130–131; Fest, i. m. 34.; *Winkler*, i. m. 117–119–120. *Georg H. Kleine* feltételezése, miszerint 1934–35-ben Hitler az arisztokrácia „vezető” szerepét forgatta volna a fejében, megalapozatlan és félrevezető („Adelsgenossenschaft und Nationalsozialismus.”) *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 26, (1978 120.) Erről az utolsó pontról lásd megjegyzéseimet in: „Die Sozialgeschichte und das Dritte Reich”
21. Az idézet A. Detigtől a polgári újságírótól származik, ahogyan az megjelent in *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 1930. okt. 10. (idézi *Eva Pfeifer*: „Das Hitlerbild im Spiegel einiger konservativer Zeitungen in den Jahren 1929–1933.” (doktori disszertáció, Heidelbergi Egyetem, 1966. 15.) Lásd még *Hitler*, i. m. 631–632. *Speer*, Reich; 15–16.; *Michael Stephen Steinberg*, *Sabers and Brownshirts: The German Students’ Path to National Socialism, 1918–1935*. Chicago és London, 1977. 167.); *Hanfstaengl*, i. m. 40–44. *Strasser*, i. m. 14, 20.; *Auerbach*, i. m. 31, 34.; *Adolf Hitler*, *Der Weg zum Wiederaufstieg*. München, 1927. újranyomtatva in: *Henry Ashby Turner, Jr.*: *Faschismus und Kapitalismus in Deutschland. Studien zum Verhältnis zwischen Nationalsozialismus und Wirtschaft*. Göttingen, 1972.; *H.A. Turner, Jr.*: „Hitlers Einstellung zu Wirtschaft und Gesellschaft vor 1933.” *Geschichte und Gesellschaft* 2. (1976. 96.); *Hermann Glaser*: *Eros in der Politik: Eine sozialpathologische Untersuchung*. Köln, 1967. 90. Fest, 300–301.

22. Lásd *Hitler: Mein Kampf* 612, 641–642.; *Hanfstaengl*, i. m. 43–44.; *Rauschnig*, i. m. 190. Zoller, i. m. 138.; az 1942. aug. 5-i bejegyzés in *Hitler: Monologe* 328.; Schoenbaum, i. m. 18, 19, 65.; *Fest*, i. m. 473–474. 668–669. *Turner*, „Einstellung” 96.; *Lang*, i. m. 203.
23. Az idézet *Hanfstaengtől* való, i. m. 128–129. Lásd még Hitler megjegyzéseit, ahogy azok feljegyezve vannak in: *Hitler aus nächster Nähe*, 13. dok. (1930. aug.) in: *Ilse Maurer és Udo Wengst* szerk. *Staat und NSDAP 1930–1932: Quellen zur Äre Brüning*. Düsseldorf 1977. 133. *Jay W. Baird*: *The Mythical World of Nazi War Propaganda 1939–1945*. Minneapolis, 1974. 124. *Fest*, i. m. 70.; ellentmond Wiedemann-nak i. m. 20–30., aki úgy emlékezik, hogy a „változás” az 1938-as Blomberg-Fritsch válság után következett. Lásd még *Rosenberg*, i. m. 332.; az 1942. máj. 14-i bejegyzés in: *Picker*, i. m. 332–334.; *Rudolf-Christoph Freiherr von Gersdorff*: *Soldat im Untergang*. Frankfurt a.M. 1977. 66.; Én nemigen tartom hitelt érdemlőnek Kubizek elméletét; ő idézi, hogy Hitler első titkos szerelmével, Stephanie-val kapcsolatban a tiszték féltékenysége mutatkozott volna meg Linzben. Hitler háborús feljegyzéseire és arra a csodálatra, amellyel ő feljebbvalóira tekintett a harctéren lásd a 21–56. dokumentumokat in *Hitler: Aufzeichnungen*. 55–86.
24. Lásd *Kleine*, i. m. 138. Lásd még *Rauschnig*, i. m. 44–45.; Az 1943. máj. 9-i bejegyzés in: *The Goebbels Diaries*. szerk.: *Louis P. Lochner* London, 1948. 284.; *Speer, Reich* 54–55.; *Nicolaus von Below*: *Als Hitlers Adjutant 1937–45*. Mainz, 1980. 147, 237, 287.; *Walter Struve*: *Elites against Democracy: Leadership Ideal Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933*. Princeton, 1973. 442.; *Wiedemann*, i. m. 96–97, 198–200; én megkérdőjelezem, hogy vajon, mint ahogy Kubizek állítja, Hitler gyűlölete az arisztokráciával szemben a bécsi időszakból származik-e.
25. Az idézet egy különlenyomatból való, Lammers a Legfelsőbb Birodalmi Hatósághoz, é.n. (Berlin), 1941. jan. 16., Geheimes Staatsarchiv, München (a továbbiakban GSM). Lásd még *Hitler: Mein Kampf* 617.; *Rolf Eilers*: *Die nationalsozialistische Schulpolitik: Eine Studie zur Funktion der Erziehung im totalitären Staat*. Köln és Opladen, 1963. 106.; *Michael H. Kater*: „Hitlerjugend und Schule im Dritten Reich”. *Historische Zeitschrift*, 228. (1979. 579–580.); *Hanfstaengl*, i. m.: 185.; *Rauschnig*, i. m. 27, 52.; *Dietrich*, i. m.: 152–143.; *Holborn*, i. m.: 547.; *Fest*, i. m. 133. *A Menschenführung* kifejezést részletesebben megmagyarázza *M.H. Kater*: *The Nazi Party: A Social Profile of Members and Leaders, 1919–1945*. Cambridge, Mass, 1983.
26. *Hanfstaengl*, i. m. 141.; *Rauschnig*, i. m. 26, 44–46.; *Strasser*, i. m. 67.
27. *Hitler: Mein Kampf* 58.; uő, *Weg*; 7. dok. in: *Jeremy Noakes and Geoffrey Pridham*, szerk. *Documents of Nazism, 1919–1945* (London, 1974); az 1942. március 1-i bejegyzés in: *Hitler: Monologe* 310.; *Strasser*, i. m. 67.; *Krosigk*, i. m. 222.; *Rosenberg*, i. m. 320.; *The Infancy of Nazism: The Memoirs of Ex-Gauleiter Albert Krebs 1923–1933*. szerk.: *William S. Allen* New York, 1976; a továbbiakban *Krebs, Infancy* 160.; *Tyrell*, i. m. 109.; *Stern*, i. m. 112.; *Hans Mommsen*: „Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem.” in: *Hirschfeld and Kettenacker*, i. m. 66. Lásd még *Max Weber*: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. szerk. *Guenther Roth és Claus Wittich* New York, 1968. 1:241.

28. Lásd *Kubizek*: Heiden, i. m. 58.; *Fest*, i. m. 63.; *Toland*, i. m. 19–20, 50.
29. A költemény, amelyet Hitler negyvenedik születésnapja tiszteletére publikáltak 1929. ápr. 20-án, paradigmikus rajongóinak imádatát illetően:
Te vagy Wieland, a kovács! Te Siegfried maga vagy!
A te szavad kard és a pöröly ereje,
Amelyből a forrongó napokban
A *Nép* és a *Haza* szent szeretetének lángja
kapta a gyújtó szikrát ezernyi szívben,
hogy újra lángoljanak.
- Hitler reakcióját olvashatjuk in: Bormann a párttestvérekhez. München, 1929. máj. 11., Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv, Hannover. Az idézet az 1926. ápr. 19-i bejegyzés in: *Das Tagebuch von Joseph Goebbels 1925/26.* szerk: *Helmut Heiber*, 2. kiad. Stuttgart, 1961. Lásd még *Auerbach*, i. m. 29.; *Tyrell*, i. m. 71–72, 109, 157, 162, 173.; *Fest*, i. m.: 221–237.; *Karl Dietrich Bracher*: *The German Dictatorship: The Origins, Structure and Effects of National Socialism.* New York és Washington, 1972. 91–102.; *Wolfgang Horn*: *Führerideologie und Parteiorganisation in der NSDAP (1919–1933).* Düsseldorf, 1972. 49.; *Toland*, i. m. 210.; *Hitler aus nächster Nähe* 462.; *Nyomarkay*, i. m. 4–5.; *Vierhaus*, i. m. 629.;
30. Hitler döntéseire tipikus példák vannak in *Wiedemann*, i. m. 222–224.; és *Dietrich*, i. m. 139–140.; Lásd még *Below*, i. m. 32–33.
31. Az 1938. szept. 26-i bejegyzés in: *Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943: Aufzeichnungen des Majors Engel.* szerk: *Hildegard von Kotze*. Stuttgart, 1974. 39.; Az 1940. dec. 20-i bejegyzés in: *Kriegspropaganda 1939–1941: Geheime Ministerkonferenzen in Reichspropagandaministerium.* szerk: *Willi A. Boelcke*. Stuttgart, 1966. 592.
32. „Öreg harcos” (*Alter Kämpfer*) volt minden náci bajtárs, aki 1933. január 30. előtt lépett be a pártba. Akiknek a száma a legkisebb volt a pártban (1925-től), azoknak volt a legnagyobb megbecsülésük a párton belül. Lásd *Kater*: *The Nazi Party*. 8. fej. 11–13, 41.
33. *Weber*, i. m. 3:1119.
34. Egy néprajzi analógiára vonatkozóan (amely a 19. század végére érvényes), lásd *Weilhelm Emil Mühlmann*: *Chiliasmus und Nativismus: Studien zur Psychologie, Soziologie und Historischen Kasuistik der Umsturzbewegungen.* Berlin, 1964. 52.: Egy amerikai indián varázsló „doktrinájának” bukását azzal a váddal igazolta, „hogy a parancsait nem teljesítették.” A Róhm-ügyre nézve lásd *Erwein von Aretin*: *Krone und Ketten: Erinnerungen eines bayerischen Edelmannes.* szerk.: *Karl Buchheim* és *Karl Otmar von Aretin*. München, 1955. 365–366.; *Hermann Rauschnig*: *Die Revolution des Nihilismus: Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich.* 4. kiad. Zürich és New York, 1938. 365–366.; *Mommsen*, i. m. 68.; *Kater*, *The Nazi Party*. 9. fejezet. Hitlerről, O. Strasserről és Hessről lásd *Kubizek*, i. m. 263–266. (Hitler akkor hagyta ott *Kubizek*et Bécsben, amikor a helyzet kezdett elmégesedni); *Toland*, i. m. 239–241. Hitler ragaszkodását a régi pártbeli bajtársaihoz dokumentálják az 1942. január 25-i, 1943. május 8-i, 1943. november 9-i és 10-i bejegyzések in *Goebbels Diaries* 14, 200–201, 276–77, 411, 414.; az 1941. május 18-i bejegyzés in: *Hassell*, i. m. 184.; *Express* levél, „Anweisung

- Schwarz 21/39 an sämtliche Gauschatzmeister." München, 1939. április 13., BA, NS; 26/2256; *Rosenberg*, i. m. 327.; *Below*, i. m. 10.; *Peter Hüttenberger*: Die Gauleiter: Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSDAP. Stuttgart, 1978. 165.; *Udo Kissenkoetter*: Gregor Strasser und die NSDAP. Stuttgart, 1978. 165.; A megoldás esztétését lásd in: *Trevor-Roper* (a német nép tévedésére vonatkozó utalást lásd az 54–55. oldalakon); Az 1952. november 20-i bejegyzés in: *Speer, Spandau* 212. uő Reich 239. *Zoller*, i. m. 24–26.; *Krosigk*, i. m. 221.; *Henriette von Schirach*: The Price of Glory. London, 1960. 72. Orlov: The History of the Nazi Party: 1933–1945. *Fest*, i. m. 660, 668–69, 677.; Ennek a bizonyítéknak a fényében nyilvánvaló, hogy mind Speer, mind Hitler szárnysegédje valószínűleg túlértékeli ügyeiket, amikor arról számolnak be, hogy Hitlernek az Öreg Harcosok fogadásánál mutatott lelkesedése a második világháború kezdete után egyre halványult (lásd az 1954. jan. 4-i bejegyzést in *Speer, Spandau* 238.; uő, *Reich* 44–45.; *Below*, i. m. 135).
35. *Theodor Geiger*: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes: Soziographischer Versuch auf Statistischer Grundlage. Stuttgart, 1967; 1 kiad. 1932. 77–105.; *Renate Mayntz*: „Begriff und empirische Erfassung des Sozialen Status in der heutigen Soziologie.” *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 10. 1958. 67–68. *Karl Martin Bolte*: Deutsche Gesellschaft im Wandel. Opladen, 1966. 17.
36. Az idézet *Hestontól* való, i. m. 31. *Kubizek* megállapítása Hitlerről ez „olyan szokatlanul intelligens” 244. Az állítólagos linzi és bécsi felolvasáson, lásd uő 54–55, 140, 157, 182–184, 212.; és a valószínű minősítések in: *Waite*, i. m. 69–62.; lásd még *Hitler*: Mein Kampf 289, 313, 369. 420.; *Zoller*, i. m. 36.; *Dietrich*, i. m. 150.; az 1942. február 17-i bejegyzés in *Hitler: Monologe* 281.; *Holborn*, i. m. 550.; *Wilfried Daim*: Der Mann, der Hitler die Ideen gab: von den religiösen Verirrungen eines Sektierers zum Rassenwahn des Diktators. München, 1958.; *Hitler aus nächster Nähe* 100.; *André Banuls*: „Das völkische Blatt 'Der Scherer': Ein Beitrag zu Hitlers Schulzeit.” *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 18. (1970); *Fest* i. m. 69, 200–201.; *Toland*, i. m. 63.
37. Az idézetek *Rosenbergtől* valók, i. m. 317, 324.; az 1957. jún. 20-i bejegyzés in: *Speer, Spandau* 313. Lásd még *Aretin*, i. m. 235.; *Hitler aus nächste Nähe*. 100.; *Wiedemann*, i. m. 142.; *Miltenberg*, i. m. 11.; *Zoller*, i. m. 49–50.
38. Az idézetek egymást követően a következőkből valók: *Heiden*, i. m. 60.; és *Alan S. Milward*: The German Economy at War. London, 1965. 17.; Lásd még *Peter Krüger*: „Zu Hitlers 'nationalsozialistischen Wirtschaftserkenntnissen'. *Geschichte und Gesellschaft*, 6. (1980); *John D. Heyl*: „Hitler's Economic Thought: A Reappraisal,” (Hitler gazdasági gondolkodása: Egy újraértékelés) *Central European History*, 6. (1973. 83–96.); *Rosenberg*, i. m. 325.; *Miltenberg*, i. m. 11.
39. E tekintetben úgy találtam, hogy teljes egyetértésben vagyok *Eberhard Jäckel* kiváló elemzésével, *Hitler's „Weltanschauung”*: A Blueprint for Power. Middletown, Conn., 1972. és kritikusan állok *M. Broszat* nézetével szemben, hogy Hitler „A Világszemlélet felett állt”.
40. Lásd *Strasser*, i. m. 59.; *Rosenberg*, i. m. 317. 324.; *Wiedemann*, i. m. 76.; *Holborn*, i. m. 550.; *Nicholls*, i. m. 116.; *Jäckel*: *Hitler's „Weltanschauung”* 39–40.; *Fest*, i. m. 37.; *Schulz*, i. m. 215.; az 1960. máj. 6-i bejegyzés in: *Speer, Spandau*

- 347–348.; *George L. Mosse*: The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich. New York, 1975. 190.; *Zoller*, i. m. 41. 45.; *Mommson*, i. m. 59.; *Heston*, i. m. 43–44.; Hitler a saját különleges olvasási, tanulási és tudatosítási módját éppen ellenkezőképpen írja le a német *Bildungsbürger*éhez képest a *Mein Kampf*ban. Lásd még *Kubizek*, i. m. 184.; *Waite*, i. m. 60–63, 90–123.
43. Az idézetek sorban a következőkből valók: *Gerth*, i. m. 519.; az 1942. febr. 26 és 27-i bejegyzés in *Hitler: Monologe*. 300. Hitler mindentudó magatartására példákat és a vele kapcsolatos észrevételeket lásd *Hanfstaengl*, i. m. 134.; *Rauschning*: Revolution 424.; Tatsachen und Lügen um Hitler (*Kampfschrift* (Vitairat) 9. köt., 2. kiad. é.n. (1932), *Broschürenreihe der Reichspropagandaleitung der N.S.D.A.P.*), SAG, SF 6826 GA/981 *Wiedemann*, i. m. 60–61.; *Hans Bernhard Brause*: Die Führungsordnung des deutschen Volkes: Grundlegung einer Führungsordnung des deutschen Volkes: Grundlegung einer Führungslehre. Hamburg, 1940. 143. *Gersdorff*, i. m. 110.; *Fest*, i. m. 660.; *Milward*, i. m. 17–18.
42. *Weber*, i. m. 1112–14.
43. *Gerth*, i. m. 519. lásd még *Vierhaus*, i. m. 629.
44. Lásd *Speer*, *Reich* 129, 179.; *Wiedemann*, i. m. 76–77.; *Tyrell*, i. m. 61.; *Milward*, i. m. 17–18.
45. Az 1943. máj. 12-i bejegyzés in *Goebbels Diaries*. Dr. Otto Dietrich birodalmi sajtófőnök hasonló hangnemben fejezte ki magát, amint azt Baird elmondja 97. Lásd még Rosenberget, aki utal a hű társra Jodl generálisra; Heiden utal a kétkedő von Lossow generálisra 71. Lásd mindenekelőtt az 1945. márc. 16-i bejegyzést in: *Joseph Goebbels: Tagebücher 1945: Die letzte Aufzeichnungen*. Hamburg, 1977. 273.
46. Lásd *Weber*, i. m. 1112–13.; *Wilhelm Emil Mühlmann*: Homo creator: Abhandlungen zur Soziologie, Anthropologie und Ethnologie. Wiesbaden, 1962. 48–49.; *Mühlmann*: Chiliasmus 46, 95, 197, 210.; *Mircea Eliade*: Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy. New York, 1964. 25–26. 145–65.; *Wiedemann* szerint Hitler csak a nagyon távoli jövőben gondolkodott utódjáról, i. m. 88.; Lásd még *Zoller*, i. m. 204–205.; *Helmut Mehringer*: Die NSDAP als politische Ausleseorganisation. München, 1938. 97.; az 1941. okt. 21 és 22-i bejegyzés, valamint az 1942. jan. 25 és 26-i bejegyzés in: *Hitler: Monologe* 99. 229–231.; *Gerth* i. m. 522. *Vierhaus*, i. m. 628.; *Schoenbaum*, i. m. 58.; *Fest*, i. m. 521, 728.
47. Az első idézet *Louis Hagentől* való, *Follow My Leader*. London, 1951. A második idézet *Ilse McKee-től* való, *Tomorrow the World*. London, 1960. Lásd még *Krosigk*, i. m. 219.; és *Melita Maschmann*: Account Rendered: A Dossier of my Former Self. London, 1965. 89, 102.
48. Lásd *Alfred-Ingemar Berndt*, szerk., Gebt mir vier Jahre zeit! Dokumente zum ersten Vierjahresplan des Führers. München, 1937.
49. Ortsgruppenbetriebswart, Situation Report. Königsberg, 1933. július 14.; „Bericht von der augenblicklichen Stimmung in der Königsberger Arbeiterschaft,” Bevölkerung im besonderen in der Königsberger Arbeiterschaft”, Königsberg, 1933. július 18.; *Tiedemann*: „Stimmungsbericht der Ortsgruppe Tragheim.” é.n. (1933 nyár), SAG, SF 6817, GA/17; *Knolle*: „Aufzeichnung über die Besprechung im Reichsarbeitsministerium”. 1937. márc. 5., 54. dok. in: *Timothy*

- W. Mason*: Arbeiterklasse und Volksgemeinschaft: Dokumente und Materialien zur deutschen Arbeiterpolitik 1936–1939. Opladen, 1975. 444.; *Gerhard Botz*: Wien vom „Anschluss“ zum Krieg: Nazionalsozialistische Machtübernahme und politisch-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/39. Bécs és München, 1978. 295–302.; *Karl Stadler*: Österreich 1938–1939: Im Spiegel der NS-Akten. Bécs és München, 1966. 55–56. Lásd még *Toland*, i. m. 45.
50. „A hős vagy a varázsló karizmája nyomban hatni kezd, míhelyt egy különleges esemény adódik... különösen egy katonai fenyegetés esetén” (*Weber*, i. m. 3:1134.)
51. Lásd a kivonatot az (ebermannstadti) csendőr járőrszolgálat havi jelentéséből, 1938. szept. 29., in: *Martin Broszat* és mások, szerk., Bayern in der NS-Zeit: Soziale Lage und politisches Verhalten der Bevölkerung im Spiegel vertraulicher Berichte. München és Bécs, 1977. 122.; A miniszterelnök a bajor belügyminiszterhez, Speyer, 1939. július 9.; „Monatsbericht (Lagebericht) des Regierungspräsidenten.” Augsburg, 1939. szept. 8., GSM, RE 297/2. A háború kitörésének a német népre gyakorolt hatásáról lásd *Wiedemann*, i. m. 176.; *Kater*, The Nazi Party 6. fejezet; és a táblázatot in *Anna J. és Richard L. Merritt*, szerk.; Public Opinion in Occupied Germany: The OMGUS Surveys, 1945–1949. Urbana, Illinois (USA) 1970. 30.
52. O.R.-tól L.R.-nak, é.n. (Dánia), 1940. máj. 20., Staatsarchiv Ludwigsburg, PL. 509. 1/8. Lásd még Kivonatok az 1940. július 22. szept. 30., 1941. febr. 28-i SD jelentésekből in: *Hein Boberach*, szerk., Meldungen aus dem Reich: Auswahl aus den geheimen Lageberichten des Sicherheitsdienstes der SS 1939–1944. Neuwied és Berlin, 1965. 85, 101, 146.;
53. Kivonatok a következő SD jelentésekből: 1941. márc. 31., július 24., okt. 6., dec. 15, 1942. február 2., ápr. 27., 1943. júli. 29., és szept. 13. in: *Boberach*, i. m. 129, 166, 181, 198, 216, 257, 428.; az 1941. szeptemberi bejegyzés in: *Hassell*, i. m. 202.; *Mühdorf* államtanácsos a miniszterelnökhöz, München, 1943. április 2 és 1943. nov. 30., Staatsarchiv, München (a továbbiakban SAM), LRA 135116.; SD jelentés 1943. nov. 11., BA, R 58/190; A miniszterelnök havi jelentése, 1944. febr. 10. Regensburg, BA, *Schumacher*/483.
54. Lásd a kivonatok a következő SD jelentésekből: 1940. máj. 14., nov. 28., 1943. ápr. 19., nov. 11. in: *Boberach* i. m.: 66, 116, 384, 442.; az 1943. márc. 19-i bejegyzés in: Goebbels Diaries 239.; A miniszterelnök havi jelentése, Regensburg, 1944. dec. 11., BA, *Schumacher* 483. Lásd még *Heston*, i. m. 29–30.
55. Lásd az 1. és 11. dokumentumokat (1934. aug. 4.) in: *Robert Thévoz* és mások, szerk. Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten und Sachakten (Quellen). Köln és Berlin, 1974. 32, 1533.; Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (Sopade). 1. köt. (1934) Salzhauseen és Frankfurt a.M., 1980. 471.; Kivonat az 1939. nov. 10-i SD jelentésből, in: *Boberach*, i. m. 135, 185, 589, 664, 669, 670. Dokumentumok (1939. nov., 1944. júli/aug.) in: *Broszat* és mások, i. m.: 135, 185, 589, 664, 669, 670; A miniszterelnök havi jelentése, Regensburg, 1944. szept. 9., BA, *Schumacher*/483.; Lásd még *Lothar Gruchmann*, szerk. Autobiographie eines Attentäters: Johann Georg Elser: Aussage zum Sprengstoffanschlag im Bürgerbräukeller. München am 8. November, 1939. Stuttgart, 1970.; és *Hans Mommsen*: „Politische Perspektiven des aktiven

- Widerstands gegen Hitler." in: *Hans Jürgen Schultz*, szerk., *Der zwanzigste Juli: Alternative zu Hitler?* Stuttgart és Berlin, 1974. 26.
56. A katona vallomása megtalálható in Victor Klemperer, *LTI (Kelet-Berlin, 1949)*. Lásd még az 1945. márc. 11-i bejegyzést in Goebbels, i. m.; *Speer*, Reich 446.; *Heinz Bardua*, Stuttgart im Luftkrieg 1939–1945: Mit Dokumentenanhang und 67 Abbildungen (Stuttgart a légiharcban 1939–1945: Dokumentum mellékletekkel és 67 képpel) (Stuttgart, é.n.) *Dietrich*, i. m.; *Kater*, „Ahnenerbe”. 219–220.
57. Ez a százalékarány egy a *Der Tagesspiegel*-ben újranyomatott áttekintés eredménye, Berlin, 1975. máj. 10. Lásd még *Saul K. Padover*: *Experiment in Germany: The Story of an American Intelligence Officer* New York, 1946. 207.; *Henry V. Dicks*: *Licensed Mass Murder: Socio-Psychological Study of some SS Killers*. Sussex, 1972. 72.;
58. Az idézet az 1945. márc. 3-i bejegyzésből való in: *Goebbels*, i. m. 87. Lásd még *Weber*, i. m. 3:1114.; Kivonatok az 1943. ápr. 5. és júl. 8-i SD jelentésekből, in: *Boberach*, i. m. 382.; Dokumentumok 417 (1943–1944) in *Broszat* és mások, i. m. 181, 578–579, 640, 643.; *Fräulein H.S.*: Ismeretlenhez írott levele, (München) é.n. (1943), SAM, NSDAP 11; A miniszterelnök havi jelentése, Regensburg, 1943. ápr. 11., BA, *Schumacher*/483.; az 1943. jún. 17-i SD jelentés, BA R 58/185; Hannsen a birodalmi igazságügyminiszterhez, Berlin, 1944. január 27., BA, R 22/3356; Percek Friedrichs beszédéből a vezéri főhadiszálláson, 1944. márc. 23., BA, *Schumacher*/368. *Sarah Mabel Collins*: *The Alien Years: The Autobiography of an English Woman in Germany and Austria: 1938–1946*. London 1949. 148.; *Hüttenberger*, i. m. 161.; *Merritt*, i. m. 105. A Hitler személyiségében bekövetkezett változást Sztálingrád idejében orvosi szempontból megfigyelve in: *Heston*, i. m. 40–41, 46–47, 136–140.; Lásd még *Zoller*, i. m. 146–53.; és *Below*, i. m. 402.

MICHAEL A. LEDEEN:

RENZO DE FELICE ÉS AZ OLASZ FASIZMUSRÓL FOLYÓ VITA

(in: *International Fascism: New thoughts and new approaches*. szerk. George L. Mosse, (Sage readers in 20th century history. vol. 3.) London, 1979. 124–140.)

A. J. P. Taylornak a második világháború okairól írt provokatív tanulmánya óta egy tudományos mű sem váltott még ki olyan izgalmat, mint amilyen az 1975 nyarán Olaszországban megjelent „*Intervista sul fascismo*” c. tanulmányt fogadta.¹

A fasiszta korszakkal foglalkozó olasz történészek, Renzo De Felicének tételeiről és kutatásáról kialakuló – meglehetősen elvont – vita szövege az év második felében öt kiadást ért meg, 7500 példányban fogyott el, s az olasz sajtóban heves vitát váltott ki. A nyár és az ősz folyamán közel száz napilapban és folyóiratban jelentek meg cikkek róla, egyesek támadták, mások pedig védték a szerző álláspontját. Renzo De Felice a Mussoliniról szóló népszerű életrajz szerzője (négy kötet jelent meg eddig, melyben az etióp háborúval záruló időszakot dolgozza fel). Az olasz tévé-hálózat két hosszú adást szentelt a könyv megvitatásának s jelenleg legalább két kötetet készítenek elő a De Felice megjegyzései nyomán kialakuló vita anyagából.

Mindez bármely más országban is figyelemreméltó jelenség lenne, különösen meglepő azonban Olaszországban, ahol kb. 30 %-os az írástudatlanság aránya, s ahol csak minden tizedik ember vesz napilapot (azokat is beleértve, akiket csak a sporthírek érdekelnek). Az *Intervista* által kiváltott vita elemzése két célt is szolgál: egyrészt egy jelentős fasizmuszakértő történész munkájának ismertetését nyújtja, másrészt rávilágít arra, hogy milyen véleményeket és érzéseket vált ki jelenleg ez a téma; egy olyan időpontban, amikor mind erről, mind több más hagyományos témáról a háború befejezése óta előző vitatkozónak s először gondolják újra azokat.

Amint a szerző az *Intervista* elején leszögezte, épp az volt a célja, hogy könyve vitát provokáljon:

„*Mi is voltaképpen beszélgetésünk lényege? ... hozzájárul-e ezek-*

nek a témáknak a megvitatásához? Szívből kívánom, hogy így legyen, mivel, ha azt keressük, hogy mikor próbálkoztak komoly, tudományos vitát folytatni erről a témáról, akkor 1967-ig kell visszatekintünk... a (Leo) Valiani és (Roberto) Vivarelli közti vitára gondolok..."

De Felicenek az volt a meggyőződése, hogy a faszizmus-kutatás még embrionális állapotban van („Mi mindnyájan még Mme de Stael-ok vagyunk”), s hogy a témáról kialakult néhány koncepció (ha egyáltalán vannak ilyenek), szükségszerűen tapogatózó jellegű.

Hangsúlyozta, hogy Mussolini-könyve megírása óta neki magának is sok kérdésben megváltozott a véleménye, s hogy az az egykötetes összefoglaló, melyet „mammutkönyve” végére fog illeszteni, sok kérdésben fog eltérni a többkötetes mű megállapításaitól.

Ezzel a kitételrel De Felice a következőképpen határozta meg a vita fő tételeit: annak érdekében, hogy megértsük az olasz faszizmus komplexitását, különbséget kell tenni két összetevő között, melyeket a következőképpen határozott meg: „fasiszta-mozgalom” és „fasiszta-rendszer”. Ezeket nem szabad időrendileg elkülöníthető jelenségekként félremagyarázni, mivel gyakran a faszizmuson belül érvényesülő, ellentétes tendenciákról van szó. A „fasiszta-rendszeren” Mussolini kormánya, az autoritánus és reakciós fasiszta állam értendő. A „fasiszta mozgalom” viszont olyan összetevője a faszizmusnak, melynek eddig — elsősorban az olasz történészek — nagyon kevés figyelmet szenteltek. De Felice szavaival ez (vagyis a fasiszta mozgalom) „egy kis megújulási vágy volt...egy kis forradalmiság”, melyet a faszizmus szintén tartalmazott, s mellyel arra törekedett, hogy valami újat alkosson.”

A „fasiszta mozgalom” egy sor vágyból állt, a faszizmus víziójából, melynek valóraváltása a távoli jövőre várt. A „fasiszta mozgalom” és a „fasiszta rendszer” közti különbséget legjobban a Matteotti meggyilkolását követő 1924–25-ös válság kapcsán érthetjük meg, amikor Mussolinit két szembenálló erő fenyegette. Egyrészt azok fenyegették, akik a faszizmus „második hullámát” részesítették előnyben, (mely a fasiszta mozgalom győzelmét eredményezte volna); másrészt azokkal kellett szembenéznie, akik a helyzet normalizálását követelték. Ez utóbbi csoport olyasminek tekintette a faszizmust, mint ami friss vért önt az olasz államba, de ugyanakkor nem fogja azt felforgatni. Az előbbieket felfogása forradalmibb volt: szerintük a régi uralkodó osztályt el kell söpörni, hogy olyan újabb, dinamikusabb elemek jussanak hatalomra, akik képesek alapvető változások véghezvitelére.

A „fasiszta mozgalom” tehát a hagyományos uralkodó osztály megváltoztatásának követelését képviselte. Kik voltak a „fasiszta mozgalom” hívei? De Felice szerint a középosztály felemelkedő szektorainak tagjai, akiket a Nagy Háború élménye mozgósított, s akik osztályérdekeiket a háborút követő világban kívánták érvényesíteni.

Régóta megállapították már, hogy a fasiszmus gerincét az a kispolgárság alkotta, melyet a proletarizálódás fenyegetett, mely azzal az elszánt igyekezettel csatlakozott Mussolini anti-bolsevik mozgalmához, hogy megőrizze státuszát. De Felice szerint viszont a „fasiszta mozgalom” a „felemelkedő középosztályok megnyilvánulási módja volt, mely részesülni akart a politikai hatalomból”.

A „fasiszta mozgalom” az olasz fasiszmus folyamatosan létező összetevője volt, amely a fasiszta koncenzusnak jelentős (bár kisszámú) részét alkotta. Ez az, amit De Felice a koncenzus „morális összetevőjének” nevezett, szembeállítva azt a „materiális komponenssel”, mely a biztonság vágyától vezérelve fordult a fasiszmushoz. Ez utóbbi faktort De Felice Mussolini-életrajzának negyedik kötetében részletesen elemzi.

A „fasiszta mozgalom” a baloldal totalitarianizmusát képviselte továbbá, melyről Jakov Talmon írt a „totális demokráciáról” szóló tanulmányában. Ebben a vonatkozásban a „fasiszta mozgalom” (bármilyen hamisan is), mégis a francia forradalom hagyományaihoz kapcsolódik. De Felice mégis azt hangsúlyozza, hogy a Nagy Háború a fasiszmus fejlődésében kulcsfontosságú esemény maradt, mivel

„ez határozza meg azokat a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokat, melyek nélkül (a fasiszmus) gyökereiről folytatott vita... nem tudott volna konkrét formát ölteni.”

Bár a „fasiszta mozgalmat” a „fasiszta rezsim” legyőzte, s végül is elnyomta, a fasiszmus mindazonáltal politikai forradalmat hozott létre Olaszországban. Először törekedtek arra, hogy mobilizálják a tömegeket, s bevonják őket az ország politikai életébe. E mobilizálás nagyrészt nem állt másból, mint a fasiszta vezetők cinikus manipulációjából, de ez nem mérsékli ennek a mozgalomnak forradalmi jellegét.

De Felice fenntartja azt az álláspontját, hogy az olasz fasiszmus és a német nemzetiszocializmus között vannak alapvető különbségek, melyet az emberi természetről vallott eltérő nézeteik is kifejeznek. A náci számára „adott” volt az emberi természet s elválaszthatatlan volt a fajelmélettől.

Aki árja, az születésénél fogva az, s nem lehet semmi mássá alakí-

tani. Az (olasz) fasiszták viszont, épp ellenkezőleg, az olaszokat „gyökerestől” kívánták átalakítani, s olyan „új embert” akartak teremteni, melynek az olasz történelemben valójában nem is volt előzménye. De Felice az ember átalakításának s tökéletesítésének eszméjét az ember tökéletesedését hirdető optimista felvilágosodáskori hagyomány részének tartja. Amennyiben szükség volt változtatásra, az pusztán abból állt, hogy a modernizálódás akadályait kellett elhárítani (melyet a zsidók szimbolizáltak) ahhoz, hogy az árjak érvényesülhessenek.

Biztosak lehetünk abban, hogy a német nemzetiszocializmusnak és az olasz fasizmusnak létezett minimális számú közös meghatározása (arról a mindössze két jelenségről van szó, melyről De Felice elfogadja, hogy besorolható a „fasizmus” terminusába). De ez az egyezés a lehető legminimálisabb: mindössze a demokráciával, a kommunizmussal s a parlamenti kormánnyal, valamint ehhez hasonló szervezetekkel való szembenállásban állt.

A fasizmus sikere nagyrészt egy életképes, bár törekeny konzensus létrehozásának tulajdonítható; ez a konzensus Mussolini őszinte támogatásán alapult. Hosszú távon hiba volt ez a konzensus, egyrészt mivel nagymértékben a Duce személyes vonzerejére épített, másrészt mivel nem sikerült új osztályt létrehoznia, harmadrészt pedig bármilyen finom konzensusról volt is szó, a rendszer mégis relatíve tartós lett; megjegyzendő, hogy De Felice hangsúlyozza: az olaszok többsége inkább azon veszélyek miatt támogatta a fasizmust, melyektől az védelmezi őket, mintsem azon pozitív eredményekért, melyeket a fasizmus elért.

De Felice azt a következtetést vonta le mindebből, hogy a második világháborúban a fasizmus vereséget szenvedett s már nem lehet feltámasztani. Így tehát lehetséges, hogy a mai politikai megfontolásoktól eltekintve, történelmi távlatokban foglalkozzanak vele. Amit ma Olaszországban „neofasizmusnak” neveznek, az tulajdonképpen nem más, mint a jobboldal radikalizmusa, vagy pontosabb elnevezéssel: „neonácizmus”. Mindezekkel a megállapításaival De Felice kihívást intézett az olasz marxista történetírás állásfoglalása ellen. Az olasz marxisták mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy a fasizmus reakciós mozgalom, mely a monopolkapitalizmus érdekében mobilizálta az alsóbb középosztályokat, s amely terrortal s a tömegek cinikus manipulációjával erőltette magát Olaszországra. Szerintük a fasizmus egy nemzetközi tőkés válság része volt, mely magyarázatlanul szolgál olyan személyiségek felemelkedésére, mint Hitler, Mussolini és Codreanu. De Felice azokat, akik osztják ezt a konvencionális fel-

fogást, úgy jellemezte, hogy „az elbizakodottság betegségében szenvednek”, hozzátéve, hogy marxista kritikusai olyan fajta kulturális hegemoniát gyakorolnak, mely borzasztóan megnehezíti a komoly, tudományos nem-marxista elemzés kialakítását. A marxistákat érintő kritikájában egy lényeges kivételt tett: Giorgio Amendola kommunista vezető esetében, akinek cikke azt sugallja, hogy De Felice tételei közül néhányal teljesen egyetért:

„Egy nem-kommunista szájából, vagy tollából Amendola legtöbb kijelentése eretnekségnek hangzik, ... Amendola szájában azonban (ezek a kijelentések) tekintélyt s polgárjogot nyernek”. Ezek a szavak az *Intervista* legelőrelátóbb szavainak bizonyultak.

Mindazok számára, akik az *Intervista* kiadásán dolgoztak, nyilvánvaló volt, hogy az heves vitát fog kiváltani. A kiadók annyira aggódtak az anyag „robbanékonysága” miatt, hogy a kötet kiadását több hétig, egészen a június 15-i választás utáni halogatták, hogy még a lehetőségét is elkerüljék annak a vádnak, hogy a szavazás befolyásolására törekedtek. A szöveget az ország legnépszerűbb hetilapjának, az *L'Espressonak* adták ki közlés előtti recenzióra, mely azon nyomban megerősítette De Felicének azt a véleményét, hogy a fasizmus tudományos vizsgálata szinte lehetetlen. A *L'Espresso* közölte: De Felice azt kívánta, hogy az interjú külföldi személy készítse, annak érdekében, hogy „az olasz politikai és elméleti vitákon kívülálló” eszmecserét folytathassanak.²

A folyóirat azt a megjegyzést fűzte még hozzá, hogy épp ez az, ami őket és olvasóikat is érdekli. A *L'Espresso* rövid vitát közölt De Felice, valamint Giuliano Procacci (kommunista, a firenzei Egyetem tanára), Giuseppe Galasso (republikánus, a nápolyi Egyetem tanára) között, valamint Adrian Lyttleton rövid elemzését is közreadták. Procacci kijelentette, hogy megdöbben a De Felicének az állítása, hogy a fasizmus új értékeket teremtett, melyeket De Felice ráadásul a francia forradalomhoz köt. Procacci másrészt teljesen egyetértett abban, hogy a fasizmust bizonyos objektivitással kell kezelni, (bár úgy érezte, hogy De Felice ebben túl messzire ment). Emlékeztette De Felicét, hogy a nyugateurópai fasiszta rendszerek felemelkedése az orosz forradalomra adott válasz volt. Galasso, aki De Felice legmértéktartóbb kritikusává vált, felvetette a „középosztályok” felemelkedésének kérdését, s a koncepció további tisztázását sürgette, több egzakt adatot követel, mint amelynek közzététele az *Intervista*-ban lehetséges lenne. Lyttleton utal De Felicének a groteszk jelenségekhez való vonzódására, s azt a 19. századi regényíróknak a bűnöző alvilághoz

való vonzódásához hasonlítja; továbbá azzal vádolja az olasz történészt, hogy a fasiszták vitalizmusát a felvilágosodás fejlődés-gondolatával azonosítja. Lyttleton továbbá kevés különbséget lát a náciizmus és a fasizmus faji eszméi között; a különbség inkább abban áll, hogy ezeket az elméleteket alkalmazták, mintsem bármilyen teoretikus eltérésben.

De Felice válaszában azt hangsúlyozta, hogy kritikusaik nem sikerült a fasiszta ideológiát kellő komolysággal értelmeznie: „Véleményem szerint a látszat néha fontosabb, mint a realitás, s a történész dolga, hogy egyensúlyba hozza ezt a két aspektust.” A fejlődés eszményeit és az „új embert” úgy kell tekintenünk, hogy megértsük a fasizmus sikerét. A többiek eltökélten elleneztek minden olyan törekvést, amely a fasizmust a francia forradalomhoz kívánja kapcsolni, a fasiszta ideológiát konfuznak és dezorientálnak nevezte s ragaszkodott a Ventennio-féle fasizmus és a mai neofasizmus folyamatosságának tényéhez.

Néhány napon belül a vita drámaian más színezetet kapott. Leo Valiani, a befolyásos *Corriere della Sera* lapjain azzal vádolta De Felicét, hogy mind az *Intervistában*, mind pedig Mussolini-életrajzában minimalizálja a fasizmus szörnyűségeit, – ezt a vádat nemcsak olasz kritikusai, hanem néhány hónappal később Denis Mack Smith is megismételte a *Times Literary Supplement* lapjain.³ Ragaszkodván ahhoz az állításához, hogy maga Mussolini is mélyen megvetette a fasizmus erőszakosságát, Valiani illúzióknak nevezte azt a nézetet, amely szerint a fasizmusnak a történelmi fejlődésről pontos elképzelése lett volna, továbbá azt is, hogy egy konkrét modellt képviselt volna egy új társadalom létrehozására. Valiani számára a „fasiszta mozgalom” és a „fasiszta rendszer” közti különbségtétel triviálisan igaznak látszik, mivel minden modern politikai párt esetében lehet ilyen különbséget tenni. Szerinte teljesen önkényesen alkalmazták a „totalitáriánus” demokrácia koncepcióját a fasizmusra. Végül, a fasizmus és a náciizmus közti különbségtétel jelentőségét veszti, mivel a különbségek „Németország és Olaszország között” álltak fenn. Valiani fenntartja azt a nézetét, hogy elég közös jellegzetesség volt a két diktatúra között, ahhoz, hogy az „háborúba és totális szövetségbe” taszítsa őket. Ezt az utolsó érvet néhány nap múlva a kommunista Paolo Alatri is megismételte, kijelentvén, hogy „azokat az egységes összetevőket is tökéletesen összehoztuk, melyeket pedig Mussolini és Hitler rendszerére gondolva egyszerű józan ésszel is megállapíthatunk és számbavehetünk.”⁴

Amennyiben Valiani hajlandó volt azt implikálni, hogy De Felice Mussolini apológiáját írta meg, Alatri pedig azt állította, hogy a Duce

életrajzírója elvesztette józan eszét, két radikális marxista készen állt arra, hogy tovább élesítse a támadást. „A történész hábadőfése”⁵ (The historian's stab) provokatív címmel indítottak cikksorozatot, s ebben Nicola Tranfaglia azzal vádolta De Felicet, hogy „tételesen rehabilitálta a fasizmust”.⁵ Lelio Basso is egyetért ezzel:

„Amennyiben Renzo De Felice azt a célt tűzte ki maga elé, hogy megkísérli politikailag rehabilitálni a fasizmust, akkor tökéletesen elérte ezt a célját.”⁶

Ugyanabban az újságban (a milánói Il Giornoban) egy másik marxista, Giovanni Gerrara kifejezetten perverzióval vádolta De Felicét.⁷ Nem mondta-e meg már Croce is, hogy az egész anyag cáfolja őt? S nem világos-e, hogy valaki, aki ilyen visszataszító téma tanulmányozásának áldozza életét, az egy kissé maga is abnormális?

Az *Intervista* radikális kritikusai nem elégedtek meg azzal, hogy De Felice és különösen Tranfaglia eszméit és erkölcsiségét diszkreditálják, hanem azt sugallták, hogy valami igazán gonosz dolog van kialakulóban. Azzal kezdte kritikáját, hogy De Felice olyan témát tanulmányoz, melyről már kialakult egy „konzensus”:

„Fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon eredményes-e vitatkozni a kétségeket támasztani olyan szilárd véleményekről, melyeket az eredeti anyag kutatásával, statisztikai dokumentumokkal és értékelő elemzésekkel már hosszú ideje kialakítottak.”⁸

Az a felfogás alakult ki, hogy De Felicének titkos motívumai lehetnek arra, hogy a fasizmusról kialakult konvencionális ismereteket megváltoztassa: „hacsak úgy látszik eljárása nem pusztán politikai jellegű s igencsak kevés köze van a történetíráshoz.”

Erős a kísértés, hogy ezen a ponton azt feltételezzük, hogy De Felice jobban kihívta maga ellen a radikális marxisták, mint a kommunisták haragját, s valóban az *Intervistáról* folyó hosszú vita során az utóbbiak (vagyis a kommunisták) kevésbé voltak indulatosak, mint az előbbieik (vagyis a radikális marxisták). Franco Ferrarotti, a neves szociológus, a Paese Sera kommunista napilap hasábjain ugyanazokat a vádakokat hangoztatta, mint Tranfaglia, bár tudományosabb stílusban. „Én nem kiáltanék 'árulást', mint ahogy... Tranfaglia tette, jó okkal” – írta.⁹ Ferrarotti elvetette a fasizmus forradalmiságának tételét, bölcsen megfigyelve, hogy De Felice nem tesz különbséget az „igazi, demokratikus” részvétel, vala-

*A cím szó szerint: A történész dőfése (feltehetően hátulról).

mint „a hamis, manipulatív” részvétel között. Valójában, Ferrarotti szerint a fasizmus eszméjét a következőképpen lehet összefoglalni:

... (a fasizmus) nemcsak a nagytőkés érdekek fegyveres védelmezője az imperializmus korszakában, amely önmagában is azt a problémát veti fel, hogy nemzeti szinten zilálja szét és semmisíti meg a munkások internacionalizmusát; nemcsak a társadalom osztály-hierarchiájának és a társadalmi privilégiumok érinthetlensége hatásos és erőszakos biztosítójának szerepét játszotta. A fasizmus ezen kívül ... hatásos tényező volt a régi uralkodó osztályok megújításában...

Világos, hogy ezen keretek között az olasz történelemben a fasizmus egyedülálló jellegéről folytatott minden vita valójában nem erről szól. Amennyiben a tömegeket manipulálják, amennyiben Mussolini politikai stratégiájában az állandó kiindulási pontot jelentették, akkor csak másodlagos fontosságúak lehettek. Mind Ferrarotti, mind Tranfagliai számára, De Felice elméletének igazi jelentősége a mai politika terén mutatkozik meg. „Lehetséges volna-e, hogy De Felice nem ismeri fel, hogy...egy ilyen nagyfontosságú esemény értelmezésének mennyire kifejezetten politikai jellege és milyen misztifikáló hatása van? ...” S végül eljut a döntő kérdéshez: „Nem olyan, nagyon is ravasz (?) eljárásról van-e szó, mintha valaki fegyvertelenül áll szemben olyan ellenséggel, aki ma is, akárcsak tegnap halálos ellenség?

Július közepére, De Felice támogatói számára lehetővé vált, hogy a „kulturális hatalom” törekvéseiről kezdjenek beszélni. Újságírók, mint pl. Indro Montanelli, kiváló professzorok, mint Luigi Firpo és Ruggero Moscati s Piero Melograni azt fejtegették, hogy a De Felicével szembeni támadások azt jelzik, hogy Olaszországban csak az „elfogadott” személyek írhatnak úgy a fasizmusról, hogy a hivatalos kultúra haragját magukra vonják.¹⁰ Moscati a következőképpen foglalta össze véleményét: „Különleges párttagsági könyv szükséges-e ahhoz napjainkban, hogy valaki megírhasa az igazságot anélkül, hogy megtámadják?” Moscati számára a kérdés pusztán költői kérdés, mivel vonakodik azt elfogadni, hogy a válasz „igen”. Másrészt Rosario Romeo és Luigi Firpo mindketten attól tartottak, hogy az igenlő válasz a helyes, s keserű tanulságokat vontak le ebből. Romeo egyszerűen, de ékesszólóan így fejezte ki ezt:

„Egy hisztérikus reagálás tanúi vagyunk, mely sok esetben a vádolás és lincselés hangulatához áll közel. Minderre a demokratikus Olaszországban került sor, 30 évvel a fasizmus bukása után. Egy szégyenteljes rituálé visszhangjait hallottuk, mellyel a tudóst kiszolgáltatták a tömeg gyűlöletének.”¹¹

Ugyanakkor a jobboldal újjongva jelentette be egy olyan marxista összeesküvés tényét (olyasmit, amit De Felice mérsékelt védelmezői kifejezetten visszautasítottak), mely De Felice és nézetei megsemmisítésére törekszik. Franco Servello, a Movimento Sociale Italiano napilapjában megjelent írásában borúlátóan „előkészített kampányra” utal, s megállapítja, hogy „az üldözés nem hasonlítható a 'Gulag Archipelago' tragikus méreteihez.”¹² A De Felice „ügy” szerinte az intellektuális eretnekség elleni marxista bűnök hosszú listájának egyik újabb esete. Ugyanúgy, ahogy Sztálin Trockijjal, ahogy az antifasiszták Gentilével, az oroszok Szolzsenyicinnel szemben felléptek, ugyanúgy jártak el az olasz marxisták – a kommunista párt központi utasítása szerint – De Felicével szemben. Úgy tűnik, hogy mindössze két héttel az Intervista közzététele után, az olasz kulturális élet két részre szakadt; a baloldal támad, a jobboldal védekezik. Ez kétségkívül rendkívül zavaró De Felice számára, akinek antifasizmusához nem férhet kétség. A jobboldali folyóiratok sok ponton kritizálták elméleteiket, ugyanakkor a baloldal részéről egyetlen jó szó sem hangzott el.¹³

A vita egész jellege egyik napról a másikra megváltozott, amikor Giorgio Amendola a l'Unita 1975. július 20-i vasárnapi vezércikkét De Felicének szentelte. A vezércikk a következő szavakkal kezdődött: „Nem osztom De Felice nézeteit a fasizmus értelmezésében...” A továbbiakban azonban Amendola világosan kifejti, hogy valójában nagyjából egyetért azzal, amit De Felice az Intervistában kifejt, s hogy nagymértékben helyteleníti az olasz baloldal reagálását. Amendolának De Felice tétéleivel való egyetértésében az a legmeglepőbb, hogy elfogadja azt a nézetét, miszerint a fasizmusnak „forradalmi összetevője” volt, mely a Nagy Háború anarchoszindikalizmusából és baloldali intervencionalizmusából fakadt.

Amendola ezt egy „baloldali mozgalomnak nevezte...(mely) a fasizmust nemzeti és korporatív forradalomként fogja fel. Majd azt állította, amit még De Felice sem hangsúlyozott kifejezetten (bár az Intervistában egyszer érintette), hogy azok, akik kiábrándultak a fasizmus forradalmi tartalmából, gyakran egyenesen az antifasizmus oldalára álltak át. Amendola szerint ez különösen az egyetemekről mondható el, és Delio Cantimori történést hozza fel példának arra, hogy valaki ilyen átalakuláson ment keresztül. Cantimori idézése azok számára fontos, akik olvasták az Intervistát, akiről De Felice azt állítja, hogy a legnagyobb hatást gyakorolta rá, s hogy közeli jó barátja. Amendola egyetért azzal a kijelentéssel is, mely a legintenzívebb kritikát váltotta ki, s mely szerint a fa-

sizmus és a náciizmus között alapvető különbség volt („eltérő céljaikat tekintve”). A leglényegesebb pedig az, hogy kifejezetten bírálja azokat, akik De Felicét azzal vádolják, hogy rehabilitálni akarja a fasizmust:

„...nem értek egyet az indignált reagálásokkal és a morálisan felbőszült válaszokkal ... nem értem, hogyan kritizálhatja Terrara De Felicét, (azért, mert könyvéből hiányzik a két világháború közti olasz demokrati- kus erők története) ... Amellett a morális fintorgás mellett, mellyel a fa- sizmus történetének vállalkozását fogadják, az ember úgy érzi, hogy az antifasizmus történetének feldolgozása körül is zavarodottság uralkodik ..., a fasizmus történetének figyelmen kívül hagyása azt jelenti, hogy az ember elítéli magát, amiért nem írja meg az antifasizmus történetét... Nem sza- bad azt gondolni, hogy a fasizmus tanulmányozása, ... valamely módon annak rehabilitálásához vezethet, amint ettől, úgy látszik, néhányan fél- nek...”

Mindez szembefordította Amendolát a baloldal általános tendenciá- jával, mely azt sugallja, hogy De Felice művei mai politikai jelentőséggel bír.

Amendola cikkének azonnali hatásaként a De Felice művéről folyó további vitának csökkent az érzelmi töltése, bár továbbra is folytatódtak a bírálatok. Mind Tranfaglia, mind pedig Valiani kijelentették, hogy nem állt szándékukban megrágalmazni De Felicét, s változtattak bírálatuk in- tenzitásán (Tranfaglia most megelégedett azzal, hogy kijelentse De Felice „hajlamos arra, hogy a fasizmus olyan ábrázolását fogadja el, melyet maguk a fasiszták adtak róla.”), s az Il Giorno, mely korábban „A törté- nész hátbadöfése” provokatív címmel közölt cikket, most tudatta olva- sóival, hogy nem áll szándékukban „sem kiátkozni, sem pedig kiközösi- teni ... (De Felicét). Épp ellenkezőleg, arra törekcsenek, hogy objektív vitát folytassanak.”¹⁴

A vita kellős közepén az újságok és a folyóiratok egész sora készí- tett interjút De Felicével. Később, a nyár folyamán az interjú-készítők révén nyert tapasztalatai alapján elmondotta, hogy csak egy olyan riporter volt köztük, aki „teljesen elfogadta, amit mondtam neki”, míg a többiek mind elferdítették megjegyzéseit. Ez alkalommal megismételt valamit, ami már az *Intervistában* elhangzott, s ez talán magyarázattal szolgál a vita szokatlan intenzitására:

„A fasizmus végtelen károkat okozott, de talán a legkárosítóbb ha- tása az, hogy a nem-fasisztákra, az antifasisztákra a fasiszta mentalitás örökségét testálta rá ... Egy olyan mentalitást mellyel fel kell venni a har-

cot, ... az intolerancia mentalitását, ... amely arra törekszik, hogy a szembenállókat diszkvalifikálja annak érdekében, hogy elpusztítsa őket.”¹⁵

De Felice megállapítása szerint a vita központi tétele nem történelmi, hanem politikai jellegű. A vita röviden összefoglalva akörül forog, hogy végetért-e a faszizmus a háborúval, avagy a fenyegető fasiszta veszély továbbra is fennáll-e? Álláspontja úgy tűnik, a marxista hagyományt követi:

A valóság tökéletesen megváltozott, a társadalom és az országban működő politikai erők is mások. Azok a társadalmi erők, melyek a faszizmust fejezték ki, s melyek fenntartották azt, mára már vagy megváltoztak, vagy eltűntek... (feltéve, hogy a történelmi értelemben vett faszizmus újból felütheti fejét) ez más veszélyek alábecslését jelenti, mivel az ember úgy véli, hogy a múlt modellje megmutatja, hogy mivel szemben kell harcolnunk napjainkban.”

Ez a vélemény azonban még Amendola saját csoportján belül sem győzedelmeskedhetett. A L'Unitában Pasquale Santomassimo október közepén úgy utalt az Intervistára, mint „Laterza kimondhatatlan kötetére”,¹⁶ s a jobboldal egyik szószólója, mint az várható volt, ugyanolyan torzításban értelmezte De Felice nézeteit, mint a baloldal szószólója, annak érdekében, hogy üdvözölje azt, amit De Felice proklamációjának tekintettek, hogy a faszizmus „forradalmi és tartós”.¹⁷ Az elmúlt hónapok során már egy tudományosabb szellemű vitát folytattak, melyben az olasz intellektuális és politikai közösség mérsékeltabb tagjai vettek részt. Ezekből a nemrég elhangzott hozzászólásokból úgy tűnik, hogy bizonyos egyetértés jött létre De Felice tételeit illetően, bár más területeken a vita továbbra is homályos.

Végül pedig egyetértésre jutottak abban, hogy bárhogy nevezzék is, a faszizmus az olasz történelemben új típusú politikai jelenség volt. Romeo megfogalmazása szerint a régi, liberális állam hagyományos elitista politikáját „a tömegmegmozdulásra szólító nyílt felhívás, a politikai hatalom oldaláról saját követőihez szóló direkt felhívás” váltotta fel.”¹⁸ Erről elmondható, hogy legalábbis „politikai forradalmat” hozott létre. Ezt a nézetet vallja Alberto Aquarone, valamint a kommunista Salvatore Sechi (aki a faszizmust jogi szempontból nevezte forradalminak).¹⁹ Sechi ezen kívül felhívta a figyelmet az *Intervista* körül dúló vihar egyik leglényesebb aspektusára is: arra ugyanis, hogy De Felice és Amendola, akik két különböző irányból közelítették meg a problémát, egyetértének abban, hogy a fasiszta Ventennio történetét alaposan át kell gondolni, s újra kell

tanulmányozni. De Felicét azért a kijelentéséért támadták, amely szerint lényegében a fasizmus hatásos és tartós politikai erő volt; Amendola most is fenntartja azt a nézetét, hogy ugyanabban az időszakban az antifasizmus gyenge és rosszul szervezett volt és nem készült fel a rendszer bukására. Ezt nevezte ő „ugyanazon érem két oldalának”, s Sechi megjegyzi, hogy ezt sokan botrányos kijelentésnek tartják.

Meg kell állapítanunk, hogy a kommunistáknak könnyebb volt ilyen jellegű kijelentést tenniük, mint a „méréskelteknek”, mint ahogy erre Alberto Aquarone rámutatott, amikor megkísérelte kritizálni mind De Felice bírálóit, mind pedig az *Intervista* néhány tételét. Rájött, hogy az Affari Esteti közzétette a kötet felvett részeit, de azokat a véleményeket nem közölte, melyek a szerzővel szembenállókát bírálták. Még így is Aquarone tette meg a leghasznosabb észrevételeket a vitáról, amelyeket érdemes teljes terjedelemben közölni:

„... nem lehet tagadni a fasizmust kifejező társadalmi erőknek heterogén s gyakran ellentmondásos jellegét ... Így aztán nehéz belátni, hogy miért váltott ki olyan felháborodást az a hipotézis, mely szerint a fasizmus többek közt a felemelkedő középosztályokra jellemző jelenség volt...”²⁰

Ez nagyon fontos gondolatnak látszik, mivel a fasizmus társadalmi eredetére vonatkozó dokumentáció rendkívüli hiányát világítja meg. Valójában, a vita során senkinek sem sikerült megcáfolnia De Felice azon tételét, mely szerint a felemelkedő középosztályoknak a fasizmus kialakulásában központi szerepük volt (megjegyzendő, hogy maga De Felice az *Intervista*-ban egy addig még nem publikált tanulmányra utalt).

Sőt, azok, akik ezt kétségbevonták, meglehetősen furcsa pozícióba kényszerültek: úgy érveltek, hogy mivel ezt a „felemelkedő” középosztályt (middle classes) a rendszer végül is összezúzta, valójában tehát egyáltalán nem is „emelkedett fel”. Még ezek a bírálók is arra kényszerültek, hogy kijelentsék – mint azt Franco Gaeta az *Avanti!*-ban megírta –, hogy azt kell tisztázni, „hogyan és miért bukott meg ez a mozgalom, a (fasiszta) rendszerben, mennyiben és hogyan vált a „felemelkedő középosztály” lesüllyedő osztállyá?”²¹

Az az érdekes ebben a vitában, hogy igen figyelemreméltó módon De Felicének épp azt a nézetét támasztja alá, hogy még mindig a kezdetén állunk annak, hogy egyetértésre jussunk a fasizmus kérdésében. (A vita rámutat arra is, hogy azok a marxista történészek, akik a fasizmus társadalmi gyökereit magyarázták és elemezték, megállapításaitak mindenfajta

tudományos szigor nélkül tették (még Ferrarotti is, egyik korábbi cikkében, a fasizmus szociológiai analízisét sürgette).²² Amennyiben így jártak el, s amennyiben az adatok nyilvánvalóan szembenállnak De Felice értelmezésével, akkor azoknak elegendőnek kellett volna lenniük ahhoz, hogy bizonyítékkal szolgáljanak. Valóban, mint ahogy ezt Aquarone megállapította, a korszak legújabb marxista felfogása De Felice elemzését látszik alátámasztani.²³

A legkevésbé elfogadott hipotézis – Amendola és Sechi helyeslése ellenére – a fasizmus és a náciizmus közti jelentős különbségek feltételezése volt. A vitát itt ismét ingoványos talajon folytatták. Legnagyobb részben – melyre De Felice bírálói teljes elutasítással reagáltak – azt állították, hogy a két rendszer közti különbség „pusztán” a Németország és Olaszország közti különbségben áll, vagy – bármilyen meglepőnek tűnik is – „pusztán” a két nemzet története közti eltéréssel magyarázható. Ezt a nézetet képviseli Denis Mack Smith is:

„Az olasz fasizmus nyilvánvalóan különbözik (a némettől), de csak annyiban, amennyiben az olaszok nem németek. De nemcsak ebben különbözött ... Azzal, hogy De Felice ennyire hangsúlyozza a különbségeket, azt a véleményét akarja alátámasztani, hogy Mussolininek 1939-ben Hitlerrel kötött szövetsége, mind ideológiai, mind pedig más okokból, semmiképpen sem volt elkerülhetetlen.”²⁴

Egy ilyen vitában két érdekes kérdés merül fel. Az egyik az, hogy azt az állítást, miszerint a fasizmus és a náciizmus között alapvető eltérések voltak, nem lehet egyszerűen azzal elintézni, hogy „csak” az Olaszország és Németország közti különbségekről van szó. Az ember azt gondolná, hogy a történész munkája, hogy megvizsgálja ezeket a különbségeket, s eldöntse, hogy azok a hasonlóságoknál jelentősebbek-e? Az axis paktum ténye nem válhat ebben az elemzésben komoly megfontolás tárgyává, s amennyiben De Felicének igaza van, akkor alapos kétely merül fel azzal kapcsolatban, hogy Mussolini saját elgondolása szerint elkerülhetetlen volt-e Axis. Ezek a kétségek állnak a második kérdés középpontjában, melyet Mack Smith vetett fel, s mely a két diktátor és rendszereik összeegyeztethetőségére vonatkozik.

De Felice hangsúlyozza a Hitler és Mussolini közti ambivalens, s gyakran feszült viszony tényét és azzal érvel, hogy Olaszországnak a háborúba való belépése stratégiai megfontolásokon, s nem a Führer céljait osztó ideológiai elkötelezettségen alapult.

Kétségkívül erről a kérdésről széleskörű vita indult meg, mivel De

Felice jelenleg a háborút közvetlenül megelőző időszakot kutatja, Mack Smith pedig épp most írta meg könyvét Mussolini háborúiról,²⁵ de a náciizmus és a fasizmus kapcsolatának legalább egy aspektusáról majdnem általános érvényű egyetértésre jutottak. A 30-as években az olasz közvélemény alapvetően szembeszállt a nációkkal, s ahogy Chabod évekkel ezelőtt megállapította, 1938-ban a fasiszták faji törvényhozásának keresztülvitelét nagymértékben egy „idegen”-elem importálásaként értékelték s rendkívül népszerűtlen volt.²⁶ Amennyiben a náciizmus középponti jelentőségének olaszországi alkalmazását az olasz fasiszták zöme ellenséges cselekedetként fogadta, ez azt jelzi, hogy a két jelenség közti különbségek valóban lényegesek voltak.²⁷

Érdekes megvizsgálni azt, hogy míg De Felice úgy véli, hogy a fasizmusról alkotott vélemények az elmúlt 15 évben drasztikus változáson mentek keresztül, a „konvencionális tudás” tulajdonképpen érintetlen maradt. Míg De Felice úgy döntött, hogy Salvatorellinek a proletarizálódás veszélye által fenyegetett középosztály modelljével nem sikerült megmagyaráznia a fasizmus eredetét, addig a marxista iskola követőinek nagy része a korábbi megfogalmazáshoz kötődött. Továbbá, a hivatalos kultúrával szembeni kihívás pusztán tényét a hagyományos verzió védelmezői nyilvánvalóan olyan cselekedetként értékelik, mely Olaszország politikai jövőjére nézve továbbra is vészterhes. Olaszországban a fasizmusról rendkívül nehéz, ha nem éppen lehetetlen érdelemmentes vitát folytatni. Miért van ez így?

Németországtól eltérően, Olaszországban az antifasizmusnak régi hagyománya van, s ez a hagyomány az 1970-es évek retorikájának alappillérévé vált. Lehetetlen elfogadtatnia magát az olasz intellektuális körökben bárkinek anélkül, hogy szilárd antifasizmusát hangoztatná. Mint minden hasonló doktrína, ez is számos mítoszon és a múlt idealizálásán alapult. Nem hiszem, hogy tisztességtelen lenne azt állítani, hogy az antifasizmus fontossága és az ellenálló csapatok ereje az irodalomban inflálódott volna. Ez mindenképpen igaz azonban a népi kultúrára vonatkozóan. Következésképpen, a fasizmusról egy ellentétes koncepciót alakítottak ki, amely úgy határozza meg a fasizmust, hogy mindaz jellemző rá, ami az antifasizmusra nem áll. Vagyis: míg az antifasizmus demokratikus, haladó és a munkások érdekeit képviseli, addig a fasizmus az elnyomáson és a reakción alapul, és a tőke érdekeit képviseli. Bár ezen mítoszok alapvető alkotóelemei kétségkívül igazak, eltúlozzák azonban azokat, s ezáltal a fasizmus erejét alábecsülik, ugyanakkor az antifasizmus erejét nagyon is

eltúlozzák. Bármely olyan törekvés, mely ennek az egyenlőségnek egyik oldalát érintette, automatikusan kérdéssé tette a szóbanforgó másik oldalt, s mivel De Felice állítása, mi szerint a fasizmus sokkal komplexebb jelenség, mint azt korábban hitték, azt a veszélyt hordozta magában, hogy az antifasizmus értékelését is újra kell gondolni. Tüneti jelenség az is, hogy De Felicének a fasiszta korszak újvizsgálásával szembeni igényét egy olyan politikai párt fogadta el, mely jelenleg teljesen biztonságban érzi magát. Amendolának az a követelése, hogy a fasizmus és az antifasizmus új történetét kell megírni, más baloldali csoportok elleni nyílt kihívást jelentett. „Nekünk, kommunistáknak megvan a bátorságunk ahhoz, hogy felnyissuk levéltárainkat s elemezni tudjuk saját hibáinkat; megteszitek-e ti is ugyanezt?” Nyilvánvalóan nem ehelyütt kell megvitatnunk egy ilyen kihívás motívumait,²⁸ de nyilvánvalóan tűnik, hogy ez is, a De Felice-ügy más vonatkozásaihoz hasonlóan, napjaink politikai küzdelmeinek része és azok fogalmaival kell közelítenünk hozzá. Kevés más nyugati országban vált annyira a politikai pártrendszer részévé a kultúra, mint Olaszországban, és kevés olyan hely létezik még, ahol maga az élet is annyira átpolitizálódott, mint itt. Amint azt De Felice megállapította, ez is a fasiszta időszak öröksége, egy olyan örökség, melyet, sajnos, még nem sikerült legyőzni.

Jegyzetek

1. Renzo de Felice: *Intervista sul fascismo*, a cura di Michael A. Ledeen (Bari 1975). A további De Felice idézetek ebből a kötetből valók.
2. *L'Espresso* 1975. június 29.
3. Leo Valiani az *Il Corriere della Sera* 1975. július 6-i számában.
4. Paolo Alatri az *Il Messagero* 1975. július 8-i számában.
5. Nicola Tranfaglia az *Il Giorno* 1975. július 6-i számában.
6. Lelio Basso az *Il Giorno* 1975. július 9-i számában.
7. Giovanni Ferrara az *Il Giorno* 1975. július 8-i számában.
8. Tranfaglia, i. m.
9. Franco Ferrarotti a *Paesa Sera* 1975. július 14-i számában.
10. Indro Montanelli az *Il Giornale* 1975. július 19-i számában; Luigi Firpo a *La Stampa* 1975. július 19-i számában; Ruggero Moscati az *Il Tempo* 1975. július 20-i számában és Piero Melograni az *Il Corriere della Sera* 1975. július 17-i számában.
11. Rosario Romeo az *Il Giornale* 1975. július 19-i számában.
12. Franco Savello az *Il Secolo d'Italia* 1975. július 21-i számában.
13. Cf. mint pl. *La Torre* 1975. december.

14. Tranfaglia az *Il Giorno* 1975. július 23-i számában; Valiani az *Il Corriere della Sera* 1975. július 25-i és az *Il Giorno* 1975. július 23-i számában.
15. *La Fiera Letteraria*, 1975. szeptember.
16. Pasquale Santomassimo a *L'Unita* 1975. október 16-i számában.
17. Cf. *La Torre*, 1975. szeptember és október.
18. Rosario Romeo a *La Nuova Antologia*, 1975. augusztus.
19. Alberto Aquerone az *Affari Esteri* 1975. októberi számában és Salvatore Sechi az *Il foglio* 1975. október 10-i számában.
20. Aquarone, i. m.
21. Franco Gaeta az *Avanti !* 1975. július 27-i számában.
22. Cf. *Paesa Sera*, 1975. július 23.
23. Aquarone arra a fejezetre utal („*Storia economia*”), melyet Valerio Castronovo írt a *Storia d'Italia* 4. kötetében (Turin, 1975.).
24. Denis Mack Smith a *Times Literary Supplement* 1975. október 31-i számában.
25. Denis Mack Smith, *Le Guerre del Duce* (Bari 1976).
 6. Federico Chabod: *L'Italia contemporanea* (Turin 1965) 96–100.
27. Cf. Michael A. Ledeen „*Fascist Social Policy*” Horowitz kiadta „*The Use and Abuse of Social Science*” (New Brunswick 1971).
28. A kérdés bővebb kifejtését lásd Giorgio Amendola *Intervista sull' antifascismo*-jában (Bari 1976) a cura di Piero Melograni.

JEREMY NOAKES:

A NÁCIK ÚTJA A HATALOMHOZ

(History Today, 1983:1. 8–13)

Ötven évvel ezelőtt, 1933. január 30-án Adolf Hitlert, a Nemzeti-szocialista Német Munkáspárt vezetőjét kinevezték Németország birodalmi kancellárjává. Létrejött egy rendszer, amely tizenkét év múlva – közvetlen vagy közvetett módon – mintegy negyvenmillió ember haláláért volt felelős, s ezek közül hozzávetőlegesen hatmillió zsidót kizárólag etnikai eredetük miatt gyilkoltak meg. A náci hatalomátvétel még mindig a húszadik századi történelem egyik központi vitatémája. Hogyan szerezhette meg a hatalmat a náci Harmadik Birodalom bárbar rendszere a világ egyik gazdaságilag legfejlettebb és legkultúraltabb országában? Egyes külföldi történészek a német nemzeti jellemre, konzervatív német történészek a tömegdemokrácia eljövételére és Hitler démoni természetére, marxista történészek a monopolkapitalizmus fondorlataira hártották a felelősséget. Mások egyszerűbb, közvetlenebb magyarázatokat kerestek: Versailles, a kommunizmustól való félelem, munkanélküliség, Hitler demagógiája, Goebbels ügyes propagandája stb. Részletesebb vizsgálat után egyik magyarázat sem bizonyul kielégítőnek, bár valamennyi tartalmazza az igazság egy-egy elemét. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan jutottak hatalomra a nácik, két önálló, de összefüggő kérdést kell megválaszolnunk: hogyan vívták ki a nácik a tömegek támogatását, és hogyan biztosította Hitler a maga számára a kancellári kinevezést?

Le kell szögeznünk, hogy a náciknak nem voltak meghatározott, tipikus párhiveik. Különböző emberek támogatták a nácikat, különböző időben és különböző okból. Ráadásul az 1930 előtti náci párt különbözött az 1930 utánitól, amely valódi tömegmozgalommá vált. 1929–1930 előtt a nácik támogatói – mind a tagság, mind a párhivek – főleg a párt szélsőségesen nacionalista és antiszemita ideológiai programját követő aktivisták közül kerültek ki; a mozgalom bizonyos tekintetben inkább vallási szektára hasonlított, mint hagyományos politikai pártra. 1925-től a párt évről évre lassan növekedett, magába fogadta a háborút követő években virágzó számos antiszemita szervezet és szélsőjobboldali félkatonai csoport tagjait, akiket megragadott a nácik erőteljesebb lendülete és radikalizmusa, valamint Hitler hatékonyabb vezetői tevékenysége.

1915 és 1927 között a párt főleg a városokban működött, és sikertelen erőfeszítéseket tett az ipari munkásság megnyerésére. Itt-ott csatlakozott hozzájuk néhány fő, de a párt lényegileg peremcsoport maradt. A munkások érdektelenek voltak – hűek maradtak a szociáldemokratákhoz, vagy ha szélsőséesebbek voltak, inkább balfelé, a kommunistákhoz vonzódtak, mint jobbra, a nácikhoz. A középosztály általában túlságosan „ápolatlannak” és radikálisnak találta a nácikat – akik különben büszkén *Nemzetiszocialista Német Munkáspártnak* nevezték magukat, és ezzel a hangsúlyozással is elriasztottak többeket a középrétegek tagjai közül. A párt bázisa csaknem kizárólag az alsó középosztály néhány elégedetlen képviselőjére – iparosokra, kiskereskedőkre – és a műveltebb középosztály maroknyi, szélsőségesen nacionalista elemeire korlátozódott.

1928 elejére már látszott, hogy lelkesedésük nem lesz elegendő. Az 1928-as általános választásokon a nácik a szavazatok 3 százalékát sem nyerték el; a párt kimerítette a lehetőségeit a radikális jobboldal köreiből, a munkásokat pedig nem sikerült megtéríteni. 1928 és 1930 között mégis sikerült az áttörés. Ez egyrészt a mezőgazdasági árak 1928-ban kezdődő csökkenése következtében a vidéki lakosság körében terjedő nyugtalanságnak volt köszönhető, amit a nácik ügyesen kiaknáztak; másrészt a háborús jóvátételekkel kapcsolatos új „Young-terv” ellen, a német konzervatívokkal szövetségben folytatott kampánynak. E szövetség segítségével vált a párt elfogadhatóvá a középosztály számára. Mindezek következtében a náci párt jellege kezdett megváltozni. Nem volt már kis szekta; tömegmozgalommá vált. Létrejött egy olyan zenekari emelvény, amelyre a legkülönbözőbb emberek kezdtek felugrani.

Egészében véve – és ellentétben többek véleményével – ezek az emberek nem tartoztak a városok gyökértelen és elidegenedett tömegeihez. Nem a hatmillió munkanélküli munkás közül került ki a nácik támogatóinak többsége, bár nyilvánvaló, hogy a párt több tagja és támogatója munka nélkül volt, főleg az SA rohamosztagosai. Valójában a nácik Németország protestáns területeinek falvaiban és kisvárosaiban érték el legnagyobb sikereiket, leginkább északon és keleten. Támogatóik többségét a német népesség legősibb és legradicionálisabb rétegei – parasztgazdák, önálló iparosok, mesteremberek és kiskereskedők –, a régi Németország mészárosai, pékjai és gyertyaöntői közül nyerték meg. Ezek az emberek fenyegetve érezték magukat, de gazdaságilag egyáltalán nem voltak reménytelen helyzetben. A párt a városok közül nem az ipari központokban, hanem a nagyszámú köztisztviselői és „fehér galléros” réteggel ren-

delkező kormányzati és kereskedelmi központokban érte el legnagyobb sikereit; támogatói többsége pedig a felsőközéposztály városrészeiből került ki. A nációk a fiatalabb generációtól kapták a legtöbb támogatást. Tagságuk is fiatal volt, és túlnyomó többsége férfi.

A nációk tagsága és támogatói társadalmi hátterének ismerete azonnal felveti azt a kérdést, hogy miért éppen ezek a csoportok támogatták a nációkat. Azok a tanulmányok, amelyek azt vizsgálták, milyen képet is nyújtott önmagáról tevékenységével a párt, azt az ügyességet hangsúlyozták, amellyel a párt ezt a képet (image-t) a legkülönbözőbb társadalmi és foglalkozási csoportok számára módosította. A náciizmus hatalomra jutásának hagyományos magyarázatai azt hangsúlyozták, hogy a náciizmus támogatását irracionális remények és félelmek motiválták. Az újabb kutatás más részről arra hajlik, hogy többé-kevésbé az önérdék racionális számításait hangsúlyozza – anélkül persze, hogy tagadná az irracionális elem jelentőségét. Ebben az összefüggésben nagyon fontos elkülöníteni egymástól a különböző csoportokat. Azoknak a parasztnak és kézműveseknek a számára, akiket lefoglalt a gazdasági fennmaradásért vívott harc, a gazdasági előnyökkel kapcsolatos konkrét számítás nyilvánvalóan többet nyomott a latban, mint a felelőtlenebb fiatal emberek előtt, akik átadhatták magukat érzelmeiknek.

A náciizmus győzelmének hátteréhez az a kiábrándultság is hozzájárult, amit a társadalom több csoportja érzett politikai és gazdasági képviselőikkel kapcsolatban. Széles körökben elterjedt az a vélemény, hogy a pártok és hatalmi csoportosulások képtelenek megvédeni támogatóik és alárendeltjeik érdekeit. A középosztály sok tagja neheztelt arra a politikai rendszerre, amelyről úgy érezték, hogy elárulta őket. Úgy érezték, hogy a régi Német Birodalom összeomlása óta a hatalmi egyensúly a városok, a gyáripár és a szakszervezetek szervezett munkásosztálya javára módosult, szemben a vidék, a kisipar, a paraszt és a kiskereskedő érdekeivel. Szembe kellett nézniük a magas adókkal, a magas társadalombiztosítási járulékokkal, és végül, mindezeket betetőzve, megkezdődött a gazdasági válság.

Ezek a csoportok úgy érezték, hogy a nagyipar és a szervezett munkásság közé szorultak. Legkeserűbb ellenséges érzelmeiket azonban a baloldal – a szociáldemokraták, a szakszervezetek és a kommunisták – számára tartogatták. Bár nehezteltek a nagyiparra, az legalább fenntartotta a magántulajdon és a magánvállalkozás elvét, amíg a baloldal, szocialista ideológiájával, létalapjukat veszélyeztette. A kommunizmustól való spe-

ciális félelem valószínűleg kevésbé volt fontos, mint ez az általános ellenségesség a baloldallal szemben, amely bármennyire is emocionális volt, elsősorban azon a tényen alapult, hogy a szervezett baloldal fogyasztási szövetkezeteivel, szakszervezeteivel és a munkások és fogyasztók érdekeit védő parlamenti politikai súlyával valódi fenyegetést jelentett e csoportok gazdasági helyzetére, arra a helyzetre, amelyre súlyos nyomást gyakorolt a gazdasági válság.

Mindennek következtében — eltekintve a különböző gazdasági és társadalmi csoportok speciális panaszaival kapcsolatos ígéretektől — azaz, hogy a nácik elsősorban a baloldal ellenségének a szerepében jelentek meg, már ígéretet tettek arra, hogy könyörtelenebbül és hatásosabban fogják védelmezni a középosztály érdekeit, mint e réteg korábbi képviselői. Sőt, azt ígérve, hogy megsemmisítik a weimari államot, és egy új politikai rendet hoznak létre, az újrakezdést ajánlották fel olyan időpontban, amikor nem csak a pártokból ábrándultak ki igen nagy tömegek, hanem magából az államból is, abból az államból, amely képtelennek bizonyult megbirkózni a gazdasági nehézségekkel és megvédeni érdekeit.

Természetesen helytelen lenne teljesen racionális folyamatnak tekinteni e középosztálybeli csoportoknak azt a választását, hogy a nácizmust fogják támogatni. A gazdasági válság közreműködött egy bizonytalansági atmoszféra létrehozásában, amelyben az érzelmi reagálások — egyrészt félelem, harag és elkeseredés, másrészt bizonyos millenáris optimizmus — felfokozódtak. Ezeket az érzelmeket a náci mozgalom propagandája, politikai erőszakcselekményei és hangsúlyozott pszudovallásos nemzeti küldetés-tudata segítségével felbátorította és kiaknáta. Persze a hagyományosan keményfejű parasztság nem érzelmi szenvedélyeiről híres, és nem valószínű, hogy politikai döntéseiket irracionális érzelmeik befolyásolhatták. Mégis hatással volt rájuk az a tény, hogy a nácik el tudták hitetni: pártjuk kedvezőbb irányvonalat teremtene a parasztság számára. Ugyanez más csoportokkal kapcsolatban is igaz volt, még — bár kisebb mértékben — a fiatalokkal kapcsolatban is.

A náciknak a fiatalokra gyakorolt vonzereje ugyancsak az érvelés és az emóció elegyének tulajdonítható, bár ez az elegy arányait tekintve meglehetősen különbözött attól, amit a parasztsággal, vagy más foglalkozási csoporttal kapcsolatban alkalmaztak. A racionális számítás legjobban a diáksággal kapcsolatban figyelhető meg, ez volt az egyik legelső csoport, amelyik vonzódott a nácizmushoz. Legtöbbjük számára jövőbeni kilátásokról is szó volt. A frissen végzettek körében megdöbbentően nagy volt

a munkanélküliség az 1930-as évek elején, és a náci párt – többek között – az új rendszer programjával alkalmazást ígért olyanok számára, mint az újonnan végzett építész, Albert Speer.

De a náciizmus mélyebb hatást gyakorolt ennél a fiatalokra. Tetteket kínált számukra, a bajtársiasság és egy nagyobb ügy iránti elkötelezettség érzését. Megvolt az az illúziójuk, hogy sokkal közvetlenebb módon segídeknek hazájuk újjászületésénél, mint a hagyományos pártok tagjai. Egyszóval, a náciizmus idealizmusukat ragadta meg. A fiatalok szerették a náci propaganda egyszerűsítéseit is: minden megfelelően fel volt osztva barátokra és ellenségekre, fehérre és feketére, az ügyeket komplikáló szürkeség eltűnt. Nem volt szükség sok gondolatra; általánossá válhattak az igazgató érzelmek.

Aztán a náci párt politikai gyakorlata sokkal egyenesebbnek, akár heroikusabbnak is látszott, mint a hétköznapi politikusok alkudozásai és kompromisszumai, amelyet őszülő, szürke öltönyös emberek hajtának végre füstös bizottsági helyiségekben. A német ifjúsági mozgalomból kinövő fiatalok közül sokan találták vonzóbbnak a náciizmus stílusát a konvencionális politika színtelen formáinál. Itt zászlók voltak, egyenruhák, tömeggyűlések. Mindenek felett pedig azt érezhették, hogy egy ellenséggel harcoló csoport tagjai, és mást csinálnak, mint a társadalom többi tagjai, mint szüleik világa. És voltak vezetők, akikért lehetett rajongani – távolban Hitler, a közelben a helyi rohamosztag vezetője. E vezetőknek ki kellett állniuk a keménység és a merészség próbáit. A náci rohamosztag pszichológiája egy olyan városban, mint Berlin, leginkább az utcai galerik pszichológiájához hasonlítható – bár a náci SA embereinek önelégültségéhez az is hozzájárult, hogy amikor megrugdostak egy kommunisztát, úgy érezték, a nemzet megmentéséhez járulnak hozzá. Az SA konkrét anyagi előnyöket is felkínált. Egy olyan korban, amikor a társadalombiztosítás még igen kezdetleges szinten állt, az SA alkalmi barakkjaiban és konyháiban szállással és élelemmel látta el, akinek erre szüksége volt. És végül az ifjú munkanélkülieket tennivalóval látta el – tartalmat adott az életüknek, olyan bajtársak közé juttatta őket, akik hasonló gondokkal küzdenek, és most hasonló ügy érdekében tevékenykednek. És ez olyan ügy volt, ami még némi jövőt is felkínált számukra – ennyi ösztönzés éppen elég volt az elkötelezettséghez.

A nacionalizmus és az antiszemizmus, amelyet a náci győzelméről írott tanulmányok olyannyira hangsúlyoznak, a művelt középosztály körében játszott legnagyobb szerepet. Más fontos csoportokra, például a

parasztságra, sokkal kisebb hatást gyakorolt. Az antiszemitizmus hatása jó-részt olyan területekre korlátozódott, ahol már voltak antiszemita hagyományok, mint például Frankóniában és Hessenben, bár az a tény, hogy a latens antiszemitizmus igen széles körökben elterjedt, azt eredményezte, hogy a párt antiszemitizmusát általánosan tolerálták, még ott is, ahol kevesen részesítették aktív támogatásban.

A nácioknak tehát az önmagukról alkotott nagyon sokrétű kép segítségével a legkülönbözőbb csoportokra sikerült vonzerőt gyakorolniuk. Része volt ebben a konkrét anyagi előnyökre való kilátásnak ugyanúgy, mint a nemzeti újjászületés reményének, és végül, de nem utolsósorban, mozgalmuk résztvevői számára olyan beteljesülés-érzést, olyan emocionális szilárd pontot kínáltak fel, amely máskülönben hiányzott az életükből.

A párt választási sikereit kisebb mértékben tulajdoníthatjuk Hitlernek és a nemzeti propaganda-gépezetnek, mint azt általában elképzelik. Hitler – vad szónoki tevékenysége ellenére – igen kevés emberre volt képes közvetlen hatást gyakorolni. Mi több: azok a területek, ahol a párt-szervezet a legsűrűbb hálózatot létrehozta, és a leghatékonyabban működött, nem mindig esnek egybe a párt választási sikereinek területeivel. A közvélemény befolyásolásában a helyi pártaktívák legalább akkora szerepet játszottak, mint a tájékoztatás mechanizmusa. Igen sok esetben legalább annyi új tagot szereztek bárokban, klubokban és munkahelyeken történő négy szemközti beszélgetésekkel, mint a gyűléseken, vagy a propaganda-irodalom terjesztésével. Hasonlóképpen döntő fontosságú volt a közösségeken belüli vélemény-irányítóknak, egy falusi tanárnak, vagy egy érdekcsoport vezetőjének (például a közismert parasztszervezőknek) a megtérítése, ami után már könnyebben tudtak meggyőzni egy partikuláris gazdasági és társadalmi csoportot arról, hogy érdemes támogatni a náciakat. Úgy tűnik, igen sok múltott azon, mennyire sikerült a pártnak megszereznie a helyi „establishment” – beleértve a sajtót – támogatását vagy legalább toleranciáját. Néhány lokális közösség és a középosztály köreiben már 1933 előtt is meglepő sikereket arattak.

És mégis, bár a náci jelentős népi támogatásra tettek szert, ez még nem volt elég ahhoz, hogy biztosítsa számukra a hatalmat. Bár 1932-re sikerült a legnagyobb párttá válniuk, a szavazatok 37 %-ának megszerzésével elérkeztek a választási rendszeren belüli választási sikereik határaihoz. A munkásosztály és a római katolikus népesség – különösen vidéken – továbbra is ellenállt a náci felhívásainak, s pártjaik a szavazatok több, mint 50 %-át megszerezték.

1932 őszére a nácik ennek következtében komoly bajba kerültek. Ha nem sikerül megszerezniük a hatalmat, megszűnik a győzhetetlenségükbe vetett hit. Az 1932. novemberi általános választásokon 1.25 millió szavazatot vesztek, szervezetük frakciókra szakadt, és terjedt körükben a kiábrándultság. Más szavakkal: a nácikat nem a népi támogatás ellenállhatatlan hulláma juttatta hatalomhoz. A náci hatalomátvétel egyáltalán nem volt elkerülhetetlen. Sőt, ha még hat hónapig nem jutott volna hatalomhoz, a párt fel is bomolhatott volna, hiszen már megjelentek a gazdasági megújulás első jelei. De Hitlert Hindenburg, a birodalmi elnök mégis kinevezte kancellárrá. Hindenburgot az alkotmány 48. cikkelye felhatalmazta arra, hogy szükség esetén a parlament megkérdése nélkül is kinevezhessen kancellárt, és dekrétumokkal kormányozhasson. Ilyen lépést a parlamentáris kormányzat 1930. márciusi összeomlása tett lehetővé. A weimari Németország megrepesztett politikai rendszere képtelen volt elviselni a reá nehezedő rendkívüli terhelést. Ez az összeomlás szükségszerű, de nem elegendő feltétele volt a náci hatalomátvételnek. Hitler kancellárrá való kinevezésének a ténye az 1930. és 1933, de főleg Brüning kancellár 1932 májusi bukása és 1933 január 30-a közötti politikai küzdelem következménye volt.

A parlamentáris kormányzat összeomlásával a hatalom a birodalmi elnök és környezete kezébe került. A parlamentáris és pártpolitika szólamainak és alkúinak helyébe a kabinet-politika intrikái léptek. Az elit hatalmi csoportosulásai, amelyek alapvetően szembenálltak a parlamentáris demokráciával, a hadsereg, az ipar (főleg a nehézipar), a mezőgazdaság (főleg az Elbától keletre lévő junker nagybirtokok) irányítói képessé váltak arra, hogy közvetlen nyomást gyakoroljanak a hatalmi központra. E csoportok pontos szerepe (főleg az ipari csoportoké) még vitatott. Kezdetben még nem is Hitlert és a nácikat támogatták. De amikor nyilvánvalóvá vált, hogy csak a náci mozgalom képes kellően támogatni egy jobboldali rendszer megalapítását, úgy döntöttek, hogy Hitler kancellárrá való kinevezése az egyetlen alternatíva. Azt remélték, hogy a nácik majd amolyan reklámgépezetként működnek egy autoritariánus állam mellett, amely majd megfelel a tradicionális német hatalmi rendszer igényeinek. „Ne aggódjon, ő az alkalmazottunk” – felelte Franz von Papen, a kancellárhelyettes mindazoknak, akik aggodalmukat fejezték ki a Hitlerrel kötött szövetség miatt. Ez a mondás a történelem egyik legnagyobb félreértésének bizonyult, és sajnos az árát főleg azok fizették meg, akik a döntésben nem vettek részt.

A náciizmus győzelme korunk történelmének egyik legvégzetesebb eseménye. Ötven éves elemző tevékenység után nyilvánvaló, hogy nincsen egyszerű „mono-kauzális” magyarázata. De a történetek megértésének igénye égetőbb, mint bármikor a közelmúltban. A kiterjedt és veszélyes munkanélküliség, az egyre sebezhetőbbnek tűnő nemzetközi pénzügyi rendszer, az egykori és mostani kudarcaik miatt diszkreditált politikai pártok, a háborút követő politikai megegyezés csődjének jelei, a jobb- és baloldali szélsőséges politikai mozgalmak, és – végül, de nem utolsó sorban – a parlamentáris rendszertől elidegenedve felnőtt új generáció veszélyeinek korában, anélkül, hogy kézenfekvő megoldást látnánk magunk előtt, az 1918 és 1933 közötti német történelem, már nem pusztán távoli és elméleti történelmi tananyag. Kellemetlen közelségbe juttat minket saját korunkkal. De éppen ezért lehetséges, hogy ma sokkal jobban megértsük ezt a kort, mint régebben, és tanulmányozásával bepillantást nyerhetünk saját korunkba is.

IAN KERSHAW:

1933: FOLYTONOSSÁG VAGY TÖRÉS A NÉMET TÖRTÉNELEMBEN?

(History Today, 1983:1. 13–18)

A „folytonosság” fogalma a történelmi tanulmányokban többet jelent az események egy időfolyamaton belüli, kronológikus egymásutáni-ságánál. Tartalmazza a magyarázat és az okság elemeit is, mégpedig abban az értelemben, hogy a folytonosságot egy speciális társadalmi vagy politikai struktúra meghatározó elemének tekinthetjük, amely meghatározza a szerkezetet, amelyen belül a történelmi fejlődés partikuláris típusai végbemehetnek. A történészek meglehetősen eltérő módon is használják a fogalmat, főleg a szembeötlően nagy fordulatok tanulmányozásánál, amikor ezzel jelzik a fordulat és az azt megelőző időszak nagyfokú azonosságát, dacára a kataklizma-szerű változás látszatának. Nyilvánvaló, hogy a társadalmak története nem fűzhető fel a folytonosság egyetlen fonálára, és az „azonosság” nem vonatkozhat mindenre, ami korábban történt. A „folytonosság” valójában a történész által használt rövidítés, ami egy társadalmi és politikai rendszer domináns vonásainak és jellegzetességeinek tartóságára, fennmaradására vagy megrekedésére vonatkozik. Ettől még persze létezhetnek egymástól különböző folytonosságok, és a részleges, vagy teljes nem-azonosságok „megszakítottságai” is. Mindehhez hozzátartozik az „ellen-folytonosságok” lehetősége is. A modern német történelemben például kimutatható, hogy még a Harmadik Birodalomban is fennmaradt a szociáldemokrácia és a liberalizmus eszméihez való ragaszkodás, amely ellen-folytonosságként szegült szembe azokkal az autoritáriánus struktúrákkal, amelyek közreműködtek a nácizmus létrejöttében.

A német történelem drámai folyamata és Európára gyakorolt hatása különösen fontossá teszi a német politikai és társadalmi struktúrák folytonosságának és megszakítottságának a tanulmányozását. A náci „hatalomátvétel” óta, amely oly szörnyű következményekkel járt Németország és több más nemzet számára, ötven év telt el, és ez elegendő időnek tűnik ahhoz, hogy röviden áttekinthessük a Harmadik Birodalom helyét a német történelem folyamatában.

1933-mal kapcsolatban a történészek két összefüggő, bár valójában

elkülönült módon alkalmazták a „folytonosság” fogalmát. Elsősorban a jelentős gazdasági, társadalmi, ideológiai és politikai struktúrákat vették figyelembe, amelyek a német egység létrejötte óta domináns szerepet játszottak Németországban, mint annak a szerkezetnek alapvető fontosságú elemei, amelyen belül a náciizmus 1933-as győzelme lehetségessé vált. Másodsorban az azonosság olyan elemeit keresték, amelyek összekapcsolják Hitler birodalmát Bismarckéval és II. Vilmoséval – vagyis a Harmadik Birodalom céljait, politikáját, szerkezetét és jellegét próbálták meg elhelyezni a német történelem folyamatában.

Az első megközelítés a „Mi tette Hitlert lehetővé?” kérdését teszi fel, és a folytonosságot vizsgálja 1871 és 1933 között. A háborút követő évek moralista vitáitól itt eltekinthetünk. Ebben az időszakban a győztes nyugati szövetségesek történészei hajlamosak voltak azt állítani, hogy a náciizmus a német múlt messzeségéből, Luthertől, vagy még régebbről eredő hosszú intellektuális és politikai fejlődés kulminációja volt. Ez a szemlélet, érthető okból, nem vált népszerűvé a német történészek körében. Ők inkább arra hajlottak, hogy a Harmadik Birodalmat többé-kevésbé katasztrofális véletlennek tekintsék, az első világháború által elszábaduló negatív erők, az ezt követő gazdasági zűrzavar és Hitler „démonikus” hatalma következményének. Eszerint az interpretáció szerint a náciizmus határozottan szakított a német múlttal, és nem tekinthető következményének.

A folytonosságról és a törésről folytatott vitát új alapra helyezték Fritz Fischer 1961-ben napvilágot látott publikációi, amelyekben radikális revízió alá vette az első világháború alatti és az azt megelőző német világuralmi célokat. Mindez a német birodalom 1871-es megalapítása és 1918-as bukása közötti belső szerkezetének gyökeres újraértékelését váltotta ki. A kisebb nézeteltérések mellett, ma már általánosan elismerik a folytonosság létét a német gazdaság, társadalom és politika területén. A birodalom megalapításától a Harmadik Birodalomig eltelt időszakot egységnek tekintik, amely megteremtette a náciizmus győzelmének legfontosabb előfeltételeit. A folytonosságot nem tételezhetjük fel determinisztikus vagy teleologikus módon mintha a német történelemnek egyetlen egy útja lett volna, amely kérélehetetlenül halad a náciizmus felé.

De bárhogy is magyarázzák a náciizmus győzelmét a történészek, abban valamennyien egyetértenek, hogy a náciizmus különbözik az európai fasizmus olasz vagy más formáitól, és sikerének okát éppen a német politika és társadalom sajátos vonásaiban kell keresnünk, azokban a vo-

násokban, amelyek az iparosítás, a birodalom megalapozása és megszilárdítása, valamint a nagyhatalmi pozíció megszerzésének éveiben alakultak ki. A folytonosság négy vonulatát – az elitista politikát, az expanzív külpolitikát, az ideológiát és a politikai kultúrát, valamint a politikai mobilizációt – érdemes alaposabban is megvizsgálni.

Mióta Fischer bemutatta, hogy Németország politikailag vezető szerepet játszó elit csoportjai egyre jobban elkötelezték magukat az agresszió és a háború politikája mellett, azzal a céllal, hogy 1914–18-ban Európa nagy részét elfoglalják, azóta szerepük központi fontosságúvá vált a „folytonosság” kérdésében. Hans-Ulrich Wehler műve igen eredményesen mutatta ki a folytonosságot a Birodalom megalapításától kezdve Németország hatalmi elitjének – az ipar, a hadsereg, a közigazgatás vezetői és a nagybirtokosok – autoritáriánus és ellenforradalmi politikájában, amelynek a fő célja az volt, hogy megvédelmezzék vezető helyzetüket az új és veszélyes társadalmi erők (különösen a munkásosztály fenyegetése) ellen. Ez az interpretáció a konzervatív-reakciós hatalmi elit szerepét tekinti a döntő folytonosságnak, amely meggátolta, hogy Németország egy liberális-demokratikus társadalommá fejlődjék. A megülepedett elit csoportok ellenálltak az ipari társadalom követelményeinek, és a náciizmus ebből az ellenállásból nyerte el lendítőerejét. Bár az elitista politikára való ilyen koncentrációt, amely szem elől téveszti az „alulról” meginduló, „tösgyökeres” politikai mobilizáció hatását a politikai rendszerrel, újabban többen megtámadták, nem kételkedhetünk annak a ténynek a döntő fontosságában, hogy az elit csoportok az 1918-as forradalom ellenére is meg tudták tartani, a Weimári Köztársaság idején pedig újra meg tudták szilárdítani hatalmi pozícióikat. A köztársaság iránti ellenszenvük kezdetől nyilvánvaló, más politikai alternatíva iránti vonzalmuk egyre fel-tűnőbb, Hitler hatalomhoz való juttatásában játszott szerepük pedig – olyan időszakban, amikor a náciik hanyatló népszerűségét jelezték a választások – döntő volt. E csoportok támogatása nélkül a náciik sem megszereznék, sem megszilárdítani nem tudták volna a hatalmat.

A folytonosság második vonulata, az expanzív külpolitika szoros kapcsolatban állt Németország elit csoportjainak autoritáriánus belső törekvéseivel. Fischer műve kimutatta, hogy az első világháborút kirobbantó német agresszió nem tulajdonítható a császár és közvetlen környezete megalomániájának, hanem a német hatalmi elit széleskörű egyetértésén alapult. Az agresszív külpolitikát megindító belső hatalmi-politikai struktúrák vizsgálata során Wehler és mások azt állították, hogy a II. Vilmos

uralma alatt egyre erőteljesebbé váló, gyarmatosításra és nagyhatalmi helyzetre törekvő hajtóerő abból a szándékból eredt, hogy az új társadalmi erőket a birodalmi állam keretein belül megőrizték, és beillesztették e keretek közé. Ebből a szempontból a „társadalmi imperializmus” kulcsfontosságú összetevője a Második Birodalmat a Harmadikkal összekötő folytonosságnak. Más történészek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy nem a társadalmi imperializmus, hanem az imperializmus jelenti a folytonosságot, s mindezt a németországi kapitalista fejlődés sajátos természetének összefüggései közé kell helyezni. Keletnémet történészek például következetesen azt állították, hogy a hatalmat csak néhány kézben összpontosító kapitalista osztály gyors létrejötte határozta meg az önző, imperialista, expanzív politikát, amely gyarmatszerzésre, Németország európai hegemoniájára és „világhatalmi” helyzetére törekedett, és bizonyos piacokat, nyersanyagokat és maximális profitot igyekezett biztosítani a monopóliumok számára. Bár az interpretációk élesen eltérnek egymástól, e nézetek képviselői a bismarcki és hitleri birodalmakat összekötő, folytonos vonulatnak Németország expanzív céljait tekintik. A sokoldalú terjeszkedésre és Közép- valamint Kelet-Európa nagy részének alávetésére való törekvés nem korlátozódott néhány szélsőséges csoportra, hanem az első világháború előtti befolyásos csoportosulások céljaira és propagandájára is kiterjedt, sőt, visszatükröződött a német vezérkar célkitűzéseiben is – olyan célkitűzésekben, amelyek már a náci *Lebensraum* politikájához vezetnek át. A vereség és a versaillesi szerződés következtében elveszített területek fenntartották a jobboldal expanzív követeléseit, és legalizálták a revizionista törekvéseket. Hitler 1933 utáni külpolitikájának népszerűsége a Németország terjeszkedési szükségleteire vonatkozó, az uralkodó elittől a társadalom széles köreire kiterjedő egyetértésen alapult.

Az ideológia és a politikai kultúra területe volt a legalkalmasabb a „folytonosság tacitusi elméleté”-nek nevezett jelenség számára. A „náci” eszméknek a német múlt homályos mélységeiből való származtatását értik ezen, amellyel „a német betegség” sajátos természetét akarják bebizonyítani. Az ilyen durva torzítások dacára is kétségtelenül létezik folytonosság a náci ideológia és az első világháborút megelőző fél évszázad politikai és társadalmi elméletei között, amelyek a háborút megelőző két évtizedben kaptak erőt, s a vereség és a forradalom után széles körökben elterjedtek. Bár néhány szálon a náci ideológia mélyebb gyökerekből is eredt, legfőbb összetevői tulajdonképpen a Vilmos-korszak populista imperializmusának termékei voltak. A fajelméleten alapuló és a szociál-darwinista filozófiák

– az imperializmus ideológiai velejárói – terjedése, a neo-konzervatív és antidemokratikus eszmék népszerűsödése, s nem kevésbé a felülről indított „konzervatív forradalom” által létrehozott elmélet az új birodalomról képezte azt a pseudo-intellektuális hátteret, amelyen a náci ideológia kifejlődött. Az anti-marxizmus – mint az antiszemitizmus – a legtöbb európai országban közismert volt ugyan, de a századvégi Németországban fellépő antimarxista szenvedélyek kegyetlensége ugyanolyan megdöbbentő volt, mint az ezzel együtt fellépő, polgári jellegű hangsúlyozása az osztály nélküli „nemzeti közösség” egységének, szolidaritásának és harmóniájának. A Második Birodalmat a Harmadikkal összekapcsoló ideológiai folytonosság fontos összetevője volt a szélsőséges sovinizmus, a legnagyobb nemzeti értéknek tekintett militarizmus dicsőítése, és az emberi élet csúcspontjaként magasztalt háború is. Az eszmék folytonossága önmagában persze keveset mond az eszmék politikai jelentőségéről. Az antiszemitizmus például gyorsan elterjedt a 19. század végén, de Vilmos császár uralma idején csak marginális politikai jelentőséggel bírt. Az ilyen eszmék politikai jelentősége szoros kapcsolatban állt a politikai mobilizáció új formáival, a folytonosságnak azzal a negyedik területével, amelyet a következőkben megvizsgálunk.

Bizonyos összetett okokból, amelyeket itt nem részletezhetünk, Vilmos császár idején Németországban egy fanatikusan soviniszta és anti-szocialista jellegű, populistá, jobboldali mobilizáció bontakozott ki. Ez a jobboldali népi ellenzék elutasította a konzervatív polgári uralomnak a status quo fenntartására törekvő politikáját, és egy szélsőségesen nacionalista bel- és külpolitika eszközével törekedett a nemzeti megújulásra. A „vilmosi” Németország középrétegeinek ez a mobilizációja egy potenciálisan destabilizáló politikai erőt hozott létre, amely ekkor az anti-marxista, imperialista csoportosulások növekvő taglétszámában nyilvánult meg. A legnagyobb ilyen csoportosulás a Tengerész Szövetség volt, 1907-ben taglétszáma meghaladta a 300 000-t. A rövidéletű Haza Párt 1917–18-ban 800 000 németet vonzott magához szélsőséges sovinizmusával. A háború után felbukkanó számos fajvédő-nacionalista csoportok egyike, a Német Véd- és Dacsövetség 1922-ben 300 000 főt számolt tagjai között. Az egykori frontkatonák félkatonai szervezetei, mint például a több, mint egymillió fős *Stahlhelm*, tovább terjesztették a válságoktól megviselt, háború utáni közhangulat körében a szélsőséges nacionalista, anti-szocialista ideológiát. E szervezetek jórészt kispolgári tagságából igen sokan léptek később a náci mozgalom soraiba.

Az alsó középosztálynak az 1890-es években meginduló mobilizációját néhány történész a legfontosabb folytonosságvonulatnak tekinti a vilmosi Birodalom és a náciizmus győzelme között. Ahogy Geoff Eley a közelmúltban kimutatta, nem érthetjük meg „a német fasizmus előfeltételeit megteremtő szélsőjobboldali radikalizáció természetét, ha nem beszéljük fel azoknak a népi vágyaknak és nehezteleseknek a súlyát, amelyek az 1890-es évektől 1914-ig ránehezedtek a hagyományos konzervatív pártokra.”

E négy terület – elitista politika, expanzív külpolitika, ideológia és politikai kultúra, politikai mobilizáció – szempontjából az 1933-as náci hatalomátvétel a császári korszakból eredő folytonosság vonulatába illeszkedik. A történészek hajlanak arra, hogy egyik-másik területet túlhangsúlyozzák, mint a folytonosság kulcsfontosságú összetevőjét. De sokkal kielégítőbb eredménnyel jár, ha a náciizmus 1933-as győzelmét e különböző folytonosság-vonulatok sikeres *kombinációjának* tekintjük. 1932 végén és 1933 elején a náciizmus oly módon koordinálta az elit-csoportok érdekeit, ahogy egyetlen más politikai párt sem volt képes. Viszsaállította az expanzív külpolitika vezető szerepét (amely önmagában is megszerezte az elit-csoportok támogatását), mindehhez hozzáadta a nacionalista összetartás nemzeti-soviniszta, radikálisan antimarxista ideológiáját, s mozgósító erejét a különböző társadalmi csoportok egymástól eltérő szintű mobilizációjából, legfőképpen a kispolgárságtól nyerte. E kontinuitás-vonulatok kombinálásával a náci mozgalom azonban csak *ideiglenesen* volt képes a potenciálisan antagonisztikus alkotóelemek összetartására. A náci mozgalom radikális és reakciós, forradalmi és konzervatív, egalitáriánus és elitista összetevőinek nehezen egyeztethető mivolta jelzi azoknak az antagonisztikus folytonosságoknak keveredését, amelyeket a náciizmus képviselt. Magát az 1933-as „hatalomátvétel” is a konzervatív elittel megkötött szövetség segítségével érték el, mert ezek a csoportok azt hitték, hogy ellenőrzésük alatt tarthatják és kihasználhatják majd Hitlert, pártját és a náci tömegmozgalmat. A „rég” és az „új” szövetségét fejezte ki a „Potsdam napján”, 1933. március 21-én, az új Reichstag megnyitásának alkalmából rendezett ünnepség is, amelyen Hitler (kancellár), a dinamikus változás erőinek képviselője letérdelt Hindenburg birodalmi elnök, a régi Németország erejét szimbolizáló, köztiszteletben álló háborús hős előtt. Az egymásnak ellentmondó folytonosságok, amelyek az 1933-as náci hatalomátvételben futottak össze,

már a változás hatóerőit is magukban hordozták. De ez csak negatív, végső soron nihilista irányba forduló változás lehetett.

Bár, amint láttuk, a náci diktatúra nem csekély mértékben a német történelem folytonosságainak terméke volt, tizenkét éven belül szakított ezekkel a folytonosságokkal, s végül magát a birodalmat is megsemmisítette. A változás és a folytonosság hatóerői benne rejtettek a nácizmus kifejlődésének és győzelmének természetében, 1933-at ugyanakkor a német történelem diszkontinuitásainak, töréseinek az összefüggéseiben is megvizsgálhatjuk. Másszóval, amíg a „folytonosság-modell” igen fontos ahhoz, hogy megértsük a német politika és társadalom „Hitlert lehetővé tévő” erőinek működését, addig az 1933-at követő korszak számára még hasznosabb ez a modell, hiszen megvilágítja, hogy a nácizmus csak azért használta ki e folytonosságokat, hogy szakítson velük. A már megvizsgált területeken ki lehet mutatni, hogy a rendszer egyre jobban függetlenedett a hagyományos elit csoportoktól, s végül teljesen megfosztotta hatalmuktól e csoportok nagy részét; a hagyományos nagyhatalmi politikáról áttért a faji imperializmusra; az antiszemitizmus a rendszeren belül központi szerepet vívott ki magának; s a karizmatikus vezetés jelentős hatást tett a német állam szerkezetére.

1936–37 előtt nem volt komolyabb törés a náci vezetés és a konzervatív elit érdekei között. Inkább a kölcsönös érdekek összekapcsolódására került sor. A baloldal brutális szétzúzása 1933-ban kifejezetten megfelelt a vagyonos elit érdekeinek. A társadalmi és ipari kapcsolatok 1933-ban kezdődő átszervezése, amely felszámolta a szakszervezeteket és megsemmisítette a szervezett munkások befolyását, a bérek és az életszínvonal leszorításával megteremtette az ipar újjáéledésének alapjait. A kapitalista nagyvállalkozások már régóta erre törekedtek. A magas vámok, és az ennek következtében létrejövő túlzott mértékű árnövekedés a mezőgazdasági termelésen belül elsősorban a gabonatermelő birtokosoknak kedvezett. Az újrafelfegyverzésre fordított azonnali figyelem, a fegyveres erők új státusza és a sokkal önzőbb, revizionista külpolitika teljesen megfelelt a katonai vezetés kívánságainak, de illett a többi elit-csoport elvárásaihoz is. A társadalmi és politikai rendet fenyegető félkatonai SA vezetőségének megsemmisítésével a rendszer teljesen összhangban cselekedett Németország hagyományos hatalmi elitjének kívánságaival. Mindezzel a náci kül- és belpolitika a diktatúra első éveiben könnyűszerrel beilleszthető volt a porosz-német állam és a konzervatív elit hagyományaiba, amelyeket ideiglenesen megszakítottak a weimári demokrácia évei. 1936-tól azonban

a rendszer egyre jobban elszakadt azoktól a konzervatív elit-csoportoktól, amelyek győzelemhez segítették. A Négyéves Terv bevezetése 1936-ban és Schacht elbocsátása a gazdasági minisztériumból 1937 végén a konzervatív erők vereségét jelezte a gazdasági szférán belül; a Wehrmacht vezetésében 1938-ban bekövetkezett változások meggátolták, hogy a hadsereg független hatalom maradjon a birodalmon belül, és a tábornokokat a rendszer végrehajtó funkcionáriusává tették; ugyanakkor von Neurath báró Ribbentroppal való helyettesítése a Külügyi Hivatalban csak újabb tanújelét adta a régi konzervatív erők csökkenő befolyásának. 1938-tól a régi elit prominens képviselői már eltávolodtak a náci politika folyamatától, sőt, néhányan már a céljaitól is. Néhányan már ekkor azt keresték, hogyan távolíthatnák el Hitlert a hatalomból. A hagyományos konzervatív elit tagjai – különösen az arisztokrácia és a tisztikar – vezető szerepet játszottak az 1944-es, Hitler-ellenes összeesküvésben. Ezek a csoportok sohasem azonosultak teljesen a náci rendszerrel, bár kezdetben támogatásukban (olykor lelkes támogatásukban) részesítették, saját céljaik érdekében. A nácizmus iránti gyűlöletüket Hitler fokozottan viszonzta a júliusi összeesküvés kudarca után. A német arisztokrácia és a Wehrmacht vezetői elleni véres megtorlás jó időre megsemmisítette a régi rend e két oszlopát.

1937–38 előtt Hitler külpolitikai céljai teljesen megfelelték az európai hegemoniára törekvő, tradicionális német nagyhatalmi politikának. Még amikor 1938–39-ben egyre valószínűbbé vált egy közép-európai háború, a hadsereg, a külügyminisztérium és az ipar vezetőinek csoportjai csak az időzítés és a kockázat ellen emeltek szót, nem a terjeszkedés, a hódítás és az elnyomás ellen. A hagyományos német nagyhatalmi politika Németország középeurópai hegemoniájának és a tengerentúli gyarmati terjeszkedésnek az előfeltevésein alapult. Hitlert egyáltalán nem érdekelte a gyarmati kérdés, viszont erőteljesen ragaszkodott a kontinentális expanzióhoz, nemcsak a hagyományos nagyhatalmi politika, hanem egy Németországot élet-halál harcra kényszerítő szociáldarwinista filozófia jegyében. Szerinte Németországnak el kell nyernie a világuralmat, a szó szoros értelmében, vagy eljátsza a léthez való jogát. Mindezzel olyan metahisztóriai jellegű adottság adta a külpolitikának, amely még az első világháború idején bekebelezésekre törekvő német vezetés céljaihoz képest is minőségileg új-donságot jelentett. A külpolitika fokozatosan kialakuló fajvédő-imperialista motivációja és irányítása, valamint Hitlernek a szó szerinti német vi-

láguralomra való törekvése a tradicionális német külpolitikából származik, de végsősoron szakít ezzel a politikával.

A diszkontinuitás harmadik területének az antiszemitizmus központi szerepét jelöltem meg. Bár az antiszemitizmus hosszú történeti fejlődésen ment át a 19. századi Németországban ugyanúgy, mint Európa más országaiban (például az Osztrák-Magyar Monarchiában, amelyben Hitler felnőtt), 1933 előtt sehol sem vált az állami politika és ideológia centrális jelentőségű programjává. A bel- és külpolitika teljes alárendelése a zsidó hatalom megsemmisítése céljának, majd maguknak a zsidóknak a fizikai megsemmisítése jelzi a legélesebb és a legnyilvánvalóbb diszkontinuitást, ha el akarjuk helyezni a Harmadik Birodalmat a modern német történelem folyamatában. Hiba lenne e diszkontinuitást egyedül Hitler személyes nézeteinek és szerepének tulajdonítani, bár ezek nyilvánvalóan igen fontosak. Hitler megkérdőjelezhetetlen autoritása a náci mozgalmon belül, és a mozgalom integrációja a vezető küldetésstudata körül 1933-tól olyan légkört hozott létre, amelyben az antiszemitizmus fokozatosan a német politika irányelvévé vált. Az antiszemitizmus meghatározó elvévé való „emelése”, a gyűlölet légkörének igazolása, amelyben a diszkrimináció és az üldöztetés spirálja népirtássá fejlődhetett, mindez közvetlenül a német történelem folytonosságából következett. Mindazonáltal döntő szakítást is jelentett e folytonossággal.

Egy paranoiás fajgyűlöletre alapozott holdkörös ideológiát kormánypolitikává változtattak és tömeggyilkosságig fokozták – ez jelzi a legalapvetőbb diszkontinuitást: (Max Weber terminológiájával élve) a legális-racionális kormányforma felváltását a karizmatikus kormányformával. Ez vezetett elkerülhetetlenül a német állam szerkezetének összeomlásához. Franz Neumann, aki a bibliai szörnyeteg, Behemót nevét használta metaforaként, ezt az államot „nem-államnak, káosznak, a törvénytelenység és az anarchia uralmá”-nak nevezte. Magát a náci mozgalmat, a belső ellentmondások e tömegét sem tartotta össze más, mint a karizmatikus vezetőhöz, Hitlerhez fűződő kötelékek. A náci párt képtelen volt a hosszú távú, konstruktív politikára, de negatív dinamizmusával, azzal, hogy Hitler hatalmi bázisát képezte, és „előre megérezte” a Führer akaratát, nagy nyomást gyakorolt az államgépezet szerveire. A központi koordinációtól megfosztott kormányzerveknek még a párt nyomása nélkül is minden gondjuk az volt, hogyan foglalhatnák törvénybe minél gyorsabban azt, amit Hitler szándékainak képzeltek. Mindez ahhoz vezetett, hogy a karizmatikus politika ránehezedett a bürokratikus uralom szerve-

zeteire. Ahogy Hitler egyre szilárdabbnak érezte pozícióját, és egyre jobban bízott tévedhetetlenségében és küldetésstudatában, úgy gyorsította meg saját nem-bürokratikus kormányzási stílusa a központi kormányzat formális struktúráinak összeomlását. A központi kormányzat különböző ügynökségekké bomlott, s ezek mind a karizmatikus ideológia bürokratizálására törekedtek. A polgári kormányzat az egymással versengő vezető szervek káoszává bomlott. Az állam és a jog eszméje maga is a Führer akaratán és utasításain alapult, s ez volt a legélesebb szakítás az alkotmányos *Rechtsstaat* hagyományával, bármennyire is igazságtalannak bizonyult a gyakorlatban ennek az „alkotmányos államnak” a működése. A külsőleg megváltozott állam Hitler idején már nem volt lényegileg azonos a birodalmi állammal. Alapvető, lényegi változást jelzett: a hitleri állam szükségszerű szerkezetét az a növekvő strukturális káosz teremtette meg, amely, Hans Mommsen szavaival élve, a Harmadik Birodalom utolsó éveiben már ámokfutássá fajult.

Végző soron tehát a német történelem folytonosságaiából származó náci állam megsemmisítette ezeket a folytonosságokat. A folytonosság és a törés egyaránt fontos összetevője az 1933-as év korszakos jelentőségű eseményeinek. A rendszer végvonaglásai utolsó csapásaival és az 1945-ös totális vereséggel végleg megsemmisített minden folytonosságot, és ezzel nemcsak a Szövetségi Köztársaságot tette életképesebbé a Weimári Köztársaságnál, de – anélkül, hogy a túlzott derülátás hibájába esnénk – jelentős mértékben hozzájárult egy szilárd, liberális demokrácia létrejöttéhez Nyugat-Németországban.

C. VANN WOODWARD:

A POPULIZMUS JELENTÉSE ÉS TERMÉSZETE*

(*The New Republic*, 1981.)

Korunk politikai életének szerves eleme, a populizmus olyan nehezen megragadható történelmi és társadalompolitikai koncepció, amely különféle mezben bukkan fel a különböző kultúrákban, és teljességgel ellenkező politikai célok szolgálatába szegődött. A populizmus jelenlegi – elsősorban az Egyesült Államokban folyó – elemzése eme irányzat különböző szálainak kibogozását, valamint az ellentétes értelmezések politikai és ideológiai hátterének kiderítését célozza. C. Vann Woodward, a kiváló történész a Yale University tiszteletbeli (már nyugalomba vonult) professzora és számos, az amerikai polgárháborúval és a rekonstrukció periódusával foglalkozó könyv szerzője.

Azt, hogy szükség van egy komoly műre a populizmusról, semmi sem igazolja jobban, mint az a következtelenség és zűrzavar – sőt talán felelőtlen merészség –, amellyel ezt a kifejezést használják az amerikai közéletben mind a politikusok, mind az elfogulatlanság álarcát öltő szakírók és tudósok. Jimmi Carter populistának nevezte önmagát, és ugyanezt a címkét ragasztják Ronald Reaganre és Jack Kemp kongresszusi képviselőre. De alkalmazták már a néhai ifj. Martin Luther King vezette mozgalomra éppúgy, mint az egykori alabamai kormányzó, George Wallace követőinek jellemzésére. A megrögzötten maradi fizikai munkásokat, a közvetlenül a tömegekre támaszkodó fundamentalistákat és az amerikai társadalom minden osztályának, rétegének tagjait is illették már ezzel az elnevezéssel – olykor helyeslően, máskor megrovóan. A populizmust szörnyű fenyegetésként és a demokrácia egyedül üdvözítő megmentéseként egyaránt emlegetik. Mind az új bal-, mind az új jobboldal ennek bajnokaként tünteti fel önmagát; ugyanakkor arra is kész, hogy ellenfeleit ezzel a szóval szidalmazza.

*© 1981. *The New Republic, Inc. Engedélyezett újraközlés a The New Republic-ből az USA nyomán. A magyar változat Raáb György munkája.*

Ha alkalmas példákat keresve visszatekintünk a történelemben, illetve pillantásunkat külföldre vetjük, csak méginkább kiterjed a káosz: hiszen e szélesebb példatárban találunk radikálisokat és reakciósokat, diktátorokat és demokratákat, szocialistákat és konzervatívokat, parasztokat és városi polgárokat mindenféle és -fajta politikát, politikusokat és az elkötelezettség megannyi válfaját valló intellektuelleket. A külföldön jelentkező populizmus fantasztikus változatai közé tartozik az írországi *Sinn Fein*, a román *Vasgárda*, a különféle közép- és kelet-európai paraszt-mozgalmak, az indiai *ghandizmus*; képviselőinek sorában ott találjuk *Zapatát* Mexikóból, *Perónt* Argentínából, *Vargast* Brazíliából, *Belaundét* Peruból, *Poujadeot* Franciaországból és Frantz *Fanon-t* Afrikából – és a felsorolás korántsem teljes. Elvégre nem beszéltünk eddig a *narodnyikokról*, a populizmus orosz megalapítóiról, a magát először „populistának” nevező első amerikai párt létrehívóinak kortársairól.

Az amerikai populizmus jelentéséről és természetéről keletkezett konfúziót csak fokozzák a különböző iskolák szemléletének hangot adó történészek. Közülük azok, akik az 1930-as években kezdtek foglalkozni ezzel a témával (tehát e sorok írója is) hajlottak arra, hogy a populizmust racionális irányzatnak fogják fel (már amennyire a politikában egyáltalán lehet rációról beszélni), az annak jegyében fogant követeléseket indokoltak és komolynak minősíték, a gazdasági és politikai elit ellen irányuló kritikával többé-kevésbé egyet értsenek, továbbá hogy a reformjavaslatokat időszerűnek és jogosnak tartásuk – vagyis végső fokon kedvező képet rajzoljanak az 1890-es évek agrármozgalmairól.

Ám e kép helyét az 1950-es években az amerikai „populizmus” iránt roppant ellenséges értékelés foglalta el. A tömegeket tudatlannak, irracionálisnak és jellegükénél fogva tekintélyelvűnek summázó elitista elméletek hatására az olyan szociológusok, mint például Edward A. *Shils* a populizmust a demokrácia ellen irányuló fenyegetésként interpretálták. E teória befolyására, valamint a *McCartista* boszorkányüldözések nyomán a polgári szabadságjogokat féltő történészek – közülük a legkiemelkedőbb talán Richard *Hofstadter* a hagyományostól teljesen elütő értelmezéssel ruházták fel az amerikai populistákat. Minden történelmi bizonyíték dacára Joseph McCarty szenátort az egykori és tulajdonképpeni populisták utódának tekintették; legelvakultabb ellenfeleik közül pedig jó néhányat e mozgalom autentikus szószólóinak vélték. A populizmus tehát szemükben egyértelművé vált mindennel, ami hátrahúzó, reakciós, irracionális,

faji előítéletekkel terhes és elriasztó Amerika politikai tradícióiban. Ez a nézőpont még mindig érezteti hatását némely tudományos körökben.

A szakmai berkekben azonban jelentős fordulatnak lehettünk tanúi az 1960–70-es években. Mind a diákmozgalom, mind az „új baloldal” vissza kívánt térni a „részvételen” alapuló demokráciához; s ez a népbe vetett hit újjászületéséhez vezethet. Az intellektueller elméleti alapot, gyakorlati bizonyítékot kerestek és találtak az új hit igazolásához, valamint a tömegeket alapjában irracionálisnak, tudatlannak és maradinak bélyegző doktrína elvetéséhez. Az előbbiben látták a tömegek boldogulásának és a demokrácia újjáéledésének eszközét és biztosítékát. „A népnek csak vezetőre van szüksége” – úgymond. Ám amikor a „neopopulisták” elmentek a néphez, hogy vezetésükre vállalkozzanak, azt tapasztalták, hogy a fehérek George Wallace mögé sorakoztak fel, a feketék pedig – idővel – az ellenséges érzelmű nacionalistákhoz csatlakoztak.

Különben is mit jelent a „populizmus”? Ha egy gyűjtőfogalom ilyen sokértelmű, ennyiféleképpen értelmezhető és ennyire tisztázatlan, nem kellene inkább lemondanunk róla? Margaret *Canovan* nemrégiben megjelent *Populism* című könyvében választ kínál. „Végül is” – írja –

„ez a kifejezés létezik; megvan, visszavonhatatlanul meghonosodott, számos nyelvben használják a szakemberek és az újságírók. Nem tudunk megszabadulni tőle, és ... nem kell föltétlenül reménytelenül zavarosnak tartanunk, sőt, segítségünkre lehet a tanulmányozandó politikai jelenségek azonosításában, föltéve, hogy vesszük magunknak a fáradságot a különböző elemek szétválasztásához”.

Margaret *Canovan* (a Hannah *Arendt*-ről és G.K. *Chesterton*-ról szóló könyv szerzője), fölhívja a figyelmet arra is, hogy a szocializmus, a liberalizmus vagy a konzervativizmus meghatározása is hasonló nehézségekbe ütközik. E fogalmak mindegyike „egymással összefüggő eszmék családja”, amelyet jobban jellemeznek a belső ellentmondások, mint az egységesség. Igaz, a különbségek skálája szélesebb a populizmus vonatkozásában. Ennek egyik oka az, hogy a többi idézett fogalmat jórészt olyanok definiálták, akik osztoztak valamely közös hagyományban, bármilyen éles ellentétek álljanak is fenn közöttük; a populisták azonban ezt nem állíthatják magukról. Az amerikaiak az 1890-es esztendőkből létrehozott párt elnevezéseként vezették be ezt a terminust, és így fordították az orosz „narodnyik” szót is. Másutt is később igen sok mozgalom használt olyan szót önmaga meghatározására, amit – analógiás módon – a „populistával”

lehet érzékeltetni; de sohasem rendelkeztek egyfajta közös tradícióval, és sohasem került sor egy populista internacionálé megalapítására.

Számba véve a populizmus meghatározására irányuló korábbi kísérleteket Canovan Sir Issiah *Berlint* idézi a „Hófehérke-komplexusról”: a herceg állandóan kutatva vándorol a „populizmus” cipőjével, keresi, hogy kire illik az. Megfogadván az angol tudós tanácsát, Canovan fölhangy ezzel, és meghatározás helyett inkább jellemző ismérvek után néz a populizmusok spektrumán belül irányadó szempontként a „*wittgensteini* családi hasonlatosságot” alkalmazva. Valójában ennek az irányzatnak két családját különbözteti meg. Közülük az első a különféle agrár- és népi mozgalmak, vidéki radikálisok, farmerek és parasztok tág gyűjteménye – bizonyos társadalmi és gazdasági körülmények között (többnyire valamiféle modernizálódás időszakában) és valamilyen társadalmi gazdasági programmal. A második „család” nem szükségszerűen vidéki-falusi; és a hangsúly a társadalmi-gazdasági feltételekre, nem pedig a „népet” az elitek ellen szervező alkalmi szövetségek szervezésére és összetartására szolgáló politikai eszközökre esik.

Az egyik nehézség, ami e disztinkcióból ered – amint azt maga Canovan is belátja – a két populista „család” átfedése és összebogozódása. Ugyancsak gondot jelent a szellemi elitek (köztük a tudósok) attitűdjének sokfélesége, azoké, akik az ilyen mozgalmakat értelmezik és osztályozzák főként abban az esetben, amikor e mozgalmak ellenségesen viszonyulnak a tőlük tartó intellektuellekhez, vagy amikor ezek az értelmiségiek idealizálják, romantikus fényben látják az egyszerű embert. Mindkét viszonyfajta meglehetősen elterjedt, továbbá a feszültség a populisták és az intellektüellek között szinte elkerülhetetlen. E helyzet korántsem kedvez a tárgyilagos és világos jellemzésnek. Mint a már hivatkozott esetben is, az ember gyakran nem képes még ráismerni sem a különféle értelmezésekben szereplő ugyanazon mozgalmakra. Ezért nemcsak a populizmus, hanem az értelmiség tipológiájára is szükség van.

A populisták agrár-„családjában” a szerző az orosz és az amerikai mozgalmakat tekinti „a kétfajta ismétlődő vidéki radikalizmus mintapéldáinak”, annak ellenére, hogy közöttük számos eltérés fedezhető föl. Mindkettő eszményítette a „népet” ám éles különbségek jelentkeztek mind az eszményítők, mind az eszményítettek viszonylatában. Oroszországban az elidegenedett és lelkiismeret-furdalás gyötörte, a nyugati befolyás iránt kétértelmű magatartást tanúsító intelligencia idealizálta a muzsikok közösségi életét, és az ő soraikból került ki a populisták zöme.

„Őshonos” szocializmusról ábrándoztak és a gyermekek keresztesháború-jára emlékeztetően tizenéveseket „küldtek” a parasztsághoz. Amerikában viszont maguk a farmerek eszményítették önmagukat külső ösztönzés nélkül, vajmi kevés hívük akadt az értelmiségiek körében; továbbá elsősorban a közös áruforgalmazásra, vásárlásra és hitelszerzésre, valamint a szállítás és a banktevékenység kollektivizálására összpontosítottak. Harcot hirdettek a trösztök, a pénzüzetek, a vasúti vállalatok, a plutokraták (a heneje gazdagok), valamint a magángazdaság irányította állam ellen, és a tömegekre támaszkodó demokrácia volt a jelszavuk. Meg kell említeni azt is, hogy e két mozgalom egymástól függetlenül fejlődött ki.

Az orosz és az amerikai példák között az agrárpopulizmusnak megannyi változata alakult ki, amelyek mind különböző mértékben egyeztek, illetve rokonságban álltak mindkettővel. A kelet-európai parasztmozgalmak képezik „az orosz és az amerikai populista irányzatokat összekötő láncszemeket”. Akár a narodnyikok, ők is az agrártársadalmak nemkapitalista fejlődésében reménykedtek; ugyanakkor a családi birtok és a szövetkezetesítés, valamint a plutokraták iránti ellenségeskedés és a paraszti tömegekre támaszkodó demokrácia iránt való magatartásukban az amerikai verzióra hasonlítottak. Csakhogy olykor magukon viselték az antiszemitizmus szeplőjét is, és csupán a földreform tekintetében bizonyultak igazán radikálisoknak. Sokkal messzebbre mentek náluk Zapata mexikói hívei, a *Bolgár Népi Földműves Szövetség* vezetői, a kanadai *Cooperative Commonwealth Federation (Nemzetközösségi Szövetkezeti Szövetség)* hangadói, valamint a harmadik világban jelentkező különféle agrármozgalmak, amelyek közül több erős nemzeti-nemzetiségi tudat érvényre juttatására is szolgált. A „mezőgazdasági” radikalista jelenségek színpéjében az intellektueller populizmusától kezdve a paraszti-farmer populizmusig némi folyamatosság kétségtelenül megnyilvánul, ám mindezeket nem köti össze világnézeti azonosság – egyetlen kivétellel. Mindnyájan hajlanak a „nép” eszményítésére és az elitekkel szemben való ellenségességre még akkor is, ha az intellektuális elit maga dolgozza ki az elitizmusellenes és a „népet” idealizáló szemléletet.

A másik canovani populista család politikai és kulturális vonatkozásban inkább urbánus, mint agrárjellegű, és nemigen rendelkezik gazdasági és társadalmi alappal. A szerző négy változatot különít el: populista diktatúrát, populista demokráciát, reakciós populizmust és a „politikusok populizmusát”. Ám e négy ágazat nem választható el határozottan: összemossódnak, egymásba alakulnak és a szövetségi kapcsolatok révén is ren-

deződnek. Elsősorban Közép- és Dél-Amerikában virágzanak, ahol nagy tömegvonzású vezetők álltak nemegyszer e mozgalmak élére, de másutt is megtalálhatók; hol a demokratikus érzelmekre, hol pedig a tömegek sötétebb indulataira apellálnak. E csoport tagjai között a legszembetűnőbbek és leghirhedtebbek a populista diktatúrák, azok a modern önkényuralmak, amelyekben a tömegekre nagy hatást gyakorló vezér úgy teremti meg a diktatúrát, hogy a hagyományos elit és a politikai rendszer „feje fölött” a „néphez” fordul. Perón Argentínája ennek a válfajnak latinamerikai prototípusa és a louisianai Huey Long képviseli az amerikai változatot. Mindegyikük felemelkedése megmagyarázható a racionális osztályérdek keretein belül; ugyanakkor néha az osztályhatárokat áthágó irracionális jelenségeknek kell tartanunk őket. Mind Perón, mind Long kézzelfogható juttatásokban és jutalmakban részesítette hiveit, és mindketten sajátos módon alkalmazták az elnyomás demagóg módszereit.

A „populista demokrácia” szóismétlésnek tűnhet, hiszen a demokrácia annyit jelent, mint a „nép által való kormányzás”. A populizmusnak ez a fajtája azonban olyan helyeken üti fel a fejét, ahol a „demokrácia” a hivatalosan elfogadott norma, s ahol egyes ellenzékiek úgy vélekednek, hogy a demokrácia nem teljesíti feladatát, tehát a „nép által való kormányzást” *valóságossá* akarják tenni. Az ilyen jellegű mozgalmak főként az Egyesült Államokban és Svájcban bontakoztak ki, s az utóbbi nyújtja a legpregnansabb példát. A populista demokrácia tipikus eszköze a szavazói kezdeményezés, a népszavazás és a választottak visszahívásának joga; mindezt a svájciak a többségi jóváhagyás olyan kívánalmaival egészítik ki, ami John C. *Calhoun*, az amerikai tagállamok jogait képviselő és hangoztató követeléseire emlékeztet. Az Egyesült Államok a reakciós populizmus televénye és Canovan szerint az alabamai George Wallace annak jellegzetes képviselője, de ide sorolja az angol Enoch *Powell*t is, dacára, hogy neki (illetve követőinek) eredete és politikai stílusa egészen más. Sajátosan ironikus, hogy mindkettejük feltűnése a szellemi populizmus új hullámával, a „kisemberbe” és a tömegek részvételébe vetett hit újjáéledésével esett egybe. A nyíltan értelmiségellenes reakciós populizmus a „kisember” irracionális és konok előítéleteit szegezi szembe a liberálisok felvilágosult elkötelezettségével, s így szélesíti a szakadékat a „nép” és az elit között. Canovan óvatosan állapítja meg, hogy a racionalitás és az irracionális nem oszlik meg „szépen” az elit és a tömegek között. A náci SS-„elit” alkotóknak mintegy az egynegyede rendelkezett magasabb fokú doktorátussal, Enoch Powell pedig a klasszika-filológia professzora volt.

A „politikusok populizmusa” elnevezés azoknak a pártoknak és vezetőknek a „vegyes felvágottját” foglalja magába, akik „gyöngé ideológusok, eklektikus politikát vallanak és mindenkit hajlandók hiveik közé befogadni” bármelyik osztályból és érdekcsoportból jöjjön is. Gyülekezőt hirdető csatakiáltásként a „nép” jelszava minden mást felülmúlt éppen azért, mert homályos és körvonalazatlan, elmosza a pártokat és osztályokat szétválasztó határokat. Különösen jó szolgálatot tesz a gyarmati sorból kikerülő afrikai és ázsiai egypárt-rendszereknek. A hajdani és eredeti populisták éppúgy, mint az orosz kortársaik, túl radikálisak voltak a „politikuskok popularizmusának” alkalmazására: és hívó szavukat nem voltak hajlandók kiterjeszteni „mindenkre”. Ám e terminus annál jobban vonatkoztatható több élő amerikai politikusra is.

Nem egy valójában populista jelenség Canovan hét kategóriája közül többre is besorolható, ám még az átfedések sem végtelenek. Elvégre egyetlen mozgalom sem volt populista minden ismérv tekintetében, és egy sem felelhet meg minden ismertetőjegynek egyszerre. Míg a hét csoportot különféle módokon kombinálhatjuk, el is különíthetjük őket egymástól. A reakciós populizmusnak nincs minden esetben szüksége diktátorra, és a populista diktátorok nem törvénytörően reakciósook. Ennek az irányzatnak általános értelmű jellemzése „baloldalként” vagy „jobboldalként” sohasem bizonyult sikeresnek, hiszen az lehet akár mindkettő, akár egyik sem. S a populisták nem föltétlenül vallanak konspirációs teóriákat, ám ezek az elméletek sem föltétlenül hamisak. Az antielitista beállítottság – az elnyomott kisember retorikája – viszont a populizmus minden fajtájában fellelhető, és valószínűleg fontosabb szerepet játszik, mint ahogyan azt a politológusok vélik. Az emberek nem egyszerűen „dolgozók”. Hagyományokhoz, rokonságukhoz, egyesületeikhez, szakszervezetükhöz, egyházukhoz és családjukhoz, továbbá jogaikhoz, és ahhoz is, amit „történelmüknek” neveznek erősen kötődnek. Készek megküzdeni ezekért az értékekért akár jobbról, akár balról érje fenyegetés azokat. A populizmus tanulmányozása hasznos tanulságokat kínál az elit és az intelligencia leereszkedésének, gőgjének és tudatlanságának következményeiről.

ABD EL KADER

(1807? – 1883)

Mintegy száz évvel ezelőtt 1883. május 24-én hunyt el Damaszkuszban Abd el Kader. A korabeli arab világ egyik legismertebb személyisége volt. Halálakor nemcsak az arab országokban, de szerte Európában megemlékeztek róla. A Pesti Hírlap 1883. május 31-i számának mellékletében idézi fel életútját: a francia hódítók elleni harc időszakát (1832–1847), a száműzetésben töltött hosszú éveket, és külön fejezetben szépírói, költői tevékenységét.

Algériában a legnagyobb nemzeti hősként tisztelik. Hamvait 1966-ban szállították vissza hazájába. Az iszlám hagyományoktól eltérően Algír egyik központi terén szobrot állítottak neki. A különleges tisztelet a szervezett fegyveres ellenállás vezetőjének és főként államszervezői tevékenységének szól. A francia gyarmatosítók 132 éves uralmuk alatt szüntelenül bizonygatták, hogy 1830-ban, amikor odaérkeztek, csupán államalkotásra képtelen törzseket találtak.

Az elkövetkezendő oldalakon – a teljesség igénye nélkül – Abd el Kader életének legfontosabb szakaszait mutatjuk be. Az első tanulmányban a francia gyarmatosítók elleni harcát és államszervezésének eredményeit. A Temimi tunéziai történész tanulmánya Abd el Kader külkapcsolatainak történetéhez szolgáltat adalékokat az isztambuli és a londoni levéltárak anyagaiból. S végül egy dokumentum: Abd el Kader levele az angol miniszterelnökhöz. A Temimi tanulmányát és a dokumentumot kis-és rövidítve, a lényegét nem érintő módosítással közöljük.

Abd el Kader a francia gyarmati hódítás elleni harc élén

(1832 – 1847)

Az európai közvélemény szinte napról-napra követhette a francia expedíciós hadtest készülődését Algír ellen. Még az olyan, az ügyben nem érdekelt országban is, mint Magyarország, az érdeklődő értesülhetett az események alakulásáról. A Pesten megjelenő Hazai és külföldi tudósítások c. lap 1830. tavaszától folyamatosan közölte a francia lapok hír-

adásait az Algír elleni katonai előkészületekről. A felfokozott érdeklődésre való tekintettel, néhány héttel Algír elfoglalása (1830. július 5.) előtt, még egy 92 oldalas könyvecske is megjelent Pesten Lassú István toblából Algírnak statisztikai, geographiai és históriai leírása címmel. Az említett lap a következő szavakkal ajánlotta az olvasónak a könyvet: „Mint-hogy most a francia hatalmi expedíció miatt Algír egész Európának szemét magára vonta, valóban éppen jókor jelent meg ezen könyvecske, amely ezen Afrikai rabló státust megismerteti.”

A nyugat-európai hatalmak régóta tervezték a félelmetes mediterrán „kalózfészek”, Algír elfoglalását. Elsősorban azért, mert az onnan induló hajók zavarták tengeri kereskedelmüket, hajóikat folytonosan megsarcolták az algíri kalózok. A város elfoglalása gyorsan és nagyobb áldozatok nélkül történt. A kalózkciók ezután meg is szűntek. Az igazi megpróbáltatás azonban ezután következett a francia hadsereg számára.

Az ország északi részére korlátozódott „török Algéria” államalakulata nem kötődött szervesen a belső, „algériai Algéria” társadalmához, amelynek alapját a nomád és földművelő törzsek alkották. Ezek állandó harcban álltak a török hatóságokkal, mert nem akartak nekik adót fizetni. Így tőlük Algír segítséget éppúgy nem kapott, mint az erőtlen török birodalomtól, amely néhány évvel korábban a navarinói csatában a flottáját is elvesztette. Ezért Algír és a partvidéki városok, kikötők viszonylag könnyen jutottak a franciák kezére.

Bone egy francia kereskedelmi ügynök segítségével került a franciák birtokába: megegyezett a város kereskedőivel – akikkel már hosszabb ideje üzleti kapcsolatban állt –, s azok biztosították, hogy a franciák harc nélkül vonulhassanak be a városba. Néhány nap múlva viszont a környező törzsek olyan heves támadást indítottak, hogy csak nagy veszteségek árán tudták őket visszaverni.

A legszervezettebb ellenállás az ország keleti részében, a Constantine-i tartományban bontakozott ki, a bejjel, Hadzs Ahmeddel az élen. Ez nem tekinthető véletlennek: ebben a tartományban a törökök alig voltak jelen, az adminisztráció a helybeliek kezén maradt. Az odszak, a janicsár helyőrség Constantine-ban, a tartomány székhelyén, mindössze 900 főből állt, szemben Algériával, ahol több ezer török katona tartózkodott. Ezen a területen nem voltak privilegizált törzsek, maghzenek. A törzseket a törökök – földbirtok juttatása ellenében – arra használták, hogy az adót fizetni nem akaró törzsek ellenállását letörjék, s termésük egy részét erőszakkal a kincstár javára megszerezzék. A törzsek később szinte kivétel

nélkül a franciák oldalára álltak. Ahmed bej 1826-ban elkezdett reformjai egyszerűsítették a török adminisztrációt, adórendszert és a helyi adottságoknak megfelelőt alakítottak ki helyettük. A tartomány székhelyét a franciák csak többszöri próbálkozás után 1837-ben tudták elfoglalni. A bej ekkor az Aurés hegységbe menekült, és 1847. végéig gerilla háborút folytatott a hódítók ellen.

Amikor a partvidéki városok elfoglalása után a francia hadsereg az ország belsejében folytatta az előrenyomulást, egyre hevesebb ellenállásba ütközött. Itt már nem a „török Algéria” állt vele szemben, hanem egy olyan törzsi társadalom, amely érdekeit korábban is védelmezte a törökkel szemben. Az ország katonai meghódítása hosszú évtizedek után lényegében csak az 1880-as években fejeződött be.

Az iszlám vallásnak az összetartó ideológiai szerepe a francia hódítás kiterjedésekor mutatkozott meg. Ez a szerep a marabuk és a különböző vallási közösségek illetve a hozzájuk tartozó szociális-, kulturális intézmények (zauják) tevékenységében öltött testet.

A marabuk, a helyi szentek, gazdasági és szociális funkciót töltöttek be egy-egy duárban (faluban) vagy törzsbén. Örködték a termés fölött, szárazság esetén esőért fohászkodtak Allahhoz. A gabonaraktárakat is rendszerint a sírjuk környékén építették. Társadalmi funkciójuk az adott csoport kohéziójának megőrzése volt, tisztelete kollektív rendezvényekre, zarándoklatokra adott alkalmat, rendszerint a nagy mezőgazdasági munkák kezdete előtt vagy befejeztével.

A vallási közösségek, intézmények társadalmi funkciójukban már túllépték a duár, sőt a törzs határait is. A zauják többnyire két – esetleg több – törzs határterületein alakultak. A hely megválasztása nem volt véletlen, hiszen egyik funkciója éppen az volt, hogy a törzsek között kirobant viszályokban a zauják vezetői tekintélyüknél fogva bíraskodjanak, döntsenek. A zaujákban vallási iskolák is működtek, ahol a Korán magyarázatán túl alapvető ismereteket – írás, olvasás, számtan – is tanítottak.

A kadrija vallási közösség mokkaemje, vallási vezetője, Mohieddin, Abd el Kader apja is egy ilyen zauja felett örködött. Itt, a Mascarától mintegy 20 km-re lévő Getna zaujában született 1807. körül Abd el Kader. Apja és fia két ízben is elzarándokolt Mekkába. A világ muzulmán közösségéhez tartozás azonban az ő szemükben nem került a maghrebi, helyi szokások és érdekek elébe. Emiatt összeütközésbe kerültek a törökökkel, akik 1825-ben az orani börtönben tartották fogva őket. 1831-ben a tlem-

ceni kereskedők és az ott lévő törökök viszályának megoldására a város lakossága Mohieddint kérte fel. A viszály megoldásával tekintélyt szerzett Mohieddint a franciák ellen fordult törzsek 1832. tavaszán vezérükké választották. 1832. május 3-án a francia hadsereg egyik egysége ellen sikeres csatát vívtak, amelyben Abd el Kader is kitűnt bátorságával. A győzelem hatására újabb törzsek csatlakoztak hozzájuk. 1832. november 22-én Mascara mellett a 32 törzset képviselő több mint 10 ezer harcos hadvezérévé választotta Abd el Kadert, aki három nappal később bevonult Mascarába. (Apja idős korára és betegségére való tekintettel visszavonult. 1833-ban meghalt.)

Abd el Kader egyéni kvalitásait tekintve kiemelkedett harcostársai közül. Írásaiból és a kortársak tudósításaiból írástudó, verseket is író, mélyen vallásos, ám ugyanakkor kiváló katona képe rajzolódik ki. Ugyanolyan egyszerűen élt, mint katonái, sátorban lakott egyetlen feleségével, ugyanazt az ételt fogyasztotta mint a közkatonák. Semmilyen megkülönböztető jelet nem fogadott el; visszautasította a hadvezéreknek járó parancsnoki napernyőt is.

Egyik jelentős sikere Arzew elfoglalása volt, 1833. júniusában kihirdette a dzsihádot a francia hódítók ellen, de a továbbiakban nem utasította el a tárgyalásokat sem. A franciák is benne látták azt a vezetőt, akivel lehet és érdemes tárgyalniuk. Desmichel tábornok, Oran parancsnoka, 1834. januárjában tárgyalási ajánlatot tett Abd el Kadernek, amelyet az emir elfogadott. Egy hónappal később, február 26-án alá is írták a békeszerződést. Eszerint az algériaiak szabadon gyakorolhatják vallásukat, Franciaország befolyása – és nem szuverenitása! – a partvidékre terjed ki, Abd el Kaderé pedig ettől délre, a belső területekre, ebből kivéve Kelet-Algériát.

Voirol, Algéria főkormányzója azonban nem hagyta jóvá a szerződést, s így a francia kormány sem ratifikálta.

A harcok kiújultak, és változó sikerrel folytak. Ám mivel Abd el Kader befolyása tovább növekedett, Franciaország újra a tárgyalásos megoldást választotta. Bugeaud tábornokot küldte Algériába, aki ekkor még nem tartozott a „gyarmati párthoz” hanem a békekötés híve volt. A tárgyalások 1837. januárjában kezdődtek, és május 30-án a Tafna folyó melletti Rasgunban békeszerződés aláírásával fejeződtek be.

A szerződés szerint Abd el Kader uralma Constantine tartomány, valamint Algír, Oran, Arzew, Mostaganem és Mazagan városok kivételével kiterjedt egész Algériára. A belső kereskedelmet szabadnak nyilvánított-

ták, a külkereskedelmet viszont csak a francia kikötőkön keresztül bonyolíthatta le az emir, aki azt is elérte, hogy a franciák fegyvert szállítsanak neki, amiért gabonával és élőállattal fizet. A szerződés titkos záradékában Bugeaud kötelezettséget vállalt arra is, hogy eltávolítja – gyakorlatilag más muzulmán országba száműzi – Oran tartományból azokat a törzsfőnököket, akik szembeszálltak Abd el Kaderrel.

A békeszerződés időt biztosított Abd el Kadernek államszervezői tevékenysége kifejtésére, a franciáknak pedig arra, hogy az ország keleti részét meghódítsák. Az 1836-os sikertelen ostrom után, 1837. októberében véres harcok árán bevették Constantine-t. Ahmed bej és Abd el Kader szövetsége, erőik egyesítése komoly esélyt jelentett volna a franciák felletti győzelemre. Szembenállásuk oka, amint azt az eddig ismert dokumentumok és a róluk írott tanulmányok bizonyítják, az volt, hogy míg Abd el Kader önerőből akarta sikerre vinni a felszabadító háborút, addig Ahmed bej a kezdetektől fogva a török szultán szövetségére, segítségére számított. Abd el Kader csak a harcok kiújulása, 1839. után fordult a Portához.

1837. nyarán az emir kiterjesztette uralmát a privilegizált törzsekre is, és adót vetett ki rájuk. Sikerült megnyerni a kabil törzseket, még a nagyhatalmú El Mikrani nemzetséget is. Mind több déli törzs is csatlakozott hozzá. Csatlakozásukat megerősítendő, 1838. decemberében 30 szaharai törzs képviselője kereste fel az emirt, hogy együtt ünnepeljék a ramadán böjt befejezését jelentő aid el szegirt, a kis ünnepet. 1839. végére a tafnai szerződés biztosította keretek között Abd el Kader megvalósította tartományai területi egységét. A kormányzati-adminisztratív rendszer kiépítése is befejeződött 1840–41-ben.

Abd el Kader nem vett fel uralkodói címet. Kormányt sem alakított; csupán tanácsadói, ügyintézői voltak, akik többnyire a marabuk közül kerültek ki. A gazdasági ügyek intézését rendszerint zsidó kereskedőkre bízta. Súlyos kérdések eldöntésére ún. nagy tanácsot hívott össze, amelyben a marabuk mellett a kalifák (a tartományok vezetői) és a törzsfőnökök vettek részt. Fővárosként Mascarára vagy az általa épített Tagdemptre gondolt, de a harcok miatt letelepedni nem tudott, ezért fővárosként maradt a nomád mozgó sátorváros, a szmala.

Az algériaiak fennhatósága alatt lévő területet nyolc kalifátusra osztotta, azokat pedig néhány törzset összefogó agaságokra. A kalifát és az agát a marabukkal és a törzsfőnökökkel tanácskozva választották ki. A kalifák egységesen megszabott fizetést kaptak, az agák pedig megtarthatták a begyűjtött adó 10 %-át. Az igazságszolgáltatás a Korán előírásai szerint

történt. Bíraskodásra csak a kádi volt jogosult, amiért havi fizetést kapott, de emellett ajándékot is elfogadhatott. Súlyos esetekben az ulemák (az iszlám jog és szokás tudósai) tanácsa döntött.

Az adózás is a Korán előírásainak megfelelően történt. Abd el Kader kétféle adót vezetett be, s ezeket két részletben kellett beszedtetni: tavasszal a zekkát, az állatokra kivetett adót, nyár végén pedig az asurt, a termésre kivetett adót. A kalifák járták a vidéket, és ellenőrizték az adószedőket. Az adót megtagadó törzseket szigorúan büntették. Volt egy harmadik, kivételes – mondhatnánk – hadiadó, a mauna, amelyet nagyobb hadjáratok előkészületekor vetettek ki. Pénzben és természetben fizették. A természetbeni fizetés abból állt, hogy minden egyes törzs köteles volt a gabona egy részét elraktározni. A felesleget eladták, a bevétel a központi kincstárba folyt.

A kortársak megállapították, hogy a gabonatermelés és az állategyesítés fellendült Abd el Kader rendelkezései hatására. A szinte állandósult hadiállapot megkövetelte, hogy Abd el Kader hadserege tartalékokkal rendelkezék, illetve gabonáért és élőállatért cserébe fegyverhez jusson. A belső kereskedelem elsősorban a törzsek közötti cserére korlátozódott, bár a pénzforgalom kezdeteiről is vannak hírforrásaink. Abd el Kader 1838. és 1841. között pénzt veretett, az ún. muhamadijját. Ezzel fizette a zsoldot és a belső kereskedelemben is használták. Egy közkatonára havi 4 és fél buduszt (egy budusz = 6 muhamadijja) kapott, egy tiszt tízet. 1841-ben egy ló ára 30–40 budusz volt, 120 liter gabonáé pedig 40 budusz.

A kortárs francia katonatisztek szerint az emir ötvenezer harcost tudott fegyverbe állítani. Reguláris hadserege 8–10 ezer főből, zömmel lovasokból állt. Lovat és fegyvert maguk a katonák hoztak, de ha harcban veszítették el, az emir pótolta azokat.

Abd el Kader a helyi törzsi hagyományokat szem előtt tartva vallási alapon akarta megvalósítani az algériaiak egységét. A laza, szerveződő államalakulatban testet öltő vallási inspirációjú hatalmának azonban volt sajátos vonása is: Abd el Kader nem volt vallási reformer, nem akarta megreformálni az akkor már dekadens iszlámot. A Korán szelleméhez való ragaszkodás számára azt jelentette, hogy Algériát meg kell szabadítani azoktól a deformációktól, amelyek a török jelenlét következményei voltak, és főként azt, hogy a hódítók ellen összefogja a lakosságot.

Államszervezői tevékenységét végül nem tudta elmélyíteni és befejezni, mert a tafnai szerződésben rögzített határok értelmezése miatt 1839.

végén kiújultak a harcok. Ezzel Algéria meghódításának történetében is lezárult egy szakasz. Eddig a két fél a megegyezést kereste, ezután viszont már a katonai győzelemre törekedett. Abd el Kadernek támogatást, szövetségest kellett keresnie. A külkapcsolatok kiépítésére irányuló törekvését jól mutatja be A. Temimi tanulmánya, s azt is, hogy a nemzetközi helyzet kedvezőtlen volt Abd el Kader számára, ami kétségtelenül jelentős mértékben hozzájárult vereségéhez.

Bugeaud tábornok vezetésével a „felperzselt föld” taktikáját alkalmazó többszörös számbeli fölényben lévő, és modernebb fegyverekkel felszerelt francia hadsereg mind több részgyőzelmet aratott. 1843. június 14-én kis híján Abd el Kadert is elfogták. Rajtaütöttek táborán, s az emir csak nehezen tudott marokkói területre menekülni. A francia csapatok ide is követték. A marokkói szultán védelmébe vette Abd el Kadert, és megütközött a francia hadsereggel, de súlyos vereséget szenvedett (Isly-i csata, 1844. augusztus 14.). Ezután a marokkói uralkodó francia nyomásra megvonta támogatását az emirtől, aki visszatérve Algériába néhány évig még folytatta a harcot, de mind kisebb sikerrel. 1847-ben több addig kitartó hive is megadta magát a franciáknak. Ugyanebben az évben június 5-én Hadzs Ahmed, Constantine-i bej is beszüntette az ellenállást. Ezt látva 1847. december 23-án kis csapatával Abd el Kader is letette a fegyvert, Lamorciere tábornok előtt. Ezzel Algéria francia katonai meghódításának első, döntő szakasza lezárult. A francia politikai és gazdasági uralkodó török – amelyek eddig haboztak – ezután már egyértelműen Algéria megtartása, gyarmatosítása mellett foglaltak állást. Az 1848. november 4-i alkotmány 109. cikkelye Algériát francia területté nyilvánította.

Abd el Kader ígéretet kapott, hogy családjával egy közel-keleti országba távozhat.

Az ígéret azonban csak évekkel később valósult meg. Előbb Pau-ban, majd Amboise-ban tartották házi őrizetben. Itt látogatta meg 1852. október 16-án III. Napóleon. Közölte vele, hogy a törökországi Burszába távozhat, és évi 150 ezer frankot folyósít számára. Burszából 1855-ben költözött Damaszkuszba, ahol a lakosság nagy ünnepléssel fogadta.

Abd el Kader nagy könyvtárat rendezett be magának a szir fővárosban, és ideje nagy részét olvasással, és az iszlám jogtudósokkal folytatott meditativ vitákkal töltötte. Nagy gondot fordított gyermekei oktatására, nevelésére. Visszavonultan, rangjához mérten igen szerényen élt. Mindenkin segített, aki hozzáfordult. Georges Bullod, akit III. Napóleon tolmácsként rendelt melléje, meg is jegyezte, hogy emiatt igen sok pénzt poscékol el.

Politikával ekkoriban már nem foglalkozott. Ritkán kifejtett véleménye szerint az iszlám hanyatlása visszafordíthatatlanná vált, s azt nem tudja megállítani a török birodalom sem, amely minden eresztekében reccseg-ropog, és össze fog omlani.

A közel-keleti események kapcsán azonban személye két ízben is a nemzetközi érdeklődés középpontjába került. Először a krími háború idején, amikor az a hír terjedt el – Marx is utal erre egyik újságcikkében a bécsi Presse tudósítására hivatkozva –, hogy Abd el Kader lesz a török csapatok vezére. Másod ízben 1860–61-ben. 1860. júliusában a damaszki keresztényellenes progrom idején Abd el Kader személyes bátorságával is kitűnve több ezer keresztény életét mentette meg. Ezért a tettéért a korszak valamennyi jelentős uralkodója, III. Napóleontól IX. Piusz pápáig, magas kitüntetést adományozott neki. A maroniták védelmében végrehajtott francia katonai intervenció alatt több tábornok felvetette, hogy Abd el Kadert egy közel-keleti arab királyság fejedelmévé kellene megtenni. Az emir azonban kategórikusan visszautasította az ajánlatot. Éppúgy nem volt hajlandó politikai lépésre a franciák mellett, mint ellenük. 1870-ben fia csatlakozni akart a kelet-algériai felkelőkhöz. Amikor erről tudomást szerzett, nyomban levelet írt a tripolitániai francia konzulnak, és elhatárolta magát fia tettétől. (Mohieddin, a fiú Tuniszig jutott, de onnan visszafordult, mert a tuniszi bej nem támogatta elképzeléseit.)

Abd el Kader élete utolsó éveiben ideje mind nagyobb részét töltötte vallási meditációkkal, amelyeket gyakorta rögzített misztikus töltésű versekben. 1883. május 24-én hunyt el Damaszkuszban.

Irodalom

Abd el Kader: Lettres aux Français. Paris, 1977. Lettres inédites de l'Emir Abd el Kader. In: *Revue d'histoire maghrébine*, 10–11. sz. (1978) 159–201. s 12. sz. (1978) 308–343. Közzé teszi A. Temimi.

Churchill, Ch.-H.: La vie de Abd el Kader. Alger, 1971.

Emerit, M.: L'Algeria à l'époque d'Abd el Kader. Paris, 1951.

Temimi, A.: L'Emir Abd el à Damas (1855–1860). *Revue d'histoire maghrébine*. 15–16. sz. (1979) 107–115.

Üö.: *Le Beylik de Constantine et Hadj Ahmed Bey (1830–1837).* Tunis, 1978.

Üö.: *Recherches et documents d'histoire maghrébine.*

L'Algérie, la Tunisie et la Tripolitaine (1816–1871) 2. bővített kiadás. Tunis, 1980.

Ageron, Ch.-R.: Un mythe politique français: Abd el Kader souverain d'un "royaume arabe" d'Orient. In: *Politiques coloniales en Maghreb.* Paris, 1972. 93–151.

Üö.: *Premières négociations franco-algériennes.* Uo.: 9–45.

Fournier, P.: L'État d'Abd el Kader et sa puissance en 1841, d'après le rapport du sous – intendant militaire Massot. In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1967. ápr.–jún. 123–157.

Gallissot, R.: Abd el Kader et la nationalité algérienne. Interprétation de la chute de la Régence d'Alger et des premières résistances à la conquête française (1830–1839). *Revue historique*, 1965. 339–368.

Bugeaud: Par l'épée et par la charrue. *Ecrits et discours*. Paris, 1948.

Acs Tibor: Engels és az algériai gyarmati háború. *Hadtörténeti Közlemények*. 1970. 3. sz. 349–394.

ABDELJELIL TEMIMI:

Abd el Kader kapcsolata a portával és Angliával 1840–41-ben^{*}

Algír elfoglalása 1840-ben nagy eseménynek számított. Senki sem gondolta, hogy az algíri ottomán törökök ilyen gyorsan vereséget szenvednek, hiszen korábban igen szívós ellenállást tanúsítottak minden európai támadással szemben. Igaz, hogy a lakosság sem túlságosan kedvelte a törököket, és nem is támogatta őket. Abd el Kader sem volt jó véleménynyel a janicsárokról, megvetéssel írt róluk Abdul Medzsid szultánnak: „...fellázadtak az ön apja ellen, ezért azzal büntette őket, hogy rájuk szabadította a hitetlent, aki szétszórta, kiirtotta őket, és még a nyomukat is eltörölte az országból...”

Abd el Kader kettős feladatot tűzött maga elé: kiűzni a franciákat az országból, és létrehozni egy arab-izlám inspirációjú államot. „A lakoságnak szüksége van valakire, aki vezeti harcukat, szervezi ügyeiket, összefogja őket, törődik velük és irányítja az ország politikáját” – írja a szultánnak. Kezdetben nem gondolt arra, hogy a Porta segítségét, támogatását kérje. Főként azért nem, mert az ország nyugati határainál elterülő marokkói birodalom uralkodója, Abdurahman, minden segítséget megígért neki a szent ügyhöz: a keresztények elleni dzsinádhöz.

A tafnai szerződés aláírása (1837) után azonban számos tényező Franciaország javára változtatta meg az erőviszonyokat. Ezek közül csak a legfontosabbakat említjük: az algériai probléma felértékelődése a francia kormánykörökben, a telepések határozott szándéka, hogy minden áron

^{*} *A tanulmány megjelent: Abdeljelil Temimi: Recherches et documents d'histoire maghrebine, L'Algérie, la Tunisie et la Tripolitaine (1816–1871). 2. kiadás. Tunis, 1980. 27–35.*

megtartsák Algériát, a hadfelszerelés hiányossága Abd el Kader hadseregében, a Constantine-i bej, Hadzs Ahmed, és Abd el Kader közötti nézeteltérés növekedése.

Mindezek ellenére a Porta nem maradt passzív; párizsi követén keresztül tiltakozott a szerződés ellen. Arra hivatkozott, hogy ilyen egyezményt csak két kormány köthet, Abd el Kader pedig a szultánnak csupán egyszerű alattvalója. A szultán magatartása érthető, hiszen Abd el Kader soha nem ismerte el uralkodójaként, ellentétben Hadzs Ahmaddal, aki ezt számtalanszor kinyilvánította. Ezért láttam benne a Porta – politikai és diplomáciai sikere esetén – Algéria jövődő kormányzóját. Hadzs Ahmed tekintélye azonban csökkent a tömegek körében veresége (1837, Constantine elfoglalása) és délre menekülése után, Abd el Kaderé viszont megnövekedett. Kezdte kialakítani arab királysága arculatát, és elérte – amint azt a szultánnak írta –, hogy „a marokkói határtól a tuniszi határig minden muzulmán egyesült és bizalommal van irántunk.”

1839-ben kiújultak a harcok, és mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett. „Franciaországban a kabinet úgy vélekedik – írta a hadügyminiszter Valée marsallnak, Algéria kormányzójának 1840. május 1-én, – hogy ha tárgyalnának Abd el Kaderrel, akkor a korábbi szerződések hibáját követnék el. Mindaddig ugyanis, amíg az arab nemzet reménye, Abd el Kader él, a mohamedán ellenszenv örökké meglesz velünk szemben. Tehát türelmes és kitartó háborút kell viselni ellene.”

Abd el Kader tulajdonképpen azért fogadta el a békét, hogy időt nyerjen, felkészítse hadseregét a harcra, kapcsolatokat teremtsen a marabukkal és törzsekkel az ország belsejében. Külföldön pedig – mind Nyugaton, mind Keleten – szintén szövetségeseket akart találni. 1840. április 12-én levelet írt az angoloknak, amelyet a bizertai angol alkonzul fia, Nicolas Manucci kereskedő vitt Londonba. A levélben kitér a franciákkal kötött békeszerződésre is: „A franciákkal kötött szerződés előírja, hogy az ország egy részét adjuk át nekik, mi pedig egy bizonyos számú kikötőt továbbra is ellenőrzésünk alatt tartunk. A két ellenőrzött zóna között a határvonalat rögzítettük.”

Abd el Kadernak határozott szándéka volt, hogy jó viszonyt alakítson ki Angliával. Ezért ajánlotta fel, hogy az angol kereskedők rendelkezésére bocsát egy kikötőt, megkönnyítendő a két ország közötti kereskedelmet, illetve a számára szükséges fegyverek beszerzését. „Szándékunkban áll kapcsolatot teremteni önökkel és tájékoztatni a dolgok állásáról, továbbá, hogy Tenes kikötőjét vagy egy másikat a rendelkezésükre bocsás-

sunk. Ez megkönnyítené a kereskedelmet: gabonát és szarvasmarhát szállítanánk, s ezért cserébe azt vásárolnánk önöktől, amire szükségünk van. Már néhány éve kereskedünk egymással, s ezalatt mi nem vetettünk ki vámot áruikra. ... Most elküldjük önökhöz Manuccit, hogy tárgyaljon ajánlatainkról. Kérjük, hogy rendezzék vele az ügyet, mert önök szavukat megtartó, tisztességes nemzet, amit a franciákról nem lehet elmondani. Ha akarják a kikötőt, akkor mi más nemzettel nem fogunk kereskedni, terméinkért pedig a belső piaci árakat fogjuk kérni.”

Manuccit már megelőzte egy levél, amelyet Palmerston a tengeri konzultól kapott, aki jelezte, hogy „ – Manucci útjának célja fegyverek vásárlása, s azoknak az emirhez történő eljuttatására a marokkói szultán engedélyt adott.” Palmerston attól tette függővé állásfoglalását, hogy a keleti kérdés hogyan oldódik meg. Mohamed Ali katonai sikerei Franciaország pozícióit erősítették a Közel-Keleten. Anglia viszont az Indiába vezető útvonal biztonsága miatt nyugtalanzkodott. Sikerült maga mellé állítania Európa vezető hatalmait és elérnie, hogy 1840. július 15-én Ausztria, Poroszország, Oroszország és a Porta aláírja a londoni szerződést, amely nem csupán Egyiptom, hanem Franciaország ellen is irányult. „Ez egy újabb chaumont-i szerződés” – jelentette ki Soult marsall. „Diplomáciai Waterloo!” – kiáltott fel Lamartine. Franciaországban nagy volt a felháborodás Anglia és szövetségesei ellen, s a kormány háborús előkészületek megtételét fontolgatta.

Palmerston ekkor a francia-angol feszültség tetőpontján válaszolt Abd el Kader levelére. Nem akart újabb frontot nyitni, ezért visszautasította az emir ajánlatát. 1840. október 6-án értesítette a gibraltári konzult, hogy tudassa Abd el Kaderrel, „...a brit kormány köszönetet mond Abd el Kadernek, amiért algériai területen kikötőt ajánlott fel számára, de őfelsége kormánya semmilyen birtokot nem óhajt Afrika mediterrán partján. A brit kormány úgy véli, hogy közvetítése Franciaország és Abd el Kader között nem járna eredménnyel, és nem szándékozik állást foglalni a két fél viszályában.”

Abd el Kadert lesújtotta Palmerston válasza, s ezért nyomban az egyetlen lehetséges szövetségesehez, Abdul Medzsid szultánhoz fordult. 1840. október 24-én levelet küldött a Portához, amelyben mindenekelőtt visszautasította Hadzs Ahmednek a szövetség létrehozását akadályozó vádjait: „Nem egyeztem meg a franciákkal, csupán a muzulmán törvénykönyvet követtem, amely lehetővé teszi, hogy az ellenséggel szemben a cselszövést és a színlelést alkalmazzuk. S én ezt tettem.”

Itt kell szólni az algériai származású Hamdan Hodzsáról és a tripolítániai Hasszund Degiszről. Mindketten jelentős szerepet játszottak az ottomán fővárosban. Párizsból történt visszatértekor az ottomán hatóságok Hamdant tartották a legalkalmasabbnak arra, hogy véleményt mondjon a Maghrebről, különösen pedig Algériáról. Részt vett minden olyan tanácskozáson, amelyen a nagyvezír elnökletével a Maghreb problémáit tárgyalták, magyarázatait, tanácsait figyelembe vették. Ő fordította törökre a Maghrebből érkező leveleket, és ő fogalmazta meg a válaszokat is.

Hasszund szintén jól ismerte a Maghrebet: Tripoliban Juszuf pasa minisztere volt, párizsi és londoni tartózkodása alatt pedig megismerhette az európai hatalmak álláspontját az algériai problémáról.

Kitől származott a gondolat, hogy Abd el Kader keresse a kapcsolatot a Portával? A javaslatot Hamdan vetette fel. Ő írta Abd el Kadernek, hogy törekedjen megnyerni a török szultán és a muzulmán országok támogatását. Az emir válaszában közölte Hamdannel: eddig azért nem írt az ottománoknak, mert attól tartott, hogy levele válasz nélkül marad. Mások érdeklődésére pedig megerősítette, hogy „a Portával történő kapcsolatteremtés gondolatát igen tisztelt barátunk Hamdon Hodzsa ajánlotta.”

Új perspektíva nyílt tehát Abd el Kader számára, de külpolitikai terveiben Anglia továbbra is fontos helyet foglalt el. A kapcsolatokat Londonon keresztül akarta felvenni a Portával. Scott angol ezredest bízta meg azzal, hogy az ottomán vezetőknek írott leveleket a Foreign Office-on keresztül juttassa el a címzetteknek. Ezenkívül az ezredes megbízatást kapott arra is, hogy Abd el Kader nevében újból kapcsolatot teremtsen Angliával és Franciaországgal.

Scott, mint az emir teljhatalmú megbízottja, 1841. decemberében érkezett Londonba, és nyomban felkereste Franciaország londoni nagykövetét, hogy előkészítsen egy békemegállapodást a franciákkal. Tíz cikelyből álló békeszerződés-tervezetet nyújtott át a nagykövetnek, erre azonban Franciaország nem válaszolt.

Az angoloknak írott levelében Abd el Kader – éppúgy, mint korábban – szerződés kötését javasolta: „Újságokból tudjuk, hogy befolyásos angol személyekre hatással volt az az elnyomás és jogtalanság, amit Franciaország követett el hittársainkkal szemben, s ezek a személyek kijelentették: „ha Abd el Kadernek pénzre, fegyverre vagy másra lenne szüksége, mi folyósítanánk számára kölcsönt, és mindent eladnánk neki, amire szüksége lenne. „Igaz és bölcs dolgot mondtak, köszönjük e baráti gesztust. Ha barátsági szerződést kötnek velünk, mi az önök óhaja szerint

fogunk cselekedni.” Levele végén pedig reményét fejezi ki, hogy Anglia közvetíteni fog közte és a szultán között.

Anglia azonban nem fogadta kedvezően Abd el Kader ajánlatát, de örömét nem titkolta, látva Franciaország nehézségeinek növekedését. Abd el Kaderrel kapcsolatos álláspontja nem változott, nem akart diplomáciai bonyodalmakat Franciaországgal Algéria miatt. Az Isztambulba címzett leveleket viszont a külügyminiszter, lord Aberdeen, 1842. januárjában átadta Mohamed Fuadnak, a londoni ottomán követség attaséjának.

A szultánnak címzett levelében Abd el Kader részletesen leírja az algériai eseményeket 1832-től. Majd 1841-hez érve így folytatja: „... ellenségünknek teljes katonai felszereléssel ellátott 100 ezer főt meghaladó hadserege van, és ha ezt az erőt ránszabadítja, nem tudunk ellenállni: nincs lőporunk, sem ágyunk, sem fegyverünk...”

Ezután keserűen nyilatkozik a törzsfőnökökről, akik nem segítik a Franciaország elleni harcbat: „Muzulmán testvéreink elhagytak bennünket, a hitetlenek rabjai lettek, igazságtalanok velünk szemben, a törzsfőnökök sem tárgyalnak velünk, nem adtak pénzt, s ezzel megakadályozták, hogy fegyvereket vásároljunk, sőt kategórikusan megtiltották a lakoságnak, hogy segítsen bennünket, mintha a muzulmánok nem egy test lennének.”

S végül, miután hosszan bizonygatta hűségét a szultánhoz, rátért a lényegre: segítséget kért tőle, mert „... nincs senki más, mint őfelsége, aki től segítséget kérhetünk.”

A levélből kitűnik egyrészt Abd el Kader reménytelen helyzete, másrészt – talán éppen ezért – a Porta lehetőségeinek túlértékelése.

A nagyvezírnek írott levélben világosan leszögezte, hogy a Porta és Algéria között függő viszony van: „Mi az önök hűséges szolgái vagyunk, és ragaszkodunk e függő viszonyhoz.” Hamdantól pedig azt kérte, hogy ha „őfelsége tárgyal önnel, magyarázza meg neki helyzetünket, hasznos módon adja elő kérésünk, hogy legyen kedve életet adni e földnek, mert mi mindannyian testvérek vagyunk.”

A minisztertanács Hamdan jelenlétében tárgyalt Algéria helyzetéről, majd jelentést készített a szultánnak, amelyben előadták Abd el Kader kérését. A Porta azonban – a szultán beleegyezésével – csupán egy harcra buzdító levéllel válaszolt. A szultán levélben fordult Hadzs Ahmedhez s a marokkói szultánhoz is, arra ösztönözve őket, hogy segítsék Abd el Kadert.

Mint kitűnik, a szultán hatékony segítséget nem tudott nyújtani Abd el Kadernek. A birodalom külső helyzete aggasztó volt, a reform-intézkedések (tanzimat) következtében felmerült belső nehézségek, a hadiflotta újjáépítése, a nyugati országokkal meglévő kapcsolatok problémája arra készítették, hogy saját gondoljaival törődjön. Kinyilvánította ugyan jogait Algériára, de döntő lépésre nem merte elszánni magát, amint azt a Karamanlikkal tette, amikor 1835-ben közvetlen igazgatása alá helyezte Tripolitániát. Elsősorban arra törekedett, hogy megőrizze és megvédje a birodalom egységét, amelynek gyengesége szembeszökő módon nyilvánult meg Mohamed Ali hadjáratai alatt. Mindezek következtében a Porta Abd el Kadernek nyújtott támogatása csupán buzdító szavakban merült ki.

**Abd el Kader levele az angol miniszterelnökhöz
1841. december 10.**

Azért fordulunk önhöz e levéllel, mert ön megfontolt ember hírében áll, aki cselekedeteit mindig gondosan mérlegeli. Továbbá: az újságokból értesültünk, hogy befolyásos angol személyiségekre nagy hatással van az az elnyomás és igazságtalanság, amelyet Franciaország követ el arab hittársainkkal szemben. Ezek a személyiségek kijelentették: „ha Abd el Kadernek pénzre, fegyverre vagy más egyébre lenne szüksége, mi folyósítanánk számára kölcsönt, és mindent eladnánk neki, amire szüksége lenne.” Igaz és bölcs dolgot mondtak, köszönjük e baráti gesztust. Ha barátsági szerződést kötnek velünk, mi az önök óhaja szerint fogunk cselekedni. Mivel biztosak vagyunk barátságukban, egy szívességet kérünk önöktől: néhány levelet juttassanak el Isztambulba, mert nekünk semmilyen eszköz nem áll rendelkezésre, hogy ezt megtegyük. Kérjük, hogy a választ is önök juttassák el hozzánk, mert mi biztosak vagyunk barátságukban, és bízunk tanácsaikban, s ezért úgy gondoljuk, hogy közvetítők lehetnek ebben az ügyben.

Nagy szolgálatot tesznek nekünk, ha bátorítják azt a Társaságot, amelynek Tenes kikötőjét szándékozunk felajánlani, hogy rendezkedjenek be ott. Ez nagy előnyt jelentene mindkettőnk számára. Mi a fenséges szultán hűséges alattvalói vagyunk, azt szeretnénk, hogy önök legyenek a közvetítők közöttünk. Kérjük: győzze meg őt, hogy álljon mellénk, segítsen bennünket a franciák ellen.

Forrás: Foreign Office 3/44

Közlő: Abdeljelil Temimi: Recherches et documents d'histoire maghrebine. L'Algerie, la Tunisie et la Tripolitaine (1816–1871). 2. kiadás. Tunis, 1980. 97–98.

A KOMINTERN ÉS AZ ALBÁN KOMMUNISTA MOZGALOM KEZDETEI

Albánia csak 1912-ben – a balkáni államok közül utolsóként – vált függetlenné. Az öt évszázados török uralom a kis balkáni országot – Nopcsa Ferencnek, a századforduló neves magyar balkanológusának szavai-
val – „a legsötétebb Európává” változtatta. Az elmaradott törzsi viszonyok, a vallási obskurantizmus, a tömegek végtelen szegénysége és elnyomottsága; az uralkodó rétegek határtalan despotizmusa, korrupciója és nacionalista gögje; a demokrácia teljes hiánya – vagyis mindaz, amit „balkáni viszonyoknak” szoktak nevezni – a félsziget minden más országánál inkább jellemezte a 20. század elején létrejött Albániát.

Albánia feudális elmaradottságának felszámolását tűzte zászlójára az 1924-es, Fan Noli, haladó albán püspök vezette polgári-demokratikus forradalom is. A forradalom elfojtásával hatalomra jutott Zogu lényegében konzerválta a feudális viszonyok elemeit Albániában, de szélesre tárta az ország kapuit a külföldi tőke előtt, így Albánia jelentős ásványkincseinek kitermelési jogát olasz, amerikai, angol, jugoszláv és más tőkés társaságok kapták meg. Lényeges fejlődés azonban nem indult meg. Még 1939-ben is a lakosság 88 százaléka élt falun; 53 százalékuk föld nélküli paraszt volt. Ezzel szemben a lakosság 3 százalékát képező földbirtokos réteg tulajdonában volt a művelhető terület csaknem fele. A nemzeti jövedelem 90 százalékát a mezőgazdaság adta, de a földterület alig 10 %-át művelték meg. Az 1930-ban meghirdetett földreform papíron maradt: Zogu nem sérthette meg a hatalmának bázisát képező földbirtokos osztály érdekeit.

Az elmaradott ipar 1938-ban is csupán a nemzeti jövedelem alig 10 százalékát termelte meg. Az ipart néhány kisebb mezőgazdasági és félkésztermékeket feldolgozó üzem jelentette. Albánia – sok más fejlettségi mutató mellett – az egy főre jutó ipari termelést tekintve is az utolsó helyen állt Európában.

Az albán nép életszínvonala még összehasonlításban is rendkívül alacsony volt. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alig érte el a többi balkáni országénak a felét. Az egészségügy helyzete elképesztően rossz volt; malária és járványos betegségek tizedelték a lakosságot.

Hasonlóan elmaradott volt a kultúra. A lakosság 80 százaléka írás-

tudatlan volt. 1938-ban a tanköteles korú gyermekeknek csak 37 százaléka járt iskolába. Egyetem nem volt, így a kisszámú értelmiségi réteg főleg Olaszországban és Franciaországban szerzett képezést.

Mindent összevetve a két világháború közötti Albániában a feudális viszonyok domináltak. A kezdetleges kapitalista viszonyokat elsősorban külföldi tőkeérdekeltségek képviselték. A lakosság többsége még az 1930-as években is törzsi, feudális szokások szerint élt. Érvényesült a középkori szokásokat rögzítő Lek Dukagjini törvénykönyv is, amely biztosította a vérbosszú jogát és a nőket teljes alárendeltségre ítélte.

Az elmaradottságnak nagy szerepe volt abban, hogy az albán munkásság jóval később vált jelentős társadalomformáló erővé és a kommunista párt is később alakult, mint a többi balkáni országban.

Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején a külföldi tőkebefektetések következtében valamelyest felgyorsult az ipar fejlődése Albániában. Az ipari munkásság létszáma mintegy 15 ezer főre növekedett. Az éhbérért folytatott napi 12–14 órás munka, a teljes jogfosztottság növelte elégedetlenségüket. Kezdték rájönni arra, hogy csak szervezett harc árán tudnak javítani életkörülményeiken. Az 1920-as években alakultak ki az első munkásszervezetek Shkodrában, Korcsában, Tiranában és Fieriben. Ezek még főleg kispolgári szocialista nézetek hatása alatt álltak; politikai követeléseket nem támasztottak.¹

A formálódó albán munkásmozgalomra és az egész albán progresszióra nagy hatást gyakorolt a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Szovjetunió politikája. A világ első szocialista államának népszerűségét nagymértékben növelte az, hogy a szovjet-orosz kormány 1918-ban nyilvánosságra hozta az Albánia felosztásáról szóló 1915-ös londoni titkos megállapodást, és ezzel hozzájárult annak megakadályozásához. Ettől kezdve Lenint Albániában olyan hősnak tekintették, aki megmentette az ország függetlenségét. 1924 januárjában bekövetkezett halálakor az albán parlament öt perces néma felállással adózott Lenin emlékének. A Szovjetunió iránti szimpátiát mutatta az is, hogy Fan Noli rövidéletű polgári demokratikus kormányának egyik első külpolitikai lépése a diplomáciai kapcsolatok felvétele volt a Szovjetunióval.

A kommunista eszmék először az 1924-es forradalom leverése után külföldre emigrált albán forradalmárok között terjedtek el. Az 1920-as években albán kommunista csoportok szerveződtek Ausztriában, Franciaországban és a Szovjetunióban. Ez utóbbi 1928 augusztusában jött létre „A Szovjetunióban élő albánok kommunista csoportja” néven, és

szoros kapcsolatot létesített a Balkáni Kommunista Föderációval, a balkáni országok kommunista pártjainak 1920 és 1930 között fennállt regionális szervezetével, amely a Komintern ún. Balkáni Titkárságának irányításával működött.

A Komintern Végrehajtó Bizottsága 1925-ben megvizsgálta a polgári forradalom leverése után Albániában kialakult helyzetet, és feladatul tűzte ki az Albán Kommunista Párt megalakítását. Határozatot hozott többek között a „Kommunista Kiáltvány” albán nyelvre fordításáról is.²

„A Szovjetunióban élő albán kommunisták szervezete” a kommunista kádereképzés iskolájává lett. Tagjai tanulmányozták az albán forradalmi mozgalom előtt álló feladatokat és albánra fordították a marxista irodalom néhány klasszikus művét. Az első káderek kiképzésében és irányításában kiemelkedő szerepet játszott Georgi Dimitrov, aki eleinte mint a Balkáni Kommunista Föderáció titkára, majd mint a Komintern főtitkára és balkáni internacionalista különösen szívén viselte a formálódó albán mozgalom ügyét. A Föderáció 1928. évi konferenciáján azt javasolta az albán kommunistáknak, hogy készítsék elő kommunista csoportok létrehozását magában Albániában, „a munkások és a parasztok leghaladóbb köreiből.”³

„A Szovjetunióban élő albánok kommunista csoportja” ebben a szellemben dolgozta ki a Komintern által jóváhagyott szervezeti szabályzatát, amely szerint a szervezet fő feladata a kommunista párt létrehozása a Komintern albán szekciójaként.⁴ Ebből a célból a csoport több tagja illegálisan Albániába utazott. Közöttük a legismertebb Ali Kelmendi volt, aki 1930-ban érkezett haza s nagy munkát végzett a szervezeti és ideológiai még rendkívül gyenge, egymással rivalizáló kis kommunista csoportok egységes párttá szervezése érdekében.

Az első negyven tagot számláló kommunista csoport 1929-ben alakult Korcsában. Munkás, kisiparos és értelmiségi tagjai ideológiailag képzetlenek voltak. Ali Kelmendi és néhány más külföldről hazatért kommunista⁵ közreműködésével hamarosan újabb csoportok alakultak Tiranában, Shkodrában, Vlórában és Elbasaniban is.⁶ A korcsai csoporthoz hasonlóan ezek is gyengék voltak, és rivalizáltak egymással a vezető szerep megszerzéséért. Különösen a két legerősebb csoport – a korcsai és a shkodrai – között éleződött ki a küzdelem. Erről a párttörténet így ír: „A két csoport között kiéleződtek az ideológiai és politikai ellentétek a marxizmus alkalmazásával kapcsolatban az ország konkrét történelmi viszonyai között. Ez a nézeteltérés szervezeti kérdésekre is kiterjedt, és elvtelen konfliktus jellegét öltötte.”⁷

Ali Kelmendi igyekezett e csoportok tevékenységét valóban marxista alapokra helyezni. Felhívta figyelmüket a legális és az illegális munka összeegyeztetésére, az agitációs és propaganda tevékenység fontosságára, valamint a marxista irodalom fordításának és tanulmányozásának szükségességére.

1936 decemberében a Komintern balkáni szekciója határozatot hozott az albán kommunisták feladatairól. A Komintern VII. kongresszusa után, Ali Kelmendi albániai helyzetjelentései alapján hozott határozat értelmében Albániában népfront-jellegű demokratikus, antifasiszta szervezetet kellett volna létrehozni a kommunisták és más hazafias erők részvételével. A határozat előírta, hogy ideiglenesen oszlassák fel a kommunista csoportokat és a kommunisták a népfrontban fejtsék ki tevékenységüket. Ez az útmutatás a kommunista csoportok ellenállása és Ali Kelmendi 1939-ben Párizsban – tüdőbetegség miatt – bekövetkezett halála miatt nem valósult meg.⁸

Az albán kommunisták egyre szélesítették internacionalista kapcsolataikat. A spanyol polgárháború nemzetközi brigádjaiban is több albán internacionalista harcolt, közöttük Mehmet Shehu, Albánia későbbi miniszterelnöke.

1939-ben a Komintern Végrehajtó Bizottsága ismét áttekintette az albán kommunista mozgalom helyzetét. Javaslatokat tett a tömegpolitikai tevékenység kiszélesítésére, a marxizmus–leninizmus népszerűsítésére, az agrárkérdést és a nemzetiségi kérdést ismertető művek, valamint egy munkás-paraszt újság kiadására Albániában. A Végrehajtó Bizottság szorgalmazta a szakszervezetek és más tömegszervezetek, továbbá közművelődési klubok kialakítását, amelyekben a kommunistáknak vezető szerepet kell játszani.

A Dimitrov előadói beszéde alapján kidolgozott direktíva kiemelte, hogy a népfront jellegű szervezeteket alulról és felülről egyidejűleg kell szervezni, bevonva minden demokratikus erőt. Ez a direktíva azonban az otthoni csoportok többségéhez nem jutott el.⁹

Az albán kommunisták részt vettek az 1930-as évek Zogu-ellenes megmozdulásaiban, amelyek közül a legjelentősebb az 1935-ös fieri felkelés és az olajmunkások 1936. évi sztrájkmozgalma volt. Határozott program és egységes politikai szervezet híján azonban nem tudtak e megmozdulások élére állni. Ugyanezért nem tudtak jelentős ellenállást tanúsítani Albánia olasz megszállásakor (1939. április 7.) és a megszállás első két évében.

Az olasz, majd a német fasiszta megszállás rendkívüli módon felgyorsította a társadalmi folyamatokat. Az álmos, félfudális, patriarchális társadalom hirtelen szembekerült az önálló nemzeti lét megszűnésének lehetőségével. Ezt a veszélyt nem azonnal és nem egyformán ismerte fel az egész albán társadalom. A megszállás után a feudális-burzsoá uralkodó réteg két részre oszlott. Az egyik – Zoguval az élén – külföldön vagy belföldön passzív rezisztenciába vonult, „jobb idők eljövetelét” várva. Az uralkodó osztály lényegesen nagyobb része kereste és többnyire meg is találta az együttműködést a megszállókkal.

1939 és 1941 között az albán lakosság nagy része is a megszállók és albán szövetségeseik által terjesztett nacionalista demagógia hatása alá került. A kezdeti háborús konjunktúra, majd a jugoszláviai Koszovo Albániához csatolása a kollaboráns erőknél kedvezett. A Komintern balkáni szekciója 1941-ben az ekkor már nagy tapasztalattal rendelkező jugoszláv kommunistákat bízta meg azzal, hogy segítsék az albán kommunista mozgalom ideológiai és szervezeti egységének megteremtését. Ettől az időtől kezdve – egészen az 1948-as szakításig – a Jugoszláv KP kiküldötteinek nagy szerepe volt az albán kommunisták tevékenységének formálásában.

1940-ben és 1941-ben több kísérlet történt a kommunista csoportok egyesítésére, de nézeteltérések miatt ez nem sikerült.¹⁰ Az egységes párt létrehozásának igényét fokozta belpolitikai szempontból az olasz megszállás elleni harc megszervezésének szükségessége, külpolitikailag pedig Hitler hamarosan meginduló támadása a Szovjetunió ellen. Ezt felismerve a három legjelentősebb kommunista csoport: a korcsai, a shkodrai, valamint az „Ifjúság” elnevezésű csoport 1941. november 8-i tiranai összejövetelén egyesítette erőit, és létrehozta az Albán Kommunista Pártot (AKP). A héttagú ideiglenes Központi Bizottság élére Enver Hodzsát választották. Az akkor 33 éves, jómódú családból származó fiatal tanító már jelentős forradalmi múltta tekinthetett vissza. 1931–1936 között, amikor Franciaországban tanult és dolgozott, belépett a Francia Kommunista Pártba. Hazatérte után a korcsai kommunista csoport egyik vezetője lett. Az olasz megszállás után a tiranai kommunisták szervezésében szerzett érdemeket.¹²

Az Albán Kommunista Párt létrehozásáról és feladatairól szóló 8 pontos határozat kiemelte a párt internacionalista jellegét: harcos szolidaritásra szólított a fasiszmus ellen harcoló Szovjetunióval és a balkáni népekkel, és szorgalmazta a marxista-leninista elmélet elsajátítását, „elsősorban az SZK/b/P történetének tanfolyamai révén”.¹³

A párt alapítói kezdettől a Komintern albán szekciójának tekintették az AKP-t, még ha az alapító határozat erről – feltehetőleg taktikai okokból nem is szólt. Ezt bizonyítja, hogy egészen 1943-ig, a Komintern feloszlásáig a párt vezetői rendszeresen küldtek jelentéseket az AKP helyzetéről és harcairól a Komintern szerveinek, és utasításokat, irányelveket is kaptak onnan. A jelentések továbbítói – és részben készítői is – az albánokkal együttműködő jugoszláv kommunisták voltak.

Az AKP KB 1943 februárjában megtartott ülésén Enver Hodzsa az alábbi szavakkal foglalta össze pártja és a Komintern kapcsolatait: „A Komintern korábban is küldött direktívákat nekünk,¹⁴ de ezek sajnos nem valósultak meg, mivel akkor különböző csoportok és vélemények léteztek. Az elvtársak politikailag nem voltak kellően felkészülve, aminek következtében néhányan közülük nem értettek egyet ezekkel a direktívákkal, mások viszont egyetértettek, de nem valósították meg azokat. Így tehát azért szabotálták őket, mert nem találtak kedvező talajra. Most a Komintern másodszor küld nekünk direktívákat, de most már egyesülünk, vannak megbízható kádereink, határozott és helyes irányvonalunk, egyszóval felkészültek és erősek vagyunk...¹⁵”

A Komintern, látva az általunk végzett nagy munkát, tagjaként ismerte el pártunkat. Erőfeszítéseink nem voltak hiábavalóak. Azért ismertek el bennünket, mert a Komintern direktívái alapján dolgoztunk, amely kommunista munkánkat ismerte el, amikor hivatalosan elismerte az Albán Kommunista Pártot.

A Komintern mostani direktívái így hangzanak:

1. Szervezni és fokozni kell az albán nép nemzeti felszabadító háborúját az olasz és a német fasiszták ellen.
2. Létre kell hozni és meg kell erősíteni a Nemzeti Felszabadítási Frontot, amelynek tömörítenie kell minden hazafit, egyelőre kerülve az olyan jelzőket, amelyek túlmennek a nemzeti felszabadító háború keretein.
3. A partizánharc vezetésébe a kommunistákon kívül be kell vonni minél több albán hazafit és becsületes nacionalistát.”

A Komintern helyes irányba orientálta az albán kommunistákat. A 2. és 3. pontot azonban gyakran nem tartották be: a pártvezetés szektás politikájával már ekkor elidegenített sok hazafit és „becsületes nacionalistát”. Mindenesetre tény, hogy a Komintern jelentős segítséget nyújtott az AKP létrejöttéhez, szervezeti és ideológiai egységének megteremtéséhez.

Jegyzetek

1. Az Albánia helyzetéről és az albán munkásmozgalom kezdeteiről szóló művek közül megemlíjtjük az alábbi műveket: *History of the Party of Labour of Albania*, Tirana 1971.; *Ramadan Marmullaku: Albania and the Albanians*, London 1975.; *Enver Hodzsa: Albánia a szocializmus útján*. Szikra 1953.; *Réti György: Mit kell tudni Albániáról?* Kossuth 1981.
2. *Jelena Atanaszova: Georgij Dimitrov i albanszkoje kommuniszticeszkoje dvizsenyje*. Etudes Balkaniques, 1972. 1. sz. 66.
3. *Storia del Partito del Lavoro d'Albania*. Tirana 1971. 32. (A továbbiakban a szövegben „albán párttörténet”, a lábjegyzetekben „Storia...”.)
4. Uo. (Megjegyzendő, hogy ebben az időben a kommunista pártok a Komintern szekciójaként működtek.)
5. Ali Kelmendi mellett közülük a legismertebb Llazar Fundo és Kocso Tashko volt. Később mindketten szembekerültek Enver Hodzsával, és mindkettőjüket kizárták a pártból. Az albán források azóta tevékenységüket visszamenőleg is negatív színben tüntetik fel vagy elhallgatják.
6. Az Albán Munkapárt 1948-ban megtartott első kongresszusán Enver Hodzsa ezeket mondta a kommunista csoportokban uralkodó zűrzavaros helyzetről: „A korcsai csoport irányítóinál partikularista szellem és az önfeláldozás hiánya volt tapasztalható. Az egész munka néhány személy kezében összpontosult... Az „Ifjúság” csoport magáévá tette és terjesztette azt az ellenséges felfogást, amely szerint a kommunistáknak nincs családjuk, hogy a család burzsoá intézmény, amelynek el kell tűnnie. A csoport tagjainak megparancsolták, hogy lopják el családjuk értékeit és szakítsanak családjaikkal... Az „Ifjúság” csoport nem nézte rossz szemmel hazánk fasiszta megszállását, s ezt azzal indokolta, hogy ily módon a proletariátus számban növekedni fog...”

A shkodrai csoportban hiányzott mindenféle eszmei és akcióegység. A konspiráció rothadt, a fegyelem formális volt, a tagok a legkülönbözőbb elemekből tevődtek össze... A shkodrai csoport vezetőinek egyetlen platformja az volt, hogy elvtelen harcot vívtak a többi csoport, főként a korcsai ellen... Az „Ifjúság” csoporttól átvették a nem proletár erkölcsi felfogást a lopás és a gyilkolás szükségességéről...

A „Zjarri” csoportot az jellemezte, hogy igen zártkörű volt, s e zárt csoportban a trockista és a szovjetellenes eszmék, a személyes konfliktusok és a csoportok közötti konfliktusok burjánzottak, és a megalkuvás szelleme uralkodott...”

Enver Hodzsa szerint „az egymással civakodó csoportok közül kiemelkedett a korcsai csoport (ő maga ennek a tagja volt – R.Gy.), amelynek következetesebb és helyesebb politikai vonala volt, szilárdabb harci és akciószervezettel rendelkezett.” A kommunista csoportokról elmondottakat így összegezte: „Semmit sem tettek annak érdekében, hogy megértsék és végrehajtsák a Komintern útmutatásait. Éppen ellenkezőleg, belső harcot indítottak, és amikor az ellenség országunkat pusztította, ők a korcsai csoport ellen fordultak. Mindegyikük igényt tartott a kommunista párt elnevezésre, mindegyikük a többi csoport fölé akart helyezkedni, és azt kívánta, hogy a többiek fogadják el az ő álláspontját. Elvtelen harc volt ez. Időnként röpiratokat adtak ki, amelyek téves politikai nézeteket hirdettek,

- azt hirdették, hogy 'a harc a szovjet Albániáért folyik, a kommunista Albániáért, az Albán Vörös Hadsereg megteremtéséért'. Általános felkelésre szólították fel a népet akkor, amikor a csoportoknak csak igen gyenge kapcsolatai voltak a tömegekkel, s amikor a felkelés egyáltalában nem volt előkészítve." Enver Hodzsa, i. m. 38–48.
7. *Storia...*, 62.
8. *Uo.* 53–55.
9. J. Atanaszova, i. m. 74.
10. *Storia...*, 76–78.
11. Az albán párttörténet héttagú ideiglenes vezetéséről ír, de közülük csak Enver Hodzsa és az 1942-ben hősi halált halt Qemal Stafa nevét említi. Vladimir Dedijer: „Jugoszláv-albán kapcsolatok (1939–1948)” Novi Sad, 1950. című könyve 11 tagú ideiglenes Központi Bizottságot sorol fel, akik közül – Hodzsa és Stafa kivételével – később mindenkit „árulóként” elítéltek.
12. Enver Hodzsa kezdeti tevékenységéről l. *Storia* 74–75.
13. *Uo.*
14. *EnverHodzsa*: Izbrannuje proizvegyenyijá. I. kötet, Tirana 1974. 97–100.
A könyv lábjegyzete szerint a Komintern fentebb ismertetett direktíváiról van szó.
15. Tudjuk, hogy később az e pártértekezleten résztvevő vezetőket is súlyos bírálatok érték. Ez a beszéd is tükrözi az albán vezető szubjektív szemléletét: a jelen mindig nagyon szép, a jövő még szebb, de a múltban *mások* súlyos hibákat követtek el.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM

(Válogatás 1980 második félév külföldi folyóirataiból)

AESC	Annales ESC (Paris)
AHR	The American Historical Review (Washington)
AHRF	Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AI	Anale de Istorie (Bucuresti)
AS	Archiv für Socialgeschichte (Bonn)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
C	Crisa
CASS	Canadian – American Slavic Studies (Pittsburgh)
ČČH	Československý Časopis Historický (Praha)
CSSH	Comparative Studies in Society and History (London)
EEQ	East European Quarterly (Univ. of Colorado)
EHR	The English Historical Review (Edinburgh)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)
HJ	Historisches Jahrbuch (München)
HS	Historické Štúdie (Bratislava)
HT	History and Theory
HZ	Historische Zeitschrift (München)
IP	Isztoriceszki Pregled (Szófia)
ISzSzSzR	Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JfW	Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
JGO	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Berlin)
JMH	The Journal of Modern History (Chicago)
MA	Le Moyen Age (Bruxelles)
MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
NLR	New Left Review (London)
NNI	Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS	Nouva Rivista Storica (Róma)
PW	Z Pola Walki (Warszawa)
QS	Quaderni Storici (Ancona)
R	Review (New York at Binghampton)
RES—EE	Revue des Etudes Sud—Est Européennes
RH	Revue Historique (Paris)

RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RI	Revista de Istorie (Bucuresti)
RSI	Rivista Storica Italiana (Nápoly)
Sp	Speculum (Cambridge)
SCo	Storia Contemporanea (Bologna)
SH	Sborník Historický (Praha)
SR	Slavic Review (The Ohio State University)
SSt	Studi Storici (Bologna)
SzSz	Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI	Voproszű Isztorii (Moszkva)
VMU	Vesztnik Moszkovszkogo Universzitetu (Moszkva)
ZfG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZfO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg/Lahn)

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

PETRE AURELIAN: Dix années de recherches au sujet des problèmes de la continuité. (A kontinuitás elméletével kapcsolatos kutatások az utóbbi 10 évben.)

RES-EE, 1980:3. 437-443.

Az 1970-1979 között ebben a tárgykörben megjelent tanulmányok számbavétele.

BUCHARD, C.B.: Remarques méthodologiques sur l'emploi de la statistique dans la démographie médiévale. (Módszertani megjegyzések a statisztika használatához a középkori demográfiai kutatásokban.)

MA, t.86. 1980: 3-4. 421-438.

R. Fossier Picardia 1075-1300 közötti demográfiájával kapcsolatos kalkulációs módszerei - a kvalitatív jellegű források felhasználása.

CONFANCESCO, D.: Appunti per un'analisi del mito romano nell'ideologia fascista. (Szempontok a római mítosz analíziséhez a fasiszta ideológiában.)

SCo, t.11. 1980:3. 383-412.

A jelen problémáitól idegen római mítosz hatékonyságának problémája, politikai funkciója.

GRANATA, I.: Storia nazionale e storia locale: alcune considerazioni sulla problematica del fascismo delle origini 1919-1922. (Nemzeti történet és helytörténet: néhány szempont a fasiszmus problematikájához kezdetei óta. 1919-1922.)

SCo, t.11. 1980:3. 503-544.

Új szempontok a fasiszmus történetének felvázolásához a legújabb helytörténeti tanulmányok felhasználásával.

- HARDING, A.:** Political liberty in the Middle Ages. (Politikai szabadság a középkorban.)
Sp, t.55. 1980:3. 423–443.
A középkor „szabadság” terminusának politikai szabadságként való értelmezése – a fogalom tartalmi meghatározása.
- HEITZ, G. – VÖGLER, G.:** Agrarfrage, bäuerlicher Klassenkampf und bürgerliche Revolution in der Übergangsepoche vom Feudalismus zum Kapitalismus. (Agrárkérdés, paraszti osztályharc és polgári forradalom a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.)
ZfG, 28. 1980:11. 1060–1078.
A szerzőpár négy aspektust állít cikke középpontjába: – a korszak, az agrárkérdés és az eredeti tőkefelhalmozódás összefüggése; – az agrárproblémák és a paraszti osztályharcok helye a forradalmakban; – a német fejlődés néhány specifikuma; – a fő fejlődési tendenciák megvilágítása azokon a területeken, ahol a 18. sz. végéig nem zajlott le polgári forradalom.
- KAIN, J. Ph.:** Marx's dialectic method. (Marx dialektikus módszere)
HT, t.19. 1980:3. 294–312.
Marx filozófiájának fejlődési fázisai, – gondolatmenetének lényegi törésmentessége.
- KOSSOK, M.:** Bemerkungen zum Verhältnis von Agrarstruktur, Agrarbewegung und bürgerlichem Revolutionszyklus. (Megjegyzések az agrárstruktúra, az agrármozgalom és a polgári forradalmi ciklus viszonyához.)
ZfG, 28. 1980:11. 1039–1059.
1979 októberében rendezte az Újkori Összehasonlító Forradalomtörténeti Kutatócsoport III. Nemzetközi Kollokviumát. Témája: a „Paraszti osztályelemek a polgári forradalmi ciklusban” volt. E cikk a kollokvium bevezető előadásaként hangzott el. Ebben az elméleti írásban a szerző a paraszti elemek funkcióját és történelmi helyét mutatja be.
- KUDRNA, J.:** K problematice historické periodizace. (Adalék a történelmi periodizáció kérdéséhez.)
HČ, 28. 1980:3. 418–428.
Egyetemes történelem; a kapitalizmus korszaka periodizációjáról.
- LEFEBVRE, H.:** Marxism Exploded (Megdöntött marxizmus)
R, 4. 1980:1. 19–32.
A szerző a marxista ideológia terjedésének okait kutatja. Véleménye szerint a marxizmus érvényesülését az teszi lehetővé, hogy az elmélet az analízis és a politikai kritícizmus síkján a totalitarizmusban újratermelődik.
- LEVINE, A. – WRIGHT, E.O.:** Rationality and Class Struggle (Racionalitás és az osztályharc.)
NLR, 123. 1980:szept.–okt. 47–68.

A szerző azt az álláspontot képviseli, hogy a húszadik századi nyugati marxista eszmék a kommunista pártok által képviselt hivatalos marxizmus eszméitől eltérnek, és ellentmondanak Marx egyes téziseinek is.

ROBINSON, C.: Notes Toward a „Native” Theory of History (Jegyzetek a „bennszülött” történelemelméletről)

R, 4. 1980:1. 45–78.

A cikk a fejletlenebb civilizációk társadalomtörténetének hamis interpretációit veszi célba. Az elnyomott osztályok, etnikai csoportok ill. civilizációk történelmi igazát az elnyomó réteg saját ízlése szerint formálja át. A szerző példaként mutatja be az angolok skóciai gyarmatosítását.

SCHLÖGL, W.: Zum Problem des Identitätsnachweises in mittelalterlichen Handschriften. (A személyazonosság bizonyításának problémájához a középkori kéziratoknál.)

HJ, 100. 1980. 131–162.

A szerző a paleografikus és a bírósági írásösszehasonlítás módszereit mutatja be.

NATOLI, C.: Alcuni considerazioni in tema di marxismo e „crollo” del capitalismo. (A marxizmus és a kapitalizmus „összeomlása” témájának néhány szempontja.)

SCo, t.11. 1980:3. 545–558.

A kérdés körül kialakult vita. Az utolsó tíz év historiográfiája.

DI SIMPLICIO, O.: Rivolte e transizione. (Forradalmak és átmenet.)

SSt, t.21. 1980:3. 527–539.

A 16–17. sz.-i európai felkelések közös vonásai – a kapitalizmus kezdeteivel bekövetkező gazdasági-társadalmi változások átalakító hatása a forradalmi mozgalmak dinamizmusára.

VILLARI, R.: Storici americani e ribelli europei. (Amerikai történészek és európai lázadók.)

SSt, 21. 1981:3. 487–502.

A 17. sz. válságával kapcsolatos történelevita főbb állomásai, eredményei.

HISTORIOGRÁFIA

BOBROVA, Sz.P.: Voproszju szocial’no-ékonomiczeszkoj isztorii szrednevekovoj Bolgarii v oszvescsenii Dimitra Blagoeva (A középkori Bulgária szociális és gazdaságtörténete D. Blagojev megvilágításában.)

Sz.Sz., 1980:5. 64–73.

Historiográfiai elemzés Blagojev, a neves bolgár marxista történész középkori Bolgár állam történetéről alkotott koncepciójáról. A polgári történészek koncepcióinak elemzése e témában.

- BUUCK, R.: Zu Rolle und Funktion der Ranke-Gesellschaft in der Geschichtsschreibung der BRD. (A Ranke Társaság szerepéhez és funkciójához az NSZK történetírásában.)
ZfG, 28. 1980:3. 223–234.
Az 1950-ben alapított – konzervatív történelemfelfogást képviselő – Ranke Társaság bemutatása.
- LA CAPRA, D.: Rethinking intellectual history and reading texts. (Az intellektuális történelem újragondolása és a szövegolvasás.)
HT, t.19. 1980:3. 245–276.
Az intellektuális történelem értelmezése: A szövegek fogalma. Az intellektuális történetírás lehetséges céljai.
- DOGLIO, M.: La „Nuova Rivista Storica” e la storiografia del Novecento (1917–1945). (A Nuova Rivista Storica és a 20. sz. historiográfiája. 1917–1945).
NRS, t.64. 1980:3–4. 334–377.
A Nuova Rivista Storica helye, szerepe a két háború közötti olasz historiográfiában.
- FRYDE, E.: The beginning of Italian humanist historiography: the „New Cicero” of Leonardo Bruni. (Az olasz humanista historiográfia kezdetei: L.Bruni „Új Cicero”-ja.)
EHR, t.95. 1980.júl. 533–552.
Plutarchoson alapuló Cicero-életrajzának kritikai vizsgálata. A 15. században élt Bruni történetírói működése.
- IRMSCHLER, K.: Zum „historisch-sozialwissenschaftlichen” Konzept einer bürgerlichen Gesellschaftsgeschichte in der Historiographie der BRD. (Egy polgári társadalomtörténet „történelmi-társadalomtudományi” koncepciójához az NSZK történetírásában.)
ZfG, 28. 1980:12. 1135–1147.
A cikk bemutatja a modern polgári társadalomtörténetírást az NSZK-ban és egyben kritika alá is vonja e történetírói felfogást.
- KELLEY, D.R.: Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession (Johann Sleidan és a történelemkutatás, mint szakma)
JMH, 52. 1980:4. 573–598.
A szerző Johann Sleidant (1506–1556) tartja a hivatásos történelemkutatás úttörőjének. Szerinte a német származású humanista történész nemcsak a reformáció korának, hanem az egész modern történelemkutatásnak legkiválóbb művelője volt.
- KŘÍŽEK, J.: Některé problémy současného stavu naší marxistické historiografie (A mai marxista történetírásunk néhány problémája).
ČCH, 28. 1980:5. 641–647.
A CSKP 1980. márciusi plénuma foglalkozott többek között a politikai-nevelő

és ideológiai munka hatékonyságának emelése kérdésével, s a társadalomtudományok feladatával ezzel kapcsolatban. A cikk ennek alapján vizsgálja a csehszlovák történetírás utóbbi évtizedének (1969–1979) eredményeit és hiányosságait.

KÜTTLER, W. – SEEBER, G.: Forschungsprobleme der Geschichte des deutschen Bürgertums und der deutschen Bourgeoisie.

ZfG, 28. 1980:3. 203–223.

A feudális polgárság és a burzsoázia fejlődésének és struktúráinak főbb kutatási kérdései a marxista történettudományban.

LOZEK, G.: Základní otázky současné kritiky buržoazní historiografie (A polgári történetírás mai kritikájának alapvető kérdései.)

ČX, 28. 1980:6. 888–911.

Az NDK-történész áttekintést ad az utóbbi évek nyugatnémet és nyugati történetírásáról.

MANUSEVICS, A.Ja.: Novaja i novejsaja isztorija sztran Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropü v trudah szovetszkih isztorikov v period mezsdu XXV i XXVI sz"ezdami KPSzSz (A közép- és dél-kelet-európai országok új- és legújabbkori történelme a szovjet történetírásban az SzKP XXV. és XXVI. kongresszusa közötti időszakban)

NNI, 1980:6. 23–39.

A szovjet történészek kutatómunkája tükrözi azt is, hogy a Szovjetunió számára megnőtt a régió országainak a jelentősége.

MOGIL'NICKIJ, B.G.: Szovremennüj etap krizisza burzsuaznoj isztoricseszkoj nauki (A polgári történettudomány mai válsága).

VI, 1980:9. 62–77.

A szerző a történelem és a jelenidő, a történettudomány társadalmi funkciói, a történelem helye a társadalomtudományok rendszerében – kérdések köré csoportosítja a szemlét.

PESANTE, M.L.: La fina del nazionalismo nella storiografia della BRD. (A nacionalizmus megszűnése az NSZK történetírásában.)

QS, 44. 1980. 627–656.

A bismarcki korszak társadalmi elemzésének újabb irányzatai, tágabb horizontja.

POPESCU – PUȚURI, I.: Contribuția lui Constantin Dobrogeanu-Gherea la dezvoltarea socialismului științific și istoric. (C. Dobrogeanu-Gherea hozzájárulása a tudományos szocializmus fejlődéséhez.)

AI, 1980:4. 18–33.

Marx és Engels műveinek népszerűsítésén kívül a „Szocializmus az elmaradott országokban” és a „Történelem materialista koncepciója” című írásaiban ön-

álló gondolatainak is helyet adott. A korabeli szocialistákkal folytatott levelezése is értékes anyagnak számít e gondolatok feltárásában.

SOPKO, J.: Dielo Petra Revu a jeho význam pre slovenskú historiografiu (Révay Péter életműve és a szlovák történetírásban betöltött jelentősége).

HČ, 28. 1980:3. 400–417.

Révai Péter (1568–1622) élete és történetírói munkássága.

SZMOLENSZKIJ, N.I.: Problema „politiceszkjoj isztorii” v szovremennoj burzsua-znoj isztorigrafii FRG (A „politikátörténet” problémája az NSZK polgári történetírásában).

NNI, 1980:5. 158–166.

A mai nyugat-német társadalomtörténet és politikátörténet művelőinek tevékenysége, kapcsolatuk a marxista történettudománnyal.

TAFTA, L.: Les Etats balkaniques à l'époque moderne jusqu' en 1878 dans la vision de N. Iorga. (A balkáni államok modernkori története 1878-ig N. Iorga szemléletében.)

RES–EE, 1980:3. 459–473.

Románia szerepe és helye a Balkánon.

TIBENSKY, J.: Slovenská historiografia v období počiatkov slovenského národného obrodenia, 1780–1830. (A szlovák történetírás a szlovák nemzeti megújulás korszakában, 1780–1830.)

HČ, 28. 1980:4. 531–553.

A tanulmány a szlovák történetírás történetéről készülő kollektív monográfia első fejezetének a változata. A szerző a szlovák történetírás kezdeteinek és kibontakozásának ezt az 50 évet tárgyalja részletesebben.

ZUB, AI.: Viziunea si desfășurare istorică la Mihai Eminescu. (Mihai Eminescu történeti koncepciója.)

RI, t.33. 1980:6. 1099–1119.

Eminescu reflexiói a románok nemzeti koncepciójával kapcsolatban.

MUNKÁSMOZGALOM, A MOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

ARDELEANI, I.: Clasa muncitoare si organizatiile sale politice în viata social-politică a României. Partidul Social-Democrat. (A munkásosztály és politikai szervezeteinek szerepe Románia társadalmi-politikai életében. A Szociáldemokrata Párt.)

AI, 1980:4. 65–87.

A párt története 1927–1944 között.

GOLEBIOWSKI, J.W.: Ruch robotniczy jako przedmiot badan naukowych. Problemy ogólne i nowe trendy. (A munkásmozgalom mint a tudományos vizsgálatok tárgya. Általános problémák és új trendek).

PW, 23. 1980:3. 3–16.

A munkásmozgalom történetének fogalmi tisztázása, helye az egyetemes történelemben, a munkásmozgalom és a munkásosztály történetének viszonya, periodizációs kérdések, módszertani problémák, végül a munkásmozgalom történetének kapcsolata a nemzeti felszabadító és antikolonialista mozgalmak történetével.

DAVIS, M.: Why the US Working Class is Different? (Miért más az Egyesült Államok munkásosztálya?)

NLR, 123. 1983:szept.–okt. 3–46.

A szerző azt állítja, hogy a munkásosztály forradalmi szerepéről szóló klaszikus elmélet alól kivételt képez az amerikai munkásság, mely semmilyen vonatkozásban sem hasonlítható össze a nyugat-európai munkáspártok szervezettségével és konkrét történelmi szerepével. Ennek okát a szerző elsősorban az USA ipari struktúrájában és technológiai fejlettségében látja.

STEARNS, P.N.: The Effort at Continuity in Working-Class Culture (Folytonosságra való törekvés a munkásosztály kultúrájában).

JMH, 52. 1980:4. 626–655.

A szerző cikkében választ keres arra, hogy a munkásosztály kultúráját folytonosságában vagy pedig változásaiban lehet-e vizsgálni, és hogy ez a kultúra vajon ismert volt-e a munkásosztály előtt, hasznosították-e ezt az értéket a harcuk során.

WILLIAMS, R.C.: Collective Immortality: The Syndicalist Origins of Proletarian Culture, 1905–1910. (Kollektív halhatatlanság: a proletárkultúra testületi eredete, 1905–1910.)

SR, 39. 1980:3. 390–402.

A kollektivizmus ideológiáját a szerző szerint kulturális téren is népszerűsítették a bolsevikok. A leninizmus és a kollektivizmus eszméjét szembeállítva a cikk megállapítja, hogy az előbbi járult hozzá a bolsevizmus továbbéléséhez.

A NŐ-KÉRDÉS A TÖRTÉNELEMBEN

NICCOLI, O.: Menstruum quasi monstruum": parti mostrosi e tabù mestruali nel '500. (Szörnyszülöttek és a menstruációs tabu az 1500-as években.)

QS, 1980:44. 402–428.

Szörnyszülöttek fogalmazásával kapcsolatos 16. sz.-i hiedelmek kulturális-velési tényezői: továbbélésük a folklórban.

JACOBSON-SCHUTTE, A.: „Trionfo delle donne”: tematiche di rovesciamento dei ruoli nella Firenze rinascimentale. („A nők diadala”: a szerepek megfordításának tárgyköréből a renaissance Firenzében.)

QS, 1980:44. 474–496.

A szexuális szerep megfordításának társadalmi és pszichológiai funkciója – a nő uralomrajutásának ábrázolása a művészetben – az átmeneti szabadság szimbolikus értéke.

CAVALLO, S. – CERUTTI, S.: Onore femminile e controllo sociale della riproduzione in Piemonte tra Sei e Settecento. (Női becsület és a szaporodás társadalmi szabályozása a 17.–18. században.)

QS, 1980:44. 346–383.

A család és a közösség társadalmi kontrollja a nők fölött – a törvénytelen gyermekekért való felelősség nőkre háramló túlsúlya.

WERLHOF, von C.: Notes on the Relation between Sexuality and Economy (A szexualitás és a gazdaság közötti kapcsolat)

R, 4. 1980:1. 33–42.

A cikk a nők tömeges munkába állásának materiális, pszichikai és gazdasági vonatkozásait vizsgálja.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

NAROCNSICKIJ, A.L.: Grecseszkoje nacional'no-oszvoditel'noe dvizsenie i Roszszija (A görög nemzeti felszabadító mozgalom és Oroszország).

VI, 1980:12. 57–68.

Új szovjet dokumentum-kötetek és kutatási munkálatok a 19. századi orosz külpolitikáról.

KELLER, M.: Anglo-American Politics, 1900–1930., in Anglo-American Perspective: A Case Study in Comparative History (Anglo-amerikai politika 1900–1930, anglo-amerikai perspektívában: esettanulmány az összehasonlító történelemben).

CSSH, 22. 1980:3. 458–477.

A szerző az összehasonlító politikátörténet buktatóira hívja fel a figyelmet.

HEIDEKING, J.: Oberster Rat – Botschaftskonferenz – Völkerbund. Drei Formen multilateraler Diplomatie nach dem Ersten Weltkrieg. (Legfelsőbb Tanács – nagyköveti konferencia – Népszövetség. A multilaterális diplomácia három formája az első világháború után.)

HZ, 231. 1980:3. 589–630.

A nemzetközi kapcsolatok történetében a két világháború között nagy szerepet játszó 3 intézmény tevékenységének, funkcióinak bemutatása. A cikk elsősorban a 20-as évekre koncentrálna.

TOBIA, B.: Politics estera socialista e problema del fascismo durante l'epoca di Locarno. (Szocialista külpolitika és a fasizmus problémája a Locarno-időszak idején.)

SCo, t.11. 1980:4–5. 709–749.

1925–1928. között tárgyalja a kérdéskört.

RŪKALOV, V.Sz.: Francuzszkaja isztoriografija szovetszko-francuzszkih otnosenij (A francia történetírás a szovjet-francia kapcsolatokról).

VI, 1980:11. 45–57.

A különböző történetírói felfogások és változásai története attól kezdve, hogy 1924. októberében Franciaország elismerte a Szovjetuniót.

SCHREIBER, G.: Les structures stratégiques de la conduite de la guerre italo-allemande au cours de la deuxième guerre mondiale. (Az olasz-német háború vezetésének stratégiai struktúrái a II. világháborúban.)

RHDGM, 30. 1980:október. 1–32.

A német befolyás erősödése Olaszországban a 30-as évektől Mussolini és Hitler közötti ellentétek kiéleződése.

EGYETEMES TÖRTÉNET

GALTUNG, J. – HEIESTAD, T. – RUDENG, E.: On the Decline and Fall of

Empires: The Roman Empire and Western Imperialism Compared (Birodalmak hanyatlásáról és bukásáról: a Római Birodalom és a nyugati imperializmus összehasonlítása)

R, 4. 1980:1. 91–153.

A szerzők az ókori Róma példájára utalva hirdetik a kapitalista rendszer megváltoztatásának szükségszerűségét. Véleményük szerint a gazdasági krízisek következtében egymást ciklikusan követő munkanélküliség és háborúk a kapitalizmus életének mesterséges meghosszabbítását jelentik.

MALŪSEVA, D.B.: Iszlám, do nacsala XX veka (Az iszlám a 20. század elejéig).

VI, 1980:11. 97–110.

A 7. századtól korunkig kíséri figyelemmel a szerző a vallás és az iszlám-népek rövid történetét.

ANGENENDT, A.: Das geistliche Bündnis der Päpste mit den Karolingern (754–796). (A pápák egyházi szövetsége a Karolingokkal, 754–796).

HJ, 100. 1980. 1–94.

Az egyházi szövetség, vagy ahogyan ezt a pápai levelek megfogalmazzák, „a kompaternitás kegye” 754 óta összekapcsolta a pápákat és a frank királyokat. A hosszú, alapos forrásokon nyugvó tanulmány e szövetséget vizsgálja.

WOLLASCH, J.: Parenté noble et monachisme réformateur. Observations sur les „conversions” à la vie monastique aux onzième et douzième siècles. (Nemesi

rokonság és újító szerzetesség. Észrevételek a 11.–12. sz. szerzetesi élethez való „megtéréseihez.”)

RH, t.264. 1980.júl.–szept. 3–24.

Családok szerzetbe való vonulásának gyakorlata és indítékai. Hatása a belső reformok elterjedésére.

MÜNCH, E.: Bauernschaft und bäuerliche Schichten im vollentfalteten Feudalismus. (Paraszttság és paraszti rétegek a kifejlett feudalizmusban.)

JW, 1980.III. 75–86.

A szerző elméleti fejtegetései a 11.–15. századra vonatkoznak.

JACKSON, P.: The crisis in the Holy Land in 1260. (Az 1260-as szentföldi krízis.) EHR, t.95. 1980.júl. 481–513.

A latin kereszténység közelkeleti fennmaradásának realitásai a mongol-moslim összeütközés idején – az „eljátszott alkalom”, a jeruzsálemi királyság és a mongolok közti szövetség elmulasztott lehetőségének újrazivzsgálata.

SHAROT, S.: Jewish Millenarianism: A Comparison of Medieval Communities (Zsidó millenárizmus: összehasonlítás a középkori közösségek között).

CSSH, 22. 1980:3. 394–415.

A szerző arra keres választ, hogy miért reagáltak eltérően a spanyol és portugál (szefard) zsidók és a német és francia (askenáz) zsidók a világ átalakulásával kapcsolatos nézetekre a középkorban.

CARPENTER, Ch.: The Beauchamp affinity: a study of bastard feudalism at work. (A Beauchamp-kapcsolatok: tanulmány a „törvénytelen” feudalizmus érvényesüléséről.)

EHR, t.95. 1980.júl. 514–532.

A hűbértokai kötelekeknel kevésbé konkrét kapcsolatokon nyugvó, a személyi függés szálain át kialakult „másodlagos” feudalizmus szilárd társadalmi szervezetté stabilizálódott gyakorlata a 15. századi Angliában.

KRENDL, P.: Ein neuer Brief zur ersten Indienfahrt Vasco da Gamas. (Egy új levél Vasco da Gama első indiai utazásához.)

MÖSA, 33. 1980: 1–21.

1499. augusztus 26-án I. Emanuel portugál király levelet írt I. Miksa császárnak, amelyben értesíti az Indiába vezető új út felfedezéséről. A szerző a levél keletkezési körülményeit, tartalmát, jelentőségét ismerteti, és függeléként közli a levelet latin nyelven. (Lelőhely: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs.)

BALLWANZ, I.: Bauernschaft und soziale Schichten des Dorfes im Kapitalismus. (Paraszttság és a falu társadalmi rétegei a kapitalizmusban.)

JW, 1980.III. 9–24.

A szerző cikke első részében bemutatja a „paraszt” fogalmával kapcsolatos marxista és polgári nézeteket, majd elemzi a mezőgazdasági üzemek nagyság-

struktúráját a kapitalizmusban, végül a német mezőgazdaság társadalmi szerkezetét analizálja a 19–20. század fordulóján.

PIESOWICZ, K.: Lebensrhythmus und Zeitrechnung in der vorindustriellen und in der industriellen Gesellschaft. (Életritmus és időszámítás a preindusztriális és az ipari társadalomban.)

GWU, 31. 1980:8. 465–485.

A munkaidő és a szabadidő jellegének, ritmusának megváltoztatása.

PRZEWORKSI, A.: Social Democracy as a Historical Phenomenon (A szociáldemokrácia, mint történelmi jelenség).

NLR, 122. 1980.júl.–aug. 27–58.

A szerző szerint a szociáldemokrácia az egyetlen olyan baloldali politikai erő a kapitalista államokban, amely következetesen harcolja ki a munkásosztály számára kedvező reformokat.

ELWERT, G. – WONG, D.: Subistence Production and Commodity Production in the Third World (Saját fogyasztásra termelés és áruterelés a harmadik világban).

R. 3. 1980:3. 501–522.

A cikk a politikai-gazdaságtan szemszögéből próbálja felvázolni a fejlődő országokban lehetséges variánsait annak, hogyan hat az önálló termelésre a társadalmi gazdasági fejlődés.

KÖZÉP és DÉL-EURÓPA

RUSSOCKI, S.: Vznik vládního systému a způsob panování v patrimoniálních monarchiích střední Evropy. (Az uralkodó rendszer kialakulása és az uralkodás módja a közép-európai patrimoniális monarchiákban.)

ČČH, 28. 1980:3. 399–414.

Néhány megjegyzést fűz a szerző a közép- és kelet-európai feudális államok kialakulásának kérdéséhez.

CVETKOVA, B.: Harakterni cserti na oszmanskata obscesztveno ikonemicseszka sztruktura v Evropejszkija Jugoiiztok prez 15–16. v. (Az oszmán társadalmi és gazdasági struktúra jellemző vonásai Délkelet-Európában a 15–16. században.)

IP, 1980:4. 7–20.

Érdekes adalék az utóbbi években az oszmán társadalmi szisztéma körül kialakult vitához. A szerző az európai fejlődéstől eltérő vonásokat elemzi.

ROGALLA von BIEBERSTEIN, J.: Die Bedeutung der Freimaurerei für national-emanzipatorische Gesellschaften in Polen und Russland 1815–1825. (A szabadkőművesség jelentősége a nemzeti-emancipációs társaságok számára Lengyelországban és Oroszországban, 1815 és 1825 között.)

ZO, 29. 1980:4. 639–653.

A különböző – a címben jelzett időszakban keletkezett – szabadművés társaságok összetételének, célkitűzéseinek tárgyalása.

BRUN-ZEJMIS, J.: „The Russian Idea” and „The Polish Question”: Some Russian Views on the Polish Insurrection of 1830 (Az orosz idea és a lengyel kérdés, az 1830-as lengyel felkelésről vallott néhány orosz nézet.)

EEQ 14. 1980:3. 315–326.

Az 1830 novemberi lengyel felkelést leverő orosz katonai intervenciót a kor orosz értelmisége többnyire nacionalista szemüvegen keresztül ítélte meg. A cikk három orosz értelmiségi, Puskin, Čaadajev és Lunin, a lengyel-orosz viszony és az európai kapcsolatok kérdésére vonatkozó nézeteit ismerteti.

HADZSI MURAT IBRAGIMBEJLI: Vosztocsnij krizisz 70-h godov 19.v. v szovremennoj tureckoj i anglo-amerikanskzkoj burzsuznoj isztoriografii (A mai török, angol és amerikai történetírás a 19. sz. 70-es éveinek keleti válságáról).

VI, 1980:11. 19–31.

A balkáni népek nemzeti felszabadító harcának, mint a pánszláv hódítás terjedésének interpretálása.

DAMJANOV, SZ.: Problemi na indusztrialnoto razvitie na balkanskzite sztrani v kraja na 19 i nacsaloto na 20 v. (Az ipari fejlődés problémái a balkáni országokban a 19. sz. végén és a 20. sz. elején).

IP, 34. 1980:3. 42–66.

Az iparfejlődés és a nyugati tőkebehatolás elemzése statisztikai adatok alapján.

BIELASIAK, J.: Modernization and Elite Cooptation in Eastern Europe, 1954–1971 (Modernizálás és az elit kooptálása Kelet-Európában 1954 és 1971 között).

EEQ, 14. 1980:3. 345–369.

A szerző az európai szocialista országokban az 1960-as évek végén megvalósított gazdasági-társadalmi modernizálással és ennek az egész szocialista rendszer struktúrájára gyakorolt hatásával foglalkozik. Ezen belül cikkében a politikai ellenőrzést gyakorló vezetőségárda szakemberekkel való feltöltését vizsgálja, és korrelációt állapít meg a gazdasági fejlődés és a politikai rendszerbe kooptált elit jelenléte között.

ANGLIA

ELTON, C.G.: Enacting clauses and legislative initiative, 1559–71. (Klauzulák törvénybeiktatása és törvényhozó kezdeményezés 1559–71-ben.)

BIHR, t.53. 1980:nov. 183–191.

Az Erzsébet-kori parlament működéséhez.

QUINTRELL, B.W.: The making of Charles I's Book of Orders. (I. Károly „Parancsok könyvé”-nek keletkezése.)

EHR, t.95. 1980.júl. 553–572.

A Stuart-adminisztráció társadalom- és gazdaságpolitikájára rávilágító Book of Orders újravizsgálata: szerzője, keletkezésének körülményei, hatása stb. (1631).

GENTLES, I.: The sales of bishops' lands in the English Revolution, 1646–1660.

(A püspökök birtokainak eladása az angol forradalom alatt, 1646–1660.)

EHR, t.95. 1980.júl. 573–586.

Az egyházi javak konfiskációjának hatása az angliai földbirtokelosztás képeére és az államháztartás pénzügyi mérlegére – az elkobzott birtokok hasznélvezői.

PAVLOVA, T.A.: Zselezom i krov'ju. Zavoevanie Kromvelem Irlandii (Vérrel és vasal. Cromwell meghódítja Írországot).

NNI, 1980:6. 143–153.

Az 1649-ben elkezdődött eseményeket elemzi az írás.

NEMCSENKO, I.V.: Burzsuznaja isztoriografija o szootnosonii vzgljadov T.Gobbsza i anglijszkoj dejsztvitel'noszti 17. veka (Hobbes nézetei és a 17. századi angol valóság korrelációja a polgári történetírásban).

VI, 1980:9. 158–165.

A kérdésnek azt a vitáját ismerteti a szerző, amely az angol nyelvű szakirodalomban folyt az utóbbi harminc évben.

PHILLIPS, J.A.: Popular Politics in Unreformed England (Népszerű politika a reformálatlan Angliában)

JMH, 52. 1980:4. 599–625.

A cikk az angol szavazati rendszer sajátosságait mutatja be a 18–19. században. A 19. század derekán hatályba lépő reformtörvény jelentősen befolyásolta a szavazati joggal rendelkezők számát és összetételét.

SMUT, T.C.: Scotland and England: Is Dependency a Symptom or Cause of Underdevelopment? (Skócia és Anglia: A függőség, mint a fejletlenség tünete és oka.)

R, 3. 1980:4. 601–630.

A szerző szerint Skócia esetében az anyaországtól való függés nem jelentette az ország gazdasági kiszolgáltatottságát. Egyedi politikai, kulturális és demográfiai tényezők hatására a kapitalista formáció elősegítette Skócia fejlődését; a kereskedelem nem a kizsákmányolás, hanem a gazdasági növekedés eszköze lett.

STRACHEN, H.: The early Victorian army and the nineteenth-century revolution in government. (A kora Victoria-kori hadsereg és a 19. sz.-i forradalom a kormányzásban.)

EHR, t.95. 1980.júl. 782–809.

Hadseregreform és a hadügyi tárca helye a költségvetésben.

NEWBOULD, D.C.: Whiggery and the dilemma of reform: liberals, radicals and the Melbourne administration, 1835–9. (Whig magatartás és a reformok dilemmája: liberálisok, radikálisok és a Melbourne-kormány 1835–9-ben.)
BIHR, t.53. 1980:nov. 229–241.
Új szempontok. Kora-viktoriánus angol belpolitika a historiográfiában.

MANCINI, M.: La politica internazionale del laborismo inglese nella seconda metà degli anni trenta (marzo 1936 – settembre 1939.) (Az angol munkáspárt nemzetközi politikája a harmincas évek második felében.)
SCo, t.11. 1980:4–5. 747–858.
Az angol munkáspárt állásfoglalása a versaillesi béke revíziója, a német kérdés és a faszizmus megerősödése problémáival kapcsolatban.

AUSZTRIA

HEINDL, W.: Aspekte der Ehescheidung in Wien um 1900. Grenzen und Möglichkeiten der Erforschung des Problems. (A válás aspektusai Bécsben 1900 körül. A probléma kutatásának lehetőségei és korlátai.)
MÖSA, 33. 1980. 218–246.

A tanulmány célja azoknak a lehetőségeknek és korlátoknak a megvilágítása, amelyeket a történelmi kutatás által eddig fel nem használt forrásanyag nyújt a társadalom- és mentalitástörténet számára ebben az érdekes és eddig kevésbé kutatott témakörben.

LOEW, R.: The Politics of the Austrian „Miracle” (Az osztrák „csoda” politikája).
NLR, 123. 1980:szept.–okt. 69–79.

A cikk a szociáldemokrata parlamenti többség vezetésével az 1970-es években megvalósított osztrák gazdasági virágzás körülményeit vizsgálja.

BULGÁRIA

GENCSEV, N.: B'lgarszko kulturno V'zrazdane (A bolgár kultúrális reneszánsz)
IP, 1980:5. 3–20
A 18–19. sz.-i bolgár szellemi megújulás sajátosságai, főbb vonásai.

CSEHSZLOVÁKIA

ŽEMLIČKA, J.: Bezdězsko – „královské území” Přemysla Otokara II. (Bezděz vidéki – II. Přemysl Otokar „királyi területe”).
ČCH, 28. 1980:5. 726–751.
A cikk azokat az okokat elemzi, amelyek a cseh királyt uralkodásának utolsó 15 évében (1263–78 között) egy erős királyi uradalom kiépítésére készítették,

vagyis elmősorban a király belpolitikai törekvéseit, gazdasági és politikai céljait és eredményeit tárja fel.

RATKOŠ, P.: Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Szlovánska (A vlach-jogon alapuló telepítés problematikája Szlovákia területén).
HS, 24. köt. 1980. 181–224.

A tanulmány átfogó képet ad a vlach (oláh, rutén) telepítés szlovákiai történetéről (13–17. sz.), annak társadalmi, gazdasági és politikai hátteréről.

HOFMANN, G.: Snahy o sjednocení měř a vah v Čechách do r. 1765 (A súly- és mértékegységek egységesítésére irányuló törekvések Csehországban 1765-ig.)
SH, 27. 1980. 5–44.

VOZÁR, J.: Národnostné zápasy v stredoslovenských mestách a slovenské národné povedomie od. 16. do polovice 18. storočia (Nemzetiségi küzdelmek a közép-szlovákiai városokban és a szlovák nemzeti tudat a 16. századtól a 18. sz. közepéig.)
HC, 28. 1980:4. 554–577.

Elsősorban a bányavárosok szlovák, ill. német nemzetiségű lakossága küzdelmeit kíséri figyelemmel a szlovákiai városok elszlovákosodásának kezdeti szakaszától a szlovák nemzeti megújulás kezdetéig.

PÁNEK, J.: Zápas o charakter české stavovské opozice a sněm roku 1575 (A cseh rendi ellenzék jellegéért folytatott küzdelem és az 1575-ös országgyűlés).
ČCH, 28. 1980:6. 863–887.

A cikk lényegében a 16. sz. utolsó negyede és a 17. sz. első évtizede, vagyis közvetlenül az 1620 előtti cseh társadalom politikai fejlődéséről nyújt képet; kísérletet tesz a Fehér-hegyi csata előtti cseh történelem kulcsfontosságú eseményei, a Habsburg uralkodók és a cseh rendi ellenzék közötti viszony új értelmezésére, a cseh rendi ellenzék struktúrájának és politikai programjának értékelésére.

ČORNOJ, P. – FELCMAN, O.: Rozvrstvení feudální řídy v severovýchodních Čechách v letech 1603–1656 (A feudális osztály rétegződése Észak-Kelet Csehországban 1603–1656-ban).
ČCH, 28. 1980:4. 559–589.

A statisztikai módszer segítségével a szerzőpáros azokat a változásokat követi nyomon, amelyek a 17. sz. első felében Észak-Kelet Csehországban a feudális osztályon belül végbementek, de a nemességen kívül az uralkodó, a városok és az egyház problémáit is vizsgálják, amennyiben azok mint feudális hatóságok léptek fel. Számos táblázat, kimutatás nagyon sok értékes statisztikai adattal szolgál.

VADKERTYOVÁ, K.: Mlynský priemysel na východnom Slovensku v rokoch 1848–1918. (A kelet-szlovákiai malomipar 1848–1918-ban.)
NO, 22. 1980. 45–72.

A cikk a kelet-szlovákiai malomipar fejlődése három alapvető korszakát mutatja be; az 1848–66, 1867–1884, ill. az 1884–1914 között bekövetkezett nagyarányú műszaki és gazdasági változások gazdasági-kereskedelmi kihatásait és folyamatát vizsgálja.

MAĎARIČOVÁ, A.: Revolúčne robotnícke hnutie v Bratislave 1929–1933 (A pozsonyi forradalmi munkásmozgalom 1929–1933-ban).

ČCH, 28. 1980:5. 703–725.

A cikk a nagy világgazdasági válság időszaka pozsonyi forradalmi munkásmozgalmának alapvető kérdéseivel foglalkozik; részletes képet kapunk a főváros gazdasági fejlődéséről (főleg a 30-as évek első feléről), a munkásosztály forradalmi mozgalma alakulására gyakorolt hatásáról; a cikk nagyobb része azokról az erőfeszítésekről tájékoztat, amelyet a kommunisták a CsKP V. kongresszusa (1929. febr.) határozataiért, valamint a dolgozóknak a tőke elleni egységes fellépésének megvalósításáért tettek.

MELICHAR, V.: Závěrečné období 2. světové války v Evropě (A 2. világháború befejező szakasza Európában).

ČCH, 28. 1980:4. 481–508.

A cikk 1945. máj. 9-ig külön tárgyalja a szovjet hadseregnek, ill. az angol-amerikai hadseregnek a szovjet ill. az utóbbinak a nyugati fronton kifejtett hadműveleti tevékenységét. Részletesebben Berlin elestével és a májusi csehszlovák felkeléssel foglalkozik.

FRANCIAORSZÁG

EHLERS, J.: Elemente mittelalterlicher Nationsbildung in Frankreich (10.–13. Jahrhundert). (A középkori nemzet kialakulásának elemei Franciaországban, 10–13. század.)

HZ, 231. 1980:3. 565–588.

„A francia klasszikus középkorban sem létezett még a nemzet önálló és átfogó elmélete, hanem csak a nemzet kialakulásának erőteljesen kifejlődött elemei voltak meg, amelyek a 13. század végéig nem juthattak el a fogalmi szintézisig és az általános tudatot nem jellemezheték megfelelően” – írja befejezésül cikkében a szerző.

HALLAM, E.M.: The King and the Princes in 11-th century France. (A király és a hercegek a 11. századi Franciaországban.)

BIHR, t.53. 1980:nov. 143–156

A feudális társadalom tagolódása, a szoros hierarchikus rend érvényesülése a Capet-korszakban.

RANUM, O.: Courtesy, Absolutism, and the Rise of the French State, 1630–1660 (Udvari modor, abszolutizmus és a Francia Állam felemelkedése, 1630–1660).

JMH, 52. 1980:3. 426–451.

A szerző véleménye szerint a francia etikett egészében, egyes szabályai pedig különösen alkalmasak voltak arra, hogy a tartományi nemesség presztizsét csökkentve a központi hatalmat erősítsék. A szociológiai jellegű tanulmány ezt példákkal támasztja alá.

GOULEMOT, J-M.: Démons, merveilles et philosophie à l'Age classique. (Démonok, csodák és a filozófia a klasszikus korban.)

AESC, 35. 1980:6. 1223–1251.

Az irracionális gondolkodás kritikája Franciaországban a 18. sz.-i filozófusok műveiben, elsősorban az Enciklopédiában.

Di RIENZO, E.: Politica e istituzioni culturali in Francia tra ancien régime e rivoluzione. (Politika és kulturális intézmények Franciaországban az ancien régime és a forradalom között.)

SSt, t.21. 1980:3. 565–594.

Az intellektuális élet bürokratikus-adminisztrációs struktúrája a tárgyalt korszakban a forradalom új kultúrpolitikája.

KENNEDY, M.: Les clubs des Jacobins et la presse sous l'Assemblée nationale, 1789–1791. (A jakobinus klubok és a sajtó a nemzetgyűlés korszakában, 1789–1791.)

RH, t. 264. 1980: júl.–szept. 49–64.

Áttekintés a korszakban megjelent újságok profiljáról, példányszámáról, népszerűségük felmérése az országban szétszórott mintegy 60 jakobinus klub körében.

SPRIGATH, G.: Sur le vandalisme révolutionnaire. (A forradalmi vandalizmusról.)

AHRF, 52. 1980:4. 510–535.

A nép spontán kitéréseit igénylő korabeli ideológiák és ezek kritikáinak elemzése a nagy Francia Forradalomra vonatkozóan.

LEMARCHAND, G.: La féodalité et la Révolution: seigneurie et communauté paysanne. (Hűbériség és forradalom: földesúri uradalom és parasztközösség.)

AHRF, 52. 1980:4. 536–558.

A vidéki paraszti forradalmi mozgalmak Franciaország déli részein 1790 és 1799 között.

MARTIN, J-C.: Le commercant, la faillite et l'historien. (A kereskedő, a csőd és a történész).

AESC, 35. 1980:6. 1251–1268.

A bejelentett csődök elemzése gazdaság és társadalomtörténeti szempontból a franciaországi Niort városban a 19. sz. első felére vonatkozóan.

MITCHELL, A.: The Xenophobic Style: French Counterespionage and the

Emergence of the Dreyfus Affair (Idegengyűlölet: Francia keresztkémkedés és a Dreyfus ügy felmerülése).

JMH, 52. 1980:3. 414–425.

A cikk a 19. sz. végén a francia haseregben szolgáló Alfred Dreyfus kémkedési perével foglalkozik. A szerző szerint a Dreyfus-ügy létrejöttét az idegengyűlölet tette lehetővé, a faji okok az ügy kezdetekor nem játszottak szerepet.

LENGYELORSZÁG

WOJTYSKA, H.D.: Zur Entstehung und Organisation der polnischen Nuntiatür bis 1572. (A lengyel nunciatura keletkezéséhez és szervezetéhez 1572-ig.)

MÖS, 33. 1980. 58–76.

A szerző a lengyelországi nunciatura keletkezési körülményeinek megvilágítása mellett érinti a nunciatura és a török kérdés összefüggését, a nunciatura végleges kialakulásának okait, hatását a lengyel országreformra, viszonyát a lengyel országgyűléshez és végül ismerteti a nunciatura szervezetét.

BRODSKY, D.: Witold Gombrowicz and the „Polish October” (Witold Gombrowicz és a „lengyel október”).

SR, 39. 1980:3. 459–475.

A cikk azt a hatást vizsgálja, amelyet az 1956-os új lengyel kormány berendezése gyakorolt a háború utáni lengyel emigrációs irodalom avantgardista képviselőjének Witold Gombrowicz-nak megítélésére.

MAGYARORSZÁG

KARTOUS, P.: Habsbursko-jagelovské dvojvládíe v Uhorsku v rokoch 1440–1444. (Začiatky Jiskrovej vojenskej činnosti na území Slovenska.) [A Habsburg-Jagelló kettőshatalom Magyarországon 1440–1444 között. (Giskra katonai tevékenységének kezdete a szlovákiai területen)].

HS, 1980. 24. 225–263.

A két dinasztia között megindult katonai-politikai küzdelem első szakaszáról, ennek politikai, gazdasági és társadalmi körülményeiről, szlovákiának a korabeli Magyarország politikai életében betöltött különleges szerepéről tájékoztat a cikk kiadott és még kiadatlan levéltári anyagok és irodalom alapján.

KOPČAN, V.: Osmanské zákonníky ostrihonského, novohradského, sečianského a fil’ akovského sandžaku zo 16. storočia (A 16. századi esztergomi, nógrádi, szécsényi és füleki oszmán törvénykönyvek).

HS, 1980. 24. 267–286.

HORVÁTH, P.: Slovenská národnosť v 16. a 17. storočí (Szlovák nemzetiség a 16–17. században).

HČ, 28. 1980:3. 364–380.

A cikk nem a kérdés végleges megoldására vállalkozik, hanem a szlovák nemzet fejlődése szempontjából néhány alapvető kérdés tisztázására vállalkozik csak, mint amilyen pl. a szlovák nyelv fejlődésének, a szlovák nemzeti öntudat kialakulásának, a szlovák területi és etnikai egység formálódásának a kérdése.

ČIČAJ, V.: Ku kultúrnym pomerom Kremnice v 16–18. storočí (Adalék Körömbánya 16–18. századi kulturális viszonyaihoz).

HS, 24. köt. 1980. 163–180.

A cikk áttekintést ad a körömbányai magánkönyvtárakról (a könyvek számáról, nyelvi összetételéről) a könyvtárak téma-szerinti megoszlásáról, a könyvtulajdonosok társadalmi megoszlásáról, de rövid áttekintést ad a körömbányai polgárok képgyűjteményeiről is.

MAREČKOVÁ, M.: Sezonalita prešovského a bardějovského obchodu v prvé polovine 17. stolecí. (Az eperjesi és a bártfai kereskedelem szezon-jellege a 17. sz. első felében.)

NO, 22. köt. 1980. 73–82.

Az eperjesi kereskedők 1617-es, ill. a bártfaiak 1608 és 1617-ből fennmaradt harmincad könyvei alapján a cikk a két város elsősorban a nyári és koraőszi hónapokra korlátozódó kereskedelméről tájékoztat; Eperjes kereskedelmének fontos szerepe volt a közép-európai kereskedelemben is, Bártfa viszont helyi és belföldi kereskedelemben játszott szerepet.

ŠPIESZ, A.: Slováci a ich hospodársko-sociálne postavenie v Uhorsku v 18. storočí (A szlovákok és gazdasági-társadalmi helyzetük a 18. századi Magyarországon.)

HČ, 28. 1980:3. 381–399.

A cikk a 18. századi Magyarországon élő nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődéséről elsősorban a szlovák nemzetiség szempontjából nézve ad áttekintést, kiemelve, hogy a többi magyarországi nemzetiséghez képest a szlovák lakosság (és a burgenlandi német nemzetiség) jobb gazdasági és társadalmi viszonyok között élt.

GORUN, G.: Aspecte ale luptei cetătenilor din Oradea pentru autonomia orasului. 1. (A nagyváradai polgárok harca a város autonomiájáért.)

C, 1980. 85–105.

Adalékok a város 18. századi történetéhez.

FLEISZ, I.: Aspecte ale vietii economice din Bihor între 1880–1917. (A bihari gazdasági életről 1880–1917 között.)

C, 1980, 617–633.

A nagyváradai üzemek és gyárak, valamint a munkásság számának növekedése a jelzett időszakban.

VANTUCH, A.: Cesta k tereziánskym reformám a boje o ich charakter. (Út a Mária-Terézia-korabeli iskolai reformok felé és a reformok jellegéért folytatott küzdelem).

HŠ, 1980. 24. köt. 147–161

A cikk a Ratio Educationis előzményeit és hatását vizsgálja.

ŠIMONČIČ, J.: Hnutie uhorských jakobínov a Slovensko (A magyar jakobinusok mozgalma és Szlovákia).

HŠ, 1980. 24. köt. 117–145.

Elsősorban a magyar jakobinusoknak a föderatív köztársaság létrehozására vonatkozó nézeteit elemzi, valamint Martinovics és Hajnóczy kapcsolatait a haladó szlovák értelmiségi személyekkel.

DANGL, V.: Rast militarizmu v Uhorsku v období balkánskych vojen (A militarizmus fokozása Magyarországon a balkáni háborúk idején).

ČČH, 28. 1980:3. 377–398.

A cikk tulajdonképpen az 1912–13-as évek Balkánnal összefüggő nemzetközi politikai fejleményeiről, ill. az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájáról ad áttekintést.

STEJNBERG, V.A.: Iz isztorii imperialisztičeszkoj intervencii protiv Szovetszkaj Vengrii (A Magyar Tanácsköztársaság elleni imperialista intervenció történetéből)

NNI, 1980:6. 40–46.

A British Museum Kézirattárának három olyan dokumentumát elemzi a lett akadémikus, amelyek a nyugati nagyhatalmak valóságos álláspontját tükrözik 1919 júniusából.

MIHOC, B.: Aplicarea reformei agrare din 1921 în orasul Oradea. (Az 1921-es agrár-reform megvalósulása Nagyváradon.)

C, 1980, 653–678.

A földreform kivitelezésének elemzését a földhözjuttatottak névsora egészíti ki.

SUNDHAUSEN, H.: Die Vorbereitung der sozialistischen Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung in Ungarn 1945–1948. (A szocialista gazdasági- és társadalmi rend előkészítése Magyarországon 1945 és 1948 között.)

JGO, 28. 1980:4. 547–589.

A szerző először az újjáépítési szakasz politikai kereteit veszi szemügyre, melyben ismerteti a különböző politikai pártokat, ezek egymáshoz való viszonyát. A második fejezetben a Szovjetunió hatását elemzi, végül a harmadik fejezetben a legfontosabb belpolitikai intézkedéseket – földreform, államosítások, hároméves terv – mutatja be és értékeli.

NÉMETORSZÁG

BAHR, E. – DUNSDORFS, E.: Die preussischen Güter des Erik Oxenstierna. (Erik Oxenstierna porosz birtokai.)

ZfO, 29. 1980:4. 615–638.

E.O. (1624–1656) svéd államférfi, 1654-ben apja utódként kancellár lett, 1655-ben X. Károly király Poroszország kormányzójává nevezte ki. A cikk Oxenstierna poroszországi birtokainak megszerzésével és birtokosuk halála utáni sorsával foglalkozik.

ROBEL, G.: Der Wandel des deutschen Sibirienbildes im 18. Jahrhundert (A Szibériáról alkotott kép megváltozása a 18. századi Németországban)

CASS, 14. 1980:3. 40–426.

A cikk azt vizsgálja, hogy Szibéria földrajzi fekvéséről, pontos méreteiről kialakult helytelen kép mennyiben vezethető vissza a természettudományok relatív fejletlenségére, a Nagy Péter féle udvar tájékoztatási politikájára illetőleg egyéb tényezőkre.

BLEIBER, H. – SCHMIDT, W.: Die deutschen Bauernbewegungen im Spannungsfeld zwischen Reform und Revolution während der bürgerlichen Umwälzung 1789 bis 1871. (A német parasztmozgalmak reform és forradalom erőterében a polgári átalakulás alatt 1789-től 1871-ig.)

ZfG, 28. 1980:11. 1079–1095.

Nagyobb paraszti forradalmi mozgalmak Németország történetének jelzett időszakában 3 periódusban jelentkeztek: 1789–1815, a 19. sz. 30-as éveinek kezdete, 1848/49-es forradalom. A következő kérdések állnak középpontban: milyen súlya volt a paraszti elemeknek a polgári forradalomban? Milyen következményekkel járt a parasztság forradalmi magatartására nézve a reformer megoldás, a „porosz utas” politika.

BADE, K.J.: Massenwanderung und Arbeitsmarkt im deutschen Nordosten von 1880 bis zum Ersten Weltkrieg. Überseeische Auswanderung, interne Abwanderung und kontinentale Zuwanderung. (Tömeges vándorlás és munkaerőpiac Északkelet-Németországban 1880-tól az első világháborúig. Tengerentúli kivándorlás, belső költözés és kontinentális bevándorlás.)

AfS, 20. 1980. 265–324.

A cikk tárgya a mezőgazdasági munkaerőpiac alakulásának története, amelyből a szerző az Amerikába való kivándorlást, a belső kelet-nyugati irányú távolsági és a transznacionális időszaki vándorlást emeli ki. Vizsgálja a mozgási formákat és a fejlődési tendenciákat, a meghatározó társadalmi-gazdasági tendenciákat, a meghatározó társadalmi-gazdasági tényezőket és a csoportspecifikus motivációkat.

LANGEWIESCHE, D.: Republik, konstitutionelle Monarchie und „soziale Frage”. Grundprobleme der deutschen Revolution von 1848/49. (Közértárság, alkotmányos monarchia és „társadalmi kérdés”. Az 1848–49-es német forradalom alapproblémái.)

HZ, 230. 1980:3. 529–548.

A forradalmat a modernizálás külön esetének is tekinthetjük, ami a szerző szerint érvényes a német forradalomra is. A modernizálási kutatások szerint az 1848/49-es forradalom három modernizálási krízisre adott választ: a nemzeti

egységére, a legitimációra és a participációra. A szerző ezeket elemzi. Utal az NDK-beli kutatásokra is.

PETZINA, D.: Gewerkschaften und Monopolfrage vor und während der Weimarer Republik. (A szakszervezetek és a monopóliumok kérdése a weimari köztársaság előtt és alatt).

AS, 20. 1980. 195–218.

A szerző azt a kérdést vizsgálja, hogy a gazdasági koncentráció és az ezzel szükségképpen együttjáró hatalmi koncentráció folyamata hogyan tükröződik a szakszervezeti politikában.

KÁRNÝ, M.: „Kruh přátel říšského vůdce SS” (Přispěvek k výzkumu vztahu nemecké monopolistické oligarchie a SS) („Az SS birodalmi vezér baráti köre”. Adalék a német monopol-oligarchia és az SS kapcsolatának vizsgálatához.)

ČCH, 28. 1980:5. 669–702.

Egy nagyobb lélegzetű tanulmány rövidített változata; áttekinti a témára vonatkozó eddigi kutatások eredményeit, és fehér foltjait, s célja a Freundeskreis Himmler története alapvető kérdéseinek tisztázásához hozzájárulni.

LEHMANN, J.: Faschistische Agrarpolitik im zweiten Weltkrieg. Zur Konzeption von Herbert Backe. (Fasiszta agrárpolitika a második világháborúban. Herbert Backe koncepciójához.)

ZG, 28. 1980:10. 948-957.

Herbert Backe (született 1896-ban, Batumi-ban) 1936-tól, a második négyéves terv meghirdetésétől kezdve jelentős befolyással bírt a fasiszta agrárpolitika alakulására. A szerző Backe koncepcióját és tevékenységét vizsgálja fel.

VOLKMANN, H-E.: L'importance économique de la Lorraine pour le IIIe Reich. (Lotaringia gazdasági jelentősége a III. Birodalom számára.)

RHDGM, 30. 1980:okt. 69–93.

A lotaringiai fémipar szerepe a III. Birodalom gazdasági struktúrájában, termelési és technológiai szintje a 40-es évek elején.

THIES, J.: Peut-on qualifier Hitler de „dictateur faible”? Essai d'analyse des thèmes de la politique extérieure nationale-socialiste. (Lehet-e Hitlert „gyenge diktátornak” nevezni? A nemzeti szocialista külpolitika tételeinek elemzési kísérlete.)

RHDGM, 30. 1980:okt. 33–48.

Hitler szerepe a nemzeti szocialista külpolitika alakításában.

GROEHLER, O. – SCHUMANN, W.: Zu den Bündnisbeziehungen des faschistischen Deutschlands im zweiten Weltkrieg. (A fasiszta Németország szövetségi kapcsolataihoz a második világháborúban.)

ZfG, 28. 1980:7. 624–639.

A fasiszta Németország katonai, gazdasági, politikai viszonya szövetségeseihez, e viszony változásai a háború folyamán.

NÉMET DEMOKRATIKUS KÖZTÁRSASÁG

HONECKER, E.: In der DDR wird die historische Leistung Martin Luthers bewahrt. (Az NDK-ban megőrizük Luther Márton történelmi teljesítményét.)

ZfG, 28. 1980:10. 927–931.

A Luther születésének 500. évfordulójára megalakult Luther-bizottság ülésén elhangzott előadás, amelyet Honecker e bizottság elnökeként tartott Berlinben.

SCHULTZE, R.: Zur Herausbildung der wirtschaftlich-organisatorischen Funktion der Arbeiter- und Bauern-Macht nach der Gründung der DDR. (A munkás-paraszt hatalom gazdasági-szervezeti funkciójának kialakulásához az NDK megalakulása után.)

ZfG, 28. 1980:7. 609–623.

1949 októberétől 1950 végéig zajlott le az NDK belső fejlődésének legfontosabb folyamata, a munkás-paraszt hatalom megteremtése. A szerző ezt a folyamatot követi végig az államigazgatás, államhatalom és a gazdaság területén.

OLASZORSZÁG

DIAZ, F.: L'idea di una nuova élite sociale negli storici e trattatisti del Principato. (Egy új társadalmi elit eszméje a nagyhercegség történészei és közírói munkáiban.)

RSI, t. 92. 1980:3–4. 572–587.

A firenzei köztársaság bukásának okai a kor közírói szemében – a Mediciek Firenzéjének társadalmi struktúrája.

POVOLO, C.: Contributi e ricerche in corso sull'amministrazione della giustizia nella Repubblica di Venezia nell'eta moderna (Adalékok és folyamatban lévő kutatások a Velencei Köztársaság igazságszolgáltatásáról az újkorban.)

QS, 1980:44. 614–626.

Historiográfiai áttekintés.

WRIGHT, A.D.: Venetian law and order: a myth? (Törvény és rend Velencében: mítosz lenne?)

BIHR, t.53. 1980:nov. 192–202.

A társadalmi stabilitás felbomlása, a banditizmus, vendetta, bűnözés elterjedése a 16. sz. végi–18. sz. eleji Velence-tartományban.

NEVLER, V.E.: Dzsuzeppe Madzini i szozdanie pervüh organizacij ital'janszkih rabocsih (Giuseppe Mazzini és az első olasz munkás-szervezetek megalakulása)

NNI, 1980:6. 47–63.

Az 1840-es években az „Ifjú Itália” és Mazzini tevékenysége.

KOMOLOVA, N.P. – FILATOV, G.Sz.: Pal'miro Tol'jatti: vüdajuscisjsza dejatel' ital'janszkogo i mezsduarodnogo kommuniszticeszkogo dvizsenija (Togliatti – az olasz és a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő személyisége).
NNI, 1980:6. 85–106.

A folyóirat 1980:4 és 5. számában folytatólag publikált politikai életrajz befejező része.

ROMÁNIA

SENN, H.A.: Were-beings and Strigoi Legends in Village Life: Romanian Folk Beliefs (Kitalált lények és boszorkánylegendák a falusi életben: romániai néphiedelmek)

EEQ 14. 1980:3. 303–314.

A cikk Romániában 1975-ben és 1977-ben folytatott két nagyszabású gyűjtés anyagán alapul, melynek során több, mint háromszáz – farkasemberrel, boszorkánnyal, vámpírral, sárkánnyal és tündérrrel kapcsolatos legendát és hiedelmet dolgoztak fel. A szerző tanulmányában elsősorban a farkasemberekkel kapcsolatos legismertebb legendák egy részét mutatja be.

CERNOVODEANU, P.: Comertul Tarilor române în secolul al XVII-lea. (A román országok kereskedelme a 17. században.)

RI, 33. 1980:6. 1071–1099.

A szerző külön fejezetet szentel az üzleteknek, vásároknak, a három „román ország” közötti, és a tényleges külkereskedelemnek; a vám és pénzügyi állapotnak; a kereskedők társadalmi helyzete ábrázolásának; a kereskedelmi társaságoknak.

BERINDEI, D.: Revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. (A Tudor Vladimirescu vezette felkelés 1821-ben.)

RI, 33. 1980:5. 823–847.

A szerző arra törekszik, hogy a román történetírásban már több ízben feldolgozott témát az európai politikai viszonyok tükrében ábrázolja.

STAN, A.: Revoluția de la 1821 și statutul internațional al Principatelor române. (Az 1821-es felkelés és a román fejedelemségek nemzetközi szabályzata.)

RI, 33. 1980:5. 847–873.

Az 1821-es felkelés a román népnek az idegen elnyomás alóli felszabadulásának jelentős pillanata. Legégetőbb probléma ebben az időben a fanarióta államrendszer felváltása volt egy korszerűbb rendszerrel, amely európai mintára alakult meg.

LAZĂR, E.: Români din America. (Románok Amerikában)

C, 1980. 632–664.

A román emigráció helyzete Amerikában 1900–1914 között.

ZAHARIA, G.: Dezvoltarea României în anii 1919–1944. (Románia fejlődése 1919–1944 között.)

AI, 1980:3. 36–75.

Románia kül- és belpolitikai tevékenysége egészének bemutatását tűzte ki maga elé a szerző.

TALPES, I.: Reconsiderări politice și militare românești sub impactul ascensiunii fascismului internațional și a sporirii agresivității statelor imperialiste și revizioniste. (1932–1834)

(A román katonai és politikai élet újraértékelése a nemzetközi fasizmus elterjedése és az imperialista és revizionista államok agressziója megnövekedésének idején. 1932–1934.)

RI, 33. 1980:5. 889–917.

A fasizmus és a revizionizmus Románia számára azt jelentette, hogy meg kellett sokszorozza erőfeszítéseit biztonsága megőrzése céljából. A tanulmány az európai külpolitika széles tablója bemutatásának igényével lépett fel.

AXENCIUC, V.: Unele caracteristici economico-sociale ale evoluției industriale a României în deceniul al patrulea. (A romániai ipari fejlődés gazdasági-társadalmi vonatkozásaiából a 40-es években.)

RI, 33. 1980:3. 487–507.

Mezőgazdasági és ipari termelését illetően Románia 1938-ban érte el a legmagasabb szintet a két világháború között.

MUSAT, M. – BOBOCESCU, V.: Impotriva unei nedreptăți istorice. (Egy történelmi igazságtalanság ellen.)

AI, 1980:3. 75–105.

A második bécsi döntést követő népmozgalmak eseményeinek ismertetése.

MATICHEȘCU, O. – BADEA, M.: Masele populare și frontul antihitlerist. (A dolgozó tömegek és a Hitler-ellenes front.)

RI, 33. 1980:4. 627–651.

A romániai népfront mozgalom 1940–1944 augusztus 23 között.

SPANYOLORSZÁG

VILAR, P.: Spain and Catalonia (Spanyolország és Katalánia)

R, 3. 1980:4. 527–577.

A cikk a katalán nemzet 18–19. századi fejlődésének sajátosságaira hívja fel a figyelmet és új megvilágításba helyezi az örökösödési háború néhány aspektusát, valamint a Spanyolország és az iparosodó Katalánia közötti kapcsolatot.

GOUJARD, P.: Une révolution agraire manquée: l'Espagne au 19e siècle. (Egy elmulasztott agrárforradalom: Spanyolországban a 19. sz.-ban).

AHRF, 52. 1980:4. 559–584.

A spanyol mezőgazdaság válsága, a feudalizmus továbbélése az agrárviszonyokban, a felhalmozódó társadalmi feszültségek a 18. sz. végétől a 19. sz. végéig.

SZOVJETUNIO

UDALCOVA, Z. – SCSAPOV, Ja. – GUTNOVA, E. – NOVOSZEL'CEV, A.: Drevnjaja Rusz' – zona vsztrecsi civilizacij (Az ősi Rusz, mint a különböző civilizációk találkozhelye)

VI, 1980:7. 41–60.

A cikk annak a tanulmánynak rövidített változata, amelyet a XV. Nemzetközi Történeztudományi Kongresszusra készített a szerzői kollektíva.

POPPE, A.: Das Reich der Rus im 10. und 11. Jahrhundert: Wandel der Ideenwelt. (A Rusz birodalma a 10. és 11. században: Az eszmevilág változása.)

JGO, 28. 1980:3. 334–354.

A Kijevi Rusz történetében a 10. század 50-es, 80-as éveitől a pogányság, az archaikus gondolat- és életmód nagyfokú válsága következett be. 988-ban kezdődik a kereszténység kora. A szerző ezt az ideológiai átalakulást elemzi.

SCHRAMM, G.: Die erste Generation der altrussischen Fürstendynastie. Philologische Argumente für die Historizität von Rjurik und seinen Brüdern. (Az óorosz fejedelmi dinasztia első generációja. Filológiai argumentumok Rurik és fivéreinek historikuma mellett.)

JGO, 28. 1980:3. 321–333.

Rurik, Sineus és Truvor, a három skandináv testvér története valódiságának igazolása filológiai módszerekkel.

MILOV, L.V.: O drevnejsej isztorii kormcsih knig na Ruszi (A régi orosz egyházi törvénykönyvek)

ISzSzsZr, 1980:5. 105–123.

A 11.–12. századi kódexek eredetéről, nyelvezetéről, a fordítások és a rekonstrukció problémáiról, az összeállítások céljáról, értelmezésükről.

BORISZOV, N.Sz.: Kulikovszkaja bitva i nekotorie voproszú duhovnoj zszizni Ruszi 14–15. vv. (A Kulikovói ütközet és a 14–15. századi orosz szellemi élet néhány kérdése)

VMU, 1980:5. 56–66.

Az 1380-as események tükröződése a folklórban, a világi és az egyházi irodalomban, tradíciókban és az orosz közgondolkodásban.

GORSZKIJ, A.D.: Kulikovszkaja bitva 1380 g. (Az 1380-as Kulikovói csata)

VMU, 1980:4. 3–18.

A történettudomány néhány eredményéről, a kutatás feadatairól számol be a szerző.

GREKOV, I.B.: Kulikovszkaja bitva – vazsnaja veha v politiceszkjoj zsznyj Vosztocnoj Evropü vtoroj polovinü 16.v. (A Kulikovói csata – fontos esemény Kelet-Európa politikai életében a 16. sz. második felében)

SzSz, 1980:5. 3–23.

Az Aranyhorda Kelet-Európa 13–15. sz.-i történetében játszott szerepének, a mongol-orosz kapcsolatok történetének clemzése, a kulikovói szakasz értékelése.

KUCSKIN, V.A.: Pobeda na Kulikovom polje (Győzelem Kulikovó mezején).

VI, 1980:3. 3–21.

A 600 éves évforduló tiszteletére írott megemlékezés, némi aktualizáló felhanggal.

RABINOVICS, M.G.: Voennoe delo na Ruszi époji Kulikovszkjoj bitvü (Az oroszországi hadügyek a Kulikovói csata korában)

VI, 1980:7. 103–116.

A 13–14. századi orosz stratégia és taktika, az orosz csapatok összetétele, szervezeti formái és a haditechnika – a tanulmány témája.

STIEGER, C.: Die Oligarchisierung der Novgoroder Stadtaristokratie und die Bildung der Vatersnamen. (A novgorodi városi arisztokrácia oligarchizálódása és a vezetékevek kialakulása.)

JGO, 28. 1980:3. 355–362

A tanulmány tézise a következő: a névadás nem önkényes és esetleges, hanem kifejezi a belpolitikai változásokat és a külpolitikai fenyegetettséget. A szerző megvizsgálja, hogy a 14. és 15. sz. változásai, fontos reformjai hogyan tükröződnek a névadásban, s teszi ezt novgorodi források alapján.

VOROB'EV, V.M. – DEGTJAREV, A.Ja.: Osznovnüe csertü razvitija szel'szkogo raszszenija na Szevero-Zapade Ruszi v 16–17. vekah (A falusi települések fejlődésének alapvonásai a 16–17. században Oroszország észak-nyugati részén) ISzSzR, 1980:5. 169–180.

A mintegy 32 ezer km²-en elterülő töbttízezer paraszti porta belső rendje, lakosságának összetétele, elfoglaltsága, kötelmei, a gazdaságok kontaktusai.

RAHMATULLIN, M.A.: Generalisszimusz A.V. Szuvorov. Ego iszkuszsztvo pobezdát' (Szuvorov generalisszimusz és az ő győzelem-művészete)

ISzSzR, 1980:5. 64–90.

Szuvorov születésének 250. évfordulója alkalmából készült portré. (1730 nov. 13.)

KRASZNOBAEV, B.I.: Nacsal'nüj period dejatel'noszti Moszkovszkogo universziteta (A Moszkvai Egyetem tevékenységének kezdeti szakasza)

A fennállásának 225. évfordulóját ünneplő intézmény szervezéséről, legkorábbi történelméről.

KRASZNOBAEV, B.I.: Ruszszkaja kul'tura poszlednej treti 18. veka (Az orosz kultúra a 18. század utolsó harmadában)

VI, 1980:12. 92–108.

A paraszt-kérdés a közgondolkodásban, a progresszív kultúra és az egyházi vezetők harca, a kialakuló nemzeti kultúra és az abszolútizmus.

OKENFUSS, M.J.: Popular Educational Tracts in Enlightenment Russia: A Preliminary Survey (Népszerű nevelési módszerek Oroszországban a felvilágosodás korában: bevezető áttekintés)

CASS, 14. 1980:3. 307–326.

A cikk a felvilágosodáskori Európában elterjedt nevelési nézeteket osztályozza, és megkeresi azokat a népszerű nyugat-európai pedagógiai módszereket, amiket Oroszországban is átvettek a 18. sz. második felében.

McARTHUR, G.H.: Freemasonry and Enlightenment in Russia: The View of N.I. Novikov (Szabadkőművéség és az orosz felvilágosodás: N.I. Novikov nézetei)

CASS, 14. 1980:3. 361–375.

A szerző Novikov, a 18. századi orosz szabadkőművesek egyik vezéralakjának életét követi nyomon. Publikációi hatást gyakoroltak a 19. sz.-i orosz értelmiség értéknepepciója kialakulására.

POLZ, P.: Die Volksaufklärung unter Katharina II. (II. Katalin és a népnevelés)

CASS, 14. 1980:3. 376–388.

Az európai felvilágosodás eszméjének azt a gondolatát, hogy biztosítani kell széles néptömegek számára az iskoláztatást, sok haladó filozófus, köztük Friedrich Melchior Grimm publicista és enciklopédista tette magáévá. Grimm meggyőzte Katalin cárnőt az orosz elemi oktatási rendszer német példára történő bevezetésének szükségességéről. A cikk a reform megvalósításáról számol be.

CARVER, S.: A Reconsideration of Eighteenth-Century Russia's Contributions to European Science (A 18. századi Oroszország és az európai tudományok – új megvilágításban)

CASS, 14. 1980:3. 389–405.

A szerző cikkében a korábbi felfogással szemben azt bizonyítja, hogy a 18. sz. végén Oroszországban jól felkészült kutatógárda működött, melynek tudományos tevékenységét az európai tudományos közösségek nagyra értékelték.

ABRAMOVA, N.G.: Inosztrannüe akcionernüe obszcsesztva v Roszszii v 1905–1914 gg. (Külföldi részvénytársaságok Oroszországban 1905–1914-ben)

VMU, 1980:4. 77–91.

Olyan német, angol, francia, belga részvénytársaságok működését dolgozta fel a szerző, amelyek oroszországi működés céljából szerveződtek.

- KÜTTLER, W.:** Bauernbewegungen und demokratische Revolution in Russland. Zur Agrar- und Bauernfrage in bürgerlich-demokratischen Revolutionen der Epoche des Imperialismus. (Parasztmozgalmak és demokratikus forradalom Oroszországban. Az agrár- és parasztkérdéshez a polgári-demokratikus forradalmakban az imperializmus korszakában.)
ZfG, 28. 1980:11. 1096–1114.
A paraszti-forradalmi mozgalmak jelentősége, lehetőségei és perspektívái szempontjából tipikusak az orosz forradalmak (1905–1907, 1917. február, 1917. február–október) állítja a szerző.
- WILLIAMS, R.A.:** Reporting from Petrograd, 1914–1915 (Pétervári jelentések, 1914–1915)
EEQ, 14. 1980:3. 335–344.
Az I. világháború kitörésekor az USA vállalta, hogy képviseli a német és az osztrák érdekeket az Orosz Birodalomban. A cikk Sherman Miles, Pétervárra akkreditált amerikai katonai attassé munkáját kíséri nyomon 1914 és 1916 között.
- Mc CLELLAND, J.C.:** Utopianism versus Revolutionary Heroism in Bolshevik Policy: The Proletarian Culture Debate (Utopizmus kontra forradalmi hősiesség a bolsevik politikában: a proletár kulturális vita)
SR, 39. 1980:3. 403–425.
A cikk a bolsevikok uralomrajutását követő években a proletár-kultúra létrehozásának sürgősségéről, lehetőségéről, kívánatosságáról vallott különféle nézeteket elemzi. Bemutatja a kulturális elmaradottság felszámolásának Lenin és Sztálin által támogatott módjait.
- KAREV, V.P.:** Nekotorie voproszű organizacii vnesnej trgovli Szovetszkogo goszdarsztva v voszsztanovitel'nűj period (A szovjet külkereskedelem néhány szervezési kérdése a helyreállítási korszakban)
ISzSzSzR, 1980:6. 137–147.
1921 és 1925 között a főfeladat a kapitalista környezetben megőrizni a Szovjet állam önállóságát.
- GORELIK, Ja.M.:** Dokumental'nűe publikacii po isztorii Velikoj Otecsesztvennoj vojnű 1941–1945 godov (Dokumentációs publikációk a Nagy Honvédő Háború történelméről)
ISzSzSzR, 1980:3. 119–127.
A cikk méltatja a számos dokumentumgyűjteményt és a folyóiratok dokumentum-közleményeit.
- SZTRIZSKOV, Ju.K.:** Szovet Narodnűh Komiszszarov SzSzSzR v pervűe meszjacű Velikoj Otecsesztvennoj vojnű (A Népbiztosok Tanácsa a Nagy Honvédő Háború első hónapjaiban)
ISzSzSzR, 1980:3. 19–34.
Eddig nem készült szakmunka a szovjet minisztertanács háború alatti tevé-

kenységéről. A szerző rendeletek, memoárok, napiparancsok, stb. felhasználásával próbálja elemezni e testület munkáját a háború kitörésekor.

BRUK, Sz.I.: Étnodemograficeszkie proceszszü v SzSzSzR (Etnikai és demográfiai folyamatok a Szovjetunióban)

ISzSzSzR, 1980:5. 24–47.

A háború utáni népszámlálások anyagának felhasználásával készült a tanulmány, (17 táblázattal).

CLAYTON, E.: Productivity in Soviet Agriculture (Termelékenység a szovjet mezőgazdaságban)

SR, 39. 1980:3. 446–458.

A szerző a szovjet mezőgazdasági termelés növelésének néhány általa lehetségesnek tartott modelljét ismerteti. A tanulmány a mezőgazdasági termelés funkcióinak figyelembevételével, az 1960–1975-ös szovjet mezőgazdasági statisztika felhasználásával készült.

TÜRÖKORSZÁG

KEYDER, C.: Credit and Peripheral Structuration: Turkey in the 1920's (Hitel és perifériális strukturáció: Törökország az 1920-as években)

R, 3. 1980:4. 579–597.

A cikk az 1920-as évek mezőgazdasági fejlődésére lényeges hatást gyakorló török hitelrendszer szerkezetét mutatja be. Rávilágít a prekapitalista társadalmi formáció integrációja és a kapitalista világgazdaságban való beilleszkedés közötti összefüggésekre.

USA

KOLCHIN, P.: In Defence of Servitude: American Proslavery and Russian Proserfdom Arguments, 1760–1860 (A szolgaság védelmében: az amerikai rabszolgaság és az orosz jobbágyság fenntartása melletti érvek, 1760–1860)

AHR, 85. 1980:4. 809–827.

A cikk az amerikai és az oroszországi kényszermunka mellett szóló érveket hasonlítja össze és nyomon követi az egyes argumentumok változását.

TROJANOVSKAJA, M.O.: Tomasz Dzszefferszon i politiceszkaja bor'ba na Pervom kontinental'nom kongresszse (Thoms Jefferson és az Első Kontinentális kongresszus politikai küzdelme)

VMU, 1980:4. 54–66.

A politikai frakciók kialakulásának története az 1774-es philadelphiai kongresszuson.

PETRAS, J.F. – MORLEY, M.H.: The U.S. Imperial State (Az Egyesült Államok imperialista állam)
R, 4. 1980:2. 171–222.

A cikk az Egyesült Államok társadalmát, mint imperialista államot vizsgálja. Míg a kapitalista állam a szuverén hatalom egyetlen forrása, az imperialista állam más államokkal, regionális erőkkel és helyi hatóságokkal versenyez. A stabilitásra és biztonságra törekvő Washington politikája az infláció emelkedését és az életszínvonal csökkenését hozza magával.

DÉL-AMERIKA

VOIGT, A.: Zum Verhältnis von Feudalismus und Kapitalismus in Lateinamerika – das Beispiel der Grossgrundbesitzverhältnisse in der Landwirtschaft Chiles. (A feudalizmus és a kapitalizmus viszonyához Latin-Amerikában – a nagybirtokviszonyok példája Chile mezőgazdaságában.)
JfW, 1980. IV.27–48.

A szerző először felvázolja a termelési viszonyok fejlődésének történelmi aspektusait a chilei mezőgazdaságban, majd elemzi a feudális és kapitalista kizsákmányolás viszonyát a latifundio-minifundio komplexumán belül, s bemutatja a különböző kizsákmányolási formákat is.

GUERRERO, A.: Naissance des bourgeois latino-américaines au XIXe siècle: le cas de l'Équateur. (A latin-amerikai burzsoáziák születése a 19. sz.-ban: Ecuador példája.)

AESC, 35. 1980:6. 1171–1193.

A nagy kakaótermelő birtokosok összefonódása a kereskedő- és a bankoligarchiával.

KALWA, E.: Der brasilianische Tenentismo. Eine Studie zur politischen Funktion der aktuellen Polemik. (A brazil tenentismo. Tanulmány az aktuális vita politikai funkciójához.)

ZfG, 28. 1980:7. 640–651.

A brazil tenentismo történetének, osztályjelleget, fő célkitűzéseinek leírása a mozgalom kezdetétől napjainkig. (Tenentismo = kb. hadnagyi mozgalom, a portugál tenete (hadnagyi) szóból. Fialat tisztek kispolgári forradalmi mozgalma, amely az első világháború után keletkezett.

KÖZÉP-AMERIKA

SZOKOLOVA, Z.I.: Szovetszkaja isztoriografija Kubinszkaj revoljucii (A kubai forradalom a szovjet történetírásban)

VI, 1980:11. 33–44.

Az 1959. januári szocialista hatalomátvétel és előtörténete a szovjet szakirodalomban.

KOVALEV, E.V.: Agrarnaja reforma v Mekszike (A mexikói földreform)

Voproszű Isztorii, 1980:8. 57–71.

Az 1910–1917-es mexikói forradalom eredménye az agrár-jellegű megújulás.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185–604
V. Szabadsajtó u. 6.	184–840
SUGÁR Üzletközpont Őrs vezér tér	843–160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli p.u.	–
Szt. István krt. 25.	314–334
I. Bem u. 9.	352–346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181–401
József nádor tér 1.	185–850
CORVIN Áruház	335–551
Lenin krt. 17.	423–551
Hegedűs Gyula u. 43.	491–505
Baross u. 59.	131–286
SKÁLA Áruház	852–222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189–013
Rákospalva park 3/c (XV.)	847–274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116–269

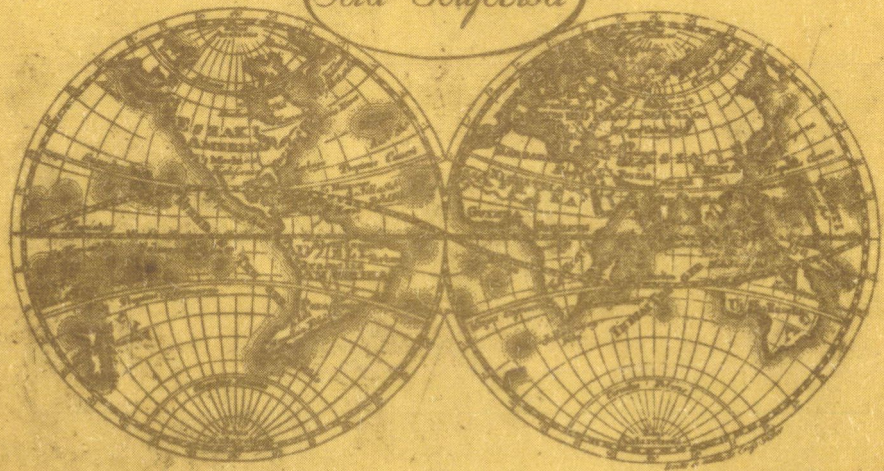
1904 DEC 7

71.7-135

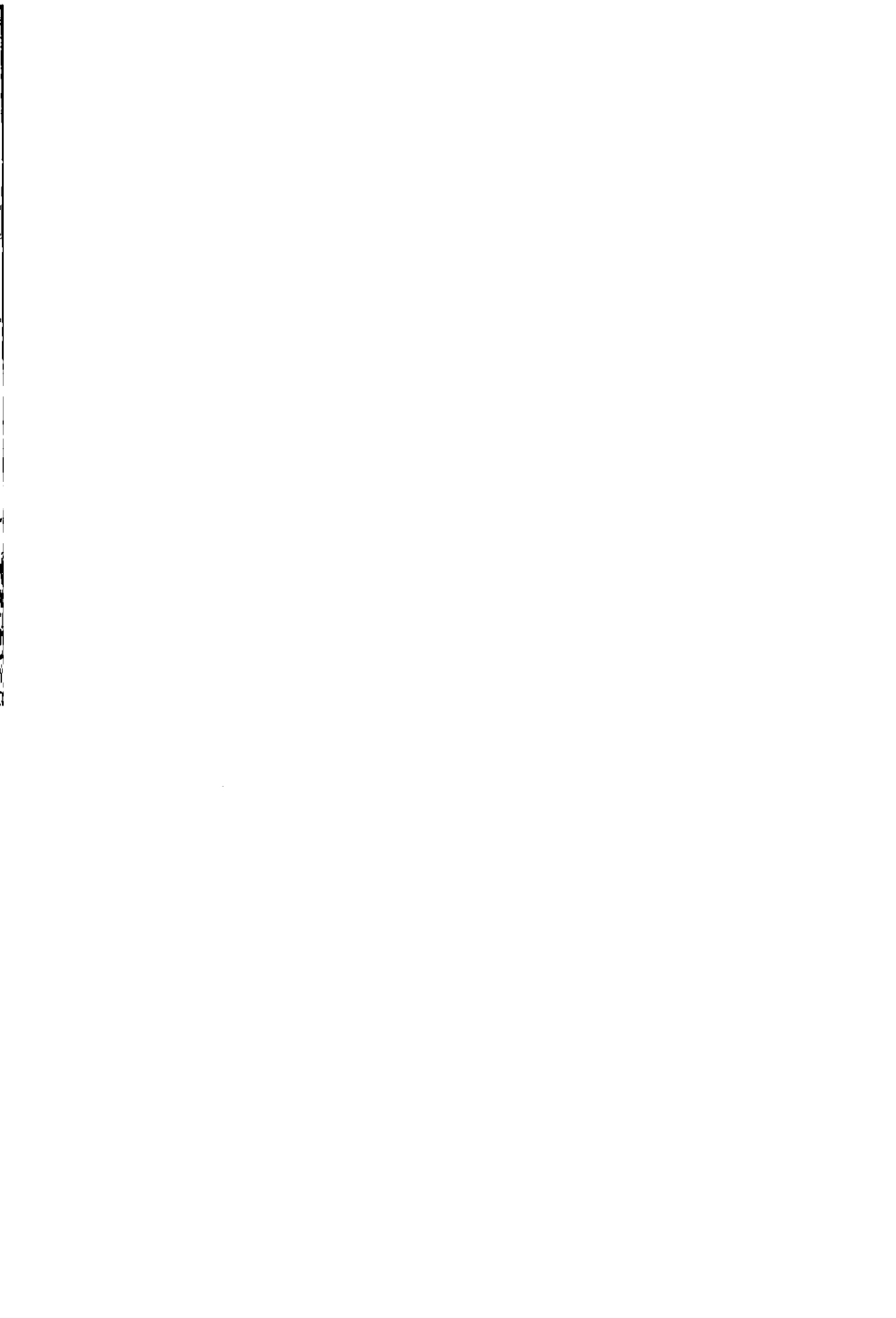

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Polyóbisa

'84/3

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Szvák Gyula: Az „orosz feudalizmus” historiográfiájának vázlata . . .	13
Илюппов Сзегей: Az 1960–70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmuskori Oroszország fejlődéséről	24
A. Ja. Avreh: Az elveszített „egyensúly”	47
<u>Varga Ilona: A központositástól az abszolutizmusig</u>	79

Útleírás

G. Fletcher: Az Orosz Államról, avagy az orosz cár kormányzási módja (akit általában Moszkvai Cárnak neveznek), ezen ország lakóinak szokásairól és erkölceiről való leirással	93
--	----

Az orosz történeti irodalomból

P. N. Miljukov: Az orosz kultúra történetének alapvonásai	118
---	-----

Tájékozódás

V. Molnár László: A francia felvilágosodás és forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában	131
A. Gontar: Kiadványok a forradalom előtti Oroszország történetéről (bibliográfiai útmutató)	155

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ázsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest V. József Nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92,— Ft, példányonkénti eladási ár: 23,— Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8414780 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

SZVÁK GYULA:

AZ „OROSZ FEUDALIZMUS” HISTORIOGRÁFIÁJÁNAK VÁZLATA

Az „orosz feudalizmus” viszonylag újkeletű fogalom. A „feudalizmus” szót nagyon sokáig egyszerűen nem használták az orosz történelemre vonatkoztatva, előbbi ugyanis a nyugat-európai történelem egy meghatározott szakaszának leírására szolgált, az pedig – ez generációkon át axiómának számított – gyökeresen eltért az orosz fejlődéstől. Miben látta az orosz történelmi gondolkodás a nyugat-európai feudalizmus és az annak kronológiailag megfelelő orosz képlet közötti főbb különbségeket?

A Nyugat és Oroszország szembenállítás eredetileg, mint a katolikus és pravoszláv hit szembeállítása jelent meg, szinte már az orosz történelem hőskorában, a nagy „skizmát” követően, s az orosz egyházi irodalom egyszerűen örökölte a bizánci egyháztól. Az eretneknek ítélt „latinhitűek” elleni hadakozás ezentúl az egész középkori orosz egyházi publicisztika kedvelt témájává válik, újabb lendületet kapva a firenzei zsinat után, amikor is a görögök szintén eretnekségbe estek az orosz pravoszlávok szemében, mivel unióra léptek a római katolikusokkal. Nem sokkal ezután kialakult a „*Moszkva – harmadik Róma*” ideológia is, amely a pravoszlávok egyedül megmaradt birodalmának (ti. Oroszországnak) elhivatottság-érzését volt hivatva magasra korbácsolni – s egyben elmélyítette az első két Rómával való szembenállását. Létrejöttének időszakában ez a doktrina még csak tendenciájában foglalt magában pánszláv ideológiai tartalmakat, mert az állami politika egyelőre nem emelte hivatalos rangra.

A pánszláv gondolat első hangos hirdetője – nem véletlenül – egy horvát származású unitárius misszionárius, *Jurij Krizsanics* az 1660-as években. Ő éppen egy szláv „újjászületést” remélve – amelyben az orosz birodalomnak szánt kitüntetett szerepet – hatol egészen érzékeny pontokig a szlávok (és azokon belül az oroszok) kulturális szintjének vizsgálatában. A jobbító szándék hevítette, ostorozó bírálata során gyakran él az „átkos” Nyugattal történő összevetés eszközével. S bár megfigyelései általában a felszínen mozognak, e rövid áttekintés keretei között is érdemes legalább egy kis szövegrészletet idéznünk fő művéből, a *Politikából*, amely a szlavofilok előfutárává tette őt. „Mi külsőre átlagosak vagyunk, a külföldiek viszont szépek, és ezért fennhéjázók és büszkék. Mi hallgatagok vagyunk, nekik viszont jól perog a nyelvük, beszédesek és tele vannak gúnyos, káromló és epés fordulatokkal. Mi lassú észjárásúak és egyszerű lelkűek vagyunk, ők

tele vannak mindenféle ravaszsággal. Mi korhelyek és tékozlók vagyunk, a bevételt és kiadást nem tartjuk számon; gazdagságunkat elajándékozuk és szétszórjuk; ők fősvények és zslugoriak, mindenük a kapzsiság. Éjjel és nappal csak azt nézik, hogyan tölthetnék meg bukszáikat, és a mi lakomáinkon és vendégeskedéseinken csak nevetnek. Mi lusták vagyunk a munkához és a tudományhoz, ők munkaszeretők és nem alszanak el egyetlen munkára alkalmas órát sem. Mi megelégszünk a szegényes öltözettel és mértéktartó életmóddal, ők nagy igényűek, tobzódnak a fényűzésben és az elkényeztetettségben... Mi egyszerűen gondolkodunk és egyszerűen is cselekszünk: ha összeveszünk, akkor utána ki is békülünk; az ő szívük – zárkózott, őszintétlen, bosszúálló, képmutató; a sértő szót életük végéig nem felejtik el...”¹ Egy adalék a nemzeti karakter bizonytalan, ám valóságos tartalommal bíró történelmi kategóriájához, ahogy egy szláv látta nemzetiségét a 17. század közepén. Meglátásai annál érdekesebbek, mivel majd két évszázad múltán a szlafovilok is szinte szó szerint ilyen nemzetkarakterisztikát adnak. A szlavofil gondolat e korai előfutárától a szlavofil ideológia kikristályosodásáig azonban még hosszú út vezetett. Utóbbi jelentkezése azonban már csak azért is törvényszerűnek tekinthető, mert Krizsanics (és mások, például az egész szakadár-mozgalom) vehemens ellenpropagandája ellenére végül a „nemzeti” párt vereséget szenvedett, s Oroszország „ablakot nyitott Európára”. Most nem foglalkozhatunk azzal a problémával, hogy ez mennyire volt gyökeres fordulat, vagy mennyire maradt meg a felépítményi szférában, közelebbi témánk szempontjából ugyanis elegendő ez utóbbi tény egyszerű konstatálása is. A Péter előtti időtől kezdődően, de erőteljesen Péter alatt és után ugyanis benyomul Európa az orosz szellemiségbe, még pedig úgy, hogy szinte agyonnyomja azt. Egy-két patrióta felbuzdulást kivéve (most csak a történelmi gondolkodást véve alapul, gondolunk itt pl. Lomonoszovra, Tatyiscsevre, Boltyinra, Scserbatovra, s mintegy átmenetként az új történetírásban Karamzinra) az orosz múlt ezentúl egészen sötét megvilágításba került, s érdektelenné, unalmassá, tanulmányozásra pedig haszontalanná és feleslegessé vált. Nem hiába tartotta mindent sérelmesnek mindkét 1840-es évekre kialakult történetfilozófiai irányzat, a szlavofilok és a nyugatosok. Ezek tevékenységét akár a Kelet-Európában szokásos nemzeti újjászületési mozgalmak szerepéhez is hasonlíthatjuk, amennyiben egyként volt oka kialakulásuknak a „nemzeti” sérelem és a nemzet további sorsán való töprengés. (S az szintén rokon vonást jelent, hogy kiformalódásukban sokat köszönhetnek a kortárs német filozófiának.) A sokban azonos indíttatás és célok ellenére azonban a két irányzat más következtetéseket von le az orosz múltból – nyilván mert az addigi

történelemben a remélt jövőt másképpen óhajtották megpillantani. A nyugatosok a Nyugathoz történő gyorsabb és érdemibb felzárkózást sürgették, míg a szlavofilok az orosz fejlődéssel összeegyeztethetetlennek tartották a nyugati utat. Abban a kérdésben azonban teljesen megegyezett a véleményük, hogy az orosz történelem addigi menete egészen más, mint a Nyugaté – a különbség mindössze annyi, hogy az egyik tábor ezt hajlamos érénynek, a másik meg teherként tekinteni.

Csupán az elmondottak illusztrálása kedvéért, villantsunk fel egy-egy szövegrészletet egy szlavofil és egy nyugatos gondolkodó Oroszország–Nyugat szembeállításából. A szlavofil K. Sz. *Akszakov* szerint: „Szülőföldünk története olyannyira sajátos, hogy már első percétől kezdve különbözik másokétól. Már itt, a kezdet kezdetén különvlik az orosz és nyugat-európai út.” Tudvalevő ugyanis, hogy „... a leigázottságból eredő rabszolga érzés a nyugati állam alapja, míg a hatalom észszerű és önkéntes hívásából fakadó szabadságérzés képezi az Orosz Állam alapját. Így a Nyugat államainak alapja: *erőszak, rabság, ellenségeskedés*. Az Orosz Állam alapja: *önkéntesség, szabadság, béke*.” „Ezek teljesen különböző utak, különbözőek oly mértékben, hogy soha nem képesek összetalálkozni, s az ezeken az utakon járó népek nézetei sohasem egyeznek meg. A Nyugat a rabszolgai állapotból a lázadás állapotába jutva, azt szabadságnak fogadja el, kérékdi vele, és Oroszországban látja a rabszolgaságot. Oroszország pedig mindvégig megőrzi az általa hívott hatalmat, önként, *szabadon* őrzi azt meg, s ezért a lázadóban csak a rabszolga másik arcát látja, amelyik ezúttal a lázadók új bálványá előtt alázkodik meg, miként azt a hatalom régi bálványá előtt tette; mert lázadni csak a rab képes, szabad ember sohasem.”² *Akszakov* eszmefuttatása különösen amiatt érdekes, ahogyan a múltat a jelen és a jövő szolgálatába tudja állítani. Egyébként egész konstrukciója egy rég elavult történeti irányzat tanítására épül, amely minőségi különbséget vélt felfedezni a hódítás útján létrejött és a „szabad megegyezéssel” született, s ilyképpen szinte egész további sorsukban eleve elrendeltésszerűen meghatározott államok között.

Mint múltra vonatkozó történeti koncepció, sokkal komolyabb a nyugatos jogtörténész, K. *Kavelin* egy 1846-os munkája, amelyik az ún. államjogi iskola egyik első szintézis-jellegű tanulmánya. A Schellingből kiinduló szlavofilokkal ellentétben ugyanis az államjogi iskola Hegelt tartotta szellemi atyjának, ami megmutatkozott abban is, hogy a történelemben ke-resték az egyetemes összefüggéseket, s a nemzeti történelmet organikus egészként törvényszerűségek láncolataként – az állam középpontba állításával – szemlélték. *Kavelin* történeti koncepciójában – amellet, hogy az

orosz történelmet a vérségi viszonyoktól az állammá való fejlődéseként írja le – a nemzetség, család, személyiség egymást felváltó triászának is tekintti. Ilyen megfontolásból az orosz történelem varég-periódusára alkalmazhatónak tartja a feudális terminust, hiszen – szerinte – ekkor a személyiség elve dominált. Csakhogy szerinte Jaroszláv már a nemzetiségi elvből indult ki, s ezért – a varégek gyors elszlávosodásával párhuzamosan – „A feudális rend nem tudott gyökeret verni a mi talajunkon, s a varégekkel együtt eltűnt.” Ezután a két régió fejlődése egészen más utakon haladt: „Európában a kísérleti elv feudális állapotokat hoz létre; nálunk a kísérleti elv részfejedelmi államhoz vezet... Európában vannak rendek, nálunk nincsenek; Európában létezik arisztokrácia, nálunk nem; ott sajátos városi szerkezet van és városi polgárság – nálunk a városoknak és falvaknak egyforma a szerkezete és nincs polgári, mint ahogyan nincs másféle rend sem; Európában létezik a lovagi intézmény, nálunk nincs lovagság; ott az állammal való harcban világi hatalommal felvértezett, itt semmilyen laikus hatalommal nem bíró és világi viszonylatban az államtól függő az egyház; ott a szerzetesrendek sokasága – nálunk egyetlen, még csak nem is Oroszországban alapított szerzetesrend; Európában a katolicizmus tagadása, a protestantizmus, Oroszországban a protestantizmus hiánya; nálunk a mesztnyicsesztvo, amelyről Európa semmit sem tud; ott kezdetben nincs faluközösségi élet, majd létrejön, itt kezdetben létezik az obscsina, majd lehanyaglik; ott a nők lassacskán kikerülnek a férfiak szigorú hatalma alól, itt a férfiakkal kezdetben majdnem egyenjogú nők később a keleti asszonyok életét folytatják. Oroszországban a 16. század végén a falusi lakosságot földhöz kötik, Európában az államok megalapítása után ilyen jelenség nem volt.” A feudális Európa és a régi Oroszország fenti teljes szembeállítása után azonban Kavelin szükségét érzi, hogy Kelet felé is megvonja a határvonalat: „Történetünk a formák fokozatos *változását* mutatja, és nem azok *ismétlődését*; következésképp, volt benne fejlődés, nem úgy, mint Keleten, ahol kezdettől fogva mindmáig majdnem egy és ugyanaz ismétlődik állandóan... Ilyen értelemben mi európai nép vagyunk, amely alkalmas a tökéletesedésre, s fejlődésre...”³

Az államjogi iskola s egyben az egész 1917 előtti történetírás egyik kimagasló alakja, Sz. M. *Szolovjov* már az Európa és Ázsia közötti „geopolitikai” helyzetet, történelmi hányattatást történeti koncepciója egyik alaptételévé teszi. Éppen a földrajzi környezettel magyarázza a Nyugat-Európa és Oroszország közötti alapvető különbséget is: „A természet Nyugat-Európának, az ottani népeknek édesanyja; Kelet-Európában, az ittélés-

re ítéltetett népeknek – mostohaanyja”. „Európa két részből áll: a *köves* nyugatiból és a *fás* keletiből. A kő, ahogy régen nálunk a hegyeket nevezték, a kő Nyugat-Európát sok államra osztotta, sok népiséget határolt el egymástól, kőből rakták fészkeiket a nyugati *urak*, és onnét uralkodtak *muzsikjaik* felett, a kő adta nekik függetlenséget, de hamarosan a muzsikok is körülbástyázzák magukat a kővel, és szabadságot, önállóságot szereznek; minden szilárd, minden meghatározott a kőnek köszönhetően... A nagy keleti síkságon nincs kő, minden egyforma, nincsenek különféle népiségek, és ezért van a hihetetlen nagyságú állam. Itt az uraknak nincs hol kőfészkeket építeniük, nem élnek külön és önállóan, druzsinákban a fejedelem mellett élnek és állandóan mozgásban vannak a határtalan térségben; a városoknak nincs tartós közük hozzájuk. A vidékek különbözőségének, éles elhatárolódásának hiánya miatt nincsenek olyan sajátosságok, amelyek erősen hatnának a helyi népesség karakterének kialakulására, amelyek megnehezítenék számára a haza elhagyását, az elköltözést...”⁴ Az orosz állam tehát Szolovjov véleménye szerint, olyan állam, amelynek története az állandó belső kolonizáció története, amelyben minden „mozgásban” van, s amelyben ezért nem alakulhattak ki azok a földviszonyok, amelyek Nyugaton a feudalizmus alapját képezik. S innen ered az állam felfokozott szerepe is, amely minden erejével arra törekszik, hogy mestersegesen létrehozza azokat a viszonyokat, amelyekről a természet megfosztotta az orosz népet: ezért köti le magához, majd szabadítja fel a lakosságot (egyként a parasztságot és az ún. uralkodó osztályt).

Annak ellenére azonban, hogy Szolovjov nem tartotta lehetségesnek az orosz feudalizmus kimutatását, nem véletlenül tekintette őt előfutárnak az orosz feudalizmus elméletének megalkotója, N. P. Pavlov-Szilvanszkij. Szolovjov ugyanis a hegeli organikus fejlődésből kiindulva történeti koncepciója egyik sarkkövének tekintette, hogy a történelemben egyetemes törvényszerűségek hatnak, s azok egyként határozzák meg az orosz és a nyugati történelmet. Valahogy úgy képzelte el, hogy a korai orosz történelem (annak nemzetségi szakasza) megegyezik a germán történelem kezdeti időszakával, majd kb. a 10. századtól elkanyarodik, hogy a 18. század elején (I. Péter korában) ismét visszatérjen az egységes útra. Ezzel a konstrukcióval igazolódni vélte a legáltalánosabb törvények létezését, ebben az esetben azt a meglehetősen tágan megfogalmazottat, hogy minden nép átkerül az „ifjú” korból a „felnőtt” korba. (Lefeljebb azt Oroszország kb. két évszázad késéssel tette meg.) Nem maradt azonban meg ezen a szinten és sokkal konkrétabb történelmi jelenségekben is felfedezni vélte a hasonló

nyugati feudális intézményekkel való rokonságot, nevezetesen a patronátusban (orosz „megfelelője” zakladnyicsesztvó), beneficiumban (pomesztnye) és a röghözkötésben (zakreposcsenyije). Így bár végeredményben az orosz történelem több, mint félezer évre érvényesnek tartotta a nyugati fejlődéstől való gyökeres eltérés tételét, konstrukciója eredményesebben birkózott meg azzal a feladattal, amelyet a kor állított a nyugatos tábor elé: hogy a továbbfejlődés „nyugatos” útját, mint kontinuitást tudják felmutatni a közvélemény számára.

A szintén nyugatosként indult (mint egyébként szinte bármelyik orosz nemesifjú, aki megfordult külföldön) forradalmi demokraták már arra is példát mutatnak, hogy az orosz múlt mércéje nem minden esetben Nyugat-Európa kell legyen, illetve, hogy a külön vonalon futó fejlődési utak egyként lehetnek előrevivők. *Herzen* pl. a Nyugaton nyugatiaknak írt terjedelmes írásában már a 14. századik bezárólag is a nyugatitól eltérőnek látja az orosz fejlődést, amely föderatív berendezkedésével, elkülönült osztályok hiányában, és az alapját képező obscsina-tulajdonnal azt eredményezte, hogy „Az orosz nép abban az időben szabadabb volt, mint a feudális Nyugat”. Ez az Oroszország éppúgy nem hasonlított Európára, mint amennyire különbözött Ázsiától: „Európa szemében Oroszország ázsiai ország volt, Ázsia szemében – európai...” A szerencsétlen történelmi fordulatot, mondja *Herzen*, a mongol iga hozta: „Éppen ebben a boldogtalan időben, amely kb. kétszáz évig tartott, hagyta le Európa Oroszországot.” Ennek volt távoli következménye az is, hogy Oroszországban győzött az önkényuralom: „Oroszország megmenekült; erős lett, hatalmas – de milyen áron? Ez a világ legszerencsétlenebb, legjobban elnyomott országa a földkerekség országai között; Moszkva megmentette Oroszországot, úgy elfojtott mindent, ami szabad volt az orosz életben.”⁵

Herzen a történelemben politikai fegyvert látott, ezért bírálta az ún. orosz centralizációt, s ezért idealizálta a Kijevi Oroszországot, illetve az annak mintegy folytatásaként és egyúttal fejlődési alternatívájaként tekintett Novgorodot. Sokban hasonló nézeteket vallott a szintén erősen politikus alkatú (s ennek következtében börtönt és száműzetést is megjárt) és nagy ukrán szívvel érző történetíró, *Kosztomarov*, „Az egyeduralom kezdete Oroszországban” c. munkája elsősorban azért fontos számunkra, mert először szerepel benne egy történeti koncepció integráns részeként az orosz feudalizmus fogalma. *Kosztomarov* munkáiban élesen elkülönítette egymástól a vecséken alapuló „demokratikus” Kijevi Oroszországot a 15. század végén kialakuló – általa elítélt – önkényuralmi berendezkedésű Moszkvai Oroszországtól. E kronológiailag is távol eső két korszak közé ik-

tatja be – a 13. század közepétől a 15. század végéig – az orosz feudalizmus időszakát. A fogalom bevezetése után Kosztomarov rögtön szükségesnek tartja megmagyarázni szóhasználatát: „E kifejezést használva korántsem gondolhatjuk, hogy nálunk is léteztek mindazok a feltételek és körülmények, amelyek Nyugaton jellemezték a feudalizmus rendszerét... A *feudalizmus* szót az általános jelleg értelmében használjuk, és olyan politikai rendszert értünk rajta, amelyben az összes földterület: földbirtokosoké, akik maguk között a függőség különböző lépcsőfokait építették ki. Ilyen rendszer Oroszországban is teljességgel létezett.” Minthogy azonban az orosz fejedelmek csak a tatár hódítás jóvoltából – a káni jarliknak köszönhetően – jutottak olyan helyzetbe, hogy az egyes területek irányítói közül azok tényleges birtokosai legyenek, Kosztomarov fekete-fehéren ki mondja: „a feudalizmus a tatár hódítás eredménye volt.”⁶ Igaz ugyan, hogy elismer valami távoli rokonságot a Kijevi Oroszország idején is az egymással alá-fölérendeltségi viszonyban levő városok és a feudális hierarchia között, ám valójában csak a tatár időszak nagyfejedelem – „kisebb” fejedelmek kapcsolatát tartja a nyugati hierarchiával rokonnak. S jóllehet az orosz intézmény sajátosságaként maga írja le, hogy ez a kapcsolat rokoni, vérségi alapokon nyugodott, ez a jelenség marad lényegében tétele egyetlen „bizonyítéka”. Egyébként, hogy Kosztomarov is mennyire a „feudalizmus egyenlő politikai széttagolódás” felfogásból indul ki, az egyértelműen kiderül abból, hogy az egységes orosz állam kialakulása számára egyben a feudális rend végét is jelenti Oroszországban.

Kosztomarov még lényegében ötletszerűen felvetett, mintegy mellékesen kezelt és ezért komoly argumentációt nélkülöző feltevése nem váltott ki rezonanciát az orosz történetírásban. Abban továbbra is uralkodó maradt a nyugati és az orosz történelem eltérő jellegéről, s következőképpen az orosz feudalizmus nemlétezéséről szóló nézet. Ebben a szellemben íródott az orosz polgári történetírás talán legnagyobb alakjának, V. O. Kljucsevszkijnak *nemzedékek történetiszemléletét* befolyásoló szintézise, az „Előadások az orosz történelemről” is.

Kljucsevszkij már doktori értekezésében megfogalmazta az „Előadásokban...” végigvonuló gondolatot: „A nyugat-európai társadalmi rétegek kialakulását és fejlődését jól ismerő kutató nem találja nálunk a számára ismerős jelenségek megismétlődését: hasonló momentumokat és feltételeket talál, de azokat sajátságos kombinációkban és nem látott külső körülmények között találja...”⁷ Az „Előadások...” bevezető részében ugyanez a gondolat a következőképpen hangzik: (Országunk történetében) „ugyanazok a történelmi erők és a közösségi élet ugyanazon elemeinek mű-

ködése figyelhető meg, mint más európai társadalmakban is: de nálunk ezek az erők nem egyforma feszítettséggel hatnak, ezek az elemek más összefüggésekben jelentkeznek, más méreteket kapnak, olyan sajátosságokat mutatnak fel, amelyek nem fedezhetők fel más országokban. Mindennek köszönhetően a társadalom sajátos felépítést és jellegét kap, a népi élet különleges mozgásbességet sajátít el, a feltételek szokatlan állapotába és kombinációjába kerül.” Az eddig idézetekből bizonyára kiderül, hogy a sok tekintetben az államjogi iskola továbbfejlesztőjeként is értékelhető Kljucsevszkij szintén az egyetemes fejlődési törvényszerűségekből indul ki, de rögtön leszögezi, hogy azok Európa más országaihoz képest sajátosan érvényesülnek Oroszországban. Akárcsak Szolovjov, ő is elismeri a földrajzi környezet meghatározó hatását, ha lehet még elődjénél is nagyobb súlyt fektet a belső kolonializációra (annak egy-egy fő állomása képezi nála az orosz történelem periodizálásának alapját), s szintén az államot helyezi érdeklődése középpontjába. Már a Kijevi Oroszország fejlődésének leírásában eltér azonban egykori tanára értékelésétől, amikor létrehozza a dnyeperi, városi, kereskedő Oroszország teóriáját. De másként látja az ún. felsővolgai, részfejedelmi, szabad földművelő Oroszországot (tehát a 13. századtól a 15. század közepéig terjedő időszakot) is. Szerinte ekkor ugyanis orosz földön olyan viszonyok alakultak ki, amelyek emlékeztetnek a nyugateurópai feudális rendre: még pedig a bojárok és az ún. „szabad szolgáltók” saját rendelkezésű örökbirtokai kialakulásának köszönhetően. A lényegyet tekintve azonban Kljucsevszkij sem tartja lehetségesnek az addigi történetírásban uralkodó véleménytől való eltérést: „De ezek nem egyező, hanem párhuzamos vonások. A bojárok és szabad szolgáltók, illetve a részfejedelmek viszonyában sokminden hibádzott az ilyen egyezéshez, például két alapvető feudális sajátosság: 1. a szolgálati viszonyok egyesítése a földviszonyokkal és 2. az előbbi és utóbbi örökletessége.” A bojárok és a szabad szolgáltók ugyanis a földbirtokuktól függetlenül tartoztak szolgálattal a terület felső urának, folytatja Kljucsevszkij, ezért feudális momentumot legfeljebb csak a részfejedelem személyében találhatunk Oroszországban, aki egyszerre volt az alávetett terület uralkodója és földtulajdonosa. Az „igazi” feudalizmus ugyanis Kljucsevszkij véleménye szerint, úgy alakult ki, hogy részint a területi irányítók elragadták a királyi hatalomtól az irányításuk alatt álló területek uralkodói jogait és örökletes tulajdonosaikká váltak, részint pedig az allódiumpok birtokosai kommandáció révén ugyanígy elbitorolták a földjükre kiterjedő állami hatalmat. Oroszországban viszont már eredetében más volt a helyzet, hiszen itt a fejedelmek leggyakrabban csak „táplálásra” adtak területeket, ezeket irányítóik sohasem tud-

ták örökletessé tenni. A kisebb számban adományozott örökbirtokok esetében pedig az átengedett uralkodói jogok örökletessége nem volt biztosítva. Mindazonáltal a „részfejedelmi rendben sok olyan vonást találhatunk, amely hasonló a feudális jogi és gazdasági viszonyokhoz, de mivel ezek más társadalmi talajra, a mozgásban levő falusi lakosságra épültek, ezek a hasonló viszonyok más kombinációkat képeznek és egészen különböző folyamatok momentumai lesznek.”⁸ – szögezi le végül V. O. Kljucsevszkij.

Kljucsevszkij tehát, aki minden elődjénél több hasonlóságot vélt fedezni a nyugat-európai feudalizmus és a részfejedelmi Oroszország között, végül is elzárkózik a feudalizmus szó használatától – legalábbis, ami az orosz fejlődést illeti. Az eltérő indulás és a különböző végeredmény, tehát a történelmi folyamat különbözősége a két régióban, lehetetlenné tette számára az egységes fogalom használatát, vagyis a különböző történelmi minőségek egybemosását – a néhol csábító hasonlatosságok ellenére is.

Kljucsevszkij módszertanilag úgy jutott erre a megoldásra, hogy a feudalizmus fogalmán – ahogy addig szinte minden orosz történetíró – olyan rendszert értett, amilyen a középkori Nyugat-Európában volt. S mivel attól az orosz fejlődés jól kivehetően különbözött, utóbbi leírására nem volt alkalmas számára a feudalizmus terminus. Ez egyben azt is jelenti, hogy az orosz historiográfiában eddig a pontig az orosz feudalizmus hiánya és az orosz fejlődés eltérése a nyugatitól ugyanannak a dolognak eltérő formában történő megfogalmazását jelentette.

✦ *P. N. Miljukov* lesz az, már a 19. század legvégén, aki e két megfogalmazást elválasztja egymástól, s elismeri ugyan az orosz feudalizmus létét, ám paradox módon mégis közelebb helyezi az orosz fejlődést a keleti történelemhez, mint az európaihoz. Miljukov szintézisében, „Az orosz kultúra történetének alapvonásai”-ban a nyugati és az orosz történelem egybevetése során abból indul ki, hogy ellentétben a Nyugattal, Oroszországban a törzsi társadalom átmenete a feudálisba nem a belső fejlődés – tehát a nagybirtok és az arisztokrácia kialakulása – hanem külső – háborúk és kereskedelem – hatása alapján ment végbe. Ennek viszont olyan következményekkel kellett járnia, hogy „nemcsak lelassul a feudalizmus kialakulása, hanem maga a feudalizmus is egészen más formában valósul meg, mint az a középkori feudalizmus klasszikus formáiban látható.” nevezetesen pedig a következő specifikus jegyei vannak Oroszországban: „A törzsi fejlődés nagyon hosszantartó időszaka, a fejletlen területi arisztokrácia, a kívülről származó politikai hatalom, amely könnyen kisajátítja a föld legfelsőbb jogát, a csinovnyikok osztálya, akik e hatalom körül csoportosulnak és to-

vábbi igényeiket a „szolgáló” emberek helyzetéből eredően támasztják – ilyenek kell hogy legyenek az orosz feudalizmus jellemző vonásai. Mindezekkel a sajátosságokkal, az ily módon létrejött állam már magában hordozza a későbbi autokrácia csíráját. De ezek a csírák csak később kezdenek fejlődni, nevezetesen akkor, amikor a politikai egységesülés folyamán a központi hatalom széles katonai feladatokat vállal magára és felruházza magát a megfelelő rendelkezési joggal: másszóval, amikor létrejön a nemzeti-katonai állam.”

Tehát a Nyugat- és Kelet-Európa közötti eltérés abban áll, hogy: „Európa keleti részén az államszervezet korábban alakult ki, mint azt a belső gazdasági fejlődés folyamata létrehozta volna, miközben Nyugat-Európában az államszervezet belső fejlődési folyamat eredménye. Az európai társadalom és állam, mondhatni, lentől fölfelé épült: a központi államhatalom ott valóban olyan volt, mint legfelső felépítmény a feudális földbirtokosok előzetesen kialakult rétege felett, amely a maga részéről a sűrűn megtelepedett paraszti lakosság alsó rétegén nőtt ki. Nálunk pedig, főképp Északkelet-Oroszországban, a társadalom föntről lefelé épült: a központi politikai hatalom maga alá kényszerítette a katonai-szolgáló réteget, amely a hiányzó – vagy nagyon gyenge – helyi földbirtokos arisztokrácia helyét foglalta el; ez a szolgáló osztály pedig azt a parasztságot kötötte magához, amely már régen elvesztette törzsi kapcsolatait...”⁹

Látható tehát, hogy a földbirtokos arisztokrácia hiánya – vagy nagyon gyenge volta – központi szerepet játszik Miljukov érvelésében: ez vezet végsősoron az „állam-felépítmény kóros megnagyobbodásához” is, az önvédelem az egyesítés szükségessége, majd a területi terjeszkedés óhaja által életrehívott katonai-nemzeti – autokratikus – állam zökkenőmentes kialakulásához, amely pedig bizánci és keleti mintákat vesz át a társadalom berendezésekor. S bár Miljukov maga is értékes gondolatot vetett fel, amikor arról írt, hogy bajosan mutathatnánk ki akárcsak Nyugat-Európában egységes fejlődést, a 15. század végén kiformálódó egységes orosz államnak mégsem nagyon talál helyet Európában, ehelyett azt lassacskán Ázsia felé tolja el. S mindezt annak ellenére teszi, hogy elismeri és használja az orosz feudalizmus fogalmat. Abban az értelemben azonban, ahogyan ő definiálta a feudalizmust, nehéz lenne a földkerekségen olyan népet találni, amely történetének egy szakasza ne lenne leírható vele. A feudalizmus számára ugyanis nem jelent mást, mint a „politikai hatalom kisajátítását a társadalmilag erősek által, illetve a társadalmilag gyengék politikai alávetését”. Ez persze csak a feudalizmus „nembeli” definíciója Miljukovnál, amely pl. India, a Kaukázus stb. fejlődésére is alkalmazható. „Fajbéli” ér-

telemben azonban a feudalizmus nem más, mint „éppen az adott rendszer individuális fizionómiája Nyugat-Európában – és ebben az értelemben ugyanannak a rendnek orosz variánsát nem kell ezzel a terminussal neveznünk, amennyiben el akarjuk kerülni a fogalomzavart.”¹⁰

Miljukov kettős fogalomhasználata már a feudalizmus-fogalom csőd-jének jele. A szűk értelmezésben, csakúgy, mint az addigi historiográfia elveti Oroszországra való alkalmazását, ám elismeri azt a valóságos egyetemestörténeti összehasonlítás számára komolytalanul általános értelemben. Ebbe a furcsa helyzetbe azonban már azután került az orosz történetírás, hogy N. P. Pavlov-Szilvanszkij tanulmányok sorában állt ki az orosz feudalizmus léte mellett.

N. P. Pavlov-Szilvanszkij érdekes figurája az orosz történetírásnak. Miután megbuktatták a magiszteri vizsgán – mégpedig a feudalizmus témaköréből – soha nem szerzett tudományos fokozatot, s mint ilyen, nem kaphatott katedrát egyetlen felsőoktatási intézményben sem. Ez viszont azt jelentette pályája számára, hogy gyakorlatilag a tudományos élet periferiájára szorult, s ott rukkolt ki a korabeli orosz történettudomány, de az egész közgondolkodás szemében revelációszámba menő tanulmányaival. 1897-től kezdve több nagyszabású közleményben vetette össze a nyugati feudalizmus egyes alapvető intézményeit, jellemző jegyeit orosz megfelelőjükkal, hogy aztán egy évtized múltán kibocsájtott összefoglaló kis könyvében állást foglaljon a nyugati és az orosz fejlődés egyező volta, a nyugat-európai és az orosz feudalizmus azonosságá mellett.

N. P. Pavlov-Szilvanszkij három periódusra osztja az orosz történelmet. Az első szakasz a történelem előtti időktől kezdve a 12. századig tart, s meghatározó eleme az obscsina (mir). A fordulópontot ezután 1169 jelzi, amikor Andrej Bogoljubszkij vlagyimiri nagyfejedelem elfoglalja Kijevet. Ez egyben egy átmeneti korszak nyitánya, amelynek alapjául majd a votcsinák (örökbirtokok), a fejedelem és druzsinája letelepedése szolgál a 13. századtól kezdődően. A 13. századtól a 16. század közepéig tart tehát a második szakasz, s ekkor uralomra jut a nagybirtok, a bojárscsina-seigneurie. Ez az orosz feudalizmus időszaka. 1565-ben aztán IV. Iván opricsnyinája megnyitja az orosz történelemnek a 19. századig eltartó harmadik korszakát, amelynek meghatározó jelensége az állam. Ez a rendi állam periódusa, amely két alkorszakra bontható: a moszkvai rendi monarchia és a pétervári abszolútizmus idejére.

Már a korszakolásból is kiderül N. P. Pavlov-Szilvanszkij felfogása a feudalizmusról. Eredetileg Guizot-ból kiindulva, majd módosítva elképzeléseit az új nyugati történészek, Luchaire, Fustel de Coulanges, a német

Lamprecht hatására a feudalizmust továbbra is azonosítja a politikai széttagoltsággal, amennyiben a feudalizmus három alapelvét sorolja fel: 1. A terület szétdarabolódása domaine-seigneurie-kre, 2. ezek egyesülése a hűbéri hierarchia által, 3. a feltételhez kötött földbirtoklás. Éppen az utóbbi történések, és főképpen Lamprecht hatására azonban elismeri a „gazdasági feudalizmus” elméletének létjogosultságát is, ezért a következőképpen határozza meg a feudalizmus fogalmát: „Ahol nincs nagybirtok, ott nem lehet feudalizmus sem, amelynek leglényegesebb vonásai egyrészt az ország szétdarabolódása rengeteg önálló birtokra, hercegségre és privilegizált bajorcsinára-seigneurie-re, másrészt ezen birtokok egyesülése a szerződéses, hűbéri viszonyok által, amelyek az állampolgárság későbbi állami elveit helyettesítik.” A „gazdasági” és „politikai” feudalizmus elméletét azonban nem tudja szintetizálni, s Luchaire nyomán könyvében külön vizsgálja az ún. „seigneurie-ális” rendszert (tehát a feudalizmus gazdasági alapját) és a tulajdonképpeni feudalizmust. Minthogy azonban Oroszországban, N. Pavlov-Szilvanszkij szerint, a 13. századtól a 15. század végéig mindkettő jelen volt, ezért utóbbi lesz az orosz feudalizmus mindkét értelemben vett időszaka.

„A részfejedelmi rendszer seigneurie-ális alapjai” című fejezetben (amely „A részfejedelmi rendszer feudális alapjai” címűnek mintegy fele) először a germán törvénykönyvek és a Russzkaja Pravda megdöbbentő hasonlóságáról, majd az orosz obscsina és a germán mark egyforma voltáról ír a IV. Ivánig terjedő időszak nyugati és orosz történelmében. Ezt követően kerít sort a fejezet legfontosabb problémája, a nagybirtok tárgyalására. Ennek vizsgálata kapcsán megállapítja: „A középkori nagybirtok nálunk, csakúgy mint Nyugaton, két egyenlőtlen részre oszlik; az egyiket, a nagyobbikat, a parasztok, mint önálló gazdák művelik meg, bizonyos összeg lefizetése fejében a földbirtokosnak; a másik rész közvetlenül az uraság gazdasági irányítása alatt áll és általában birtokának jelentéktelen részét alkotja.” Miután ilyképpen lerótta adóját a „gazdasági feudalizmus” elméletének, kisebb kitérő után rátér a tulajdonképpeni feudális elemek összevetésére. Ennek kapcsán a nyugati és az orosz történelemből vett példák segítségével megállapítja, hogy Oroszországban – pontosan úgy, mint Nyugaton – létezett a legfőbb hatalom széttagolódása – amelynek okát helyesen látja a természetes gazdaság uralmában –, az immunitás, a hűbéri hierarchia és a föld utáni szolgálat elve, sőt pl. még a hűbéri eskü szertartását is gyakorlatilag megegyezőnek írja le. Az általa felvonultatott anyag alapján látszólag jogosan jelenti tehát ki: az orosz és a nyugati történelem közötti különbségek között „nincs egyetlen gyökeres eltérés sem: mindegyik csu-

pán mennyiségi, nem pedig minőségi”. És előbbieik is a feudalizmus kialakulásának történelmi folyamatában vannak, magában a kialakult rendszerben azonban nincsenek.

Ez a politikai feudalizmus – csakúgy mint Nyugaton – IV. Iván monarchiájával – Pavlov-Szilvanszkij szerint mindössze 100 év késéssel – elbukott, de az ún. szociális feudalizmus megőrződött – szintén a Nyugattal egyező módon – a rendi monarchiában. A 17. századi orosz cárság struktúráját tekintve teljesen azonos a korabeli nyugati rendi monarchiával, folytatja tovább Pavlov-Szilvanszkij; s most már időben is megegyezve, a 18. század elején mindkettő abszolút monarchiává alakul. Nem elégedve meg ezekkel a kronológiai „egybeesésekkel” a szerző még egyebeket is produkál. Például azt, hogy Oroszországban az örökös jobbágyság 1600 körüli kialakulása csak 50–60 év késedelmet jelez Németországhoz képest, vagy, hogy az 1861-es jobbágyfelszabadítás is csak ennyi idővel köszönt be később orosz földön. Ezzel nyilvánvalóan azt a benyomást kívánja kelteni, hogy az egész „nyugati” fejlődésben a jobbágyrendszer 19. századi felbomlása volt a normális.¹¹

Pavlov-Szilvanszkij utóbbi megállapításai jól minősítik komparatív módszerét. Ennek segítségével gyakran el tudja érni, hogy az olvasó a mégoly kategórikus megállapításait is helytállóaknak tekintse, ugyanis „hitelt érdemlő” bizonyítékok támasztják azokat alá. Közelebről megvizsgálva azonban a szerző által felvonultatott forrásokat, történelmi irodalmat, megdöbbentő erővel tárul elénk a történész tendenciózussága. Pavlov-Szilvanszkij módszerének lényege a *történelmiatlenség*. Csak az olyan műveket (s azoknak is azon részeit) sorakoztatja fél tételei alátámasztásául, amelyek beleillenek előzetes elképzelésébe. S ami még fontosabb, ugyanígy bánik a forrásokkal is. Az orosz történelem egy kronológiailag jól körülhatárolt korszakát – a 13–15. századot – vizsgálja részletesen, de az összehasonlítás során a nyugati történelemnek majd ezer évéből válogatja össze bizonyító apparátusát, ráadásul össze-vissza a francia, német, angol történelem egyes korszakaiból, mindig csak azokat, amelyek alkalmasnak látszanak számára az egyezés demonstrálására. Így tehát olyan építőköveket szedget össze az orosz feudalizmus építményének összeállításához, amelyek valóban a nyugati feudalizmusból származnak, de olyan összetételben, amelyben nem ismerte őket a nyugati történelem. Ez persze még nem lenne baj, hiszen nincs két egyforma feudalizmus, csak hogy Pavlov-Szilvanszkij pontosan a két építmény megegyező voltát hangsúlyozza. Ha azonban kis mennyiségi számvetést készítünk a Pavlov-Szilvanszkij által felhasznált nyugati (elsősorban francia) anyagról, akkor arra a nagyon lényeges követ-

keztetésre jutunk, hogy azok döntő részt a nyugati feudalizmus kialakulása és korai fejlődése szakaszából származnak. S bár Pavlov-Szilvanszkij az orosz és nyugati feudalizmus egyező voltát kronológiai egyezésként is szemléli, műveinek olvasóit akkor nem vezetjük félre, ha kimondjuk: Pavlov-Szilvanszkij valóságos hasonlóságokat tárt fel, ám azok a korafeudális Nyugat-Európa és a 13–15. századi orosz történelem közötti analógiákról árulkodnak.

Pavlov-Szilvanszkij tanulmányaira már az első megjelenésekor is reagált a szakmai kritika, de a 20. század elején és különösen az 1905-ös forradalom után hirtelen a szélesebb közvélemény érdeklődésének homlokterébe került ez a csak látszólag nem ideológikus téma; az orosz feudalizmus léte vagy nemléte. Az orosz feudalizmus igenlése ebben a történelmi szituációban egyé vált a nyugati jelen és jövő (kapitalizmus és szocializmus) igenlésével, illetve a haladó társadalom azon törekvéseit fejezte ki, hogy a reformok szükségességét a múlt tanulságainak szolgálatba állításával is megideologizálja, tehát, hogy a remélt fejlődést, mint a múltban megtett út organikus folytatását tüntesse fel. Ilyen értelemben nem volt igaza Pavlov-Szilvanszkij egy későbbi méltatójának, aki azt állította, hogy nézetei saját korában nem leltek visszhangra.¹² Ennek éppen az ellenkezője igaz.

Nagyon jellemző azonban, hogy a 19. század legvégén és a 20. század legelején még kétségtelenül a szkeptikusok voltak döntő túlsúlyban. Ide sorolható a már idézett Kljucsevszkij is, akinek „Előadásai” könyv alakban először ezidőtájt jelennek meg. *Vlagyimirszkij-Budanov*, a híres jogtörténész pedig egyenesen „jelentéktelen vonásnak” ítélte az óorosz élet egészéhez viszonyítva a Pavlov-Szilvanszkij által feudálisnak nevezett intézményeket.¹³ A másik kiváló történész, *Szergejevics* szintén hasonló pozíciót foglalt el.¹⁴ Még a Pavlov-Szilvanszkij tanulmányainak legnagyobb figyelmet szentelő *Taranovszkij* is arra a következtetésre jutott, hogy arra a kérdésre, létezett-e Oroszországban feudalizmus „egyenes megerősítő választ nem adhatunk.”¹⁵ Mivel a jelzett történészek az idősebb évjárához tartoztak, úgy tűnik igaza volt annak a recenzensnek, aki azt írta, hogy Pavlov-Szilvanszkij elméletét inkább a fiatalabb generáció volt hajlamos elfogadni.¹⁶

Ez a generáció először az 1905-ös forradalmat követően hallatta erőteljesen a hangját, akkor azonban olyan hatásfokkal, hogy teljesen túlkialakította a kétkedőket. A nagy hangulatváltozásnak természetesen volt egy szűken vett tudományos oka is, amelyre a vitában résztvevő korabeli szerzők közül is többen rámutattak: nevezetesen a társadalomtudományok fejlődése, a szó valódi értelmében vett egyetemestörténetírás és ily módon annak módszere, az összehasonlító szemlélet kialakulása. A döntő lökést

azonban mégis a politikai változások okozták. A Pavlov-Szilvanszkijt búcsúztató *P. Scsegoļjev* egyértelműen utal erre a tényre: „Úgy tűnik, csak az e században általunk megélt események nyitották fel szemét (ti. Pavlov-Szilvanszkijét) teóriájának erre a vonatkozására, amely teória alássa az orosz fejlődés sajátosságát, és ennek megfelelően államrendje sérthetlensége védelmezőinek utolsó „objektív” bizonyítékát.”¹⁷ *V. Filatov* még tovább lép egy lépéssel és nevével nevezi a gyermeket. Szerinte az utolsó évek történeti irodalmát olvasva az a benyomása az embernek, hogy a „nyugati fejlődés menete irányában történő fordulatot, a parlamentarizmust csak csodával lehet magyarázni.” Hogy elkerüljék ezt a különös állapotot, az ország és a gazdasági tényezők mellett a „társadalom belső fejlődésének” törvényéhez kellett nyúlniuk (ti. a történészeknek). Az orosz történelemre vonatkozó ismeretek ilyen állapotának kényelmetlenségét különösen a marxisták érezték; ezért erőteljesen előtérbe állították a nyugati és orosz történelem egységét, ám legfőképpen a priori módon.”¹⁸ Ekkor jött szerinte Pavlov-Szilvanszkij, aki tudományos tekintetben is helyretette a kérdést. Az 1905–1907-es éveket követő közhangulatban mindenesetre joggal állapíthatta meg *M. Bogoszlavszkij*: „Az orosz fejlődés sajátossága – ez mostmár a szlavofilok epigonjainak témája...”¹⁹ S bár a történettudomány nagy öregjei most sem békültek meg e teóriával és kétkedűsüket óvatos megfogalmazási módokba bújatták,²⁰ mégis szélesen elterjedt az orosz feudalizmus koncepciója. Igaz, ugyancsak a publicisztika szintjén és ugyancsak politikai megfontolásokból ellenvélemények is elhagzottak. *V. Sztorozsev* például igen érzékletes módon emelt vétót: „A tolakodó kérdés, miben nem vagyunk európaiak és miért nem jutunk oda, ahova kellene, amikor ugyanazokat a fejlődési szakaszokat járjuk be, továbbra is megválaszolhatatlan.” Recenziója végén aztán még élesebben fogalmaz: „nem tudom, hogy a bejárt utak azonossága mellett végül is miért akadunk el a barbárság és szolgaság zsákutcájában?”²¹

A fenti emocionális megközelítés racionális, történeti magvát alig vonták kétségbe a tárgyalt években. Ezért alakulhatott ki az a sajátos helyzet, amelyet Miljukov szócikke a Brockhause lexikonban pontosan jellemez, hogy az orosz írástudók mintegy az egyetemes törvényszerűségek léte és ilyképpen az orosz fejlődés egyetemessége elismerésének demonstrálásképpen fogadják el az orosz feudalizmus elméletét. Ám ez a feudalizmus fogalom a lehető legáltalánosabb, többek ki is fejtik, hogy ilyen értelemben természetesen India, Perzsia stb. fejlődése is leírható vele. Magyarán szólva, a publicisztika a feudalizmus fogalom alkalmazásával inkább csak a nyugatival közös jövő reményében „előlegezi meg” az orosz múlt-

nak a legáltalánosabb értelemben vett egyetemességet. Szaktudományos szempontból azonban továbbra is megingathatatlan a nyugati és az orosz feudalizmus különbözősége. Szinte nem akad tollforgató, aki – az orosz feudalizmus fogalom használata mellett – ne bírálná Pavlov-Szilvanskij a teljes azonosság erőltetett kimutatása miatt. Ebben a tekintetben tehát Pavlov-Szilvanskij tanítása tényleg süket fülekre talált az Októberi Forradalom előtt. Valóban azok voltak ekkortájt többségben, akik az orosz feudalizmust „haloványnak és kevésbé kifejlettnek”, „csírákban meglévőnek” tartották.²² Ezért, ahogy M. *Kovalevszkijt*, úgy még sokakat nem lepett volna meg, ha „az orosz feudalizmus részletesebb tanulmányozás esetén sokkal közelebb állónak bizonyulna Hitvalló Edward korának angolszász rendszeréhez, mint Capet Hugó korszakának francia feudalizmusához.”²³

Az „orosz feudalizmus” tehát századunk elejére sok tekintetben áldozata lett a feudalizmus fogalom túlságos kiterjesztésének. Egyrészt belehelyezték ugyan általa Oroszországot az egyetemes fejlődésbe, ám mivel szabatos körülírása váratott magára – éppen a fogalommal kapcsolatos zűrzavar akadályozta ezt –, az orosz feudalizmus tényleges arculatát, a valóságos történeti összehasonlítás alapját, nem tudták megrajzolni, ily módon pedig az orosz múlt helyét sem lehetett kijelölni az európai fejlődésben. A feudalizmus fogalom zsákutcába kerülését jól jellemzi a probléma közvetlenül 1917 utáni sorsa. Itt csak a már 1917 előtt is jelentős munkákat létrehozó N. *Rozskovot* hoznánk fel példaként, aki a század elején még tagadta az orosz feudalizmus létét, ám később az általános definíció segítségével már alkalmazhatónak tartotta. Ekkor a feudalizmus három típusát sorolta fel: az angol, franciát, orosz. Az angolhoz hasonlít szerinte a cseh, magyar feudalizmus, a franciához képez átmenetet a grúz, török és részben a skandináv, szerb, bolgár, román feudalizmus, valamint Délnyugat-Oroszország, Litvánia. Ezekhez képest a nagyorosz típus „nem ismétlődött meg: az a legnagyobb mértékben sajátos.”²⁴

Az orosz történelem addigi menete marxista szemléletű leírásának a 20-as évekre már több megközelítési módja is kialakult. Ebben a tekintetben legnagyobb jelentőségű G. V. *Plehanov* „Az orosz társadalmi gondolkodás története” című munkája elé írt „Bevezetés” volt. Ami az orosz feudalizmus problémáját illeti, Plehanov ebben egy igen sajátos megoldásra jut. Elismeri ugyan létét, ám ismét csak olyan általános értelemben, hogy bele tudja abba csempészni a keleti despotizmus fogalmát, mint amely fejlődési specifikumának leírására jobban alkalmas. A keleti despotizmus fogalmat Plehanov egyébként nem formációelméleti alapon használja, tehát a feudalizmus egy válfaját látja benne. Ily módon problémafelvetésének az

ázsiai termelési mód marxi kategóriájához semmi köze nincs, éppen ellenkezőleg, ez esetben is az orosz történetírói hagyományból merít, hiszen szerinte Japán, Kína, Egyiptom stb. is átment a feudalizmus szakaszán.

Plehanov elveti a pavlov-szilvanszkiji „teljes egybeesés” tételt (ti. az orosz és nyugati feudalizmusét), csakúgy, mint a „teljes eredetiségét”. Szerinte az orosz fejlődésnek „vannak olyan jellegzetességei, amelyek élesen elkülönítik valamennyi nyugat-európai ország fejlődési folyamatától, és a nagy keleti önkényuralmak fejlődésére emlékeztetnek... Hol felerősödik, hol gyengül a hatásuk; ennek eredményeképpen Oroszország mintegy ingadozik a Kelet és a Nyugat között. Történetének moszkvai periódusában sokkal nagyobb mértékben vannak jelen e sajátosságok, mint a kijevi periódusban. I. Péter reformjai után pedig ismét csökkennek, előbb nagyon lassan, aztán egyre gyorsabban és gyorsabban” Két oldallal arrébb ez a megfogalmazás még egyértelműbbé válik: „minél sajátosabb társadalmi fejlődésünk a nyugat-európaihoz képest, annál kevésbé sajátos a keleti országok fejlődéséhez képest – és fordítva.” Végül is Plehanov az orosz fejlődés „viszonylagos sajátosságának” elvét vallja – a Kelethez képest is. Erről így ír: „Hogy megvédelmezze létét (ti. Oroszország) a gazdasági fejlődésben előbbre járó ellenségeivel szemben, erőinek olyan hányadát kellett közvetlenül a honvédelemre fordítania, amely messze meghaladta a keleti despotikus államok ugyanilyen irányú erőfeszítéseit.

Ebben rejlik történelmi fejlődésünknek a keleti despotizmusokétól eltérő viszonylagos specifikuma, amely szerfelett figyelmet érdemlő. Ha ezt a különbséget összevetjük azzal, amelyet a Moszkvai Állam és a nyugat-európai társadalmi rendszerek között fedeztünk fel, a következő végeredményre jutunk: a Moszkvai Állam a nyugatiaktól abban különbözött, hogy nemcsak az alsó, földművelő osztályt döntötte jobbágyosorba, hanem a felső szolgáló osztályt is, a keletiektől pedig – amelyekre ezen a téren nagyon is hasonlított – abban, hogy sokkal súlyosabb igát kényszerült leigázott lakossága nyakába akasztani.”²⁵

Nem célunk Plehanov történet szemléletének elemzése, sem bírálni, sem méltatni nem kívánjuk az orosz „polgári” történetírás legkiválóbb képviselői kutatásait „megszüntetve megőrző” kompilációját. Itt csupán azt szögezni le, hogy amennyire hozzásegít koncepciója az orosz feudalizmus „profilja” körüljárásához, legalább annyira járul hozzá, akaratán kívül, a feudalizmus fogalom szétrombolásához, és az ázsiai termelési mód fogalmába való átcsúsztatásához.

Mindazonáltal Plehanov jó példa arra, hogy a nyugati és az orosz történelem addigi menete eltérő voltának jelenre és jövőre vonatkozó „ké-

nyelmetlenségét” – a fentebb idézett módon – különösen érzékenyen felismerő marxisták képesek voltak a végsősoron történeti problémára nem csupán politikai-ideológiai motivációktól vezérelt és nem egyszerűen pre-konceptiózus, hanem a történettudományos eredményeket feldolgozó választ találni. A 20-as években ez a helyzet megváltozik és a Nyugat és Oroszország, s ily módon az orosz feudalizmus problémája az Októberi Forradalom, a forradalom esélyei, a szocializmus egy országban való felépíthetősége kérdéseinek az aktuális politikai-ideológiai harcoktól függő megválaszolásán múlik majd. Az ellenvélemény legyűrésével párhuzamosan fokozatosan az a felfogás válik hivatalossá, amely mostmár szó szerint értelmezve Pavlov-Szilvanszkij tanítását, az orosz múltban is a Nyugattal való teljes azonosságot igyekezett kimutatni. Ezen a tényen természetesen nem csodálkozhatunk a szocializmus egy országban történő felépítése tétel győzelmének ismeretében, ám mégsem vezethetjük le csupán politikai okokból. A marxista történelemfelfogás kimunkálása történetének ez a szakasza, a „hőskor” ugyanis a „szociológikus”, leegyszerűsítő, sematikus történetírást tolta előtérbe, ezért a természet világára jellemző egyetemes tövényszerűségeknek a társadalom történetében való kimutatásának vágya sok hamis általánosításhoz vezetett. Egészen pörére vetköztetve, ez a felfogás azt mondta: ha a történelmet egyetemes törvényszerűségek mozgatják, akkor azok ugyanúgy hatnak, és ugyanolyan eredményre vezetnek Oroszországban, mint a világ bármely más országában.²⁶

A 20-as évek agitációs- és propaganda célokat követő publicisztikájában érthető módon a politikai motivációkat hangsúlyozzák. A Pavlov-Szilvanszkij könyvét újból kiadó vezető szovjet kultúrpolitikus, történész M. N. *Pokrovszkij* például úgy veti fel a kérdést, hogy a cárizmus alatt a múlt „sajátszerűségének” hirdetése mintegy kezességet látszott biztosítani a jövő „sajátszerűségére” nézve.²⁷ Érthető ezért, ha a korszakban tankönyvként funkcionáló nagyszámú szintézisében e felfogás ellen harcot folytatott. Ez a körülmény azonban nem változtat azon a tényen, hogy számára a történettudományos probléma mindvégig megmaradt aktuális politikai kérdésnek. Mert ha jól megfigyeljük, Pokrovszkij tulajdonképpen Pavlov-Szilvanszkij megállapításait ismétli meg, természetesen eltérő frazeológiával, a saját céljai érdekében felhasználva. Ő is a 13. századtól a 16. századig terjedő időszakra alkalmazza a feudalizmus terminust, ő is szinte minden egyes momentumában teljes azonosságot fedez fel a nyugati és orosz feudalizmus között. Igaz, definíciójában megpróbálja érvényre juttatni a szociális mozzanatot, s elődjétől természetesen megkülönbözteti, hogy a gazdasági feudalizmust hangsúlyozza. Ez azonban nem zárja ki, hogy „a

politikai feudalizmusban” szintén azonosságokat lásson, legfeljebb kevésbé bonyolult formákban megjelenőket Oroszországban, mint Nyugaton. Abban is megegyezik véleménye Pavlov-Szilvanszkijjal, hogy a politikai feudalizmus bukását ő szintén a centralizált állam megszületésével hozza összefüggésbe. Más kérdés, hogy az általa teremtett iskola szellemében ezt gazdasági okokkal támasztja alá és a kereskedő tőke győzelmével magyarázza. Így mintegy különálló szakaszként tárgyalja a kereskedő tőke uralmát a gazdasági feudalizmuson belül az ipari tőke, az kapitalizmus előtti időszakban. Nézetrendszerében ily módon a feudalizmus nem foglal el kulcsfontosságú helyet, legalábbis a teóriája sarkkövét alkotó kereskedő tőkéhez viszonyítva, amely egyébként szintén az orosz–nyugati párhuzamokat hivatott bizonyítani.²⁸

Pokrovskij révén tehát a marxista argumentációval felszerelt pavlov-szilvanszkiji felfogás lett egyeduralgó a 20-as évek második felében és a 30-as évek elején. Pokrovskij halála után, a 30-as évek közepén, párhuzamosan a megelőző évek ideológiai fordulatának lezáródásával és befejezett formát nyeresével, az orosz feudalizmus elmélete is módosult. Addig ugyanis, a pokrovskiji történelemszemlélet dicséretére legyen mondva, igaz, hogy a politikai célok szolgálatába állított vulgáris gazdasági materializmus volt a szemléleti alap, mindez azonban a forradalom, pontosabban a *világforradalom* szolgálatába állítva. Történelemszemléletüket ezért a pártosság határozta meg, s a történelmet osztályszempontból vizsgálták. A „sztálini” történelemszemlélet uralomra jutásával azonban a marxizmus „hőskora” történelemfelfogásának imént említett sajátosságai módosulást szenvedtek. Vulgármaterialista szemléletmódjuk ugyan megmaradt, ám elvesztette az előző korszak primitív „tisztaságát”. Az elnyomott osztályok hősi küzdelmét középpontba állító történetírástól, a frazeológiát továbbra is megtartva, lassan elfordult és „kölcsonvette” a nemesi történetírástól a történelmet csináló hősök kultuszát, a „polgári” történetírástól pedig a túlbujánzó nemzeti öntudatot. Ez utóbbi sajátosság uralkodik az egész 1956-ig terjedő időszakban, s ez határozza meg az orosz feudalizmusról szóló állásfoglalásokat is. Mivel még a korszak vezető történésze, E. D. *Grekov* sem vállalkozott az egész középkori orosz fejlődésre vonatkozó átfogó koncepció felvázolására, a korszaknak az orosz feudalizmusra vonatkozó felfogását csak az egyes monográfiákból, vagy az azok alapján összekompilált többszörös szintézisekből lehetne rekonstruálni. Utóbbi összefoglalások eklektikus volta miatt szűken vett témánk szempontjából erre azonban e keretek között nem mutatkozik parancsoló szükségesség. Csúpn annyit jegyeznénk meg, hogy ezek a munkák annyiban a pavlov-szil-

vanszkiji úton haladnak, hogy szükségét érzik az orosz történelem minden pontján az ún. a nyugati sémával való megfelelést bizonyítani, és annyiban haladják meg Pavlov-Szilvanszkijt, hogy a „gazdasági feudalizmusra” helyezve a hangsúlyt, a feudalizmus kialakulását igyekeznek minél korábbi időre datálni.²⁹

Az SzKP XX. kongresszusát követően e tekintetben is változás következik be a szovjet történetírásban. Az újabb szovjet munkák ismertetését a következő cikk tartalmazza.

Jegyzetek

1. Idézi P. *Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. cs. 1., Szt. Peterburg, 1903. 120–21. Eredetiben: J. *Krizsanics*: Politika. Moszkva, 1965, 494–95.
2. K. *Akszakov*: Az orosz történelem alapelveiről In: Szöveggyűjtemény ... 34.
3. K. *Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére In: *Az orosz történelem egyetemessége és különössége* (Szöveggyűjtemény, Bp. 1982. A szövegeket válogatta és a bevezetést írta: *Krausz Tamás, Szvák Gyula*, szerkesztette: *Krausz Tamás, Szvák Gyula, Béládi László*) 9, 1–2.
4. Sz. *Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. kny. 7.
5. A. *Herzen*: O razvityii revoljucionnih igyej v Rosszii In: Szobranijje szocsinyenyija v tridcatyi tomah. t. 7. Moszkva, 1956. 156, 159–161.
6. N. *Kosztomarov*: Az egyeduralom kezdete a régi Oroszországban In: Szöveggyűjtemény ..., 69.
7. V. *Kljucsevszkij*: Bojarszkaja дума drevney Ruszi. Pb., 1919. 11.
8. V. *Kljucsevszkij*: Kursz russzkoj isztorii. t. I. Moszkva, 1937. 15, 375, 377.
9. P. *Miljukov*: Az orosz kultúra történetének alapvonásai In: Szöveggyűjtemény ... 85, 90.
10. P. *Miljukov*: Feodalizm v Rosszii In: Enciklopedyicseszki Szlovar. t. 70., Szt. Peterburg, 1902. 548.
11. N. *Pavlov-Szilvanszkij*: Feodalizm v Drevney Ruszi, Moszkva, 1924. 78, 53, 46, 45–46, 47, 59, 62, 134.
12. M. *Cvibak* ír – többek között – erről a „Kem v 90-h godah bila vidvinuta koncepcija szucsesztvovanyija feodalizma v Rosszii?” (Problémi isztorii dokapitaliszticyicseszki obcsesztv, 1934/7–8) c. cikkében, amelyben egyébként arra a végeredményre jut, hogy tulajdonképpen V. I. Lenin alkotta meg az orosz feudalizmus elméletét, hiszen már egy egyetemi vizsgáján (1891-ben) is felelnie kellett a „nemszabadokról”. (i. m. 7.)
13. M. *Vlagyimirszkij-Budanov*: Obzor isztorii russzkovo prava. Kijev–Szt. Peterburg, 1900. 374.
14. *Szergejevics*: Russzkiye jurigycicseskije drevnosztyi.
15. F. *Taranovszkij*: Feodalizm v Rosszii. In: Varsavszkije Universzityetszkije Izvesztija, 1902/4, 29.
16. (K. M.), Isztoricseszki zszurnal, 1907/7. 308.

17. P. *Scsegoljev*: Pamjatyi N. P. Pavlova-Szilvanszkovo. In: Minuvsije godi, 1908/10, 310.
18. V. *Filatov*: Vesztnyik Voszpitanija, 1908/6, 52. (Recenzió)
19. M. *Bogoszlovskij*: Krityicseszkoje Obozrenyje, 1908/3, 41. (Recenzió).
20. Sz. *Platonov*: Lekcii po russzkoj isztorii. Szt. Peterburg, 1909. 117–118.
21. V. *Sztorozsev*: Obrazovanyije, 1908/3, 119, 120. (Recenzió).
22. Vö. M. Bogoszlovskij: i. m. 41, 42.
23. M. *Kovalevszkij*: Minuvsije godi, 1908/1, 298. (Recenzió)
24. N. *Rozskov*: Russzkaja isztorija v szravnyityelno-isztoriceszkom oszvescsenyii. t. 2. Moszkva, 1922. 284–85, 286–87.
25. G. *Plehanov*: Az orosz társadalmi gondolkodás története. Bevezetés. In: Szöveggyűjtemény..., 149, 151, 194–95.
26. A 20-as évek történelmi gondolkodásának részletesebb jellemzése alól mentesít minket *Krausz Tamás* remélhetőleg nyomtatásban is megjelenő hézagpótló kéziratot kandidátusi disszertációja. [Az orosz-szovjet történelmi gondolkodás a 20-as években (Az „orosz történelmi fejlődés sajátosságai”).]
27. N. P. Pavlov-Szilvanszkij: Feodalizm v Drevnyej Ruszi. 4.
28. Itt csupán M. Pokrovskij: Russzkaja isztorija v szamon szzszatom ocszerke. Moszkva–Leningrád, 1928. 29–31. c. munkájára hivatkozunk.
29. Ld. erről részletesebben: Szovetszkaja isztoriografija Kijevszkoj Ruszi. Leningrád, 1978.

FILIPPOV SZERGEJ:

AZ 1960–70-ES ÉVEK SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNYÁNAK VITÁI A FEUDALIZMUSKORI OROSZORSZÁG FEJLŐDÉSÉRŐL

Az utolsó 20–25 évben a szovjet történettudományban jelentős események zajlottak le. Egymást érték a szervezett és spontán viták a legkülönbözőbb témákról, a szakfolyóiratok, monográfiák és összefoglaló művek lapjain. Vita folyt (és folyik) az Óorosz állam (Kijevi Rusz) társadalmi-gazdasági és társadalmi-politikai rendjéről, diskussziók voltak a feudális formáció „felívelő” és „hanyatló” szakaszairól, a jobbágyrendszer kialakulásának okairól, előfeltételeiről és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről, az oroszországi abszolútizmusról stb. Természetesen a viták a tudomány szerves velejárói, fejlődésének elengedhetetlen előfeltételei, ezért úgy tűnhet, hogy a szovjet historiográfia „vita-robbanásában” nincs semmi különös. Ugyanakkor még a legfelületesebb szemlélő figyelmét is felkeltik a következő körülmények: először már a fentebb idézett, aktuális vitáknak korántsem teljes felsorolásából látható, hogy Oroszország történetének nem csak részkérdéseiről keletkeztek nézeteltérések, de annak általános koncepciójával kapcsolatban is, sőt e véleménykülönbségek gyakran a történettudomány általános elméleti kategóriáit is érintik (feudalizmus, a kapitalizmus kialakulása, osztályharc stb.) legalábbis az orosz történeti fejlődésre vonatkoztatva; másodsor, a viták kereszttüzebe az orosz történelem nagy időköze esett, gyakorlatilag a 9. sz-tól a 19. sz. közepéig, s végül harmadszor, a kérdések többségének megvitatásakor az egymással szembenálló csoportokban ugyanazokat a neveket találjuk, így túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a tudósok két, a problémát kétféleképpen megközelítő, két áramlatot képviselő csoportja harcának vagyunk szemtanúi. Ezen körülmények a szovjet középkorkutatás vitáinak figyelmesebb szemügyrevételére és néhány tanulság levonására készítetnek bennünket. Mindegyik vitakérdésnél nem tudunk elidőzni, ezért azokból – a véleményünk szerint – legfontosabbakat választjuk ki, sőt a disputáknak csak azon vonatkozásaira koncentrálunk, amelyek szerintünk a viták teljes halmazát egy egységbe fogják össze.

A történeti (s nem a historiográfiai) kronológiát véve figyelembe, első helyre a Kijevi Rusz társadalmi-gazdasági rendjéről folyt polémiát kell állítanunk. A véleménykülönbségek lényegének helyesebb megértéséért

egy, az ezen dolgozat címében megjelölt kronológiai határokon túli historiográfiai exkurzust kell tennünk. A forradalom előtti orosz történettudomány természetesen nem használta a társadalmi-gazdasági formáció fogalmát, ezért a „feudalizmus” kategóriája, ha egyáltalán alkalmazták, szinte kizárólag politikai jelentést hordozott (politikai széttagoltság, feudális hierarchia). Ugyanakkor magától értetődik, hogy a Kijevi Rusz gazdasági viszonyai is a polgári történészek kutatásainak tárgyát képezték, így módon, a marxista historiográfia meghatározott tudományos eredményeket kapott „örökségül”, melyeket a marxista kutatások menetében figyelembe kellett venni.

A talán legjelentősebb orosz polgári történész, V. O. Kljucsevszkij fogalmazta meg például a „városi-kereskedő” Kijevi Rusz tételét, amelynek gazdasági alapját elemezve ezt írta: „A 11–12. századi Kijevi Rusz gazdasági jóléte a rabszolgaságon alapult. A 12. sz. közepére a rabszolgaság hatalmas méreteket öltött.”¹ A továbbiakban a tudós rámutatott, hogy a személyes földtulajdon ismertetőjegyei a Kijevi Ruszban a 11. századnál nem korábban (a forrásokban a 12. sz.-tól) jelennek meg, Kljucsevszkij véleménye szerint ennek a születőfélben levő tulajdonformának a jellemző vonása a rabszolgamunka alapvető felhasználása. Sőt maga a tulajdonjog is, a következő formula alapján, a rabszolgaság intézményéből ered: „Ez a föld az enyém, mert az én embereim művelik meg...”² Így a marxista történettudomány „tudományos örökségül” a kereskedő, városi Ruszról szóló elképzelés vált, elterjedt rabszolgamunkával és a földmagántulajdon (11. sz.-ig) hiányával. Felesleges bizonyítani, hogy milyen nagy nehézséget okoz akárcsak a legutóbbi tézis is a feudális Óorosz államra vonatkozó marxista teória megalkotásának útján.

Pedig Kljucsevszkij konstrukciója nem csak a polgári, de a korai marxista historiográfiára is nagy hatást gyakorolt, így annak kulcsfigurájára, M. N. Pokrovszkijra is.

M. N. Pokrovszkij még a forradalom előtt írta le, hogy a feudalizmus „sokkal inkább a gazdálkodás egyfajta rendszere, mint jogrendszer”. 1931-ben pedig konkrétabb meghatározást adott: „...A feudalizmus társadalmi-gazdasági formáció, amelyet a termelés meghatározott módszerei, meghatározott 'politikai rendszer' és 'államforma' jellemez.”³ Ugyanakkor az óorosz társadalom konkrét analizisének Kljucsevszkij városi teóriáját átvéve írja, hogy „a 10–11. sz.-i városi Rusz még nem ismert társadalmi osztályokat.”⁴ és hogy később két osztály képződött, a „gazdagoké” (klassz bogacsej) és a „szegényeké” (klassz bednyjakov), amelyeket a szerző pontosabban nem határozott meg. Kljucsevszkij koncepciója hatást gyakorolt Sz. V.

Juskov következtetései is, aki megkezdte az oroszországi feudalizmus genezisének részletes kutatását.⁵ Ő az Óorosz állam gyors feudalizációját a 12. sz. gazdasági krízisével kötötte össze, amelyet „a nemzetközi kereskedelemnek a Kelet-Európai síkság határain belüli agóniája eredményezett.”⁶

A Kijevi Rusz kutatásának menetében D. B. Grekov tevékenysége hozott gyökeres fordulatot. 1932-ben a „Rabszolgaság és feudalizmus a régi Rusz-ban” című előadásával lépett fel, amelyben két fontos kérdésre is éles fordulatot hajtott végre elődeihez képest. Először arra a következtetésre jutott, hogy az óorosz állam „termelőbázisa” „elsősorban a földművelésen alapult.”⁷ Másodszor, s ez még fontosabb, Grekov kijelentette, hogy a Kijevi Rusz alapvető termelési módja a feudalizmus és nem a rabszolgatartás volt. A vitában, amelyet ezen előadás alkalmával rendeztek, még sokan szólítottak fel a Kijevi Ruszbeli rabszolgaság megfelelő figyelembevételére, ugyanakkor a 30-as évek végén Grekov koncepciója, amelyet a későbbiek során tovább fejlesztett, már általános támogatásban részesült (az 1939-es vitában ellene csak 3 tudós lépett fel).⁸ Grekovnak a feudális Óorosz államról vallott ezen koncepciója maga sem maradt az idők során változatlan. Kivéve azt a tézist, amely szerint Rusz elkerülte a fejlődés rabszolgatartó stádiumát. És ha a 30-as évek végén Grekov a Kijevi Rusz történetében a feudalizáció két periódusát különböztette meg, a feudális viszonyok érlelődésének a 11. sz. közepéig, és a feudális széttagoltságának a 11. sz. közepétől terjedő időszakát, akkor az 50-es években, nem utolsósorban Sztálin cikke, „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései”⁹ hatására, a feudális viszonyok kialakulását a 9. sz.-ra datálta, formálódásának folyamatát pedig az 5–8. sz.-ra.¹⁰ Feltétlenül meg kell említeni Sz. V. Juskovnak 1939-ben megjelent könyvét, aki szintén továbbfejlesztette koncepcióját, s ezen alkalommal a feudalizmus genezisének sémájába kapcsolta a feudalizmus előtti időszakot (9–10. sz. közepéig), amikor is – szerinte – még nem létezett az osztálytársadalom.¹¹

Ebből a vázlatos áttekintésből is látjuk, hogy a 60-as évek elejéig a Kijevi Rusz szovjet historiográfiájában erős változások zajlottak le, s annak társadalmi és gazdasági rendjéről olyan elképzelés alakult ki, amely gyökeresen eltért nem csak a polgári, de a korai marxista történetfelfogástól is. A szovjet medievisztikában mind a mai napig a feudális Óorosz állam koncepciója uralkodik, bár híveinek véleménye nem mindig egyezik a feudalizmus fejlődési szakaszának a 9–13. sz. közötti intervallumban való meghatározásában. A Szovjetunió történetének periodizációjáról folytatott vita során, amelyet a 40-es évek végén, az 50-es évek elején rendeztek, a 9–11. sz-ig tartó időszakot a korai-, a 11–12. sz. fordulójától terjedőt a fejlett

feudalizmus korának nevezték.¹² Ugyanakkor a 12 kötetes összefoglaló, a „Szovjetunió története a legrégebb időkől napjainkig” című munkában a Kijevi Rusznak szentelt részben B. A. Ribakov kissé eltérő sémát ad. Egy prefeudális periódus kiemelése (6.–8. sz.) után, amikor „végre kialakult a feudális osztályviszonyok minden előfeltétele”, Ribakov megállapítja, hogy ezt követően a 8. és 9. sz. határán alakul ki a feudális állam – Rusz, kijevi központtal, amelyik mint korafeudális monarchia a 12. sz. második negyedéig áll fenn.”¹³ Azonban a Kijevi Rusz feudalizmus-teóriájának hívei közti eltérések kevésbé jelentősek a számunkra. Annál inkább megérdemlik a 60-as, 70-es évek historiográfiájának új jelenségei, hogy részletesen szemügyre vegyük őket.

Ha döntőnek neveztük Grekov 1932-es előadását és az ezt követő tevékenységét, amelyek végeredményben a Kijevi Rusz történetével foglalkozó kutatók koncepciójának fokozatos unifikációjához vezettek, akkor ugyanolyan (pontosabban, majdnem ugyanolyan) fordulatot hozott a 60-as évektől a 70-es évek elejéig tartó időszak, amikor új erővel lángoltak fel a viták az óorosz társadalom rendjéről. A historiográfia „új impulzusait” két csoportra lehet osztani. Egyrészt megszaporoódtak az olyan munkák, amelyek a kutatók figyelmét újra a Kijevi Ruszbeli rabszolgaság problémájára felvonták és megkérdőjelezték B. D. Grekov állítását a rabszolgaságnak az óorosz államban történt gyors elhalásáról.¹⁴ V. I. Goremikina mindenkinél tovább ment el e téren, igyekezve újra megalapozni az Óorosz állam rabszolgatartó jellegének koncepcióját.¹⁵ Goremikina B. D. Grekovot egyebek közt dogmatizmussal és a forrásoktól való elszakadással vádolta, és arra a következtetésre jutott, hogy „Az Óorosz állam történetének dokumentumanyaga megkérdőjelezi ennek az államnak, mint társadalmi-gazdasági struktúrája alapján feudálisnak, a tudományunkban kialakult értékelését.” Az Óorosz államban két termelőrendszer, az ősközösség és a rabszolgatartó (uklad) meglétét állítva, Goremikina a rabszolgatartót tekintette elsődlegesnek. „Az óorosz társadalom szociális szerkezete a korai rabszolgatartó államokra jellemző.” – állapította meg a könyv szerzője.¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy a tényszerű bizonyítás mellett a tudósszony koncepciója alátámasztására egy általános érvényű elméleti elképzelést is megfogalmaz. Véleménye szerint az Óorosz állam rabszolgatartó jellege „fejlődésének szabályosságára vall az ősközösségtől a rabszolgatartásig, s ettől a jobbágyrendszerig, amiről V. I. Lenin is írt.”¹⁷ Goremikina konstrukciói nem lettek megértésre a szovjet medievisták soraiban, mint ahogy a történelmi fejlődés „szabályosságáról” és „szabálytalanságáról” vallott tézise sem. Goremikina munkájának jelentősége nem koncepciójában, hanem az oroszor-

szági rabszolgaságra vonatkozó adatok összegyűjtésében s az uralkodó teóriának címzett kritikái megjegyzéseiben van. De ezt a teóriát más oldalról sokkal erősebb támadások érték. Itt néhány tudós azon kísérletére gondolunk, hogy új módon világítsanak rá Óroszország archaikus és feudális összetevőinek viszonyára az ottani feudalizmus kialakulásában. A kibontakozó vitában központi helyet foglalt el a földre vonatkozó feudális tulajdonjog kialakulásának kérdése. E témában a történészek között a legnagyobb népszerűségnek az 50-es évek elején kialakult, és a leginkább L. V. Cserepnynin és O. M. Rapov által kidolgozott elmélet örvend, amelynek az a lényege, hogy – Cserepnynint idézve – a feudalizáció folyamata az obscsina kétirányú fejlődésében fejeződött ki. Egyrészt az obscsina-tagok gazdasági differenciálódása folyt, amely a világi és egyházi votcsinák kialakulásához vezetett, másrészt az obscsina földjének kisajátítása és a szabad obscsina-tagok alávetése a bíraskodás és a kirótt adó által az állami (fejedelmi) hatalom, mint az uralkodó osztály szerve hatalmának rájuk való kiterjesztése útján,” azaz a föld „fejedelmivé tétele”.¹⁸ Ily módon Cserepnynin véleménye szerint, a föld „fejedelmivé tétele”, a földre vonatkozó fejedelmi főhatalom felállításában állt, amelynek eredményeképpen az adó-kontribúció, amelyet a fejedelmek gyűjtöttek, átalakult feudális járadékká. Hogyan datálják e folyamatokat? O. M. Rapov szerint a 9–10. sz. határán a források „adó (dany)” fogalma már feudális járadék értelemben fordul elő.¹⁹ L. V. Cserepnynin 1956-ban azt írta, hogy „már a 10. sz-ban az obscsina földek jelentős része állami feudális tulajdonba került”, 1972-ben viszont már óvatosabban fogalmazott (részben figyelembe véve A. L. Sapiro észrevételeit) kijelentette, hogy „az adó feudális járadékká fejlődése fokozatosan zajlott le, és e folyamatot nehéz datálni.”²⁰ „A folyamat a 9–11. sz. határán zajlott, s eredményei a 12. sz-ra váltak nyilvánvalóvá.”²¹

A feudális votcsinák kialakulásának kérdésével kapcsolatban Cserepnynin véleménye szerint a legkorábban a fejedelmi birtokok alakultak ki. „... A 11. sz. második felére a kutatók rendelkeznek olyan forrással, amely vitathatatlanul tanúskodik a fejedelmi birtok meglétéről”, írja és hozzáteszi, hogy nem lehet sem a meglétére utaló későbbi, de a 10. sz-ra vonatkozó utalásokat sem mellőzni. A 12. sz.-ban – folytatja Cserepnynin – a fejedelmi feudális földtulajdon létezése „nem lehet vita tárgya.”²² Megjegyezzük, hogy O. M. Rapov e kérdésben még határozottabban foglal állást, a fejedelmi földtulajdon kialakulását nem később, mint a 9–10. sz-ra téve.²³ A továbbiakban Cserepnynin elemzi a bojári és egyházi földbirtoklást is, és arra a következtetésre jutott, hogy itt is fordulópontot jelent a 11. sz. kö-

zepe és különösen a 12. sz., „amikor Oroszország a feudalizmus korai szakaszából a fejlett periódusba lép.”²⁴ A kép teljessége kedvéért megjegyezzük, hogy Cserepnyin szerint ugyanezeket az időhatárokat lehet a függő lakosság történetében is elkülöníteni. A 11. sz. közepe 12. sz-ig „a társadalom életében még jelentős szerepet játszott a személyében szabad, de az állami kizsákmányolásnak alávetett szomszédos obscsinák lakossága, a szmerd-adózók, a nem szabadok között pedig a cseljaginok (rabok) voltak többségben. A második szakaszban ... a közvetlen termelők mind nagyobb része a nagybirtokon élő szmerdek, zakupok közé kerül, akik gyakran a holop-kategória határán vannak.”²⁵ Mint látjuk ez az állítás a szerzőnek azon tételével egyezik, hogy az első, korai feudális szakaszban „az állam legfelsőbb földtulajdona van túlsúlyban,” a „fejlett feudalizmus” időszakában pedig „nő és szélesedik a votcsina-tulajdon.”²⁶

1969-ben A. L. Sapiro kritikai megjegyzéseket fűzött az óorosz fejedelmeknek az összes földre kiterjedő tulajdona elméletéhez. Véleménye szerint, még ha beszélhetünk is az első orosz fejedelmek hatalmáról néhány kelet-európai törzs földjei felett, akkor is ez a hatalom nagyon ingatag volt, és nem jelentette a konkrét földdarabok feletti rendelkezés jogát.²⁷ A szláv törzsek kizsákmányolása adóztatás-sarcoltatás, bírósági illetékek útján valósult meg, amit feltétlenül meg kell különböztetni a 11. században megjelenő, de a forrásokban csak a 12. századtól kimutatható feudális szolgáltatásoktól. Éppen Sapiro volt az, aki a vitát új elméleti szintre terelte azáltal, hogy az Óorosz állam fejlődésének megítéléséhez felhasználta A. J. Nyeuszihin hipotézisét a „preefeudális periódusról”.²⁸ Cikkében Sapiro a következőket írta: „A. J. Nyeuszihin megállapította, hogy a germánoknál a feudális társadalmi formációt átmeneti korszak előzte meg. Kétségtől ilyen átmeneti periódust éltek át a szlávok is, amikor az ősközösségi viszonyok elhaltak, s kialakultak a feudális viszonyok. Ebben az időben az adó, amit kezdetben a még földtulajdonosként szereplő szabad közösségektől és obscsinatagoktól szedtek, fokozatosan földjáradékká változott, a bírósági illetékek pedig, amelyek korábban függetlenek voltak a fejedelem és druzsinája tagjainak földtulajdonától – most e földtulajdon attribútumává váltak.”²⁹

Világos, hogy e helyzet elfogadása esetében felmerül a formációk „klasszikus” ötlépcsős teóriája ártértékelésének szükségessége, mégpedig a sajátos, feudalizmus előtti időszak kiemelésével. Ahogy látni fogjuk, ez a perspektíva a Kijevi Ruszról folytatott viták kiéleződéséhez vezetett.

A középkori Oroszország történetének elismert szakértője, A. M. Szaharov, „A feudalizmus fejlődésének útjai” című könyvről írott recen-

ziójában elfogadja a földtulajdon feletti fejedelmi hatalom tézisé, de ki mondja, hogy ugyancsak nehéz lenne ezt a hatalmat „feltétel nélkül feudálisnak” nevezni, és, hogy ez a hatalom tulajdonképpen inkább átmeneti formát jelent, amely csak tendenciájában feudális.”³⁰ A fokozatosan felgyülemlett kétségek összegeződtek alternatív koncepcióba I. J. Frojanov, leningrádi tudós munkáiban, aki 1974-ben és 1980-ban két monográfiát jelentetett meg a Kijevi Ruzs társadalmi-gazdasági és társadalmi-politikai rendszeréről. Ezekben Frojanov kidolgozta a 10–12. századi oroszországi feudalizmus elméletének kritikáját, és kifejtette saját elképzeléseit az orosz történelem e szakaszáról.

A feudalizáció fő ismertető jelének a szerző a nagybirtok kialakulását tartja. Ezzel kapcsolatban részletesen tárgyalja a föld „fejedelmivé válásának” elméletét. Azon források elemzése alapján, amelyeket e teória bizonyításaképpen általában felsorakoztatnak, Frojanov arra a következtetésre jut, hogy „a 10-12. században az adóztatást nem követte ... a földbirtok formáinak megváltozása és a feudális fejedelmi földbirtoklás létrejötte.”³¹ Frojanov nem fogadja el az obscsina kettős evolúciójáról alkotott elképzelést. (Lásd 7. old.) Ahhoz, hogy az obscsina-tagok gazdasági differenciálódásának eredményeképpen feudális földbirtok alakulhasson ki, szükséges a szabad paraszti földbirtok megléte, elengedhetetlen az allódium, mint a feudalizmus gazdasági előfutára. Ám a fejedelmeknek az obscsinaföldre kiterjesztett tulajdonjoga a parasztok szabad földbirtoklásának likvidációját jelenti. Ilyen alapon egymást kizáró folyamatokkal van dolgunk.”³² Végül, nem kevésbé súlyosan esik latba a történész hivatkozása arra a tényre, hogy a fejedelem földtulajdonjoga elképzelhetetlen olyan politikai rendszerben, amelyben a fejedelmek állandóan cserélgetik egymást számos orosz fejedelemség trónján, váltogatva uralmuk színtereit, amikor a vecsék meghívják és elűzik őket, szerződéseket kötnek velük.³³ Így, komoly érvekkel találkozunk, amelyek kétségessé teszik a föld „fejedelmesítésének” teóriáját, a Cserepnyn-i feudalizmus-koncepció lényegi elemét. Hogyan is áll a dolog a nagybirtok kialakulásával kapcsolatban?

A 10. században – mutat rá Frojanov – a fejedelmeket és a druzsinnát még nem érdekli a földek megszerzése. Csak a 11. században szélesedik ki és válik bonyolultabbá a fejedelmi gazdaság. Elsősorban az állattenyésztés (különösen a lótenyésztés), a méhészkedés, a vadászat fejlődik, kevésbé fontos a földművelés. Frojanov nem tagadja a Régi Oroszország gazdaságának földművelő alapját, sőt, véleménye szerint, éppen a földművelés termékeinek élelem formájában való beszolgáltatása adja meg a lehetőséget a fejedelemnek, hogy birtokán előnyben részesítse a jövedelmezőbb foglalko-

zásokat. A szerző nem tagadja a 11–12. században meglévő bojári földbirtokot sem, de egyúttal két fontos megjegyzést tesz. Először, írja Frojanov, a bojárok jövedelmének nagy része nem volt kapcsolatban a földbirtoklással, hanem azt bírói és adminisztratív funkciók ellátásáért járó jutalomként kapták. „Ezeket a jövedelmeket nem kell azonosítani a feudális járadékkal. Ezek – az adózás primitív formái, amiket az óorosz társadalomban uralkodó belső politikai viszonyok szültek.”³⁴ Másodszor, a bojárgazdálkodásban ugyanúgy (és hasonló okok miatt) jelentős helyet foglalt el az állattenyésztés. A földbirtoklástól független jövedelmek egészen a 12. századig meghatározó szerepet játszottak az óorosz egyház életében is – erre a végkövetkeztetésre jut Frojanov a 10–12. századi egyházi dokumentumok elemzése kapcsán. A fejedelmi adományok – írja – nem földadományok voltak, hanem az arról származó jövedelmek behajtása jogának átadása, azaz nem feudális adományozás aktusai – bár magukban foglalták az adott föld feudális birtokká fejlődésének lehetőségét. Egyébiránt a kolostoroknak jutott adományok segítenek elképzelést alkotni a nagybirtok szerepéről az óorosz gazdaságban. Frojanov szerint ez a szerep jelentéktelen volt, mert a gazdaság alapját a szabad obscsinatagok földbirtoka képezte.³⁵

Ám milyen a nagybirtok társadalmi alapja? Válaszképp erre a kérdésre, a történész részletesen elemzi Oroszország függő lakosságának különféle kategóriáit. Ennek az elemzésnek az eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: körülbelül a 11. század közepéig a votcsinának rabszolgatartó jellege van, majd feudális elemekkel keveredik, amelyek ugyanakkor az egész 12. század folyamán kisebbségben maradnak. A rabszolga- és a félszabad munka uralkodó szerepe a votcsinákban azonban, nem engedi meg, hogy Oroszországot rabszolgatartó államnak nevezzük, amennyiben maguk a votcsinák „a 11–12. század folyamán kis szigetecskékként voltak jelen, eltörpülve a szabad paraszti földbirtok tengerében, amely a kijevi Rusz gazdaságában uralkodó szerepet töltött be.”³⁶

Teljesen érthető, hogy Óroszország társadalmi-gazdasági viszonyainak ilyenén értékelése Frojanovot sajátos szemlélet kialakítására ösztönzi az Óorosz állam társadalmi-politikai rendszerének jellegét illetően. Rámutatva a 11–12. századi osztályképződés folyamatának fejletlenségére, elvetette az óorosz fejedelemről, mint korafeudális uralkodóról alkotott elképzelést, aki csakis az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően cselekszik. A szerző jelzi az „ösi demokrácia” tendenciájának meglétét, amely egyébiránt a fejedelem katonai, adminisztratív és bírói hatalmának az obscsina által korlátozott voltában, a vecse aktív szerepében öltött testet, s ez a Régi Óroszország minden obscsina-tagra kiterjedő katonai szervezetében gyökerezett.

Frojanov munkái szovjet tudósok ellenreakcióit váltották ki, s elhangzott néhány megalapozott kritikai észrevétel. Ám, úgy tűnik, ezek nem érintették Frojanov tudományos munkásságának fő eredményeit. Melyek is ezek az eredmények? Kiszélesíthetjük a kérdést: milyen eredményeket érttek el a Kijevi Rusz tanulmányozása során az 1960-as, 1970-es években?

Mindenekelőtt, sok tudós közös erőfeszítéseképpen legyőzték a feudális vonások keresésének egyoldalú tendenciáját a régi Oroszország társadalmi rendszerében. Ma már lehetetlen ignorálni, vagy lekicsinyelni az óorosz társadalom archaikus és rabszolgatartó elemeinek szerepét. Ám milyen viszonyban voltak ezek az elemek, és hogyan változott ez a viszony a 9–12. század folyamán? Ez a probléma vita tárgya maradt. Goremikina, Sapiro és elsősorban Frojanov komoly érdeme a feudális Kijevi Rusz koncepció érveinek alapos kritikája. E koncepció hívei még nem válaszoltak „a föld fejedelmivé válása” elmélet kritikájára, ezen elmélet nélkül pedig a levegőben lóg a 10. század és a 11. század első fele korafeudális Oroszországnak tézise.

Emlékezzünk csak arra, hogy a 11. század második felétől kezdődően, Cserepnynin szerint, Oroszországban elkezdődik a „fejlett feudalizmus” kora, amikor „nő és szélesedik a votcsina-tulajdon.” Mindenekelőtt szembevetünk ennek az érvelésnek a gyengesége. Hiszen: maga Cserepnynin feltételezi a votcsina megjelenését még a 10. században, amely megjelenése óta csak „nőtt és kiszélesedett”. De ennél is fontosabb, hogy válasz nélkül maradt Frojanov állítása, miszerint a votcsina-földbirtok jelentéktelen volt még a 12. században is, szemben a rabszolga- és félszabad munka jelentős szerepével. Láttuk, hogy ez az érvelés erős gyökeret vert az orosz polgári historiográfiában is.

Végül meg kell álljunk a „feudális” és prefeudális viszonyok fogalmánál is. Cserepnynin helytelennek tartotta ez utóbbi használatát. Az ő okfejtésében két alapmotívumot emelhetünk ki. Az egyiket már említettük. „Alaptalannak tartjuk – írta Cserepnynin – azt a szándékot, amely ártékelné az emberiség történelmi útjának öt társadalmi formációra bontását. Ez az öt tudományosan meghatározott formáció az emberiség törvényszerű fejlődése történelmi valóságában objektíve létező stádiumok; rajtuk keresztül valósul meg a reális társadalmi élet tudományos megismerése. Kétséges, hogy a formáció-elmélettel való fesztelen bánásmód a tudomány hasznára válik.”³⁷ A másik motívum – a „prefeudális” terminus meghatározatlansága. „Mit jelent: prefeudális vagy prekapitalista periódusok? – kérdezi Cserepnynin. Milyen alapon különböztetjük meg őket? Mi a pozitív

tartalmuk? Senki sem tudja. Prefeudális – ez lehet ősközösségi is, és rabszolgatartó is...”³⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a Kijevi Ruszról írt legutóbbi munkák fényében, amelyekről a fentiekben szó volt, éppen a „prefeudális” periódus – terminus „hiányossága” (hogy ti. jelölhet ősközösségit és rabszolgatartót is) bizonyul legnagyobb előnyének, mivel lehetővé teszi a régi orosz állam jellemző vonásainak megragadását, összehasonlítva őket Európa feudális államaival. Maga a terminusokról folytatott, kissé dogmatikusnak látszó vita egészen más fényben tűnik fel, ha figyelembe vesszük, hogy mögötte az orosz és szovjet történettudomány régi problémája rejlik: a közös és különleges vonások Oroszország és Európa más országai történelmi fejlődésében-, egy olyan probléma, amelyet a legutóbbi időkig mintha homály fedett volna, és amely most újra magára vonta a tudósok figyelmét, kielégítő megoldást követelve a marxista historiográfiában. Ahogy majd a továbbiakban látni fogjuk, ez a probléma már nem burkoltan, hanem nyíltan, egyike az oroszországi feudalizmus krízisééről és a kapitalista viszonyok geneziséről folytatott viták legfontosabb aspektusainak, amelyekre most rátérünk.

Bár az e problémakörben folytatott viták pontosan az általunk elemzett időszakban bontakoztak ki teljes erővel, gyökerei azonban még az 1940-es, 1950-es évekbe nyúlnak vissza, amikor lényegében kialakultak azok a koncepciók, amelyeknek ütközését az alábbiakban taglalni fogjuk. Az oroszországi kapitalista viszonyok kialakulása idejének meghatározására törekedvén – ennek eredményeképpen –, két nézet alakult ki, amelyek alapján a tudósok is két csoportra oszlottak: a kapitalizmus „korai” és „késői” genezisének híveire. Ráadásul az időkülönbség az értékelésben eléri a másfél, sőt a két (!) évszázadot, ami a probléma elvileg különböző megközelítésére utal.

A kapitalizmus „korai” genezise híveinek túlnyomó többsége a kezdeteket a 17. századtól számítja. Igazolásként az „orosz történelem új periódusáról” szóló lenini idézet szolgál, amelyet, figyelembevételével, hogy a szovjet történészek számára ennek milyen nagy jelentősége van, fontosnak tartunk egészében közölni. Vitatkozva Mihajlovszkijjal, aki a nemzeti kapcsolatokat a nemzetiségi folyamatásának tartotta, Lenin azt írta, hogy már a „moszkvai cárság korában” a nemzeti szájakat felváltották a területek. „De nemzeti kötelékekről a szó tulajdonképpen értelmében akkorigban aligha lehetett szó: az állam egyes „tartományokra”, sőt részben fejedelemségekre bomlott, amelyek megtartották egykori önkormányzatuk eleven nyomait, közigazgatásuk sajátosságait, néha saját csapataikat... stb. Csak az orosz történelem új periódusát (körülbelül a 17. századtól) jellem-

zi területek, tartományok és fejedelemségek tényleges egybeolvadása. Ezt az egybeolvadást nem a nemzetiségi kötelékek idézték elő, tisztelt Mihajlovszkij úr, sőt még a folytatásuk és általánosításuk sem; ezt az egyes területek közötti csere erősödése, a fokozatosan növekvő áruforgalom, a kis helyi piacok országos orosz piacban való összpontosítása idézte elő. Minthogy pedig ennek a folyamatnak vezetői és urai a kapitalista kereskedők voltak, a nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése.”³⁹ (Lenin Összes Művei I. k. 140–141.)

Már régen megírták (elsősorban Szkazkin és Pavlenko), hogy Lenin átvette az „új periódus” kifejezést az orosz polgári történezséktől (például Klucsevszkijtől), arra törekedve, hogy az gazdasági tartalmat kapjon. Ugyanakkor, polemikus jellegű munkájában a legkevésbé sem akart tudományosan megalapozott periodizációt adni az orosz történelemről, és megállapítani a kapitalizmus genezisének kezdetét. Ennek ellenére egy sor tudós (elsősorban Tyihonov, Preobrazsenszkij, Indova, Buligin, Volkov) Lenin idézett sorait állítva kutatásai alaptételül, koncepciót alkotott az oroszországi kapitalista viszonyok fejlődésének és a feudalizmus krízisének 17. századi kezdetéről. Véleményük szerint, ezeknek a folyamatoknak a kezdetéről olyan „új jelenségek” tanúskodtak, mint a természetes gazdálkodás felbomlása és a „kisárutermelés hirtelen növekedése a falvakban és mezővárosokban”, a pénzjáradékra való áttérés, az oroszországi nemzeti piac kialakulásának kezdete, nagy kereskedői tőkék felhalmozódása, és a „kereskedelemben felgyülemlett eszközök átáramlása az ipari termelésbe”, a nagyipar megszületése (manufaktúrák).⁴⁰ Ebből a szemszögből vizsgálják az orosz abszolutizmus kialakulását is, amely, mint állítják, nem fejez ki mást, mint kompromisszumot a nemesség és a burzsoázia között, és a „gazdasági fejlődés hatása alatt” engedményeket tesz a burzsoáziának a gazdaság területén.⁴¹ Végül, különös értelmezést kapott a parasztság osztályharca is. Egyfelől megfigyelhető az osztályharc értelmezése kiszélesedésének tendenciája, mégpedig úgy, hogy hozzákapsolódnak az úgynevezett „mindennapos, hétköznapi jelenségek”: a szökések, a szabatotáz, a robot elutasítása, gazdatisztekkel való viták stb. Másfelől felmerül az a vélemény, hogy a „parasztmozgalmak megkönnyítették a polgári elemek fejlődését... , ugyanis, fellépve a jobbagyság különféle formái ellen, a parasztok a szabad magántulajdon létrehozásáért küzdöttek. A későfeudális korszakban ez objektíve ... a fejlődés polgári útjáért való harcot jelentette.”⁴²

Hogyan is békíthetnénk össze ezt az elméletet olyan tényekkel, mint az örökös jobbagyság jogi megfogalmazása 1649-ben, a feudális rendszer elterjedése az orosz állam távoli területein is, a lakosság egyre nagyobb töme-

geinek bevonása ebbe a rendszerbe, az orosz arisztokrácia hatalmas feudális birtokainak megjelenése a 17–18. században stb.? Az ellentétek kiküszöbölésére Zaozerszkájának 1951-ben megalkotott, a feudális és kapitalista viszonyok párhuzamos erősödéséről vallott tézisét használják fel.⁴³ Úgy tűnik, ez az állítás vált a kapitalizmus „korai” genezise teóriájának egyik elméleti tartóoszlopává, mindenesetre, az e problémakörben írt újabb összefoglaló művek szerzői a kérdést, hogy „előfordulhatott-e a 17–18. századi Oroszországban a feudális–jobbágy és a burzsoá viszonyok egyidejű erősödése...”, a meglévő nézetkülönbségek alapjának nevezik.⁴⁴

A „korai” genezis megalapozásának másik fontos elméleti eleme Nyecskina elképzelése az oroszországi feudalizmus „leszálló” és „felívelő” szakaszáról.⁴⁵ Nyecskina célul tűzte ki, hogy megtalálja a társadalmi formációk fejlődése különböző periódusainak értékeléséhez szükséges legbiztosabb kritériumot. F. Engels szavaira támaszkodva arra a meggyőződésre jutott, hogy „a formáció fejlődésének az a periódusa, amikor a rá jellemző termelési viszonyok megegyeznek a termelőerők jellegével, segítik előretérésüket, – jelenti a társadalmi fejlődésnek felfelé ívelő stádiumát. A formációnak az a periódusa, amikor az előbb felsorolt megfelelések felbomlnak..., jelenti a formáció fejlődésének lefelé ívelő stádiumát.”⁴⁶ Az orosz feudalizmushoz írt mellékletében Nyecskina a két stádium határának a 17. századot állapította meg, az eltérés jeleinek tartva a manufaktúrák megjelenését és a paraszti gazdaság egyszerű újratermelésének lehetetlenségét (ezt a jelenséget ugyancsak a 17. századra tette át). Ily módon másik oldalról közelítve meg a kérdést, Nyecskina csatlakozott a „korai” genezis híveihez.

Nyecskina kétségtelen érdeme, hogy a vitákba bevonta az összehasonlító-történelmi szemléletet. Habár ezt kissé mechanikusan tette. Rámutatva a termelés kapitalista módszerének győzelmére a 16–17. századi Angliában és Hollandiában, azt állította, hogy ezeknek az eseményeknek a tükrében Oroszországban a jobbágyviszonyokról szóló törvényeket az orosz feudalizmus „lefelé ívelő” stádiumának jeleiként kell felfogni.⁴⁷

Végül, tulajdonképpen Nyecskina volt az első, aki teljes egészében elvetette a kapitalizmus és feudalizmus párhuzamos erősödésének lehetőségét. Következésképpen, a saját elmélete alapján mutatta be, hogy a 17. századtól kezdve az orosz feudalizmus a krízis korszakába lépett (ebben az értelemben nem szerencsés Bugarov, Preobrazsenszkij és Tyihonov hivatkozása a szerzőnőre).

Nyecskina bevezető cikkének megjelenése után kibontakozó vitában elhangzott Sztrumilin akadémikus külön véleménye is. Továbbfejlesztve nézeteit, amelyeket először a 40-es években fejtett ki, Sztrumilin azt írta,

hogy a kapitalizmus első elemei még a manufaktúrák kialakulása előtti időkben megjelentek, közülük a legfontosabb – a feudális gazdaság naturalis voltának megbomlása, áru- és pénzviszonyainak fejlődése, mivel ennek következménye – folytatja Sztumilin – a munkaerő áruvá válása is.⁴⁸ Ennek alapján a „lefelé ívelő” periódus kezdetét Sztumilin a 16. századra helyezte. Ugyanezt a nézetet vallja D. P. Makovszkij is, aki magára vállalta a kérdés monografikus feldolgozását.⁴⁹ Rámutatott, hogy a 17. századnak sok, úgynevezett „új” jelensége már a 16. században is előfordult. Ide sorolta a városok növekedését, az árutermelés felgyorsulását, a parasztság rétegződését, a manufaktúrák megjelenését és a jelentősebb tőkék kialakulását.⁵⁰ Ami a külkereskedelmet illeti, itt Makovszkij arra a meghökkentő következtetésre jutott, hogy „Oroszország szerepe a világ- de különösen a keleti kereskedelemben jelentősebb volt, mint Angliáé”, hozzátéve, hogy „nehéz elképzelni, hogy Európa bármely államának piacain az áruforgalom nagyobb lett volna, mint az oroszországi piacokon.”⁵¹ Tehát – fejezi be Makovszkij –, ha következtetések akarunk lenni, akkor a kapitalizmus kezdetét nem a 17., hanem a 16. századtól kell számítanunk. Csak a nemesi állam politikája, és különösen az opricsnyina fékeztek a polgári fejlődést Oroszországban, ami az első parasztháborúhoz vezetett (a Bolotnyikov felkeléshez), ez utóbbit a kutató korai polgári forradalomként tartja számon. Ennek a felkelésnek az elfojtása – zárja le gondolatát a szerző – a maga részéről végképp megnyitotta a feudális reakció útját. Makovszkijnak nem egy esetben sok-sok „vétkét” vetették szemére, a tények tendenciózus összegyűjtésétől a metodológiai és forráskutatási hibáig, azonban az általa elképzelt, ha szabad így fogalmazni, „radikális” irányvonal tovább él az orosz kapitalizmus historiográfiájában. Ehhez az irányvonalhoz csatlakozott az oroszországi rendi-képviselési intézmények kutatója, N. E. Noszov is.

Meg kell jegyezni, hogy Makovszkij és Sztumilin aktívan használják az összehasonlító-történelmi elvet, bár, sajnos ennek egyoldalú értelmezése oda vezet, hogy az említett szerzők alapján véve Oroszország és Nyugat-Európa országai fejlődésének hasonló jeleit keresik. Hasonló utat választott Noszov is. Véleménye szerint, a 15–16. században Oroszország, hasonlóan a nyugat-európai országokhoz, változások korát élte, amikor eldőlt, milyen úton fejlődik tovább: a polgári vagy „a jobbagység második kiadásának” útján. „A 16. sz. közepéig – állítja a tudós – egészében egy olyan intenzív gazdasági fejlődés figyelhető meg, ami (megfelelő szerencsés feltételek mellett) a prekapitalista viszonyok nagyon komoly változásának kezdetét jelenthette volna.” Politikai területen a korszakforduló jelleg a fejlődés „par-

lamentáris” és „önkényuralmi” irányvonalai közötti harcban fejeződött ki, társadalmi téren felsorakoztak egymás ellen a kereskedők, kézművesek és parasztok, illetve a bojárok és a nemesek. „Ez osztályharc volt; harc Oroszország fejlődésének különböző útjaiért.” Igaz Noszov, Makovszkijjal és Sztrumilinnal ellentétben, az „alternatív fejlődést” nem a feudális rendszeren belül, hanem azon kívül véli felfedezni – az orosz Északon, ahová még nem ért el a feudalizáció folyamata.⁵² Következésképp, Noszov figyelembe veszi Oroszország gazdasági fejlődésének területi egyenlőtlenségét, és ebből a szempontból az ő koncepciója történetibb, mint Sztrumiliné és Makovszkijé.

A kapitalizmus „korai” genezise híveinek bizonyítékai kezdettől fogva nagyszámú kritikai megjegyzést váltottak ki. 1965-ben az opponensek különálló fellépései az Oroszországnak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetéről tartott országos vitán egységes szemléletté alakultak.⁵³ Az itt felolvasott vitaindító szerzői bebizonyították, hogy az olyan jelenségek, mint az árutermelés, a parasztság differenciálódása, kereskedelmi tőkék kialakulása – föllelhetők voltak a 17. századig is, sőt, ilyen, vagy olyan mértékben a feudális társadalomban is köznapi jelenségek, és lehetetlen bebizonyítani, hogy a 16., vagy a 17. században következik be minőségi ugrás, aminek kapcsán egy új periódus kezdetéről beszélhetnénk. A nemzeti piac kialakulása a kapitalizmus előtt ment végbe, a piaci kapcsolatok pedig a termelés feleslegének forgalmazásán alapultak.⁵⁴

Régi és külön vita tárgyát képezi az orosz manufaktúra jellegének problémája. A 17. századra vonatkozóan a szakirodalom kb. 30 manufaktúra létezését tartja számon.⁵⁵ „Ezek méretükben kicsi, centralizált manufaktúrák voltak, amelyeket a kormány kezdeményezésére alapítottak, és amelyek elsősorban a cári udvar és a hadsereg szükségletét elégítették ki.”⁵⁶ Létrejöttükben jelentős szerepet játszottak a külföldi tőkék; ezen manufaktúrák közül sok életképtelennek bizonyult, a legfontosabb pedig, hogy a 18. század első felében a manufaktúrákban elterjedt a kényszermunka, a manufaktúrák „benőttek” a gazdaság feudális rendszerébe. Ily módon, a beszámoló szerzői – Sztrumilin, Nyecskina és néhány más kutató korábban kifejtett véleménye ellenére – a 17. századi és a 18. század első két harmadának manufaktúráját nem tartják kapitalista jelenségnek. Ebben az időben – állítják a beszámolóban – a feudalizmus további fejlődése figyelhető meg. Nincs okunk beszélni a parasztfelkelések és a fejlődés nem feudális útjáért folytatott harc közötti kapcsolatról sem.

A kapitalista viszonyok kialakulásának kezdetét a szerzők a 18. század utolsó harmadára helyezik, amikor – a Manufaktúra-kollégium adatai

szerint – a textiliparban az újonnan létesített kereskedő manufaktúrák csakis bérmunkát alkalmaztak (1762-ben külön törvénnyel tiltották be a kereskedők számára a jobbágyok megvásárlását). Pontosan ekkor – említi meg a szerzők –, alakul ki a munkaerő állandó piaca. A mezőgazdaságban a földesúri gazdaságok a piac felé orientálódnak, a nemesek mind gyakrabban válnak vállalkozókká. Ennek ellenére a feudális rendszer kimeríti az alkalmazkodás lehetőségeit, a 19. század első felében válságba jut, „amikor a jobbágygazdaság zsákutcába került, a társadalmi fejlődés előrehaladása pedig elsősorban a kisárutermelés és a kapitalista viszonyok alapján valósult meg.”⁵⁷ Ez röviden, a „késői” genezis híveinek elmélete.

Sem az 1965-ös vitákban, sem a tudományos sajtóban ezután megjelenő írásokban nem közeledett egymáshoz az ellentétes táborok szemlélete. A viták évei azonban nem múltak el nyomtalanul, erről világosan tanúskodott az orosz abszolutizmusról folytatott vita, ami a szovjet és olasz történészek konferenciáján kezdődött és az „Isztorija SzSzSzR” című folyóirat (1968–1972) oldalain nyert folytatást. A magyar sajtóban már jelentek olyan cikkek, amelyek a vita egyes részeit és historiográfiai előzményeit érintik,⁵⁸ és ez felment bennünket a kutatók sokféle véleménye áttekintésének szükségessége alól. Röviden csak néhány, számunkra érdekes mozzanathoz állunk meg.

Az abszolutizmus témáját már nem egyszer megvitatták különféle nemzetközi történész fórumokon, 1968-ban a szovjet és olasz történészek találkozájának napirendi programjában is szerepelt. A szovjet delegáció részéről L. V. Cserepnyn tartott előadást, elemezve az orosz abszolút monarchia kialakulásának körülményeit. Ezt a beszámolót jogosan fogták fel úgy, mint a „tradicionális irányzat” hívei szemléletének összegezését (I. F. Gingyin kifejezése), amelyet ugyanakkor az eltelt évek tudományos harcainak figyelembevételével készítették el. Cserepnyn az orosz abszolutizmusról alkotott elképzelését a már ismert elméletre építette, az oroszországi kapitalista viszonyok 17. századi kezdetére, ami megengedte a szerzőnek – Engels közismert mondatára hivatkozva –, a következő állítást: Oroszországban is az abszolutizmus szükséges előfeltétele a feudális és polgári elemek közötti egyensúly volt. Habár, előre látva az opponensek ellenérveit, Cserepnyn hozzátette, hogy Oroszországban ez az egyensúly nem „szó szerinti” volt, hanem csak hozzávetőleges, ami abban nyilvánult meg, hogy a „kormányának a politikában számolnia kellett a burzsoázia követeléseivel.”⁵⁹

Éppen ebben az előadásban Cserepnyn alapvető elméleti megközelítés szintjére emelte a kapitalizmus és feudalizmus „párhuzamos” erősödé-

désének tételét (valószínűleg ezt is a megelőző viták tapasztalatai alapján tette). „Ez a tétel – olvassuk – sokmindent megmagyaráz: az eredeti felhalmozás folyamatának fékezetttségét és lassúságát, és a munkaerő-piac szűk kereteit, továbbá a bér- és a kényszermunka összekapcsolódását a manufaktúrákban stb. A 17. századot nem hagyhatjuk ki a kapitalizmus genezisének áttekintéséből, de egyúttal nem feledhetjük, hogy abban az időben a feudalizmus még nem aknázza ki nagy tartalékait. A kapitalista viszonyok csírájának megjelenése előfutára volt a feudális formáció végső összeomlásának, de nagyon közvetett és alig észrevehető módon. Csak ebben az értelemben, távoli perspektívában lehet beszélni a feudalizmus felbomlásának megkezdődéséről.”⁶⁰

Végül, Cserepnynin teljes egészében megtartotta a „tradicionális irányzat” osztályharc-fogalmát; az osztályharcot az előadásban (főleg a parasztháborúkat) alapvető belpolitikai tényezőként szerepelteti (a külpolitikai, és általában a külső tényezőket nem is veszi figyelembe a szerző), ami az abszolutizmus kialakulására döntő hatással volt. Ily módon, a Bolotnyikov vezette parasztháború „a 16. században késleltette, Sztjepan Razin felkelése pedig elősegítette az abszolutizmus megteremtését.”⁶¹

A „tradicionális irányzat” koncepciójának éppen a fentiekben felsorolt csomópontjaira irányult az opponensek támadása. A probléma tulajdonképpen gazdasági aspektusa – bár a vitázók nem feledkeztek meg róla – háttérbe szorult, és a középpontba az „egyensúly” kérdése került. Azonnal kiderült, hogy konkrét történelmi probléma esetében lényegesen nehezebb „elttekinteni” a források bizonyítékaitól: az „egyensúly” híveinek gyakorlatilag nem sikerült dokumentálni nem csak az egyensúlyt (még a körülbelülít sem), de még a kereskedők önálló követeléseinek meglétét sem az egész 17. század folyamán. Sőt, N. I. Pavlenko véleménye szerint ilyen bizonyítékok egyszerűen nem is léteznek, mivel „a kereskedők és a városi lakosság nem a nemességet ellensúlyozó szerepben, hanem mellette léptek fel.”⁶² Természetesen, az egyensúly-elméletre mért csapás egyszerre kérdéssé tette az elmélet gazdasági megalapozottságát is. Avreh, Oroszország újkori történetének kiváló ismerője, rámutatott még egy kirívó ellentmondásra, amelyet az egyensúly-elmélet követői nem vesznek figyelembe. „Az orosz burzsoázia – írta Avreh – egészen a 20. századig sokkal hűségesebb alattvaló volt, mint a nemesség”, és a politikai élet jobbszárnyán helyezkedett el; ennek következtében „a polgári átalakulás feladatát ... a nemesség élenjáró képviselői vállalták magukra.” Ez semmiképp sem egyezik meg azzal az állítással, hogy a „történelmileg alkalmatlan” burzsoázia már a 17. században „erős gazdasági és politikai erőként, az „egyensúly” tényezőjeként⁶³ lépett fel.

Avreh felhívta a figyelmet arra is, hogy a „párhuzamos erősödésről” alkotott „dialektikus” tézis ellentmond a politikai gazdaságtan elemi törvényeinek, hiszen a termelés új formáinak fejlődését éppen nagyobb hatékonyságuk váltja ki szemben a régiekkel, ha szabad így fogalmazni – „elnyomja” őket.⁶⁴ Ehhez hozzá kell tenni, hogy ez a megjegyzés annál is inkább megalapozott, mert a „korai genezis” hívei gyakorlatilag figyelmen kívül hagyják a külső hatásokat, a belső „autonóm” folyamatok párhuzamosságát hangsúlyozva. A vita során a „tradicionális irányzat” képviselői figyelmen kívül hagyták Avreh ellenvetését, szóban is csak Cserepnyin válaszolt rá: „Azt mondják, hogy ez (a párhuzamos erősödés F. Sz.) elméletileg lehetetlen. Ám ilyen volt az élet, az objektív igazság.”⁶⁵ Igaz, ezt a replikát nem tekinthetjük Avreh érvelése cáfolatának.

Ahogy várható volt, az elvi nézetkülönbségek az osztályharc fogalmának értelmezése és használata szempontjából is felszínre kerültek. Ez a fogalom (a fent bemutatott széles értelemben) az „univerzális álkulcs” szerepét játszotta sok történelmi kérdés nyitjához, többek között az abszolutizmus kialakulásának kérdésében. Így nem csodálkozhatunk, hogy Avreh, Pavlenko és mások nem szorítkoztak az osztályharc elemzésében a vita tematikájának keretei közé, hanem metodológiai jelleget adtak ellenvételeiknek.

Pavlenko fellépett a feudális társadalom polarizációjának túlértékelése ellen, rámutatva, hogy a jogi és a társadalmi-gazdasági különbségek az osztályokon belül „igenis jelentkeztek” „még a 18. század második felében is.”⁶⁶ A feudális társadalmi struktúra leegyszerűsítése az osztályharc valódi jelentőségének eltorzításához vezet. Ugyanezt jelenti a fogalom túlzott kibővítése, ami, ahogy Avreh előre figyelmeztetett, a fogalom diszkreditálásához vezethet „...nem marad a feudálisan függő (és független) paraszt életének egyetlen mozzanata sem, amelyet ne lehetne úgy értelmezni, mint az osztályharc megnyilvánulását.”⁶⁷ Maga Avreh, cikkében az oroszországi osztályharc gyengeségéről alkotott véleményből indul ki, mint az orosz abszolutizmus hosszúéletűségének és szilárdságának egyik okozójából. A parasztság, olvashatjuk a szovjet–olasz történész konferencián elhangzott előadásában, „századokon át az orosz abszolutizmus tömeges támasza volt... A parasztság hosszú időn át monarchikus érzelmű maradt. Oroszországban a paraszt csak 1905-ben kezdett köztársaságivá válni, véglegesen pedig csak 1917-ben lett azzá.”⁶⁸ Végül, Avreh és Pavlenko szerint, korántsem bebizonyított az osztályharc közvetlen hatása az államforma megváltozására, többek között az abszolutizmus kialakulására sem, továbbra is érthetetlen marad az efféle hatás mechanizmusa, csakis néhány jelenség kronológiai egybeesését lehet bizonyítani.

Nézzük a tanulságokat. Az általunk elemzett viták a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről, tekintet nélkül a tematikai különbségekre, mondhatni, ugyanazokat a gazdasági, társadalmi, politikai (részben ideológiai) problémákat érintették. Bátran állíthatjuk, hogy lényegében véve, az orosz feudalizmus és kutatása metodológiájának sorsáról volt szó.

1965-ben az oroszországi kapitalizmus geneziséről folytatott vitában szembeötlő a problémához való mechanikus hozzáállás elterjedtsége. Szem előtt tartva e történelmi folyamat „klasszikus” variációját, a vitában részt vevők közül sokan egyszerűen megpróbálták felfedezni e variáns kezdeti jelenségeit – orosz talajon, és megkísérelték összekötni velük az orosz kapitalizmus kezdetét. Ugyanakkor nem vették figyelembe a kapitalista viszonyok kialakulási folyamatának összetettségét sem, ami nem egy-két, hanem egész sor előzményt feltételez.⁶⁹ Ebben az összefüggésben kétségesse válik például Noszov koncepciója az alternatív fejlődésről. Kétséges, hogy az Észak parasztgazdasága és az ott lerakódó tőkék, elvágva a külföldi piacoktól, a feudális gazdaság fejlődő és terjedő rendszereitől körülveve, az orosz városok ipari jellegének ismert gyengesége mellett reális alternatívát jelenthettek volna a feudális fejlődés számára. Valószínűleg ugyanitt kell keresni a „párhuzamos erősödés” rejtélyének megoldását. Így például a manufaktúra, amely Nyugaton a kapitalista fejlődés útján megtett lépést jelenti, Oroszországban a 18. század elején nem szabad munkaerőből táplálkozott, a meglévő feudális körülményekhez alkalmazkodott, és a fejlődés egyik „zsákutcája” lett.⁷⁰

E vita idején gyakorlatilag nem esett szó a már kialakult kapitalista rendszer hatásáról sem. Úgy véljük, ezt a kapitalizmus „korai” genezise ellenzőinek szemére is vethetjük. Ahogy erről már említést tettünk, a feudalizmus felbomlását és a kapitalizmus kialakulásának kezdetét egyetlen jelenséggel, a bérmunkát alkalmazó manufaktúrák számának visszafordíthatatlan megnövekedésével kapcsolják egybe. Ugyanakkor, ahogy ezt az 1965-ös előadás egyik szerzője máshol leírta, „a régi termelési viszonyok a gazdaság alapvető ágaiban megőrizték uralkodó szerepüket, s az ipari termelés élenjáró formája, a manufaktúra természeténél fogva nem volt alkalmas arra, hogy gyökeresen és radikálisan megváltoztassa a gazdaság kialakult szerkezetét.”⁷¹ De akkor hogyan magyarázható meg az a tény, hogy ugyanazon tudósok a 19. század első felére vonatkozóan már a feudalizmus válságáról beszélnek? Hogyan magyarázható csupán a belső orosz folyamatok alapján az a jelenség, amelyre Niederhauser Emil mutatott rá: „Valahogy az a benyomás alakul ki a szemlélődő előtt, hogy a feudális rendszer bomlása és az új, tőkés viszonyok jelentkezése közötti intenzitá-

sokat tekintve, nincs teljes összhang: a bomlás, a feudális termelési viszonyok csődje nyilvánvalóbb, mint a tőkés elemek jelentkezése; a régi gyorsabb ütemben bomlik, mint ahogy az új keletkezik.”⁷²

A jelzett probléma összefügg az „átvétel”, az országok és „rendszerek” közötti kölcsönhatás nagy történelmi kérdésével.⁷³ A „tradicionális irányzat” képviselői munkáikban a „belső” folyamatokra helyezik az alapvető hangsúlyt. Ezen az alapon vetette el Cserepnynin, mint „nem meggyőzöt”, A. N. Csisztozvonov és P. V. Volobujev hipotézisét az abszolútizmus Oroszország általi átvételéről. Ugyanilyen kritika érte az orosz állam szerepének jelentőségét, az ország gazdasági, társadalmi fejlődésébe való beavatkozását hangsúlyozó tételt. Ezt a fontos szerepet már a burzsoá historiográfia is aláhúzta, de később, különböző okokból ez a jelenség elkerülte a történészek érdeklődését, s csak az abszolútizmusról folytatott vita kapcsán került ismét előtérbe.

A fentebb felsorolt vitás kérdések mindegyike mögött az orosz és szovjet publicisztika és historiográfia hagyományosan neuralgikus pontja rejteződik. Általánosan ismert, hogy Oroszországban mindig is létezett az ország történelmi fejlődését a Nyugat fejlődésétől elválasztó irányzat, és ennek ellenpólusa, a folyamatok közös törvényszerűségét hangsúlyozó irányzat. Még bonyolultabbá vált a kép a Nyugat – Oroszország – Kelet háromszög megjelenésével, illetve Oroszország helyének keresésével ebben a háromszögben.

Századunk 30-as éveiben, a történelmi materializmus általánossá válásának idején a Szovjetunióban „a történészek szinte kizárólagos feladatává ... a társadalmi formációk fejlődése közös törvényszerűségeinek bemutatása vált.”⁴⁷ A történelmi materializmusnak a klasszikusok által alapvetően nyugat-európai anyagon kidolgozott fogalmai járultak hozzá ahhoz, hogy a figyelem az egyetemesre összpontosuljon, háttérbe szorítva a különöset, mintha az csak a megkésetttség következménye lenne (valami hasonlót fedezhetünk fel a Kijevi Oroszország körüli vitákban is). Ilyen alapon értelmezték az összehasonlító történelmi módszert is. Ennek az áramlatnak hatásai máig is érezhetőek, a „tradicionális irányzat”, mint az a viták során gyakran láthatóvá vált, nem fogadja el az orosz történelem sajátosságainak más értelmezését. Ugyanakkor, éppen a kapitalista fejlődés tette szemmel láthatóvá az „orosz fejlődés” lényegi eltéréseit, s így vált szükségessé, illetve lehetővé a történelmi gyökerek keresését.⁷⁵ Avreh szavait idézve „a kapitalizmus orosz utas fejlődését” a „feudalizmus fejlődésének orosz útja” előzte meg, aminek sajátosságait a kezdeteknél kell keresni. Éppen ilyen alapon találtuk megengedhetőnek a kijevi Oroszország és a „késői orosz feudalizmus”-vita párhuzamba állítását.

„Elveszített egyensúly” – ilyen címet adott Avreh a folyóiratvítát befejező cikkének. Ez a cím, természetesen, az egyensúly-elmélet kudarcára való utalást hordozza, ugyanakkor, másik rejtett értelme is van: feltétlenül szükséges az orosz feudalizmus kutatásában a megközelítésmódok egyensúlyának visszaállítása. Az 1960-as, 1970-es években a szovjet történettudomány fontos lépést tett ebben az irányban.

Jegyzetek

1. V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija t. I. Moszkva, 1956. 274.
2. Uo. 275–276.
3. Lásd: L. V. Cserepnin: Rusz': Szpornüe voproszű isztorii feodal'noj zemel'noj szobsztvennoszti v 9–15. vv. In: A. P. Novoszil'cev, V. G. Pasuto, L. V. Cserepnin: Puti razvitija feodalizma. Moszkva, 1972, 132.
4. M. N. Pokrovszkij: Izbrannüe proizvedenija. kn 3. Moszkva, 1967, 30.
5. Szovetszkaja isztoriografija Kievskoj Ruszi. Leningrád, 1978. 86.
6. Uo. 87.
7. Uo. 63.
8. L. V. Cserepnin: Ukaz. szocs. 137.
9. Uo. 140.
10. B. D. Grekov: Genezisz feodalizma v Roszszii v szvete ucsenija I. V. Sztalina o bazisze i nadsztojkje. Voproszű Isztorii, 1952/5. 31–34.
11. Sz. V. Juskov: Ocserki po isztorii feodalizma v Kievskoj Ruszi. Moszkva–Leningrád, 1939.
12. „Ob itogah diszkuszszii o periodizácii isztorii SzSzSzR”. Voproszű Isztorii, 1951/3. 56. L. V. Cserepnin és V. T. Pasuto hasonló véleményt fejt ki az „O periodizaciji isztorii SzSzSzR épohi feodalizma” c. cikkében. Voproszű Isztorii, 1951 : 2. 52–80.
13. „Isztorija SzSzSzR sz drevnejsih vremén do nasih dnej.” Pervaja szerija. t. I. Moszkva, 1966. 477.
14. Lásd: I. Ja. Frojanov: O rabsztte v Kievskoj Ruszi. „Vesztnik LGU.” 1964/2, A. P. P'jankov: Holopszto na Ruszi do obrazovanija centralizovannogo goszdarszta. In: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. 1965. Moszkva, 1970.
15. V. I. Goremikina: K probleme isztorii dokapitaliszticseszkih obszseszvtv (na materiale Drevnej Ruszi). Minszk, 1970.
16. Idézve a Szovetszkaja isztoriografija Kievskoj Ruszi c. könyv 116–117. oldaláról.
17. Idézve Cserepnin: Rusz'... 116.
18. Uo. 150.
19. O. M. Rapov: K voproszu o zemel'noj rente v drevnej Ruszi v domongol'szkij period. „Vesztnik MGU” 1968/1. 57–58.
20. L. V. Cserepnin: Rusz' ... 154, 151.
21. Uo. 155.

22. Uo. 158., 159.
23. V. I. Buganov: A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov: Ęvoljucija feodalizma v Roszszii., Moszkva, 1980. 35.
24. L. V. Cserepnynin: Rusz' ..., 163.
25. Uo. 187.
26. Uo. 165–166.
27. A. L. Sapiro: O periode feudal'noj szobsztvennoszti na zemlju. – „Voproszū Isztorii” 1969/12. 68.
28. Ezen hipotézis kifejtését lásd A. I. Neuszūhin: Dofeodal'nūj period kak perehodnaja sztdajija razvitija ot rodoplemennogo sztrōja k rannefeodal'namu. – „Szrednie veka” 31. 1968.
29. A. L. Sapiro: Ukaz. szocs. 69–70.
30. A. M. Szaharov: Ismertetés a „Puti razvitija feodalizma” c. könyvről. – „Voproszū Isztorii”, 1973/5. 161.
31. I. Ja. Frojanov: Kievszkaja Rusz'. Ocserki szocial'no-ékonomicseszkoj isztorii. Leningrád, 1974. 10.
32. Uo. 12.
33. I. Ja. Frojanov: Kievszakaja Rusz'. Ocserki szocial'no-politicseszkoj isztorii. Leningrád, 1980. 50–51.
34. I. Ja. Frojanov: Kievszkaja Rusz'. Ocserki szocial'no-ékonomicseszkoj isztorii.
35. Uo. 99.
36. Uo. 158.
37. L. V. Cserepnynin: Nekotorūe voproszū isztorii dokapitaliszticseszkih formácij v Roszszii. In: L. V. Cserepnynin: Voproszū metodologii isztoricseszkiego iszszledovanija. Moszkva, 1981. 252.
38. L. V. Cserepnynin: Rusz' ..., 144.
39. V. I. Lenin: PSzSz, T. I. 153–154.
40. E. I. Indova, A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov: O burzsuaizmom raszszloenii ,kreszt'jansztva v Roszszii 17–18 vv. „Isztorija SzSzSzR”. 1962/3. 86; I. A. Bulūgin, E. I. Indova, A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov, Sz. M. Troickij: Nacsal'nūj étap genezisza kapitalizma v Roszszii. „Voproszū Isztorii” 1966/10 65–90. „Isztorija SzSzSzR sz drevnejsih vremén do nasih dnej”. Pervaja szerija. t. 3. Moszkva, 1967. 20–30; „Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Roszszii, Materialū Vszeszojuznoj Diszkuszszii”. Moszkva, 1969. 126. (V dol'nejsem – Materialū...)”)
41. I. A. Bulūgin és mások: Nacsal'nūj étap genezisza ... 87–88.
42. E. I. Indova, A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov: Klaszszovaja bor'ba kreszt'jansztva i sztanovlenije burzsuaiznūh odnoszenij v Roszszii (vtoraja polovina 17–18 v.) „Voproszū Isztorii” 1964/12. 28.
43. E. I. Zaozerszkaja: K voproszu o szucsucsnoszti i osznovnūh étapah „novogo perioda” v isztorii Roszszii. „Voproszū Isztorii” 1951/12. 89.
44. V. I. Buganov és mások: Ęvoljucija feodalizma v Roszszii, 8.
45. Uo. 9–10.
46. M. V. Nyecskina: O „vizshodjacsej” i „niszhodjacsej” sztdajih feudal'noj formacii. „Voproszi Isztorii” 1958/7. 87.
47. M. V. Nyecskina: K itogam diszkuszszii o „voszhodjacsej” i „niszhodjacsej”

- sztadijah feodalizma. „Voproszū Isztorii” 1963/12. 31–51. „Materialū...” 122.
48. Sz. G. Sztrumilin: K voproszū o geneziszke kapitalizma v Roszszii. „Voproszū Isztorii” 1961/9. 58.
49. D. P. Makovszkij: Razvitije tovarno-denezsnūh odnosenij v szelszkom hozsajsztve Ruszszkogo goszudarsztva v 16. v. Szmolenszk, 1963. uő: Pervaja kreszt’ janszkaja vojna v Roszszii. Szmolenszk, 1967.
50. „Materialū...” 159–160.
51. Uo. 14.
52. N. E. Noszov: Sztanovlenije szoszlovno-predsztavitel’nūh ucsezsdenij v Roszszii. Leningrád, 1969. 9–12. 90. 289–290.
53. I. F. Gindin, L. V. Danilova, I. D. Kovalcsenko, L. V. Milov, A. P. Novoszel’cev, N. I. Pavlenko (felelős szerk.), M. N. Rozskova, P. G. Ründzjunszkij: Perekhod Roszszii ot feodalizma k kapitalizmu. In: „Materialū...” i. m. 5–103.
54. Uo. 25.
55. Elhangzott az a vélemény is, hogy kétszer ennyi volt (lásd: I. A. Bulūgin és mások: Nacsal’nūj étap geneziszka ..., 73.)
56. „Materialū...” 22.
57. Uo. 58.
58. Krausz Tamás: Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája az októberi forradalom után. Történelmi Szemle, 1980/4. 623–648.; Horváth Attila: Viták a szovjet történetírásban az orosz abszolutizmus kérdéseiről. Világtörténet, 1981/4. 97–110.
59. „Dokumentū szovetszko-ital’janszkaj konferencii isztorikov.” 8–10 aprilja 1968 g. Abszolutizm v Zapadnoj Evrope i Roszszii. Ruszszko-ital’janszkije szvjāzi vo vtoroj polovine 19. vv; Moszkva, 1970. 42. (a továbbiakban „Dokumentū...”)
60. Uo. 32.; Az utolsó mondatra Avreh élesszeműen reagált: „Itak, pered nami szoveršenno novūj podhod k isztoriczeszkaj real’noszti: hotja eē net, ona budet, a raz tak, to, znacsit, ona uzse jeszt’” 220.
61. Uo. 39.
62. Uo. 182.
63. M. A. Rahmatulin: K diszkuszszii ob abszoljutizme v Roszszii. „Isztorija SzSzSzR” 1972/4. 78.
64. A. Ja. Avreh: Ruszszkij abszoljutizm; ego rol’ v utverzsdenii kapitalizma v Roszszii. „Isztorija SzSzSzR” 1968/2. 96.
65. L. V. Cserepnin: Nekotorūe voproszū... 259.
66. „Dokumentū...” 183.
67. A. Ju. Avreh: Utracsennoe „ravnoveszie” „Isztorija SzSzSzR” 1971/4. 64.
68. Uo. 67.
69. Erről lásd: Katus László: „A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle. 1967., No. 1., 1–45.
70. Erről lásd: M. P. Pavlova-Szil’vanszkaja: K voproszu ob oszobennoszttjah abszoljutizma v Roszszii; „Isztorija SzSzSzR” 1968/4. 84.
71. P. G. Ründzjunszkij: Utverzsdenie kapitalizma v Roszszii. Moszkva, 1978. 9.
72. Niederhauser Emil: A polgári átalakulás problémái Kelet és Délkelet-Európában. Világtörténet 1969/9–10. 41.

73. Az ezzel kapcsolatos legérdekesebb munkák: M. P. Pavlova-Szil'vanskaja: Ukaz. szocs.; A. N. Csisztozvonov: Nekotorüe aszpektü problemü genezisa abszoljutzima. „Voproszü Isztorii” 1968/5. uő: Obscsee i oszobennoe v proceszsze genezisa kapitalizma v sztranaš Central'noj i Vosztnocnoj Evropü. (Posztanovka voprosza.) In: Voproszü pervonacsal'nogo nakoplenija kapitala i nacional'nie dvizsenija v szlavjanszkih sztranaš. Moszkva, 1972. 5–16.
74. „Materialü ...” 8.
75. Érdekes, hogy a „tradicionális szemlélet” képviselői között csak ritka kivételként találkozunk a 19. sz-i orosz történelem kutatóival. A 19–20. sz-i egyetemes és orosz történet kutatói az opponensek táborába tartoznak.

AZ ELVESZÍTETT „EGYENSÜLY”

A Világtörténet 1981. évi 4. számában már egy rövid összefoglalásban foglalkoztunk a szovjet történetírás legutóbbi, az Isztorija SzSzsZR c. folyóirat hasábjain folytatott abszolutizmus vitájával. Az alábbiakban a polémia egyik cikkét közöljük, mégpedig a vitaindító A. Ja. Avreh választát (Isztorija SzSzsZR, 1971/4), amely szerkesztőségi állásfoglalás hiányában meghatározott jelentőségre emelkedett. Egyben pedig igen jól érzékelteti a vita nyitottságát és nyíltságát, tudományos színvonalát és a konkrét történelmi kérdéseken túlmutató lehetséges szemléleti és módszertani nézetkülönbségeket.

Az abszolutizmusról folyó vita a végéhez közeledik, az első cikk szerzője szót kapott, hogy az opponenseknek válaszoljon.

Véleményem szerint a vita legnagyobb eredménye az, hogy akik az „egyensúly” elmélet oldalán álltak, gyakorlatilag lemondtak erről a nézetükről. Erre elsőként az a vita világitott rá, amelyet hat éve a „Feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet Oroszországban” c. témáról¹ szervezett a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának az a tudományos tanácsa, amely a „Társadalom történeti fejlődése és az egyik társadalmi gazdasági formációból a másikba való átmenet törvényszerűségei” elnevezést viseli, de ugyanerre utal az „Isztorija SzSzsZR” c. folyóirat hasábjain jelenleg folyó vita is.

Sok ez vagy kevés? Hogy válaszolhassunk erre a kérdésre, előzetesen emlékeztetni kell arra, mikor és miért keletkezett az „egyensúly” koncepciója. M. P. Pavlova-Szilvanszkaja helyesen vette észre, hogy „a kérdés későbbi irodalmára jelentős hatást gyakorolt” Sz. D. Szkazkin „Marx és Engels a nyugateurópai abszolutizmusról” c. cikke.² Ez volt az a cikk, jegyzi meg M. P. Pavlova-Szilvanszkaja, amely a történészek figyelmét az egyensúly koncepciója felé fordította. Bár maga Sz. D. Szkazkin egyetlen szóval sem utalt arra, hogy ezt a koncepciót Oroszországra is alkalmazni lehetne. Minthogy az „egyensúly” e nézet hívei szerint a nemesség és a polgárság között volt, mindenekelőtt a polgárságról kellett gondoskodni. A nemesség léte ugyanis szembeszökő volt, de a polgárságot még meg kellett hozzá találni.

A születő koncepció metodológiai alapjául Leninnek az orosz történelem új szakaszáról és az összoroszországi nemzeti piacról mondott ismert szavai szolgáltak, amelyeket – V. K. Jacunskij találó megjegyzése szerint – az egyensúly és a korai kapitalizmus hívei úgy értelmeztek, mint a 16. századi jogász-skolasztikusok a római jog tételeit.³ De minden rosszban van valami jó. Bár a kiindulási pont helytelen volt és a ráfordított energiák jelentősek, mégis egyéb okok mellett felkeltette az érdeklődést a középkori és abszolutista Oroszország társadalmi-gazdasági története iránt. Ez a tematika uralkodóvá vált az orosz középkor kutatásában, és helyét máig is megőrizte. Ennek eredményeképpen, eltekintve attól, hogy több gyenge munka született, mint kellett volna, sok tucat kiváló tanulmány került történetíróink mérlegére, amelyek felsorolására itt sem lehetőség, sem szükség nincs. Itt az ideje, hogy a pluszok számát szaporítsuk, a fölösleges energiapocsékolást felszámoljuk, vagy a minimumra szorítsuk. Reméljük, hogy mindkét diskusszió – az Isztorija SzSzSzR hasábjain folyó, de különösen a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdéseiről rendezett vita – alapjául szolgál majd ennek a folyamatnak.

De vajon sikerült-e ezeket az alapokat megteremteni? Nyilvánvaló e kérdés összefüggése az előzővel: sok az vagy kevés, hogy az „egyensúly” hívei megtagadták „szüleményüket”? A fentebb elmondottak – nézetem szerint – lehetővé teszik annak kijelentését, hogy – sok, bár meggyőződésem, opponenseim másképp vélekednek erről.

A dolog lényege persze egyáltalán nem az, hogy az utóbbiak a korábbiakhoz hasonlóan kitartanak majd véleményük mellett. És nem is az, hogy publikálták a vita anyagát és az olvasónak lehetősége nyílik arra, hogy objektív képet alkosson a véleményekről és eldöntse: melyik oldal érvelése tűnik meggyőzőbbnek számára – bár ez sem kevés.

Az azonban mégis sokkal fontosabb, hogy most, akarva-akaratlanul sok olyan dolgon is el kell gondolkodnunk, ami azelőtt eszünkbe sem jutott. Egyszerre kell az összehasonlító-történeti módszerhez és a gazdasági, politikai, kulturális, nemzetközi-tények összességének alapos vizsgálatához folyamodnunk, ill. figyelembe kell vennünk a jelenségek fontosságának problémáját és annak végső kifejeződését is stb. Egy ilyen megközelítést, ilyen kutatási atmoszférát pedig a kapitalizmus „csirái” úgy tűnik számomra nem élnék túl és „elpusztulnak”.

Az „egyensúly” híveinek nem teljes magabiztosságot eláruló helyzetét legjobban Sz. M. Troickij bizonyította. A. Ja. Avrehnek az „egyensúly”-ra vonatkozó „Kritikai megjegyzéseiről” írta: „jelentős mértékben célt tévesztenek, mivel az általa említett szerzők sehol sem mondták ki így,

hogyan az abszolút monarchia a 17–18. századi Oroszországban a nemesség és a formálódóban levő polgárság között létrejött egyensúly következtében keletkezett volna. Éppen ellenkezőleg, az A. Ja. Avreh cikkeiben megnevezett tudósok többsége Marx-nak az „egyensúly” keletkezésének feltételeiről írt ismert szavait idézve megjegyzi, hogy mindezek Oroszország történetére nem alkalmazhatók.”⁴ Ha azonban így áll a dolog, akkor mit kezdjünk az A. Ja. Avreh által felvonultatott bizonyító idézetekkel, amelyek, ha tetszik, bármikor ismét elővehetők? De ha mondjuk, ő mégis gyökerestül kiforgatta az említett szerzők igazi szavait, akkor „kritikai megjegyzései” vajon miért csak „jelentős mértékben” és nem teljes egészében „tévesszettek célt”?

Sz. M. Troickij-t meggyőzendő, hozunk még egy pár példát. „Általánosan ismertek Marx és Engels kijelentései – írta annak idején Pokrovszkij – az abszolút monarchiáról, mint olyan államrendszerről, amely a földbirtokos nemesség és a polgárság osztályerői közötti meghatározott egyensúly körülményei között keletkezett. Engels-nek ez a gondolata teljes mértékben alkalmazható az abszolút monarchia Oroszországban való létrejöttére.”⁵ Majd a már ismerős bizonyítékok jönnek: a városiakok „szakadatlan esdeklő kérelmei” a városparancsnokok ellen és a nemesi túlerő a 17. században, Poszoskov panasza az „előkelők” önkénye ellen stb. ... A historiográfiai hűség megköveteli, hogy megjegyezzük: Sz. A. Pokrovszkij ezzel a tézissel még Sz. D. Szakskin cikkének megjelenése előtt állt elő.

Az eset régről való és egyedi, vetheti ellen Sz. M. Troickij. De íme a legfrissebb példa a folyó évből, és ami fő, válasz kíván lenni az „egyensúly” ellenzőinek. A. A. Preobrazsenszkij kifejezve teljes elégedettségét A. Ja. Avreh abszolutizmus geneziséről alkotott álláspontját ért „meggyőző kritikával”, amelyet „A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij, Sz. M. Troickij és M. Ja. Volkov gyakorolt cikkeiben”, saját cikkében a fő figyelmet az egyensúly-konceptió védelmének szentelte. Nyíltan kijelenti, hogy elfogadja Pavlenkónak azt a kihívását, miszerint tényekkel kell bizonyítani és nem közhellyekkel.⁶ És valóban, oldalakon keresztül olyan tényeket tár elénk, amelyek véleménye szerint az „egyensúly” vagy „ellensúly” mellett szólnak.

Látható, N. I. Pavlenko tudta, mit tesz, amikor opponenseit a tények talaján álló vitára szólította fel. Véleményem szerint senki nem mért akkora csapást az „egyensúly” koncepciójára, mint A. A. Preobrazsenszkij, és éppen azzal, hogy összegyűjtötte és latba vetette mindazokat a tartalékokat, amelyekkel az „egyensúly” hívei még rendelkeztek. Lássuk ezeket:

1. Az 1642. évi országos gyűlésen a kereskedők felhívták a kormány

figyelmét arra, hogy elengedhetetlen érdekeik elhatárolása a belső piacon a külföldi kereskedők konkurenciájától, vagyis elengedhetetlen a protekcionista intézkedések bevezetése. „Beadványukban” ezen kívül panaszkodtak a városparancsnokokra, akik mindenféle akadályt gördítenek a kereskedők elé. „Ez a szöveg – vonja le a következtetést A. A. Preobrazsenszkij – egyáltalán nem egy ártatlan beadvány. Magában rejt a privilegiált szolgáló földbirtokos nemességgel szembeni nehezen visszafojtott elégedetlenséget is. A kereskedő-iparos és a szolgáló nemesi réteg szembeállításának momentuma íme, már megvan.” (113.)

2. Az 1627. és 1646. évi folyamodványokban a kereskedők azzal érvelve, hogy az angolok hűtlenek lettek uralkodójukhoz, „Károlyhoz”, ugyanakkor ők az orosz kereskedők mindig hű alattvalói az orosz cárnak, ellene soha nem láznak, kérték a legfelsőbb hatalmat, vonja vissza az angol kereskedők privilégiumait. „Nem túlzok, ha azt mondom” írja erről a kérdéstről A. A. Preobrazsenszkij, hogy az angol kereskedők kiutasítása 1643-ban „bizonyos fokú kapcsolatban állott” az orosz kereskedők folyamodványaival. „Természetesen, a cárizmusnak más oka is volt e lépés megtételére, de a fentebb bemutatott tény nem hagyható figyelmen kívül.” (113–144.)

3. Az 1653. évi okt. 25-i vámszabályzat a kereskedők egyik legalapvetőbb kérését teljesítette, azt, hogy a városparancsnokok és egyéb állami tisztségviselők ne károsíthassák meg a kereskedőket a vámok beszedésekor, ne akadályozzák őket kereskedelmi célú utazásaikban és magában a kereskedésben. „Az adott esetben is – vonja le a következtetést a szerző – a kereskedők nem pusztán várták, hogy a kormányzat jótékony lépéseket tegyen irányukban, hanem maguk is aktívan szóltak saját kívánságaikról (114.). És a továbbiakban is ugyanebben a szellemben folytatódik a cikk.

A. A. Preobrazsenszkij legfőbb bizonyítéka – az 1667. évi Új kereskedelmi szabályzat, amely „végre döntő előnyben részesítette az orosz kereskedőket a külföldiekkel szemben”, és amely, természetesen, ahogy később ezt bizonygatja, „az orosz kereskedők követeléseinek és fellépésének eredménye volt”. (114.)

Az ehhez hasonló bizonyítékok ugyanakkor nem meggyőzőek. Egyfelől azok az alapvető állami intézkedések, amelyek a hazai kereskedelem körülbástyázására irányulnak, és amelyek bármely államformára jellemzőek – lett legyen az abszolutisztikus, abszolutizmus előtti, vagy általában nem abszolutisztikus államalakulat (hacsak az állam nem a teljes káosz és szétesés állapotában van), másfelől ezen intézkedések szó szerint könnyes és alázatos kikunyerálása, a helyi hatalmasságok visszaszorítását célzó pa-

naszlevelek a kereskedők részéről, mindezek Preobrazsenszkijnél a földbirtokosok és a burzsoázia közötti egyensúly bizonyítékaként jelennek meg olyan értelemben, mint ahogy erről az egyensúlyról Engels írt. Szemmel látható tehát, hogy az egyensúly „teória” éppen a bizonyítékok hiányán nyugodott. Amint az egyensúly hívei az ellenkező oldal nyomása hatására meginogtak, érveket kezdtek keresni, s a „teória” összeomlott.

Sz. M. Troickijnek azon állítása, miszerint soha senki nem mondta ki határozottan az „egyensúly” koncepcióját, úgy tűnik, egy kissé mesterkélte. Szem előtt kell mindig tartanunk, hogy az egyensúly és a kapitalizmus korai datálásának hívei állandóan magyarázkodásokhoz folyamodnak. Lehetőleg kerülik a határozott megfogalmazásokat, de ha mégis valamilyen többé-kevésbé pontos meghatározást kell adniuk, akkor ehhez valamiféle „kiegyenlítő” megszorítást fűznek.

Íme egy tipikus példa. Egyetértve Engels gondolatával, miszerint az abszolutizmus az „egyensúly” terméke, L. V. Cserepnin rögtön hozzáteszi: „Természetesen ezt az „egyensúlyt” nem szabad úgy értelmezni, mint valami egyensúlyi helyzetet a mérleg két serpenyője között, vagy akár valamiféle matematikai egyensúlyt”. Ez pusztán bizonyos „erőviszonyokat” jelent a feudálisok és a polgárság között, amelyek „különbözőek lehetnek az egyes országokban és a különböző időszakokban”. Nem sokkal később, a hazai kapitalizmus korai kialakulása híveinek véleményével egyetértve, vagyis, hogy „minden sajátossága mellett” az abszolút monarchia kialakulása Oroszországban és Nyugaton is az általános törvényszerűségeknek megfelelően jött létre, azaz ismét az egyensúly mellett szólva, L. V. Cserepnin azonnal hozzáteszi: „Természetesen nem szabad Oroszországra mechanikusan alkalmazni a földesurak és a polgárság között az abszolutizmus viszonyai közepette létező egyensúly-formulát, szó szerint értve azt.”⁷ Következésképpen képletesen kell érteni ezt a tételt. Ha az egyensúly nem értelmezhető matematikai egyenlőségként, akkor tehát ez egy matematikai egyenlőtlenség. Ha tehát ez mindent összevetve csak „erők közötti viszony”, akkor ez bármilyen, mondjuk 100:1 arányú is lehetett. A formula mechanikus alkalmazásáról pedig szó sem lehet – csakis alkotó alkalmazásáról. Ilyenformán: a kormányzat „nem hagyhatta figyelmen kívül” a feltörekvő polgárság követeléseit; az abszolutizmus létrejötté „feltétlen kapcsolatban kellett álljon a polgári viszonyoknak az országban való térmérsével...” stb., stb.

Ugyanígy tesz A. A. Preobrazsenszkij is. Cikkét lényegében az egyensúly koncepció védelmének szentelve, ahol nem nevezi magát nyíltan e koncepció hívének, Ő csak arról a szükségéről ír, amelyet az abszolutizmus-

ról folyó vita menete szab: „újra és újra ... érinteni kell az „egyensúly” vagy ellensúly hirhedt teóriáját.” Ily módon csupán „érinti” a témát, és ugye, az „érinteni”, „osztani a véleményt”, „támogatni”, kifejezések – nem szinonimák. A vézsmegoldás tehát mint látjuk, gondosan elő van készítve és fel van fegyverkezve.

Sz. M. Troickij szintén ebben a szellemben vitatkozik. Cikkében egyszerűen folytatja az Össz-szövetségi vitában elhangzott felszólalását, amelyben az „egyensúlyról”, a nemesség és a „formálódó burzsoázia” érdekei közti „kompromisszumról” alkotott állásfoglalása – az ismert megszorítások ismert arzenálját tartalmazza.⁸

A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovskij az „egyensúly” kérdésében más fegyverekkel harcolnak. Ellenvetésük lényege a következő. Szerintük ugyan A. Ja. Avreh megemlítette, hogy Engels az egyensúlyt csak mint a késői abszolútizmus jellemzőjét állapította meg, ennek ellenére „nem vonta le ebből a tényből a szükséges következtetéseket.” Sőt, a saját szájíze szerint értelmezte Marx és Engels azon állásfoglalásait, amelyek – véleménye szerint – ahhoz a gondolathoz vezetnek, hogy az abszolútizmus elvileg különböző osztályok egyensúlyának terméke. De az ilyen értelmezés helytelen. Marx és Engels az abszolútizmus kezdeteit a 15. századi Franciaországba teszik, de nálunk „szó sincs” erőegyensúlyról a 15–16. században. És világos, hogy mindez miért van: abban a pillanatban, amikor az abszolútizmus létrejön, még nem polgársággal, hanem annak elődjével, a „középkori városi polgárság rendjével” vagyis ugyancsak egy feudális társadalmi réteggel van dolga.⁹

Nagyszerű. De vajon a 17–18. századi abszolútizmusnak mégis kivel van dolga, a középkori városi polgársággal, vagy a burzsoáziával, mint olyannal? Hiszen az egyensúly éppen erre az időre tehető, vagy nem? Akkor pedig mivégre ez a passzázs? A. M. Davidovicsot és Sz. A. Pokrovskijt is meg kell érteni. Helyzetük valóban nehéz. Cikküket – saját kijelentésük szerint (59.) – „egyes kérdésekből” eredő nézetkülönbségeik leküzdése révén írták meg, s ezeket „a témával való korábbi munka során kiküszöbölték”. Az egyik ilyen „egyes kérdés” éppen az „egyensúly” kérdése volt. A. Pokrovskijnek e kérdésben kialakított állásfoglalását a fentiekben már ismertettük. Álljon itt A. M. Davidovics véleménye is ezzel kapcsolatban: „Az abszolútizmus lényegét – írja M. Davidovics – Sz. A. Pokrovskij abban látja, hogy az az uralkodó osztályok” – a polgárság és a nemesség – ellentétes érdekei között lavíroznak. Ez lényegében Sziromjatnyikov nem marxista elméletének ismétlése, miszerint az abszolút monarchiára a kétosztályúság a jellemző.”

„Az ilyen nézőpont – Sz. A. Pokrovskij minden megszorítása ellenére – elvileg ellentmond a marxizmus klasszikusai azon útmutatásainak, miszerint az abszolút monarchia a földesúri nemesség diktatúrája.”

„Lehetséges-e – kérdezi Davidovics – azt a kivételt, amelyről Engels ír az abszolútizmus oroszországi létrejöttének időszakára alkalmazni? Sz. A. Pokrovskij erre igenlően válaszol. Mi azt tartjuk, hogy nem, mint-hogy Engelsnél egy teljesen más korról van szó”. „De vajon a 17–18. századi orosz abszolutista államban fennállt-e, a még gazdasági politikai téren teljes egészében uralkodó feudális és a még csak éledő burzsoá osztály közti erőegyensúly? Természetesen nem.”

A. M. Davidovics akkor is tetten éri mostani szerzőtársát, amikor az igyekszik elbújni a „középkori városi polgárság” kategóriája mögé. „Sz. A. Pokrovskij azt a nem marxista álláspontot akarja megindokolni, mely szerint az abszolútizmus Oroszországban a „kereskedő és kézműves emberek”-nek az „előkelők” ellen (az előbbieik érdekében) folytatott harca eredményeként jött létre. Eközben a szerző azonosítja a 14–17. századi városi kereskedő, kézműves réteget a burzsoáziával, még hozzá egy ahhoz is eléggé erős burzsoáziával, hogy megváltoztassa az államrendet és kivívja az abszolút monarchia megteremtését”. „Azonban, mint ahogy ezt a történettudomány bebizonyította, ez a „városi kereskedő és kézműves réteg” távolról sem tekinthető burzsoáziának, hanem Marx és Engels meghatározása szerint „középkori városi polgárság, amelynek szétesésével jön létre a burzsoázia”.¹⁰

Mint látjuk, a véleménykülönbségek eléggé élesek voltak. Az utóbbi szavakból kitűnik, hogy a „középkori városi polgári réteg” kérdésében A. M. Davidovics javára történt egyezmény: Sz. A. Pokrovskij annak idején egyenesen azonosította a városi kereskedő, kézműves embereket a burzsoáziával.

Mint ahogy „egyensúly” nincs többé, a vita más síkra terelődött. Először azzal vádolnak opponenseim, hogy én az abszolútizmus kérdését kizárólag társadalmi-politikai aspektusból vizsgálom, hogy teljesen elzárkózom a kérdés formai-jogi felvetésétől. Az e fajta elutasítás véleményük szerint elvileg megengedhetetlen, minthogy lehetetlenné teszi nemcsak a kérdés megoldását, de még a jelzett probléma helyes felvetését is. A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovskij határozott ellenvetésüket fejezik ki A. Ja. Avreh azon törekvéseivel szemben, hogy továbbra is olyan „nihilista módon viszonyuljon az államformák kérdéséhez”, ahogy azt „annak idején néhány történész tette.” „Lekezelni” e frontok vizsgálatát – „nem jelent mást, mint nem érteni azt, hogy az államforma – vagyis az államhatalom beren-

dezkedése szervesen kapcsolódik az állam osztálylényegéhez (típusához), és nem látni ennek a berendezkedésnek a politikai szerepét” (58–59.). Sz. M. Troickij teljesen szolidáris velük: az, hogy Avreh nem akarja vizsgálni az államformák fejlődését „csodálkodást kell hogy keltsen” azon okból, amelyekre „helyesen mutatott rá A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij” (130.). L. Sapiro szintén helytelennek tartja, hogy Avreh elutasítja a kérdés formális – jogi felvetését (11.). Ez itt már valóban sok hűhó semmiért.

A dolog lényege azonban nem abban van, hogy mellőznék az abszolutizmus problémájának formális-jogi megközelítését A. Ja. Avreh gondolata nagyon egyszerű volt. Formális-jogi téren ugyanis probléma tulajdonképpen nincs. A kérdés világos: abszolutizmus, önkényuralom, korlátlan egyeduralmi monarchia, mint ahogy erre V. I. Lenin rámutatott, lényegében szinonimák. A. M. Davidovicsnak és Sz. A. Pokrovszkijnak nem kellett volna nyitott kapukat döngetnie, bebizonyítandó azt, amit senki sem akart vitatni. Ebből a nézőpontból egyképpen abszolút uralkodónak tekinthető nemcsak I. Péter, vagy II. Frigyes, de Abdul-Hamid szultán, vagy Kaligula római császár is. Önkényuralkodó volt nemcsak II. Katalin, de Cü-Szi kínai császárnő is.

Az az igazság, hogy a különböző társadalmi-gazdasági alapokon is létrejöhet formális-jogi értelemben vett teljesen azonos politikai felépítmény, mint ahogy ellenkezőleg, azonos bázis köztársaságok és monarchiák különböző fajtáit hivatja életre – alapigazság s emlékeztetni erre, ahogyan ezt A. L. Sapiro tette – semmi szükség.

A feladat, amelyet magam elé tűztem, abban áll, mint ahogy erről írtam is, hogy kiismerjem magam az abszolút monarchia természetében és politikájában létező „feudális” és „polgári” összefüggésében. Opponenseimnek csak abban az esetben lenne igazuk, ha egészen konkrétan rámutattak volna arra, hogy az ilyen jellegű feladat megoldása lehetetlen a kérdés formális – jogi oldalról történő megközelítése nélkül. De semmi ilyesmi nem történt. Kifejtve ennek kapcsán elméleteiket, rengeteg érvet felsorakoztattak: a rendek szétesését, az osztályharcot, a belső piac fejlődését, sőt a vallási eretnek mozgalmat is. Az egyetlen, ami teljes mértékben hiányzott – a kormányzás formájára való utalás. De hiszen másként nem is lehetett volna, azon egyszerű oknál fogva, minthogy a vita az „abszolutizmus” terminus társadalmi-politikai, nem pedig jogi tartalmával foglalkozik. Még élesebb kritika érte A. Ja. Avrehet, mert elutasította az osztályharc szerepének vizsgálatát az abszolutizmus kialakulása és fejlődése kapcsán. „Ő az orosz abszolutizmus történeti fejlődésének sajátos voltáért lelkesed-

ve – írja A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij – arra a következtetésre jutott, hogy az abszolutizmus megteremtésének folyamatában lehetséges az osztályoktól, az osztályharctól való elvonatkoztatás, sőt (!) lehetséges a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kapcsán a revolúció és evolúció kérdését még csak nem is érinti. Véleményünk szerint az efféle absztrakció megengedhetetlen minthogy nem szabad elszakadni a kérdés lényegétől” (65.).

Az adott esetben opponenseim nem hogy nem vonatkoztatnak el az osztályharc kérdésétől a vizsgált probléma kapcsán, de fejtegetéseikben nagyon is jelentős szerepet biztosítanak neki. Ezért szükségessé válik annak megvizsgálása, hogy valójában hogyan is alkalmazzák ők ezt a gondolatot, és e gondolat milyen konkrét formában jelentkezik náluk? Ebben az összefüggésben szemléletes például szolgál V. V. Mavragyin egyik legutóbbi cikke. Először is a cikk nagyon jellemző, másodsor pedig minden elmélet átfogóan kerül benne kifejtésre, és tartalmazza mind a szerző, mind a vele egy véleményen állók hitvallását. Mindamellett a cikket egy olyan gyűjteményben publikálták, amely aláhúzza annak általánosítható, koncepciózus jellegét.¹²

Azzal a tétellel kezdve, hogy az emberi társadalom története – osztályharcok története, V. V. Mavragyin sorra veszi a paraszti osztályharc formáit: a feudális szolgáltatások megtagadása, a szabotázs, a munkabeszüntetés, a munka termelékenységének majdnem minimumra való tudatos csökkentése, a földesúri robot és egyéb adók, a feudálisok szolgálói és intézői kiszolgáltatásának megtagadása, az eretnokség és az istenkáromlás, a tömeges szökések, új „jóságos” gazda keresése, a zendülések és a rablások, lopások, zavargások, a felkelések és végül a parasztháborúk, amelyek a harc legfejlettebb formáját képviselik.¹³

Nem teszünk fel olyan felesleges kérdéseket, hogy mondjuk, mi a különbség a szabotázs és a munka termelékenységének tudatos csökkentése, vagy a zendülés és a zavargás között, hanem egészében vesszük vizsgálat alá a felsorolást. Ha a dolog valóban úgy van, ahogy azt V. V. Mavragyin állítja, akkor a földesúri függésben élő (és a független) paraszt tevékenységének gyakorlatilag egyetlen megnyilvánulási formája sem marad, amelyet ne lehetne úgy magyarázni, mint az osztályharc egyik megnyilvánulási formáját. Ha mondjuk, egy cseléd megtagadja az uraság tisztje egyik rendelkezésének teljesítését, vagy pl. egy paraszt részegségében néha oda nem illő módon nyilatkozik, szájára véve még isten nevét is – ez V. V. Mavragyin mintája szerint távolról sem mindennapos dolog, amely milliószor megismétlődhet nap mind nap, hanem osztályharc. Ismeretes, hogy

egyébként helyes gondolat lejárásának az a legjobb módja, hogyha azt a végtelenségig erőltetik. Ilyen végletekbe hajszolták ezt a nagy gondolatot, éppen ezen eszme legodaadóbb hívei. A világon lezajló minden eseményt osztályharcnak kiáltottak ki, ugyanakkor lehetetlenné tették a fogalom további használatát. A történelem, és benne Oroszország történetének eme óriási jelentőségű tényezője ilyen megközelítésben elveszti minden jelentőségét.

Íme, így vélekedik V. V. Mavrogin a parasztháborúk jelentőségéről Oroszországban. A parasztháborúk vezérei – írja – egész Oroszországra kiterjesztett háborúban, vagyis „nemzeti méretekben” gondolkodtak. Ezért B. F. Porsnyev állítása, miszerint a parasztság látóköre nem ért fel a nemzeti méretekig, Oroszországot tekintve nem helytálló. „A parasztháború során felvetődik maga a feudális rend létezésének kérdése. Az oroszországi parasztháborúkra nem jellemzőek sem a kompromisszumok, sem a földesurak! az engedmények formáiról és tartalmáról folytatott tárgyalások.” „A parasztság nem engedményekért, hanem a jobbagyrendszernek az egész Országban való felszámolásáért folytat háborút”.

Egész sor ország munkásosztálya még ma is messze áll az ilyen következetes és tudatos forradalmiságtól. Kompromisszumokat kötnek és nem tudnak össz nemzeti méretekig felemelkedni, hanem csak trade-unionista követelésekig jutnak, egymás után teszik az engedményeket, és sajnos, sokan vezetőik közül a forradalmiság terén nem hágtak nagy magaslatokra stb. ... A mellébeszélés a legjellemzőbb vonása azoknak a megállapításoknak, amelyek a „nem lehetett nem figyelembe venni”, „nem lehetett nem számolni vele” megfogalmazásra épülnek. „A 17. századi városi felkelések és az 1670–1671. évi parasztháború – írja Davidovics és Sz. A. Pokrovskij – mutatták meg a földesúri uralkodó osztálynak, hogy le kell mondaniuk privilégiumaikról a cár korlátlan hatalma javára, hogy eredményesen felvehessék a harcot a lázongó néppel.” (65.) Röviden és érthetően: „megmutatták” és kész. Hogy miért mutatták meg, miféle középkori privilégiumokról kellett lemondaniuk a sikeres háború érdekében, hol vannak, röviden szólva, azok a konkrét bizonyítékok, amelyek ennek a kategorikus állításnak igaz voltát bizonyítanák, ezekre a kérdésekre soha nem kapunk választ.

Az abszolút monarchia legfontosabb attribútumainak, mint pl. a zsoldoshadsereg, a központi és helyi hivatalok hierarchikus rendszere, a bürokrácia és a rendőrség, keletkezésére „hatottak a népmozgalmak” írja Troickij. Ezután következnek a példák. Az új rend csapatai számának megnövelését, amelyek a zsoldos hadsereghez való átmenetet képviselték, nem

csak a sztrelechadsereg fogyatékoságai tették szükségessé, hanem az is, hogy a sztrelecek közül sokan részt vettek a városi felkelésekben, amely „megijesztette az uralkodó köröket”. A helytartói kormányzás elterjedése, majd a kormányzósági reform végrehajtása a 17. század elején, amely megerősítette a centralizációt, „A földesúri uralkodó osztály közvetlen reakciója volt a dolgozók élesedő osztályharcával szemben”. „Mivel, ha nem a paraszti ellenállás élesedésével és lendületével (teszi fel a kérdést M. Troickij) magyarázható az az ismert tény, hogy a 17. századi abszolút monarchia irányító apparátusában éppen a büntető hivataloknál figyelhető meg különösen nagy fejlődés” (142.).

Tételezzük fel, hogy Sz. M. Troickijnek az adott esetben igaza van, bár nehéz megérteni, hogy bármely centralizált államban milyenek lehetnek még a helyi és központi hivatalok, ha nem hierarchikusak, függetlenül attól, „milyen szinten áll ott a dolgozók osztályharca” és vajon, hogyan létezhet egy ilyen rendszer, ha egyidejűleg a bürokrácia nem alakul ki. Következik-e mindebből, hogy az osztályharc (a gazdasági fejlődés mellett) meghatározó tényezője az abszolút monarchia keletkezésének? Nem, Sz. M. Troickij már óvatos, a népmozgalmak csak „hatottak”, de hogy hogyan és mennyire, erről jobbnak látja nem beszélni. Pedig a dolog lényege éppen ebben áll.

Hasonló példák és állítások olvashatók M. Ja. Volkov cikkében is. De ezen kívül még felsorakoztat egy sor bizonyítékot a 17–18. század ideológiai küzdelmei területéről, amelyek bizonyos mértékig újak és figyelmet érdemelnek.

M. Ja. Volkov alap gondolata ahhoz kapcsolódik, hogy a 17. század 50–60-as éveiben kialakult ideológiai krízis az egyházi körökben, a polgárság soraiban és a lakosság egyéb rétegeiben azt eredményezte, hogy egyház- és államellenes eszmék ütötték fel a fejüket, amelyek végső gondolata objektíve burzsoá jellegű reformok követelése volt, s maguk ezek az eszmék a burzsoá viszonyok, az áru- és pénzviszonyok fejlődésének voltak a termékei.

A krízis, véleménye szerint, az orosz pravoszláv egyház tekintélyének esésével kezdődött és „két ideológiai tendencia fejlődésében” jutott kifejezésre: ... a vallási közömbösség erősödésében a városokban és ... a pogány szokások újjáéledésében ugyanezekben a városokban, de különösen a falvakban”. Ezek után következett a „szabadgondolkodás”, ezen belül az ikonok tiszteletének megtagadása.¹⁵

Ez az ellenkezés nem más, mint az „országban az áru- és pénzgazdálkodás szülte új viszonyok megjelenésének tükröződése az emberek tudatában”.

Az ideológiai emancipáció terén jelentős lépést tett előre a 17. század végén az andrejevi kolostor apátja, Avraamij barát. Először is, az „embereket, úgy tekintette, mint meghatározott áru dolgok előállítóit, vagyis árutermelőknek, az ilyen dolgokat létrehozó emberek társadalmát pedig isteni eredetűnek tartotta”. „Innen ered a belső kormányzás iránti érdeklődése”. Avraamij körének programja a mindenki számára igazságos ítélezést és a becsületes és okos bírák kiválasztását követelte, származásuktól függetlenül. Ezen kívül e kör tagjai célszerűnek tartották a kormányhivatalnokok fizetésben részesítésének bevezetését, és az ügyintézésért járó sápszedés megszüntetését. Az „önkényuralkodóknak” az alattvalóktól beszedett adók és jövedelmek ésszerűbb felhasználását és a cári udvartartás költségeinek korlátozását (99.) ajánlották.” Az Avraamij által javasolt program – vonja le a következtetést M. Ja. Volkov – az első olyan dokumentum (amelyet ma a tudomány ismer), amelyben a városi polgárság közös érdekei jutnak kifejezésre, illetve amelyben a szerző az ezen érdekek kielégítéséhez szükséges reformok megvalósításának útjára is rávilágít.” „Alá kell húznunk, hogy Avraamij által oly határozottan kifejtett „minden ember számára egyenlő ítékezés és az olcsó kormányzás” – általában „polgári eszméknek” szokás nevezni. Egy egyszerű szerzetes hétköznapi erkölcsi-vallási prédikációját, amely mind a 16., mind a 17. századra jellemző, és mindazt amit Pereszvetov elmondott, Volkov szemrebbenés nélkül korai polgári reformtevékenységnek tartja. Még jó, hogy nemcsak opponenseim, hanem a természet is szereti az egyensúlyt. A túlzott optimisták ellensúlyozására megalkotta a hitetlenkedő szkeptikusokat is. Vajon a Szentiván-éji tűzgrás a városokban, de „különösen a falvakban”, annak a jele-e, hogy készek a tűzbe menni az áru- és pénzviszonyok szabad fejlődéséért? Nem hisszük! Avraamij szerzetes, mint az orosz Voltaire? Aligha!

A leegyszerűsített, következőképpen hamis felfogás magáról az osztályharcról és annak a társadalom fejlődésére gyakorolt hatása mechanizmusáról, időről-időre rossz tréfát űz hordozóival. Nagyszerű példája ennek a már idézett Mavrogyin-cikk. Első részét a szerző azzal a megszokott megállapítással fejezte be, miszerint a parasztháborúk „kisebb vagy nagyobb mértékben a kapitalista elemek elterjedéséhez és megerősödéséhez vezetnek” és hozzájárulnak a „polgári viszonyok” meggyökeresedéséhez, majd a szerző 180°-os fordulatot tesz. „Viszonylag hosszú időn át – írja – az a határozott álláspont uralkodott a szovjet történettudományban, mely szerint a parasztháborúk alapján ingatták meg a feudális rendet. Ezt a nézőpontot jogos kritika alá vette előbb előadásában, majd cikkében A. L. Sapiro.”

Valójában az 1861. évi jobbágyfelszabadítást Oroszországban az első parasztháborútól 250, az utolsótól pedig 90 év választja el. És ez alatt az idő alatt a feudalizmus végig ellenállt a parasztháborúknak, és továbbra is fennmaradt. A parasztháborúk semmiféle engedményekhez nem vezettek az uralkodóosztály vagy a kormányzat részéről.¹⁷ Ahogy a cikk második részéből kiderül, a parasztháborúk jelentősége nem abban áll, hogy elősegítették a polgári viszonyok fejlődését, hanem egészen másban. Jelentőségüket nem „közvetlen eredményekben kell látni”, írja V. V. Mavrogyin, hanem abban, hogy a parasztság osztályharca – Lenin szavai szerint – felhalmozta soraiban „a gyűlölet érzését, a haragot és a végső elszántságot”, gyökeret vert a nép emlékezetében, ezen belül a folklórban, amely a maga részéről, mobilizálta a parasztságot és hozzájárult az osztályellentétek élesedéséhez, fejlesztette az osztálytudatot és az öntudatot. Másodszer, a parasztháborúk és az osztályharc „hatalmas jelentőséggel bírt az oroszországi társadalmi-politikai gondolkodás fejlődésére” (Ragyiscsev, a dekabristák, Herzen, Csernisevszkij, a narodnyikok). Ez a végső következtetése.

Mindaz, amiről V. V. Mavrogyin cikke befejező részében ír, lényegében Sapiro azon cikkének átirata, amelyre hivatkozik. Ebben a cikkében A. L. Sapiro kísérletet tett arra, hogy reálisan értékelje a parasztság osztályharcának és elsősorban a 17–18. századi parasztháborúknak az ország történetére gyakorolt hatását. Elhatározta, hogy megvizsgálja mit foglal magában az a frázis, amelyet könyv nélkül fúj az országban minden 13 éves fiú és lány, amely szerint a parasztháborúk „alapjaiban rengették meg” a feudális rendet. Kutatásai eredménye ismeretes: folklór, Ragyiscsev, stb. ... és néha a jobbágy szolgáltatások kismértékű csökkentése. De ami a megrendítést illeti, állapítja meg A. L. Sapiro, a Razin vezette felkelés után a jobbágytörvények sorozata nem szűnt meg, a szolgáltatások mértéke pedig jelentősen megnövekedett. A Pugacsov-féle parasztháború után a jobbágy-parasztok kizsákmányolásának mértéke pedig jelentősen megnőtt.¹⁸

Ezzel kapcsolatban fel kell hívnunk az olvasó figyelmét egy körülményre. Bármennyire is felmagasztalják a parasztok, városi polgárok és a sztrelecek osztályharcát, bármennyire is eltúlozzák annak méreteit, az általam kritizált szerzők mindig mint egy és ugyanazon tényt állapítják meg, hogy minél jelentősebb volt ez a háború méreteit és szervezetségét tekintve, eredménye annál kedvezőtlenebb volt résztvevői részére. A küzdelemből győztesként az ellenük harcolók, az állam és az uralkodó osztály került ki. Minden népi mozgalom végső eredménye az abszolutizmus és a jobbágyrendszer megerősödése volt. Minél inkább „megrendítették” a fennálló társadalmi rendet, az annál inkább megerősödött. Az ilyen következte-

tés nem valami biztató a harcoló tömegek számára, a marxista elmélet szempontjából elvileg helytelen, minthogy a marxizmus, mint ismeretes, az ellenkező tételtől indul ki: vagyis minél élesebb a dolgozók osztályharca, annál gyengébbé válik a fennálló rend, annál erősebb a haladás. A marxizmus és a liberalizmus közötti elvi különbség éppen az, hogy az utóbbi azért tiltakozik a forradalmak és a forradalmi mozgalmak ellen, mert nézete szerint ezek végeredményben mindig a reakció malmára hajtják a vizet. „A forradalmak mindig feltartóztatják a fejlődést, kihívják a reakciót” – írta K. D. Kavelin.¹⁹ Ezt az eszmét Sztruve olyan lelkesen propagálta a június 3-i államcsíny idején (1907) és bizonyította mindenk előtt a Pugacsov-féle felkelés következményeire utalva.

Az elmondottak után könnyű megmagyarázni, hogy miért nem érintetem én a revolúció és evolúció problémáját a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején, mivel vontam magamra A. M. Davidovics és a Sz. A. Pokrovskij haragját. Én ahhoz a nézethez tartom magam, miszerint az orosz abszolutizmus szilárdsága, hosszúéletűsége, ázsiai kegyetlensége, a jobbágyszelleme stb. nem a városi és paraszti tömegek osztályharcának erejével, hanem éppen e harc gyengéségével, fogyatékoságával magyarázható. Ha ez az osztályharc csak ötöd olyan erős lett volna, mint amilyennek számos kutató ábrázolja, az önkényuralom sorsa, működésének ereje és időtartama egészen máshogy alakult volna. V. I. Leninnek abból az ismert téziséből indulok ki, hogy 1905-ig Oroszországban nem volt forradalmi néptömeg. Teljesen nyilvánvaló, hogy ennek a gondolatnak egyszerű ismétlésére való korlátozódás a kérdés irodalmának mai állása ismeretében megengedhetetlen. Ezért én ki is jelentettem, hogy mivel ez egy olyan bonyolult, külön téma, amely körültekintő vitát igényelne, és nem tartozik szorosan cikkünk feladatai közé, ezért ezt érinteni sem fogom. Másként szólva, fenntartottam magamnak azt a jogot, hogy az érintett kérdéssel, ha sikerül, külön is foglalkozom.

Most pedig, úgy látom, legfőbb ideje tisztázni azon kérdéseket, amelyek opponenseimben kételkedést és iróniát keltettek. Az irónia különösen Sz. A. Troickijnál túlradó, nem tudja ésszel felfogni azt a „különleges sorsot”, amelyet A. Ja. Avreh talajtalan fantáziálásával és könnyelmű spekulációival az orosz abszolutizmusnak szán. Az abszolutizmus nála, kiált fel opponensem, „a még meg sem született burzsoázia” érdekeinek első kifejezője, és isten világában nem teljesen megszokott módon jelent meg, hanem egy nem is akármilyen ugrás eredményeképpen, valamiféle felülről jött forradalom következtében” (132.). Avreh szerint, folytatja Sz. M. Troickij, az abszolút monarchia maga az előfeltétele az ország polgá-

ri fejlődésének, „bár a kapitalista viszonyokról még csak említés sem esik” (uo.). A. Ja. Avreh koncepciójának eredményeiből levonva a következtetéseket, opponensem a szarkazmus magaslatára hág. „Végül is, Oroszországban a 18. század elején, virágzó feudális talajon, „felülről végrehajtott forradalom” (értsd: a cár akaratából) eredményeként megszületik a polgárosodást megelőző kornak gyermeke – az abszolutizmus. A. Ja. Avreh szemléletes kifejezése szerint ereiben ott csörgedezik a burzsoá politika „liberalizmusa”. Születésének első napjától kezdve az „újszülött”, ha szabad így nevezni, a kapitalista társadalom Oroszországban való létrehozásával kezd el foglalkozni”. A folytatás – ugyanebben a szellemben. „Az olvasónak már csak azt kell megfejtenie, hogy ez a feudális állam, amilyen az abszolút monarchia volt, a kapitalizmus elemeinek teljes hiányában, hogyan kezd hirtelen burzsoá politikát folytatni (133.).

Ugyanezen ellenvetését fejezi ki L. V. Cserepnin is. „Koncepciójában – mondta zárszavában felszólalásomra válaszolva – sok mindent egyszerűen nem értek” (20.). Mindenekelőtt az érthetetlen számomra, hogyan lehet az orosz abszolutizmust a burzsoá monarchia prototípusának kikiáltani, hiszen ez a monarchia abban az időben jött létre, amikor a burzsoázia még nem formálódott ki. Egyszerűen képtelen vagyok megérteni, hogyan jelenhet meg a burzsoá állam egy olyan országban, ahol nincs burzsoázia, azaz nincs megfelelő alap – mondja L. V. Cserepnin”.²¹

A maga részéről M. Ja. Volkov azt szeretné tudni, hogy I. Péter alatt mi a lényege a „felülről jött reformok” kifejezésének (90.).

Opponenseim gondolatmenete érthető.

A fejlődés meghatározó tényezői, mint ismeretes, a termelőerők. Megváltozásuk az alapan történő változásokhoz vezet, az pedig meghatározza a felépítmény jellegét. És itt minden épp ellenkezőleg alakul. Akaratlanul is eszünkbe jut az állam apologétáinak az a tézise, hogy az orosz történelem teremtő szelleme az állam volt, és az a gondolat, hogy nem fogadta-e el ezt az elméletet A. Ja. Avreh is. Sz. M. Troickij aggodalma még tovább megy, ezért emlékeztetett arra, hogy már Engels az Anti-Dühringben „éles kritika alá vette az (enyémhez – A. A.) hasonló nézeteket, amelyek túlértékelik az államnak a gazdaság fejlődésében betöltött önálló szerepét.” (133.) Ugyanakkor sem őt, sem Cserepnynit nem hagyja nyugodni a gondolat, hogy mindaz, amit a fentiekben a termelőerőkről, az alapról és a felépítményről elmondottak, feltehetően Avreh számára is ismert. Mit lehet ilyenkor tenni? Megpróbálom szétosztatni kételyeiket. A minket érdeklő kérdésekről Marx és Engels több megállapítást tett. Annak, hogy ezek a megállapítások a 19. század második felének Oroszországról szól-

nak, ez esetben nincs jelentősége, minthogy a megállapítások elvi jellegűek, az orosz abszolutisztikus állam és az ország gazdasági fejlődése közötti kölcsönhatások lényegét érintik, ezért teljes mértékben alkalmazhatók egy korábbi periódusra is.

Az 1894 elején írt „Előszó” „A szociális kérdésről Oroszországban c. munkához” című művében Engels, mintegy megvonva a korábban mondtak és mindenekelőtt Marxnak az oroszországi obszcina és a kapitalizmus sorsáról alkotott ítéleteinek mérlegét, így írt: „Minthogy a krími háborúban elszenvedett vereségek és I. Miklós cár öngyilkossága után a cári despotizmus változatlan formában élt tovább, – csak egy út maradt: a lehető leggyorsabban áttérni a kapitalista iparra.” A hadsereget megbénította a vasútak hiánya, következésképpen vasúttakat kellett építeni. „A vasútak azonban a kapitalista ipar létrejöttét és a primitív földművelés forradalmat jelentik.” „Nem lehet azonban létrehozni egy nagyipari ágazatot az egész rendszer meghonosítása nélkül.”²²

Megóvándó opponenseimet annak kísértésétől, hogy ezt az idézetet úgy értelmezzék, miszerint, úgymond, a megmaradó egyetlen út kialakítása a burzsoáziára várt és nem a cárizmusra, idézzünk még néhány gondolatot: „A cárizmusnak pénzre volt szüksége.” „Az orosz államnak az államkincstár érdekében gondoskodnia kellett a hazai ipar megteremtéséről.”²³

Ráadásul a cárizmus nemcsak az ipart alakította ki, hanem mesterséges úton létrehozta a burzsoáziát is. „A burzsoázia csirái – írta Engels egy másik munkájában, – már a reformok előtt is léteztek Oroszországban. De a továbbiakban ezt a burzsoáziát, különösen az ipari burzsoáziát, hatalmas állami segítségekkel, támogatásokkal, jutalmakkal és védővámokkal kezdték a szó szoros értelmében kinevelni...”²⁴

Legyen hát így és opponenseim se engedjenek az érveikből, de annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy a mesterséges kifejlesztés is csak a megelőző és az adott gazdasági fejlődés egy bizonyos kölcsönös összefüggése, kölcsönhatása esetén válhatott lehetségessé, akkor, amikor már ez a kifejlesztés megindult. De a dolog itt sem egészen így néz ki. „... A vasúthálózat létrejött a vezető kapitalista országokban – írta Marx a Danielsonhoz intézett levelében – ösztönözte, sőt, kényszerítette az államokat, amelyekben a kapitalizmus a társadalomnak csak egy jelentéktelen felső rétegét foglalta magában, hogy hirtelen alakítsák ki és szélesítsék kapitalista felépítményüket olyan mértékben és méreteken, amelyek egyáltalán nem voltak arányosak a társadalmi struktúra vázával, ahol is a termelés nagyobb része a régről örökölt formák között valósult meg.”²⁵

Ugyanahhoz a Danielsonhoz 1892-ben, 13 évvel az idézett levél után

írott levelében Engels, még egyszer rámutatva, hogy „minden kétségen felül áll, hogy az oroszországi modern nagyipar napjainkban tapasztalható hirtelen növekedését mesterséges eszközök hívták életre”, és megjegyezve, hogy ugyanez volt a helyzet Colbert idejében Franciaországban, aztán Spanyolországban, Olaszországban, Németországban, a következőképpen magyarázza az ilyen jellegű politika elkerülhetetlenségét: Oroszország a 19. század végén „nem tudott mezőgazdasági országgént létezni és nem tudta így megtartani független helyzetét a Világban.”²⁶ Máskülönb India sorsára jutott volna. Engels végső következtetése így hangzik: „Minden uralom, még a legabszolutisztikusabb is, végső soron csak végrehajtója a gazdasági szükségszerűségek diktálta feladatoknak, amelyek az ország helyzetéből következnek.”²⁷ Az is csodálkozást vált ki, hogy a korai kapitalizmus hívei ezeket a szavakat annak javára írják, megfeledkezvén a kontextus vizsgálatáról és a gondolat következő részéről. Pedig nyilvánvaló, hogy Engels arra a gazdasági szükségszerűségekre gondol, melyet külső tényezők támasztanak, és amelyet az állami hatalom, sőt, a függetlenség elvesztésének fenyegető veszedelme idéz elő.

„A burzsoázia – írta Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban, azonosítva ezt a fogalmat a kapitalizmussal –, a pusztulás veszedelmével készlet minden nemzetet arra, hogy elfogadjja a burzsoá termelési módot.”²⁸

A történészeknek, mesterségükből következően a tényeket kölcsönhatásukban kell látniok és értékelniök, mindig pontosan és világosan kell látniok azok helyét a jelenségek láncolatában, egyik vagy másik folyamatnak nemcsak a kezdetét, de végeredményét is figyelembevéve, s különösen vonatkozik ez azokra a történészekre, akik ma élnek, amikor tanúi lehetnek annak, hogy államok tucatjai igyekeznek egyenesen a nemzeti szervezetről belépni a modern civilizáció kapuján, miközben vagy a szocializmus, vagy a kapitalizmus felé hajlanak. Ellenetesként felhozhatják talán, hogy más időkről van szó. Igen, az időszak más, de a probléma ugyanaz. Ha élni akarsz, haladj a korrál. És Oroszországnak szerencséje, hogy ezt I. Péter megértette. Ezért teremtette meg az urali bányaiipart, a manufaktúrákat, a Szenátust, a bánya- és egyéb kollégiumokat, s többek között a későbbi burzsoáziát és a burzsoá jog csíráit is. Oponenseim szeretik a „dialektika” szót. De általában akkor használják, amikor a „végek a végekkel nem illenek össze”. Amikor igazi, nem pedig csupán a szavak dialektikájával bíró példákat hoznak fel, akkor lényegében elhatárolják magukat tőle és kijelentik, hogy én Péternek és utódainak az államát burzsoá államnak tartom, ami pedig – amint azt később látni fogjuk – nem más, mint pusztá kitalálás.

Engels jól ismert gondolata arról, hogy végeredményben a gazdaság a döntő, nézetem szerint a gazdasági és szociális fejlődés variációinak végtelen számú lehetőségét jelenti, mely fejlődés végső irányát a termelőerők fejlődése szabja meg. Hasonlóan ahhoz, ahogy az érték az ár erőtere, amelyből nem tud kiugrani, gazdasági fejlődés Marx által felállított tétele (törvénye) is tengelyvonal, amely mentén, attól különböző távolságra és más-más sebességgel keringenek a társadalmi formációk ideális modelljének különböző nemzeti és regionális módosulatai. Ellenkező esetben a történettudomány mint konkrét tudomány fölöslegessé válna.

A tárgyalt téma vizsgálatát befejezendő, még néhány szót kell szólnunk I. Péter hirhedt „felülről végrehajtott forradalmáról”, amely úgy megmosolyogtatta Sz. M. Troickijt. Péter uralkodását mind a kortársai, mind az utókor hatalmas, ugrásszerű minőségi változásnak tartotta Oroszország történetében. Ebben sem a királyok, sem a diplomaták, sem a költők, sem a gondolkodók nem kételkedtek. Mint a leghatalmasabb átalakítót, aki lerombolta a régi Oroszországot és megteremtette az újat, így értékelte őt nem csupán Puskin, de Herzen is. „Cárok örököse, egész Oroszország, Fehér- és Fekete-, Nagy- és Kis-Oroszország dinasztikus uralkodója – írta Herzen – I. Péter a mai napig is ható jakobinus és forradalmár-terrorista volt.”²⁹ Ebben a csodálatos megjegyzésben meglepő az a mély historizmus, amely mindig jellemző volt Herzenre.

Van azonban ennél meggyőzőbb bizonyíték is; Oroszország egész további története. Az a híres „ablak Európára”, amelyet Péter vágott, nem egyszerűen szép forma, vonzó külsőség, hanem Péter uralkodásának a lényege. Pontosan ettől az időtől kezdve válik Oroszország igazán nagy és igazán európai hatalommá, annak minden következményével nem csak Oroszországra, de Európára nézve is. Opponenseim arra kényszerítenek, hogy nyilvánvaló dolgot bizonyítsanak.

Ez a méltatlankodás a jobbágység és a fejlődés összeegyeztethetőségéről szóló tétel kidolgozására sarkallja őket. Különösen M. Ja. Volkov száll hadba ezzel. „A 40-es években – írja Volkov – egyenesen a jobbágység rendszerének a saját korára gyakorolt progresszív hatásáról írtak. Most lényegében ugyanazt a nézőpontot, de lepezett formában képviselik azok a történészek, akik azt bizonygatják, hogy a 18. század második felében Oroszországban a feudalizmus felszálló ágban fejlődött. Ezen koncepció hívének tartja magát Avreh is.” (91.)

Ezt a koncepciót megcáfolandó, Volkov még külön elméletet is kialakított, amelyet bűn volna figyelmen kívül hagyni. „A jobbágyságról értékelve – mutat rá Volkov – először is, nem kell összekeverni az általá-

nos törvényszerűségeket a különlegessekkel. Az előbbieket a termelőerők fejlődésének kifejeződései (a társadalmi munkamegosztás elmélyülése, a földművelés és az ipar fokozatos fejlődése stb.) és a társadalmi fejlődés minden fokozatára jellemzőek. Az utóbbiak, azaz a különleges törvényszerűségek az adott típusú termelési viszonyok evolúciójának kifejeződései (tulajdonformák, a társadalom szociális szerkezete stb.) és csak az adott formációra és annak fejlődési stádiumaira jellemzőek. És másodsorban, nem kell ezért (?) a termelőerők fokozatos fejlődésének gyümölcseit, vagyis a társadalmi munkamegosztás elmélyítése, a mezőgazdaság, ipar stb. fejlődése terén elért sikereket úgy kezelni, mint adott esetben a feudális tulajdon azon formája megerősödésének következményét, amelyet a földesurak földhöz való jogának megerősödése mellett a termelő munkához való magántulajdon-jog fejlődése és a gazdaságon kívüli kényszer erősödése is jellemez. Feltétlenül be kell még bizonyítanunk, hogy ez a feudális tulajdonforma és az annak alapján nyugvó rendi struktúra a 17–18. századi orosz társadalomban hozzájárult, vagy legalább is nem akadályozta az általános törvényszerűségek működését” (91.).

Ilyen tehát ez az elmélet. Az első, ami szembeötlik benne, az a szerző azon igyekezete, hogy egy egyszerű gondolatot a lehető legbonyolultabban fejtsen ki. Másodsorban: ilyen leegyszerűsített beállításban ez az önmagában véve helyes gondolat helytelen következtetésekre vezet. Mindössze a következőket mondja ki: a termelőerők azzal a sajátossággal bírnak, hogy mindig és mindenhol, bármilyen társadalomban, akármilyen termelési viszonyok között, bármilyen formákban, előre haladnak. Ez a jobbágyrendszer időszakára is áll. A termelőerők, valóban, ebben az időben is fejlődnek, de a jobbágyrendszernek ehhez itt semmi köze: a termelőerők saját természetüknél fogva nem tudnak nem fejlődni.

Ha M. Ja. Volkovnak igaza van, akkor hogyan értékeljük a marxizmus azon alaptételét, mely szerint a termelési viszonyokat, mihelyt azok idejét múltakká és a termelőerők fejlődésének fékezőivé válnak, szükségszerűen új termelési viszonyok váltják fel? Akkor a teoretikusok el kell hogy vessék a termelési viszonyok kutatásának szükségességét, a gyakorlati forradalmároknak pedig meg kell változtatniuk a termelési viszonyokat.

M. Ja. Volkov azonban, természetesen, nem akart ilyen messzire menni. Éppen ellenkezőleg, nagyon sajnálja, hogy a „nem a jobbágyrendszer útján történő fejlődés” lehetősége, amely az ő véleménye szerint kétértelműen létezett, „Oroszországban nem vált valósággá” (91.). Logikai bukfenccé Volkov teljes mértékben ellensúlyozza jó szándékkal. Volkov azon törekvésében, mely arra irányul, hogy bebizonyítsa: a jobbágyrendszer elő-

segítette, vagy a legrosszabb esetben is; nem gátolta a termelőerők fejlődését, érződik valamiféle leplezett diadal: hadd jöjjenek zavarba a vele vitázók, akiket a kérdés ilyen formában való feltevése vagy meggyőződéssel vallott álláspontjuk feladására, vagy pedig arra kényszerít, hogy nyíltan keljenek a jobbágyrendszer védelmére. Hát igen, más kiút nincs, a hóhér bárdja alá kell raknunk a fejünket. Ám ha még él az a régi, a jobbágyrendszer kialakulása előtti időkből származó szokás, hogy teljesítik a halálraítélt utolsó kívánságát, nos, ez esetben szeretnék feltenni M. Ja. Volkovnak néhány kérdést. Vajon nem a jobbágyrendszer idején jött-e létre a hatalmas kohászati ipar, a maga korában modern flotta, Szent-Pétervár stb.? Vajon nem Erzsébet, II. Katalin és utódaik idején nyíltak az egyetemeink, alkotott Lomonoszov és Euler, harcolt Szuvorov és Kutuzov serege és ugyancsak nem ezekben az időkben hozott-e létre műalkotásokat Puskin, Gogol, Herzen és Belinszkij? Mikor kezdtek el Oroszországban vasútakat építeni, bankokat alapítani és világkereskedelmet folytatni? És végül: vajon nem a jobbágyrendszer idején szüntették-e meg magát a jobbágyságot?

Azt mondani itt, hogy: „ennek ellenére” – most nem volna helyén való, nem fog segíteni. Ezeket a kérdéseket pedig szeretném lezárni azzal, hogy egy komoly kérést intézek Volkovhoz; ne nyilvánítson engem ezek után a jobbágyrendszer védelmezőjének és ne is hirdesse ezt. Nem a magam, hanem az ő saját érdekében kérem.

Ha M. Ja. Volkov legalább egy csekély figyelemre méltatta volna azt a gondolatomat, hogy egyik vagy másik rendszer reakcióssága nem abban áll, hogy az a rendszer általánosságban nem a haladást szolgálja, hanem abban, hogy a legrosszabb módon szolgálja a haladást, akkor Volkovnak most nem kellene feleslegesen bizonygatnia azt, hogy nincs szüksége bizonyítékokra. A jobbágyrendszer valóban sokba került az országnak, a haladás is más lett volna stb. Ez azonban még nem a történész világa. A történész nem tesz fel ilyen kérdést: mi lett volna, ha másképpen lett volna, és nem is keres rá választ. Máshogy teszi fel a kérdést, még pedig így: miért így volt és nem másként, és lehetőségeihez mérten igyekszik is rá feleletet adni.

Váratlanul nagy helyet kapott a vitában a keleti despotizmus kérdése. Én ez ügyben jó szerivel csak egy félmondatot mondtam, melynek a lényege az, hogy Plehanovnak, nézetem szerint nem volt igaza, amikor egyenlőségjelet tett a cárizmus és a keleti despotizmus közé.³⁰ Én egyáltalán nem akartam érinteni ezt a különleges és nagyon bonyolult témát, éppen azért, mert erre nem is volt szükség, minthogy a cikkben felvetett kérdésekhez nincs szoros köze. Plehanovról csak futólag tettem említést, és, amint arról az olvasó is könnyen meggyőződhet, egészen más kontextus-

ban. Úgy látszik, ezt nem kellett volna tennem: a gyakorlat azt mutatja, hogy ha az ember fontos problémákról csak érintőlegesen beszél, akkor ez gyakran félreértésekre adhat okot.

Ebben az esetben is így történt. Leszámítva a teljesen határozottan kimondott véleményemet, mely szerint nem tartom keleti despotizmusnak a cárizmust, A. N. Szaharov, M. P. Pavlov-Szilvanszkij és A. L. Sapiro mellett, akik valóban osztják Plehanov nézetét, engem is ez utóbbiaknak a hívei közé sorol. Igaz ugyan, hogy Szaharov ennek során két hibát ejtett. Az elsőt szóban: „... ha jól értjük A. Ja. Avrehet”. A másiknak a lényege abban áll, hogy az ő, azaz A. N. Szaharov értelmezésének megfelelően A. Ja. Avreh az abszolutizmus első jeleit csak I. Péternél véli felfedezni, ami pedig a 17. századot illeti, nos, ez „tipikus keleti despotizmus, amely valamikor a centralizált orosz állam létrejöttékor alakult ki és amelynek az útja IV. Iván zsarnokságán keresztül vezetett Alekszej Mihajlovics gonosz, fényűző, ázsiai jellegű despotikus uralmaig”.³¹ Bizonyítékul cikkem 85. oldalára történik utalás.

Sietek biztosítani A. N. Szaharovot, hogy félreértett engem, ez az utalás nem szolgálhat bizonyítékul. Az „Ocserki isztorii SzSzsZR” (17. sz.) megfelelő részét kritizálva egyébként én megjegyzem, hogy Alekszej Mihajlovics életmódját, egyebek közt „különleges fényűző”, „csak különböző ünnepélyes alkalmakkor” „hatalmas pompával” való megjelenését a nép előtt, még nem lehet az abszolutizmus kialakulásának egyik bizonyítékként kezelni. „Nézetünk szerint az ehhez hasonló jelek... nem annyira az abszolút monarchiára, mint inkább valamely keleti despotára jellemzőek.” Úgy látszik, ezek az utolsó szavak is hozzájárultak ahhoz, hogy Szaharov a fentebb ismertetett következtetésre jusson. De vajon a keleti despota életmódjához való hasonlóságra tett utalás azonos-e azzal az állítással, hogy Alekszej Mihajlovics is keleti despota volt? Ez azért túlságosan önkényes értelmezés. Ugyanazon az oldalon IV. Ivánról írok, mindössze egy dolgot bizonygatva – azt, hogy ő önkényuralkodó volt, nem pedig alkotmányos monarcha. Ebből azonban megint csak nem következik, hogy én IV. Ivánt a keleti típusú uralkodókhoz sorolom.

Ilyen megközelítésben Szaharovnak még több alapja volt arra a kijelentésemre hivatkozni, hogy a leglényegesebb különbség az orosz abszolutista állam és a moszkvai cárok uralmának állama között az, hogy az előbbi „megszűnik despotizmus lenni, helyesebben: csak mint despotizmus szűnik meg létezni”. Opponensem logikája szerint ez nyilvánvaló bizonyíték annak, hogy én a moszkvai cárokat keleti despotáknak tartom. De a despotizmus egy külön dolog, a keleti despotizmus pedig megint más. Sza-

harov cikkének további szövegéből érthetővé válik, miért is tulajdonította ő nekem azt, amiben én teljesen ártatlan vagyok.

Úgy tűnik, a dolog nyitja abban a tartalomban rejlik, amellyel Szaharov a keleti despotizmus fogalmát megtölti. Az ő elképzelése szerint ez egyszerűen egy erős, kegyetlen, tirannikus hatalom. És éppen erre az álláspontra helyezkedve veti el azt, hogy Rettegett Ivánt és utódait „keleti despotizmussal” vádoljuk. „A keleti despotizmushoz sorolják – írja Szaharov – IV. Iván uralkodását, valamint Fjodor Ivanovics és Borisz Godunov nyilvánvalóan bizonytalan uralmát is.” „Megkülönböztetett figyelmet fordítanak az opricsnyina időszakára, és elhanyagolják Rettegett Iván hosszú uralkodásának egyéb szakaszait. Mindamellett, nézetünk szerint az ő egész kormányzása nem keleti despotizmus, hanem egy elszánt, változó sikerekkel folyó harc az állami hatalom végleges központosításáért” (133.).

A továbbiakban rámutat a cikk arra, hogy IV. Iván segítségért fordult a Kiválasztottak Tanácsához és Erzsébet királynőtől levélben politikai menedékjogot kért. Ami az opricsnyinát illeti, bár különösen kegyetlen volt „a központi hatalomnak nem annyira az erejéről, hanem inkább a gyengeségéről árukkodott.” És így tovább. Tehát az első tézis azt mondja ki, hogy IV. Iván nem lehetett keleti despota, azon egyszerű oknál fogva, hogy a hatalma sok éven keresztül meglehetősen gyenge volt.

A második tézis a kegyetlenségnek szenteltetett. IV. Iván keleti despotizmusa és angliai Erzsébet ugyancsak keleti despotizmusa között a különbség nem is olyan nagy (114.). A Stuartok ugyanolyan kegyetlenül fojtották el a főnemesség lázadását, mint az opricsnyikok. Franciaországban az állam központosítását „szintén a keleti despotizmus valamennyi vonása jellemzi (115.). A továbbiakban a cikk megnevezi XI. Lajost, VIII. Károlyt, XII. Lajost és I. Ferencet, akik kegyetlenségben egyáltalán nem maradtak el ugyanattól a IV. Ivántól. Ebből önként adódik a következtetés. Minthogy az említett királyokat soha senki nem sorolta a keleti despotákhoz (ami teljesen jogos és helyes), de a kormányzási módszereik elvileg semmiben sem különböztek Rettegett Iván kormányzási módszereitől, ezért következésképpen ez utóbbi sem volt és nem is lehetett keleti despota.

A keleti despotizmusról alkotott ilyen elképzelés némileg leegyszerűsítettnek tűnik. Ha az egész dolog mindössze arra korlátozódna, amire A. N. Szaharov rámutat, a Kelet-Nyugat problémája egyáltalán nem létezne. A dolog lényege nem a kegyetlenségben és a gyengeségben rejlik. Egyébként, Keleten rengeteg gyenge uralkodót ismerünk, akiknek uralmát egymás után döntötték meg, másrészt pedig humánus uralkodókról is tudunk. De ettől még a keleti despotizmus despotizmus maradt.

A keleti és az európai despotizmus közötti fő különbség abban áll, hogy a keleti despotizmus a keleti társadalom pangásának oka és kifejeződése volt. India, Kína stb. társadalmi és mindenekelőtt állami berendezkedése, annak alapvonásai, melyekről itt most nem fogunk beszélni, mert egy másik vita tárgyát képezhetné, olyanok voltak, hogy lehetetlenné tették ezeknek az országoknak az európai mintára való fejlődését. Hogy leegyszerűsítve fejezzük ki magunkat, ezekben az országokban nem alakulhatott ki európai típusú kapitalizmus, a megelőző fejlődés szerves következményeként. Az egyetlen, bár igaz, nagyon nagy kivétel Japán, ez azonban mégsem kérdőjelezi meg az említett törvényszerűséget. A keleti abszolutizmus nem tudott átfejlődni burzsoá monarchiába, az európai pedig, az oroszral együtt, tudott. Nézetem szerint tehát ebben rejlik az I. Péter abszolutizmusa, és mondjuk, a 18. századi kínai monarchia közötti elvi különbség. Péter európaivá változtatta az országát, mert – eltekintve az ázsiai és az orosz despotizmus közötti egész sor rokon vonástól – más volt az alaptartalom, ami Európává, nem pedig Ázsiává tette Oroszországot. Éppen azt az eszmét fejtettem ki a tézisemben, hogy az orosz abszolút monarchia olyan feudális monarchia, amely belső természeténél fogva rendelkezik a képességgel, hogy polgári irányban fejlődjék tovább. Megragadom az alkalmat és szeretném tisztázni, hogy a „belső természet” kifejezésben nincsen semmi misztikus: ez alatt a hazai történelem nemzeti, külpolitikai, földrajzi, kulturális és egyéb tényezőinek összességét értem, amelyek megalapozták történelmük Nyugat-Európáéhoz hasonló és attól eltérő vonásait.

„Nem könnyű észrevenni – írja ennek okán A. L. Sapiro –, hogy az abszolút monarchia belső természete, amely képessé teszi az abszolút monarchiát arra, hogy polgári monarchiává változzon, A. Ja. Avreh meghatározásában éppen hogy nincs meghatározva” (76.). Más szavakkal: A. Ja. Avreh nem mutatja be konkrétan, miben is áll ez a „belső természet”. Ez a szemrehányás önmagában véve teljesen jogos. A helyzet azonban az, hogy erre a kérdésre nem hogy egy, de még tíz történész sem volna képes válaszolni. Ez az egész történettudományhoz intézett kérdés, amelyet a szovjet történészek is egyesült erővel igyekeznek megválaszolni, és ez a vita is egy lépést jelent a feladat megoldása felé.

Örömmel olvastam, hogy A. N. Szaharov számára „érdekes, de vitatható volt a parasztságról mint az oroszországi abszolút monarchia támaszáról alkotott gondolat, amelyet Avreh kifejtett és amelyet A. L. Sapiro és M. P. Pavlov-Szilvanszkij is alátámaszt (117.). De Szaharov itt mindjárt hibát is ejt, mikor kijelenti, hogy a „támasz” szót itt idézőjelbe teszi, ugyanis

„némiképp más értelmet” tulajdonít neki, mint a felsorolt szerzők. Abban egyetértve, hogy az önkényuralom valóban a parasztságra támaszkodott, Szaharov, felhasználva az önkényuralom homályosságát és a cári illúziókat, a továbbiakban a következőképpen magyarázza, miben tér el A. Ja. Avrehtől.

„A történelmi paradoxon éppen abban van, hogy az orosz parasztság, amely az ismert mértékben ideológiailag és pszichológiailag támogatta a centralizált, később pedig az abszolút monarchiát (pont ebben az értelemben hajlamosak vagyunk ennek a támogatásnak az önkéntes jellegét látni, határozottan szembefordulva Avrehhel az orosz parasztságnak, mint az abszolutizmus társadalmi tömegbázisának jellemzését illetően), s amely kénytelen-kelletlen anyagilag is támogatta az önkényuralmat (adók, szolgáltatások, újoncozások, a jobbágy munkán alapuló ipar működtetése), ezzel együtt minden egyes társadalmi jobbágyrendszer-ellenes megmozdulásával az abszolutizmus ellen lépett fel” (117.).

Lám, a jó pap holtig tanul. De hogy nem jutott nekem eszembe, hogy azt, amit arról mondtam, hogy a parasztság tömeges társadalmi támaszt nyújtott az önkényuralomnak, így is lehet értelmezni? Ez egy ropant különös eset. Az én szavaim értelme nagyon egyszerű. Egy létező hatalom a legkülönbébb támaszokkal rendelkezik: hadsereg, rendőrség, egyház, egyik vagy másik osztály és végül: a nép. Az osztály, a réteg, a nép – mind a társadalomra vonatkozó fogalmak. Ezért mindenféle utalás a lakosság egyik vagy másik csoportjától származó támogatásra azt jelenti, hogy a fennálló rendszer egyik vagy másik társadalmi csoportra, egyik vagy másik társadalmi rétegre támaszkodik. Ennek az utalásnak más jelentése nem lehet. Őszintén szólva, nem értem Szaharovnak a társadalmi támogatásról mintegy valamiféle társadalmi cselekvésről szóló fejtegetését, képtelen vagyok elképzelni, mit is jelenthet ez. Ezért, amikor mi azt mondjuk, hogy az önkényuralom a vidéki birtokos nemességre támaszkodott, ezzel egyúttal azt is mondjuk, hogy a nemesség a cárizmus társadalmi támasza volt, hiszen a nemesség – osztály. Ez a társadalmi támasz azonban nem volt tömeges, mert, amint tudjuk, a földbirtokosok meglehetősen csekély létszámú osztályt képeztek. Amikor azt írtam, hogy „egyetlenegy állam sem létezhet tömeges társadalmi bázis nélkül” (90.), a súlypontot a „tömeges” szóra helyeztem, nem pedig arra, hogy „társadalmi”, amit azzal is kiemeltem, hogy ritkítva szedtem a szót. A. N. Szaharov ezt az egyszerű dolgot valamilyen oknál fogva a legbonyolultabb módon értelmezte.

Egyébként, ha elhisszük neki, hogy a parasztság csak „ideológiailag és pszichológiailag támogatta a cárizmust” (a társadalmi támogatás ellen-

súlyozására?), akkor ez éppen az aktív, önkéntes, nem pedig a passzív támogatást mutatja. Valójában a parasztság éppen hogy passzívan támogatta az önkényuralmat, az „isten magasán, a cár messze van” elv alapján. A cár hatalma istentől való, következésképpen örök. A cárt azért kell támogatni, gondolta a reálsan vélekedő paraszt, mert itt úgy se lehet mást tenni, ez egy örök intézmény. Más szavakkal: a paraszt egy ideig nem is tudta elképzelni, hogy az országban más kormányzati rendszer is lehetséges volna. Ily módon, az orosz parasztok védelmére kelvén, A. N. Szaharov a cár meggyőződésesebb híveivé tette őket, mint amilyenek valójában voltak.

Mindenféle tudományos vita bizonyos feltételek betartását követeli meg. Ennek a vitának az egyik hiányosságára már fentebb rámutattam. Ez annak az eredménye, hogy egyes történészek igyekeznek minél kevésbé határozottan és precízen kialakítani álláspontjukat. A kifejtett tételt rögtön meggyengíti egy vagy több hiba. A tudomány ettől nyilvánvalóan csak vesztessé válik. Önök szerint tulajdonképpen mit kellene tenni, amikor az opponens egyidejűleg a következőket jelenti ki: „Én az egyensúly mellett vagyok” és „Én az egyensúly ellen vagyok”? A vita így zátonyra fut és érdembeli folytatása lehetetlenné válik.

A másik hiányosság ugyanilyen jellegű. Egyik vagy másik szerző, akinek az állításait cáfolták, teljesen figyelmen kívül hagyja ezeket a megjegyzéseket és tovább ismételteti a saját érveit a korábbi diadalittas hangnemben. Ennek tipikus példáiul szolgálhatnak azok az esetek, amikor M. Ja. Volkov elsiklik egy-egy kérdés, cáfolat fölött.

A cikkemben leírtam azt a gondolatot, hogy az a tézis, mely szerint a 17. században egyidejűleg, párhuzamosan folyt a kapitalista rendszer érlelődésének progresszív folyamata és a feudális jobbjágyrendszer megerősödése és fejlődése, módszertanilag tarthatatlan. Hogy az állítás helyese, avagy helytelen, az más kérdés. De a korai kapitalizmus híveinek egyik alaptétele ellen irányul, s így nem hagyható válasz nélkül. Volkov azonban e kérdésben más véleményen van. „A feudális gazdaság, a jobbjágyrendszer elterjedésével és megerősödésével, valamint a feudális osztály – a nemesesség – kialakulásával párhuzamosan – írja ő – egy másféle folyamat is zajlott” (92.). A továbbiakban ennek a „másféle folyamatnak” a leírása következik, amely, nem nehéz rájönni, M. Ja. Volkov ábrázolásában a kapitalizmus csíráit jelenti. No és Avreh észrevétele? Szóra sem érdemes, M. Ja. Volkov számára ilyen nem létezik.

M. Ja. Volkovnak a kapitalizmus csíráira vonatkozó fő érvei a kereskedelem fejlődésére, a bőr- és a sólepárló ipar jellegére stb. való hivatkozása-

sok. Ezeket a bizonyítékait Volkov cikkről cikkre ismételteti. De még kb. négy évvel ezelőtt N. I. Pavlenko alapos kritikai vizsgálatnak vetette alá ezeket az érveket és bebizonyította tarthatatlanságukat.^{31a} Úgy tűnhetett volna fel, hogy Volkovnak egyedül presztízs-okokból kellett volna választ adnia opponensének. Ő azonban semmi ilyet nem tett és a tárgyalt cikkben úgy ír a közlekedésről és egyebekről, mintha N. I. Pavlenko a világon sem lenne.

A tudományos vitáknak monológ-sorozatokká való változtatása a vita teljes megbénulásával fenyeget.

Különleges és ebben a vitában a polemizálás módszereit tekintve gyászos helyet foglal el A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovskij cikke. Itt a vitapartner nézeteinek teljesen tudatos és szándékos kiforgatásával állunk szemben, amennyiben a cikk olyasmit ír a másik fél számlájára, amit ő sosem állított és nem is állíthatott.

A legjelentősebb manipuláció, amit Davidovics és Pokrovskij a cikkemmel művelt, az az, hogy alaptétel gyanánt azt a gondolatot tulajdonítja nekem, amely szerint az orosz abszolutizmus nem feudális, hanem polgári állam volt. Mindenki, aki akár futólag is megismerkedett cikkemmel, könnyen meggyőződhetett arról, hogy Davidovics és Pokrovskij állításának semmi köze a valósághoz. Én elejétől végigvezetem a gondolatot, melynek értelmében a cárizmus, az abszolutizmus – feudális állam, amely még végnapjaiban sem vált polgárivá. Ám számos oknál fogva ez az állam, bár feudális volt, de polgári jellegű politikát is folytatott, lépéseket tett a burzsoá monarchia irányában. A cikk központi gondolatát a következőképpen fejezem ki: „az abszolutizmus olyan feudális monarchia, amelyre belső természete révén jellemző a fejlődésre és a burzsoá (polgári) monarchiává alakulásra való képesség” (89.).

Vajon hogyan fogják az opponenseim bebizonyítani ennek az ellenkezőjét? Nagyon egyszerűen, néhány dolog elferdítésével. A fő helyen a következő áll: „Az abszolutizmus természete és lényege Avreh szerint polgári, az abszolutizmus a polgári típusú államok közé tartozik. A polgári politika ezért vált az abszolutizmus részévé. Ha az abszolutizmus egy prototípus, vagyis egy eredeti, elsődleges forma, a burzsoá állam előképe, akkor, természetesen, ugyanolyan jellegű (természetű), mint a burzsoá állam. Ha az abszolutizmushoz szervesen hozzátartozik („magában foglalja”) a burzsoá állam valamennyi eleme s úgyszintén annak összetevői és funkciói is, akkor más véleménynek nem is adhatunk hitelt, csak annak, hogy ezek – ó, mily egységesen – azonos osztálytermészetűek; ezek tehát azonos típusú államok. Avreh felsorolt állításaiból – ezek pedig kiindulási pontok a

cikkében és koncepciójának lényegét fejezik ki – más következtetésre jutni nem lehet” (60.).

Akinek kedve támad még egyszer átnézni azokat a helyeket a cikkben, ahonnan Davidovics és Pokrovszkij egyes szavakat és mondatrészleteket emelt ki, könnyen megbizonyosodhat afelől, hogy az említett helyeken egészen másról esik szó.

Leninnek az orosz történelem új szakaszáról írott tételét interpretálva szeretném kifejteni azon nézetemet, mely szerint az orosz abszolutizmus kialakulásának egyik előfeltétele a nemzeti–polgári viszonyok kialakulása volt és hogy az „abszolutista állam keletkezése nem más, mint a nemzeti egység, a nemzeti, azaz polgári viszonyok létrejöttének politikai kifejeződése. Ez azonban azt jelenti, hogy nem csupán a polgári viszonyok, de maga az abszolút monarchia is előfeltétele és második kiindulási pontja az ország polgári fejlődésének.

Ebből a szempontból az abszolút monarchia nem más, mint a burzsoá állam prototípusa” (92.). Ezzel a következtetéssel lehet egyetérteni és lehet más álláspontra helyezkedni, de úgy félremagyarázni, ahogyan azt Davidovics és Pokrovszkij teszi, az alapvető jóindulat megőrzése mellett egyszerűen képtelenség. A polgári állam összetevőivel és funkcióival, amelyekkel az abszolutizmus rendelkezik, még egyszerűbb a helyzet. Az én véleményem az volt, hogy a polgári állam olyan elemei, mint a törvényesség, a hatalmak megosztása, a bürokrácia stb. már megjelenése előtt, az abszolutizmusban kialakulnak, először csak csíra-, majd viszonylag fejlett formában. Davidovics és Pokrovszkij azzal hártja el ezt a tételt, hogy hitelt érdemlően rámutat: II. Katalin, a hatalmak megosztását hirdelve, valójában saját abszolutisztikus hatalmának mind jobb megerősítését tűzte maga elé célul, mintha lehetne találni legalább egy olyan szovjet történészt, aki úgy tartja, hogy az orosz önkényuralkodók valamelyike is saját hatalmának önkéntes korlátozására gondolt volna. Hasonló jellegű szemrehányást tett nekem A. L. Sapiro is, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy az olyan kifejezéseket, mint a „törvényesség elve”, nem szabad egy lapon említeni olyan nevekkel, mint: I. Pál, Arakcsejev vagy I. Miklós (76.).

Számomra hiábavaló és értelmetlen dolognak tűnik, hogy egymást alapigazságokra emlékeztessük. Azt, hogy az orosz abszolutizmus egész történelme során a törvénytelenység és az erőszak megtestesítője volt, minden iskolás gyermek tudja. Itt azonban másról van szó. II. Miklós a „Véres” jelzőt kapta. De, kérdés hogy kinek az uralkodása alatt volt nagyobb a „törvényesség” – az ő vagy II. Katalin, I. Miklós vagy I. Péter idején? A marxista történész szemszögéből nézve a kapitalizmus egy olyan rend-

szer, amelyet a szocialista rendszer vált fel. Az azonban kétségtelen, hogy itt ugyanaz a marxista történész mindig kijelenti, hogy a feudalizmushoz képest a kapitalizmus egy hatalmas lépés előre. Sajnos, most nekem is egy ilyen alapigazságot kellett felhoznom, bár az is igaz, hogyén ebben nem vagyok bűnös.

Hogy Davidovics és Pokrovszkij szándékosan elferdítette az én abszolutizmus-értelmezésemet, az abból látszik, hogy kénytelenek voltak felhozni példaként néhány kijelentésemet, amelyekből vitathatatlanul következik, hogy az abszolutizmus: feudális, nemesi állam, – nehéz helyzetükből a következő mondatokkal szabadítják ki magukat: „Ilyen módon tehát a téma alapkérdését, azaz az orosz abszolutizmus osztálylényegét illetően A. Ja. Avreh két, egymással ellentétes és egymást kizáró véleményt képvisel” (61.).

Nézetem szerint ilyen kritikát szül a dilettantizmus. N. I. Pavlenko már bemutatta, mit érnek tudományos szempontból Davidovics és Pokrovszkij fejtegetései a rendek felbomlásáról.³² Ezt illusztrálandó, álljon itt még egy példa, amelyet hozzám közelálló területről vettem.

„A legnagyobb ilyen jellegű engedmény, amit a monopolista burzsozia önkényuralma tett – írja A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovszkij – az új, nagyon fontos kormányzerveknek, a négy Hadiipari Bizottságnak a létrehozása volt 1915 augusztusában” (77.). Az alatt, hogy „ilyen jellegű”, állammonopolista intézmények létrehozását és fejlesztését értik, a cárizmus irányító szerepével. Az, aki ismeri a témát, könnyen megérti, hogyan és honnan jutottak ilyen következtetésre. Konkrét ismereteik hiányát a szerzők – úgy tűnhet föl – különösen logikus fejtegetésekkel pótolták: a Hadiipari Bizottságok tagjai között „voltak és aktívan ténykedtek pénz- és iparmágnások: Putyilov, Gucskov, Visnyegradszkij, Utyin és mások (77.), valamint a Duma olyan jelentős képviselői is, mint: Mijukov, Singarjov, Sulgin – az Államtanácsnak az ipari, kereskedelmi stb. szférából választott tagjai – tesszük hozzá mi. Minden módfellett komoly, a Hadiipari Bizottságok ülésein a legfontosabb kérdéseket vitatták meg stb.

Mindazonáltal, eltekintve az ilyen logika nehézségétől, valójában minden pontosan ellenkező módon történt. A kadétok és a haladók, akik a legteljesebben fejezték ki az orosz burzsoázia érdekeit és követeléseit, rendkívül elégedetlenek voltak a Hadiipari Bizottságok létrehozásával. Teljesen helyesen úgy ítélték meg őket, mint a cárizmus manőverét, amelynek az volt a célja, hogy a Dumának és a burzsoáziának a hadigazdálkodás irányításába való beavatkozását gyakorlatilag a nullára csökkentse. A Hadiipari Bizottságok ötlete M. V. Rodzjankótól származik. Egyik jelentése al-

kalmával vetette fel személyesen a cárnak az elképzelését és a cár, aki a Dumával kapcsolatban a határozott konfrontáció álláspontjára helyezkedett, nemcsak hogy nem vetette el, hanem nagyon gyorsan elindította az ügyet. A helyzet az, hogy Rodzjanko, aki jobboldali, zemsztvói oktobris-ta volt, azért vezette elő az ötletét, hogy megelőzze a kadétokat és a haladókat, akik a Hadiipari Bizottságok helyett speciális közellátási minisztérium alapítását követelték, a szövetségesek példájára hivatkozva. Egy ilyen követelés ellentmond Davidovics és Pokrovskij logikájának: hogy tud egy ilyen szokványos minisztérium, melyet még egy cári miniszter irányít teljes egyetértésben a cári hivatalnokokkal, jobban imponálni a burzsoáziának, mint azok az intézmények, amelyekben megtalálhatók a burzsoázia legjelesebb képviselői. De azért ez a követelés nagyszerűen összevág a tényekkel.

Az, hogy ebben az esetben A. M. Davidovics és Sz. A. Pokrovskij magáért a kritikáért kritizál csupán, dokumentumokkal bizonyítható.

Mikor annak idején Davidovics Pokrovskijnak azon hirhedt tételét kritizálta, amely később a következő ismert formában nyert megfogalmazást: „nem lehetett nem számításba venni” és „nem tudtam nem figyelembe venni”, Davidovics egy másik magyarázatot állított szembe vele. „Péter és utódai – tette fel a kérdést – hogyan, miért segítették elő a burzsoázia születését?” Azért, mert – ahogyan azt Sz. A. Pokrovskij gondolja – I. Péter a burzsoázia eszköze volt, az abszolutizmus lényegében egy kétosztályos állam volt? Nem, ezt Davidovics határozottan cáfolja.

„A nemesi uralkodó osztály létérdekei ... azt követelték az önkényuralomtól, hogy gyakoroljon jótékony hatást az iparra és a kereskedelemre. Enélkül nem lehetett volna kitörni az elmaradottság keretei közül...” És tovább: „A háború hatalmas anyagi áldozatokat követelt, de ezeket máshogyan nem lehetett volna biztosítani, csak a hazai ipar és kereskedelem ösztönzésével.

Az állam érdekeiben ... rejlik annak a magyarázata, hogy a 18. századi önkényuralom aktívan elősegítette a burzsoázia születését, de korántsem úgy, hogy természete szerint „kétosztályos” lett volna és nem is úgy, hogy kénytelen lett volna lavírozni.”³³

Úgy látszik, egyik fő kritikusom, ahogy azt a társa is tanúsítja, már jóval előttem elkövette azt a bűnt, amellyel engem oly hevesen megvádolt. De hát ez már nem is érdekes. Az adott esetben lényegesen nagyobb jelentőséggel bír az, amit Davidovics bizonygat. Ő pedig ugyanazt állítja, amit én is megerősítek a cikkemben: az abszolutizmus egyáltalán nem volt kénytelen „számítgatni”, „lavírozni” stb.; saját maga, önként, a saját érdekében támogatta a kereskedelmet és az ipart.

Vajon Davidovics Pokrovszkijjal közösen írott cikkében miért nem nyilvánította nemtetszését az irányomban, amiért én olyan gondolatokat írok le és jelentetek meg, a nevem alatt, amelyeket ő, Davidovics, már egy negyed századdal korábban megfogalmazott, de minden további nélkül felcserélte az „aktívan közreműködött” kifejezést a „nem tudott nem kalkulálni, számíthatni” elvével? Azért, mert ha ő megerősítette volna az álláspontját, kénytelen lett volna a dolgok logikája szerint cikkemnek ha nem is valamennyi, de legalábbis számos megállapításával azonosulni. Akkor azonban, először is, nem lehetett volna ratifikálva Pokrovszkijjal kötött szerződése a véleménykülönbségek, ellentmondások leküzdésére, másodsorban pedig – és ez a lényeg – nem sikeredett volna ilyen megsemmisítő kritikája Avreh cikkével.

Az ilyen jellegű kritikákkal való harcnak, nézetem szerint csak egy eszköze van: a közvélemény. Olyan morális légkört kell létrehozunk, amely lehetetlenné tenné a történeti és egyéb folyóiratok hasábjain olyan szerzők cikkeinek és recenzióinak megjelenését, akik kritikájukban különböző célokat állítanak maguk elé, a történeti igazság kiderítését kivéve. A közvélemény a tudomány normáinak megsértői körül olyan kellemetlen erkölcsi atmoszférát alakít ki, amely elgondolkoztat és még idejében megállít nem egy gonoszágtól fűtött kritikust.

Szeretném, ha nem értenének félre. Egyáltalán nem vagyok ellensége az epés megjegyzéseknek, az iróniának, sőt, a gúnynak sem. A tudományt élő emberek művelik, akik egyéni jellemmel, szenvedélyekkel rendelkeznek és tévedéseik is lehetnek stb. Ha a tudományos vitát tisztességesen folytatják, ha a vitapartnerek a bírálendő témát illető nézeteik kifejtésében végtelenül aprólékosak, akkor semmiféle polemikus szűrés nemcsak hogy nem fájdalmas, hanem gyakorta inkább díszévé válik a vitának, színessé, élénké, érdekessé teszi azt. Ebben a tekintetben nem neheztelek és nem is nehezeltelhetek M. P. Pavlov-Szilvanszkijra, M. Ja. Volkovra, Sz. M. Troickijra. Habár: Troickijjal szemben mégis van egy fenntartásom, de erről már Csisztozvonov cikkében volt szó.³⁴

Végső soron az orosz abszolutizmusról szóló előadásom fő gondolata a leegyszerűsített, vulgár-marxizmus elutasításában foglalható össze. Az egyensúly és egyebek példáján akartam bemutatni, hogyan feledkeztek meg egyes szovjet történészek Engelsnek 1890. szeptember 21-én Blochhoz intézett leveléről, amelyben Engels azt magyarázza meg, miben különbözik az igazi marxizmus a gazdasági materializmusra korlátozó marxizmustól. „A materialista történetfelfogás szerint a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat. Sem

én, sem Marx ennél többet soha nem állított. Ha pedig ezt valaki úgy forgatja ki, hogy a gazdasági mozzanat az egyetlen meghatározó momentum, akkor a fenti tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja.”³⁵

Leszámolni ezzel a szemlélettel – ahol még van ilyen –, ez a feladat.

Jegyzetek

1. „Perehod ot feodalizmu k kapitalizmu v Rosszii, Matyerialü Vseszojuznoj diszkusszii”. M., 1969. (a továbbiakban: „Matyerialü...”)
2. M. P. Pavlova-Szilvanzakaja: K voproszu oszobennostyak abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1968. No. 4. 73 (a vita résztvevőinek cikkeire való utalások a szövegben találhatóak).
3. „Matyerialü...” 268.
4. Sz. M. Troickij: O nyekotorüh szpornüh voproszah isztorii abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1969. No 3. 131.
5. „Szojetszkoje goszudarsztvo i pravo”, 1940, No 12, 113. Az én kiemelésem – A. A.
6. A. A. Preobrazsenszkij: O nyekotorüh szpornüh voproszah nacsalnovó étapa genyevizsa abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1971, No 2. 112.
7. L. V. Cserepnin: K voproszu o szkladüvanyii abszoljutoj monarhii v Rosszii (XVI–XVIII vv.). „Dokumentü szovjetszko-italjanszkoj konferencii isztorikov 8–10 aprelja 1968 g. Abszoljutyizm v zapadnoj Jevrope i Rosszii. Russzko-italjanszkije szvjazi vo vtoroj polovinye XIX veka”. M., 1970. 13, 16 (A továbbiakban: „Dokumentü...”).
8. „K. Marx és F. Engels ezen kijelentései alapján azonban nem volna helyes azt állítani, hogy az abszolút monarchia azonos mértékben védte a nemesek és a burzsoázia érdekeit.” „Nagyon fontos megemlíteni Engels gondolatát arról, hogy ezen hosszadalmas periódus során a formálódó burzsoázia elsősorban gazdasági téren folytatott harcot a nemességgel.” Ugyanakkor a tények arról tanúskodnak, hogy a 17–18. században Oroszországban az abszolút monarchia kénytelen volt az ismert mértékben (!) számolni a formálódó burzsoázia szükségleteivel és kénytelen volt figyelembe venni a fokozatosan növekvő gazdasági erejét.” („Matyerialü...””, 152, 154).
9. A. M. Davidovics, Sz. A. Pokrovszkij: O klasszovoj szucsnosztyi i etapah razvityija russzkovo abszoljutyizma. „Isztorija SzSzSzR”, 1969, No 1, 63–64.
10. A. M. Davidovics: Russzkij abszoljutyizm. K voproszu o vremenyi jevo voznyiknovenyija i klasszovoj szucsnyosztyi. „Trudü naucznoj szesszii Vseszojuznovo insztyituta jurigycieszkih nauk 1–6 ijulja 1946 g.” M., 1948, 104–105, 111.
11. A. L. Sapiro: Ob abszoljutzizme v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1968, No 5, 69–70.
12. V. V. Mavrogyin: Isztoricseszkoje znacsenyije kresztjanszkijh vojn v Rosszii. „Metodologicseszkiye voproszü obszcsesztvennüh nauk”, L., 1968.
13. Uo., 198–199.
14. V. V. Mavrogyin: i. m. 200–201.

15. M. Ja. Volkov: O sztanovlenyii abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1970, No 1, 195.
16. V. V. Mavrogin, i. m. 204.
17. Uo., 206–207.
18. A. L. Sapiro: Ob isztoriceszkoi roli kresztyjanszkich vojn XVII–XVIII vv. v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1965, No 5, 63, 77, 80.
19. K. D. Kavelin: Szobranijija szocsinyenij, t. II. SzPb., 1889, 100.
20. „Dokumentü...” 277.
21. Uo.
22. K. Marx i F. Engels Szocs., t. 22, 450.
23. Uo. 451, 452. (Kiemelés tőlem – A. A.)
24. Uo. 261. (Kiemelés tőlem – A. A.)
25. Uo., t. 34, 291. (Kiemelés tőlem – A. A.)
26. Uo., t. 38, 313.
27. Uo. 314.
28. Uo., t. 4, 428. (Kiemelés tőlem – A. A.)
29. A. I. Herzen: Szobr. szocs. v 30 tomah, t. VII. M., 1956, 192. (Kiemelés tőlem – A. A.)
30. A. Ja. Avreh: Russzkij abszoljutyizm i jevo rolj v utverzsgyenii kapitalizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1968, No 2, 104.
31. A. N. Szaharov: Isztoriceszkije faktorü obrazovanyija russzkovo abszoljutyizma. „Isztorija SzSzSzR”, 1971. No 1, 111.
- 31/a N. I. Pavlenko: Szpornüje voproszü genyezisz kapitalizma. „Voproszü Isztorii”, 1966, No 11, 95–96.
32. N. I. Pavlenko: K voproszu o genyezisz abszoljutyizma v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1970, No 4, 60–64.
33. A. M. Davidovics, i. m. 115–116.
34. Lásd A. N. Csisztozvonov: K diszkusszii ob abszoljutyizme v Rosszii. „Isztorija SzSzSzR”, 1971. No 3.
35. K. Marx i F. Engels, Szocs., t. 37, 394. (Kiemelés tőlem – A. A.)

VARGA ILONA:

A KÖZPONTOSÍTÁSTÓL AZ ABSZOLUTIZMUSIG

(Az orosz állam fejlődése a 17–18. században)

Az orosz államot még a 17. század folyamán is Moszkvai-államként említették a részfejedelemségeket egyesítő moszkvai fejedelemségre utalva. Az egyesítés műve III. Iván és III. Vaszilij nagyfejedelmek nevéhez fűződik, akik minden eszközt felhasználtak, hogy a részfejedelemségeket körükbe vonják.

Az egyesítés nyomán kialakult Moszkvai-állam igazgatása a nagyfejedelmi udvar ügyintézéséből nőtt ki az egyre bővülő feladatok ellátására. Amíg a nagyfejedelemség határai egybeestek a családi örökbirtok határaitól, az igazgatás funkcióit egy-egy tanácsadó bojár és a megbízott udvari szolgálók látták el. Ebből a körből emelkedett ki a Nagyfejedelmi-udvar Hivatala, amely a 15. században még elegendőnek mutatkozott a gazdasági ügyek intézésére. A másik problémát az egyre bővülő népesség igazgatása jelentette. A kezdeti megoldás egyszerű volt: a behódolt fejedelem részirtokát helytartóként igazgatta és a beszedett adókat saját- és a terület katonai szolgálóinak ellátására (kormlenyie) vette igénybe. Személyükben mindnyájan a nagyfejedelem alattvalói voltak és hűségükkel pecsételték meg az egyesülést, de a volt fejedelmek ellenállása miatt III. Vaszilijnak is újra el kellett ismertetnie a főségét.

A központosítás elvét következetesen a 16. század közepi reformok érvényesítették, amikor a helyhatóságok jó részét megszüntették, és a területi igazgatást egy ideig egyrészt a választott tisztségviselők látták el, mint fejedelmi szolgálók, másrészt a városok igazgatására a szolgálat helye szerint illetékes hivatalból vajdákat bíztak meg, akik minden ügyben a központi igazgatás képviselőivé váltak. A központosítás rendező elve a 16. században nyerte el teljes formáját. Ennek alapján a magánbirtokosok szolgálói (holop) kívül mindenki a cár alattvalója és besorolásának megfelelően vagy szolgálattal tartozik, mint a bojárok, a katonai szolgálók; vagy adóköteles, mint földműves, az ekealja-telkek szerint, a városiak kereskedők, kézművesek pedig udvaraik besorolása alapján. Az adózók közösségeinek kellett ellátni az egyre bővülő helyi államigazgatás feladatait is a közösség néhány évre választott tisztségviselőivel (területi elöljárók, esküdtek, vámhivatali szolgálat, adószedés és hasonlók).

A Moszkvai-állam területének gyarapodása és az államszervezet hivatalainak differenciálódása kölcsönhatásban volt egymással. A fejlődés a 16. század közepétől nyilvánvaló. Az ország területe a század folyamán megkétszereződött, és elérte a 5.400.000 km²-t. Az uralkodó körül kialakult *Bojár-tanács* működéséről a korábbi századokból is vannak jelek, de működésének írásos nyomai a 16. század közepétől tanulmányozhatók. Hasonló mondható el az országos gyűlés jellegű *Zemszkij Szobor* intézményéről, amelyet a 16. század közepétől 1683-ig alkalom szerint hívtak össze. Tagságát a Bojár-tanács teljes létszáma, a főpapság, a hivatali adminisztráció képviselői és a cár szolgálóinak megadott létszámú, a 17. században esetenként, az adott szolgálati helyen választott képviselői alkották.

A hivatalok az állami szolgálók ellátásának elve alapján önállósultak. Ez a rendező elv még a *Külügyi Hivatal* esetében is nyilvánvaló, ahol nemcsak a külkapcsolatok, követségek ügyeit intézték, hanem ide sorolták a külföldről érkező kereskedőket is. A kialakuló hivatalok költségeit a számukra kijelölt, vagy működési területükön meglévő városok adójából fedezték. Így az adók helyben kerültek felhasználásra és az odaírt városok minden ügyében az adott hivatal vajdája intézkedett. A hadsereg fejlesztése során alakult ki a *Besorolás Hivatala* IV. Iván kiválasztott ezredének szervezése idején (1550). A Volga-vidék behódolt tatár szolgálóit és a keleti határvidékre telepített orosz szolgálókat a *Kazányi Udvar Hivatala* igazgatta a besorolás és szolgálati földek rendszere alapján.

A központosított állam igazgatását a *mesztnyicsesztvc* rendszere szabályozta. Ennek eredete visszanyúlik az egyesítés kezdetéig, amikor a III. Iván szolgálatába kerülő fejedelmi családok előkelőségük foka alapján igyekeztek helyüket biztosítani a feudális hierarchiában. A 16. században a születési arisztokrácia rangsorát könyvek rögzítették és a vezető pozíciókba történő „besorolás” ennek figyelembevételével történt mind a hivatalviselésnél, mind a hadseregben. Az előkelő „hely” állandóságát a 16–17. században politikai és gazdasági tényezők egyaránt megingathatták, de a besorolás elve általában érvényesült és a vezető szerepet betöltő felső réteg mint „moszkvai nemesség” (moszkvai bojárok, dvorjánok) a 17. század végéig megtartotta elsőségét. A „helyhez” (meszto) kötöttség kettős volt, mivel a besorolás szolgálati birtokot is jelentett „helyben” (pomesztye). Feltehetőleg ezért került sor az örökbirtokosok áttelepítésére 1565-ben, hogy a különleges és könnyen mozgatható ezredek a stratégiailag fontos helyeken megkaphassák szolgálati földjeiket.

Míg a Közép- és Alsó-Volgavidék meghódítása az adózók és katona-

szolgálók tömegét gyarapította, a livóniai háború a katonai szolgálók megnövelésével, a szolgálati birtokok átrendezésével és az adózó lakosság folyamatos megterhelésével felborította azt a gazdasági egyensúlyt, amin a szolgáló nemesség és az állami adózók teherbírása nyugodott. A „zavaros éveknek” nevezett időszakot lényegében a „tiltott évek”-től, tehát a parasztok szabad költözését ideiglenesen felfüggesztő 1583-as esztendőől számíthatjuk, hiszen a tömeges elvándorlás, majd szökés a parasztgazdaságok megrendülését jelezte. A Rurik dinasztia kihalásával fellépő hatalmi harcok és az ezekhez csatlakozó lengyel és svéd intervenció jelentős részben a gazdasági egyensúlyvesztés kísérő jelenségei voltak. A hatalmi pozícióit féltő „moszkvai nemesség” megoszlott a hamis és a trónra emelt uralkodó között, a szolgáló nemesek tömege pedig mindig követte a Rurik-utódként fellépő és a bojárok megfékezését ígérő jelölteket. Lényegében az 1605–1606. évben folyó Bolotnyikov felkelés is ennek jegyében indult.

Amikor a Felső-Volgavidék szolgáló nemességének a városok anyagi támogatásával (vagyonötöd az adózóktól) sikerült Moszkvát felszabadítani a lengyel intervenciótól, 1613-ban sor került az első Romanov uralkodó megválasztására Mihail Fjodorovics személyében. A szétzilált államgépzet helyett a Bojár-tanács kezdte meg a rendcsinálást és súlyának emelésére kiegészült a szolgáló nemesség és városok képviselőivel. Ezen rögtönzött országos gyűlések hozták az első rendelkezéseket a stabilizáció érdekében.

A helyreállítást a haderő összefogásával kellett rendezni, mivel Lengyelországgal a viszonyok továbbra is rendezetlenek maradtak. Vasa Zsigmond fia egy bojárcsoport által elismert cár volt, és Mihail cár apját túszként tartották Varsóban a lengyel trónigény realizálása érdekében. A lengyel pánok Kelet felé forduló expanziója, amely az 1569-es Lublini Unióval a nyugat-ukrán részeken újabb teret nyert, előrevetette az orosz–lengyel összecsapás árnyékát. Így az új kormányzat a haderő sorait új lajstromozással és toborzással rendezte. A sorozott kozákság szervezésére és ellátására új hivatalt alakítottak, az ellátásra új adót vetettek ki a „kozákok kenyere” címen. A szolgáló nemesség érdekeltségét azzal fokozták, hogy a hűséges szolgálat fejében a szolgálati birtok egy részét örökbirtokká nyilvánították. Ám a származás elvére épült hadsereg szétszórt és külön hivatalkból igazgatott egységei csődöt mondtak 1632–34-ben a szmolenszki csatában. Az önellátásra alapozott haderőt ezután próbálták kiegészíteni központi irányítás alá vont és modernebb tűzfegyverekkel ellátott dragoños és tüzér egységekkel. Megfelelő pénzforrás hiányában az ellátás egy részét azonban továbbra is a szolgálati föld biztosította.

A központosítás hivatali rendszere alapján kapcsolták a Moszkvai-

államhoz a déli végek katona szolgálóit is. A kozákság néven ismert könnyűlovas szabadcsapatokba szerveződő katonákat szerény naturális ellátással (posztó, puskapor) már a 16. század végén is alkalmazták az orosz haderőben. Nagyobb szerepet a zavaros évek idején nyertek, majd az új kormányzat a déli határvidék megerősítésére küldte őket kisebb csapatokban. Velük indult a délukrán terület „vad mezőségének” betelepítése a *Kozákság* és a *Besorolás Hivatalának* irányításával. A *Kisoroszország Hivatalát* a Hmelnicki-felkelés nyomán kirobbant orosz–lengyel háború idején hozták létre 1653-ban, az ukrainai terület egységes irányítása érdekében. Bár az orosz államnak a háborúban sikerült a Dnyeper jobb partján is területeket szereznie, a zaporozsjei kozákság ezredei a hetman vezetése alatt álltak, míg a keleti területeket a vajdák irányították.

A 17. században kevés újszerűt lehet felfedezni a hadszervezet vonalán. Inkább azt mondhatjuk, hogy az első két Romanov uralkodó idején a központosítás kiteljesedett, ami a hagyományosan szervezett hivatalok számának emelkedéséből is nyilvánvaló.

Több hivatal, nagyobb hadsereg az állam bevételeinek gyarapodását is feltételezte. A stabilizálás első évtizede a lakosság számbavételével, az adórendszer célszerűbb kiépítésével telt el. Az első rendelkezések a háborús terhek és események miatt elmozdult lakosokat parancsolták vissza a régi összeírás alapján nyilvántartott helyükre, hogy az adózás egységei helyreálljanak. A hagyományos ekeadó a területi igazgatás szedte a földműves lakosság közösségeitől. A harmincas években történt összeírások alapján azonban az ekeadó helyett az udvarok váltak adózó egységekké (ahol sokszor több család között oszlott meg a teher). Az 1612. évi vagonötödöt a kézműves és kereskedő városi lakosság körében többször megismételték, de ez sem volt járható út. Köztudott, hogy állami adózók csak a városi és falusi szabad lakosok voltak, akik a korábbi fejedelemségek adózó lakosságát alkották. Az összeírások során történt besorolásuk és adókötelezettségük, ha szolgálati-adomány alá estek, továbbra is fennállt, de fennállt akkor is, ha magánföldesúr, vagy egyházi birtok függésébe kerültek, ha az adószedő hatóság elérte személyüket. A magán- és egyházi birtokok földműves szolgálói (holop) és háznépe nem estek állami adó alá. A tatároknál raboskodó oroszok kiváltására szedett „*fogolypénzek*” volt az első olyan adó, amelyet a magánföldesurak földműves-kézműves holopjaira is kiterjesztettek. Speciális adóval (*posta, pénz*) terhelték a lakosságot a postavonalak mentén, amely vonalakat korábban a privilegizált telephelyek tartották fenn. A „*kozákok kenyere*” címen szedett adó az északnyugati területen került begyűjtésre, és ebből fedezték a Szibériában elő-

nyomuló kozákság ellátását szinte a 17. század végéig – amíg Szibéria az áttelepülő parasztok munkája nyomán önellátóvá vált. Ezek az adók természetes jellegűek voltak és legtöbbször a begyűjtés helyén, a szolgáltatók ellátásaként kerültek felhasználásra.

Nagyobb készlettel és piacra adható kézműves termékkel csak a *Nagyudvar Hivatala* rendelkezett, ahol a nagyfejedelmi birtok speciális járadékaival és az udvari manufaktúrákban készült termékekkel gazdálkodtak. Néhány nagybirtok és a monostorok szintén rendelkeztek olyan kézművesekkel, akik a nyersanyagot feldolgozták, vagy piacra kerülő árut termeltek, mint a Sztroganov család sófőzői. E piacra kerülő árukat és a városi munkamegosztásban kialakuló piacot igyekezett az új kormányzat megadóztatni. Az ellenőrzés érdekében hagyományosan kincstári kezelésben tartották az elárúsító helyeket, a mérést, az átkelőhelyeket és az összes határállomást az összekötő útvonalakkal. A rendszer fenntartásához azonban szakemberekre volt szükség, ezért a kialakult hivatalok mellé az áruforgalom lebonyolításához állami szolgáltatóként vették igénybe a nagy- és középkereskedőket és a jobbmódú kézműveseket.

A zavaros évek után felgyorsult ütemben indult újra a külkereskedelem a szibériai szőrme az orosz nyerstermékek, az ázsiai átmenő áruk és a nyugati kereskedők által behozott áruk között. Arhangelszk volt a forgalom északi bázisa, de Novgorod kereskedelme is újra felvirágozott. A beáramló nemesfém teremtett alapot az orosz ezüst-rubel stabilitásához. A kincstár pedig, mivel a gyenge orosz polgárság nem volt még igazi versenytársa a kibontakozó fellendülésben, minden jövedelmet hajtó árut igyekezett állami monopóliummá tenni és kincstári áruként továbbadni. A belforgalomban nem csak a só, hanem a bor- és sörfőzés is állami monopóliummá vált, és a kiméréseket bennfentes hivatalnokok vették bérbe a kincstártól. A távoli vidékek vajdái a maguk hasznára alakították ki és adták bérbe a monopóliumokat.

A fellendülő áruforgalom komoly eltolódást idézett elő az állami jövedelmekben. Amíg korábban a területi igazgatás és a városok adói szolgáltatták a fő bevételt, a 17. század közepére a vámok és forgalmi adók felülmúlták az előbbieket. Az eltolódás nem csak a piac fellendülésére utal, de valószínű, hogy szerepet játszik a század közepén kirobbant társadalmi ellentétek megjelenésében és az eseményeket lezáró 1649-es törvénykönyv megszüvegezésében is.

A helyzet megértéséhez abból kell kiindulni, hogy a mesztnyicsesztvo – a születési arisztokrácia besorolásának 16. századi rendszere – felett eljárt az idő. A zavaros évek, majd a Romanov stabilizáció idején új helyeze-

tekben új emberek kerültek a „moszkvai nemesség” soraiba (így pl. Morozov bojár a Volgavidékről a cár apósaként magas hivatalba). A pozíciókba került új vezetőréteg és az egyház birtokszerző politikája nyomán állami adózó földek és kézműves termékkel adózó mezővárosok (szlobodák) sorát vonták földesúri függésbe. Az 1648 júniusában kirobbant felkelést a moszkvai szegényebb lakosság indította el, de más városokban is volt visszhangja és a szolgáló nemesség alsó rétege is csatlakozott hozzájuk. A közhangulat szerint a cárt Morozov és Miloszlavszkij bojárok tartják kézben és nélkülük semmit sem tehet. A nagy viharoként indult felkelés rövidesen lecsendesedett, de az események menetében közrejátszott az 1648. szept. 1-re összehívott országos gyűlés és az új törvénykönyv kiadása.

Az 1649-es törvénykönyv összegezte és pótolta az 1550 óta szükségessé vált rendeleteket, a megváltozott viszonyoknak megfelelően. A rendeletek nagyobb része a hivatalok szabályzataiból került átmásolásra. A 17. században lezajló társadalmi-gazdasági változásokat jelzi, hogy a törvénykönyv után jelentek meg azok a törvények, amelyek a hivatalok működését szabályozták a birtokviszonyokkal, a kereskedelemmel kapcsolatban, de ide sorolható a nemesség rangsorát (mesztnyicsesztvó) eltörlő rendelkezés 1683-ból.

A 17. század második felében tovább szaporodó hivatalokat a hagyományos megosztottság jellemezte, amellyel egy-egy feladatkört meghatározott terület adóinak igénybevételével láttak el. A kincstár jövedelmeinek koncentrálására azonban már korábbról is vannak jelek. A kereskedelemmel összefüggő pénzforrások koncentrálására létrehozták a *Nagykincstár Hivatalát*, majd 1637-ben a katonai szolgálókat igazgató Kazányi Hivaltól elválasztották a szibériai ügyeket. A *Szibériai Hivatal* intézte a meghódított ázsiai területek vámjöveteleit, amelyek előbb sóból és prémekből voltak jelentősek, majd a század nyolcvanas éveitől a kínai áruk behozatala is megindult. Ez azonban mind elégtelen volt a háborús kiadások miatt, és nyugati példák alapján a kincstár pénzrontáshoz is folyamodott a rubel ezüsttartalmának csökkentésével, illetve rézpénzek kiadásával. A legnagyobb hasznot mégis a kereskedelem megadóztatása, a kincstári manufaktúrák és egyéb létesítmények hozama biztosította.

Az erőtlen polgárság munkáját-szakértelmét igénybe véve az állami monopóliumok sajátos rendszere alakult ki, amely a kül- és belkereskedelem lehetőségeit felhasználva egy sajátos merkantilizmust állított az állam szolgálatába. A rendszer egyik meghatározója a beáramló nemesfémek megszerzésének kényszere volt, mivel a 17. század végéig nemesfém bányászattal nem rendelkeztek. A monopóliumok a pénzfelhalmozás monopó-

liumát jelentették, amely pénzek a Lengyelországgal és Törökországgal folyó háborúkban fogytak el.

A hivatalservezet a 17. század végére az egész ország igazgatását kézben tartotta és semmi nem korlátozta abban, hogy az ország erőforrásait igénybe vegye. A katonai és adminisztratív hivatalok között nem volt éles határvonal és a vezető intézményeket egy szűk bojár csoport irányította. Egy-egy személy esetenként több hivatalt is kézben tartott. A valóságos hatalom ezek kezében volt, és az egyeduralkodó cár személye csak hitelesítette a hivatalok mindenhatóságát. Ezt az elvet az 1649-es törvénykönyv is szentesíti, amelyben meghatározták, hogy a cár személyéhez beadvánnyal csak a hivatalokon keresztül lehet fordulni.

Bár a hivatalservezet rendszerében a területi igazgatásra épülő kormányzóságok kialakításáig nem történt alapvető változás, a 17. század utolsó harmadában reformokra került sor a hadsereg és az adórendszer területén. A két szektor módosítása egymást feltételezte, és a módosításra a háborús szükségletek miatt került sor. A nemesi haderő reformja során 1631-hez viszonyítva 1681-re a hadsereg létszáma két és félszeresére emelkedett, de a modernebb felszerelés miatt a költségei megháromszorozódtak. A határmenti egységeket a szervező hivataloktól függetlenül egységes irányítás alá vonták. A költségek fedezésére az 1678. évi összeírások alapján többféle adót összevontak és udvaronként vetették ki egységesen a megterhelt (=kreposztnyik) parasztságra az állami-szolgálati földeken, de a magánbirtok holopjaira és függésbe vont parasztjaira is. Az adóbevételek a kortárs Kotosihin szerint 1660-ban 1 millió 300 ezer rubelre tehető, amelyekhez még 600 ezer rubel vámjövedelem járult Szibériából. Miljukov számításai szerint 1680-ban az adójövedelmek másfél millió rubel körül mozogtak. Az összegek kétharmad része került felhasználásra a hadsereg szükségleteire, de az adószedő hivatalok megosztottsága miatt többször keletkezett zavar a költségek fedezésénél.

Nagy Péter reformjainak sora magán viseli az adott helyzetben jelentkező feladatok észszerű megoldására törekvést. Ezek indítéka elsősorban a kincstári bevételek fokozása és stabilizálása, aminek biztosítására elengedhetetlenné vált az állami intézmények reformja. A hadsereg korszerűbbé tétele a 90-es években indult meg a régi hivatalrendszer vonalán a *Gárda Hivatala*, az *Admiralitás Hivatala* és hasonló egységek szervezésével. Mivel a Bojár-tanács a Gárda Hivatalát vezető Romodanovszkij bojárnak volt alárendelve Péter külföldi utazása idején, hazatérve 1699-ben kialakította a *Személye-körüli Kancelláriát*, amelyet az összes hivataloknak informálniok kellett bevételeikről, ügyeikről. A Bojár-tanácsot is itt hívták össze. E tanácskozásokat időnként „miniszteri konziliumnak” is nevezték.

A hagyományos hivatalok és a területi egységeket vezető vajdák kezéből először a városi adókat vonták el 1699-ben a Burmiszter-hivatal, vagy *Ratus* intézményének kialakításával. Az első terv szerint, ha a városi lakosság vállalja a kétszeres adózást, a városi *Ratus* intézményében, a közösségből választott emberekkel szedhetik az adókat és eljárhatnak a jogügyeikben. Mivel a dupla adózást és a behajtással járó szolgálat terheit a városok nem akarták vállalni, a *Ratus* intézményét a hagyományos adók behajtására hozták létre. Moszkvában a *Ratus* 13 régi hivatal adóinak behajtását vette át, amivel ezeket megfosztotta anyagi alapjaiktól. A vajdák a körzetek városainak adóitól megfosztva csak a szolgáló nemesség és földadományaik ügyeit intézték. A régi egyensúly megbontása az intézmények további reformját tette szükségessé.

Az Északi-háború elsősorban az orosz lakosság teherbíró képességének volt a próbája, mivel az adók rövidesen megduplázódtak, de a harcok idején (1700–1709) a hadsereg fejlesztése érdekében átalakítják a hivatalrendszert és minden lehető erőforrást kiaknáznak a költségek fedezésére. A hadsereg fejlesztésére az 1699 novemberi rendeletről kezdődően sorozatosan vették igénybe a lakosság tartalékait a hagyományos katonai rétegekből (1703), majd 1705–1709 között évente soroztak a parasztságból 20 udvaronként egy főt, ami kb. évi 30.000 paraszt-katona besorozását jelentette, és hozzá adható a hagyományos réteg felemelt létszáma. A háborús kiadások, a flotta növekvő költségei, Peterburg építése súlyos adókkal és a munkajáradék növelésével terhelték a lakosságot. A terhek miatt több helyen robbant ki felkelés (pl. baskírok, 1705 Asztrahany), ami felvetette a területek adóztatásának jobb megszervezését.

A területi igazgatás reformja a kormányzóságok (guberniumok) kialakításával 1708-ban kezdődött. Elsődleges célja az volt, hogy a Moszkvában működő hivatalok helyett a területek vegyék át az ügyintézését. 341 város és körzetei kerültek felosztásra 8 kormányzóságban; Moszkva, Ingermanland – később Peterburg, Kijev, Szmolensz, Arhangelszk, Kazán, Azov, Szibéria majd Voronyezs központtal. Ezek között igyekeztek elosztani a hadsereg és az állam kiadásait, a teherbírást figyelembe vételével. 1709 után az ezredek elhelyezése szintén a kormányzóságokban történt. A kormányzósági igazgatás vezetője, a gubernátor kinevezett személy volt és mellé 8–12 fő tanácstagot (landrat) választottak a helyi nemesség köréből. A rendelet szerint a kormányzóságot kollektív döntéssel kellett igazgatni. A gyakorlatban a régi hivatali módszer uralkodott, a gubernátor alárendelteként kezelte a tanácstagokat és a választás helyett kinevezték őket, ami 1713-tól a Szenátus joga volt és a szolgálat jutalmául a tisztek kapták

a kinevezéseket. A kormányzóságok az 1719. évi rendelettel nyerték el háromlépcsős tagolódásukat a központi intézmények reformja nyomán. Ennek alapján a kormányzóság tartományait (provinciák) vajdák irányították. Ezek alapegységei pedig a körzetek (disztrikti) voltak a komisszárok irányításával, akik a körzet minden ügyében eljártak és kinevezett hivatalviselők voltak.

A kormányzóságok rendszerével a régi hivatalok (prikázok) létalapja szinte teljesen eltűnt. Eltűnésük hiányt teremtett a központi igazgatásban, mivel a Bojár-tanács is elvesztette már irányító szerepét. Így került sor 1711 februárjában a *szenáthus* megalakítására, 9 fős testülettel, amelyből 3 fő a Bojár-tanácsból származott. A moldvai hadjáratra induló cár a szenátus feladatait több, egymást követő rendeletben szabályozta. Felső fokon döntött az igazságszolgáltatás ügyeiben, biztosítani kellett a háborús költségek folyamatosságát és ennek megfelelően intézkedni a bevételek gyarapításáról. Ezek érdekében az utasítás elrendelte, hogy a kínai kereskedelemre társaságot kell alakítani, a perzsa kereskedelmet növelni, az örmény kereskedelem forgalmát pedig könnyíteni kell. Újabb rendelet előírta a kollektív állásfoglalást, egy őberfiskális megválasztását, aki a kincstár ügyeit ellenőrzi. A szenátus tagjait esküvel kötelezték hűséges szolgálatra, és a szabályok megsértéséért büntetést helyezett kilátásba a rendelet. Az egymást követő és az intézkedési jogkört módosító rendeletek sora jelzi, hogy a szenátus csak a 20-as évek elején nyerte el végső formáját, mint legfelső igazgatási szerv. A testület vezetését a generálprokurátor kinevezésével és a feladatok meghatározásával a szakterületeket igazgató kollégiumok kialakítása után tették a polgári és katonai igazgatás csúcsszervévé.

Nagy Péter reformjait a sürgető országos gondok megoldása ösztönözte. Ám a választott megoldások nem mindig hozták a legjobb eredményeket, mert nagy volt a régi apparátus és a megszokás visszahúzó ereje. A reformok kialakulásánál közrejátszottak Péter tapasztalatai, de a belső tanácsadókat is igénybe vette, amiről Péter kabinetjének anyagában tervek sora tanúskodik. Ezek egy része a kor merkantilista politikáját tükrözi, de vannak a külföldi igazgatási intézmények tanulmányozása során kialakult javaslatok is. Ilyen előzetes tervek után került sor a kollégiumok felállítására az 1718 decemberi rendelettel. A kollégiumok alapján a szakminisztériumok feladatkörét látták el új intézményként, mint a bányászat-, kereskedelem- és manufaktúrák ügyeivel foglalkozó kollégiumok, vagy a meglévő hivatalt olvasztották magukba, mint a kamara kollégiuma a Ratus szervezetét. Mivel ezek a hivatalok országos érvénnyel rendelkeztek, tisztázni kellett a kormányzóságokkal és a szenátussal kapcsolatos viszonyaikat.

Ezért került sor ezen intézmények előbbieken említett módosítására 1718–1722 között.

A testületek igazgatását külföldi minták alapján kialakított szabályzatok írták elő. A katonai szabályzatok a század eleji variánsok után a 20-as években nyerték el formájukat. A kollégiumok működését szabályozó *General-reglamentet* 1720-ban adták ki. Külföldi példák és a rigai, reveli városi önkormányzat tanulmányozása nyomán került sor a városok önkormányzatát kialakítandó *Főmagisztrátus Szabályzatának* kialakítására. A rigai példa átvételét az ösztönözte, hogy az adók behajtása ott a helyi hagyományok alapján egyszerűen folyt. Az átalakításhoz a szabályzat előírta a városi gildák megszervezését a lakosság helyzete alapján. A városi magisztrátusba a kereskedők felső rétegét összefogó 1. gildából és a középréteget tömörítő 2. gildából kellett képviselőket választani, akiknek lényegében az önkormányzat feladatait állami szolgálatként kellett ellátniuk. Valószínű ezzel magyarázható, hogy a városi magisztrátus rendszeréért sem a régi vezető réteg, sem a városi polgárság nem lelkesedett. A tervek alapján 1720-ban Péterváron rendelettel bevezették a magisztrátus intézményét és 1721-ben azt kiterjesztették a többi városra is. A szervezés vontatottan haladt, amit Péter 1722-ben kiadott rendelete is bizonyít, amelyben a pétervári főmagiszter knyáz Trubeckojt megfenyegette, mivel nem mutatnak példát és még Moszkvában sem történt semmi az ügy érdekében: „Ezek során elrendelem, hogy ha Peterburgban minden dolgot, vagyis a magisztrátust és a gildákat létre nem hozzátok 4 hónap, vagy félév alatt, úgy munkatársaddal, Iszaevvel együtt száműzetésbe (katorgára) lesztek küldve.”

Bár a városok szervezeti átalakítása nem járt a kívánt sikerrel, hiszen II. Katalin egy átfogóbb intézkedést ad ki 1785-ben, a kollégiumok, a szenátus és tartományi igazgatás keretét adott a 17. század végére kialakult birodalom ügyintézéséhez. A Moszkvai-állam kereteit és a prikázok rendszerét már meghaladta az ország. Ennek felismerése, hogy 1721-ben Péter felvette az *imperator* címet és az országra is az *Orosz birodalom* elnevezést használták. A hatalom támaszát jelentő nemesség is átalakult. A felső réteget megtestesítő moszkvai nemesség kibővült és a betöltött funkciók szerint „csinekebe” sorolt nemesség vitte a vezető posztokat a hadseregnél és a polgári hivatalokban. A feladatkörök nem különültek el, hiszen a területi igazgatásban a kinevezések alapján az ott állomásozó ezredék nemessége kapta a vezető tisztségeket. Az 1722-ben kiadott táblázat a katonai és polgári szolgálatban kialakult rangokat egységes elvek alapján kezelte. A nemesség elnevezésére a dvorján vált általánossá, ami az

egységesülést is kifejezte, bár a differenciálódás jele, hogy a 25 jobbágyudvart el nem érő nemesek folyamatosan elszegényedtek, és a tisztségekre sem kerültek megválasztásra.

Az adókkal terhelt parasztság is egységesebbé vált, bár jogilag a földesúr holopjához közelített a helyzete. 1714-től megszűnt a magánbirtok és szolgálati föld megkülönböztetése, a földesúr jogává vált az adók kivétele és jobbágyudvarainak száma szerint fizette az adót a kincstárnak. Az adózó parasztság első összeírására a férfi-lakosság nyilvántartása alapján 1719-ben került sor, amit a lakosság I. revíziójának neveznek az ismétlődő összeírások sorában. A fejenkénti adózás bevezetése jelentősen megnövelte az adójövedelmeket. Ezt mutatják az összeírások adatai, mivel a kormányzósági igazgatás kezdetén 1710-ben összesen 2.874.658 adózót írtak össze, 1724-ben 5.570.468 fő adózott a kilenc kormányzóságban, 4.614.638 rubel összeggel, ami az egyenesadók elsőségét jelentette újra a 17. század végén megnövekedett forgalmi adókkal szemben. (A 4,6 milliós bevételben a városi adózók 203 ezer rubellel szerepelnek.) Péter uralkodásának végére az adóbevételek megközelítették a 10 millió rubelt. A hadsereg létszáma 200 ezer fő körül mozgott a reguláris egységekben, amelyekhez más katona-szolgálo egységek csatlakoztak. A hadsereg kiadásai 6 millió rubel körül mozogtak. Ezek mellett volt a reformok során kialakult apparátus költsége. A korrupció nyomán eltűnt összegekről csak néhol történik említés. A bevételek rohamos növekedése azt is jelzi, hogy az ország nagy erőforrásokkal rendelkezett.

Péter halála után a reformokat igyekeztek visszafordítani a moszkvai korszak olcsóbb intézményeire hivatkozva. Anna Ivanovna kormányzása az adók csökkentésével igyekezett enyhíteni az elégedetlenséget, de a nemeség körében nem tudott bázist kialakítani. A kiadott rendeletek a központi irányításra épülő szervezetek működését felbontották. A szenátus szerepét a titkos tanács és a belső kabinet vette át. A kormányzóságok igazgatásában a testületi igazgatás elve helyett a gubernátor és vajdák személyes vezetése került előtérbe. Az igazgatás hiányai miatt viszont a vajdákat bűntették. A szűkkörű vezető réteg és a német befolyás alatt álló cárnővel elégedetlen nemesek gárda ezrede emelte trónra Erzsébetet. Kormányzata nagyobb súllyal támaszkodott a szélesebb nemesi rétegre. A szenátus működése megélénkült, de az egymásra épülő kormányzervek működése nem állt helyre. A II. Friggyessel folyó háború, a főváros építkezései változatlanul előtérben tartották a kincstár bevételeinek növelését. 1744-ben került sor a II. revíziós összeírásra, amelynek során a manufaktúrákhoz szegődött szökevény parasztokat az új helyen kötötték meg. 1745-ben a parasztok

ajogot kaptak a kereskedelemre, és ha megváltották magukat, a kereskedők rétegébe kerültek átírással. A kereskedelmi forgalom növekedését jelezte a belső vámok eltörlése és a protekcionista politikát támogató új vámszabályzat.

II. Katalin uralkodása kezdetén jelezte a felső állami szervek működésének elégtelenségét, amelyek a hozzá nem értő ügyintézés miatt alapjaikban megrendültek. Az 1766-ban kiadott rendelettel egy bizottság kezdte meg működését, amelynek feladata volt a törvényhozó országgyűlés előkészítése – az 1649 óta kialakult hiányok pótlására, illetve a közben megjelent rendeletek összegyűjtésére. A bizottság a különböző csinek küldötteivel és az előadott kérelmekkel a 17. század Zemszkij Szoborjainak emléket idézte, és az 1768 decemberi rendelettel le is zárult a működése. Itt kell megemlíteni, hogy a Katalin által kiadott 1767-es tervezet (nakaz) sem volt több, mint a felvilágosodás eszméivel megtüzdelt elmélkedés a hatalomról, a törvényekről és az ideális monarchiáról. Kormányzása idején Péter korának hivatalai újra életre keltek. Működésüket központilag meghatározott létszám és költségvetési keret biztosította. A szenátus mellett a szinódus is egyenrangú állami hivatal rangjára emelkedett, a kollégiumok körén túl pedig speciális hivatalok alakultak ki (rendőrségi-, posta-, kisajátítási-, és hasonló) központi irányítással. A központi intézmények létszámát 5.600 főre tervezték, közel 1 millió rubel költséggel, de az összeg kevésnek bizonyult, és a pótlásra „hivatali pénz” címen adót vetettek ki a városokban.

1775-ben manifesztumot adott ki a kormányzóságok igazgatásának rendjéről. A korábbiakhoz viszonyítva megemelték a területi egységek létszámát. Az volt a törekvés, hogy 300–400.000 adózót számláló körzetek alakuljanak ki a gubernátor, vagy helytartó vezetésével. Ezek 20–30.000 fős járásokra tagolódtak. Az adókat a lakosság köteles volt a járások székhelyére beadni ősszel és tavasszal, meghatározott időben. A járás tisztségviselői a terület minden ügyében illetékesek voltak. Az előforduló rendbontás és büntetések ügyében is ítélezhettek, ami a Pugacsov felkelés után azt jelentette, hogy a járások jobbágysága felett a helyi nemesség kapta meg az ítékezés jogát. Bár meg kell jegyezni, hogy már az 1765. és 1767. évi rendelet megengedi, hogy a földbirtokos engedetlen jobbágyát kényszermunkára küldje, illetve az utóbbi megtiltotta, hogy a jobbágy földesurára panaszt tegyen. Az ilyen törvényes jogfosztással párhuzamosan haladt a dvorján-nemesség jogi helyzetének megerősítése, a kormányzóságok nemességének és a városi középosztály jogainak törvényesítése.

Az 1785-ben kiadott két „adománylevél” lényegében a feudális tár-

sadalom két széles rétegének jogi viszonyait határozta meg, amelyek állapota a moszkvai korszak „mesztnyicsesztvo” rendszerének felbomlása után nem volt egyértelmű. A nemesség jogi helyzetének meghatározása egybe esett azzal a beadvánnyal, amely az 1767. évi bizottsághoz kérelem formájában eljutott. Így nyert törvényes formát 1785-ben a nemesi tulajdon teljes jogú elismerése, örökíthetősége. A nemesi birtokától csak büntény esetén lehet megfosztani, a büntetés viszont csak a legfelső hatalom döntése alapján válik érvényessé. A nemes személyében mentes az adóktól, a katonáskodás köteleességétől és vele szemben testi fenyegetés nem alkalmazható. A járárok nemesi gyűléseinek joga van fellépni a közösség érdekében és ezt közvetíteni a felsőbb intézmények felé.

A városi lakosságot az 1785-ös rendelet 6 csoportra tagolta, személyi- és tulajdonjogát hasonló keretek között biztosította. A városi magisztrátusnak joga volt eljárni a lakosság minden ügyében. A magisztrátus munkáját egy küldöttekből álló közös tanács, valamint egy úgynevezett 6 szavazatos = a 6 csoport képviselőiből álló tanács támogatta. Lényegében az utóbbi volt az ügyintézés részese, mivel hetente összejött.

A két intézmény munkafeltételei különbözőek voltak, mivel a városi önkormányzat munkáját a gubernátor, vagy helytartó állandóan igénybe vette. (Vannak feljegyzések, hogy a 18. század folyamán esetenként a városi lakosság 20%-át vették igénybe az állami feladatok lebonyolításánál.) A nemesség gyűléseit 3 évenként hívták össze a hivatali tisztségek megválasztására, ami számukra nem jelentett megterhelést, a vezetők befolyása alatt a választás sem okozott gondot.

A II. Katalin uralkodása idejének reformjai az abszolutista állam kiteljesedését jelentették. Az alapokat ehhez Péter rendeletei fokozatosan teremtték meg a szűkkörű születési arisztokrácia vezetése alatt álló, szolgálati rendre alapozott intézmények felszámolásával. A központi igazgatás kialakulása nemcsak a korszerűbb haderő fenntartását biztosította, hanem ezzel párhuzamosan átrendeződött a szolgálat rendjére alapult társadalom. A Péter halálát követő megtorpanás után a reformok folytatódtak, ami bizonyítja, hogy Nagy Péter terveit a kor szükségletei alakították.

A visszahúzó erők ellenére Péter idején alakult ki az az intézmények ügyében járatos hivatalnok gárda, amely Katalin reformjainak is bázisát képezte. Előtérbe került a szakértelem és állandóság, ami emelte a hivatalok tekintélyét. Katalin reformjai között a két „adománylevél” jelentőségét kell kiemelni, amely az orosz nemesség jogrendjének kiteljesedését biztosította. Ezzel párhuzamosan és a kor eszméinek ellentmondóan a jobbágyviszonyok megerősödtek és teljessé vált a parasztság kiszolgáltatottsága, ami megkérdőjelezi Katalin kormányzásának felvilágosult jellegét.

Bibliografija

L. A. Sztasenko—K. A. Szofronenko: Goszudarstvennij sztroj Roszczii v pervoj csetverti 18. v. Moskva, 1973.

Goszudarstvennue ucsezsdjenja Roszczii v 18. v. (Zakonodatel'nue materialü) Podgot k pecsati *A. V. Csernov*. Moskva, 1966.

N. P. Jeroskin: Isztorija goszudarstvennih ucsezsdjenij dörevoljucionnoj Roszczii, Moskva, 1968.

Ja. E. Vodarszkij: Naszelenie Roszczii v konce 17 — nacsale 18. v. Moskva, 1977. Roszczija v period reform Petra I. Szbornik sztatej. Otv. red. *N. I. Pavlenko*. Moskva, 1973.

B. B. Kafengauz: Roszczija pri Petre pervom. Moskva, 1955.

V. Sz. Kljucsevskij: Kursz ruszskoj isztorii, csaszt' 3—5. Szocsinenija, t. III—IV., Moskva, 1958.

Ju. Got'e: Isztorija oblasztnogo upravljenja v Roszczii ot Petra I. do Jekatyerinü II. t. I. Moskva, 1913. t. II. Moskva, 1941.

P. Miljukov: Goszudarstvennoe hozjajsztvo Roszczii v pervoj csetverti 18. sztoletija i reformü Petra Velikogo. Szt. Peterburg, 1892.

M. Bogozlavszkij, Oblasztnaja reforma Petra Velikogo. Cstenija v. imp. obscseszte Isztorii i Drevnosztej Roszszijszkij pri Moszkovszkom universitete. Kn. 3. t. 22. Moskva, 1902.

V. M. Gridovszkij Pamjatniki ruszszkogo zakonodatel'sztva XVIII. sztoletija. Vüp. I., époha petrovszkaja. Szt. Peterburg 1907.

A. A. Kuzevetter Poszadszkaja obscsina v Roszczii 18 sztoletija, Moskva, 1903. Cs. I—IV.

A. D. Gradovszkij: Organü upravljenja. Szobr. szocs. t. 8. cs 2. Szt. Peterburg 1903.

Materialü dlja sztatistiki roszszijszkaj imperii. Izd. sz vüszocsajsego szoizvoljenja, pri sztat. otdel. szoveta minisztersztva vnutr. del. Szt. Peterburg, 1839 (ob usztrojsztve upravljenja v Roszczii sz 15 do iszhoda XVIII. sztoletija)

FLETCHER:

AZ OROSZ ÁLLAMRÓL, AVAGY AZ OROSZ CÁR
KORMÁNYZÁSI MÓDJA
(AKIT ÁLTALÁBAN MOSZKVAI CÁRNAK NEVEZNEK).
EZEN ORSZÁG LAKÓINAK ERKÖLCSEIRŐL
ÉS SZOKÁSAIRÓL VALÓ LEÍRÁSSAL
(Részletek)

Giles Fletcherről és „Az Orosz Államról...” c. munkáról

Giles Fletcher (1548–1611), a 16. század végi Oroszországról írott munka szerzője a Cambridge-i egyetemen végzett, és 1581-ben jogi doktori címet szerzett. Többször járt diplomáciai megbizatással külföldön, Skóciában, Németországban, Hollandiában. 1588–89-ben I. Erzsébet királynő megbízásából Oroszországban tartózkodik, az angol kereskedelmi társaság ügyeit intézi. Angliába hazatérve 1591-ben közreadja Oroszországban készített feljegyzéseit, a királynőnek ajánlva művét („Of the Russe common Welth...”). A mű megjelenése után az Oroszországban tevékenykedő angol kereskedők igen hamar a könyv betiltását kezdték követelni, mivel attól féltek, hogy Fletcher Oroszországra nézve nem túl hízelgő véleménye miatt a cár megharagszik, és ők esetleg elveszítik emiatt az addigi kedvező lehetőségeiket. Céljukat el is érték, úgyhogy az akkori kiadásnak szinte valamennyi példányát megsemmisítették.

Oroszországban, érthető módon, még kevésbé volt népszerű Fletcher műve. Karamzin ugyan már hivatkozik rá, és bizonyos részeit köze is adja saját művének keretein belül, de teljes fordítását önállóan csak 1848-ban kísérlik meg kiadni. A könyv sorsa: betiltás, elkobzás. A kiadását szorgalmazó moszkvai professzort, O. M. Bogyanszkijt a kazanyi egyetemre helyezik át. Végülis 57 év múlva, 1905-ben adják ki Fletcher munkáját az 1848. évi fordítás alapján (az általunk közölt szöveg is ezen alapszik), majd rövidesen 1906-ban és 1911-ben is megjelenik.

„Az Orosz Államról...” c. mű máig fontos forrása a 16. század végi Oroszországnak, nyilvánvaló pontatlanságai, elfogultsága és torzításai ellenére is. Sok megfigyelést, tudósítást tartalmaz az ország földrajzára, kormányzására és mindennapjaira vonatkozólag, amelyek gyakran személyes megfigyeléseken és a források ismeretén alapulnak. Hiányosságainak legnagyobb része azonban abból ered, hogy műve kevésbé a személyes tapaszt-

talatokon – hiszen Moszkvában gyakorlatilag a külvilágtól elzárva tartották – és sokkal inkább az előző angol utazók – elsősorban J. Horsey – megfigyelésein alapuló kompiláció. Erősen szubjektív hangvétele rendkívül tanulságossá teszi munkáját késői korok olvasói számára, választ ad arra a kérdésre: hogyan vélekedtek a korabeli nyugatiak Oroszországról. Egyben jó bizonyítéka annak, hogy érdeklődés mutatkozott ebben az időben Nyugat-Európában az orosz fejlődés iránt – amely érdeklődés szükségképpen részrehajló volt.

Ó Királyi Felségének.

Legkegyelmesebb Úrnő!

Felséged által szolgálati ügyekkel az Orosz Cárhoz elküldetvén, megfigyeltem földjének helyzetét és szokásait, onnan visszatérvén pedig, valamelyes rendbe szedve megfigyeléseimet, bátorkodtam a jelen kis munkámban átnyújtani azokat Királyi Felségednek. Céлом az volt, hogy inkább a fontosabb, mintsem szórakoztató, és elsősorban igaz, nem pedig furcsa dolgokat feljegyezzem magamnak. A kormányzás ottani módjában Felséged ne csupán egy nagyon különös, de egy valóban létező formáját méltóztassék látni a *zsarnoki államnak* (amely távolról sem hasonlít az Ön kormányzati rendszeréhez), amelyben nincsenek Istenről való igaz ismeretek, nincsenek írott törvények, nincsen egységes igazságszolgáltatás, kivéve azt, amelynek forrásul *szóbeli törvény* szolgál, tehát olyan kormányzati hatalmakat, amelyeknek a legnagyobb szükségük van törvényre ahhoz, hogy megfékezzék saját igazságtalanságukat. Cselekedeteik, amilyen mértékben terhesek és nyomorúságosak az országot lakó szerencsétlen elnyomott nép számára, ugyanolyan mértékben adhat nekem és Felséged más hű alattvalóinak alapos okot magunkat szerencséseseknek tudni, és hálát adni az Istennek Felséged királyi és kegyelmes kormányzásáért, Önnek pedig több vigaszt és örömet azáltal, hogy Királyságában Ön nem rabok felett uralkodik, hanem alattvalók felett, akik kötelességeiket szeretetből teljesítik, nem pedig félelemből. A Mindenható Atya jutalmazza Felségedet hosszú és szerencsés kormányzással ebben az életben, az eljövendő életben pedig fogadja be Önt Jézus Krisztus az ő Országába!

- Felséged leghűségesebb alattvalója és szolgálja G. Fletcher.

AZ OROSZ ÁLLAMRÓL

OROSZORSZÁG LEÍRÁSA, KITERJEDÉSE SZÉLTÉBEN ÉS HOSSZÁBAN, TÁJAINAK ELNEVEZÉSE

1. fejezet

Oroszországot valaha *Szarmataföldnek* nevezték. Elnevezése akkor változott meg (egyések véleménye szerint), amikor különböző kicsi, de önálló, független, egymásnak nem alávetett területekre forgácsolódott szét, ugyanis a „roz” szó orosz nyelven azt jelenti: szétválasztani vagy felosztani. Az oroszok azt mesélik, hogy négy fivér: *Truvor*, *Rurik*, *Szineusz* és *Varég* felosztották maguk közt ennek az országnak az északi vidékeit, ez alatt a déliek hasonlóképpen másik négy testvér: *Kij*, *Scsek*, *Horiv* és nővéruk, *Libegy* kezében voltak; mindegyikük a saját neve alapján nevezte el a területét. Ettől a felosztástól kezdve az egész ország az *Oroszföld* elnevezést kapta, Krisztus után 860 körül. Ami az általam néhány kozmográfus *Sztrabon Geográfájának* 7. könyvéből. *Sztrabon* fellelt feltételezést illeti, miszerint az oroszok a *rokszolánoktól* kölcsönözték volna a nevüket, és velük egy és ugyanazon nép lettek volna, nem állja meg a helyét, sem a szóképzést illetően (amely nagyon erőltetett), sem a *rokszolánok* lakóhelyét figyelembevéve, amely (*Sztrabon* adatai alapján) két folyó, a *Tanaisz* és a *Boriszoen* között található, egészen ellentétes irányban, mint *Oroszföld*.

Abban az időben, amikor még *Szarmataföldnek* nevezték ezt a vidéket, két fő részre tagolódott: *Fehér* és *Fekete Szarmataföldre*. *Fehér Szarmataföld* magában foglalta az egész, *Livóniától* északra és keletre húzódó térséget, nevezetesen: a ma *Dvinszkinek*, *Vazsszkinak*, *Usztyuzsszkinak*, *Vologdainak*, *Kargopolszkinak*, *Novgorodinak* stb. nevezett területeket, amelyeknek a székhelye, vagy fővárosa *Nagy Novgorod* volt. *Fekete Szarmataföldnek* nevezték az egész délen fekvő, az *Euxinusi*-, vagy *Fekete-tengerig* húzódó földet, a következő fejedelemségeket: a *Vlagyimirit*, *Moszkvait*, *Rjazanyit* stb. Néhányan úgy vélik, hogy a *Szarmataföld* elnevezését eredetileg egy *szarmatától* kölcsönözte, akit *Mózes* és *József* Szarmosznak neveznek, *Joktán* fiának, *Ever* unokaöccsének, *Szimov* nem-*A Teremtés Könyve* 10. *József, I. k. 14. fejezet* zetségéből; de ez, úgy tűnik, csak egy feltevés, amely a *Szarmosz* névvel való hasonlóságon alapszik, mert *Joktán* utódainak lakhelye, *Mózes* leírása szerint, a *Mésa*, vagy *Maszi* (az *Amoniták-hegy*) és *Séfár* között helyezkedett

el, az *Eufrátesz* folyó közelében. Ezért hát nem hihető, hogy *Szarmosz* valamilyen kolóniát alapított volna olyan távoli északi és északkeleti vidéken.

Oroszország határai

Oroszország északon *Lappfölddel*, és az *Északi-óceánnal*; délen a *Krími-nek* is nevezett *Tatár-földdel* határos; keleti szomszédságában a *Nogaj Tatárok* élnek; ők uralják a *Volgától* a *Kaszpi-tengerig* húzódó területet; nyugati és délnyugati határán fekszik *Litvánia*, *Livónia* és *Lengyelország*.

Oroszország fejedelemségei

Az egész ország, amely ma egyetlen uralkodó kormányzata alatt áll, a következő fő fejedelemségeket, vagy tartományokat foglalja magában: a *Vlagyimirit* (amely az első helyet foglalja el a cári titulus viselői között, mert uralkodóházuk ennek a tartománynak a fejedelmétől származik), a *Moszkvait*, *Nyizsegorodit*, *Pszkovit*, *Szmolenszkit*, *Nagy-Novgorodit* (vagy *Alsó-Novgorodit*), *Rosztovit*, *Jarozslavlit*, *Beloozeroit*, *Rjazanyit*, *Dvinszkit*, *Kargopolszkit*, *Mescserszkit*, *Vazsszkit*, *Usztyuzszkit*, *Galicsit*. Ezek azok a területek, amelyek régóta Oroszországhoz tartoznak; de sokkal nagyobbak és kiterjedtebbek, mint az angol térségek, bár lakójuk kevesebb.

Hódítással szerzett tartományok, vagy földek

Más tartományokat és földeket az *Orosz Cár* nemrég hódított meg és egyesítettek többi birtokaikkal, ezek a következők: a *Tveri*, *Jugorszki*, *Permi*, *Vjatka* a *Bolgárországi*, *Csemyigovi*, *Udorszki*, *Obdorszki*, *Kondijszki* és *Szibéria* nagy része, amelynek lakói ha nem is született oroszok, azért az *Orosz Cár*nak engedelmességeknek, az ő országa törvényei szerint élnek, adókat és illetékeket is neki fizetnek saját népével egyenlő mértékben. Mindezekon kívül neki van alávetve a nemrég meghódított *Kazanyi* és *Asztrahanyi* kánság is. Ami az összes litvániai birtokát illeti (amely 30, vagy még annál is több jelentős város), a *livóniai Narvával* és *Derpttel* együtt teljesen elvesztek, mert az utóbbi években megszerezte őket a *Lengyel* és a *Svéd* király. Mindezek a fejedelemségek, vagy tartományok negyedes igazgatásnak vannak alávetve, amelyet *Csetvertynek*, azaz *tetrarchiának*, vagy negyedes részeknek neveznek. Róluk még szó lesz a tartományokról és a kormányzati módjukról szóló fejezetben.

Az egész ország kiterjedése szélétében és hosszában

Az egész ország szélességét és hosszát tekintve is nagy térséget foglal el. Északról dél felé (ha a *Kolától Asztrahanyig* mérjük, amely kissé keleti irányban van) 4200 verszt, vagy mérföld hosszúságban terül el. Ezen kívül az *Orosz Cár*nak sok birtoka van északon, messze a *Kolán* túl, a „*Tromschua*”

folyóig, amely 1000 verszt hosszan folyik, jóval a *Pesengán* túl, *Varduzig*, de ezek a birtokok nem kizárólagosan az övéi, határaik sincsenek még határozottan kijelölve, mert a *Svéd* és a *Dán* királynak, ugyanúgy, mint az *Orosznak* is, van ott néhány városa, amelyek nincsenek elhatárolva egymástól; miért is mindegyik uralkodó kinyilvánította igényét mindezekre az északi birtokokra. Szélessége (ha azoktól a részekről, amelyek *Narvánál* messzebb fekszenek nyugaton, haladunk keleten *Szibériának* addig a helyéig, ahol a cári határőrség található) 4.400 versztig terjed. Egy verszt (az ő számításuk szerint) 1.000 lépés, háromnegyed része az angol mérföldnek. Ha az *Orosz* Cár összes birtoka olyan lakott és betelepített lenne, mint némely hely, vagy alig tudná hatalma alatt megtartani, vagy legyőzné valamennyi szomszédos uralkodót.

A TALAJRÓL ÉS AZ ÉGHAJLATRÓL

2. fejezet

Oroszországban a talaj nagyrészt homokos, mégis nagyon alkalmas a földművelésre. Északon *Szent Miklós* kikötője és a *Kola* körül, és északnyugaton *Szibéria* felé, az egész föld, az éghajlat és a rendkívül nagy hideg miatt, télen terméketlen, és átjárhatatlan erdők borítják. A *Kazanyi* és *Asztrahanyi* kánság között, a *Volga* folyó mentén húzódó térség (ahol bár nagyon termékeny a talaj) szintén lakatlan, a *Volga* nyugati partjának kivételével, ahol a Cár néhány erődje áll határőrséggel. Ennek az az oka, hogy a *krimi tatárok*, akik maguk nem építenek városokat (mert vad és nomád életmódjuk van) és nem engedik az *oroszoknak* (akiknek a katonai ereje igen távol van), hogy benépesítsék ezeket a vidékeket. *Volgdától* (amely majdnem 1.700 versztnyire van *Szent Miklós* kikötőjétől) *Moszkváig* és lejjebb délnek, *Krim* határáig (ugyanakkora terület, amely szintén kb. 1.700 verszten húzódik) a talaj nagyon termékeny és a vidék kellemes: sok legelő, búzamező, erdő és víz van arra nagy bőségben. Ugyanezt mondhatom el a *Rjazany* (amely *Moszkvától* délkeletre van), *Novgorod* és északnyugaton *Pszkov* (Vobsko) legtávolabbi része közt húzódó területről is. *Moszkva* és *Szmolenszk* (délnyugatra van *Litvániától*) között a talaj ugyancsak nagyon termékeny és kellemes fekvésű.

Az egyes évszakok mindent megváltoztatnak erre és nagyon elcsodálkozunk, ha tél múltával nyáron látjuk *Oroszországot*. Télen mindent beborít a hó, amely szünet nélkül hull, és néha egy vagy két jardnyi is leesik; ilyen nagy hó főleg északon fordul elő. A folyók és más vizek egy jardnyi,

vagy még annál is nagyobb vastagságban befagynak, bármilyen sebesfolyásúak vagy szélesek legyenek is. A tél általában öt hónapig tart, mégpedig november elejétől március végéig, amikor a hó már olvadni kezd.

A hideg Oroszországban

Egyetlen pillantás az orosz téltre, és már fázik az ember. Ilyenkor olyan nagy a hideg, hogy a cseppekként, vagy egyszerre kiöntött víz jéggé fagy, még mielőtt leérne a földre. A legnagyobb hidegben, ha az ember a kezébe vesz egy ónból, vagy más fémből készült edényt vagy kancsót (természetesen nem a fűtött szobában) az ujjai abban a pillanatban hozzáfagynak, és amikor elrántaná őket, a bőre ottmarad. Amikor kijön a meleg szobából a hidegre, elakad a lélegzete, a hideg levegő fojtogatja. Nemcsak az úton levőket, hanem az embereket a piacokon, utcákon, városokban is próbára teszi a hideg; egyesek teljesen megfagynak, mások összeesnek az utcán; sokakat úgy hoznak be a városba szánban ülve és ilyen testhelyzetben megfagyva; megint másoknak lefagy az orruk, fülük, orcájuk, ujjaik, lábuk stb. Gyakran előfordul, hogy a medvék és a farkasok (amikor különösen kegyetlen a tél), az éhség által űzve csapatostul jönnek ki az erdőkből, rátámadnak a településekre, és feldűlják őket; ilyenkor a lakosok kénytelenek elmenekülni. Ezzel szemben nyáron minden egészen már arcot ölt: az erdők (zömmel fenyő-, és nyírfaerdők) annyira üdítőek, a rétek és a szántóföldek olyan zöldek, és bennük tarka virágok és a madarak olyan sokasága (leginkább a fülemülék, amelyek itt, úgy látszik, szebben dalolnak és többfélék, mint bárhol másutt), hogy nehéz lenne még egy olyan országot találni, ahol az utazgatás ilyen szívderítő lenne.

Az ilyen gyors átmenetet a télből a tavaszba, úgy látszik a hó üdvös hatása okozza: egész télen fehér takaróként borítja be a földet, és megvédi a fagytól, tavasszal pedig (amikor a nap melegíteni kezd, és a havat vízzé változtatja) beszívódik és átítatja a részben homokos földet, olyan mélyen, hogy a fűvek és növények, a napsugarak hatására, kicsíráznak és tömegeesen, nagy tarkaságban bújnak elő rövid idő alatt. Amilyen hideg a tél, olyan rendkívül forró a nyár, különösen júniusban, júliusban és augusztusban: errefelé sokkal forróbb, mint Angliában.

A KORMÁNYZÁS MÓDJA

7. fejezet

A kormányzás módja náluk egészen olyan, mint a törököknél, amelyet, láthatólag megpróbálnak utánózni, már amennyire ez lehetséges országuk helyzete és politikai ügyekben való jártasságuk mértéke szerint.

A kormányzás Oroszországban tirannikus

A kormányzás náluk teljesen tirannikus: egész működése egyedül a Cár hasznára és előnyére történik, ráadásul a legleplezetlenebb és legbarbárabb módon. Ez látható a *Sophismatából*, vagy kormányzati módjuk titkáiból, amelyet alább ismertetek, továbbá az egyszerű nép és a nemesség elnyomásából, tekintet nélkül rangjukra és különböző kapcsolataikra, ezt tapasztaljuk az adókat és illetékeket illetően is, amelynek kivetésében a legcsekélyebb igazságosságot sem tanúsítják, s nem fordítanak figyelmet sem a magasabb rendre, sem az egyszerű emberekre. Egyébként a nemesség jogilag nem korlátozott szabadságot élvez az egyszerűbb és alsóbb néposztályok fölötti uralkodásban és elnyomásukban az egész országban, bárhol is jelenjenek meg az ehhez a rendhez tartozó személyek, de kiváltképp ott, ahol adománybirtokkal rendelkeznek, vagy ahová a Cár kormányzati szolgálatra nevezte ki őket. Némi jelentéktelen engedményt azért az alsóbb néposztályhoz tartozóknak is tettek azzal, hogy földjüket bármelyik fiukra ráhagyhatják, ebben a tekintetben rendszerint a mi *Gauillkinde*-unkat követik, és vagyonukkal szabadon rendelkezhetnek, mert jogukban áll elajándékozni vagy örökül hagyni azt saját akaratuk szerint. De ennek ellenére mindkét osztály, a nemesek és az alsóbb néposztálybeliek is, a saját vagyonukhoz való viszony tekintetében lényegében nem mások, mint a cári jövedelmek őrzői, mert minden, amit szereztek, előbb vagy utóbb a cári kincsesládákba vándorol, ahogy ez majd látható lesz a kincstára gyarapításához felhasznált eszközökből és az adóbehajtás módjaiból, amelyet alább, a cári adókról és jövedelmekről szóló fejezetben ismertetek.

Ami az egyeduralmi kormányzás fogalmát alkotó főbb pontokat, vagy tételeket illeti (nevezetesen: *törvények megalkotása és érvénytelenítése, hivatali személyek kinevezése, a hadüzenet és külföldi hatalmakkal való szövetség megkötésének joga, valamint a büntetés és megkegyelmezés joga, a polgári és bűnvádi perekben hozott ítélet megváltoztatásának jogával együtt*), azok mind olyannyira magától értetődően illetik meg a Cárt és a fősége alatt álló Dumát, hogy öt tekinthetjük mind a legfőbb törvényhozónak, mind magának a végrehajtónak is minden számbajöhető tárgyban. Minden, az államot érintő új törvény vagy rendelkezés mindig előbb lép életbe, mint ahogy valamilyen közös gyűlés vagy tanács ebből az alkalomból összeülne. Dumáján kívül a Cár senkivel sem tanácskozik azokról a dolgokról, amelyekről már előzetesen elkészült a rendelet; némely püspököt, archimandritát, szerzetest kivéve, és velük is csak azért, hogy kihasználja a nép vallásosságát (mindig hátrányára), amely szentnek és igazságosnak tart mindent, ami püspökei és papsága egyetértésével történt. Ezért a

Cár, hasznot húzva mostani hanyatlásából, az egyházat adományokkal és privilégiumokkal támogatja, amelyeket a püspököknek és kolostoroknak adományoz, mert mindannyian megértik, hogy a vallásosság és a babona a lehető legjobb kiszolgálói a tirannikus kormányzati formának, és különösen nélkülözhetetlenek megtartásához és megvédelmezéséhez.

Másodszor, ami a társadalmi és kormányzati tisztségeket illeti a birodalomban, itt nincs egyetlen örökölhető rang sem, bármilyen magas vagy alacsony legyen is, éppen ellenkezőleg, a kinevezés egyik vagy másik tisztségre közvetlenül magától a Cártól függ, olyannyira, hogy még a deákokat is nagyrészt ő maga nevezi ki a nagyobb városokban. A mostani Cár (hogy teljesebben átadhassa magát az istenhitnek) minden olyan jellegű ügyet, amely az állam kormányzásával kapcsolatos, teljes egészében felesége bátyjára, *Borisz Fjodorovics Godunov* bojárja bízott.

Harmadszor, ugyanezt elmondhatjuk a bírósági ügyek viteléről is, különösen azokról, amelyek életről és halálról döntenek. Nincs senki, aki a bírói tisztséget, vagy hatalmat öröklés révén vagy oklevél alapján viselné, hanem valamennyiüket a Cár akaratából, kijelölése alapján nevezik ki, és a bírókat annyira korlátozzák hivataluk ellátásában, hogy azok nem mernek egy ügyben sem maguk dönteni, hanem teljes egészében Moszkvába küldik az ügyet, a cári Dumába. Hogy megmutassa hatalmát alattvalói élete felett, a megboldogult Ivan Vasziljevics Cár sétái vagy utazásai alkalmával megparancsolta, hogy kaszabolják le azoknak a színe elé kerülőknek a fejét, akiknek az ábrázata nem tetszett neki, vagy akik nem tetsző módon tekintettek rá. Parancsát nyomban teljesítették, és a fejek lába elé hulltak.

Negyedszer, ami a büntett elkövetésében megvádoltak fellebbezését és bűnbocsánatát illeti, úgy az teljesen a cári akarattól és kegytől függ. A mostani Cárné, könyörületes lévén, és mivel szívesen foglalkozik államügyekkel (házastársa erre való alkalmatlansága miatt), ilyen esetekben teljesen szabadon cselekszik, s megbocsájt a bűnösöknek (különösen születésnapján és más jeles ünnepeken) saját nevében. A kegyelmet nyilvánosan hirdetik ki, és egyáltalán nem ejtenek szót benne magáról a Cárról. Még nem is olyan régen éltek itt egyes, a régi nemesség soraiból való személyek, akik öröklés révén különböző területeket birtokoltak korlátlan hatalommal és azzal a joggal, hogy tetszésük szerint a fellebbezés lehetősége nélkül ítélezhetnek birtokaikon minden ügyben, s nem tartoztak a cárnak számadással; de mindezeket a jogokat *Iván Vasziljevics* a mostani Cár atyja eltörölte és elvette tőlük.

A ZEMSZKIJ SZOBOR TANÁCSKOZÁSAIRÓL

8. fejezet

*A zemszkij szobor
tisztségei*

Az államügyek nyilvános meg-
tanácskozásának legmagasabb fórumát
szobornak, azaz *országos gyűlésnek* nevezik. Az ilyen gyűléseken résztvevő
személyek rangjai és címei sorrendben a következők: 1. maga a Cár, 2. né-
hányan a nemesek közül, szám szerint legfeljebb huszan, akik valameny-
nyien a Cár Dumájának a tagjai, 3. ugyanannyi ismert egyházi személyiség.
Ami a polgárokat, vagy a nép más képviselőit illeti, őket nem engedik be
erre a gyűlésre, mert az egyszerű népet ott nem tekintik többnek raboknál,
akiknek az a kötelességük, hogy engedelmességedjenek, nem pedig az, hogy
törvényeket bocsássanak ki, és nincs joguk bármit is tudni a közügyekről
egészen addig, amíg minden el nincs döntve és le nincs zárva.

*A szobor összehívásának
módja*

A zemszkij szobor a következ-
képpen ül össze. A Cár kiadja a paran-
csot, hogy hívják össze a Dumájában helyet foglaló nemesek közül azokat,
akiknek a megjelenését ő maga jónak látja, a patriarkával együtt, aki meg-
hívja papságát azaz mindkét metropolitát, mindkét érseket, és azokat a
püspököket, archimandritákat és szerzeteseket, akik a legnagyobb hírnév-
nek és tiszteletnek örvendenek. Amikor valamennyien összegyűlnek a cári
udvarban, akkor jelölik ki a tanácskozás napját, amelyre általában a pénte-
ket választják, mert ez szent nap.

Amikor a megjelölt nap elérkezik, az egyházi személyek előbb össze-
gyűlnek egy kitűzött időben, egy *sztolnak* nevezett helyen. Mihelyt megér-
kezik a Cár előkelőségei kíséretében, valamennyien felállnak, és a tornácra
fogadják őt, követve a patriarkát, aki megáldja a Cárt mutató és középső
ujjával, megérintve homlokát és mindkét orcáját, azután megcsókolja a
jobb vállát. Ezután bemennek a tanácskozás számára kijelölt terembe, ahol
a következő sorrendben ülnek le: a Cár a szoba egyik oldalán elhelyezett
trónon foglal helyet. Nem messze tőle, egy nem túl nagy, négyszögletes
asztalhoz (amelynél körülbelül húsz ember fér el) ül le a patriárka metro-
politáival, püspökeivel és a Cári Duma néhány jelentősebb személyiségével,
két *deákkal* vagy titkárral (az úgynevezett *Duma-titkárokkal*), aki mindent
feljegyeznek, ami történik. A többiek a szoba falai mentén húzódó pado-
kon foglalnak helyet, rangjuknak megfelelő sorrendben. Azután az egyik
titkár (előadói minőségben) ismerteti az összejövetel célját, és előadja azo-
kat az ügyeket, vagy fő tárgyakat, amelyekről dönteni kell. De azt, hogy
egyes személyek véleménye alapján terjesszenek elő valamilyen közhasznú

dologgal kapcsolatos törvényjavaslatot (ahogy ez Angliában történik), az Orosz zemszkij szobor egyáltalán nem teszi lehetővé az alattvalóknak.

Az ügyek megtárgyalása

a zemszkij szoboron

Amikor a titkár előterjesztette az ügyet tárgyalásra, először a patriárka és a papság hangját, vagyis véleményét kívánják hallani, amelyet rangjuk sorrendjében adnak elő; de ezek a vélemények mindig egyformák, és különösebb önálló megjegyzés nélkül hangzanak el, mint egy betanult lecke. Minden javaslatra egyforma a válaszuk, amelynek általában ez a tartalma: *a Cár és az ő Dumája bölcs, tapasztalt a politikai és közügyekben, és sokkal rátermettebb megítélni, mi a jó az országnak, mivel ők (t. i. a papok) csak Isten szolgálatával és a hittel kapcsolatos kérdésekkel foglalkoznak, és ezért kérik őket (t. i. a Cárt és a Dumát), hogy hozzák meg a szükséges döntést, maguk pedig tanács helyett kötelességüknek és hivatásuknak megfelelően imádsággal fogják segíteni a törvényhozókat stb.* Így, vagy majdnem így válaszol mindegyikük, amikor rákerül a sor, azután feláll valaki az archimandriták vagy a szerzetesek közül, aki bátrabb a többinél (egyéb-ként előre kijelölték), és kéri a Cárt, hogy kegyeskedjen megparancsolni saját felséges véleményének ismertetését, hogyan is szóljon az *íródeák* által előterjesztett ügyben hozandó neki tetsző határozatot. Erre az előre kijelölt titkár a Cár nevében azt válaszolja, hogy *Őfelsége, a Duma tagjaival egyetértésben, alapos és józan megfontolás után úgy találja, hogy az előterjesztett dolog jó és hasznos az országnak; de mindazonáltal Őfelsége felszólítja a résztvevőket, mint – el kell ismerni, valóban – istenfelő és tudós embereket, hogy adjanak hangot véleményüknek és ítéletüknek, azért, hogy megerősíthessék vagy kiigazíthassák a megtárgyalásra előterjesztett ügyet, s azután ismét felhívja őket, hogy nyúljanak elő véleményüket, és amennyiben jóváhagyják az előkészített javaslatot, nyilvánítsák ki egyetértésüket avégett, hogy hozzá lehessen kezdeni a végső határozat meghozatalához.* Nyomban azt követően, hogy kinyilvánította egyetértését (ami mindig gyorsan lezajlik), a papság visszavonul, megáldva a Cárt, aki a patriarkát a másik szobáig kíséri, azután visszatér a helyére és ott marad egészen addig, amíg minden be nem fejeződik.

Az ügyeket, amelyekről a szobor döntést hozott, a *deákok*, vagy titkárok proklamáció formájában szétküldik az ország minden részébe és a fontosabb városokba, ahol a fejedelmek és az illető helységek *deákjai*, vagy titkárai kihirdetik. A tanácskozás befejeztével a Cár díszlakomán látja vendégül a papságot, és ezután valamennyien hazatérnek.

*A NEMESSÉGRŐL ÉS AZOKRÓL AZ ESZKÖZÖKRŐL,
MELYEKET A KORMÁNYZÁS FÓRUMAINAK MEGFELELŐEN,
MEGGYENGTÉSÜKRE HASZNÁLNAK*

9. fejezet

*Hübéres Hercegek
a nemesség vezetői*

A személyek, vagy méltóságok hierarchiája Oroszországban (a legfelsőbb hatalmat, azaz magát a Cárt leszámítva) sorrendben a következő: I. A *nemesség*, amely négy osztályra tagolódik. A legelőkelőbbek származás, hatalom és jövedelem tekintetében a *Hübéres Hercegek*, más néven a kiemelt, vagy privilegizált hercegek. Valamikor a saját területeiken korlátlan hatalmuk és külön bíraskodási joguk volt, hasonlóan a *német* nemesekhez, vagy méltóságokhoz; de a továbbiakban (jogaikat feltételesen meghagyva) alávetette őket a *Bela*-ház, amikor kezdett megerősödni és terjeszkedni szomszédai rovására. Kezdetben csak háború idején voltak kötelesek szolgálni a Cárt, bizonyos számú lovaszt kellett kiállítaniuk, de a megboldogult Cár, *Ivan Vasziljevics*, a mostani Cár atyja, aki nagyeszű ember és ravasz politikus volt, egyeduralma megszilárdítására törekedve elkezdte fokozatosan megfosztani a *Hübéres Hercegeket* korábbi nagyságuktól és hatalmuktól, míg végül nemcsak alattvalóivá, hanem *holopokká*, azaz valóságos rabokká, jobbágyokká tette őket. Valójában ők maguk sem beszélnek magukról másként sem a hivatalos iratokban, sem a Cárhoz intézett magánkérelmekben, mint, hogy ők hatalmukat, birtokaikat, életüket és minden egyébét illetően a Cár akaratától függnék, éppen úgy, mint a többi alattvaló.

Azok az eszközök és intézkedések, amelyeket erre a célra a Cár felhasznált mind a Hübéres Hercegek, mind a többi nemes ellen. a következők – vagy ilyesfélék – voltak: először is, versengést szított köztük a rang- és tisztségbeli elsőségért, és e célból felbujtotta a származásra nézve kevésbé előkelő nemeseket, hogy magasabbra törjenek, váljanak egyenlőkké azokkal, akik előkelőbb nemzetségből származnak. Megátalkodottságukat és kölcsönös acsarkodásukat a maga hasznára fordította, és az ármánykodásokról és összeesküvésekről szóló rágalmakat és besúgásokat úgy fogadta, mintha azokat saját személye és az állam ellen fondorkodták volna ki. Ily módon gyengítette meg a Cár a legerősebbeket és pusztított el egyeseket mások által, majd végül nyíltan kezdett cselekedni, és a megmaradtakat arra kényszerítette, hogy mondjanak le a javára jogaikról.

*Az opricsnyikok és a zemszkijek
tábora, amelyet a Cár hozott létre*

Másodszor, alattvalóit két részre, vagy táborra osztotta, s teljesen szétvá-

lasztotta őket egymástól. Az egyikbe tartozókat opricsnyikoknak, vagy kiválasztott embereknek nevezte el. Ide azok a magasabb rendbeli személyek és kismesek tartoztak, akiket a Cár maga mellé vett, hogy megvédjé és megoltalmazza őket, mint hű alattvalóit. A többieket *zemszkijeknek*, vagy „közönséges” embereknek nevezte. A zemszkijek voltak a legegyszerűbb és legalsóbb néposztály, azokat a nemeseket is ide értve akiket a Cár el akart pusztítani mint kormányzatával elégedetleneket és mint olyanokat, akik ellene ármánykodtak. Ami az *opricsnyikokat* illeti, a Cár gondoskodott arról, hogy számban, előkelőségben, gazdagságban, fegyverzetben stb. messze felülmúlják a zemszkijeket, akikről épp ellenkezőleg, megtagadta pártfogását, olyannyira, hogyha közülük valakit egy *opricsnyik* (akiket a saját táborához számított) kirabolt vagy megölt, nem kaphatott semmilyen elégtételt sem bírósági úton, sem cári fellebbezéssel. Ők és a többiek is sorrendben be voltak jegyezve egy könyvbe, ezért valamennyien tudták, ki *zemszkij*, és ki tartozik az *opricsnyikok* kategóriájába. És ez a szabadság, amely egyeseknek lehetővé tette, hogy kiraboljanak és meggyilkoljanak másokat, akiket nem védtek sem az ítélőszékek, sem a törvények (hét évig), arra szolgált, hogy az első tábort és a cári kincstárat gyarapítsa, továbbá, hogy hozzásegítsen annak eléréséhez, amiről eközben sem felejtkezett meg a Cár, azoknak a számára gyűlöletes nemeseknek az elpusztításához, akik közül egy hét leforgása alatt egyedül Moszkva városában körülbelül háromszáz embert ölt meg. Az ilyen zsarnoki tetteket, amelyekkel az volt a célja, hogy általános vizsalyt keltsen és mindenütt megossza alattvalóit, a rendkívüli bizalmatlanság és kiüttalan rettegés hatására követte el (feltételezésem szerint). Ez a bizalmatlanság és félelem a nemesek közül való számos honfitársával szemben a lengyelekkel és krimi tárokkal folyó háború idején keletkezett a cárbán, amikor erősen gyanakodott (ez a gyanú az ügyek rossz állása miatt alakult ki benne) arra, hogy azok összeesküdtek a lengyelekkel és a krimiekkel. Ennek alapján néhányukat ki is végeztette. A jelzett módszert azért választotta, hogy megsza- baduljon a megmaradottaktól.

Ez az aljas politika és barbár magatartás (ha mostanra vége is szakadt) annyira megrázta az egész országot és odáig fokozta az általános zúgolódást és az engesztelhetetlen gyűlöletet, hogy (nyilvánvalóan) nem végződhetett másként, mint országos felkeléssel.

Miután birtokba vette összes örökölt vagyonukat és földjeiket, és megfosztotta őket minden joguktól, egyedül címüket hagyva meg, másik földet adott nekik „pomésztye-jogon” (ahogy itt nevezik), amelynek birtoklása a Cár akaratától függ, és amely nagy távolságra van, az ország más

vidékein. Ilyen módon távolította el őket olyan területekre, ahol sem kegy-
 úri jogokat nem gyakorolhattak, sem hatalmukkal nem élhettek, nem lévén
 ottani születésűek vagy jól ismertek azokon a helyeken; ezáltal a legelőke-
 lőbb nemesek (akiket Hűbéres Hercegeknek neveznek) egyenlővé lettek a
 többiekkel, mindössze azzal a különbséggel, hogy a hozzájuk ragaszkodó
 nép képzelete magasabbra helyezte őket, és minden gyűlésen mindig ők
 foglalják el az első helyet.

Azok az eszközök, amelyekkel megkísérlik megakadályozni, hogy
 ezek a családok felemelkedjenek és visszanyerjék korábbi rangjukat, a kö-
 vetkezők: először is, sok örökösnek nem engedik meg, hogy házasságot
 kössön, azért, hogy nemzetségüknek magva szakadjon. Másokat *Szibériá-
 ba, Kazanyba* vagy *Asztrahanyba* küldenek a szolgálat ürügyén, és ott meg-
 ölik vagy tömlőcbe ültetik őket. Egyeseket kolostorba zárnak, ahol belép-
 nek a szerzetesrendbe, szabad akaratból és saját kívánságra tett fogadalmat
 színlelve, félelemből, nehogy hamis vádat emeljenek ellenük valamilyen
 bűntényben. Itt a külön őr és maguk a szerzetesek annyira éberrel ügyel-
 nek rájuk (a fejükkel felelnek, ha a fogoly megszökik), hogy semmilyen re-
 mény nem marad számukra, fogságban kell leélni hátralevő napjaikat. Mint
 ezeket, úgy a más hozzájuk hasonló eszközöket is, amelyeket Iván Vaszil-
 jevics Cár módolt ki, mind a mai napig alkalmazzák a Godunovok, akik ro-
 konuk, a Cárné házassága révén emelkedtek fel. Most ők kormányozzák a
 Cárt is, az országot is (különösen *Borisz Fjodorovics Godunov*, a cárné fi-
 vére), s minden eszközzel arra törekednek, hogy elpusztítsák vagy megaláz-
 zák a legelőkelőbb és legrégebb nemességet. Akiket a legveszélyesebbnek
 tartottak magukra nézve, és a leginkább képesnek arra, hogy szembeszáll-
 janak terveikkel, már eltávolították. Ezek a következők voltak: *Andrej
 Kurakin-Bulgakov* herceg, egy mind származására, mind hatalmára nézve
 előkelő ember. Ugyanígy elbántak *Pjotr Golovinnal* (börtönbe zárták, ahol
 meg is halt), *Vaszilij Jurjevics* Herceggel és a *Golicinokkal, Andrej Ivano-
 vics Sujszkijjal*, aki rendkívül okos ember hírében állt. Az elmúlt évben
 ugyanilyen módon fosztottak meg életétől egy kolostorban (ahová bezár-
 ták) egy bizonyos *Iván Petrovics Sujszkij* nevű Herceget, aki nagytekinté-
 lyű és érdemes férfiú volt és aki hat, vagy hét évvel ezelőtt *Pszkov* városá-
 ban kiállta a *lengyel* király, *Báthori István* ostromát, akinek 100.000 kato-
 náját hősiessé visszaverte saját maga és hazája nagy dicsőségére, s a *lengye-
 lek* szégyenére. Az a hír járta, hogy *Nyikita Romanovics*, aki anyai ágon a
 Cár nagybátyja, méreg, vagy más erőszakos halál által halt meg.

A legelőkelőbb nemesi családok neve Oroszországban

A legelőkelőbb nemesi családok neve sorrendben a következő: 1. *Vlagyimir Fejedelem* családja az első, amelynek utolsó tagja egy leány, aki özvegy és gyermektelen (mint fentebb már említettem), valamikor *Garthon Magnusnak*, a dán király fivérének a felesége volt, most kolostorba van zárva. 2. *Msztyiszlavszkij Herceg*. Őt is kolostorba zárták, egyetlen fiának pedig megtiltották, hogy házasságot kössön, hogy nemzetségüknek magva szakadjon. 3. *A Glinszkijek*. Csak egy maradt közülük, az is gyermektelen, egyetlen leánygyermeket leszámítva. 4. *A Sujszkijok*. Négyen vannak fivérek, valamennyien fiatal emberek és nőtlenek. 5. *A Trubeckijok*. Ebből a családból négyen maradtak életben. 6. *A Bulgakovok*. Most ezt a családot *Golicinoknak* hívják, közülük öten élnek, de valamennyien ifjak még. 7. *A Vorotinszkijok*. Ebből a családból mindössze ketten maradtak. 8. *Az Odojevskijek*. Ők is csak ketten vannak. 9. *A Tyeljatyevszkijek*. Egy maradt közülük. 10. *A Tatyevok*. Hárman vannak. Ezek hát a vezető családok nevei, akiket *Hűberes Hercegek* néven ismernek, és akik valójában mostanra mindenüket elvesztették, az egy titulusukat és a nép hozzájuk való jóindulatát kivéve, amely kész idővel újból felemelni őket, ha egyáltalán még életben lesz közülük valaki.

A nemesség második rétege

A nemesség második rétegét a *bojárok* alkotják. Ide azok tartoznak, akiket a Cár (mivel nemesek) tanácsnoki címmel jutalmazott. A nemeseknek e két említett osztálya jövedelmét azon földjei után kapja, amelyeket a Cár adományoz nekik és amelyeket ők a Cár akaratából birtokolnak (hiszen örökölt földjük nem sok maradt, ahogy fentebb már említettem). Jövedelmük mintegy ezer márkára rúg évente, a Cártól a katonai szolgálatért járó pénzbeli illetményen felül, amely évi 700 rubel körül van, ennél többet senki sem kap.

De nem lehet ugyanide sorolni *Borisz Fjodorovicsot*, aki mint *kegyenc*, nem kerülhet egy sorba a többiekkel, ő a Cár sógora, akit az Orosz Cár mindenhatósága és hatalma folytán az ország kormányzójává tett meg. Földbirtokaiból származó évi jövedelme, egyéb illetményeivel együtt eléri, sőt meg is haladja a 93.000 rubelt, amint az a következőkből kiderül. A *vjazmai* és *dorogobuzsi* örökölt birtokáról (amelyet ő virágoztatott fel) 6.000 rubelt kap évente; *istállómesteri* tisztségéért 12.000 rubelt, vagy márkát, amelyet az *istállómesteri falvakból* szed be, vagy azoknak a különleges privilégiumoknak a révén élvez, amelyek ennek a tisztségnek a velejárói. Ezek a privilégiumok bizonyos moszkvakörnyéki földek és városok birtoklásában nyilvánulnak meg. Ezen felül, ő híz hasznos az összes méhes

és rét jövedelméből, amely a Moszkva folyó mindkét partján, fölfelé harminc, lefelé negyven verszt hosszan húzódik. A tisztség után járó illetményen túl még 15.000 rubelt kap a Cártól pénzáradék formájában. A *vasszki* területről különleges privilégium alapján 32.000 rubelt kap a *Követi Negyedből*, a prémikészítő iparból származó jövedelmen kívül *Rjazanyból* és *Szeverszkből* (egy másik kiváltságlevél alapján) 30.000 rubelt, *Tverből* és *Torzokból*, a másik privilegizált helyről 8.000 rubelt, a *moszkvai* fürdők és vízi fürdőházak után 1.500 rubelt, nem is beszélve azokról a birtokokról és földekről, amelyeket a Cár akaratából birtokol, és amelyek messze meghaladják azt a földmennyiséget, amit az összes többi nemesnek juttattak.

Van még egy *Glinszkij*, akinek földjeiből és adományokból származó jövedelme 40.000 rubél körül van évente. Ezzel a jövedelemmel ő maga rendelkezhet, mert *Borisz* feleségének nővérét vette el; különben nagyon együgyü és majdnem gyengeelméjű. Irányítása és birtokai vezetése *Boriszra* van bízva.

A nemesség harmadik rétege

A harmadik osztályhoz a *vajdák*, vagyis azok a nemesek tartoznak, akik jelenleg vagy korábban fővezérek voltak a háborúban. Címüket, vagy titulusukat átörökítik az utódokra, és magasabban állnak azoknál a hercegeknél és nemeseknél, akik nem tartoznak az első két osztályhoz, vagyis a *Hübéres Hercegek* és a *bojárok* közé.

A nemesség ezen három osztályát, mégpedig a *Hübéres Herceget*, a *bojárokat* és a *vajdákat* megilleti az a kiváltság, hogy nevükhöz hozzáillesszék a *-vics* végződést, például *Borisz Fjodorovics* stb. Ez megtiszteltetésnek számít, amelyre másoknak nincs joguk. Abban az esetben, ha megszólításuk közben valaki elhagyja ezt a szótagot, pénzbírságot vehetnek ki ezért a tiszteletlenségért arra, aki nem megfelelően szólította meg őket.

A nemesség negyedik, legalsóbb rétegét azok a személyek alkotják, akik *hercegi* címet viselnek, de a vezető családok ifjabb ágából származnak, lévén leszármazottaik sok nemzedéken keresztül. Nincs semmiféle családi örökségük pusztán nevüket és hercegi titulusukat kivéve, mert az a szokás náluk, hogy nevüket és titulusukat különbség nélkül minden gyermeküknek átadják, függetlenül attól, hogy hagytak-e valamit rájuk. Így a *vajdák*, vagy fővezérek fiai ugyancsak *vajdák*, bár meglehet, hogy soha nem voltak már csatában, a *hercegek* fiai pedig *hercegi* titulust viselnek, bár nincs semmilyen öröklött vagyonuk, amiből megélhetnének. A nemesek utóbbi rétege olyan számos, hogy semmire sem tartják őket, és gyakran lehet olyan *hercegekkel* találkozni, akik készek évi öt vagy hat rubelért, vagy márkáért

szolgálni akár egy alsóbb néposztálybelit is; de mindezek ellenére komolyan a szívükre vesznek minden *tiszteletlenséget* vagy jogaik bármilyen csorbítását. Ezek voltak tehát a nemesség különböző rétegei.

A másik

A másik néposztályt a *bojárfik*,

néposztály

vagyis azoknak a nemeseknek a gyerekei alkotják, akik megbecsülést élveznek, és ezt a címet a cári hadakban teljesített szolgálatért kapták, hozzátartozik katonai rangjukhoz, amelyet vagyoni helyzetük és születésük határoz meg. Ugyanide számíthatók a deákok, vagy titkárok is, akik a Cár szolgálatában állnak minden fontosabb városban, és az ottani hercegek mellé vannak beosztva.

A harmadik

Az utolsó csoportot az egyszerű

osztály

emberek alkotják, akiket *muzsikoknak*

neveznek. Ide számítják a kereskedőket és egyszerű kézműveseket is. Ennek a csoportnak a legalsóbb rétegét (akik nem tartoznak egyik osztályhoz sem) a falusi lakosok alkotják, akiket *jobbágyoknak* neveznek. A *bojárfiakról* (akik valamennyien katonai szolgálatban állnak) később fogunk beszélni a katonai erőkről és katonai tartalékokról szóló szakaszban; ami pedig a *muzsikokat*, azaz helyzetüket és életmódjukat illeti, róluk majd az *egyszerű népről* szóló fejezetben lesz szó.

Nehéz dolog megváltoztatni

Mindabból amit itt mondtunk, lát-

a kormányzást Oroszországban

ható, milyen nehéz megváltoztatni a

kormányzás rendszerét Oroszországban mostani helyzetében. Először is nincs senki a nemesség soraiban, aki a többiek élére tudna állni itt. Az előkelőségek, akik Csetvertyeket vagy tetrarchiákat kormányoznak, nem született nemesek, hanem deákok, akiknek ezt a rangot a Cár adományozta, és akik teljes függésben vannak az ő kegyelmétől, és valójában csak őt szolgálják. Ami az alájuk tartozó területeket kormányzó fejedelmeket illeti, ezek az emberek csak a hivatali címükkel járó jelentőséggel rendelkeznek, megfosztva minden hatalomtól, erőtől és bizalomtól. Hivataluk ellátása során nem szeretetet, hanem ellenkezőleg, a nép gyűlöletét vívják ki, mivel a nép látja, hogy nem azért helyezik föléjük őket, hogy igazságot szolgáltatásnak nekik, hanem azért, hogy a legnyomorúságosabb módon elnyomják őket, és hogy évente ne csak egyszer nyúzzák le róluk a bőrt (mint minden tulajdonos a maga birkáiról), hanem ellenkezőleg, nyírják és tépjék őket egész éven át. Ezen kívül hatalmuk és jogaik eléggé felaprózott, s igen korlátozott az az idő, amelyre kinevezik őket. Ily módon nem tudnak sem megerősödni, sem valamiféle vállalkozást végrehajtani, ha egyáltalán szándékukban állna valami újat csinálni. Ami az egyszerű népet illeti (mint az helyzetének és sajátosságainak alábbi leírásából világosabban látható lesz),

azon kívül, hogy híján van a fegyvereknek és tapasztalatlan a harci dolgokban (amiktől szándékosan távol tartják), szüntelenül megfosztják szellemi frissességétől és pénzétől olykor valamilyen közjólét érdekében való vállalkozás ürügyén, máskor pedig minden — az állam vagy a Cár érdekére való — hivatkozás nélkül. Így azután sem a nemességnek, sem az egyszerű népnek nincs lehetősége semmiféle újítással próbálkozni addig, amíg a hadsereg (amelynek létszáma eléri legalább a 80.000 embert, akik örökadományokat kapnak) egyöntetűen és ellentmondás nélkül alá van vetve a Cárnak és a dolgok jelenlegi rendjének. A hadsereg tagjainak pedig láthatólag buzgón kell gyakorolniok hivatásukat, egyrészt, mivel ez eleve a katonák sajátossága, másrészt, mert mindenütt teljes szabadságot élveznek atekintetben, hogy kényük-kedvük szerint bántsák, fosztogassák az egyszerű népet, s ezt éppen azért engedik meg nekik, hogy meg legyenek elégedve a dolgok jelenlegi rendjével. Az egyszerű nép és a hadsereg összeesküvésétől nem kell tartani, mert céljaik túlságosan különbözőek és ellentétesek. A dolgok ilyen reménytelen állapota az államon belül arra készteti a nép nagyobb részét, hogy valamilyen külső hatalom győzelmét kívánja, amely (véleménye szerint) egyedül képes megszabadítani őt ennek a zarnoki kormányzásnak az igája alól.

A Cári Dumáról

Az Orosz Cárók a főrangú nemesség soraiból egyeseket tanácsadóknak neveznek ki, inkább megtiszteltetésként, mintsem az államügyek hasznára. Ezek egyszerűen *bojároknak* neveztetnek, és tanácsadóknak csak tág értelemben lehet őket nevezni, hiszen közös tanácsra igen ritkán — vagy sohasem — hívják őket. Akik valóban a Cár tényleges és titkos tanácsába tartoznak, nevezetesen azok, akik naponta mellette találhatók az államügyekről való tanácskozás céljából, a *dumai* kiegészítő titulust viselik, és *dumai bojároknak* nevezik őket, gyűlésüket vagy ülésüket pedig *Bojár Dumának*.

A nép egyszerű vagy legalsóbb osztályáról Oroszországban

A legalsóbb osztály és az egyszerű nép helyzetéről már lehet némi fogalmunk azok alapján, amit az előbbieknél során elmondtunk a kormányzás módjáról, a nemesség helyzetéről az egyes területek és fontosabb városok irányításáról ebben az államban.

Az orosz nép rab

és szájalmas helyzete

Először is, szabadságukról, szabadságuk mértékéről ítélnünk annak alapján, hogy nem számítanak semelyik rendhez tartozónak sem, és nincsen sem szavazati joguk, sem helyük a *szoborban* vagy a magasabb zemsztvogyülésen, ahol azokat a törvényeket és nyilvános rendeleteket megerősítik, amelyek az egyszerű emberek elnyomását célozzák, hiszen a másik két

osztály, t. i. a nemesség és a papság, amelynek van szavazata az ilyen gyűlésen (bár messze nem élveznek rangjuk szerinti jelentőségüknek és jogaiknak megfelelő szabadságot, ami az egész állam érdekében szükséges a közös tanácskozásokon), arra törekszik, hogy minden teher az egyszerű embereket nyomja, s mindent rájuk hárítanak azért, hogy sajátmagukon könnyítsenek. Az, hogy milyen rab helyzetre vannak kárhozhatóan jól látható nemcsak a Cárhoz, de a bojárokhoz és általában a nemesekhez való viszonyukból is (akik lényegében maguk sem mások, mint rabok, különösen bizonyos ideje), továbbá saját vallomásaikból, a nemesség vagy a felsőbb kormányzati személyek közül valakihez eljuttatott kéréseikből és egyéb papírjaikból: ezekben ugyanis magukat *holopoknak*, az illető nemes, vagy feljebbvaló jobbágyainak, vagy raboknak nevezik, éppúgy, mint ahogy a nemesek a maguk részéről a Cár holopjainak ismerik el magukat. Őszintén szólva azt mondhatjuk, hogy nincsen olyan szolga vagy rab, aki jobban félne urától, vagy aki nagyobb rabságban élne, mint az itteni egyszerű nép. Mindez nemcsak a Cárhoz, hanem a nemességhez, a főhivatalnokokhoz, a hadsereg tagjaihoz való viszonyukra is érvényes, olyannyira, hogy ha a szegény *muzsik* találkozik valakivel közülük az úton, akkor kötelessé elfordulni, mint aki nem mer a szemükbe nézni, sőt arca kell borulnia, fejét a földhöz verni, pontosan úgy, ahogy szentjeinek képei előtt hajlik meg.

Másodszor, ami a földet, az ingóságokat és az egyszerű nép egyéb tulajdonait illeti, mindez csak névleg az övé, valójában egyáltalán nincs megvédeve sem a felsőbb hatalmak, de még az egyszerű nemesek, tisztviselők, katonák fosztogatásaitól sem. Az adókon, vámokon, konfiskációkon és egyéb, a Cár által kivetett közilletékeken kívül az egyszerű nép olyan rablásnak és adóterheknek van kitéve a nemesek, a különböző tisztviselők és a Cár által közügyekben kiküldött emberek részéről, különösen az úgynevezett *postaállomásokon* és gazdag városokban, hogy sok olyan fél vagy egy-mérföldes falut és várost lehet látni, amely teljesen üres, mert a lakosság más helyre menekült a vele való durva bánásmód és erőszak elől. Így a *Moszkvába* vezető úton *Vologda* és *Jaroslavl* között (a kettő közti kilencven versztán az ő mértékük szerint, ami egy kevéssel több, mint száz angol mérföld) legalább ötven olyan teljesen elhagyott *faluval* találkozhatunk – némelyek fél, mások egész mérföldnyi hosszúságúak – amelyek egészen elnéptelenedtek. Azok, akik többet utaztak ebben az államban, mint amennyit nekem időm és lehetőségeim engedték, azt mesélik, hogy ugyanez tapasztalható az állam többi részén is.

Az a rendkívüli sanyargatás, amelynek az egyszerű emberek ki var

nak téve, teljesen elveszi a kedvüket attól, hogy saját mesterségükkel foglalkozzanak, hiszen minél tehetősebbé válik közülük valaki, annál nagyobb a veszélye annak, hogy nemcsak a vagyoniát veszíti el, hanem még az életét is. Ha van is valakinek valamilyen tulajdona, igyekeznek azt minél jobban eltitkolni, egyesek kolostorba adják, mások pedig elássák a földbe vagy az erdőben, amint azt idegen betöréskor szokták tenni. Ez a félelem olyan erős bennük, hogy igen gyakran tapasztalhatjuk, mennyire megrémülnek, ha a *bojárok* vagy a nemesek közül valaki tudomást szerez eladni szándékozott árujukról. Gyakran láttam, hogy szétbontva árujukat (mint például prémet stb.) egyre körülpillantgattak és az ajtóra meredtek, mint az olyan emberek, akik attól félnek, hogy utoléri és elfogja őket valamiféle ellenség. Amikor megkérdeztem tőlük, hogy miért csinálják ezt, megtudtam, hogy azért, mert kétségeik voltak afelől, hogy nem volt-e a látogatók között valaki a cári nemesek közül, vagy valamely *bojárfi*, akik cinkosákkal visszajönnek és erőszakkal elveszik minden portékájukat.

Íme, ezért adja a fejét lustaságra és ivászatra a nép (bár általában minden munkát képes elviselni), és nem törődik semmi egyébvel, mint a napi táplálkozással. Ettől van az, hogy az *Oroszországra* jellemző termékeket (mint arról fentebb szó volt, például: viaszt, faggyút, bőrt, lent, kenderet és egyebeket) a korábbiakkal ellentétben sokkal kisebb mennyiségben termelik és szállítják külföldre, hiszen a nép, mivel elnyomják és megfosztják mindenétől, amit szerez, elveszíti minden munkakedvét. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy mindezen elnyomás ellenére, még a legutóbbi időkben is három a kupeczek közül való testvér közösen kereskedett egy olyan tőkével, amely, mint feltételezték, mintegy 300.000 rubelnyi készpénzből állt, a földeken, jószágon és egyéb árun felül. Hogy erre sor kerülhetett, ezt részben tartózkodásunk helyének kell tulajdonítani, amely nagy távolságra található az udvartól, nevezetesen *Vicsegdában*, 1000 mérföldre *Moszkvától*, vagy még többre. Akik személyesen ismerik őket, azt állítják, hogy egész éven át tízezer ember dolgozott náluk, akik sófejtéssel, szekeken és bárkákon történő szállítással, erdőirtással stb. foglalkoztak, nem számítva azt a legalább 5.000 paraszti lelket, akik a falvakban éltek és az ő földjüket művelték.

Saját doktoraik, sebészeik, patikusaik és mindenféle kézműveseik voltak a *hollandok* és más külföldiek közül. Beszélnek, hogy évente mintegy 23.000 rubelt fizettek a Cárnak (ezért is engedte meg nekik, hogy kereskedelmet folytathassanak), és néhány helyőrséget tartottak fenn a hozzájuk közeli *Szibériai* határon. A Cár elégedett volt adójukkal mindaddig, amíg földet nem szereztek Szibériában, és letelepülésre alkalmassá nem tették

azt égetéssel és erdőirtással, *Vicsegdától Permiig*, 1000 verszta hosszúságban: ekkor erőszakkal elvett tőlük mindent. Irigység, és az ottani politikával összeegyeztethetetlen gazdagság – bárkinek a kezében legyen is az, különösen ha *muzsik* kezében – miatti harag késztették a Cárt arra, hogy kezdetben kevesebbet, néha egyszerre 20.000 rubelt is, majd mind többet vegyen el tőlük, míg végül fiaik mostanra szinte vagyon nélkül maradtak, s csupán csak egészen kicsi részét tudták megőrizni az atyai vagyonnak, miközben minden egyéb a cári kincstárba vándorolt. A nevük: *Jakov, Grigorij* és *Szimeon*, Anyik fiai voltak.

Az ész és a tehetségek elnyomása

Ami az egyszerű emberek más tulajdonságait illeti, bár észrevehető bennük bizonyos tehetség a művészetekben (amint azt a felnőtt emberek és a gyerekek egészséges, józan esze alapján meg lehet ítélni), mégsem jeleskednek még a kézműves iparban sem, még kevésbé a tudományokban vagy az irodalomban, amiiktől éppúgy igyekeznek szándékosan eltéríteni őket, mint minden hadi gyakorlattól, azért, hogy könnyebb legyen megtartani őket abban az elnyomott helyzetben, amelyben most vannak, és hogy ne legyen sem tehetségük, sem kedvük valamiféle újításra szánni magukat. Ugyanezzel a céllal tiltják meg nekik azt is, hogy utazzanak, nehogy megtanuljanak valamit idegen tájakon, és nehogy megismerkedjenek azok szokásaival. Ritkán találkozhatunk *oros*z utazóval, legfeljebb követtel vagy menekülővel: de innen elmenekülni nagyon nehéz, mert rendkívül éberen őrzik az összes határt, és a büntetés az efféle kísérletért, abban az esetben, ha elfogják a bűnöst, halál és minden vagyon elkobzása. Csak írni és olvasni tanulnak, azt is igen kevesen. Ugyanezen okból nem engedik meg külföldieknek sem, hogy államukba utazzanak valamely művelt országból. Csak kereskedelmi ügyekben, saját áruik eladása érdekében, és azért, hogy rajtuk keresztül külföldi termékekhez jussanak, léphetnek az ország területére.

A cár saját országával szembeni féltékenysége

Ezzel a céllal a mostani 1589-es esztendőben megvitatták maguk között valamennyi külföldi kereskedő állandó lakóhelyre való letelepítésének kérdését a határmenti városokba, s azt, hogy a jövőre nézve óvatosabbnak kell lenni a többi külföldit illetően, akik az állam belső területeire szándékoznak utazni, nehogy a megszokottnál jobb szokásokat és tulajdonságokat csempésszenek be hozzájuk. Ugyanezért van törvénybe rögzítve, hogy senki se lépjen ki saját rendjéből, úgyhogy a *muzsik*, az iparos vagy a földműves fia mindenkor *muzsik*, iparos és így tovább marad, és nem juthat tovább annál, mint hogy megtanul írni-olvasni, elérheti a lelké-

szek vagy a deákok közé való felemelkedést. Nyelvük azonos a *Szlávval*, amely – mint feltételezik –, inkább származik az *Oroszból*, mint az *Orosz* a *Szlávból*. Ismeretes, hogy a Szlávnak nevezett nép *Szarmataországban* keletkezett, ott aratott győzelmeinek következtében.

Az orosz nép mindennapi életéről és sajátosságairól

Testalkat

Az *Orosz* nép otthoni életéről és sajátosságairól bizonyos elképzeléseink már lehetnek abból, amit a társadalmi helyzetről és az állam szokásairól szóló fejezetben mondottunk. Ami testalkatukat illeti, inkább magas természetűek és nagyon teltek, szépnek tartják ugyanis a kövérséget és testességet, s emellett igyekeznek hosszú, sűrű szakállt növeszteni. Többnyire azonban bágyadtak és tétlenek, ami feltehetően részben az éghajlattól és a téli hideg okozta álmatlanságtól van, részben a tápláléktól, ami főleg gyökerekből, hagymából, fokhagymából és hasonló kellemetlen nedveket termelő növényekből áll; ezeket önmagukban és más ételekkel együtt is eszik.

Táplálkozás

Étkezési kultúrájuk egyszerűen szörnyű. Amikor evéshez látnak, felhajtanak egy *serleg* vagy kisebb csésze vodkát (amit orosz bornak neveznek), azután az étkezés végéig nem isznak semmit, de akkor azután jól leisszák magukat mindannyian, és minden korty után összecsókolódnak, úgyhogy ebéd után semmiről sem lehet velük beszélgetni. Mindannyian a padokhoz húzódnak, hogy szunyókáljanak, mivel hogy ebéd után pihenni szoktak, éppen úgy, mint éjszaka. Ha sok különféle ételt készítettek, akkor először a sültet tálalják (hiszen kevés sültet esznek), és utána a levest. Teljesen megszokott dolog számukra hetente minden nap lerészegedni. Legfőbb italuk a mézsör, a szegényebb emberek pedig vizet és valami híg italt isznak, amelyet *kváznak* neveznek, ami (ahogy mondtuk) nem más, mint egy kevés malátakeverékkel megsavanyított víz.

Ez a táplálkozás különféle betegségeket okozhatna, de hetente két vagy három alkalommal fürdőbe járnak, ami számukra mindenféle gyógyszer helyettesít. Egész télen és a nyár nagy részében is fűtik *kemencéiket*, amelyek hasonlóan vannak építve, mint Németországban a fürdőkemencék, és úgy felmelegítik a házat, hogy az egy idegennek először valószínűleg nem tetszik. E két szélsőség, főleg télen, forróság bent a házban és fagy az udvaron, a táplálkozással együtt, sötét, beteges arcszínt ad nekik, mert bőrük a hidegtől és forróságtól kékül-zöldül és megráncosodik, különösen a nőké, akiknek az arcszíne többnyire sokkal rosszabb, mint a férfiaké. Vé-

leményem szerint ez attól van, hogy állandóan a forró szobában ülnek, s főleg a fürdő és a kemence fűtésével foglalkoznak, és gyakran vannak gőzben.

Az Orosz ember, mivel hozzászokott mindkét szélsőséghez, a forrósághoz és a fagyhoz egyaránt, sokkal könnyebben tudja elviselni ezeket, mint a külföldiek. Gyakorta lehet látni, amint (testük erősítésére) kirohannak a fürdőből, habosan és a forróságtól gőzölögve, mint a malac a nyárson, és csupaszon belevetik magukat a folyóba, vagy hideg vizet zúdítanak magukra, még a legnagyobb fagyban is. A nők, igyekeztve elrejtetni kellemtelen arcszínüket, olyannyira fehéritik és pirosítják magukat, hogy azt bárki észreveheti. Csakhogy ez ott senkit sem érdekel, mert ilyen a szokás náluk, ami nemcsak hogy nagyon tetszik a férjeknek, de ők maguk engedik meg feleségüknek és lányaiknak, hogy fehéritőt és pirosítót vegyenek arcuk festésére és örülnek, hogy förtelmes nőkből szép babákká válnak. A festéktől ráncosodik a bőr, még rútabbakká válnak, amikor lemossák.

Az előkelők

Öltözékük hasonlít a görögökére.

öltözéke

A bojárok így öltözködnek: Először is fejükre *taftyát*, illetve kis hálósapkát tesznek, ami alig valamivel többet takar be, mint a fejük tetejét, és általában gazdagon ki van varrva selyemmel és arannyal, gyönggyel és drágakövekkel van díszítve. Hajukat egészen kopaszra nyírják, kivéve, mikor valaki kegyvesztett a Cárnál. Ilyenkor megnöveszti a haját, egészen vállig, s eltakarja vele arcát, lehetőleg minél rútabbúl és visszataszítóbban. A *taftya* felett nagy kucsmát viselnek ezüstróka prémjéből (amit a legjobb prémnek tartanak) *tiarával* vagy hosszú kalaptomppal, perzsa vagy babilóniai sapkához hasonlóan. Nyakukba (ami mindig csupasz) gyöngyből és drágakövekből való, három-négy ujjnyi széles nyakéket akasztanak. Az ing fölé (amit varrással díszítenek, mivel nyáron otthon csak ezt viselik, *darockaftánt* vagy könnyű selyemöltözetet öltönek, térdig érőt, amely elől gombolódik, és azután *köntöst* vagy szűk, begombolt ruhát, *perzsa* övvel, amelyre késeket és kanalat akasztanak. A köntösöket, amelyek egészen bokáig érnek, általában aranybrokáttal varrják ki. A köntös fölé drága selyemanyagból való, prém bélésű, arany-sújtással körülvart, végig nyitott ruhát öltönek: ezt *fereznek* nevezik. A másik, kamelotból vagy hasonló anyagból való felső öltözet az *ohabeny*, egészen hosszú ujjakkal és gallérral, drága ékkövekkel és gyönggyel díszítve. Amikor elmennek otthonról, mindezen ruházat fölé (amely nagyon könnyű, noha több darabból áll), az úgynevezett *odnorjadvát* veszik, amely hasonlít az *ohabenyra*, azzal a különbséggel, hogy gallér nélkül varrják; általában vékony posztóból vagy kamelotból szokott lenni. A csizma

amit lábbeli helyett viselnek, a beleillesztett *kapcával* (harisnya helyett), *perzsa* bőrből készül, amit *szattyánnak* neveznek, és gyönggyel van kivarrva. Az alsó ruha általában aranybrokátból van. Az udvarból mindig lóháton távoznak, még a legkisebb távolságra is, és ezt betartják bojárfik és nemesek egyaránt.

A nemesek

öltözéke

használnak a ruhákhoz, de a köntös vagy az alsó ruházat náluk is olykor aranybrokát szokott lenni, a többi ruha posztó vagy selyem.

Az előkelő nők

öltözéke

A bojárfik illetve nemesek ugyanúgy öltözködnek, csak más anyagot használnak a ruhákhoz, de a köntös vagy az alsó ruházat náluk is olykor aranybrokát szokott lenni, a többi ruha posztó vagy selyem.

Az előkelő nők (akiket *bojárfeleségeknek* neveznek) fejükön taftszalagot viselnek (általában pirosat), fölötte pedig fehér színű sapkát, amit *nauruzának* (obrosa) neveznek. Efölé a sapka fölé a *zemsztvosapkának* nevezett sapkát veszik (fejrevaló gyanánt, aranybrokátból), amely gazdag prém-szegéllyel, gyönggyel és drágakövekkel van díszítve. Egy ideje felhagytak a sapka gyönggyel való díszítésével, mert a deák- és kupecfeleségek utánozni kezdték őket. Fülükben két vagy több hüvelyknyi *fülbevalót* viselnek, aranyat, rubinokkal, zafírokkal vagy más drágakövekkel. Nyáron gyakran öltötenek vékony fehér vászonból vagy batisztból való fátylat, amit álluk alatt kötnek meg, két hosszú, lógó rojttal. Az egész fátyol sűrűn van díszítve gyönggyel. Amikor esős időben kilovagolnak vagy kimennek az udvarról, akkor (*zemsztvo-sapkának* nevezett) fehér sapkát vesznek fel, színes zsinórokkal. Nyakukon három-négy ujjnyi széles nyakéket viselnek, amely értékes igazgyönggyel és drágakövekkel van díszítve. Felső ruhájuk bő, *opasenynek* nevezik, általában vörös, bő és egész ujjakkal, amelyek földig érnek, előlről gombolódik, nagy arany vagy legalábbis aranyozott ezüst gombokkal, amelyek majdnem diónyi nagyságúak. Fölül, a gallér alatt hozzá van varrva még egy nagy, széles, drága prémből való gallér, amely majdnem hátközépig ér. Az *opaseny* alatt, vagy felső ruhaként, viselnek egy másikat, amelyet *letnyiknek* neveznek, s amit elől kivágás nélkül varmak, nagy, bő ujjakkal, amelyek fele könyékig általában aranybrokátból készül, ez alatt *zemsztvo-ferez*t hordanak, amit könnyedén terítenek magukra, és amely egészen lábig gombolódik. Kezükön nagyon gyönyörű, két ujjnyi széles karkötőt viselnek, igazgyöngyből vagy drágakövekből. Mindannyiuk lábán félcsizma van, fehér, sárga, világoskék vagy más színű bőrből, amely igazgyönggyel van kivarrva. Ilyen parádés az előkelő nők öltözéke *Oroszországban*. Az egyszerű nemesi feleségek ruhái csak anyagukban különböznek, de a szabásuk ugyanaz.

A muzsikok illetve egyszerű emberek öltözéke

Ami a muzsikokat és feleségüket illeti, ők nagyon szegényesen öltöznek: a férfi *odnorjadkában* vagy durva, fehér vagy sötétkék posztóból készült bő ruhában jár, amely egészen sarokig lelóg, és széles övvel van körülfogva, fölé *bundát* vagy hosszú prém- illetve báránybőrzekét vesznek, ezen kívül prémsapkát és csizmát hordanak. A szegényebb muzsikoknak tehénbőrből van az odnorjadkájuk. Így öltözködnek télen. Nyáron a testükön levő ingen és a lábukon levő csizmán kívül semmit sem hordanak. A nő, ha szépen akar felöltözni, piros vagy sötétkék ruhát ölt, és fölé meleg *prémbundát* télen, nyáron pedig csupán két inget (mert így nevezik), egyiket a másikra, otthon is és ha kimennek az udvarról, akkor is. Fejükön valamiféle színes anyagból való sapkát viselnek, sokan éppúgy bársonyból vagy aranybrokátból, és többnyire szalagokat. Ezüsből vagy más fémből készült fülbevalót és a nyakban viselt kereszt nélkül nem lehet egyetlen *Orosz* nőt sem látni, sem férjnél levőt, sem hajadont.

Adottságaik és képességeik

Ami adottságaikat és életmódjukat illeti, jó szellemi képességekkel rendelkeznek, nincsenek meg azonban azok az eszközeik melyekkel adottságaikat – más népekhez hasonlóan – a nevelés és a tudomány által fejleszteni tudnák. Igaz, ebben az esetben kölcsönözhetnének a *lengyelektől* és más szomszédaiktól; de hiúságból kitérnék előlük, saját szokásaikat többre tartják minden más ország szokásainál. Ennek oka részben abban is rejlik (amint azt fentebb megjegyeztem), hogy nevelésük módját (ami minden komolyabb műveltségtől és polgáriassulástól mentes) hatóságaik az államuk számára legjobbnak tartják, mivel a nép aligha túrné el a fennálló kormányzati formát, ha valamiféle műveltséget, Istenről és a társadalmi berendezkedésről jobb fogalmat kapna. Ezért semmisítenek meg a Cárok minden eszközt, ami a fennálló megjavítására szolgálna, és igyekeznek be nem engedni semmiféle olyan ún. idegen elemet, amely képes lenne megváltoztatni a bennszülött szokásokat. Ezt a magatartást valamelyest meg lehetne bocsátani, ha nem nyomná rá különös bélyegét a lakosok jellemére. A fontos hivatalos személyek és egyéb előjárók velük szembeni durva és kegyetlen cselekedeteit látván, ők éppoly embertelenül bánnak egymással, különösen a nekik alávetettekkel és a legalsóbb rendűekkel, úgyhogy a legutolsó és legnyomorultabb *paraszt* is (ahogy ők nevezik az egyszerű embert), aki megalázkodik és csúszik-mászik a nemes előtt, mint a kutya, és lenyalja a port annak lábáról, elviselhetetlen zsarnokká válik, mihely valakinek fölébe jut. Emiatt van itt rengeteg rablás és gyilkosság. Az emberi életnek nincs nagy értéke. Gyakran rabolnak az utcákon, magukban a vá-

*Az orosz nép
kegyetlensége*

rosokban, ha valaki este későn járkal,
de a kiáltásra egyetlen ember sem jön
ki a házból, hogy segítséget nyújtson, még ha hallotta is a jajgatást. Nem
akarok a szörnyű gyilkosságokról és más kegyetlenségekről beszélni, amik
náluk történnek. Aligha hiszi el valaki is, hogy hasonló gaztettek történhet-
nek emberek között, különösen olyanok között, akik keresztényeknek
vallják magukat.

A csavargóknak és koldusoknak se szeri, se száma: az éhség és a vég-
szükség annyira elcsigázza őket, hogy a legszörnyűbb, legkétségbeejtőbb
módon könyörögnek alamizsnáért, e szavakkal: *Adjál és vágj le engem, ad-
jál és ölj meg engem*, stb. Ebből következtetni lehet arra, hogyan bánnak
a külföldiekkel, ha ennyire embertelenek és kegyetlenek saját honfitársaik-
kal szemben. Ennek ellenére, őszintén szólva mégsem lehet azt mondani,
hogy túlsúlyban lenne ebben az országban a kegyetlenség vagy a féktelen-
ség. Különben az utóbbiról beszélni sem akarok, mert annyira förtelmes,
hogy nehéz megtalálni a megfelelő szavakat kifejezéséhez. Az egész állam
telistele van hasonló bűnökkel. És csodálkozhatunk-e ezen, amikor nincse-
nek törvényeik a feslettség, házasságtörés és más bűnök megfékezésére?

Ami az adott szóhoz való hűséget illeti, az *Oroszok* többnyire szinte
semmibeveszik azt, amint valamit nyerhetnek a csalással és az ígéret meg-
szegésével. Az igazat megvallva azt lehet mondani (s ez jól ismert azok
előtt, akik kereskedelmi ügyekben többször kerültek velük kapcsolatba),
hogy a kicsitől a nagyig (kivéve nagyon keveseket, akiket igen nehéz fellel-
ni) semelyik *Orosz* sem hisz el semmit, amit a másik mond, viszont ő ma-
ga sem mond semmi olyat, amire támaszkodni lehetne. Ezek a tulajdonsá-
gok teszik őket megvetetteké minden szomszéduk szemében, különösen
a *Tatórokéban*, akik sokkal becsületesebbnek és igazságosabbnak tartják
magukat az *Oroszoknál*. Azok, akik figyelmesen megvizsgálták mindkét
nép állapotát, feltételezik, hogy az *Oroszok* kormányzati módszere és cse-
lekedetei iránti gyűlölet volt mindeddig a legfőbb oka a *Tatórok* pogány-
ságának és a kereszténységtől való undorodásának.

P. N. MILJUKOV:

AZ OROSZ KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK ALAPVONÁSAI (Részlet)

Pavel Nyikolajevics Miljukov a századforduló egyik legjelentősebb orosz történésze. 1892-ben megjelent „Államgazdaság a 18. század első negyedének Oroszországában és Nagy Péter reformjai”, ill. az ugyanebben az évben kiadott „A Moszkvai állam pénzügyei történetének vitás kérdései” című monográfiái ma is gyakorta használt kézikönyvek a történészek számára. Jelentőségét mégis elsősorban „Az orosz kultúra történetének alapvonásai” I–III. (1. kiad. 1896–1903), valamint „Az orosz történelmi gondolkodás fő áramlatai (1. kiad. 1897.) c. műveinek köszönheti. Különösen az előbbi váltott ki nagy vitákat – közölt szövegünk ebbe enged bepillantást –, s valóban vitatható is számos megállapítása. (Így pl. Oroszország helyéről a Nyugathoz és a Kelethez viszonyítva.) Minthogy azonban műve az első nagyszabású orosz kultúratörténeti szintézis – amelyhez hasonló műfajú összefoglalás azóta sem született –, historiográfiai jelentősége számottevő. Sajnos, a későbbiek során erről gyakorta hajlamos volt megfeledkezni a történetírás – legfőképpen annak köszönhetően, hogy Miljukov, mint politikus az ideiglenes kormány minisztereként, majd párizsi emigránsként erősen kompromittálta magát.

Az alábbi részlet „*Az orosz kultúra történetének alapvonásai*” 3. kötete 1930-as kiadásának bevezető részéből való, amelyben Miljukov válaszol az előző kiadásokat néhány orosz történész részéről ért bírálatokra. Ennek kapcsán több metodológiai problémáról kifejti véleményét. A vita jól jellemzi a marxizmus előtti orosz történetírás lehetséges történelemszemléletét, megközelítési módjait.

*

Áttérve a nemzeti és kritikai elemek közti harc első periódusának ismertetésére, mindenekelőtt magyarázatát kell adnunk, miért kezdjük ezt az ismertetést csak a 15. század végétől. Ezzel kapcsolatban ellenvetéseket tettek nekünk már a könyv első kiadásainak megjelenése után. Válaszunk erre a kritikára egyben a feltett kérdésre adott válasz is. Az olvasó meg fogja látni, hogy az ellenvetéseket olyan nézőpontból tették, amelyet mi lényegében elavultnak tartunk és amely nem állja ki a gyakorlati ellenőrzés próbáját.

A helyzet az, hogy nem is olyan régen még uralkodó volt az a nézet, mely szerint a társadalmi tudat, ill. a „nemzeti lélek” a történelem alkotója. Az orosz történelem értelmezésekor ezt a nézetet egész rendszerre fejlesztették. Az orosz társadalmi tudat, mint a történelmi folyamat első számú mozgatója, meghatározott tartalommal volt megtöltve, a rendszert kiötlők társadalmi ideáljainak megfelelően. Az ily módon idealizált társadalmi tudat első terméke a mongol hódítás előtti Oroszország népgyűlésen alapuló társadalmi rendje volt. E nézőpontból szemlélve az orosz történelem további menete eltérés a korábbi normális fejlődéstől. Ebben az elhajlásban az új rend megteremtői, a moszkvai „gyűjtögető” fejedelmek a bűnösök. Barbár politikai módszereik az orosz nemzeti jellegtől idegen Arany Horda és Bizánc hatásával voltak magyarázhatóak. De végül is az orosz nemzeti léleknek kellett győzedelmeskednie az idegen hatások felett. A népgyűlés elvének, amely a középkori Rusz nemzeti tudatának sajátja, életképességét novgorodi és a moszkvai zemszkij szobor bizonyítja.

E történelmi elmélet korábbi ellenfelei annak híveivel azonos elméleti talajon álltak. Ők is hitték, hogy a történelmet a népi öntudat teremti, és ehhez az öntudathoz ők is hozzátették a saját ideáljukat. De minthogy ez az ideál az önkényuralom volt, a népgyűlés szöges ellentéte, ezért ott, ahol a népgyűlés hívei a normát, ellenfeleik a normától való eltérést látták, és megfordítva. Moszkva politikai berendezkedését tartották megfelelőnek, következésképp ez kellett hogy legyen a népi öntudat ideálja is. Ebből eredően nem a feudális széttagoltság korának Oroszországában, hanem a moszkvai államban kellett az orosz népléleknek megjelenie.

Magától értetődik, hogy ilyen talajon, az egyik és másik nézet híveinek polémiája a megfelelő társadalmi ideál védelmére korlátozódott. A népgyűlési rend elve és a Kijevi Rusz, ill. az önkényuralmi elv és a moszkvai Oroszország együvé tartozásának megállapítása már azt jelentette, hogy saját elképzelésének mindkettő történelmi megalapozást adott.

Így is kellett ennek lennie mindaddig, amíg a társadalmi ideált egy abszolút és változatlan népi öntudathól származtatták, amelynek megjelenési formáit keresték a történelemben. De a modern kutató már nem hihet ebben az abszolút jellegben és változatlanságban. A társadalmi öntudat az ő számára a társadalmi rend változásainak megfelelően változó valami. Amennyiben ezen utóbbi változások törvényszerűek, úgy kereshetünk törvényszerűséget a társadalmi tudat fejlődésében is. De már előre leszögezhetünk valamit, nevezetesen magának a változásnak és a fejlődésnek tényét, és el is utasíthatunk valamit – nevezetesen azt, hogy e fejlődés stádiumai közül bármelyik is normának számítson a többire vonatkozóan.

Nem hiszünk többé semmiféle történelmi szentesítésekben, egyik vagy másik modern társadalmi ideál igazolását kizárólag a jelen és a jövő szükségleteihez való megfelelésben keressük. Azonossága a múlt ideáljával csak bizonyíthatja egy ilyen megfelelés hiányát, és tanúskodik elvontságáról, életképtelenségéről.

Azt az észrevételt szegezhetik velünk szemben, hogy mindezek – túlságosan elemi igazságok, és hogy elavult történelmi világnézettel, amelyről éppen az előbb volt szó, már nincs szükség harcolni korunkban. Valóban, aligha lehet már védőjét találni e világnézetnek a maga régi, tiszta formájában. De a gondolkodás szokásai erősek; gyakran túlélik az őket létrehozó világnézetet. Ebben az esetben is végig kellett hallgatnunk a bírált világnézet távoli utóhangjait az „Ocserki” kapcsán. Szemrehányást tettek nekünk, nagyon óvatos és tartózkodó formában, lényegében azért, hogy figyelmen kívül hagyjuk a széttagoltság és a népgyűlések időszakának hagyományait, és eltúlozzuk a moszkvai államrend fatális kikerülhetetlenségét. Most, idejében választ fogunk adni mindkét, rendkívül jellemző ellenvéleményre.

Szemünkre vetik először is, a következőt: „Moszkva, az ismert állami hivatalok összességének tekintetében, nem pusztá helyen alakult ki. Az államrend, amely megelőzte Moszkva megjelenését, lényegében egyáltalán nem határolódott le a Dél-Orosz földekkel, hanem kiterjedt északkeletre is, és Moszkva harca ezzel a renddel, amelynek romjain létrejött, túlságosan mély nyomokat hagyott a történelem további menetében ahhoz, hogy lehetséges lenne teljesen kikerülni. A széttagoltság kora, népgyűléseivel és a fejedelmek szabad szolgálóival, átadott a moszkvai kornak bizonyos tradíciókat és bizonyos intézményeket, méghozzá ezek közül egyesek eléggé életképesnek bizonyultak.”

Téziseknek ez a sora valóban kevésbé áll összhangban a mi elképzeléseinkkel a történelem folyásáról az orosz Északkeleten. Előzmények nélkül indulni – felfogásunk ezt a többiekénél is kevésbé engedi meg. De nem döntünk az Északkeleten Moszkva előtt uralkodó viszonyok és Dél-Oroszország viszonyainak azonosítása mellett sem: ilyen kiindulópont, mint azt rögtön látni fogjuk, mindennél gyorsabban elvezetne bennünket ahhoz az állításhoz, hogy a moszkvai történelem „pusztá helyen” indul fejlődésnek. Az Oroszország északkeleti és déli részeinek egész társadalmi felépítése közti különbséget, úgy tűnik, elég világosan megjelölték elődeink; ez az, amiért mi is elégségesnek tartjuk egy egyszerű utalásra szorítani arról, hogy „észak-keleten a történelmi fejlődésnek egészen más körülményei voltak”, mint délen. Kiindulva a társadalmi életnek ezekből a speciálisan délre jellemző körülményeiből, nem látunk bennük akkora el-

lentmondást sem a későbbi moszkvai renddel, mint azt hajlamos feltételezni ellenfelünk. Számára ezek a viszonyok úgy jelennek meg, mint a régiek nyílt tagadása, mint „harc” eredménye, a régi „romjain”. Számunkra ezek inkább – a régi észak-orosz viszonyok egyszerű fejlődésének termékei Északkelet-Oroszországban, az idők változó körülményei mellett. E régi rend „mély nyomait” teljes mértékben készek lennénk elismerni a moszkvai fejedelemség létezésének első periódusában, de opponensünk mást követel tőlünk. Az általa feltételezett „mély nyomokat a történelem további menetében” ő szemmel láthatóan „romok” között keresi, azokban a „bizonyos hagyományokban és intézményekben” véli fellelni őket, amelyek a széttagoltság kora „átadott a moszkvai periódusnak”, ellentmondásban annak alapvető vonásaival. Mint az látszik a további szövegből, opponensünk kész ideszámítani a vecsét, a bojár dumát, és a zemszkij szobort. Az utóbbi kettőről majd szó lesz; megelőzve fejtegetésünket, itt csak annyit mondunk, hogy úgy tekintjük ezeket az intézményeket, mint teljesen újakat, amelyeket a mindennapi szükségletek teremtettek, és nem pedig a széttagoltság korának „tradíciói” hagytak örököül. Ami a vecsét illeti, lényegében e formának lejárt az ideje az egységes nemzeti állam megjelenésével az orosz területeken. Itt, valószínűleg, mindennél jobban különbözik a miénk opponensünk felfogásától. Véleménye szerint, úgy látszik, a társadalmi tudat ismert állapota átörökíthető, mint „tradíció” – és emellett ez a tudat „életképes” egyik társadalmi rendből kikerülve egy másikban is, amely teljesen eltér az elsőtől. Véleményünk az, hogy minden társadalmi rend megteremtí saját tudatát, amely tőle elválaszthatatlan és vele együtt változik.

Semmi szükség annak tagadására, hogy a korai periódus dél-orosz városában, ahol jelentős lakosság összpontosult, és amelynek élénk kereskedelmi kapcsolata is voltak, kialakult az, ami általában kialakul ilyen körülmények között a városi közösségekben: a pszichológiai egymásra hatás ismert foka és szabályossága, valamint ennek eredményeképp a társadalmi tudat viszonylag magas szintje. Nem szabad tagadni, hogy az észak-orosz város nem volt teljesen megfosztva ezektől az előnyöktől. De mint a politikai hatalom eleme, ez a sajátosan városi öntudat nem bizonyult elég erősnek, már akkor sem, amikor a városi közösségnek még meg volt a lehetősége, hogy állam központja legyen. Természetesen, amikor elérkezett a bonyolultabb állami egység kialakításának periódusa, a városi közösség már egyáltalán nem szerepelhetett, mint irányító politikai faktor. Azok a társadalom-kritikai elemek, amelyek a városi közösség sajátjai voltak, sem tudtak közvetlenül csatlakozni az újból alakuló felső társadalmi csoporthoz. Ez utóbbinak, mint látni fogjuk, megvolt a saját társadalmi öntudata,

jellemzőek voltak rá saját társadalom-kritikai elemei. De bennük nagyon kevés közöset találunk formáját, sőt anyagát tekintve is – a városi közönség (amelyet háttérbe szorított a társadalmi fejlődés általános menete) öntudatával.

Most az a feladatunk, hogy megtárgyaljuk azokat az ellenvetéseket, amelyeket történelmünk Ocserkiben tárgyalt általános menete kapcsán tettek nekünk. A fő vád, mint mondtuk, abban áll, hogy a társadalmi fejlődés folyamatát könyvünkben túlságosan fatalista módon ábrázoltuk. Nem lévén szakértő az orosz történelem kérdéseiben, másik vitapartnerünk e tekintetben Kosztomarovra támaszkodik; de ellenvetéseit a társadalomtudományok legújabb követelményeinek nevében teszi, úgy, hogy vele a saját nyelvén fogunk beszélni.

Második opponensünk feladatának tartja bebizonyítani, hogy az Ocserki szerzője öntudatlanul, úgy mond malgré lui (önmaga ellenére) a gazdasági materializmus teóriájának követője. Ezt a teóriát fölösleges objektivizmussal vádolja, bebizonyítja ennek az objektivitásnak alkalmatlanságát, összehasonlítja vele a „szubjektív iskola” tanításait, persze ahogyan ő értelmezi őket. „Elhibázottnak tűnik számunkra a szubjektív iskola tanításainak leegyszerűsítése arra a szándékra, hogy a pszichikai jelenségeket az anyagi körülmények fölé és ezeken kívülre helyezze” – mondja. A kérdés lényege egyáltalán nem ebben áll, hanem a történelmi folyamat szükségszerű elemeinek sorában, a szubjektív törekvések és a tradíciók egész rendszerének, hiedelmek, érzések és eszmék területének, elismerésében vagy el nem ismerésében, amelyeket kétségtelenül külső okok idéztek elő eredetüket tekintve, de amelyek saját belső törvényeiknek megfelelően fejlődnek, és amelyek a történelem színpadán társadalmi erők minőségében hatnak (kiemelés a szerzőtől). Az objektív iskola nem tagadja, természetesen, magának az embernek részvételét a történelem színpadán a maga szubjektív megérzéseivel, de neki csak összekötő szerepet tulajdonít. A társadalmi viszonyokban történő bármiféle hirtelen fordulat vagy változás egész tartama már benne foglaltatik, ezen iskola tanítása szerint, ilyen vagy olyan külső objektív okokban: a termelés, a földrajzi környezet, vagy rablónépek szomszédsága által adott körülményekben – a változások szükségszerűsége objektív okoktól eleve meghatározott; az ember, ill. pontosabban a társadalom csak végrehajtója ezeknek a meghatározottságoknak. A szubjektív iskola tanítása szerint – ahogyan mi értjük –, bármely összetett társadalmi jelenség megvilágításához elengedhetetlen differenciált pszichikai tartomány meglétét feltételezni, amelyben külső okok és anyagi körülmények, továbbá pszichikai befolyás hatása alatt fejlődnek a társadalmi erők, ame-

lyek létrehozzák és fenntartják az ismert társadalmi viszonyokat. E viszonyok történelmi szükségessége nem magukban a külső okokban, hanem az általuk és a társadalmi szellem adott állapota által megalapozott társadalmi erőkből rejlik. Innen e szükségszerűség jóval inkább viszonylagos jellege, a társadalmi viszonyok kisebb mértékű függése, olyan okoktól, amelyek emberi befolyás alá kevésbé esnek; innen – az állami reformok és társadalmi tevékenységek lehetősége”. (kiemelés tőlem)

Nem tudtuk azt az élvezetet megtagadni magunktól, hogy ezt a hosszú kivonatolást megtegyük, a szubjektív iskola tanításainak új „súlypontja” vitapartnerünk megfogalmazásában jelentősen közelít a mi saját gondolataink súlypontjához. Lehetséges, hogy alapjában véve mutatkozik lehetőség a két súlypont egyesítésére. A vita egyszerűsítése kedvéért tegyük most félre azt a kérdést, hogy az „Ocserki” szerzőjének és opponensének nézeteire kell-e ilyen vagy olyan iskolához tartozás címkéjét ragasztani, és a lényegről fogunk beszélni. Lényegében a szerző nem állítja a lelki jelenségeket „kívül és magasabbra az anyagi körülményeknél”; „a tradíciók, hiedelmek, érzések és ideák rendszere” szavai szerint, „eredetét tekintve kétségtelenül külső okok által előidézett”. De egy valamennyire is „bonyolult társadalmi jelenségben” – „a lelki terület” már „differenciálódott” és a maga részéről „társadalmi erők minőségében léphet föl a történelem színpadán.” A „társadalmi pszichikumnak”, amely „saját belső törvényeinek megfelelően fejlődik”, ez a hatása azonban váll váll mellett halad „külső okok és anyagi hatások” befolyásolásával. Az egész különbség az ellenkező nézettel szemben az, hogy, annak ellenére, hogy e nézet „bármilyen fordulat” „szükségességét” ilyen vagy olyan külső, objektív okokkal” magyarázza, az „embernek, ill. pontosabban a társadalomnak” pedig csak „tisztán összekötő szerepet”, „meghatározottságok végrehajtását” hagyja meg, amelyeket „objektív okok előre meghatároznak” – a nézet, amelyet vitapartnerünk véd, ezzel szemben, a „történelmi szükségszerűséget” nem ezekben a „külső okokban” látja, hanem az „általuk létrehívott társadalmi erőkből”. E társadalmi erők hatása alatt szűkíti az „emberi befolyás alá nem eső okok által megalapozott társadalmi viszonyok területét”; ez a hatás így ad „jóval nagyobb mértékben viszonylagos jelleget ennek a szükségszerűségnek”, feltárva „az állami reformok és a társadalmi tevékenység lehetőségét”.

Azt kérdezzük vitapartnerunktől: hogyan érti ő az általa bírált nézetet az emberi pszichikum „közvetítő szerepéről”, ha nem „állami reformok és társadalmi tevékenységek” formájában? A „meghatározottságok végrehajtása”, amelyeket külső okok határoznak meg, olyan szerény és szűk sze-

repet játszanak-e, mint ahogy a „társadalmi erők teoretikusának” ez tűnik? Másrészt pedig, magában a „társadalmi erők” fejlődésében nincsenek-e meg a saját „belső törvények”, ha nem is lépnek fel a „pszichikum” határain, mindazonáltal szintén „emberi hatás alá esnek”? Más szóval megerősítjük, hogy a társadalmi lélek „közvetítő szerepe” egyáltalán nem olyan passzív és öntudatlan, a társadalmi „erők” tevékenysége pedig egyáltalán nem olyan autonóm, ahogyan ezt bírálónk feltételezi. Kiszélesítve a lélek tudatos elemét, és gyengítve az „erők” aktív jellegét, elérkeztünk a „társadalmi lélek” szerepének eléggé hasonló értelmezéséhez a történelmi folyamatban. Egyáltalán nem tagadjuk ezt a szerepet, ahogy ezt már nem egyszer kinyilvánítottuk.

A kritikai minden elvi ellenvetésének viszonylagossága és esetlegessége még világosabban fog látszani azon a történelmi példán, amely ezeket az ellenvetéseket kiváltotta, – nevezetesen a Moszkvai állam kialakulásának magyarázatán. Mi megerősítjük az Ocserkiben, hogy a moszkvai állam a túlságosan magas állami igények terméke volt, amelyeket gazdaságilag túlságosan fejletlen lakossággal szemben támasztottak. A bennünket gazdasági materializmusra való titkos hajlandósággal megvádoló kritikus először is, ezt a magyarázatot „tiszta külső, anyagi okokra vezeti vissza, másodsor pedig, az így értelmezett magyarázat elméleti elégtelenségét is megmutatja nekünk. A magas állami igényeket – okoskodik ő –, az Ocserki szerzőjének véleménye szerint a szomszédokkal való harc szükségessége, azaz tiszta külső okok hívták létre. A középkori „Oroszország gazdasági fejlődésének lassúságát Oroszország zord klímája magyarázza, azaz a legobjektívebb az objektív okok közül.” De amikor a „történelmi jelenség a szükségszerűség vonatkozásában összekapcsolódik a külső, objektív okokkal”, akkor ezzel a pszichikai jelenségek területe eltűnik a történelmi folyamat összetevőinek sorából: mivel a közelmúlt fő fordulópontjait objektív tényezők előre meghatározták, ezért a pszichikai társadalmi erők számára nem maradt hely a történelemben. Az objektív iskola tudósai, természetesen, nem tagadhatják és nem is tagadják létezésüket, de ezen erők nem is játszanak semmiféle szerepet történelmi elméleteikben.” Látjuk, hogy a „pszichikai erők” szerepe nagyon nagy marad, még az „objektív faktorok” szerepének elismerése mellett is. De kövessük tovább a kritikus gondolatait. Tehát, „a pszichikai jelenségek területe” mellőződik, és ezáltal olyan helyzet jön létre, amelynek lehetetlenségét az éleseszű kritikus bebizonyította. A pszichológia háttérbe szorul, de a Moszkvai állam megjelenésének célszerűségét továbbra is elismeri, a törvényszerűség mellőzésével. Tehát ez – a természet célszerűsége, az objektív célszerűség, azaz az objektív iskola alap-

elvének ellenére – a legtisztább teológia. „Csak a mindenható állam tudott eredményesen szembeszállni a krimi, nogaji és kazányi tatárok támadásával, akik a 14. században körülfojták Oroszországot, továbbá a nyugatról támadó Litvánia ellen sikeresen harcolni, ezért is teremtődött meg Oroszországban a mindenható államhatalom; mivel erre az orosz társadalomnak okvetlenül szüksége volt, ezért is kellett így történnie. A cél kitűzése világos volt; elérésének szüksége halaszthatatlan, a történelem pedig kielégítette ezt a szükségletet. Innen ered az a filozófiai következtetés, hogy minden, ami okvetlenül szükséges egy nép független létehez, történelmében a legcélszerűbb formában valósul meg. A kritikus, természetesen tiltakozik az ilyen következtetés ellen, és mi vele együtt tiltakozunk. „Nem minden megy végbe a történelemben, ami szükséges egy nép függetlenségének megőrzéséhez.” Kétségkívül, nem minden. És ennek legjobb bizonyítéka az, hogy a történelem olyan népek sokaságáról tud, amelyek nem őrizték meg függetlenségüket. De mi ismét feltesszük kritikusunknak a kérdést: nem ismeri-e el, hogy először is, minden nép törekszik függetlenségének megőrzésére, másodszor, hogy egy adott nép függetlenségének megőrzése önmagában bizonyítja, hogy „minden szükségeset megtett függetlenségének megőrzéséhez?”

Válaszolva az első kérdésre, a kritikus valószínűleg elismeri az önfenntartás belső tendenciáját, mint minden társadalmi csoport sajátját. Válaszolni a második kérdésre nehezebb, mert itt először azt kell megoldani, mi is a vita lényege. Ezt a „nép önfenntartása”-hoz nélkülözhetlent a természet erőinek vak játéka, vagy tudatos társadalmi magatartás valósítja meg? És ezeket a természeti erőket úgy kell-e elképzelni, mint külső tényezők teljesen véletlen kombinációját, vagy belső tendenciák fejlődésének spontán folyamatát? Annak mintájára jön-e létre az állam, ahogy a leszakadó kő megöli a véletlenül arra járó, vagy ahogy a fa kinő a magból, vagy ahogy a technikus gépet alkot? Más szóval, az állam eredetét mechanikusan, organikusan vagy pszichológiailag kell magyarázni? Kritikusunk arra készíti bennünket, hogy magyarázatunkat az első módon építsük, és teljes joggal csodálkozik el, amikor ilyen esetben bármiféle célszerűségről lehet beszélni. Kevésbé csodálkozott volna el, ha, elismerve a politikai fejlődés belső tendenciáinak létezését, arra készítené minket, hogy megvalósulását a második úton értelmezzük. Mindenesetre, ez nem az a célszerűség, aminek látásához hozzászoktunk a tudatos akarati folyamatban, azaz amelyet okvetlenül feltételeznünk kell az állam keletkezésének a harmadik módon történő magyarázatánál. Az ilyen magyarázat szükségképpen a szabad szerződés elméletére korlátozódik. Kritikusunk, magától értetődően

nem tételezi föl, hogy a Moszkvai állam eredetét ezen az úton is meg lehet magyarázni. „Nehéz feltételezni – mondja ő –, hogy a társadalmi tudat jelentős szerepet játszott az államhatalom ilyen formájának meghatározásában, amelynek alapján ezen tudat elnyomása (mi azt mondtuk volna: gyengesége) képezte.” És, magától értetődik, hogy a kritikus lehetetlennek találja a mi magyarázatunkat „abban az értelemben, hogy a 14–15. századi orosz társadalom, amelynek tudatát áthatotta a külső védelem halaszthatatlan szükségessége, korlátlan meghatalmazással ruházta fel ezért kormányát, és létrehozta a megfelelő államszervezetet.

De felmerül a kérdés: azért, hogy bebizonyítsa az ismert államszervezet megjelenésének célszerűségét, szükséges-e feltételezni e szervezet szerveződéses eredetét? A célszerűség az adott esetben már feltételezi a tudatosságot. De szükséges-e feltételezni a tudatosságnak pontosan ezt a fokát, ahogyan a kritikus követeli? Miért „a külső védelem halaszthatatlan követelményének tudata” kellett hogy áthassa az egész „orosz társadalmat” ahhoz, hogy megtehesse a megfelelő, többé vagy kevésbé célszerű intézkedéseket? És ki kellett-e várnia a kormánynak, amely ezt a „halaszthatatlan szükségletet” kielégítette, hogy a társadalom „felruhazza őt ezzel a korlátlan meghatalmazással?”

Emlékeztetjük az olvasót magyarázatunkra, amely opponensünk ezen kételyeit okozta. „Meg kellett védeni saját létét, következésképp, ehhez eszközt kellett találni. Ehhez létre kellett őket hozni, megalkotni, ha nincsenek kéznél; ehhez, akár mesterségesen, fejleszteni kellett a társadalmi öntevékenységet. Ily módon, az állandó állami szükségletek révén létre is jött a mindenható állam, a legszűkösebb anyagi alapokon, éppen e szegénység következtében az államnak meg kellett feszítenie a lakosság minden erejét, és hogy rendelkezessen ezzel az erővel, mindenhatóvá kellett válnia.”

A magyarázat valóban „teleologikus”. De, ahogy az előző magyarázatokból látszik, e mögött a teleológia mögött nem rejtőzik ebben az esetben semmiféle metafizika és nem tételez fel semmiféle társadalmi szerződést. A szó szerint úgy, ahogy le volt írva, a magyarázat csak azt tételezi fel, hogy a hatalom 15. századi orosz képviselőiben volt elég tudatosság ahhoz, hogy alkalmassá tegyék, sőt, erősítsék az ország meglévő, egyszerre saját és társadalmi önvédelemre is alkalmas eszközeit.

Ez volt valóban feltevésünk. Soha nem zártuk ki a „társadalmi pszichikumot” magyarázatainkból, és soha nem azonosítottuk a „társadalmi szerződéssel”. Egyszerűen csak nem ott kerestük ahol a kritikus, és megengedtük meglétét más formában is, mint ő. Ő e „társadalmi pszichikum”

hordozóinak az adott kor általa nem egészen pontosan meghatározott „társadalmi erőit” tartja, amelyeket nyilván spontán folyamatok hoztak létre szerinte is, és amelyek a tudatosságnak és aktivitásnak nem tudni milyen fokán hatnak. Számunkra is, az adott kor „társadalmi erői”, amelyek többé vagy kevésbé világosan felismerik a társadalmi csoportok vagy egységek érdekeit, képezik a magyarázat szükséges előfeltételeit. De mi rámutatunk, hogy a „társadalmi erők” megléte, az adott körülmények között, a hatalom tevékenységében öltött testet, mint a kollektív társadalmi tudat akkor legtudatosabb kifejezőjében. De ehhez, határozottabban, mint eddig, meg kell mutatnia, milyen más formák között, milyen más „társadalmi erőkkkel” fejeződött ki az a kollektív társadalmi tudat a hatalom akkori képviselőin kívül. Ez utóbbi követelményt részben mi magunk fogjuk teljesíteni, mikor az éppen hogy kialakult nemzeti ideál kritikájának elemeire térünk át. De eközben meg fogjuk látni, ahogy ezt már korábban mondtuk, hogy a kritizáló szellemű társadalmi tudat ugyanazon a talajon keletkezett, mint az általa kritizált társadalmi ideál, azaz az éppen kialakult társadalmi építmény talaján. Az ideál és a kritika egyformán annak az „elemi erejű folyamatnak” a termékei voltak, amely által „megvalósultak a kor eseményei”, a kritikus saját beismerése szerint.

Megengedtük magunknak, hogy ilyen hosszú vitába bocsátkozzunk, kizárólag azért, mert ez nemcsak hogy nem távolít el bennünket, hanem ellenkezőleg, utat nyit nekünk beszélgetésünk tárgyához az Ocserki harmadik részében.

Az orosz nemzeti tudat, csak az orosz nemzet politikai egyesítésének talaján fejlődhetett. Sem a tudat, sem a kritika nem tudta megelőzni a tényt, amelyhez tartozott. De természetesen, ennek és a másíknak jellegét azok a körülmények határozták meg, amelyek között az orosz nemzeti egyesülés végbement. E körülmények sajátosságát, inkább mint magának a folyamatnak szükségességét, akartuk aláhúzni magyarázatainkkal. A politikai fejlődés folyamatának szükségszerűségét eközben feltételeztük, mivel ez magától értetődik. A folyamat szükségszerűsége, természetesen még nem jelenti az eredmény szükségszerűségét, mivel az eredmény azon körülmények folyománya, amelyek közt a folyamat fejlődik. E körülmények között vannak olyanok, amelyek nekünk továbbra is szükségszerűbbnek, kevésbé esetlegesnek tűnnek, mint kritikusunknak. Ez nevezetesen, minde-nekelőtt a külső veszély szerepe az állam létrejöttében. A lényeg az, hogy ha ez a fajta veszély külső is, ha elképzelhetjük is elvont lehetőségét egy kizárólag belső fejlődés redményeképp létrejött államnak, mindazonáltal ez a külső faktor ugyanolyan elterjedt, mint minden lehetséges betegségek csi-

rái a környező atmoszférában. Következésképpen, a politikai fejlődés tényleges folyamata mindig és mindenhol a külső veszély faktorának megléte mellett valósult meg, amely hatott a hatalom belső fejlődésére. A véletlen, azaz pontosan az adott történelemre jellemző nem az, hogy volt-e külső veszély és hatott-e, mint az állam létrehozásának külső tényezője, hanem az, hogy e tényezők hatása a belső „társadalmi erőknek” az adott, és nem pedig más fejlettségi fokával esett egybe. Ezeket az „erőket” nem hagyjuk figyelmen kívül, ellenkezőleg, ezek is szükséges elemekként magyarázatunkhoz tartoznak. A különbség csak az, hogy szemmel láthatóan, a kritikus ezen erők politikai jelentőségét máshogy értékeli, mint mi. Ahogy láttuk, ő „elnyomásról” beszél ott, ahol mi helyesebbnek találjuk „gyengeségről” beszélni. Ez utóbbit ugyanakkor helyenként ő is elismeri. A társadalmi fejlődésnek abban a fázisában – jegyzi meg teljesen helyesen –, amelyről szó van, az Ocserki szerzőjének általunk vizsgált történelmi magyarázataiban, a társadalmi tudat szerepe rendkívül gyenge volt, az események mintegy spontán módon mentek végbe; de a legfontosabb történelmi személyiségek tisztán szubjektív érdekeinek és törekvéseinek szerepe abban a korban mindazonáltal nagyon jelentős volt. A történelem szubjektív faktorairól beszélve – magyarázza a kritikus – egyáltalán nem gondolunk kizárólag célszerű társadalmi tevékenységekre, vagy elvont eszmék hatására; csak arról a viszonylagos térről beszélünk, amelyet a történelem ennek a szubjektív faktornak enged a társadalmi jelenségek természetének megfelelően.”

Mi is elismerjük ezt a „viszonylagos teret”, ahogyan ez látszik is az Ocserki első részének előszavából. Ugyaninnen látszik az is, hogy e tér nagyságát különbözőképpen határozzuk meg, annak alapján, hogy éles elentétben állnak-e a „legfőbb történelmi személyiségek tisztán szubjektív érdekei és törekvései”; vagy ellenkezőleg, egyeznek az adott folyamat belső tendenciáival. És csatolva ezt a mértéket a történelmi személyiségek cselekedeteinek „viszonylagos terének” értékeléséhez a moszkvai állam megjelenésének korában, lehetséges, hogy közel kerülünk vitapartnerünk ugyanerről a kérdésről alkotott véleményéhez. Korábban már megmutattuk, hogy tételeinket az orosz politikai fejlődés célszerűségéről miért nem szabad „a történelmi folyamat előre megállapított célszerűségének” értelmében magyarázni, sem pedig „az orosz társadalom által a 16. században felállított önkényuralmi államszervezet” értelmében. A következő megjegyzést tesszük: minden ítéletünk a „célszerűségről” nem a 14., hanem a 15. századra vonatkozik. Teljesen egyetértünk opponensünk véleményével, hogy a „moszkvai egyeduralmat hosszú folyamat készítette elő, amelynek

alapját nem egy általános elképzelést adta az erős állam fontosságáról, hanem, egymás között ellenségeskedő fejedelmek egyéni, kapzsi törekvései, és hogy „maguk a moszkvai fejedelmek csak azután állíthattak politikájuk elé össz-állami feladatokat, amikor ehhez kezükben elég hatalom halmozódott fel.” Feltétlenül elismerjük, hogy a folyamat kezdete teljesen ösztönös volt, vagy ha úgy tetszik, a hatalom egymás közt versengő képviselői „teljesen szubjektív érdekeinek és törekvéseinek körébe” tartozott. E versengés társadalmi következménye – összetett politikai szervezet megjelenése – kétségkívül személyes tudatuk szféráján kívül helyezkedett el. Ez azonban nem zavar bennünket abban, hogy sem a harc folyamatában, sem pedig a harc eredményében semmiféle véletlent ne lássunk. Mindkettőt belső tendenciák megjelenésének tartjuk, amelyek mindenütt okvetlenül jellemzik a politikai fejlődés folyamatát ott, ahol ez a folyamat végbement. Nem tagadjuk sem a „szubjektív törekvéseket”, sem a „szenvedélyeket”, az orosz állam kialakulásának „ebben a zavaros, nehéz és gyakran tragikus történetében”. De minthogy az adott esetben a társadalmi igazságot keressük, nem pedig az erkölcsi tanulságot, teljesen természetes, hogy minden figyelmünket nem a kétségtelenül létező „tragikus” elemekre, hanem a „szigorú társadalmi szükségszerűségekre” fordítottuk.

A tudatosság fokozatos fejlődése a folyamat fejlődésének arányában – ugyancsak a társadalmi fejlődés elemeinek sorába tartozik. Az e tudatot meghatározó eredeti jelleg hordozója, természetesen nem az egész népi tömeg, amelynek társadalmi tudata a kritikus pontos megjegyzése szerint akkor még „rendkívül gyenge” volt. E hordozók annak a kornak fő történelmi személyiségei, azaz a hatalom képviselői és tanácsosaik. Teljesen egyetértünk opponensünkkel abban, hogy e személyiségek szerepe „nagyon jelentős volt”, annak ellenére, hogy „a társadalmi tudat szerepe” ellenkezőleg, rendkívül gyenge volt. De korunkbeli személyiségek szerepének „jelentőségét” nem annyira azzal a „viszonylagos mozgástérrel magyarázhatjuk, amelyet a történelem nyújt a szubjektív faktornak”, mint olyanoknak, mint inkább tevékenységük célszerűségével, azaz körülményeik megfelelőével az adott kornak, amely egyedül képes biztosítani e tevékenységeknek a „viszonylagos mozgástérét”. Második opponensünk elnézését kérjük, hogy beható elemzés nélkül hagyjuk azokat a nézeteit, amelyek tárgyalása elvonna bennünket jelenlegi legfőbb témánktól. Csak megjegyezzük, hogy kritikuskunk feleslegesen akar a gazdasági materializmus teóriájának feltétlen híveként feltüntetni bennünket, saját kijelentésünk ellenére. A politikai elemet mi a társadalmi fejlődésben egyáltalán nem tagadjuk, de valóban a szerző által hozott példákban, e politikai elem aktivitásának fokát függő-

vé tesszük a gazdasági fejlettség fokától. A földművelő munka kiváltképpen ott kap kényszerítő szervezetet, ahol termékei feloszthatók a szervezők és a termelő között, azaz a jövedelmezőség ismert foka esetében. Íme miért gondoljuk opponensünk véleménye ellenére, továbbra is azt, hogy nem azért volt a középkori Oroszország gazdasági fejlettsége alacsony, mert az idegen törzsből származó hódítók, a „nemes” rend képviselői között nem voltak a munkának szervezői, hanem azért nem volt Oroszországban ilyen nemes hódítók rendje, mert a gazdasági fejlettség alacsony szintű volt. A két tényezőt egymástól élesen elválasztani, természetesen nem szabad, mert feltételeznünk kell köztük a kölcsönhatás meghatározott fokát.

Most már egészen világossá kellett válnia, hogy az orosz nemzeti tudat folytonos történetét miért kell nem a tudat és a kritika elemeivel, amelyek az orosz történelemben a széttagoaltság korára jellemzőek, hanem a 15. század végével kezdeni, azaz attól a pillanattól, amelynek idejére, második opponensünk véleménye szerint is, ezek a régi elemek teljesen átalakultak. E véleményével második opponensünk különbözik az elsőtől, aki – az elsővel ellentétben – hajlamos „néhány” régi elemet még mindig hatónak és a későbbi történelemben mély nyomokat hagyónak tekinteni. De a második kritikustól – akivel egyetértünk abban, hogy a széttagoaltság korának elemei korábbi formájukban már nem voltak jelen – is eltér véleményünk annak magyarázatában, hogy miért nem voltak jelen. Második kritikuskunk, Kosztomarovot követve minden bajt a tatár igára hárít, és a tatárok által a „társadalmi erők” állapotában végrehajtott fordulatra. Mi viszont, a régi moszkvai történelmi iskolával együtt, készek vagyunk az okot mélyebben és messzebb keresni – az orosz észak-kelet társadalmi rendjének sajátosságában, ahogyan ez már kialakult a tatárokat megelőző időszakban.

A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS ÉS FORRADALOM FOGADTATÁSA II. KATALIN OROSZORSZÁGÁBAN

(*Adalékok a korabeli orosz–francia kapcsolatok történetéhez*)¹

A 18. századi francia felvilágosult gondolkodók jelentős hatást gyakoroltak a korabeli orosz tudományok, művészetek (építészet, szobrászat, festészet), irodalom, zenei élet és a társadalmi gondolkodás fejlődésére.² A 18. század közepétől a francia nyelv – mint az európai diplomácia és hivatalos érintkezés közvetítője – az orosz arisztokrácia körében is rendkívüli népszerűségnek örvendett és a pétervári udvar tagjai közül többen szívesebben társalogtak franciául, mint anyanyelvükön. Maga II. Katalin (1762–1796) írta II. Frigyesnek (1740–1786) ezzel kapcsolatban, hogy az orosz arisztokrácia legismertebb alakjai (mint a Sztroganov-, Voroncov-, Szaltikov-, Kurakin-, Buturlin-, Dolgorukij családok) közül kevesen akadnak olyanok, akik kifogástalanul tudnának anyanyelvükön.³

Franciaország nem csak az irodalom, a tudományok és a művészetek területén gyakorolt nagy hatást a 18. századi orosz államra, hanem hatott a nemesi életvitel, gondolkodás és szemléletmód alakulására is. A francia forradalmat (1789) megelőző években mintegy 10 ezer francia élt Oroszországban, akik között számos kiváló mesterembert, kézművest, katonatisztet és házitanítót találunk.⁴ Ez utóbbiak kapcsán kell megemlítenünk, hogy közöttük sajnálatos módon kevés volt azok száma, akik valójában jártasak lettek volna az oktató-nevelő munka folytatásához feltétlenül szükséges diszciplínák ismeretében, valamint a pedagógiai elméletben ill. gyakorlatban.

Az orosz arisztokrácia palotáiban – érthető módon – szívesen látott vendégeknek számítottak a felvilágosult, természettudományos műveltséggel rendelkező francia pedagógusok. Az egyik ilyen legkiválóbb házitanító Charles Gilbert Romme (1750–1795) volt – a Sztroganov-fivérek nevelője –, aki később mint kiemelkedő jakobinus forradalmár vált ismertté.⁵ Romme széles látókörű, sokoldalúan művelt személyiségnek számított, akit személyes jóbarátság fűzött Leonhard Euler és Peter Simon Pallas akadémikusokhoz, a költő Gyerzsavinhoz, továbbá az orosz politikai élet számos kiemelkedő alakjához. Pétervári tartózkodása alatt felvilágosult, demokratikus és jakobinus szellemben nevelte az ifjú Sztroganovot, aki min-

denben szeretett volna mesterére hasonlítani, ezért a francia forradalom éveiben maga is Párizsba utazott és ott aktívan részt vett a forradalmi eseményekben.

A francia anyanyelvű – de svájci származású – házitanítók közül kiemelt helyen kell emlitenünk Paul Lagarpe tevékenységét, aki II. Katalin hívására érkezett Pétervárra, s ott a cárnő unokáinak, Alekszandr és Konsztantyin nagyhercegeknek a nevelésével bízták meg. Lagarpe, aki kitűnően ismerte Anglia, Németalföld és Svájc történetét, a „szabadság és egyenlőség szellemében” kívánta oktatni tanítványait, de demokratikus nézeteiért és meggyőződéséért végül is kiutasították az országból. Visszatérve szülőhazájába tervezetek egész sorát dolgozta ki, amelyekben – névtelenül – az elnyomás és a kizsákmányolás megszüntetésére biztatta népet.⁶

Az Oroszországban tevékenykedő külföldi házitanítók között feltétlenül figyelmet érdemel a francia forradalom egyik legismertebb alakja, Marat testvérének munkássága is, aki 1782-ben aktívan részt vett a genfi felkelésben, majd ennek leverése után emigrált Oroszországba, ahol később Ivan Davidovics álnéven francia nyelvet oktatott Szaltikov gróf családjánál, később pedig a carszkoje szeloi liceumban mint A. Sz. Puskin és az orosz dekabristák népszerű tanára mőködött.⁷

Nagy érdeklődés nyilvánult meg Oroszországban a korabeli francia irodalom iránt is, hiszen pl. 1763-ban minden tizedik kiadványból hat, 1773-ban pedig már hét francia mű szerepelt. Különösen népszerű munkáknak számítottak a jeles francia felvilágosult gondolkodók (Voltaire, Montesquieu, Diderot, Rousseau, D’Alambert, Helvétius, Mably és mások) művei, valamint az 1751-től megjelenő – 28 kötetes – „Enciklopédia” kiadványai. 1767-ben Pétervárott egy speciális társaság jött létre, amely a francia nyelvű szépirodalmi és tudományos művek fordítását ill. népszerűsítését tűzte ki célul. A korszak legkiválóbb fordítói – mint Kantyemir, Tregyakovszkij, Fonvizin, Szumarokov, Lukin és Ragyiscsev – csupán 1774-ig 28 francia drámát ültettek át orosz nyelvre. Ennek következtében a francia irodalom iránti érdeklődés Oroszországban jelentősen megnőtt, amit jól bizonyít az a tény is, hogy jónéhány – kisebb példányszámban megjelent – művet kézirat formájában is terjesztettek.⁸

Az orosz társadalomra a 18. század második felében – a II. Katalin nevével fémjelzett felvilágosult abszolútizmus időszakában – különösen a jeles francia gondolkodó, Voltaire művei voltak nagy hatással, amelyek óriási népszerűségnek örvendtek a nemesi olvasók körében, s a könyvtárak féltett kincsei közé tartoztak.

Az orosz nemesség körében Voltaire-nek különösen azok az írásai ta-

láltak kedvező fogadtatásra, amelyek az abszolút hatalom korlátozásának gondolatával foglalkoztak. Ez annál is érthetőbb, hiszen az orosz nemesség szívesen vette volna privilégiumainak további kiterjesztését a központi hatalom rovására. A nemesség egyes rétegeinek ui. nem volt ínyére a kötelező állami (hivatali és katonai) szolgálat, amelyet ebből kifolyólag lépten-nyomon igyekeztek kijátszani.

Ugyancsak az orosz nemesség nagy tetszését váltották ki Voltaire antiklerikális jellegű munkái is, amelyekben a szerző szót emelt a hatalmas egyházi birtokok szekularizációjáért, s azok felosztásáért.

Voltaire oroszországi megbecsülését és elismerését jelzi, hogy 1746-ban Ivan Ivanovics Suvalov gróf ajánlására és I. Erzsébet (1741–1761) cárnő jóváhagyásával a Pétervári Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választották. Voltaire, aki a legtöbb esetben elismerően nyilatkozott II. Katalin politikájáról – s az uralkodónőt „Észak Szemirámiszának”, valamint „isteni Cateau”-nak nevezte – több alkalommal is tervbe vette az oroszországi utazás lehetőségét, személyes találkozást és beszélgetést a „filozófikus cárnővel”, de ezek az elgondolásai gyakori betegségei ill. a rendkívüli hosszú és fárasztó út miatt nem teljesülhettek.⁹

II. Katalinnak Voltaire iránti elismerését jelzi az is, hogy számos alkalommal kikérte a „ferney-i remete” véleményét bizonyos kérdésekben. A kiváló francia gondolkodó a cárnőn kívül az orosz udvari arisztokrácia szinte valamennyi jelentősebb képviselőjével bizalmas levelezésben állt és szívesen látta vendégül őket. Különösen Ivan Ivanovics Suvalov gróftól – I. Erzsébet kegyencétől – tüntette ki bizalmával, akihez 52 levelet írt. De gyakori levelezésben áll a „filozófus király” Roman Voroncov alkancellárral is, aki a Voltaire-i szabadgondolkodás szellemében igyekezett nevelni gyermekeit. Közülük Szemjon – az önkényuralom elleni ismert nézetei miatt – a cárnő haragját is kivívta, amiért a fiatalembert londoni követként „száműzte”, s így próbálta őt távortartani az oroszországi eseményektől. Szemjon Voroncov ránkmaradt leveleiben elismerően nyilatkozott az angol típusú monarchiáról, ahol a tényleges hatalom valójában a parlament és az arisztokrácia kezében volt, s az uralkodó nem rendelkezett abszolutisztikus hatalommal. Szemjon Voroncov emlékiratban üdvözölte az 1791-ben kibocsátott lengyel rendi alkotmányt, amelyet egyébként II. Katalin felforgató szelleműnek és „jakobinus mótelynek” titulált.¹⁰

Szemjon Voroncov testvére, Alekszandr – a Kereskedelmi Kollégium elnöke – neveltetése folytán ugyancsak szembekerült a cári önkényuralommal és ezzel magyarázható, hogy 1790-ben, az ún. Ragyiscsev-per idején bátran kiállt a forradalmár író mellett, nyíltan védelmezte annak „Uta-

zás Pétervárról Moszkvába” c. elkobzott és betiltott művét, amelyet a cárnő „még Pugacovnál is veszélyesebbnek” ítélt. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy Alekszandr Voroncov elvesztette II. Katalin bizalmát, aki elbocsátotta őt szolgálatából, s kirekesztette a hatalom további gyakorlásából.¹¹

Roman Voroncov a felvilágosodás szellemében nevelte leányát, Jekatyerinát is, akinek keresztapja maga III. Péter (1761–1762) cár volt. A rendkívül művelt, s elbűvölő szépségű Jekatyerina Voroncova Daskov herceghez ment feleségül, majd – a cárnő megbízásából – 1783-tól 1796-ig a Pétervári Tudományos Akadémia elnöki tisztségét töltötte be, ami az adott korban meglehetősen szokatlan jelenségnek számított. Daskova – aki emlékirataiban az önkényuralom és az abszolút hatalom elleni harc következetes hívének vallotta magát – kitörő lelkesedéssel fogadta a nagy francia polgári forradalom győzelmének hírért. Ezzel magyarázható, hogy 1789 őszén az ő jóváhagyásával jelenhetett meg az akadémia nyomdájában Ja. B. Knyazsin „Vagyim Novgorodszkij” c. erősen antifeudális élű műve, amelyért később a cárnő és a főügyész ítélőszéke előtt kellett felelnie. Nem csoda tehát, ha a II. Katalin halálát követő nyílt reakció éveiben I. Pál (1796–1801) az elsőek között ítélte szibériai száműzetésre az akadémia egykori elnökét.¹²

Nagy hatással voltak a Voltaire-i tanok A. B. Kurakon hercegre is, aki hosszú éveket töltött Németalföldön és Angliában, ahol nem kis csodálattal és elragadtatással figyelte a tőkés fejlődés útjára tért országok virágzó nemzetgazdaságát, a termelés proprosperitását, s a néptömegek magas kulturális színvonalát. Hollandiából írta 1772. március 21-én Nyikita Panyin grófnak: „Nekem úgy tűnik, hogy az összes nép közül, akik földünkön élnek, az angolok a legboldogabbak és legtiszteletreméltóbbak, hiszen felszabadultak az önkényuralom alól, nincsenek kiszolgáltatva egyetlen ember szeszélyének sem, s csak a törvények előtt felelnek tetteikért. Nekik nem kell félniük sem a monarcháktól, sem a miniszterek túlkapásaitól, mivel kiváló alkotmányuk biztos védelmet, garanciát nyújt az igazságtalanságok ellen. ... Boldog az angol nép (ti. a kiváltságos rétegek – kiemelés: V. M. L.), hiszen nincsenek kiszolgáltatva az abszolút uralkodó önkényének. A királynak itt csak egy privilégiuma van: a közjó javára tenni... A törvényeket közösen hozzák, s az uralkodónak nem áll hatalmában megsérteni azokat.”¹³

Az uralkodói hatalom korlátozásának gondolata nemcsak az orosz udvari arisztokrácia, de a nemesség alsóbb rétegei körében is felettébb népszerű volt, hiszen ebben a rendi privilégiumok garanciáját és a személyi füg-

getlenség további kiterjesztésének lehetőségét látták. Jól érzékelteti ezt G. Vinszkij, ukrán köznemes egyik nyilatkozata, amelyben így érvelt: „Én lennék a birodalom legkiválóbb nemese, ha a törvények – lennének azok bár drákói jellegűek is – mindenkire (ti. csak a nemesség különböző rétegein belül – V. M. L.) egyformán vonatkoznának.¹⁴

Gyakori levelezésben állt Voltaire Nyikita Ivanovics Panyin gróffal is, aki a nagy francia forradalom előestéjén írta egyik levelében: „Ott, ahol önkény uralkodik, ott nem létezhet a társadalmi kapcsolatok szilárd rendszere; ott van állam, de nincs haza; vannak alattvalók, de nincsenek állampolgárok, és nincs egy olyan testület, amelynek tagjait a közös kötelességek és erkölcsök szálai kapcsolnának össze.”¹⁵ Ezeknek az elveknek megfelelően Nyikita Panyin II. Katalinhoz benyújtott tervezeteiben következetesen szorgalmazta az önkényuralmi intézményrendszer korlátozását, a kardinális állampolgári jogok megállapítását és liberális szellemű törvények kidolgozását, ill. átültetését a gyakorlatba. Világosan kell viszont látnunk, hogy a Panyin gróf által kidolgozott tervezetek – bizonyos antifeudális élük ellenére – nem a feudális-jobbágytartó viszonyok korhadt rendszerének gyökeres felszámolását tűzték ki célul, hanem az abszolút önkényuralomnak az alkotmányos monarchiával történő felváltását sürgették, amelyben a korlátlan uralkodó hatalmat az orosz arisztokrácia alaposan megnyirbálhatta volna. Szó sem volt itt alulról végrehajtott reformokról, hiszen Panyin és elvbarátainak elgondolásai végső soron a feudalizmus ingatag rendszerének megerősítését, átmentését, s a fejlettebb nyugat-európai modellhez való felzárkózást célozták. Ezzel magyarázható tehát, hogy a francia felvilágosodás jobboldali szárnyának – így Voltaire – nézetei is többé-kevésbé megfelelték az orosz nemesség elgondolásainak, politikai arculatának és gazdasági érdekeinek. A liberális nemesi opposíció elképzelése szerint ugyanis csak úgy valósítható meg az abszolút hatalom korlátozása, ha az ország ügyeit felvilágosult gondolkodású „filozófus-uralkodó” intézi, aki liberális politikát folytat, részben megosztja a hatalom gyakorlását a privilegizált rétegekkel, s különféle reformokkal – de sohasem forradalom útján – a „közjó” megteremtésén fáradozik.¹⁶

A Voltaire-i eszmék Oroszországban tehát kedvező talajra találtak és jelentősen hozzájárultak a társadalmi gondolkodás fejlődéséhez, valamint a raznocsinyec (vegyesrendű) értelmiség kialakulásához.¹⁷ Voltaire népszerűségét jelzi, hogy a Tudományos Akadémia őt bízta meg az I. Péter (1689–1725) korabeli orosz állam történetének megírásával, amelyet a kiváló francia gondolkodó végül is 1756–1763 között írt és Párizsban jelentetett meg.¹⁸ Maga az a tény, hogy Voltaire – XII. Károly svéd uralkodó

és XIV. Lajos francia király élettörténetének megírása után – elvállalta I. Péter monográfiájának elkészítését is, arra utal, hogy szerzője nagyra értékelte a 18. századi orosz társadalmi-, gazdasági-, és kulturális reformokat, amelyek, ha lassan is, Oroszországot az európai konstellációban a legjelentősebb hatalmak közé emelték. De II. Katalin is tisztában volt azzal, hogy Voltaire műve a birodalom történetének és I. Péter tevékenységének népszerűsítésén túl nem csekély mértékben járult hozzá az európai közvéleményben az oroszországi viszonyok elfogadtatásához, helyenként „reklámozásához”. Így érthető meg az, miért írta 1778-ban – a jeles gondolkodó halálát követően – az orosz cárnő, hogy Voltaire személyében egyik leghűségesebb bizalmasát, sőt, „barátját” vesztette el, amely érzékeny veszteséget jelent az európai kultúra számára.

Voltaire halálát követően azonban a francia felvilágosodás eszméi tovább éltek Oroszországban, amelyet elsősorban a könyvkereskedés fellendülése segített elő. 1786-ban ugyanis Uthof és Bieber német kereskedők speciális könyvkereskedelmi vállalkozást alapítottak Moszkvában, s elsősorban a francia szépirodalmi művek terjesztését és népszerűsítését tekintették feladatuknak. Ugyanabban az évben egy Kurtner nevű kereskedő Moszkvában egy másik üzletet nyitott, ahol francia nyelvű művekre vettek fel előjegyzést, s ezen kívül párizsi festményeket és képeslapokat is árusítottak. 1778-ban pedig François de Mareis nyitott Moszkvában könyvtárat, amelyben a francia felvilágosodás jeles gondolkodóinak és íróinak műveit lehetett kikölcsönözni bizonyos díj ellenében.¹⁹

A francia szépirodalmi művek tömeges beáramlását követően sorra jöttek létre az orosz udvari arisztokrácia (Kurakin, Oszterman, Voroncov, Suvalov, Daskova, Golicin és mások) felbecsülhetetlen értékű könyvtárai, amelyekben egyaránt megtalálhatóak voltak Voltaire, Rousseau, Diderot, D’Alembert, Lamettrie, Helvetius, Holbach, Grimm, Quesney, Buffon, Turgot, Beaumarchais művei. Buturlin herceg könyvtáráról jegyezték fel, hogy arról 1773 őszén maga az odalátogató Diderot is elragadtatással nyilatkozott. Diderot könyvtárát egyébként – jelentős felárral – maga II. Katalin vásárolta meg, hogy ezzel segítsen az anyagi gondok között élő francia filozófuson. De a könyvtár anyagát csak Diderot halála után szállították Pétervárra, ezzel is kifejezésre juttatva a cárnőnek a „mester” iránti tiszteletét és megbecsülését.

Népszerűek voltak Oroszországban a korabeli francia periódikus kiadványok, így a különböző szakfolyóiratok, újságok és napilapok is. Diderot, amikor 1773 szeptemberétől 1774 márciusáig a cárnő vendégeként Pétervárott tartózkodott, nem kis csodálkozással jegyezte meg, hogy

Európában Oroszország az egyetlen állam, ahol mindenfajta francia újságot szabadon lehet olvasni.²⁰ Ez a körülmény természetesen kedvező feltételeket teremtett a felvilágosult és demokratikus eszmék terjesztése számára, hiszen a francia viszonyokkal való közelebbi megismerkedés jelentősen támogatta az orosz olvasók látókörét, s fejlesztette esztétikai-etikai értékrendjét.

Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a gallománia (franciaimádat) kirívó torzulásokat is eredményezett az orosz nemesség egyes rétegeinek életmódjában, akik öltözetükben, viselkedésükben, beszédükben szinte szolgai módon igyekeztek utánózni a korabeli francia szokásokat és divatot. Ez a franciamajmolás időnként – az orosz nemzeti kultúra és szokások háttérbe szorításával – rendkívüli furcsaságokhoz, sőt komikus helyzetekhez is vezetett, valamint érthető módon felháborította a 18. század második felének legtisztább látó gondolkodóit, íróit és művészeit. Ez a túlzott gallománia – mint ahogyan ez Fonvizin, Novikov, Lukin és más szerzők írásaiból kiderül – kimondhatatlanul sértette az orosz nemzet önértetét, amely elítélte és nem tudta befogadni az ez idő tájt ráerőszakolt idegen szokásokat, külsőségekben megnyilvánuló divatmajmolást és különbségeket.²¹

A felvilágosult abszolutizmus időszakában a francia kultúrának Európa egyetlen országában sem volt akkora befolyása, mint a pétervári udvarra, amely ekkor még Versailles pompáját is felülmúlta. A pétervári udvaroncokat könnyű lett volna összetéveszteni a versailles-iakkal, hiszen ruházatuk (paróka, köpeny, harisnyák stb.) és ékszereiket ugyanott szerezték be, ahol a francia arisztokrácia tagjai. Ezen kívül a cári udvarban hamisítatlan francia etikett dívott, francia borokat és ételeket tálaltak fel, francia volt a diplomácia és hivatalos érintkezés nyelve, s párizsi könyveket olvastak az előkelőségek. A pétervári udvar tehát a megtévesztésig hasonlított XV. és XVI. Lajos versailles-i életviteléhez, amelyről Ségur francia diplomata így írt: „Amikor elutaztam Oroszországból, az az érzésem támadt, mintha a szülőházamat hagytam volna el.”²²

Nagy divatnak számított az orosz arisztokrácia körében a szinte kötelező jellegűnek számító franciaországi utazás, amelynek során feltétlenül alkalmat találtak arra, hogy felkeressék az előkelő párizsi szalonokat, az akkori „eszmesúrlódás” fő színhelyeit. „Párizs – írja egy korabeli külföldi diplomata – ugyanaz az oroszok számára, mint Mekka a muzulmánoknak.”²³ Párizsban tanult ugyanis mindenki, akinek erre módja és lehetősége volt, így dúsgazdag nemesifjak (mint Alekszandr Voroncov), tehetséges képzőművészek (V. I. Bazsenov) és a tudomány jeles képviselői (A. Ja. Polenov).²⁴

Jelentős hatást gyakorolt a francia klasszicizmus a korabeli orosz képzőművészet (építészet, szobrászat, festészet), valamint a színházi és zenei élet fejlődésére, hiszen a pétervári udvarban francia opera- és balettársulat ill. zenekar is működött.

A 18. század második felének orosz–francia kultúrtörténeti kapcsolatai vizsgálata során szólni szeretnénk arról a nagyfokú érdeklődésről is, amely Franciaországban a korabeli orosz viszonyok iránt megnyilvánult. Ez érthető is, hiszen a 17. századi viszonylag kicsi és elmaradott orosz birodalom egy évszázad alatt olyan gyökeres társadalmi-, gazdasági- és kulturális változáson ment keresztül, amely Európa legszámottevőbb hatalmi tényezői közé emelte, s ez természetesen kiváltotta más nemzetek érdeklődését is. Így egyes országok elismeréssel, mások kissé félelemmel nyugtázták a hatalmas orosz állam üstökösszerű felemelkedését, gazdasági és katonai megerősödését, területi terjeszkedését, s nagyhatalmi pozícióinak megszilárdulását.

Ezzel magyarázható, hogy – mint már utaltunk rá – II. Katalin (1762–1769) uralkodásának éveiben számos francia tudós, művész, képzőművész, házitanító és utazó kereste fel Oroszországot, amelyet ekkor a végtelen lehetőségek birodalmának vélték. Rajtuk kívül persze szép számmal érkeztek kalandorok és szerencselovagok is, akik a gyors meggazdagodás reményében keresték fel Oroszországot.

II. Katalin személyes felkérésére több tucat francia állampolgár érkezett Pétervárra, így a filozófus Diderot és Grimm, a neves fiziokrata-közgazdász M. de Larivierre, valamint népszerű írók, köztük Beranger, akik közül többen a nagyobb városokon kívül beutazták Dél-Ukrajna, az Ural és a Volga vidékét is.

A francia művészek közül sokan örök életre eljegyezték magukat Oroszországgal, ahol második otthonukra találtak. Közülük különösen Etienne-Maurice Falconet (1716–1791) szobrászművész neve érdemel figyelmet, aki hosszú időt töltött Pétervárott. II. Katalin megbízásából Falconet készítette el a pétervári Szenátus-téren I. Péter világhírű emlékművét, amelyről később A. Sz. Puskin „Bronzlovas” című poemájában emlékezett meg. A monumentális szoborkompozíció – amely a felemelkedő Oroszország szimbólumává lett – talpazatára a „Primo Petro Catherina secunda” feliratot vészték, s Falconet alkotását 1782. augusztus 7-én lepelték le nagy ceremónia közepette.

A 18. század második felében megközelítően mintegy 10 ezer francia élt az orosz birodalom nagyobb városaiban, akik lassanként önálló kolóniákat alkottak, saját újságokat jelentettek meg, konzulátust, színházat,

éttermeket és templomokat tartottak fenn. Az Oroszország iránti fokozódó érdeklődést jelezte az is, hogy az adott időszakban Franciaországban számos orosz tudós (köztük Lomonoszov, Korzsaniny, Sumjanszkij), író (Kantyemir, Szumarokov), diplomata (mint Golicin herceg) és kiemelkedő politikai személyiség (I. I. Suvalov, G. Orlov) műveit fordították le és jelentették meg nyomtatásban. Ez idő tájt Párizsban rendkívül népszerű személyiségnek számított I. Erzsébet cárnő egykori kegyencének, Ivan Suvalov grófnak a fia, aki francia nyelvű verseivel korának legünnepeltebb költői közé tartozott.²⁵ Ezen kívül 1771-ben ugyancsak Párizsban jelent meg Alekszandr Andrejevics Volkov anoním tanulmánya, amelyben a szerző az orosz irodalom fejlődési sajátosságait és 42 legjelentősebb alakjának tevékenységét vizsgálta az I. Péter korától II. Katalin trónralépéséig terjedő időszakban. A cikk franciaországi sikerét és népszerűségét jelzi, hogy 1775-ben ismét kinyomtatták.²⁶

A francia forradalom előestéjén Párizsban jónéhány utópisztikus jellegű tervezet jelent meg, amelyek szerzője Ivan Trevogin, aki a cselekmény színhelyét egy eszményi, mindenfajta kizsákmányolástól és elnyomástól mentes idealizált, Csendes-óceáni szigetre helyezte. A tervezetek eszmei mondanivalójáért, bátor hangneméért és következetes antifeudális tartalmaért Ivan Trevogint a Bastille börtönébe zárták.²⁷

Párizsban az 1780-as évek elejétől önálló orosz nyomda működött, amelynek alapítója és vezetője Pjotr Dubrovcszkij, követségi titkár volt, aki 1790. október 11-én levélben fordult Grigorij Patyomkin herceghez – a cárnő kegyencéhez – hogy részesítse rendszeres anyagi támogatásban vállalkozását, az orosz művek franciaországi kiadását. Dubrovcszkij párizsi tevékenysége idején számos orosz munkát jelentetett meg, köztük az „Oroszország dicső férfainak élete a 9. századtól napjainkig”, valamint az „Utazásaim Spanyolországban, Portugáliában és Franciaországban” c. könyveket.²⁸

A francia olvasóközönség valóban nagy érdeklődést mutatott az oroszországi események, a tudományok, a művészetek, az irodalom és a zenei élet iránt, amit jól tükröz a korabeli párizsi sajtó tematikája. A francia újságokban ugyanis nem csak orosz szépirodalmi alkotások fordításai jelentek meg, hanem olyan beszámolók, leírások és könyvismertetések, amelyek az olvasókat a legváltozatosabb eseményekről tájékoztatták.²⁹

Számos orosz tematikájú francia szépirodalmi mű is napvilágot látott a 18. század második felében, köztük Pierre-Baptiste Choudard Desforges (1746–1806) – aki éveket töltött Pétervárott – „Fjodor és Lizanyka, avagy a megmentett Novgorod” c. munkája, amely a paraszti élet minden-

napjaiból és a Pugacsov-féle parasztháború történetéből merítette témáját. Deforges több műve vált népszerűvé Oroszországban is, köztük az 1786-ban írott „Olasz komédia”, amelyet hosszú időn keresztül nagy sikerrel játszottak a pétervári és a vidéki színpadokon egyaránt.³⁰

Szívesen vettek részt a francia tudósok és irodalmárok az 1765-ben alapított pétervári Szabad Közgazdasági Társaság pályázatain.³¹ Így pl. az 1767-ben meghirdetett „Mi a hasznosabb a társadalom számára: legyen-e földje a jobbágnak vagy csak ingó tulajdona ill. esetleg mindkettővel rendelkezzen?” c. pályázaton az első díjat Bearde de l'Abbeyl nyerte el, míg a második A. Ja. Polenov lett. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy ezen a pályázaton maga Voltaire is elindult, de különösebb eredményt nem ért el.³²

Leles érdekklődés nyilvánult meg Franciaországban az orosz nép története iránt, amit a sorra megjelenő művek száma fémjelez. 1768-ban látott napvilágot Ch. d'Otroche útleírása, 1783–1794 között Leclerc 6 kötetes „Oroszország története”, majd Ruller pedig az 1762-es palotaforradalom eseményeit írta meg.

Ezekben az években jónéhány közös francia–orosz tudományos együttműködésre került sor, így 1769-ben a Pétervári Akadémia meghívására francia asztronómusok érkeztek Tobolszkba, ahol csillagászati megfigyeléseket folytattak. Ugyanebben az évben viszont I. V. Tyerhovszkij és K. D. Sumjanszkij utaztak Párizsba az ottani orvostudomány tanulmányozása céljából.³³

Az orosz tudomány teljesítményeinek elismerését és nagyra becsülését jelzi Helvetiusnak a Pétervári Akadémia számára írott levele, amelyben M. V. Lomonoszov védelmére kel a külföldi akadémikusok monopolhelyezete elleni elkeseredett harcában. Helvetius megkapó erővel fejti ki levelében, hogy a külföldi tudósok közül sajnálatos módon sokan csak a hírnév és a gazdagság megszerzése miatt utaznak Pétervárra, ahol pedig privilegiált helyzetet élveznek a kevés számú orosz tudóssal szemben.³⁴

Az oroszországi események a francia Enciklopédia szerkesztőjének, Diderot-nak is felkeltették a figyelmét, aki nem elégedett meg azzal, hogy újságokból és különböző leírásokból értesüljön az ottani dolgokról, ezért elhatározta, hogy saját maga is Pétervárra utazik. Erre hamarosan sor is került, hiszen II. Katalin felkérte, hogy dolgozzon ki egy oroszországi egyetemi reformtervezetet. Így utazott 1773 nyarán Diderot Pétervárra, ahol 7 hónapot töltött a cárnő vendégeként.³⁵

II. Katalin 67 megbeszélést folytatott az európai felvilágosodás egyik legkiválóbb alakjával, a sokoldalúan művelt Diderot-val, aki ezek során számos javaslatot tett a cárnőnek.³⁶ Ezen előterjesztései között szerepeltek:

a jobbágyság megváltás nélküli felszabadítása, a földosztás, a rendi privilégiumok megszüntetése, valamennyi társadalmi réteg bevonása a hatalom gyakorlásába, az ipar és kereskedelem még határozottabb pártfogása, a merkantilista gazdaságpolitika meghonosítása, a városi lakosság létszámának növelése, az adók csökkentése, az állampolgárok anyagi és kulturális jólétének emelése, továbbá a kötelező elemi népiskolai oktatás bevezetése. Diderot fontosnak tartotta még különböző szociális intézmények (árvaházak, nevelőotthonok) felállítását, valamint egy demokratikus szellemű közoktatáspolitika bevezetését és alkalmazását.

Diderot előterjesztésére II. Katalin nem titkolt cinizmussal azt válaszolta, hogy ismerte az oroszországi állapotokat, azokból legkorábban 100 esztendő múlva valósulhat meg valami. A cárnő ilyen jellegű megnyilatkozásai után érthető, hogy Diderot elvesztette Oroszország demokratikus szellemű átalakításába vetett bizalmát és világosan látta, hogy az uralkodónő valójában csak kacérkodik a felvilágosodás gondolataival, gúnyt űz a „ratio” és a „közjó” eszméjéből. Diderot ezek után meggyőződött arról, hogy az orosz uralkodónő, aki szeretett a „filozófus-cárnő”, s az európai felvilágosítók nagy barátjának pózában tetszelegni, liberális frázisai és megtevesztő terminológiája ellenére valójában semmit sem szándékozik tenni az oroszországi állapotok megváltoztatására, a felvilágosodás eszméinek a gyakorlatban történő alkalmazására.

Különösen bántó volt Diderot számára, hogy amikor az 1773–1775. évi Pugacsov-féle parasztháború konkrét körülményei iránt érdeklődött, kérdéseire II. Katalin mindig elutasító választ adott. Ezek után nincs semmi meglepő abban, hogy Diderot és a cárnő között csak formális megbeszélések folytak, amelyek elvont filozófiai, irodalmi és művészetelméleti problémákat érintettek.³⁷

Diderot és II. Katalin utolsó megbeszélésein szóba került a francia enciklopédia újradiadásának lehetősége is, amelyhez az uralkodónő 200 ezer rubel anyagi támogatást helyezett kilátásba. Valójában azonban esze ágában sem volt ezt megtenni, mivel lelke mélyén rettegett az Enciklopédiában lefektetett elvek megvalósulásától, forradalmi szellemétől, amelyeket ő a lelke mélyén „francia mételynek” tartott.

Diderot 1774. március 5-én indult vissza Pétervárról Párizsba, s ha-zaérkezése után számos cikket jelentetett meg oroszországi tartózkodásáról. Ezekben az írásokban nagyra értékelt az orosz nép kimagasló kulturális és tudományos teljesítményeit, szorgalmát, de ugyanakkor kiábrándultan nyilatkozott a feudális-jobbágytartó Oroszország belső, elszomorító állapotairól, az embertelen kizsákmányolásról, a nemesség és a hivatalnokok önkényeskedéseiről, túlkapásairól.

Diderot hazaérkezése után, 60 éves korában kezdett el oroszul tanulni, azzal a céllal, hogy még jobban megismerje ennek a népnek az irodalmát, művészetét és kultúráját. A kiváló gondolkodó önszorgalomból olyan jól megtanult oroszul, hogy nem csak eredetiben olvasta a szépirodalmi műveket, hanem recenziókat és fordításokat is készített azokról.³⁸

Diderot az orosz nyelv tanulmányozásának fontosságára felhívta a kortárs francia felvilágosítók figyelmét is, akik közül D’Alembert, Buffon, Helvetius, Grimm³⁹ és mások valóban nagy érdeklődéssel tekintettek Oroszország társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődésére. Ezek a tények arról tanúskodnak, hogy a 18. század második felében szerteágazó és széles körű kultúrtörténeti kapcsolatok léteztek a két ország között.

Az orosz–francia kultúrtörténeti kapcsolatok bemutatásakor feltétlenül említést kell tenni II. Katalin és a felvilágosult gondolkodók személyes levelezéséről, valamint találkozásairól is. Ezzel kapcsolatban előljáróban szeretnénk megjegyezni, hogy a cárnő által az 1767-es Törvénykönyv-szerkesztő Bizottsági munkájának előkészítéséhez írott „Nakaz” (Tervezet) liberális frázisai és demagóg szövegei egy időre alaposan megtévesztették még a legtisztábban látó nyugat-európai filozófusokat is. Maga Voltaire, aki „republikánus filozófusnak” és a „Nagy törvényhozónak” titulálta II. Katalint, írta 1769. február 26-án: „Elolvastam az Ön „Tervezetét”, amelyet volt szíves számomra elküldeni. Lükurgosz és Szólon is jóváhagyná Felsőged munkáját, hiszen abban minden világos, érthető, igazságos és minden sorából az emberek iránti szeretet csendül ki.”⁴⁰

Valóban félrevezethette a felvilágosult filozófusokat a cárnő intézkedéseinek színlelt humánus és liberális jellege, hiszen trónralépését követően – főként Montesquieu és C. Beccaria műveinek szellemét megszívlevé – eltörölte az uralkodó személyének megsértéséért járó halálos ítéletet, enyhítette a bírósági büntetéseket, szekularizálta az egyházi birtokokat, megszüntette a vallási üldözéseket, engedélyezte a külföldön betiltott művek terjesztését. Érthető tehát, hogy ezekben az években egész Európa II. Katalin tetteitől visszhangzott, legendák keringtek a „republikánus cárnő” felvilágosult politikájáról s a „közjóért” tett intézkedéseiről. Persze, azt már kevesebben tudták, hogy a cárnő által jóváhagyott 1765-ös és 1767-es törvények értelmében az orosz földesurak szabad belátásuk szerint, bármikor száműzhették, kényszermunkára ítélhették és testileg brutálisan megfenyíthették, szabadon adhatták-vehették és katonának is besorozhatták – még minimális jogokkal sem rendelkező – jobbágyaikat.⁴¹

A „Nakaz” álszent szelleme azonban hamarosan lelepleződött, hiszen az uralkodónő a Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tagjait 1768 te-

lén – a kirobbant orosz–török háború ürügyén – szélnek eresztette, s mindenfajta eredmény nélkül az üléseket berekesztette. A cárnő által – pontosabban erős kompiláció alapján – elkészített „Tervezet” egyetlen pontja sem valósult meg, jelezve, hogy az uralkodónő valójában nem szándékozik a legegésőbb kérdésekben lényegi változást végrehajtani. Jól bizonyította ezt a Pugacsov vezette parasztháború (1773–1775) leverése, s kegyetlen megtorlása, amely aztán végképp bebizonyította, a katalini politika szemfényvesztő, hazug és demagóg jellegét.⁴²

II. Katalinnak – megtévesztő, látszatra demokratikus – intézkedéseivel az volt a célja, hogy elnyerje a nyugat-európai felvilágosult gondolkodók bizalmát, s azokat a saját uszályában tartsa. Ennek érdekében a cárnő sok mindenre hajlandó volt: gazdag ajándékokat és hatalmas pénzüsszegeket küldött számukra, amelyek egy időre jelentősen javították anyagi helyzetüket. Ennek fejében viszont II. Katalin elvárta tőlük, hogy dichimnuszokat zengjenek tevékenységének nagyszerűségéről, felvilágosult tetteiről, bőkezűségéről, nagylelkűségéről, s mecénási szerepéről.⁴³

Különösen sokat tett II. Katalin azért, hogy Voltaire bizalmát elnyerje és a jeles gondolkodó tanítványának, sőt barátjának pózában tetszelegjen. Már a trónralépését követő 1763-as évben levelet intézett a „mesterhez”, amelyet mindkét részről mintegy további 300 követett. Ezeket a leveleket szinte valamennyi európai nyelvre lefordították és összegyűjtve először Pétervárott publikálták 1803-ban.⁴⁴

Voltaire a levelekben „Észak Szemirámiszának” és a „Nagy Törvényhozónak” nevezte a cárnőt, aki cserében a „legnagyobb elmének” titulálta a „mestert”. Érthetően mindkettőjüknek felettébb imponált a kölcsönös hízelgés, hiszen a cárnő hiúságának minden bizonnyal tetszett az a tény, hogy Európa egyik legjelentősebb gondolkodójának élvezte bizalmát. Voltaire pedig ugyancsak büszke lehetett arra, hogy Európa egyik legnagyobb államának uralkodója kereste kegyeit, gazdag ajándékokkal és pénzbeli támogatással halmozva el őt. Tetszett Voltaire-nek az is, hogy a cárnő az ő mellszobraival díszítette lakosztályait, sőt 1777-ben jubileumi emiékérmeket verettek tiszteletére. A cárnő nagyrabecsülését jelzi az is, hogy nagyon szerette volna, ha Voltaire-t Oroszországban temetik el. 1779-ben megvásárolta a „mester” 7 ezer kötetes könyvtárát, örökösének pedig rendszeres életjáradékot folyósított.⁴⁵

Számos levelet küldött II. Katalin a 18. század egyik legnagyobb matematikusa, az Enciklopédia egyik szerkesztője, D’Alembert számára is, akit évi 100 ezer livre (20 ezer rubel) fejében szeretett volna megnyerni Pál nagyherceg (uralkodott: 1796–1801) nevelőjének. D’Alembert viszont ar-

ra hivatkozott, hogy rengeteg elfoglaltsága és a Berliini Akadémián való feladatai miatt a meghívásnak nem tud eleget tenni.⁴⁶

Szoros levelezésben állt a cárnő Diderot és D'Alembert barátjával, a kiváló filozófussal Melchior Grimm-mel is, aki kétszer 1773–1774-ben és 1776–1777-ben is Pétervárott vendégeskedett. A cárnő javaslatára a kiváló filozófust a Pétervári Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választották, valamint a Szent Vlagyimir-renddel tüntették ki.⁴⁷

Számos olyan levelet is ismerünk, amelyeknek címzettjei Buffon, Helvetius, M. de Larivierre, Mirabeau és Lafayette márkí voltak. Talán az egyetlen a francia filozófusok közül, akit II. Katalinnak nem sikerült megnyernie, Rousseau volt, akinek a társadalmi szerződésről, az emberek közötti egyenlőtlenség eredetének okairól írott művei aligha nyerhették el a cárnő tetszését.⁴⁸ Ettől függetlenül szinte valamennyi munkáját elolvasta, de félt azok merészen forradalmi gondolataitól.⁴⁹ Jellemző az is, hogy amikor Rousseau halála után felesége levélben fordult segítségért a cárnőhöz, az figyelemre se méltatta a nehéz helyzetben levő özvegy panaszait. Ez az eset jól példázza, hogy II. Katalin csak addig kacérkodott a felvilágosodás eszméivel, addig kereste a legkiválóbb gondolkodók bizalmát, amíg azokra szüksége volt.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: hogyan kerültek a 18. század legfelvilágosultabb gondolkodói Európa talán legréakciósbab politikáját folytató uralkodójának — akit Puskin „szoknyás és koronás Tartuffe-nek” nevezett — uszályába, s miként vélekedett róluk valójában a cárnő? Jól illusztrálja ezt a fonák helyzetet az az eset, amikor Voltaire Oroszországba készült utazni, és erről értesülve az uralkodónő azonnal levelet küldött Grimmnek: „Az Isten szerelmére kérem Önt, tanácsolja ennek az öregembernek, hogy maradjon otthon. Mit csináljak én itt vele? ... Ez ugyanaz lenne, mint a svéd király ideérkezése!”⁵⁰ Majd amikor arról értesült, hogy Voltaire-vel folytatott levelezését számos nyelven kinyomtatják, rezignáltan jegyezte meg: „Számomra nagyon kellemetlen ezeknek az írásoknak a publikálása.”⁵¹

Jellemző az is, ahogyan a cárnő közvetlen barátainak a Diderot-val való találkozását ecsetelte: „Hosszasan beszélgettem vele, de inkább nagyobb kíváncsisággal, mint haszonnal hallgattam. Ha figyelembe venném elgondolásait, akkor egész birodalmamat át kellene formálnom, meg kellene semmisítenem a kormányt, a törvényhozást, az egész eddigi politikámat, s ezeket valamiféle megvalósíthatatlan álmokkal kellene felcserélnem.”⁵²

II. Katalin tehát valójában sohasem hitt a felvilágosult tanok világot

megváltó erejében, csupán üres szólamoknak, hangzatos frázisoknak tekintette azokat. Ezt bizonyította a francia polgári forradalom eseményeinek oroszországi fogadtatása is, amikor a cárnő és kormánya már a katonai beavatkozás gondolatával foglalkozott, de 1796-ban bekövetkezett halála megakadályozta ebben. Szívesen látott vendégek lettek viszont Pétervárott XVI. Lajos egykori kormányának, udvarának és rokonságának tagjai, akiket a cárnő – magas életjáradékok, ajándékok, jól jövedelmező méltóságok fejében – kegyesen szolgálatába fogadott, így juttatva kifejezésre együttérzését, támogatását a francia arisztokráciával.

*A francia forradalom és az orosz közvélemény*⁵³

Az 1780-as években viszonylag élénk kereskedelmi és politikai kapcsolatok álltak fenn Oroszország és XVI. Lajos Franciaország között, amit elsősorban a közös poroszellenes irányvonallal magyarázhatunk.

Az orosz–francia külkereskedelmi kapcsolatok új fejezetét jelentette a fekete-tengeri kikötők megnyitása, amelynek döntő szerepe lett abban, hogy a két ország közötti áruforgalom hamarosan – különösen az 1786. december 11-én megkötött szerződés után – megduplázódott.⁵⁴ Erről tanúskodik az a tény, hogy 1788-ban Franciaország az Amerikai Egyesült Államokból 3 189 500, Poroszországból 3 547 700, Dániából és Norvégiából 4 068 800, Svédországból 5 581 100, Oroszországból pedig 6 871 900 livre értékű árut – ez utóbbtól vasat, fát, bőrt, mézet, viaszt, vásznat, szappant – hozott be.⁵⁵ Az orosz–francia kereskedelmi forgalom nagy részét a 18. század végén Nyikolajev, Herszon, Feodoszija, Odessza ill. Marseille kikötőin keresztül bonyolították le, amelyek szinte egész évben alkalmasak voltak hajók fogadására.

A kereskedelmi megállapodást hamarosan a politikai szerződés gondolata követte, amely szerint Franciaország, Oroszország, Ausztria és Spanyolország lépett volna egymással szövetségre. A tárgyalások – amelyeket A. A. Bezborodko kancellár ill. Segur nagykövet vezettek – azonban 1788-ban nem vezettek eredményre, a következő évben pedig XVI. Lajos kormányát már a forradalmi események kötötték le.⁵⁶

A francia forradalom kitérésének és győzelmének, a Bastille bevételének (1789. július 14.) hírét, valamint az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának deklarálását (1789. aug. 26.) Oroszország nagyobb városaiban kitörő lelkesedéssel és ovációval fogadták. Erről tanúskodik Segur, francia diplomata visszaemlékezése is, amely szerint 1789 nyarán a pétervári utcákon lelkes ujjongással üdvözölték a francia események hírét. Nagy elismerést

váltak ki az október 5–6-i franciaországi események, amikor is az ellenforradalmi összeesküvésre készülő XVI. Lajost a felkelt néptömegek – fegyveres kíséret mellett – Versailles-ból Párizsba kísérték.

A franciaországi események elsősorban az orosz értelmiségiek, a raznocsinyec fiatalság és az alsóbb néprétegek körében találtak lelkes fogadtatásra, de 1789–1790-ben a nemesség nagy része is üdvözölte a forradalmi változásokat. Erről tanúskodnak Z. Ph. Segur, C. F. Masson (II. Katalin unokáinak nevelője), és E. Dumon visszaemlékezései is, akik szerint az orosz udvari arisztokrácia számos tagja vallotta magát a forradalmi cselekmények hívének. Ismeretes például, hogy a két fiatal Golicin herceg⁵⁷ fegyverrel a kezében vett részt a Bastille ostromában, Sztroganov gróf pedig tagja volt az egyik jakobinus szervezetnek, s aktív szerepet vállalt a párizsi eseményekben. Rajtuk kívül számos más orosz előkelőség is Párizsba készülődött, így Buturlin herceg, aki levélben kérte a cárnőt, hogy járuljon hozzá elutazásához és engedélyezze a fegyveres harcokban való részvételét.

Az 1789-es franciaországi eseményeket leírhatatlan lelkesedéssel fogadták az orosz írók és művészek legjobbjai, mint Karamzin – a szentimentalizmus irányzatának ismert alakja – és Ragyiscsev is. Karamzin még 1789-ben Párizsba utazott, hogy megcsodálja a francia nép hősiességét, Ragyiscsev pedig a párizsi forradalmi események hatására írta meg 1790-ben az „Utazás Pétervárról Moszkvába” című művét, amely a feudális-jobbágytartó orosz állam kérelmelhetetlen bírálatát tartalmazza.⁵⁸

A francia események fogadtatásában 1791–1792-ben azonban lényeges változások mentek végbe, hiszen ekkor a nemesség lelkesedését egyre inkább a forradalmi változásoktól való félelem váltotta fel.

1791. június végén az orosz nemesség megdöbbenten figyelte XVI. Lajos szökési kísérletének kudarcát, háziőrizetbe vételét, az 1792. augusztus 10-i bebörtönzésének és szeptember 22-én a köztársaság kikiáltásának hírért. Egész Oroszországban nagy megdöbbenést keltett XVI. Lajos 1793. január 12-i kivégzése, amelyet követően II. Katalin több napos országos gyászt rendelt el. Ettől fogva az orosz birodalomban szívesen látott vendégek lettek a francia emigránsok: a kivégzett király rokonai, meggyőződéses hívei és a francia arisztokrácia jeles személyiségei.

Még tovább növelték az orosz nemesség félelmét az 1793 június eleji párizsi események, amikor sor került a jakobinus diktatúra és a forradalmi terror bevezetésére. A 64 éves orosz cárnőnek keserűen kellett tapasztalnia, hogy a guillotine alatt az egykori ancien regime leghűségesebb hívei véreznek el és Franciaországban egy időre elképzelhetetlen a monarchia visszaállítása.

De aligha nyugtatta meg II. Katalint és az orosz nemességet a jakobinus diktatúra bukása és a girondisták hatalomra jutása (1794 nyara), hiszen ezzel a forradalmi események még nem zárultak le, ill. a monarchikus restaurációnak még nem jött el az ideje. Ezzel magyarázható tehát, hogy az orosz nemesség fokozatosan kiábrándult a forradalmi eszmékből és rövidesen már szívesen vállalkozott volna arra, hogy fegyveresen vegyen részt a „gyűlölt francia mótely” elleni harcban.

A francia forradalom kitörésének és győzelmének hírére Oroszország 51 tartományából 32-ben parasztmegmozdulások követték. Ezek közül az egyik legjelentősebbre az ukrajnai Turbaji faluban került sor, ahol a Bazelivszkij földesurak ellen fellázadt jobbágyok 1789 júliusától egészen 1793 májusáig sikeresen ellenálltak a reguláris kormánycsapatoknak. A cárnő végül is A. V. Szuorov (1730–1800) és D. A. Kahovszkij herceget szólította fel a fellázadt jobbágyok pacifikálására, akik két ezrednyi katonaságot vezényeltek a helyszínre, s ott véres küzdelemben kényszerítették megadásra őket.⁵⁹

Hasonlóan nagyméretű jobbágyfelkelésre került sor 1796–1797-ben az orjoli kormányzóság Androszovo, Radogoscs és Braszovo nevű falvaiban, ahol mintegy 20 ezer jobbágy lázadt fel Andrejev, Aprakszin és Golicin herceg földesúri önkénye ellen. A lázadást végül is I. Pál sürgetésére Kvasnyin-Szamarin orjoli kormányzó és Repnyin tábornagy katonai egységei számolták fel.⁶⁰

Az 1790-es években jónéhány fegyveres felkelésre került sor a cári Oroszország urali és szibériai manufaktúra-üzemeiben és bányáiban is, ahol a munkások kizsákmányolása elviselhetetlen méreteket öltött.

Az osztályadalmi elégedetlenség egyik sajátos jeleként kell elkönyvelnünk azt is, hogy az addig cárhű reguláris ezredekben egyre gyakrabban léptek fel olyan fiatal tisztek, akik elégedetlenek voltak a kormányzat kül- és belpolitikájával, s ezzel kapcsolatban elmarasztaló véleményüknek is hangot adtak. Így történt ez Vaszilij Passzek őrnagy esetében is, aki illegálisan terjesztette Ragyiscsev „Utazás Pétervárról Moszkvába” c. művét, ezért kizárták a kremencsugi ezred tisztikarából, bebörtönözték, majd 20 évre Szibériába száműzték, ahonnan csak 1826-ban térhetett vissza. Ugyancsak „felforgató” nézeteiért tartóztatták le és börtönözték be az 1790-es években a hadsereg számos más tisztjét, mint a Valujev-fivéreket, a 23 éves G. Zsidonov hadnagyot, Ivan Rozsnov őrnagyot és Pavel Indjakov, szmolenszki ezredest.⁶¹

A francia forradalom tehát – mint ahogyan azt az 1790-es évek eseményei bizonyították – nem maradt hatás nélkül az oroszországi társadal-

mi rétegekre sem. A feudális-jobbágytartó Oroszországban azonban a cárizmus hatalmi rendszere egyelőre olyan erősen tartotta magát, hogy forradalmi változásokra számítani aligha lehetett.

Jegyzetek

1. A korabeli orosz–francia kapcsolatok történetéhez általában: K. J. Dzsedzsula: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsuznaja revolucija konca XVIII veka. Kijev. 1972; A. L. Narocsnyickij: Mezsdunarodnije otnosenija nakanunye i vo vremja francuzszkoj burzsuznoj revolucii konca XVIII veka (1763–1794). Moszkva. 1946; M. M. Strange: Russzkoje obscseszto i francuzszkaja revolucija. Moszkva. 1956; M. Dudan: La Revolution française et l'Europe. Les cours de la Sorbonne. Paris. 1949; G. Besse–M. Strange: La Revolution française et la Société russe. „La Pensée.” Paris, 1961. N° 99; E. Haumant: La Culture française en Russie (1700–1900). Paris. 1910; Ch. de Larivière: La France et la Russie au XVIIIe siècle. Paris, 1910; R. R. Palmer: The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760–1800. New Jersey. 1955;
2. A francia felvilágosodás európai hatásához: Pompeau, R.: L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et Unité européenne au XVIIIe Siècle. Paris. 1966; Réau, L.: L'Europe française au Siècle des Lumières. Paris. 1938; Schoenberger, A.–Halldor Soehner, H.: L'Europe au XVIIIe Siècle. Paris. 1962; Histoire littéraire de la France. III. Ed.: P. Abraham–Mme Duchet. Paris. 1972; Hazard, P.: La Pensée européenne au XVIIIe Siècle. Paris. 1946; Mousnier, R.–Labrousse, E.–Bouloiseau, M.: Le XVIIIe Siècle. (Histoire générale des Civilisations V.) Paris. 1959; Simone, Fr.: Il Rinascimento francese. Torino. 1961; Lester G. Crocker: An Age of Crisis. London. 1959; Gay, P.: The Party of Humanity: Essays in the French Enlightenment. New York. 1964; Hampson, N.: The Enlightenment. London. 1968; The Social and Political Ideas of some Great French Thinkers of the Age of Reason. Ed.: F. J. C. Hearnshaw. London. 1930; Krauss, Werner: Perspektiven und Probleme zur franczösischen und deutschen Aufklärung. Berlin (West). 1965; Mittelstrass, Jürgen: Neuzeit und Aufklärung. Berlin (West). 1970; Kiesel, Helmut–Münch, Paul: Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. München. 1977; Cassirer, Ernst: Die Philosophie der Aufklärung. 3. Auflage. Tübingen. 1973; Groethuysen, Bernhard: Die Entstehung der bürgerlichen Welt – und Lebensanschauung in Frankreich. Frankfurt am Main. 1978; Magyarul: A francia enciklopédia (Szemelvények). Bp. 1962; A francia felvilágosodás (Szerk.: Gyergyai Albert). Bp. 1954; Madácsy László: Francia irodalmi szalonok. Bp. 1963; Duby, Georges–Mandrour, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Bp. 1975; Ludassy Mária: A francia felvilágosodás morál-filozófiája. Bp., 1975; Mortier, Robert: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Bp. 1983.
3. A. A. Kizevetter: Russzkoje obscseszto v vozszemnadcatom sztoletyii. Rosztovna Donu. 1905. 76.
4. K. J. Dzsedzsula i. m. 53–54.

5. K. M. Ratkevics: K biografii Zsilbera Romma. Ucsonije Zapiszki Moszkovszkovo Gaszudarsztvennovo Unyiverszityeta. vipuszk 6. Moszkva. 1940.
6. M. M. Strange, i. m. 80.
7. Uo. 84–85.
8. P. N. Berkov: Izucsenyije russzkoj lityeraturi vo Francii. In: Lityerturnoje naszledszto” t. 33–34. Moszkva. 1939. 27–36.
9. Voltaire munkásságához: Rihs, Ch.: Voltaire. Genf. 1962; Lichet, Raymond: Voltaire, la vie et l’oeuvre. Paris. 1968; Donnert, E.: Voltaire und die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft. Zeitschrift für Slawistik. 1974. H. 1; Maurois, Andre: Voltaire Bp, 1946; Voltaire összes regényei és elbeszélései. Bp. 1965; Réz Pál: Voltaire világa. Bp. 1981.; Dobossy László: A francia irodalom története. Bp. 1963; Ferenczy László: Voltaire – problémák. Bp. 1978.
Voltaire oroszországi kapcsolataihoz:
V. I. Cukmarev: Francuzszkije enciklopegyiszti XVIII veka ob uszpehah russzkoj kulturi. „Voproszi filozsofii.” 1951/6; G. A. Knyazev: Volter – pocszotnij cslen Akagyemii nauk v Petyerburge. In: Volter. Moszkva–Leningrad. 1948; J. A. Koszminszkij: Voltaire kak isztorik. In: Volter (sztatyi i matyeriali). M.–L. 1948; M. V. Nyecskina: Voltaire i russzkoje obszceszto. In: Voltaire. M.–l. 1948; P. Pingaud: Les Français en Russie et les Russes en France. Paris. 1888.
10. A. Sorel: Jevropa i francuzszkaja revoljucija. Szankt. Petyerburg (röv.: SzPB). 1892. 128–131.
11. Uo. 133–134.
12. Zapiszkij Daskovoj. SzPB. 1907.
13. G. Besse–M. Stranque, i. m. 61–64.
14. Zapiszki F. Vigelja. t. 1. M. 1891. 88–89.
15. M. M. Strange i. m. 114.
16. Az európai és az orosz felvilágosult abszolútizmusra vonatkozóan: Absolutismus. Hrsg. von Walter Hubatsch. Darmstadt. 1973; Der aufgeklärte Absolutismus. Hrsg. von Karl Otmar Freiherr von Aretin. Köln. 1974; Meick, Ilja: Europäische Geschichte der frühen Neuzeit. Berlin–Köln. 1977; Mittelstrass, Jürgen: Neuzeit und Aufklärung. Berlin (West). 1970; Europa im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. Hrsg. Von Fritz Wagner. Stuttgart. 1968; Conrad, Hermann: Staatsgedanke und Staatspraxis des aufgeklärten Absolutismus. Opladen. 1971; Donnert, Erich: Aufgeklärter Absolutismus und Agrarfrage in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Problemi razvityija feodalizma i kapitalizma v sztranaht Baltijiki. Tartu. 1972; uő.: Zur Gesellschaftspolitik und Staatsräson des aufgeklärten Absolutismus in Russland unter Katharina II. Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Band 18/2. Berlin. 1974. S. 147–168; Derathé, Robert: Les Philosophes et la Despotisme. In: Utopie et Institution au XVIIIe siecle. Paris. 1963. 57–75; Stelling-Michaud, S.: Le Mythe du Despotisme oriental. In: Etudes suisses d’Histoire générale. XVIII–XIX. Paris. 1960–1961. 328–346; Confino, M.: Domaine et siegneurs en Russie vers la fin du XVIIIe Siecle. Paris. 1963; Confino, M.: Systemes agraires et progres agricole: l’Assolement triennal en Russie aux XVIII–XIXe siecles. Paris–La Haye 1969; Venturi, F.: Oriental Despo-

- tism. In: *Journal of the History of Ideas*. XXIX/1. 1963. 133–142; Hampson, N.: *The Enlightenment*. London. 1968; Jones, R.: *The Emantipation of the Russian Nobility, 1762–1785*. New Jersey, 1973; Kochan, M.: *Life in Russia under Catherine the Great*. London. 1969; Alexander, J. T.: *Autocratic Politics in National Crisis. The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt (1773–1775)*. Bloomington. 1969; Raeff, M.: *Imperial Russia, 1682–1825. The Coming of Modern Russia*. New York. 1971; Uő.: *Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteen-Century Nobility*. New York. 1966; Uő.: *Plans for Political Reform in Imperial Russia*. New Jersey. 1966; Sz. M. Troickij: *Russzkij abszoljutyizm i dvorjansztvo XVIII veka*. Moszkva, 1974; Uő.: *Rosszija v XVIII veke*. M. 1982; *Abszoljutyizm v Rosszii XVII–XVIII vekov*. M. 1964; Szkazkin, Sz. D.: *Problemi abszoljutyizma v Zapadnoj Jevrope i uszlovija jevo voznyiknovenyija*. In: *Iz isztorii szrednyevekovoj Jevropi*. Szbornyik sztatyej. M. 1957. 5–18; Cserepnynin, L. V.: *K voproszu o szkladovanyii abszoljutnoj monarhii v Rosszii (XVI–XVIII veka)*. M. 1968; Csisztozvonov, A. N.: *Nyektorije aszpekti problemi genezisa abszoljutyizma. Voproszi isztorii*. 1968/5; Avreh, A. Ja.: *Russzkij abszoljutyizm i jevo rol' v utverzsgyenyii kapitalizma v Rosszii*. *Isztorija SzSzSzR*. 1968/2; Davidovics, A. M.–Pokrovskzjij, Sz. A.: *O klasszovoj szuscsnosztyi i etapah razvityija russzkovo abszoljutyizma*. *Isztorija SzSzSzR*. 1969/1; Sapiro, A. L.: *Ob abszoljutyizme v Rosszii*. *Isztorija SzSzSzR*. 1968/5; ifj. Bartha János: *A felvilágosult abszolútizmus*. AUD. 1976. 3–30; Kosáry Domokos: *Felvilágosult abszolútizmus – felvilágosult rendiség*. *Történelmi Szemle*. 1976/4; Niederhauser Emil: *Az orosz felvilágosult abszolútizmus kérdéséhez*. AUD. 1964.
17. A 18. századi orosz társadalmi gondolkodás történetéhez: Donnert, Erich: *Öffentliche Meinung und Pressepolitik unter Katharina II*. *Zeitschrift für Slawistik*. 1973/6; uő.: *Soziale Bewegungen und gesellschaftspolitisches Denken in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1976/8; uő.: *Aufklärung und antileibengenschaftliches Denken in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*. 1972/8; uő.: *Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharina II*. Berlin. 1976; Grau, Conrad: *Zur Ideologiegeschichte in Russland und zu den deutsch–russischen Beziehungen in den sechziger–siebziger Jahren des 18. Jahrhunderts*. *Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas*. Band 23/2. Berlin. 1979; Lehmann, U.: *Kritik und humanistisches Menschenbild der russischen Aufklärung*. *Zeitschrift für Slawistik*. 1973/2; *Klassenkampf und revolutionäre Bewegung in der Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*. (Red.: V. K. Buganov, P. Hoffmann–V. T. Pasuto–G. Voigt). Berlin. 1977; G. Sacke: *Die Gesetzgebende Kommission Katharinas II*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1940/2. uő.: *Adel und Bürgertum in der Gesetzgebenden Kommission Katharina II von Russland*. *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*. 1938/3. 408–417; V. V. Mavrogyin: *Klasszovaja borba i obszcsesztenno – polityicseszkaja miszl v Rosszii v XVIII veke (1773–1790-je godi)*. L. 1975; G. P. Makogonenko: *Novikov i russzkoje proszvescsenyije XVIII veka*. M.–L. 1952.
18. Voltaire: *Histoire de l'Empire du Russie sous Pierre le Grand*. Paris. 1763.

19. K. J. Dzsedzsula i. m. 94–97.
20. V. Bilbaszov: Didro v Petyerburge. SzPB. 1888. 76.
21. M. M. Strange i. m. 144–148.
22. Zapiszki grafa Szegjura o prebivanyii jevo v Rosszii v Carsztvovanyije Jekatyerini II. SzPB. 1865. 152.
23. Ch. Corberon: Un Diplomate française a la cour de Catherine II. Paris, 1901. 51.
24. K. V. Szivkov: Putyesesztvije russzkij ljugyey zagranyciu v XVIII veke. SzPB. 1913.
25. Sz. Makoskin: Lityeraturnije vzaimootnosenyija Rosszii i Francii XVIII–XIX vekov. „Lityeraturnoje naszledstvo.” t. 29–30. M. 1937.
26. P. N. Berkov i. m. 76–77.
27. Sz. Makoskin i. m. 163.
28. M. A. Obolenskij: Russzkaja tyipografija v Parizse. „Bibliograficeszkije zapiszki.” t. 5. SzPB. 1898. 38.
29. P. N. Berkov i. m. 80–82.
30. L. Sz. Gordon: Francuzszkij dramaturg Deforz (1746–1806) i jevo pjesza o vossztanyii russzkij kreposztnih. In: Szbornyik „XVIII vek.” t. 4. M–L. 1959.
31. Donnert, Erich: Zum Wirken der Petersburger Freien Ökonomischen Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Jahrbuch für Geschichte der Soz. Länder Europas. Band 17/1. Berlin. 1973; uő.: Die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft und die Preisschriften von 1766. In: Russisch–deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution. (Hrsg. von H. Lemke–B. Widera). Berlin. 1976; V. V. Oreskin: Volnoje ekonomiceszskoje obscsesztvo v Rosszii, 1765–1917. M. 1963.
32. Donnert, Erich: Voltaire und die Petersburger Freie Ökonomische Gesellschaft. Zeitschrift für Slawistik. 1974/1.
33. K. J. Dzsedzsula i. m. 123.
34. V. I. Csukmarev: Francuzszkije enciklopegyiszi XVIII veka ob uszpehah razvityija russzkij kulturi. Voproszi filozofii. 1951/6. 127–128.
35. Diderot oroszországi kapcsolataihoz:
Rambaud, A.: Catherine II et ses correspondants français. „Revue des Deux Mondes”. XIX. Paris. 1877; Tourneux, M.: Diderot et Catherine II. Paris. 1899; Csukmarev, V. M.: Ob izcsenyii D. Didro russzkovo jazika. Voproszi filozofii. 1953/4; Csernyikov, A. M.: Didro v Akagyemii nauk. Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzsZR. 1947/6; Alekszejev, M. P.: D. Didro i russzkije piszatyeli jevo vremenyi. Szbornyik „XVIII vek”. t. 3. M–L. 1958; D. Didro: Szobranijije szocsinyenyij. t. 1–10. M.–L. 1947; Bilbaszov, V. A.: Didro v Petyerburge. SzPB. 1884; Zapiszki Jekatyerini II. Red.: Szuvorin, A. Sz. SzPB. 1907; Katharina II in ihren Memoiren. Einleitung und Nachwort von H. Fleischhacker. Frankfurt am Main. 1972.
36. Diderot munkásságához Perkins, J.: Diderot and La Mettrie. In: Studies on Voltaire and the 18th Century. X. 1959. 49–100; Derathé, Robert: Les Philosophes et la Despotisme. In: Utopie et Institution au XVIIIe siècle. Paris. 1963. 57–75; Diderot, Denis: De l'interprétation de la nature. Articles de l'Encyclopédie. Paris. 1971; Alexander Bernát: Diderot-tanulmányok. Bp. 1900; A francia felvilágosodás. Válogatás Diderot és az enciklopedisták műveiből. (Szerk.: Gyergyai Albert). Bp. 1954; A francia enciklopédia. Szemelvények. Bp. 1962;

37. Bilbaszov, V. A.: Didro v Petyerburge. SzPB. 1884.
38. Csukmarev, V. M.: Ob izucsenij D. Didro russzkovo jazika. Voproszi filosofii. 1953/4. 146–148.
39. Grot, J. K.: Jekatyerina II v perepizske sz Grimmom. SzPB. 1881.
40. Nyeckskina, M. V.: Volter i russzkoje obscseszto. In: Volter (Sztaty i matyeria-li). M.–L. 1948. 227.
41. Poršnyev, B. F.: Feodalizm i narodnije masszi. M. 1964. 321–380; Indova, J. I. –Preobrazsenszkij, A. A.–Tyihonov, Ju. A.: Narodnije dvizsenija v Rosszii XVII–XVIII vekov i abszoljutyizm. In: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII–XVIII veka). M. 1964. 50–91; uyanók: Klasszovaja borba i sztanovlenyje burzsua-znih odnosenij v Rosszii. Voproszi isztorii. 1964/12. 27–53.
52. Pugacsov-parasztháború történetéhez:
 Raeff, M.: Pugachevs Rebellion. In: Preconditions of Revolution in Early Modern Europe. Baltimore. 1970. 161–202; uő.: Imperial Russia, 1682–1825. The Coming of Modern Russia. New York. 1971. 114–120; Alexandrer, J.: Recent Soviet Historiography on the Pugachov Revolt. Canadian Slavic Studies. Montreal. 1970. vol. 4. N^o–3; uő.: Autocratic Politics in National Crisis. The Imperial Russian Government and Pugachevs Revolt (1773–1775). Bloomington. 1969; Avrich, P.: Russian Rebels, 1600–1800. New York. 1972; uő.: Western Views of the Pugachev Rebellion. The Slavonic and East European Review. 1970. vol. XLVIII. N. 113. 520–536; Summer, B. H.: New Material on the Revolt of Pugachev. The Slavonic and East European Review. 1928. vol. VII. 113–127, 338–348; Salomonsohn, T.: Der Aufstand des Pugatschev. Königsberg. 1934; Portal, R.: L'Oural en XVIIIe siecle. Paris. 1950; Langworth, Ph. The Cossacks. London. 1969; Jones, R.: The Emancipation of the Russian Nobility, 1762–1785. New Jersey. 1973; Pugacsevsina, M.–L. 1926; Andrusenko, A. I.: Kresztjanszkaja vojna 1773–1775 godov na Jaike, v Priuralje, na Urale i v Szibiri. M. 1969; uő.: Pugacsevszkoje vossztanyije i Kjucsuk-Kajnardzsijszkij mir. In: Voproszi vojennoj isztorii Rosszii. (XVIII i pervaja polovina XIX veka.) M. 1969; Zseludkov, V. F.: Kresztjanszkaja vojna pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova i podgotovka gubernszkoj reformi 1775 goda. Vesztnyik LGU. 1963. N° 8. 56–65; Kresztjanszkaja vojna v Rosszii v 1773–1775 godah: Vossztanyije Pugacsova. Otvetzstvennij redaktor: V. V. Mavrogyin. t. 1–3. L. 1961–1970; Limonov, Ju. A.–Mavrogyin, V. V.–Panejah, V. M.: Pugacsov i jevo szpodvizsnyiki. M.–L. 1965; Szmirnov, I. I.–Manykov, A. G.–Podjapolszkaja, J. P.–Marvogyin, V. V.: Kresztjanszkije vojni v Rosszii v XVII–XVIII vekah. M.–L. 1966; Rozner, I. G.: Jaik pered burej. M. 1966; uő.: Kazacseszto v Kresztjanszkoj vojnye 1773–1775 godov. Lvov. 1966; Sz. M. Troickij–R. V. Ovcsinnyikov: Novejsaja amerikanszkaja isztoriografija Kresztjanszkoj vojni pod predvogyityelsztvom J. I. Pugacsova. Isztorija SzSzSzR, 1974/5. 173–190; Buganov, V. I. Kresztjanszkije vojni v Rosszii XVII–XVIII vekov. M. 1976.
43. M. M. Strange i. m. 217–219.
44. Peripiszka Jekatyerini II sz goszpogyinom Volterom. SzPB. 1803.
45. Nyeckskina, M. V. i. m. 229.
46. K. J. Dzsedszula i. m. 136–138.
47. Grot, J. K.: Jekatyerina II v perepizske sz Grimmom. SzPB. 1881. 67–68.

48. Szivolap, Ivan: 250 let szo dnya rozsgyenyija Zs.–Zs. Russzo. „Novaja i novejsaja isztorija.” 1962/6. 70–71; Kobeko, D.: Jekatyerina II i Zsan-Zsak Russzo. „Isztoricseszkij vesztnyik”. 1883.
49. Rousseau munkásságához:
Rousseau, Jean-Jacques: Du contrat social. Paris. 1971; uő.: Emil, vagy a nevelésről. Bp. 1978; uő.: A magányos sétáló álmódzásai. Bp. 1964; uő.: Vallomások. Bp. 1962; Benedek István: Rousseau (Tanulmány). Bp. 1978; Pelle János: Rousseau világa. Bp. 1981; Szávai Nándor: Jean-Jacques Rousseau. Bp. 1964; Vincze László: Rousseau-tól Neillig. Bp. 1981.
50. K. J. Dzsedszula i. m. 139.
51. Uo. 139.
52. Uo. 140.
53. Az 1789-es francia forradalom oroszországi fogadtatásához: Besse, G.–Stranque, M.: La Révolution française et la Société russe. „La Pensée.” Paris. 1961. N° 99; Dudan, M.: La Révolution française et l’Europe. Paris. 1949; Dzsedszula, K. J.: Rosszija i velikaja francuzszkaja burzsuaznaja revolucija konca XVIII veka. Kijev. 1972; Narocsnyickij: A. L.: Mezdunarodnije odnosenyija nakanunye i vo vremja francuzszkoj burzsuaznoj revoluciji konca XVIII veka (1763–1794). M. 1946; Strange, M. M.: Russzkoje obszesztvo i francuzszkaja revolucija. M. 1956; uő.: Demokratycieszkaja intyelligencia Rosszii v XVIII veke. M. 1965; Kogan, L. A.: Kreposztnije volnodumci. M. 1966; Kogan, Ju. A.: Ocserki po isztorii russzkoj ateisztycieszkoj miszli XVIII veka. M. 1962; Piontkovszkij, Sz.: Kreposztznaja Rosszija v borbe sz revolucijej v Jevrope. M.–L. 1936; Sorel, A.: Jevropa i francuzszkaja revolucija. SzPB. 1892; Bocskarjev, V. N.: Russzkoje obszesztvo jekatyerinszkaj epohi i francuzszkaja revolucija. In: Otyecsesztvennaja vojna i russzkoje obszesztvo. t. 1. M. 1911; Palmer, R. R.: The Age of the Democratic Revolution, 1760–1800. New Jersey. 1955.
54. Druszinyina, J. I.: Szevernoje Pricsernomorje, 1775–1800. M. 1959. sztr.172.
55. A korabeli orosz külkereskedelemhez: Bolhovitinov, N.: The Beginings of Russian – American Relations, 1765–1815. Cambridge. 1975; Tyihvinszkij, Sz. L.: Sztanovlenyje russzko-amerikanszkij odnosenyij. „Novaja i novejsaja isztorija”. 1981/1. 164–177; uő.: Rosszija i SzSA: sztanovlenyje odnosenyij, 1765–1815. M. 1980; Sztanyiszlavszkaja, A. M.: Russzko-anglijszkije odnosenyija i problemi Szregizemnomorja, 1798–1807. M. 1962; Poljanszkij, F. Ja.: Ekonomicseszkoe razvityije Rosszii v XVIII veke. In: Isztorija narodnovo hozjajsztva SzSzSzR. M. 1960.
56. Lásd erről: Grigorovics, N.: Kancler knyáz A. A. Bezborodko v svjazi sz szobityijami jevo vremeni t. 1. SzPB. 1879; Zapiszki grafa Szegjura o prebivanyii jevo v carsztvovanyije Jekatyerine II. SzPB. 1865.
57. Zapiszki F. N. Golicina. „Russzkij archiv”. 1874.
58. A. N. Ragyiscsev műve magyarul (2. kiadás) Trócsányi György fordításában jelent meg 1979-ben. Irodalmi munkásságához: Babkin, D. Sz.: Processz Ragyiscseva. M.–L. 1952; Blagoj, D. D.: A. N. Ragyiscsev. M. 1948; Kulakova, A.: A. Ragyiscsev, L. 1949; Lotman, Ju. M.: Ragyiscsev i Mably. In: „XVIII vek.” t. 3. M.–L. 1955. 276–309; Witkowski, T.: Radiscev und Rousseau. Studien zur Geschichte der russischen Literatur des 18. Jahrhunderts. Berlin. 1965.

59. Kocijevskij, Sz. Sz.: Kresztjanszkoje dvizsenyije v Juznoj Ukrainye v konce XVIII-pervoj polovinye XIX veka. In: Matyeriali po isztorii szelszkovo hozjajsztva i kresztjansztva SzSzSzR. M. 1962. 68–74.
60. Uo. 76–79.
61. K. J. Dzsedszula i. m. 147–151. A 18. századvégi oroszországi osztályharc erősödéséhez: Troickij, Sz. M.: Dvorjansztvo i kreposztnoj sztroj Rosszii XVI–XVIII vekov. M. 1975; Indova, J. I.: Preobrazsenszkij, A. A.–Tyihonov, Ju. A.–Klasszovaja borba kresztjansztva i sztanolvenyije burzsuzajij v Rosszii. Voproszi isztorii. 1964/12. 29–44; Druzsinyin, N. M.: Proszvescsonnij abszoljutyizm v Rosszii. In: Abszoljutyizm v Rosszii (XVII–XVIII veka). M. 1964. 428–459; Klassenkampf und revolutionäre Bewegung in der Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution. (Red.: V. I. Buganov–P. Hoffmann–V. T. Pasuto–G. Voigt). Berlin. 1977.

ALEKSZANDER GONTAR:

KIADVÁNYOK A FORRADALOM ELŐTTI OROSZORSZÁG TÖRTÉNETÉRŐL

(Bibliográfiai útmutató)

(*Szpravocsniki po isztorii dorevoljucionnoj Rosszii. Bibliograficeszkij ukazatel'*
Moszkva, „Kniga” 1978. izdanie 2-oe 640.)

A történelem tanulmányozása során a kézikönyvek jelentőségét nehéz túlértékelni, mivel a publikációk szélesedő folyamatában az alapvető irodalmat egyre nehezebb megtalálni. Ezért nyer jelentőséget az új útmutatók megjelenése a tudományos élet területén.

A Szovjetunió feudalizmus- és kapitalizmus korai történetének kutatói nagy érdeklődéssel fogadták a bibliográfia újabb kiadását, amelyet szerkesztők kollektívája – a moszkvai és leningrádi nagy könyvtárak, levéltárak munkatársai állítottak össze.

„A „Kiadványok...” kiadásának kezdeményezője tudományos irányítója és szerkesztője a történész professzor, P. A. Zajoneskovszkij volt, akinek nevét munkáinak sora tette ismertté. Az orosz önkényuralom rendszerét bemutató monográfiáiból itt csak a hetvenes években megjelent műveire hívjuk fel a figyelmet, így a Szamogyerzsavie i russzkaja armija na rubezse XIX–XX sz. M, 1973 (Önkényuralom és az orosz hadsereg a 19–20. sz. fordulóján). Pravityelszvennij apparat szamogyerzsavnoj Rosszii v XIX.v. M. 1978 (Az önkényuralmi Oroszország igazgatási szervezete a 19. sz.-ban.)

A kézikönyv első kiadása 1971-ben jelent meg 4,5 ezer példányszámban és hamar vált bibliográfiai ritkasággá. Így került sor az újabb kiadásra, amelyet jelentősen átdolgoztak és kiegészítettek.

Az új kiadásban több mint 5380 különféle kiadványról van feljegyzés (az első kiadásban ez 4000-ig terjedt) Oroszország történetére az 1917-es februári forradalomig, amit Oroszországban a 18. sz.-tól 1977-ig publikáltak. A témák sorában található utalás megjelent művekre.

Ez a bibliográfia jellege szerint sajátos kiadvány. A szerkesztők szakítottak a tradicionális formával, amikor főleg a meghatározott jellegű kiadványokat vették számba és ezek körét jelentősen kiszélesítették. Az *általános rész*ben az enciklopédiák, életrajzi- és nyelvészeti szótárak mellett feljegyzésre kerültek naptárak, kereskedelmi-ipari évkönyvek, címtárak és különféle útmutatók, a területi igazgatás kézikönyvei, a törvények és rendeletek gyűjteményei, statisztikai kiadványok, gazdasági-statisztikai szemlék és feljegyzések, a lakosság mozgására és a földtulajdon változására vonatkozó adatok, a gyárak, üzemek, mezőgazdasági létesítmények összeírásai, a különböző intézmények történetének jubiláris kiadványai, a rendek, hivatali beosztások és mesterségek szerinti összeírások, az cgyenruhák, zászlók, rendjelek és kitüntetések katalógusai, gyűjtemények a származás rendjéről, nekrológok, atlaszok, krónikák, történelmi szakterületek – paleográfia, fragisztika, numizmatika, kronológia, heraldika, és sok más kiadvány. Az oroszorszag vonatkozású összefoglalások mellett a helyi és jegyzetelt kiadványokat is felsorolják, valamint néhány elemző munkát (monográfiát, cikket), amely összefoglalja a kézikönyvek anyagának jellegét.

Az általános jellegű kézikönyvek után a társadalom meghatározott területei szerint csoportosított kiadványokat gyűjtik egybe, majd a regionális jellegű anyaggal zárul

a feldolgozás. Ez a megosztás feltételes. A szakanyag és regionális kiadványok megosztása egyenlőtlen (370 és 130 oldal). Végül a mutatók sokféle besorolással segítik az anyag kezelhetőségét.

A törzsanyag első részében a *szociális-gazdasági* vonatkozású munkák csoportosítása a gazdasági struktúra fejlődését is tükrözi (lakosság, osztályok és rendek, ipar, mezőgazdaság, kereskedelem, pénzügyek forgalom) és a jelzett témákra hozza az alapvető kiadványokat.

A továbbiakban a *politikai rendszer* címszó alatt találunk eligazítást a társadalom és igazgatás 15–18. századi rendszerére, majd az orosz birodalom 19. és 20. sz. elei szakasza következik a legfontosabb államigazgatási egységek alapján. Külön jelzi a könyv a 20. sz. elején létrehozott intézmények irodalmát.

A legszélesebben tagolt témák egyike a hadsereg, flotta és a háborúk. Az annotált anyagból tájékozódhatunk a hadsereg és flotta személyi összetételeiről, a katonai vezetés rendszeréről, a katonai tanintézetekről, valamint a cári Oroszország háborúiról, az 1700–1722-es Északi háborútól az első világháborúig bezárólag.

Az első kiadáshoz viszonyítva megduplázódott az „*Osztályharc. Társadalmi-politikai mozgalmak...*” c. fejezet. Itt az általános művek után a forradalmi mozgalmak egymást követő szakaszaira találunk forrásanyagot a dekabrista felkeléstől az 1905–1907-es forradalomig. A következő szakaszban a szocialista pártokra vonatkozó beadványokról, majd a monarchista, burzsoá és kispolgári pártokról nyerünk tájékoztatást. Ez utóbbiak az állami dumára vonatkozó utalásokkal mintegy 80 korabeli kiadványt annoálnak.

A „*Tudomány és oktatás*” címszó alatt egyrészt a Tudományos Akadémiára, annak intézményeire vonatkozó műveket találunk, majd ezt követi az oktatási intézmények történetének irodalma.

Külön egységet alkot a „*Tartományok és a helyi adminisztráció körzetei*” témakör, amely az annotált kiadványok közel egyharmadát öleli fel. Földrajzi tagolása az adminisztrációban kialakult gyakorlatot követi. Az áttekinthető beosztás alatt felsorolt anyagban található különféle statisztikák, évkönyvek, útleírások, atlaszok, társadalmi-gazdasági intézmények mutatói, a korabeli helyi kiadványok természete szerint – és ebből következően forrásként kezelhetők.

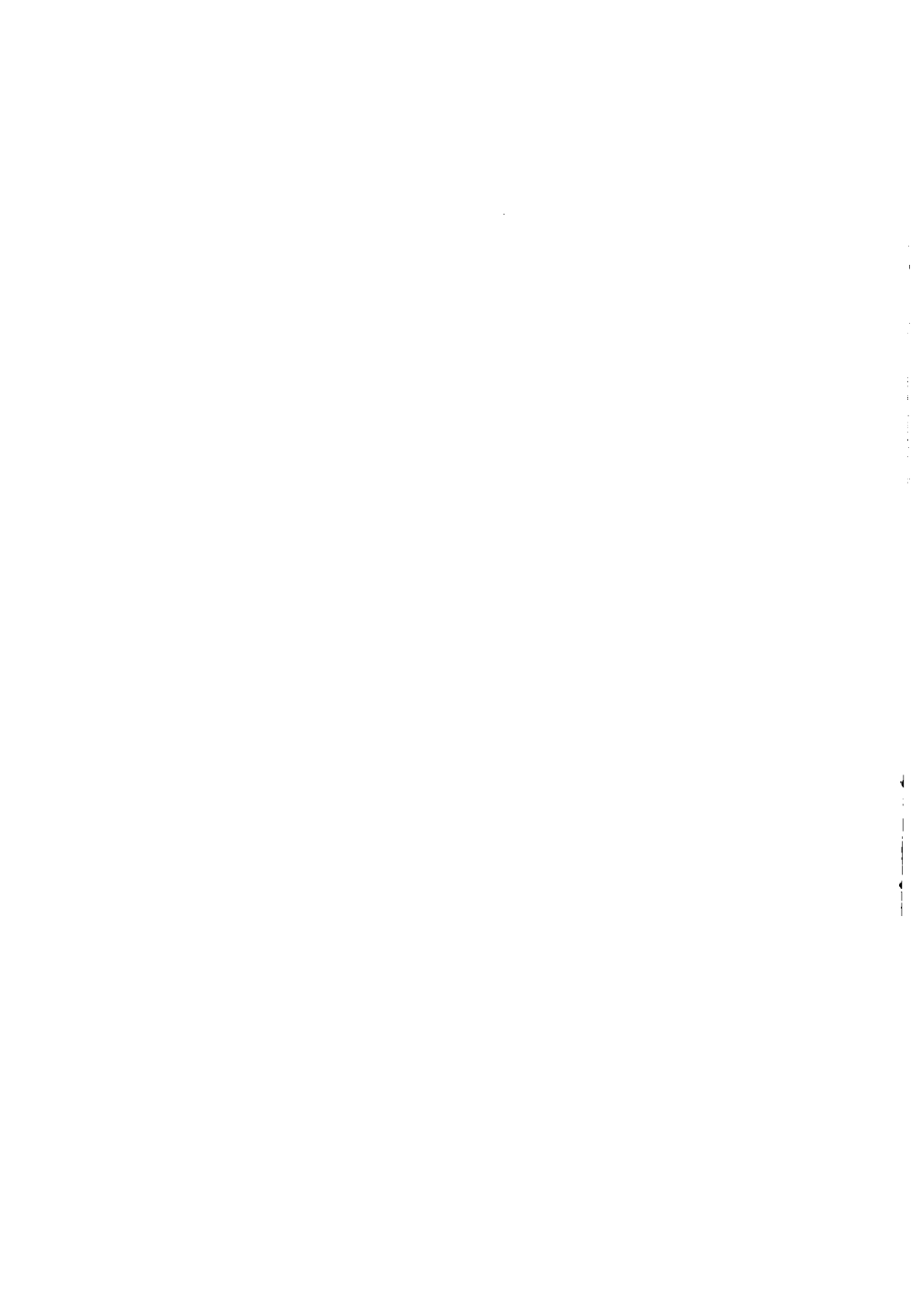
Az egyes kérdések iránt érdeklődők számára négy mutató segíti a tájékozódást. Terjedelmes és jól tagolt az állami-, társadalmi- és rendi szervezetre vonatkozó mutató. Ezt kiegészíti más vetületben a polgári-, katonai- és egyházi hivatalok mutatója. Hasznosnak mondható a tudományos-, tanító- és oktatói intézmények rendszerézése, míg ugyanez a rendjelekről, kitüntetésekről, jelvényekről inkább csak kuriózum számba megy.

A szerkesztők helyesen tették, hogy elvetették az első kiadás néhány recenziójának javaslatát és nem hagyták ki a bibliográfiából a külföldi kiadványokra utalást. Sőt ezek számát jobban ki kellett volna szélesíteni. A bővítést szolgálta a helyi kiadványok sora, amelyekből képet nyerünk a tartományok intézményeiről. A besorolás azonban a könyv struktúrája szempontjából itt kifogásolható, mivel a földrajzi elvetették alapul, de párhuzamosan követték a regionális beosztást, amiből átfedések adódnak (azonos tartományok vannak „Európai Oroszország”, „Észak”, „Dél”, „Volgavidék” fejezetek alatt). Következesebb és jobb lett volna az olvasó számára először a régiók megjelölése és ezen belül a tartományokra vonatkozó kiadványok felsorolása.

A bibliográfiát azok figyelmébe ajánljuk elsősorban, akik a forradalom előtti Oroszország társadalmi-, politikai-, gazdasági- és kulturális intézményeinek történetével foglalkoznak, de haszonnal forgathatja mindenki, akit az ország feudális- és kapitalizmus kori története érdekel.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	telefon:
V. Váci u. 10.	185–604
V. Szabadsajtó u. 6.	184–840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843–160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314–334
I. Bem u. 9.	352–346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181–401
József nádor tér 1.	185–850
CORVIN Áruház	335–551
Lenin krt. 17.	423–929
Hegedűs Gyula u. 43.	491–505
Baross u. 59.	131–286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189–013
Rákospálva park 3/c (XV.)	847–274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116–269

1985 FEB 2 0

R-12

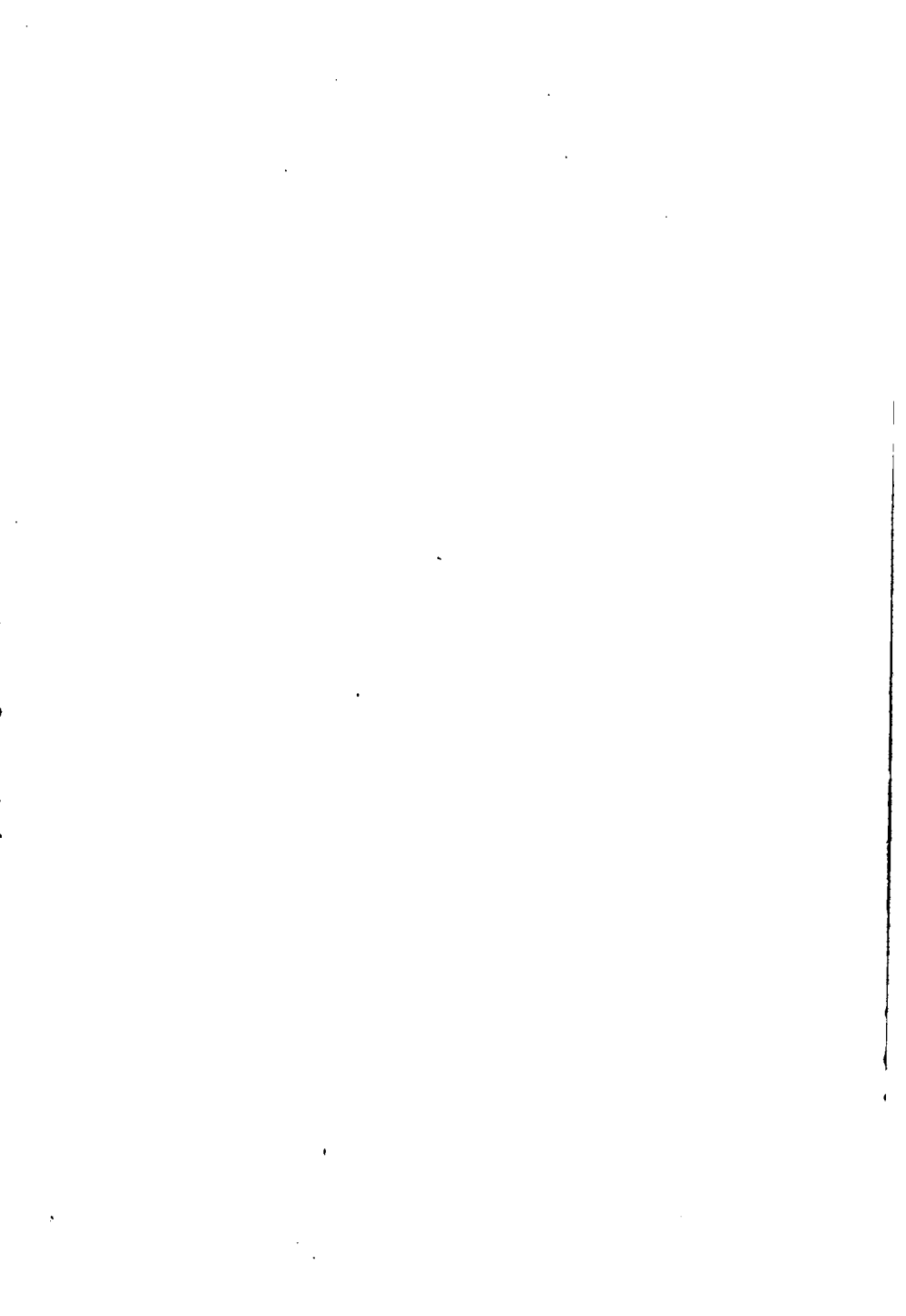

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Golyóbisa

'84/4

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Benedykt Zientara: Nemzettudat a középkori Nyugat-Európában. A jelenség felbukkanása és működési formái	3
Sophia Menache: A százéves háború első évtizedének mítosza és szimbólumrendszere; A nemzettudat kialakulása	25
Janusz Tazbir: Lengyel nemzettudat a 16–17. században	37
Mirjana Gross: A horvát nemzet integrációjáról: Egy nemzetépítési esettanulmány	59
Christian Graf von Krockow: A nacionalizmus, mint német probléma	77
Jiri Koralka: Nemzet állam nélkül	100
Miskolczy Ambrus: Az 1920-as évek román fejlődésvitája a polgárság nemzeti-történeti szerepéről	118
Walter Arnold: Japán gazdasági nacionalizmus: Protekcionizmus az internacionalizmussal szemben	134

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8415128 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

NEMZETTUDAT A KÖZÉPKORI NYUGAT-EURÓPÁBAN.
A JELENSÉG FELBUKKANÁSA ÉS MŰKÖDÉSI FORMÁI*

(*Acta Poloniae Historica, XLVI. 1982. 5–31*)

A címben jelzett probléma tanulmányozásának előfeltétele annak ismerése, hogy léteztek a középkorban olyan közösségek, amelyeket bátran hívhatunk nemzetnek, s amelyek rendelkeztek ilyen közösségtudattal. Mint ismeretes, a történészek, különösen pedig a modern kori történészek java része nem fogadja el nemzeti közösségek létezését a középkorban, mivel szerintük nemzetek csupán a felvilágosodás és a francia forradalom idején tűntek fel. Mivel a velük folytatott vita nem fér e tanulmány keretei közé, itt szeretném felhívni az olvasó figyelmét a tárgyról írott cikkemre.¹

Itt csupán annyit szeretnék megjegyezni – és ezzel kapcsolódni ezen utóbbi cikk után megjelent vitacikkekhez –, hogy a középkori nemzet létezésének elfogadásával távolról sem óhajtom semmibe venni a középkori és a modern nemzet közötti különbségeket. A modern nemzetet a középkoritól annak összehasonlíthatatlanul tágabb tudati szférája különbözteti meg, amely felöleli csaknem az összes (mindamellettsóhasem valamennyi) embert, aki potenciálisan annak részét képezheti, valamint az, hogy annak tartós jellege távol tartja mindazoktól az ingadozásoktól, amelyeknek a középkori nemzet oly nagy mértékben ki van téve.

A középkori nemzettudattal foglalkozó kutatóknak általában szemére vetik, hogy meghamisítják a valóságos tényállást és e nemzettudatról kialakított képet, mivel erősen el vannak foglalva az olyan megnyilvánulások összegyűjtésével, amelyek a különféle idegen közösségek elleni gyűlöletről tanúskodnak, vagy olyan erőfeszítésről, hogy – megalomániától indítva – saját etnikai közösségüket a többi fölé emeljék.² A kutatás tárgya – Rudolf Jaworski szerint – mindig ugyanaz a néhány forrás, ezeket idézik a legkülönbözőbb szövegösszefüggésekben, holott ezek a ránk maradt középkori szövegeknek csupán egy elenyésző részét képezik. Sőt, ha az önállóan alkotó szerzők irodalmi munkáinak összességét vesszük figyelembe, amelyek a saját nemzetüket dicsőítő, más nemzeteket gúnyoló kijelentéseket tartalmaznak, akkor ezek mennyiségileg végképp nem jönnek számításba.

Az igaz ugyanis, hogy a középkori irodalomnak csak elenyésző hányadát teszik ki a nacionalista megnyilvánulások. A középkor embere nem csupán nemzeti közösségének volt tudatos tagja (ha egyáltalán az volt!), hanem igen gyakran mindennek előtt városlakó volt, vagy vidéki, vagy pedig egy adott vidék szülőtte; ezenkívül keresztény volt – vagyis egy olyan, sokkal tágabb közösség tagja, amely érzelmileg az első helyen állt. Világos tehát, hogy az írásbeli megnyilatkozásokban az emberek magatartását befolyásoló legkülönbözőbb kötődések egyvelegével találkozunk. Hogy a sován magatartás ritka volt, az csak középkori őseink érdeméül tudható be. A más nemzetek lealacsonyítására törő nemzeti büszkeség kiéleződése szerencsére ma sem jellemzi sem a történetírást, sem pedig az irodalmat, és ez természetesen nem bizonyíték a nemzettudat hiánya mellett.

Az e tekintetben rendkívül érzékeny lengyel terminológia lehetővé teszi a nemzettudat éles megkülönböztetését a nacionalizmustól, és a sovínizmustól; sok nyugati tudós a nacionalizmus kifejezésével él mindhárom jelenség jelöléséhez. Az első egészen egyszerűen adott nemzethez való tartozás tudását jelöli, amely tudás csakis rendkívüli körülmények között válik az e nemzethez való tudatos ragaszkodássá; és ebben nincs sem megalómánia, sem pedig a szomszéd nemzetek iránti megvetés; éppen ezért igen nehéz a forrásokból kihámozni. Innen származik az a kutatási posztulátum-számba menő következtetés, miszerint: ha egyszer a nemzettudatra vonatkozó kutatásaink során azon kevés számú ember véleményének elemzéséhez kell folyamodnunk, akik ráadásul nem is képviselik a társadalom valamennyi csoportját, akkor ezeket a véleményeket a maguk egészében kell vizsgálatunk tárgyává tennünk: csak így tűnhet elő, hogy az általunk vizsgált szerző a saját nemzetéhez való tartozását mennyire emelte az egyéb közösségekhez való tartozás fölé. És ez gyakran nem a közvetlenül nemzeti tárgyú kijelentésekből következik, hanem más problémák vizsgálatából; gyakran tudni kell „olvasni a sorok között”, de nem beleolvasni a sorokba. Jó módszernek látszik, ha a különböző szerzőknél megvizsgáljuk a „mi”, a „miénk” (az „a mi...” jelzős) névmások jelentését, mivel ezek spontán megnyilvánulások, amelyeket nem befolyásolt a hivatalos formula. Reinhard Wenskus, Rudolf Buchner és Friedrich Lotter nyugatnémet történészek szerint az ezirányú kutatásokban fontos eredményeket értek el az NDK-ban, nevezetesen Eckhard Müller-Mertens és Wolfgang Eggert.³

A középkori nemzettudat egyik lényeges elemét képezte az eredeti közösségben való hit. Ez rendszerint valamely konkrét eredetmítoszhoz kapcsolódott, aminek többszörös funkciója volt: e mítosz szerint az illető nemzet valamely nagy és híres ókori néptől származik; bekapcsolta abba a

genealógiába, amely az európai népeket Noé valamely fiától (de nem Chamtól!) származtatja és genealógiailag magyarázza a többi, nyelvileg rokon népekkel való együvértartozást. Az eredetmítoszok egy része a régi múltban keletkezett, és az egyik (általában az államalapító) törzs tudatában öröklődött tovább; másik részük azonban az „elkötelezett tudomány” szándékos alkotásai, olyan történészek és írók kitalálásai, akik a Biblia és más ókori művek segítségével a nemzet történelmét és genealógiáját vissza tudták vezetni egészen a történelem hajnaláig, azaz egészen Noéig. Csupán az olaszok képeznek kivételt, mivel ők a rómaiak közvetlen leszármazottjainak tekintették magukat, és teljes egészében átvették mítoszukat: annyiban azonban kiegészítették, hogy őseiket Noétól származtatták.

Az eredetmítoszok értékes források, amelyeket a kialakuló nemzet elitjének öntudatát tanulmányozó tudósok mindezekig még nem merítettek ki.⁴ Mítoszokat a viszonylag késői közösségek is gyártottak; ezek kicsinyes érdekek alapján létrejött közösségek voltak, amelyek ellentétben álltak a nyelvi rokonsággal vagy a történelmi hagyománnyal. Így például a svájciak a 15. században svédektől származtatták magukat: ezek a svédek, mint erre Guy Marchal nemrégiben megjelent monográfiájában rámutat, a Szentföldre indultak volna, amikor szétszóródtak;⁵ érdemes megjegyezni, hogy a svédek révén a svájciak a gótokkal is kapcsolatba kerültek, akik a középkorban igen nagy becsben álltak, mint lehetséges ősök.

A középkorban a nemzettudat – legalábbis egyetemes szinten – mint valami új jelenség indult fejlődésnek. Az ókorban a kutatók mindössze két olyan esetet jegyeztek föl, amelyek nemzettudatról árulkodnak: az egyik a héberek vagy izraeliták, akiknek messianisztikus vallási vízióvá alakult eredetmítosza összekapcsolódik hazájukhoz, az isteni „Ígéret földjéhez” való fanatikus ragaszkodásukkal, a másik pedig a görögök, akik politikai feldaraboltságuk ellenére, kulturális közösségük révén létre tudták hozni közös mitológiájukat és kialakítani azon meggyőződésüket, hogy felette állnak a barbároknak. A görögök nemzettudata később feloldódott a hellén kozmopolitizmus tengerében.

A nemzettudat fejlődésének útján kétségkívül ott találjuk a perzsákat is – a korai államiség idején – és a rómaiakat, amikor a pun háborúk folynak. Mindkét esetben azonban világbirodalom született, még mielőtt az államformáló erő felszívhatta volna az etnikai közösséget. Így a rómaiak helyi patriotizmusa még nem tudott latin nemzettudattá fejlődni, amikor Róma már a sztoikus emberiségen alapuló, a civilizált világ közösségét hirdető eszmét írta zászlájára. A rómaiak latinul beszéltek, de nem tartották megukat latinnak; a római államot úgy hozták létre, hogy az egyetlen

város kormányzására kialakított intézményeiket paradox módon kiterjesztették a világbirodalomra.

A kozmopolita római birodalomban nem volt hely a nemzeti közösségek számára. A különböző részein kitört lázadásokat megpróbálják ugyan nemzeti elszakadó mozgalmaknak betudni, de az első galliai lázadásokon és az Arminius-féle germániai felkelésen kívül kevés példát találni, amely ezt az értelmezést támasztaná alá. Egyébként pedig mindkét esetben a törzsi szeparatizmus továbbéléséről, és nem nemzeti mozgalomról volt szó. Ugyanez áll az 5–7. századi egyiptomi és szíriai monofizita eretnekmozgalmakra is, amelyek – mint ezt legutóbb Ewa Wipszycka igyekezett bebizonyítani – szintén nem magyarázhatók szír és kopt nemzeti szeparatizmussal.⁶

A népvándorlás idején a birodalmat megtámadó barbár törzsek sikerüket nagyrészt igen erős törzsi tudatuknak köszönhették. Amint erre Reinhard Wenskus⁷ rámutatott, a törzsek politikai organizmusok, s az őket alkotó legkülönbözőbb elemek a törzsi öntudatot és hagyományt hűen megőrző mag körül csoportosulnak. Ebbe az öntudatba beletartozik a közös eredetben való hit, a hősi múlt kultusza, a törzsi vallás, a szokásjog, olykor pedig a ruházat és egy erkölcsi normarendszer. A törzsbe beolvadó idegen elemek lemondtak saját hagyományukról és egy olyan folyamaton estek át, amelyet Wenskus „pszeudológiai identifikáció”-nak nevezett el. Az idegen elemek felszívása során a törzs olykor elfelejtette eredeti nyelvét, de ez mitsem ártott a törzsi öntudat fennmaradásának. Ugyanígy az új vallás – a kereszténység – felvétele sem gyengítette a törzsi öntudatot. Az a tény, hogy a germán törzsek egy jelentős része fölvette a kereszténységet, ill. annak egy válfaját, az ariánus hitet, csak megerősítette a római környezettől való különállásukat.

Róma nemigen tudott mit felmutatni a germán törzsi öntudat ellenében, holott ez igen jelentős szerepet játszott a germánok harciasságában, kezdeményező képességében és a harcok folyamán megmutatkozó kitartásában. A római társadalom felsőbb rétegei, amelyek érzelmileg igen erősen kötődtek az államhoz és a mediterrán római kultúrához, távolról sem alkottak egységet; a hagyományos vallás hívei és a keresztények kölcsönösen egymásra hártották a felelősséget az állami intézmények elzülése, valamint az állampolgárok önfeláldozó szelleme miatt; az Egyház sem tudta ellátni azt a feladatát, hogy megteremtse a társadalom ideológiai egységét, így maga is beleveszett a dogmatikai viták tengerébe: az állam hivatalosan vallott humanitarizmusa, amely szerint ő lett volna a béke, a rend és az igazság védelmezője, éles ellentétben állt az igazságtalan és min-

dig növekvő adók rendszerével, a hivatali elnyomással és a bírósági visszaélésekkel. Még a művelt rétegek körében is számosan akadtak, így pl. Szent Ágoston, akik úgy látták, hogy a birodalom saját hibás mechanizmusának súlya alatt hajlik meg, vagy Salvien de Marseille, aki a birodalom hanyatlását a Gondviselés igazságos ítéletének tekintette. A birodalom lakóinak zöme azonban nem kötődött érzelmileg az államhoz. Védekezett ugyan a barbárok erőszakos ténykedései ellen, de belenyugodott a már kiépült barbár uralomba, különösen akkor, ha ez egyszerűen az adóterhektől és a római tisztek visszaéléseitől való megszabadulást jelentette.⁸

A barbárok a birodalom területén építették ki többnyire tartós uralmukat. Hogy államuk mennyire volt stabil, az attól függött, hogy a hódítók milyen kapcsolatokat építettek ki a bennszülött lakossággal, hogy az új uralkodók az integrációra vagy inkább a szeparatizmusra törekedtek-e, végül pedig, hogyan viszonyultak a mediterrán civilizációhoz. Itt nehéz lenne végignézni az egyes államokon belüli helyzetet. Elég legyen itt csak annyit megjegyeznünk, hogy Nagy Theodoriknak az osztrigótok Itáliájában folytatott politikája, amelynek lényege a római civilizáció iránti türelem és tisztelet, valamint a gótok és rómaiak szigorú szétválasztása úgy, hogy az utóbbiak másodrendű állampolgároknak minősültek, végülis katasztrófához vezetett. Afrikában a vandálok önként tették magukévá a helyben talált civilizációt és nem elleneztek a helyi lakosság integrációját, amely mindazonáltal kénytelen volt belépni az arianus egyházba. A katolikusok üldözése csak elmélyítette a szakadékot a két közösség között, aminek következtében a vandál állam még az osztrigótokénál is hevesebb katasztrófába sodródott.⁹

Ezzel szemben a vizigótok, frankok, burgundok, végül pedig a longobárdok államaikban képesek voltak a társadalmi integráció megvalósítására. A vizigótok esetében komoly akadályt jelentett az, hogy úgy kötődtek az arianizmushoz, mint hagyományuk fontos részét képező valláshoz; a longobárdoknál a problémát egy alacsonyabb rendű kultúrához való kötődésük és a római állammal és civilizációval szemben elfoglalt ellenséges magatartásuk jelentette. A gyengeségüknél fogva legtoleránsabb burgundok államukba elég hamar integrálták a római és a germán elemet; egyfelől beleolvadtak a római népességbe, másfelől viszont ők adták öntudatukat és a nevüket. Államuk 534-ben történt szétesésének burgund földön mindössze a helyi szeparatizmus lett a következménye.¹⁰ A frankoknak jutott a legjobb osztályrész.

Azokban az államokban, ahol a hódítók és a római társadalom felsőbb rétegei között kompromisszum jött létre, kedvezően alakult a helyzet

egy olyan integráció létrejöttéhez, amely végülis egy homogén nemzet kialakulásához vezethetett. Itt két fajta ideológia összeütközésével állunk szemben: egyrészt ott van az újonnan jött germánok törzsi öntudata, másrészt pedig a helyi lakosság meglehetősen passzív kötődése a római civilizációhoz, és egyes római intézményekhez, így pl. az Egyházhoz is. Az egyedüli Itália kivételével, ahol a római államhoz való kötődés is megfigyelhető.

Mindazon barbár államokban, ahol létrejött a társadalmi integráció, a társadalom oly módon szerveződött, hogy a hódítók átvették a bentlakók nyelvét és vallását, viszont az ő törzsi öntudatuk, és gyakran nevük kerekedett felül. A törzsi öntudatban, egy kivételével, már fellelhetjük a tágabb nemzettudat legtöbb ismertetőjegyét. Ez a kivétel pedig a hazához mint konkrét földrajzi területhez való kötődés. A törzsi öntudat hordozóinak az új országban való tartós letelepedése, valamint lakóinak a közösségbe való beépülése tette lehetővé a nemzet létrejöttét.

Érdekes Spanyolország példája. Itt nyomon követhetjük a helybéli római elit fokozatos beolvadását a vizigót államba.¹¹ Az integráció még akkor is a hódítók civilizálásának és romanizálásának irányába haladt, amikor a vizigótok többsége ariánus volt. Az a kísérlet, hogy Spanyolországot a „törvényes” Justinianus császáron keresztül visszaszerezzék, kudarcba fulladt; de Afrikában, Szicíliában és Itáliában éppen az ellenkezője történt; a bizánciakat a spanyolországi római lakosság, köztük a katolikus krónikások, idegen betolakodóknak tekintik. Sevillai Isidore történeti munkáiban már úgy jelenik meg a spanyol haza szeretete, mint a spanyol urak tetteinek büszkesége, vagyis azoké a vizigótoké, akik a hatalmas római összeomlását előidéztek, és Julien de Tolédo pedig egyszerűen csak spanyolokról beszél, nem különböztetve meg a gótokat a spanyolországi római lakoságtól. A királyi hatalom gyengesége a gót Spanyolországot az egyházi és világi méltóságok oligarchiájának területévé tette, és az állam iránti felelősséget az embereknek egy szélesebb körére ruházta. Amikor az arab invázió véget vetett a vizigót államnak, a spanyol nemzet már kialakulóban volt. Az elkövetkező évszázadok során megfigyelhető különféle törekvések dacára, és annak ellenére, hogy a Reconquista államain belül olyan különálló közösségek jöttek létre, amelyeknek mind megvoltak a maguk történelmi hagyományai, törvényei, gazdasági és nyelvi sajátosságai, Spanyolországnak a gót uralom alatti egysége eleven emlék maradt, és nagyban hozzájárult az újraegyesítés programjának megszületéséhez, amely program azután León és Kasztília királyainak vezérelve lett, de amely csak a 15. és 16. század során valósult meg.¹²

A vízigótok viszonylag magas kultúrszintje megkönnyítette számukra a római lakosságba való beolvadást; a vízigótok államában az írásbeli kultúra az állam fennállásának végéig viszonylag elterjedt volt, és a világiakra is kiterjedt. Kevésbé kedvező volt a longobárdok helyzete,¹³ akik itáliai tevékenységüket azzal kezdték, hogy megsemmisítették az összes római politikai, adminisztratív és egyházi intézményt. A római társadalom felsőbb rétegeit képviselők többsége menekülni volt kénytelen a bizánci helyőrségek által védett városokból, vagy ha nem, hát a hódítók pallosának esett áldozatul. Csak egy bizonyos idő elmúltával jelentek meg a helybéli lakosság számára bizonyos *modus vivendi*-t jelentő állam létrehozására vonatkozó elképzelések. Mindazonáltal a hódítók dühöngése és a lakosság terrorizálása végül nem maradt eredmény nélkül: a longobárdoknak soha sem sikerült saját hatalmuk alatt Itáliát újraegyesíteni, míg a bizánci uralom alatt maradt területeken élők megőrizték a hódítókkal szembeni gyűlöletüket, ez viszont lehetetlenné tette valamiféle „itáliai” közösség létrehozását. Itáliában lehetetlennek bizonyult az egész helyi lakosságnak a longobárd törzsi hagyománnyal való beoltása, mivel az emlékezetében Auduinnél és Alboinnél nevesebb ősoket őrzött.

Mindazonáltal a longobárdoknak végül is, némi bizonytalanság és ellenállás után, sikerült létrehozniok saját államukat, amelyben helyet kapott egy igazi integrált közösség is; romanizáltak, átvették mindazt, ami megmaradt a római mezőgazdasági szervezésből, és – legalább részben – a városi életből, majd pedig az ariánus vallást a katolikussal cserélték föl. A római elit eltűnése megkönnyítette számukra azt a feladatot, hogy saját öntudatukat a megmaradt római lakosságba átültessék. A longobárd királyságban élő rómaiak ivadékai hamarosan longobárdoknak vagy lombardoknak hívják magukat. A címükben az egész Itáliára kiterjedő hatalmat követelő longobárd királyok törekvése azzal a furcsa következménnyel járt, hogy Itálián már csak a longobárd államot értik. Róma kívül esett ezen az Itálián: még a 11. században is azt írták VII. Gergelyről, hogy „néhány Itáliában töltött nap után visszatért Rómába.” A 7–11. század során külön longobárd-itáliai nemzettudat kialakulásáról beszélhetünk. Ennek stabilizációját persze megakadályozta a mindenütt jelen levő római történelem, amelyet a Római Birodalom minduntalan „megújítása” során emlegettek.

A birodalom területén megtelepedett népek közül a frankok futották be a legfényesebb karriert.¹⁴ Bár igen alacsony volt a kultúrszintjük, a katolicizmusra való korai áttérésük révén a galliai római társadalomban támaszra leltek a vízigót és burgund ellenfeleikkel folytatott harcaikban. A gallo-román arisztokrata, Tours-i Gergely már a 6. században anélkül,

hogy franknak vallotta volna magát, a frankokban az ország urait látta. A frankok erős törzsi öntudattal rendelkeztek, amelyet némi messianizmus is színezett, és amelyről, ha máshonnan nem, hát a száli törvény híres prológusából tudhatunk: gallo-román honfitársaik felruházták őket a trójai származás mítoszával, ami által az Aeneastól származó rómaiak testvérei lettek; mindennek nem csekély jelentősége volt a két etnikai csoport integrációja szempontjából. Ha a frank állam megmaradt volna Gallia határai között, semmi sem akadályozta volna meg a frank nemzettudat kialakulását, különösen akkortól kezdve, amikor Gallia északi részének szabad lakossága egyszer csak franknak kezdte hívni magát. Klodvig, hódítósaival már elérte a Rajna jobbpartját, utódai pedig vagy legyőzték, vagy le-törték az összes germán törzset, egészen a szláv előőrsökig.

Így a frankok újból egy birodalom közepén találták magukat, ez azonban meghaladta az egységesítésre irányuló lehetőségeiket. Valamennyi sorra meghódított germán törzsnek megvolt a maga külön hagyománya, törvénye és hazája, amelyet meg akart védeni a frankokkal szemben; a burgund szeparatizmus fellángolt; nyugaton a bretonok tiltakoztak a „frankká” válás ellen; Aquitánia lakosai, akik először szívesen vették, hogy a vizigótok uralmát a frank főnhatóság váltja fel, a 7. századtól kezdve kiváltak, kialakították a maguk másodlagos közösségét, amelynek egyre nyilvánvalóbb etnikai színezete a politikai különállást erősítette.

Erős törzsi öntudatuk dacára magukon a frankokon belül is egyre nyilvánvalóbb szakadás következett be: egyik részük romanizált, más részük viszont megőrizte a germán nyelvet. És ha ehhez még azt is hozzáteszszük, hogy ezt a két fogalmat, hogy „frankok” és „Frankhon” gyakran az egész államra és annak minden szabad lakójára kiterjesztették, és hogy a frank messianizmus szerint a frankokra hárul a kereszténység újraegyesítésének és megvédésének feladata, mindjárt megértjük, hogy a frank nemzet kialakulásának folyamata miért szenvedett csorbát, és államuk miért aprózódott fel. Most tegyük félre annak a problémának a vizsgálatát, hogy mi volt a katasztrófa elsődleges oka: hogy a széthullás vezetett a különböző frank csoportok közötti kapcsolatok meglazulásához, vagy pedig a kapcsolathány tette lehetővé a felbomlást. Azt semmiképp sem hagyhatjuk számitáson kívül, hogy amiképpen Spanyolországban a gót egység, úgy itt a frank egység hagyománya különféle alakokban élt tovább, és egészen a legújabbkori történelemig, számos politikai program alapját képezte.

A Verdun-i szerződés idején, 843-ban a keleti és nyugati frankok nem ébredtek annak tudatára, hogy a szerződés nem a három fivér uralmi kompetenciájának pillanatnyi felosztását jelentette, hanem az elszakadást.

Mikor negyven évvel később megkísérelték az újraegyesülést, kiderült, hogy az elszakadás végleges.¹⁵

Az egység gondolatát a Francia media vagy a Regnum Lotharii tartotta legtovább ébren, az az átmeneti rész tehát, amely hol a keleti államban, hol pedig a nyugatban kereste a helyét és amelyet erős szálak fűztek a karoling hagyományokhoz.¹⁶ Verdunben a nyelvi szubsztrátumot, mint a felosztás lehetséges kritériumát nem vették igazán tekintetbe, mégis jelentős szerepe volt a keleti és nyugati királyság későbbi fejlődésének alakulásában. A nyugati királyságnak, amelyből nem hiányzott teljesen a germán elem és amelynek arisztokráciája nagyrészt a frank nyelvet használta, szembe kellett néznie a román lakosság felsőbbrendűségével és Flandriát és Bretagne-t kivéve, tökéletesen romanizálódott. A francia karolingok végig beszélték a frank (tehát germán) nyelvet; az új dinasztia megalapítója viszont, Kapet Hugó, aleman származása és német anyja dacára sem beszélte ezt a nyelvet. A két királyság megkülönböztetésére az egyházi írók a 9. századtól kezdve használják a két klasszikussá vált nevet, Galliát és Germániát, bár soha nem következetesen (ami ma sokszor félreértésekre ad alkalmat).¹⁷ A 10. században némiképp tisztább lett a helyzet, mivel a nyugati királyságban a Karolingok felvették a *rex Francorum* címet, ezzel is hangsúlyozva, hogy ők a frank hagyomány örökösei, nem pedig a szász hercegek, akik megtették magukat a keleti királyság trónjának uraivá. Eredetileg a szász hercegek – I. Henrik személyében – nem nézték jó szemmel, hogy a Rajnától keletre a frankok uralkodnak a többi germán törzs fölött, éppen ezért csak ritkán használták a „frank” címet. I. Ottónak, amikor Aix-la-Chapelle-ban frank ruhában koronáztatta meg magát, újra vissza kellett nyúlnia a frank hagyományhoz, de végülis az új és fényesebb római császári cím háttérbe szorította a többit.

Az utolsó Karolingok ambíciói és büszke címei még a gondolat világra is kihatással voltak. A frankok királya címének használata azzal a következménnyel járt, hogy a név az alattvalókat is jelölte már, és hogy a Francia szó egyedül a nyugati királyságra vonatkozott. A *rex Francorum* cím a Karolingokról utódaikra, a kapetingekre szállt, akik ily módon megújították a frank történelmi hagyományt, és idővel a Karoling dinasztiát is, amelytől a 12. századtól kezdve származtatták magukat.¹⁸

Míg a Regnum Francorum Kopasz Károly egész örökségét jelölte, a Francia név csak ennek északi részét (Burgundia és Aquitánia nélkül), és nem vonatkozott Bretagne-ra és Normandiára, amelyek független tartományokká emelkedtek. Francia egyébként az a terület volt, amelyet az 5. század vége felé a frankok gyarmatosítottak. Ugyanezek a már régóta romani-

zált frankok adták át a kialakulóban levő új etnikai közösségnek a frank hagyományt a trójai mítosszal, a messianizmussal és a karoling legendával együtt. Szerintük a Klodvig, vagy még inkább a legendabeli Faramond-féle frankoktól kiinduló etnikai vonal, amely egészen a korabeli frankokig tart, amely frankok közvetítésével Isten elvette a Szentföldet a hitetlenektől, abszolút töretlen. Ebben hittek a királyok is, akik megerősítették őseiktől, Dagobert-től és Clotaire-től származó előjogaikat.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy milyen érdemeik voltak a Kapetingeknek Franciaország megalapításában és fölépítésében: ők növelték a királyi birtokot és ők kényszerítették engedelmességre a király vazallusait, akik mindaddig függetlenséget élveztek, s mindez persze Franciaország fogalmának a kiterjesztését is jelentette: Fülöp-Ágost a 13. század elején ezért cserélhette föl a hagyományos *rex Francorum* címet a *rex Franciae* címével. Ebben az időben már mindenki tudta, hogy Francia az egész államot jelöli.¹⁹ A francia Egyház által a francia királynak, mint „nagyon keresztény király”-nak adományozott hatalom, akit Isten különös kegyelemmel áldott meg: a Szentlélek által küldött szent olaj általi felkenéssel, valamint a gyógyítás csodálatos adományával, az egész nemzetre kiterjedt.²⁰ De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a francia öntudat (amely eredetileg csak Franciaország északi részének lakóit jelentette!) a dinasztától függetlenül is fejlődött. Élt a karoling hagyomány is a lovagi énekekben, amelyeket Joseph Bédier ragyogó elmélete ellenére sem lehet 11. századi papoknak tulajdonítani; élt a „frankok” felsőbbségének tudata is, amely különösen a bárdolatlan szomszéd népekkel szemben nyilvánult meg úgy morális (lovagi erények, az Egyházhoz való hűség), mint kulturális (a műveltség virágzása, a művészetek fejlődése) vonatkozásában. A frank messianizmus új visszhangra talált az „Egyház legidősebb leánya” fogalmában, ami azt jelentette, hogy ő volt a keresztesháborúk szellemének hordozója, de ez a messianizmus csak gazdagodott a hazaszeretettel, a „dolce France” (édes Frankon) szerelmével, amely oly nagy hévvel jelenik meg a Roland énekekben vagy a többi hőskölteményben. Ehhez még hozzátehetjük a francia nyelv iránti szeretetet is, amely „est la plus délitabile à lire et à oïr que nule autre” (oly édes olvasásra és hallgatásra, mint semelyik más), amint ezt maguk a külföldiek is vallották (Martino de Canale).

A francia nemzettudat közvetlen kapcsolatban állt a frank-karoling hagyománnyal, csakhogy ezt alaposan átalakította. A franciák számára teljesen egyértelmű volt, hogy Nagy Károly franciául beszélt és azért uralkodott Németországban is, mivel bátor lovagjaival meghódította ezt az országot: „cels de France, qui les regnes conquierent” (franciákkal, akik meghó-

dították). Nagy Károly római császár is volt, így hát utódaira, a francia királyokra kell szálljon a császári korona; a német császárok trónbitorlók.

De vajon meddig terjedt ez a francia nemzettudat? Úgy tűnik, a franciáknak igen jelentős részét meghódította, nem csupán a papságot és a lovagságot, de minden bizonnyal a polgárságot is, sőt, még a parasztság bizonyos rétegei sem voltak mentesek tőle. Abból, hogy valaki francia volt, még nem következett feltétlenül valamiféle francia patriotizmus is, vagy az, hogy a nemzeti kötelék fontosabb lett volna a tájhoz való kötődésnél. A herceg vagy az angol király iránti hűség (amely király szintén beszélt franciául, és a francia kultúrkörhöz tartozott) a vazallusok számára fontosabb volt, mint a nemzeti hovatarozás. Azt is hozzá kell tennünk, hogy az Aquitániában lakó „provanszálók” a 12–13. században nem tekintették magukat franciáknak, sőt éppen saját nemzettudatuk kifermálásán fáradoztak, mikor az északi franciák meghódították őket.

Más úton járt a nemzettudat fejlődése a volt keleti frank államban, amely egészen a 11. századig nem is dicsekedhetett hivatalos elnevezéssel. 919-ben megszűnt a frank hegemonia, amelyet a bajorok, szászok, svábok és thüringiaiak oly nehezen viseltek: a kívülről fenyegető veszély, az egység fenntartására törekvő egyházi politika, az új egyeduralgó, a szász herceg energikus fellépése döntött annak a területnek a sorsáról, amelyet a 10. században hol Frank és Szász királyságnak hívtak, hol pedig valamelyik törzs nevére el neveztek, vagy egyszerűen a Germánia földrajzi elnevezését használták. A szász dinasztiaiból származó királyok az Egyház segítségével végül megszilárdították a királyságot, és ez csak megerősítette a 9. századtól amúgy is egyre szorosabb kapcsolatokat a törzsek között.²¹ A legfontosabb tényező ebben a közös nyelv volt, amely a karoling-korszak idején már az irodalmi nyelv rangjára emelkedett. A *lingua theodisca* – a frank népnelv, amely nem azonos a latinnal, sem a *lingua rustica romana*-val – általános elnevezéssé, sőt, paradox módon egy nemzet nevévé vált.²² A folyamat kronológiáját firtató tudósok sorában én a magam részéről szkeptikus vagyok e nemzeti név korai datálását illetően. Gotschalk d'Orbais nézete szerint a *Theodisci* névvel csak azokat jelölték, akik a germán nyelvet használták, és nem általában a németeket. E nevek módosulásainak sorában fontos helyet foglal el az, hogy a *Theodisci*-t azonosították az ókori teutonokkal (*Theutonici*), így vált lehetővé a nemzeti egység oly módon való megteremtése, hogy valamennyi német törzset a teutonoktól származtattak. Ez persze lassú folyamat volt, amely a tudósok szobáiból indult el, nem pedig a társadalom legszélesebb köreiből: a *Deutsche* elnevezés későbbi, mint a teuton. Notker Labeo, aki a 10.

sz. vége felé a klasszikus irodalmat németre fordította és maga is németül írt saját nemzetéről, így fejezte ki magát: *wir Theutones* (mi teutonok). Így hát a nyelvhasználat még nem ismerte a *Deutsche* elnevezést, ezért élt a latin formulával.

A királyság növekvő ereje és elért sikerei inkább elősegítették a királysághoz való kötődést és a patriotizmus kialakulását, mint az új név megjelenése. Eckhard Müller-Mertens – véleményem szerint kellőképpen – bebizonyította, hogy a *Regnum Teutonicorum* (teuton királyság) vonatkozó, 920-as évszámmal ellátott megjegyzés az *Annales Iuvavenses maximi*-ben nem korabeli, mivel a *Regnum Teutonicorum* vagy *Teutonicum* először Itáliában bukkan föl a 10. és 11. század fordulóján, és Németországban csak 11. század második felében válik általánossá. Ezzel szemben az államhoz való kötődés és integritásáért való aggodalom már a 10. század második felében keletkezett irodalmi alkotásokban érezhető, így például a Widukind-féle Krónikában vagy Ruotger *Vita Brunonis*-ában. Brun de Querfurt pedig igazi német hazafi, amikor a *Theutonum tellus*-ről (Német föld) mint *delectabilis* és *desiderabilis Germaniá*-ról (édes és kívánatos Germánia) ír. Nála a *Teutones* kifejezés már minden németre vonatkozik. Megvan a közös nyelvük (innen van az, hogy III. Ottó szerint a németek *sui linguatici*) és megvannak nemzeti sajátosságai (*magnanimitas* – bátorság). Úgy tűnik, hogy a 10–11. század fordulója a társadalmi elit nemzet-tudatának kialakulásában ugrásszerű fejlődést jelent. A Brunnál fellelt tudatosság megnyilvánulásait találjuk kortársánál is, Thietmárnál, majd valamivel később pedig az utrechti Adalboldnál.²³

A német nemzettudat kialakulása folyamatát némiképp meggátolta az a tény, hogy a még nem „német” karakterű állam csak egy részét képezte az Itáliát és Burgundiát is magába foglaló császárság hatalmas struktúrájának, és így tökéletesen át volt itatva a keresztény univerzalista ideológiával. A császárok Augustusz és Traianus utódainak vallották magukat, és a katalógusokban a számok sorrendjét Augustusz elsősége szabta meg. Még császárrá koronázásuk előtt is a *rex Romanorum*, és nem *Teutonicorum* címet viselték. Az itáliai uralom és az újraegyesítésére való törekvés újabb és újabb nehézségeket vetett fel, amelyek háttérbe szorították a német ügyeket, különösen azt, hogy a hercegek és más feudális nagyurak javára tett engedmények az Alpokon túli területekért cserébe történtek.

A különállásra irányuló törekvések erősödtek. Igaz ugyan, hogy a császár-királyoknak sikerült felosztatniuk a régi törzsi fejedelemségeket, de ezek helyén olyan újabb területi egységek jöttek létre, amelyeknek különállása csak erősödött a szomszédok elleni csatározásokban. A szomszéd-

dos szláv területek meghódításával egyes területek olyan hatalmas uradalommá nőttek, amelyeknek urai teljes függetlenséget élveztek. Magában Németországban a Hohenstaufen dinasztia császárai kénytelenek voltak lemondani az egyre több megüresedő püspökség királyi haszonélvezetéről, és más királyi felségjogokról, s mindezt a helyi urak javára.

A régi törzsi különállási törekvések a megváltozott körülmények között erőre kaptak. A különböző törzsi dialektusok (beleértve azokat a dialektusokat is, amelyek a különböző, törzsi összetételű németeknek a néhai szláv területeken történt letelepedése eredményeképp jöttek létre), az eltérő jogszokások pedig elősegítették azt, hogy a 12–13. századtól kezdve az új területeken egy újfajta regionális öntudat alakuljon ki. A több csoportra oszló bajorokon, thüringiaiakon, szászokon, valamint a frankokon és svábokon kívül megjelenik egy különálló brandenburgi, mecklenburgi, osztrák, pomerániai némettudat is. Ezek a területek, amelyek nem csak a helyi dinasztia érdekeit védték a szomszédos területek hasonló fejlődésével szemben, hanem bizonyos mértékig az alattvalókéét is, olyan állandó karaktert nyertek, amely, kedvező körülmények között, nagyszerű kiindulópont lehetett különálló nemzetek kialakulásához. Ez történt meg visszavonhatatlanul az észak-nyugati (holland) területekkel, Svájjal, de hasonló történhetett az osztrákokkal és bajorokkal is.

Mindez nem jelenti azt, hogy a német nemzettudat eltűnt volna. A Hohenstaufen-időszakra éppen a nemzettudat elmélyülése és kiszélesedése a jellemző, mivel ekkorra esnek a katonai sikerek, a kulturális élet felvirágzása, a felnémet irodalom kibontakozása, valamint a gazdasági kapcsolatok fejlődése. A hódításként elkönyvelt itáliai katonai hadjáratok, amelyeknek dicsősége nem csupán a császárt illette meg joggal, hanem Alpokon túli lovagjait is, a szláv területek meghódítása, a kereszteshadjáratok során elfoglalt területek, mindez arra ösztökélte a németeket, hogy tudatára ébredjenek, hogy az idegenekkel szemben valami közösséget képeznek, s nemzeti küldetésüket messianisztikus feladatnak lássák, amellyel a kereszténységnek tartoznak. E feladat lényegét azután a politikai szupremácia gyakorlásában és a kereszténység külföldön való megvédésében látják; jelképe a német királyok kezében levő római korona volt.

És még egy paradoxon. A császárok itáliai politikája, amely erejüket egyre inkább kimerítette, s németországi pozíciójukat is gyengítette a 12. században, sőt még később is, fontos elemét képezte a német nemzettudatnak. Kevés német akadt akkoriban, aki hajlandó lett volna megválni az arany Róma képtől, bár sokan voltak, akik megértették, milyen veszélyes a hercegek hatalmának megnövekedése. A középső és alsó papság, az

alacsonyabb rendű lovagság körében, a városokban tovább élt a német hazafiság eszméje, amely Walter von der Vogelweide politikai verseiben ragyog fel a legtisztábban, és amelyet osnabrücker Jordan és Alexander von Roes politikai beszédei éltetnek. Ez a patriotizmus, megfelelő körülmények között a különállási törekvésekkel szemben ellenerőt képezhetett volna, de a 13–14. században ezek a körülmények még nem léteztek.

Olaszországban a nemzettudat kifejlődésében két tényező játszott döntő szerepet: a longobárd állam és a római hagyomány.²⁴ Az első nem tűnt el Nagy Károly hódításaival: szerkezeti felépítése továbbélt a Karolingok uralma alatt, és a 9. századtól kezdve az itáliai királyság tulajdonképpen a régi longobárd monarchia folytatása volt, az Itália újraegyesítésére való törekvésekkel együtt is. Azután, hogy a szász dinasztiából származó császárok uralmuk alá hajtották a királyságot, a longobárd urak, elég hosszú időn át, igyekeztek visszaszerezni a függetlenségüket és Pávia trónjára nem-német királyt ültetni. A római hagyományok megnövekedett súlya következtében azonban ezek a longobárd függetlenségi törekvések eltűntek, vagy jobban szólva, formájukban megváltoztak.

A Bizánc hatalma alatt álló itáliai területek továbbra is az Imperium Romanum-hoz tartoztak, amelyre a kozmopolitizmus és a keresztény univerzalizmus volt a jellemző. Az elgörögösödött császársággal szembeni idegenség-érzés fokozódása tovább lazította a még meglévő kapcsolatokat; A konstantinápolyi császár hatalmát még elismerő városok és vidékek eltűnése lehetetlenné tette az egységbe tömörülést, pedig ez ellenerőt jelenthetett volna Bizánccal és a longobárdokkal szemben. Ehelyett azonban kialakult az autonóm városok és autonómiára törő vidékek olyan együttese, amelynek tagjai a maguk módján igyekeztek megoldani belső problémáikat és megszervezni az ellenséggel szembeni védelmet. Ehhez alkalmazkodtak azután a dél-itáliai longobárd hercegségek, amelyek formálisan csak a Karoling hegemonia eltűnése óta, ténylegesen azonban már régóta függetlenséget élveztek. Dél-Itáliában kiváltképpen helyi különállással és hazafisággal találkozunk, de ez később átterjedt az észak-itáliai városokra is az itteni királyi hatalom erejének kimerülése után.

Ezen kívül ott volt Róma, amelynek lakossága a közösség nagyságának, elhivatottságának és különös jogainak meggyőződésében élt. A Róma nagyságával kapcsolatos hagyomány soha nem veszett ki; abban az állandó várakozásban éltek itt az emberek, hogy valami esemény egyszerre csak visszaállítja az Örök Város nagyságát. Sajnos a római hagyomány a pápai és császári univerzalizmus részét képezte. A pápa és a császár egyaránt fellevenítette ezeket a hagyományokat; ti. Szent Péter és a többi mártír, és

a császárok Rómájának legendáját. A római előkelők azonban, de a lakosság jelentős része is a köztársasági időkig nyúltak vissza a hagyomány-kutatásban: innen van a „szenátori” cím, az SPQR kezdőbetűk, a hatalom székhelyét megtestesítő Capitolium újjáépítési tervei.

Róma azonban nem válhatott Itália újraegyesítésének központjává, mivel a rómaiak állandóan szemben álltak a hagyományosan gyűlölt lombárdokkal, akik szerintük a hódítók leszármazottai voltak. Csakis a császárok léptek fel az egyesítés érdekében, ugyanakkor azonban ugyanezek a császárok álltak az Alpokon túli fosztogató csapatok élén, akik „barbárok-ból”, németekből toborzódtak. Itália gyűlölte a barbárokat, és a 10–13. századi német betörések szemében a félszigetet elárasztó, 5. századi „barbár invázió” folytatásai voltak.

A 11. század során Lombardia és Toszkána jelentős folyamaton esett át. A városi közösségeket és az itáliai királyság longobárd hagyományait képviselő városi előkelőségeket egymás ellen uszító harcok során a városok maguk a római hagyomány mellett foglaltak állást, és a longobárd hagyományt, mint a hódítók hagyományát elvetették. Ekkoriban minden nagyváros tudni kezdte, hogy őt a rómaiak alapították, valamennyien Róma örökösének és műve folytatójának tekintették magukat, sőt voltak, amelyek az „Új Róma” elnevezéssel dicsekedtek. Ez egyaránt vonatkozik Pizára, Siennára, Firenzére, Milánóra, Mantovára vagy Veronára.

A római hagyomány újra közkinccsé lett, az egész Itáliában megtalálható római romok pedig nagyban hozzájárultak az ehhez kapcsolódó ideológia meggyökerezéséhez. A 11. század végétől kezdve megjelenik az itáliaiak (*Itali, Italici*) együttműködésének jelszava, amely az Alpokon túli népek egyre elviselhetlenebb behatolásai ellen irányul. Az eladdig igencsak gyenge és az ellentmondó érdekektől megosztott Lombárd Liga most először tudja maga mögött a barbárok elleni harcban az itáliai lakosságot. Az újraegyesítés hívei eddig a császári törekvéseket támogatták. Az Ottók korától egészen a 15. századig találni olyan itáliai hazafiakat, akik a császárságban Itália természetes uralkodóját látták, akit támogatni kell az ország újraegyesítéséért vívott harcában. Ilyen körülmények között Itália lehetett egyedül a restaurált keresztény császárság központja; ettől nem tudták elválasztani az itáliai hazát, mint különálló egységet. Itáliának a Regnum Teutonicumtól való elválasztásával VII. Gergely pápa megvetette az önálló karakterű félszigetnek az alapját. A Lombárd Liga, III. Sándor támogatásával még tovább ment, és az ország érdekeit elválasztotta a pápai érdekektől. Ettől kezdve a *Tedeschi* (németek) csakis mint betolakodók jelennek meg. Hasonló minősítést kaptak a franciák is a 13. században.

Azelőtt, hogy a német veszélyt a francia váltotta volna föl, történt valami, ami elősegítette az olasz öntudat kikristályosodását. Az apai ágon német származású II. Frigyes császár, aki ennek ellenére nem idegenként szerepelt Itáliában, harcot indított az ország egyesítéséért, így szembekeült úgy a városi különállással, mint a pápasággal, a félsziget újraegyesítésének legfőbb akadályával. Frigyes az addig külön életet élő Dél-Itáliát és Szicíliát megnyerte egész Itália ügyének, s felszólította az olaszokat, akiket a rómaiak leszármazottainak, vagy egész egyszerűen rómaiaknak tekintett, hogy működjenek közre a császárság felállításán, amelynek Róma lenne a központja. A császárság az ő elképzelésében a keresztény világ feletti hegemoniát megszerző Itália volt. Még azt is meg kell említenünk, hogy milyen szerepet játszott Frigyes az első olasz költői nyelv megteremtésében. Dante, aki Frigyeset a pokolba helyezte, mindazonáltal politikai elgondolásának folytatója volt. Mivel számot vetett a történelmi folyamatok visszafordíthatatlan jellegével, az olaszokat nem nevezte rómaiaknak, és, bár csodálta a latin nyelv tökéletességét, felismerte, hogy olaszul kell írni, a nyelv szépsége megindította, bár ennek fejlődését – a szomszédos népek nyelvvel összehasonlítva – igencsak hátráltatta az olaszok „római” tudata, így hát a latinnak kellett lennie a természetes nyelvnek. Dante Olaszország és az olasz egység szerelmese volt, s az olasz államok egymás elleni harcát testvérgyilkos háborúnak tartotta. A *Divina Commedia* szerzőjének közmopolitizmusáról szóló tézisek ellenére, a magam részéről én ezeket a műveket ama folyamat betetőzésének tartom, amelynek során az olasz nemzettudat kialakult.

Az eddigiekben a nemzettudat kialakulásának három útját vázoltam föl, s hangsúlyozni igyekeztem, hogy ezeknek közös gyökerük van, az ti., hogy a Nagy Károly-féle monarchia felosztása nyomán indult útnak ez a fejlődés, kivéve az olasz utat, amely nem kapcsolódott a frank öntudathoz. Ideje hát összegyűjtenünk a középkori nemzetek kialakulásának módjáról szerzett információinkat. Ebben még más példák is segítségemre lesznek, s ezek nem tartoznak a Karolingok Európájához. A középkori nemzet elvben egy államalkotta közösségként születik meg. Ez a közösség, pontosabban annak politikailag tudatos felső rétegei akkor válnak nemzetté, mikor a közös hagyomány (és nem annyira tényleges történelem, mint inkább a közös eredetmítosz) és a hazához, mint a letelepedésük helyéhez való kötődés, amelyet bizonyos érzelmi viszony színez nemesebbé, egyesíti őket. Az eredet nagyszerűségét és az ősök tetteit kinagyító hagyomány nagyban hozzájárult azon elképzelés kialakulásához, hogy a nemzetnek különös feladatai vannak az emberiséggel szemben, ugyanakkor pedig a nem-

zeti karakter különös pozitív vonásai képessé teszik e feladatok végrehajtására.

A kialakulóban levő nemzet magvát általában a „politikai nemzet” képezte, vagy a hatalomhoz közel álló csoport, amely felelősséget vállalt az állam sorsa miatt, és amely idővel megkaparintotta magát a hatalmat. A papság és a lovagság felsőbb rétegeit egyesítő csoporton belül a legnagyobb szerepet az értelmiségi elit játszotta, amely művein keresztül a nemzeti ideológiát nem csupán megszólaltatta, hanem azt a társadalom legszélesebb köreiben terjesztette is. Ezen ideológia jelentősége változó volt: az államot vagy a nemzeti értékeket fenyegető veszély érzete passzív formában elkötelezte a legszélesebb rétegeket is, de aktivizálta a lovagság jelentős részét, a polgárság felső rétegeit, s bizonyos értelemben és csak olykor a parasztságot is mozgósította.

A nemzettudat kiszélesedéséhez és elmélyüléséhez nagyban hozzájárult az egyház, pontosabban a papság azon köreinek tevékenysége, akik a monarchiával és a hatalmon levő csoporttal való együttműködésükben formálták ki a nemzeti ideológiát. A nemzeti egyházak más-más formát öltöttek, s különbözőségüket a saját színódusi törvénykezéssel, a külön liturgiához való ragaszkodásukkal, s legkivált a nemzeti szentek kultuszával igyekeztek fönntartani. Ez utóbbinak rendkívüli jelentősége volt a nemzeti ideológia széles körökben való terjesztésében: a nemzeti szimbólum szerepét Franciaországban Szt. Denis, Spanyolországban Szt. Jakab (különösen Kasztíliában), Lengyelországban pedig Szt. Stanislas játszotta. Az, hogy sem Németországban, sem pedig Olaszországban nem volt ilyen közös nemzeti kultusz, kétségkívül nagyban megnehezítette a nemzettudat kialakulását. Közép-Európa számos (északi és keleti) országában a nemzet szentje az uralkodó dinasztia egy kanonizált tagja volt. A krónikások mint valami magától értetődő dolgot emlegetik, mikor a szent egy döntő ütközetben a nemzet segítségére siet (pl. Szt. Vencseslas a chlumeci, vagy Szt. Stanislas a grunwaldi csatában stb.).²⁵

A nemzeti és vallási érzelmeket egyaránt felszívó nemzeti szimbólum a nemzet szentjeinek egyes relikviáiban öltött testet: így porhüvelyük egy darabjában, vagy egy állítólagosan hozzájuk tartozó tárgyban (Szt. Vencseslas lándzsája pl.). Nemzeti szimbólummá válhatott egy-egy világi hőshöz kapcsolódó tárgy is: a Zászló és a Kard Franciaországban Nagy Károly zászlaja és kardja volt, a királyi korona vagy az a trón, amelyen az uralkodókat megkoronázták.²⁶

A vulgáris nyelven írott irodalom megjelenésével és e nyelveknek a kancellári hivatalokban és az egyházban való fokozatos elterjedésével, ma-

ga a nyelv a nemzeti hovatarozás egyik kritériumává válhatott, sőt érzelmi kötődést is kiválthatott. Az irodalmi nyelv a beszélt nyelv dialektusaira ráarakódott, a bírósági akták pedig eltörölték a területi különbségeket; így módon lehetett már azonosítani nyelvet és nemzetet a 13. század eleji Európa terminológiájában. A jog viszont, amely valaha a törzsi tudatnak volt lényeges eleme, inkább akadályt jelentett a nemzet kialakulásában és a különállási törekvések egyik fő alkotóelemévé vált.

A 13–14. század során alakult ki egy olyan európai nemzeti együttes, amely lényegében máig megmaradt. Azt sem szabad azonban elfelejtenünk, hogy Spanyolországban és Olaszországban a nemzettudat kialakulásának folyamata még nem zárult le, sőt továbbra is nyitva maradt annak lehetősége, hogy a két félszigeten többféle nemzet szülessék. Nagy-Britanniában például három nemzet volt kialakulóban, mikor Skandináviában a közösség és a hagyományos megosztottság továbbfejlesztése közötti této-vázásnak lehetünk tanúi. Az sem volt világos, mi történik majd a Németalföldön, Poroszországban vagy Livóniában; keleten Oroszország éppen három etnikai közösségre készült bomlani.

Úgy gondolom, illő lenne mindezeket az észrevételeket azzal a végkövetkeztetéssel zárni, hogy a nemzet szerkezetének terén a középkorban keletkezett, de ma is érvényes valóság az általunk vizsgált korszakban fennálló lehetőségek valamelyikének a megvalósulása következtében alakult ki. Éppen e lehetőségek valóra válását a különféle típusú kapcsolatokban működő hatóerő tette lehetővé, hiszen ez az erő fogta össze végső soron magát a közösséget is. A nemzet ugyanis, Ernest Renan szavaival élve, a vállalt áldozatok által létrejött hatalmas szolidaritás, ahol a vállalandó áldozatok nem kis szerepet játszanak. A nemzet közös múltat feltételez, de egy kitapintható tényen keresztül a jelenben valósul meg: azáltal ui., hogy a közösség tagjai tisztán kifejezésre juttatják azon összehangzó óhajukat, hogy folytassák a közösen élt életet.²⁷

Jegyzetek

**A szöveg bővített változata annak az előadásnak, amely 1980. december 14-én hangzott el Kazimierz-ben a középkori Lengyelországban és Európában a nemzeti, állami és vallási tudatosság problémáiról tartott konferencián. A jegyzetek csak a legszükségesebb tudnivalókat és a legújabb irodalmat tartalmazzák.*

1. B. Zientara: Struktury narodowe Ąedniowiecza. Próba analizy terminologii przedkapitalistycznych form świadomości narodowej (A középkori nemzet-struktúrák.

- Bevezetés a nemzetudat prekapitalista formáinak meghatározásába). „Kwartalnik Historyczny”, 1977. 287–311. Vö. *A. Gieysztor: Vięź narodowa i regionalna w polskim średniowieczu* (A középkori Lengyelország nemzeti és vallási kötelékei). In: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*. Warszawa, 1972. 9–36.
2. *R. Jaworski: Zur Frage vormoderner Nationalismen in Ostmitteleuropa*. „Geschichte und Gesellschaft”, V. k. 1979. H. 3. 398–417. Vö. *S. Gawlas észrevételeivel nem publikált doktori disszertációjában: Polska świadomość narodowa w XIV i XV wieku* (A lengyel nemzetudat a 14–15. században). Hasonló irányban haladnak *J. Szűcs* kritikai észrevételei is: *Nationalität und Nationalbewusstsein in Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache*. „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, XVIII. k. 1972. 1–38. és 245–265.
3. *R. Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*. Münster–Köln, 1956.; *R. Buchner: Geschichtsbild und Reichsbegriff bei Hermann Reichenau*. „Archiv für Kulturgeschichte”, II. k. 1960. 37–60.; *id.* Die politische Vorstellungswelt Adams von Bremen. uo., XLV. k. 1963. 15–69.; *F. Lotter: Die Vita Brunonis des Ruotger*. Bonn, 1958.; *E. Müller-Mertens: Regnum Teutonicum. Aufkommen und Verbreitung des deutschen Reichs- und Königsauffassung im frühen Mittelalter*. Weimar, 1970.; *W. Eggert: Das ostfränkisch-deutsche Reich in der Auffassung seiner Zeitgenossen*. Wien–Köln–Graz, 1973.; *id.* Identifikation und Wir-Gefühl bei mittelalterlichen Geschichtsschreibern bis zum Investiturstreit. „Philologus”, 123. 1979. 54–63. Lásd még a *B. Guenée* irányítása alatt készült gyűjteményes munkát: *Le métier d'historien au Moyen Age. Etudes sur l'historiographie médiévale*. Paris, 1977, valamint az alábbi, módszertani szempontból rendkívül fontos munkákat: *D. Třeštk: Kosmova Kronika. Studie k počatkům českého dějepiscetvi a politického myšlení*. Praha, 1968, és *J. Banaszkiewicz: Kronika Dzierzwy, XIV-wieczne kompendium historii ojczyznej* (Dzierzwa krónikája, XIV. századi nemzetörténeti kompendium). Wrocław, 1979.
4. *A. Borst: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen der Völker*. I–IV. k. Stuttgart, 1957–1963.; *K. Pomian: Przeszość jako przedmiot wiary* (A múlt, mint a hit tárgya). Warszawa, 1968.; *L. Poljakov: Des mythes des origines au mythe aryen*. „Annales ESC”, 25. 1970. 408–433.; *A. Grau: Der Gedanke der Herkunft in der deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters* (Trojasage und Verwandtes). Dissz. Leipzig, 1938.; *M. Kippel: Die Darstellung der fränkischen Trojanersage in Geschichtsschreibung und Dichtung vom Mittelalter bis zur Renaissance in Frankreich*. Marburg, 1936.; *A. Ostmann: Die Bedeutung der Arthurtradition für die englische Gesellschaft des 12. und 13. Jahrhunderts*. Berlin, 1975.
5. *G. P. Marschal: Die formen Schweden in Schwyz*. Basel és Stuttgart, 1976.
6. *E. Wipszycka: Czy u schyłku starożytności istniały ruchy narodowe? (Az ókor vége felé voltak-e nemzeti megmozdulások?)* „Kwartalnik Historyczny”. 1977. 551–563.; lásd még *A. H. M. Jones: Were Ancient Heroes National or Social Movements in Disguise?* „Journal of Theological Studies.” N.S. X/2. 1959. 280–298.
7. *R. Wenskus: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln–Graz, 1961.

8. *P. Courcelle*: Histoire littéraire des grandes invasions germaniques. Paris, 1948.; *E. Sestan*: Stato e nazione nell' alto Medioevo. Ricerche sulle origine nazionali in Francia, Italia, Germania, Napoli, 1952.
9. *O. Bertolini*: Gothia e Romania. In: I Goti in Occidente. III. Settimana di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo. Spoleto, 1956. 11–33.; *K. F. Stroheker*: Die geschichtliche Stellung der ostgermanischen Staaten am Mittelmeer. „Speculum”, XII. k. 1961. 140–157. A keleti gótok és Nagy Theodorik politikájáról lásd *W. Ensslin*: Theodorisch der Grosse. München, 1947, és *E. Sestan*: id. mű (lásd a 8. jegyzetet). A vandálokról *Ch. Courtois*: Les Vandales et l'Afrique. Paris, 1955.; *H. J. Diesner*: Das Vandalenreich. Aufstieg und Untergang. Stuttgart, 1966.
10. *L. Böhm*: Geschichte Burgunds. Politik-Staatsbildungen-Kultur. Stuttgart, 1971.; *M. Chaume*: Le sentiment national bourguignon de Gondebaud jusqu'à Charles le Téméraire. „Mémoires de l'Académie de Dijon”, V. k. 1922, n° 4. 195–260.
11. A spanyolországi vízigótok és a vízigót állam történetéhez lásd *J. Strzelczyk*: Goci: rzeczywistość i legenda (A gótok: valóság és legenda) (sajtó alatt); *E. A. Thompson*: The Gots in Spain. Oxford, 1969.; *D. Claude*: Geschichte der Westgoten. Stuttgart, 1970.
12. *R. d' Abadal-i-de Vinyals*: A propos du legs visigothique en Espagne. In: Caratteri dei secolo VII in Occidente. V. Settimana di studio del Centro italiano di studi sull' alto Medioevo. Spoleto, 1958. II. k. 541–585.
13. *C. G. Mor*: Lo stato longobardo nel VII secolo. In Caratteri del secolo VII... I.k. 271–307.; *E. Sestan*: La composizione etnica della società in rapporto allo svolgimento della civitta in Italia nel secolo VII. uo. II.k. 649–677.; *O. Bertolini*: Roma e i Longobardi. Roma, 1972.
14. *G. Kurth*: Etudes franques. I–II. k. Paris, 1919.; *F. Petri*: Germanisches Völker in Wallonien und Nordfrankreich. Die fränkische Landnahme in Frankreich und den Niederlanden und die Bildung der westlichen Sprachgrenze. Bonn, 1937.; *F. Lot*: Naissance de la France. Paris, 1948.; *E. Ewig*: Volkstum und Volksbewusstsein im Frankreich des 7. Jahrhunderts. In: Caratteri del secolo VII... II. k. 587–648.; *E. Zöllner*: Die politische Stellung der Völker im Frankreich. Wien, 1950.; *M. H. Serejski*: Idea jedności Wien, 1950.; *M. H. Serejski*: Idea jedności karolińskiej. Studium nad geneza wspólnoty europejskiej w średnowieczu (A karoling egységesszme. Az európai közösség genezise a középkorban). Warszawa, 1937.
15. Der Vertrag von Verdun. Neun Aufsätze zur Begründung der europäischen Völker- und Staatenwelt. kiadta: *Th. Mayer*. Leipzig, 1943. *G. Tellenbach*: Die Entstehung des Deutschen Reiches. 3. kiadás. München, 1947.; *L. Halphen*: Charlemagne et l'Empire Carolingien. Paris, 1949.; *H. Fichtenau*: Das Karolingische Imperium. Soziale und geistige Problematik eines Grossreiches. Zürich, 1949.; *F. Lot*: Naissance...
16. *E. Hlawitschka*: Lotharingen und das Reich an der Schwelle der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1968.
17. *M. Luge*: Gallia und Francia im Mittelalter. Untersuchungen über den Zusammenhang zwischen geographischhistorischer Terminologie und politischen Denken vom 6. bis 15. Jahrhundert. Bonn, 1960.

18. *K. F. Werner*: Die Legitimität der Kapetinger und die Entstehung des Reditus regni Francorum ad stirpem Karoli. „Welt als Geschichte“, 12. 1952. 203–226.
19. *B. Guenée*: Etat et nation en France au Moyen Age. „Revue Historique“, 237. 1967. 17–30.
20. *J. R. Strayer*: France, the Holy Land, the Chosen People, the Most-Christian King. In: Action and Conviction in Early Modern Europe. Essays in Memory of E. H. Harbison. Princeton, 1969. 3–16.
21. *Vö. E. Müller-Mertens*: Regnum Teutonicum; *W. Eggert*: Das ostfränkisch-deutsche Reich...; *G. Tellenbach*: Die Entstehung...; *M. Lintzel*: Die Anfänge des Deutschen Reiches. München und Berlin, 1942.; Die Entstehung des Deutschen Reiches (cikkgyűjtemény). Kiadta *H. Kämpf*. 3. kiadás. Darmstadt, 1971.; *H. Beumann*: Die Bedeutung des Kaisertums für die Entstehung der deutschen Nation im Spiegel der Bezeichnungen von Reich und Herrscher. In: Nationes In: Aspekte der Nationenbildung im Mittelalter. Sigmaringen, 1978. 317–365.; *C. Brühl*: Die Anfänge der deutschen Geschichte. Wiesbaden, 1972.
22. A folyamat körüli vitáról a legjobb tájékozódást a *H. Eggers* kiadásában megjelent Die Volksname Deutsch c. cikkgyűjtemény nyújtja. Darmstadt, 1970; ezen kívül: *H. Thomas*: Regnum Teutonicorum-Duitiskono richi? Bemerkungen zur Doppelwahl des Jahres 919. „Rheinische Vierteljahrsblätter“, 40. 1976. 17–45.; *K. H. Rexroth*: Volkssprache und werdendes Volksbewusstsein im ostfränkischen Reich. In: Nationes I... 275–315.; *W. Schroeder*: Zum Verhältnis von Lateinisch und Deutsch um das Jahr 1000. Uo. 425–438.
23. *C. Brühl* (lásd a 21. jegyzetet) úgy tűnik, ekkorra teszi Németország történelmének kezdetét: II. Henriket az első német királynak tartja (persze bizonyos korlátozásokkal); az Ottók korát a frank korszak, a keleti frank állam folytatásának tartja. *E. Müller-Mertens* viszont úgy tartja, hogy az investitúra-harcok idején kristályosodott csak ki a német nemzettudat, és az 1122-es wormsi konkordátum után vált ki Németország abból a zavaros egyvelegből, amit az Ottók és a Henrikek Regnum-Imperium-a jelentett (Regnum Teutonicum... 375 sk.); lásd még legújabb munkáját: Die Reichsstruktur im Spiegel der Herrschaftspraxis Ottos des Grossen. Berlin, 1980. 68. sk.
24. *G. Volpe*: Italia che nasce. Firenze, 1969.; *W. Goetz*: Die Entstehung der italienischen Nationalität és *idem*: Das Werden des italienischen Nationalgefühls. In: *idem*: Italien in Mittelalter. I. k. Leipzig, 1942. 6–69., 61–124.; *F. Schneider*: Rom und Romgedanke im Mittelalter. München, 1926.; *P. E. Schramm*: Kaiser, Rom und Renovatio. I–II. k. Leipzig und Berlin, 1929.; *E. Kantorowicz*: Kaiser Friedrich der Zweite. 3. kiadás. Berlin, 1931.; *A. Buck*: Zur Geschichte des italienischen Selbstverständnisses im Mittelalter. In: Medium Aevum Romanicum. Festschrift für Hans Rheinfelder. München, 1963. 63–77.; *idem*: Dante und die Ausbildung des italienischen Nationalbewusstseins. In: Nationes I... 489–503.; *M. Handelsman*: System narodowopolityczny Coli di Rienzo (Cola di Rienzo politikai rendszere). In: *idem*: Sredniowiecze polskie i powszechnie. Wybór pism. Warszawa, 1966. 233–327.
25. *G. M. Spiegel*: The Cult of Saint Denis and Capetian Kingship. „Journal of Medieval History” 1. 1975. 43–69.; *F. Graus*: Der Heilige als Schlachtenhelfer. Zur Nationalisierung einer Wundererzählung in der mittelalterlichen Chronistik. In:

- Festschrift für Beumann zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 1977. 330–348.
26. *H. Meyer*: Die Oriflamme und das französische Nationalgefühl. „Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen“, Phil-Hist. Klasse. 1930. 95–135.; *H. Loomis-Hibbard*: L'Oriflamme de France et le cri Montjoie au XIIe siècle. „Le Moyen Age“, 65. 1959. 469–499.; *J. Déer*: Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966.; *R. Schmidt*: Die Einsetzung der böhmischen Herzöge auf den Tron zu Prag. In: *Nationes I...* 439–463. Lásd még *D. Třeštík* a 3. jegyzetben idézett munkáját.
27. *E. Renan*: Qu'est ce qu'une nation? Paris, 1882. 27.

A SZÁZÉVES HÁBORÚ ELSŐ ÉVTIZEDEINEK MÍTOSZA
ÉS SZIMBÓLUMRENDSZERE;
A NEMZETTUDAT KIALAKULÁSA

(*Le Moyen Age*, t. LXXXIX. 1983:1. 85–99)

A középkori nacionalizmus kérdése már számtalanszor felvetődött, s a kérdés megítélésében a tudósok véleménye nemcsak igen eltérő volt, hanem ellentmondó is. Kohn a nacionalizmus modern jellegét hangsúlyozza, amely szerinte összeegyeztethetetlen úgy a feudalizmussal, mint a kereszténység egyetemességével.¹ Huizinga ezzel szemben úgy véli, hogy a nacionalizmus mindenfajta társadalmi élet egyik jellemvonása, az emberi társadalom ősi ösztöne,² Guenée, Keeney és Post pedig rábukkanni véltek egy középkor végi nacionalizmus kezdeményeire, amely azonban a tér és az idő függvényében lehet gyengébb vagy erősebb.³

De a történészeknek a középkor végi nacionalizmus meglétére vonatkozó bizonytalansága mögött is egyértelműen felfedezhetjük annak bizonyosságát, hogy létezett egy állami szerkezet, amelynek két tartópillére a király és a királyi hivatal; azonban igen fontos annak felkutatása, hogy a különböző társadalmi-gazdasági csoportok milyen mértékben azonosultak ezzel a struktúrával, hogy milyenek voltak politikai rugóik, hogy a különféle irodalmi műfajok, jellegük és az alkotók révén, mennyire befolyásolták a kor ideológiáját, valamint hogy ezeket a műfajokat nem tekinthetjük-e joggal a társadalmi spektrumot többé-kevésbé hűen tükröző forrásnak.

Jelen tanulmány a tizennegyedik század első felének Franciaországát és Angliáját veszi közelebbről szemügyre; e két nyugat-európai nagyhatalom közös vonása, hogy minden erejével azon volt, hogy a monarchikus hatalom megerősítésével gátat vessen az anarchikus erőknek.⁴ Ezen kívül pedig, a százéves háborúban való szembenállásuk arra készítette őket, hogy önvizsgálatot tartsanak. Azok a nemzeti mítoszok és szimbólumok, amelyek a középkori nacionalizmusra új fényt vetnek, ebben a történelmi keretben kristályosodtak ki.

Hertz már régebben kiemelte, hogy a háború mennyire a katalizátor

*Haifai Egyetem

1. szerepét játszotta a nacionalizmus kialakulásában. A külső veszéllyel való megküzdés felgyorsította azt a folyamatot, amelyben a közös föld, nyelv, vallás, vagyis egy egész civilizáció összetartó ereje kialakulhatott.⁵ A nemzeti szimbólumok megszületése csak megerősítette ezt a kohéziót, mivel nagyban hozzájárult sajátos jellegük, azaz egy mitikus és családi múlt kiválásához. A múlt és annak szimbólumai önvédelemül szolgáltak egy olyan válságállapottal szemben, amelyet a tizennegyedik század embere nem értett.⁶ Furcsa módon a mitikus múltba való menekülés némiképp igazolta a jelen valóságát, és utat tört egy jövőbeli nemzettudat kialakulásához.

2. A nemzeti sztereotípiák kialakulásának elején az első ihletforrás a szent király képe. Klodvig, Martell Károly, Nagy Károly, Szent Lajos erkölcsi tekintélyével vette kezdetét az, hogy a Capetingek „Krisztus lovagjai”-nak tekintik magukat. A tizennegyedik század elején az a névtelen prédikátor, aki a flamand háborúk alatt a franciákat buzdította, már a francia király, a katolikus hit, az Egyház és a Szent Föld oszthatatlan egységéről beszél. Bármily cselekedet, amely a király szellemét sérti, a keresztény társadalom alapvető értékei elleni támadásnak minősül.⁷

† A tizennegyedik század első felében Franciaországot igencsak sújtó dinasztikus küzdelmek mitsem változtattak ezen a helyzeten. Ellenkezőleg, az első Valois-k gyengesége csak hangsúlyozta a keresztény király képével való azonosításukat. Guillaume de Nangis munkájának folytatói VI. Fülöpöt úgy állítják be, mint *verus catholicus ac pugil Christi fidei fortissimus* (igaz katolikus és Krisztus hitének erős harcosa).⁸ Az első négy Valois krónikája még kategorikusabb, *par ce qu' il fut dit que le roy de France estoit le plus noble roy des crestiens et que c'est chose notoire par toute crestienté* (mivel megmondattott, hogy a francia király a keresztények legnemesebb királya és ez közismert dolog az egész keresztény világban⁹). Ez a szellemi felsőbbrendűség az ideológiai ellensúly szerepét volt hivatva játszani az angolok politikai és katonai téren megnyilvánuló fölényével szemben.

Az angol királyok, akiket nem övezett a capeting királlyá avatás dicső glóriája, az egyház iránti odaadásukban semmivel sem maradtak el a franciák mögött. II. Edward például a skótokkal való összetűzést úgy állítja be, mint az „angolok” harcát ezekkel a „lázadókkal és a korona ellenségeivel”, akik persze templomrombolók is, és a keresztények vérszívói.¹⁰ III. Edward és VI. Fülöp nem csupán a francia koronáért versengett egymással, hanem azért is, hogy melyikük adózik ősibb tisztelettel az egyháznak és a hitnek. 1339-ben a kardinálisokhoz intézett levelében Edward a következőképpen mutatja be az angol királyokat: *illustres Christi pugiles, fidei athletas, sanctae Romanae matris ecclesiae amantissimos zelatores,*

ejusque mandatorum devotissimos servatores (Krisztus kiváló harcosai, a hit bajnokai, a Római Anyaszentegyház buzgó szerelmesei, az ő rendeleteinek odaadó szolgálói¹¹).

Egy nagyobb, nemzeti egységet megszemélyesítő király képe mindkét esetben a konfliktusok politikai természetének semlegesítésére szolgált. A felkent király által viselt háborúk új dimenziót kaptak, mivel most már nem csupán politikai és történelmi szükséglet hívta életre ezeket, hanem az isteni akarat; a politikai küzdelmek más síkra terelődtek, a *Bellum Justum*, az igaz háború síkjára. Az avignoni pápasággal való kiegyezés csak növelte a királyt övező szent dicsfényt, hiszen sikere érdekében egyházi büntetéseket is foganatosíthatott. A 14. század elején a Flandriát és Skóciát sújtó egyházi átkok és kiközösítések csupán egyetlen kézzelfogható eredménye az egyházi és a világi igazságszolgáltatás között létrejött meg egyezésnek.¹²

A százéves háború, a keresztény igazhitűség két bajnokának szembeállításával meggyorsította a nemzeti szimbólum elszemélytelenedésének folyamatát: a keresztény király képe új fogalomnak adta át a helyét; megszületett a keresztény nemzet fogalma.¹³

A százéves háború idején élt emberek tisztában voltak a harc egész problematikájával. Egyes krónikások ebben a keresztények között folyó küzdelemben a Sátán kezét látták, amely mindkét köztársaságra csak bajt hozhat – vélték.¹⁴ Mások viszont a „*Propter peccatorum*”, a bűnökért való bűnhődés hagyományos módján elemezték a katasztrófát.¹⁵ Ez az értelmezés különösen az angol krónikákban feltűnő, amelyekben szinte újjonganak a franciák fölött aratott győzelmek miatt. Az angolok számbeli kisebbsége dacára Crécyben és Poitiers-ban aratott győzelmeiket annak fényes bizonyítékának tekintették, hogy az Isten az angolokkal összejárt-szik a franciák ellen.¹⁶

Huizinga már régen felfigyelt rá, hogy válságidőszakban komoly hajlam mutatkozik egy „általános elidegenedés”-re: a válság tagadása a múlt megszépítését váltja ki.¹⁷ A 14. századi Franciaországban, amelyet a harcmezőn elszenvedett vereséget csak hangsúlyosabbá tevő anarchia jellemezett, a dicsőséges múlt felelevenítésének folyamata arra szolgál, hogy a képzelet világába való meneküléssel ellensúlyozzák az aggasztó valóságot. Szép János megmondta: „*et est grand pitié et dommage quant par mauvais conseil le royaume de France, qui tout le monde avait surmonté de honneur, de sens, de clergie, de chevalerie, de marchandise et de toutes bontez, est ainsi triboulez et a tel mischief alé par ses anemis...*” (Nagy kár és veszteség, hogy rossz tanács miatt a francia királyságot, amely az egész vi-

lágot túlszárnyalta dicsőségben, értelemben, tudományban, lovagiasságban, portékáiban és minden egyéb javaiban, ellenségei ilyen ínségbe és ilyen bajba sodorták...¹⁸⁾ Vagy pedig Guillaume de Nangis utóda, akik másutt a múlt és a jelen közötti szakadékot hangsúlyozzák: *tunc enim terra et patria illa Franciae, quae antea, prae omnibus regnis mundi et partibus, gloria et honore et divitiis pacisque praeconio secura, et omnibus bonorum affluentis fuerat opulenta, incoepit magis ac magis haberi contemptui, et aliis nationibus, proh dolor! in derisum esse, et in opprobrium aliorum* (akkor ugyanis Franciaország ama földje és hazája, amely azelőtt a világ valamennyi országát és részét megelőzve dicsőségben és megtiszteltetésben és gazdagságban és a béke magasztalásában biztonságban élt, és a javak mindenféle bőségében gazdag volt, lassan mindinkább a megvétség tárgya lett, és más nemzetek szemében is – ó fájdalom! – nevetségessé lett és mások előtt szégyenteljessé vált.¹⁹⁾

Az összehasonlításból születő sérelem az ellenség újrameghatározásának szándékát váltja ki; ezt az erőfeszítést olvashatjuk ki akár a Szép János korabeli krónikákból, akár pedig az első négy Valois-féle Krónikából: *car Anglois ce que ils pensent, ils veullent qu' il soit fait* (mert az angolok, bármit gondolnak, azt akarják, hogy úgy is legyen.²⁰⁾ Az összeomlás az ellenség újraértékeléséhez vezetett, ez pedig már nem fért össze a múltbeli sé mákkal; az ellenség megváltozott, újra meg kellett ismerni, vagyis új meghatározást találni rá.

Az irodalmi tehetséggel megáldott Froissart egész krónikáján végig az angolok leírására törekszik; ez a leírás minden pontjában megegyezik a *Germania* Tacitusának leírásával.²¹⁾ Úgy véli, hogy az angolok viszonya a királyhoz pusztán haszonelvű, *car ja ne l' ameront (le roi) ne honneront, se il n' est victorieux, et se il n' aime les armes et la guerre a ses voisins, et par especial a plus forts et a plus riches que il ne soient... Engls sont de marvilleuses conditions chant et boullant, tos esmeu en ire, tar apaisié ne amodé en douçour; et se delittent et confortent en batailles et en ocisions. Convoiteus et envieus sont trop grandement sus le bien d' autrui et ne se pueent conjoindre parfaitement ne naturelement en l' amour ne aliance de nation estragne, et sont couvert et orgueilleus. Et par especial desous le solei n' a plus perilleus peuple, tant que de hommes mestis, comme il sont en Engleterre* (mivel nem is szeretnék [a királyt], nem is tisztelnék, ha nem lenne győztes, ha nem szeretné a fegyvert, ha nem szívesen viselne hadat legkivált a nála erősebb és gazdagabb szomszédai ellen ... Az angolok előkelőek, énekes kedvűek (boullant), mind könnyen gerjed haragra, nehezen békél meg és hajlik a szép szóra; kedvüket lelik a csatákban és a gyilkolás-

ban. Sóvárognak és irigykednek a mások javai után, és természetüknél fogva nem tudnak szeretetben vagy szövetségben élni idegen nemzetekkel, egyebekben pedig zárkóztak és büszkék. És nincs ártalmasabb nép a nap alatt, nincs sehol annyi kevert népség, mint Angolföldön).²² Az angoloknak a franciákkal szemben tanúsított agresszivitását talán a két nép között hiányzó nyelvi kommunikáció indokolja: *il n'entendent point bien tous les termes dou langage de France* (nem értik jól Franciaország nyelvének minden kifejezését ²³).

De túl a nyelvi sajátságokon, amelyeket Froissart említ, mégiscsak lehetséges valamiféle kommunikáció, éppen a szimbólumrendszer révén.

A szimbólum mindig az önmaga és a világ fölött elmélkedő ember alapvető kifejezési formája volt, a kritikus távolságtartás és a projekció legfőbb eszköze. A szimbólumalkotás képessége teszi lehetővé számára, hogy birtokba vegye a világot és kapcsolatot teremtsen a többi emberrel.²⁴

A *Liliom regényében* (Le Roman de la fleur de lys, 1338) Guillaume de Digulleville inkább a természetfelettihez fordul, amikor az Istenség és Franciaország közötti különleges viszonyt kívánja bizonyítani. A lilium felkenés, a hősiesség, valamint azon adományok jelképeként tűnik itt föl, amelyeket Franciaország és a király, az Egyház védnöke kapott az Istentől. Ez a lilium-szimbólum, amellet, hogy a franciák számára az identifikáció szerepét tölti be, lassanként a többi nemzettől való különbözőség képévé is vált:

*Aucuns ont signe de lieppars,
aucuns d'aigles qui de deux pars
regardent et ont doubles testes,*

Kiket a leopárd jelöl,
kiket a sas, amely két felől
néz és kettős a feje is;

A francia király jelvénye pedig olyan,

*Que doubteront aigle et grifon,
que devant lui fuiron lieppars*

Hogy fél tőle sas és griffmadár,
hogy előle futnak a leopárdok.²⁵

A liliumvirág ily módon francia attributómmá lett. Nem csupán nemzeti szimbólum, hanem *crestienté... paix et justise... foy et franchise... amour et chevalerie* (keresztység... béke és igazság... hit és becsület... sze-

relem és lovagiasság)²⁶ jelképe is. Ez lesz tehát Franciaország pajzsa az angol leopárdal szemben, amely a hamisságot és az árulást jelképezi, vagy a kétfejű német sassal szemben, amely a kettősség jelképeként igencsak szörnyű kép.

Ezekből a versekből is kitűnik a szimbólum pszichológiai veleje: világos, hogy az ismerős terminológiával konkretizált nemzet fogalom szorosabbá teszi a közösséggel való kapcsolatot, és éppen ezáltal megnyugtató elv lesz az egyén számára is.²⁷

Mindebből az következik, hogy a szimbólumnak, valamilyen furcsa ambivalens módon, egyszerre van biztonságot és bizonytalanságot nyújtó jellege; egy nemzet szimbólikus ábrázolása fordított arányban áll egy másik nemzet hasonló ábrázolásával; mivel ennek biztonsága a másik bizonytalanságának függvénye.²⁸ Ez a jelenség világosan észlelhető *Az Angolföld és Flandria lázongásáról írott költemény*-ben (Le dit de la rébellion d'Angleterre et de la Flandre), amely szerint az angol múlt nem egyéb, mint *grant fraude et barat* (nagy csalás és árulás), majd erre a következtetésre jut:

*Que tel lyon²⁹ et tel lyepart
plus ne traie de ceste part,
deça signorier ne vingne.*

Se oroszlán, se leopárd
Ne jöjjön e határon át,
Úr se igen merészkedjen.

Itt nem csupán a költő óhajáról van szó, mert mindjárt ott találjuk a múltból levont és már megmásíthatatlan tanulságot:

*Englois onc François n'ama,
Male dragie entr'eulz y a;
Hui sont en pais, demain en guerre...
Riens n'i vault, foy ne serement.³⁰*

Angol és Francia nem barát,
Gonoszság van közöttük;
Ma béke van, holnap háború...
Ezen nem sejt semmi, se hit, se eskü.

Egy tisztán kirajzolódó törekvést vehetünk itt észre. A szeretett népeknek pozitív attribútumaik vannak, míg az ellenséges népekre ráaggatják a legcsúfabb jelzőket.³¹ Ez a költemény a nemzeti szimbólumot a valóságos világ lényeinek, oroszlánoknak, leopárdoknak a világába ülteti, amelye-

ket a féltékenység és a szerelem, a gyűlölet és a hűség érzései hevítenek. A nemzeti jelképek megszemélyesítésének azok a korlátok szabnak határt, amelyekbe az ember absztraháló és kombináló képessége ütközik.³² A La Manche túlsó oldalán, a honfitársaik győzelmét megéneklő angol szerzők szintén felidézik a múltat, csak nem a franciák melankólikus hangján, hanem annak biztos tudatában, hogy a múltbeli dicsőség a jelenben is állandóan ott van.³³ Az *An invective against France* (Förmedvény Francia-hon ellen, 1346) c. költeményben a virág- és a leopárd-szimbólum sokkal nagyobb erővel jelenik meg:

*Anglia regna mundi, rosa, flos sine spina
Mel sine sentina, vicisti bella marina...
Anglica gens humilis, pia, pauper et absque vigore,
Vicit cum jubilis Francos labente cruore.*³⁴

Anglia, te világ trónusa, rózsa tövis nélkül
Te szintiszta méz, aki győztél a tengeri háborúban...
Az alázatos, jámbor, szegény és erőtlen angol nép
legyőzte újjongva a frankokat, nagy vérontás közepette.

Egy másik politikai költeményben, a *Battle of Nevile Cross*-ban (Nevil Cross csatája) hasonló kifejezésekkel találkozunk:

*Rex leo vincetur, cor, cauda, caput ferietur;
Vincet rex aquila, regula, flos simila...
Est leo rex Francus, Anglicus est aquila...*³⁵

Legyőzik az oroszánkirályt, eltalálják szívét, farkát, fejét;
És győz a saskirály, szálegyenes, virághoz hasonló...
Az oroszlán a frank király, az angol a sas...

Jean de Bridlington próféciáiban az angol király *taurus* (bika), a francia *gallus* (kakas), a skót pedig *cancer* (rák).³⁶ III. Edward a leírásban *taurus erit fortis... audax veluti leopardus* (a bika erős... olyan merész, mint a leopárd). A jövendöléshez írott kommentárjaiban a szerző így értelmezi ezeket a mellékneveket: a bika a fizikai erőt jelenti, a leopárd pedig az ellen-séggel szemben tanúsított bátorságot.³⁷ A flamandok pedig a szerző szerint azért kapták a „disznó” gúnynevet, *propter eorum immunditiam et bestilitatem* (mivel tisztátalanok és durvák)³⁸.

A legrosszabb azonban Franciaország királyának jut:

*Francia, foeminea, pharisaea, vigoris idea,
Lynxea, viperea, vulpina, lupina, Medea
Callida, syrena, crudelis, acerba, superba...
Sub duce Philippo Valeys, cognomine lippo...*³⁹

Franciaország, te nöstény, farizeus, erőeszmény,
 olyan vagy, mint a hiúz, a vipera, a róka vagy a farkas,
 ravasz Médea, te szirén, kegyetlen, ádáz, gőgös...
 a vezetőd Valois Fülöp, akinek csúfneve: csipás...

Szemben a keresztény motívumokból merítő királyi krónikákkal és nyilatkozatokkal, a dalok és jövendölések növényi és állati szimbólum-rendszert használnak. A 14. század embere, mikor önmagáról vagy más nemzetekről vall, gazdag szimbolikával él; általában a virágok, de különösen a liliom, oroszlánok, leopárdok, farkasok, sasok, mind megannyi eszközül szolgál olyan elvont eszmék kifejezésére, mint amilyen például az e korban ébredező nemzettudat. A primitív ember azon törekvése, hogy a természettel azonosítsa magát, a középkor növényi és állati szimbólum-rendszerében tükröződik.

Az ókor is a virágon keresztül fejezte ki a szerelmet, a tisztaságot és a szépséget; sőt, a liliomvirág a kiválasztott nép bibliikus fogalmát jelképezte (Hos. XIV.5.). A liliom „reneszánsza” a 14. században új jelentőséget nyer: a nemzettudat képviselőjévé válik. Az oroszlán a hatalmat és az uralkodást szimbolizálta (Gen. XLIV.9.), állkapcsa az erő és bátorság jelképe (Joel I.6.), büszke és kegyetlen természete az ellenség gonoszságának leírásában játszott szerepet (Zsolt. X.9.). A farkas a kegyetlenség szimbóluma (Gen. XLIX.27.), az igazságtalanságé (Ezék. XXII.27.) vagy a vadságé (Hab. I.8.). A leopárd tompora a gyorsaságot idézi (Hab. I.8.), az ügyességet és az uralkodást (Dán. VII.6.). A sas pedig isteni jel gyanánt élt (Ezék. I.10.); a kicsinyei iránti szeretetét ahhoz a szeretethez hasonlították, amellyel Isten szereti a zsidó népet (Deut. XXXII.11.).

Mindez a szimbolika azonban nem egyedül a zsidó nép sajátja. Az Ótestamentumot jól ismerő középkori társadalom önállósította ezeket a bibliai képeket, és a nemzettudat optikájába állította azokat.

A forrásokban igen gyakran előbukkanó állatmitosz azonban nem bizonyult elegendőnek valamennyi érzelme kifejezésére. Katonai győzelmeikkel az angolok is részesei lettek a kiválasztott népet illető javaknak, ami addig csupán a franciák monopóliuma volt.⁴⁰ Saul és Dávid jól ismert története a VI. Fülöp és III. Edward közötti viszonyt volt hivatva megjeleníteni. Természetesen III. Edwardot Dáviddal azonosították.⁴¹ A bibliai örökség nem pusztán a királynak juttatott a dicsőségből, hanem környezetének is. A bárók az igazak megtestesítői voltak. Noé, Jób, Dániel... Loth, Sámson és Salamon magvai.⁴² A David Bruce elleni harc egyik hőstét, Henry Percyt „Macchabeus”-nak nevezték el, mivel ez volt a közös nevezője vala-

mennyi angol harcosnak. Így tehát, aki részt vesz a „szent háborúban”, az mind részesül az isteni kegyelemben.⁴³ Ezzel párhuzamosan persze, az el-lenség elnevezésében is a bibliai forrásokból merítették. A skótokat csak „Leviathán”-nak (Ézs. XXVII.1.; Jób III.8.) hívták, a skót összeesküvőzt Kórét, Dáthán és Ábiráméhoz (Nu. XVI.27–33.) hasonlítják, fajtájuk pedig olyan, mint a Gabalitaké, Ammonitaké és Hagarénusoké (Zsolt. LXXXIII. 6–7.).⁴⁴

Az eddig alapul vett példák új megvilágításba helyezik a középkori nacionalizmus és a szimbolizmus mint kifejezési eszköz szerepének kérdését.

A százéves háború korának a forrásait összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy igen nagy eltérés van a krónikák, valamint az egyéb irodalmi műfajok között. Persze ezeknek a forrásoknak igen eltérő indíttatásuk volt. A daloknak és jövendöléseknek – mint eredetileg szóbeli műfajoknak – a hallgatósághoz kellett szólniuk, ezért is vannak teli olyan sztereotip képekkel, amelyek ma már begyökereztek a népi gondolkodásba. A krónika viszont szűkebb közönséghez szól. Feladata az, hogy a múltat megörökítse a jelenben és a jövőben.

Maga a százéves háború korabeli krónika is szükségesnek érezte, hogy együtt haladjon a történelmi folyamattal. Ennek ellenére azonban hű maradt az isteni beavatkozás elvén alapuló történetírási hagyományhoz. Se aktívan, se passzívan nem vesz részt a nemzettudat fejlődésében-fejlesztésében. Az isteni determinizmus olyan mély nyomot hagy rajta, hogy kiszorul a valóságból. Szempontjait egyáltalán nem befolyásolják a való élet eseményei, sem a százéves háború kialakította helyzet. Mintha téren és időn kívül alkották volna meg.

A két másik forrás, a királyi kijelentések, dalok és jövendölések azonban egészen mások. Annak ellenére, hogy nyelvében és szimbólumrendszerének kifinomultságában a két műfaj eltérése igen szembetűnő, mégis úgy tűnik, hogy mindet az a közös erőfeszítés határozta meg, hogy pontos és hű legyen. A százéves háború katalizátorként szolgált. A veszéllyel szemben a király és a nép egyaránt szükségét érezte, persze mindegyik a maga nyelvezetén, hogy a belső összetartást fejezze ki. A „Nemzet” fogalma a 14. század embere számára igen elvont és távoli fogalom volt, ezért is volt szükségük a felkent király által megszemélyesített konkrét képre. Ugyanaz a gondolat éltette mindkettőjüket. A nemzeti egység megvalósításához azonban az kellett, hogy ez a két konvergáló tudati világ találkozzék; egyrészt tehát a királyi párt, amely a nép felé tartott; a királyi propaganda révén megkezdődött egy lefelé irányuló mozgás. Másrészt a népi szimboli-

ka a királlyal való azonosulás szükségletét fejezte ki. Mindkét fél megértette, hogy csak kölcsönhatásukban kristályosodhat ki a nemzetfogalom.

Jegyzetek

1. *H. Kohn*, The idea of nationalism: A study of its origins and background. New York, 1933. 78–79.
2. *J. Huizinga*, Men and Ideas: History, the Middle Ages, the Renaissance. New York, 1960. 97–99.
3. *B. Guenée*, Etat et Nation en France au moyen Age. *Revue Historique* CCXXXVII. köt., 1967. 17–30; *B. Keeney*, Military service and the development of nationalism in England, 1272–1327. *Speculum*, XXII. köt., 1947. 534–49; *G. Post*, Two notes on Nationalism in the Middle Ages. *Traditio*, IX. köt., 1953. 281–320. A következő munkákkal egészíteném ki: *J. Strayer*, The laicization of French and English Society in the XIIIth century. *Speculum*, XV. köt., 1940. 76–86.; *B. Shafer*, Nationalism: Myth and Reality. New York, 1955. 59–63, 67–71; *L. Loomis*, Nationality at the Council of Constance: an Anglo-French dispute. *American Historical Review* XLIV. köt., 1939, 508–27.
4. *A. Goodman*, A History of England from Edward II to James I. New York, 1977, 159–160. *R. Cazelles*, La société politique et la crise de la royauté sous Philippe de Valois. Paris, 1958. 71–72.
5. *F. Hertz*, Nationality in History and Politics. Londres, 1944. 127–18.
6. *G. Duby*, Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. 1978, 21.
7. *Qui contra regem invehitur, laborat contra totam ecclesiam, contra doctrinam catholicam, contra sanctitatem, et iustitiam et Terram Sanctum.* (Aki a király ellen támad, az az egész egyház, a katolikus hit, a szentség és igazság, valamint a Szentföld ellen dolgozik.) *D. Leclerq*, Un sermon prononcé pendant la guerre de Flandre sous Philippe le Bel. *Revue du Moyen Age latin*, I. k. 1945. 165–72.
8. *H. Geraud* (kiadó) Chronique latine de Guillaume de Nangis de 1113 à 1300, avec les continuations de cette chronique de 1300 à 1368, Paris, 1843. ad. a. 1333. 137.
9. *M. S. Luce* (kiadó) Chronique des quatre premiers Valois (1327–1393). Paris, 1862, ad. a. 1353. 24.
10. *T. Rymer*, Foedera, Conventiones, Literae... La Haye, 1739–1745, reprod. 1967. 1–4, 197. 2–1, 70, 99.
11. *W. Stubbs* (kiadó): Gesta Edwardi Tertii auctore Bridlingtoniensi, in: *Chronicles of the Regins of Edward I and II*, Rolls Series, II. Londres, 1882, ad. a. 1339. 146.
12. A pápa skóciai politikájáról vö.: Foedera, i. m. I–II. köt. 49, 52; II–I. köt. 134, 189, II–II. 6, 11. 46, 77. stb. Flandriáról vö.: Registrum Clementis Papae V, kiadta cura e studio monachorum Ordinis S. Benedicti. Rome, 1885–92. n° 1680; *Coulon et Clemencez* Lettres secrètes et curiales du Pape Jean XXII relatives à la France, reprod. 1965. N° 74, 75, 202, 204, 206, 216, 219, 1051 stb.

13. Nogaret már a század elején megmondta: *Natio Gallicana, natio notorie Christianissima* (A gall nemzet közismerten a legkeresztényibb nemzet), *P. Dupuy, Histoire du différend d'entre le pape Boniface VIII et Philippe le Bel*. Paris, 1655, okmányok 335.
14. Chronique latine de Guillaume de Nangis, i. m. ad a. 1340. 137.
15. Chronique de Richard Lescot, *J. Lemoine* (kiadó), Société de l'histoire de France. Paris, 1896, ad a. 1345. 74. Ez ugyanaz a beállítottság, mint amit Guillaume de Nangis követőinél láthatunk a flandriai háborúk alatt: *non fuit opus hominum sed Dei* (nem emberi munka volt, hanem isteni), Chronique latine de Guillaume de Nangis, i. m. ad a. 1328. 100.
16. *Robertus de Avesbury: De Gestis Mirabilibus Regis Edwardi Tertii*, *E. Thompson* (kiadó), Rolls Series. Londres, 1889, ad a. 1346. 369; *Eulogium Historiarum*, *F. Haydon* (kiadó) Rolls Series, Londres, 1863, III. köt. ad a. 1346, 210; ad. a. 1356, 224–25; *H. Knighton: Chronicon*, *J. Lumby* (kiadó), Rolls Series. Londres 1895. II. köt. ad a. 1356, 88–90. Szép János tisztában volt ezzel az irányzattal, és helyeselte is; a Poitiers-i angol győzelem után ezt mondta: *laquelle chose doihvent bien les Angloys et les Gascons faire mettre en leurs croniques, si belle aventure n'avint a poy de gens en crestienté*, *Chronique de Jean le Bel* (ezt a dolgot az angoloknak és a gaszkonyiaknak bele kell venniük a krónikájukba, mivel a kereszténység körében kevés embernek jut ilyen szép kaland), *Chronique de Jean le Bel*, *J. Viard és E. Déprez* (kiadók), Société de l'histoire de France. Paris, 1904. ad a. 1356. 235.
17. *J. Huizinga, The Waning of the Middle Ages*. Londres, 1924. repr. 1970. 28–29.
18. Chronique de Jean le Bel, i. m. ad a. 1346. 66–67.
19. Chronique latine de Guillaume de Nangis, i. m. ad a. 1346. 246.
20. Chronique des quatre premiers Valois, i. m. ad. a. 1328. 2.
21. *Tacitus, Germania*. *U. Zernial* (kiadó). Berlin, 1890. 39–41.
22. *Freissart: Chroniques*. *G. Diller* (kiadó). Paris, 1972. 42; lásd még 207, 172, 221.
23. uo. 189.
24. *J. Grand'Maison, Symboliques d'hier et d'aujourd'hui*. Montréal, 1974. 20.
25. *A. Piaget, Un poème inédit de Guillaume de Digulleville: le Roman de la fleur de lis. Romania*, LXII. köt. 1936. 336.–337.
26. *Gervais du Bus, Le Roman de Fauvel. A Langfors* (kiadó) Paris, 1914. 116.
27. *J. Fishman, An examination of the process and function of social stereotyping. Journal of Social Psychology*, XLIII. köt. 1956. 40.
28. *K. Building, The Image*. Michigan, 1966. 114.
29. Az oroszlán a flamandok jelképe. Egy másik korabeli dal az oroszlán állkapcsával (clauwaerts) jelenítette meg a flamandokat; Vö.: *F. Van Kalken, Histoire de Belgique*. Bruxelles, 1944. 115.
30. *A. Coville, Poèmes historiques du début de la Guerre de Cent Ans. Histoire littéraire de la France*, XXXVIII. köt. 1849. 264–66.
31. *W. Scott, Psychological and Social correlates of International Images*, in: *International Behavior*, H. Kelman (kiadó). New York, 1965. 100; *J. Salazar et G. Marin, National stereotypes as a function of conflict and territorial proximity. The Journal of Social Psychology*, CI. köt. 1977. 13–19.

32. *M. Farbridge*, *Studies in Biblical and Semitic Symbolism*. New York, 1923. 53–55.
33. Boulding, i. m. 110–12.
34. *T. Wright* (kiadó) *Political poems and songs relating to English History composed during the period from the accession of Edward III to that of Richard III*, *Rolls Series*, London, 1859. I. köt. 35–40.
35. Uo. 41. Az asszír emlékekben a sasnak az oroszlánnal szembeni felsőbbrendősége a szellem és a fizikai erő közötti viszonyt volt hivatva megjeleníteni; Vö.: *Farbridge*, i. m. 83.
36. *Wright*: i. m. 126.
37. Uo. 137–38.
38. Uo. 204–205.
39. Uo. 26.
40. *J. Strayer*, *France, the Holy Land, the Chosen People and the Most Christian King*, in: *T. Rabb et J. Seigel* (kiadók) *Action and Conviction in Early Modern Europe*. Princeton, 1969. 3–16.
41. *Wright* i. m. 30, 96, 99, 166 stb.
42. Uo. 56.
43. Uo. 45, 106, 52.
44. Uo. 42.

LENGYEL NEMZETTUDAT A 16–17. SZÁZADBAN

(*Acta Poloniae Historica*, XLVI. 1982. 47–72)

A reneszánsz és a humanizmus korszaka, amit számos, ezzel a témával foglalkozó publikáció bizonyított – köztük különös figyelmet érdemel Stanislaw Kot negyven évvel ezelőtt írt cikke¹ – nem hozott lényeges változásokat a nemzettudat fogalmában, ha összehasonlítjuk a 14. század végével és különösen a 15. századdal. Kétségtelen, hogy a nemzeti azonosság érzése erősebb volt a reneszánsz idején ugyanúgy, mint ahogy a magukat lengyelnek tekintők száma is megnövekedett, de ez a tény nem jelenti még azt, hogy a fogalom maga lényegesen megváltozott volna. A 16. századig a lengyel nemzetet még olyan közösségnek tekintették, amely ugyanazon a területen él, azonos szokásokkal, történelemmel és nyelvvvel rendelkező népesség csoportjait öleli fel. Csak a 16. század vége hozott lényeges változásokat a nemzettudatban a köznemesség körében egy új politikai helyzet, a társadalmi, gazdasági, kulturális, valamint a vallásos életben történt átalakulások eredményeképpen. Különleges jelentősége van a Lublini Unió következményeinek és a hatalomnak, amelyet a köznemesség, majd a mágnások szereztek a társadalom más osztályai, és ami még fontosabb, maga az uralkodó felett. Ekkor következett a győzedelmes ellen-reformáció, amelynek az államon belüli vallási egység visszaállítása volt a célja.

Mindez megmagyarázza azt, hogy miért voltak teljesen különbözőek a fő tényezők, amelyek a köznemesség nemzettudatának kialakulásakor számításba vehetők. Elsősorban, tekintettel a területi fekvésre, a 16. század második feléig a lengyel etnikai csoport egy eléggé zárt területen élt, amely magában foglalta ha nem is a népesség egészét, de többségét. A Lublini Unió előtti területszerzések között is volt olyan rész, ahol legalábbis egy bizonyos számú lengyel lakott. Ezek a területek nem csak az 1456-ban a Koronához csatolt Oświęcim-i hercegséget, a Zator-i hercegséget (1494) és az 1526-ban bekebelezett Mazovia-t tartalmazták, hanem az 1466-os Toruńi béke után a koronával egyesített Királyi Poroszországot is, ahol részben lengyelek laktak. Nem csoda tehát, hogy a lengyel állam védelmére felszólító akkori felhívások az államot a lengyel származású és nyelvű népesség által lakott területtel azonosították. Jan Długosz-tól kezdve Andrzej Ciesielski-n át Stanisław Łubieński-ig, sok újságíró és történész követelte

Szilézia, Nyugat-Pomeránia vagy a Lubusz-i terület visszaszerzését. Ugyancsak érdekes megjegyezni, hogy a hangoztatott érvek közül hiányzott az, hogy a szóbanforgó földeket honfitársaik, Krakkó-i, Poznan-i vagy Lublin-i városi lakosok népesítették be. Másfelől ez az az érv, amellyel találkozhatunk sziléziai polgárok, például Szymon Pistorius műveiben, a többit szinte nem is említve. Itt az egyedüli kivétel Lubienski, aki Szilézia visszaszerzésére vonatkozó követeléseiben vérkötelékekről tett homályos említéseket. Emlékeznünk kell arra, hogy a feudalizmus korában egy adott területhez való jogok alátámasztására ritkán volt döntő érv az etnikai egység.

Ezeket a jogokat általában – Lengyelország esetében is – bizonyos törvényes kötelezettségek alapján formálták, azaz a terület valamikor lengyel királyok vagy hűbéreseik uralma alá tartozott. Ez az állásfoglalás a 16. század második felében teljesen megváltozott. A „Lengyelország” kifejezést még a nemesi köztársasággal felcserélhetően használták, de kétségtelen volt, hogy országukat már nem lehet csupán Mazovia-val, Nagy- és Kis-Lengyelországgal vagy Pomerániával azonosítani.

Az új területi egységnek, amely legnagyobb kiterjedése idején (1634) majdnem egymillió négyzetkilométernyi területet ölelt fel, volt egy közös jellemzője, nevezetesen az, hogy egyenletesen, bár elég gyéren szétszóródott köznemességgel rendelkezett, amely a 17. században teljes egészében egyetlen etnikai csoporthoz tartozott. Ugyanakkor a parasztok kolonizációja sem maradt nyom nélkül. A mazuri telepések a Porosz hercegségben egészen a 20. századig megőrizték a németekétől teljesen eltérő nyelvüket és szokásaikat, azonban az Ukrajnában letelepedett lengyel parasztok hamarosan teljesen elvegyültek a ruténokkal, átvették a helyi lakosság vallását és nyelvét. És míg a mazur nép a lengyel államon kívüli földeken telepedett le, addig Ukrajna évekig annak szerves része volt. Ez társadalmi okoknak tulajdonítható, azaz a Porosz Hercegségben a német nemességgel szembeni ellenségeskedésnek vagy az ukránokkal szembeninek, akiket ellengyelesítettek. Azonban a többi okról sem szabad elfeledkeznünk, amelyek következtében északon és keleten az események különbözőképpen zajlottak le. A mazúri, meglehetősen nagyszabású letelepedés egy gyéren benépesített területen történt, míg a lengyel parasztok Ukrajnában egy jól berendezett közösségben találták magukat, megértették az ott használt nyelvet, amely sokkal jobban hasonlított az övékhez, mint a német. Azonban a lengyel gyarmatosítók mindkét csoportjának volt egy közös jellemvonása: elhagyták eredeti vallásukat. A mazúrok az evangélikus vallást vették fel, míg a vad pusztákon letelepülő lengyel parasztok az ortodox egyház tagjai lettek.

Az országban szétszóródott köznemesség ugyanazokat a szokásokat, nyelvet és vallást gyakorolta a 17. század folyamán. Mint társadalmi csoport, eredetét bizonyos közös történelmi hagyományokra vezette vissza. T. Ulewicz tanulmányai ismertetik, hogy a lengyel történetírás a 15. században Jan Długosz-tól kezdve, olyan szerzőket is beleértve a 16. században, mint Maciej Miechowita, Marcin Bielski, Aleksander Gwagnin, Marcin Kromer vagy Stanisław Sarnicki, azon a véleményen volt, hogy eredetileg a Don és az Alsó-Volga között a Fekete-tenger pusztaságain élő néhány szarmata elhagyta lakhelyét, hogy a Dnyeper és a Visztula közötti területen telepedjen le, jobbágyosorba taszítva ugyanakkor a helyi lakosságot. Ez a nézet fokozatosan egyre több követőre talált a 16. században, különösen a nemesek körében, majd a következő században a szarmatizmus néven ismertté vált fő ideológia lett.

Amint Ulewicz megállapítja, eredetileg a „Szarmataföld” elnevezés nyilván összetartó feladatot töltött be, mivel magába foglalta „in se in un tutto unico gli elementi etnici così eterogenici e linguisticamente diversi della Republica”² Ily módon fejlődött és egyidejűleg el is különült a köznemesség történelmi tradíciója: a lengyelek hősi tetteinek emléke, amelyet krónikákból merítettek, és amely csak lengyel etnikumú személyek között élt így gazdagodott a szarmata kard hódításainak legendájával a Piastok uralkodását megelőző időszakban. Ez a leszármazás elsősorban a lengyel köznemesség tudatában játszott fontos szerepet. Az akkori orosz köznemesség eredetét a Kijevi Oroszország nagyságának időszakára vezette szívesen vissza és őseit – a Ruryk dinasztiát – akarta dicsőíteni. A litván köznemesség is buzgón idézte fel múltbeli tetteit, és szükségképpen Maciej Strykowski egy középkori mondát élesztett újjá, és úgy építette fel, hogy az a litván nemesek római származását bizonyítsa. Ez a monda a litvánokat elhelyezte az európai nemzetek nagy családjában, hogy ősi származásuk révén a lengyelekéhez hasonlóan méltó helyzetet biztosítson számukra.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a 16. századi Lengyelország Ausztriával és Törökországgal egyetemben, a nagy etnikai és vallási különbségek országa volt. A Lublini Unió (1569) után e hatalmas ország lakói nem ugyanazt a nyelvet beszélték, vallási hitük és szokásaik sem ugyanazok voltak. Ezért voltak olyan fontosak és nagyszerűek az integrációra való felhívások. Egyike ezeknek az egyesítő elemeknek Szarmataföld fogalma volt, amelynek magában kell foglalnia a Lengyel nemesi köztársasághoz tartozó összes földet, bár a szarmatákat mindenekelőtt lengyeleknek tekintették.³ Ugyanakkortájt Kelet-Európára néha úgy utaltak, mint

Szarmataföldre, és a szarmaták kifejezést alkalmazták minden szlávra. Az az eszme nyújtott történelmi érvet a Keletre irányuló terjeszkedéshez a Vad Pusztaságok, sőt a lengyel állam határain túli területek felé, hogy a lengyel köznemességet az Oka, a Volga és a Don folyók közti részen elterülő földek tulajdonosainak leszármazottjai és örökösei alkotják. A harmadik Róma címet viselő Moszkvai nagyfejedelemség hasonló módon próbálta igazolni nyugati irányú terjeszkedését és Törökországgal folytatott háborúit. Ebben az értelemben a szarmatizmus létrehozott egy történelmi bázist a Lengyel-Litván Nemzetközösség létének alátámasztására, amelynek azonban a 17. század közepén nem sikerült megtartania harmadik tagját, névszerint az ukránokat, mivel az erre irányuló kísérletek már túl későn történtek meg. Egy nemzet eredetét bizonyos törzsekre visszavezetni, amelyek valamikor azon a területen éltek, ahol most ez a nemzet, akkoriban nem volt egészen eredeti vállalkozás; a 16. századi Franciaországban nagy népszerűségnek örvendő francia-gallizmus vagy Skandináviában a nordizmus hasonló példák, miközben a hollandok ősi batáviaiaknak tekintették magukat stb. Úgy tűnik azonban, hogy csak Lengyelországban segített ez a látszólag történelmi érvelés a köznemesség nemzetfogalmának kialakításában. Ez nyilvánvalóan a gondolkodásmód szubjektív kategóriája, ami aligha hozható összhangba a valósággal. Azon a meggyőződésen alapult, hogy csak az uralkodó osztály alkotja a lengyel nemzetet, míg a többi rend létezésének – bár a társadalom sajátos működéséhez szükséges – valójában más oka nincs. Tadeusz Ulewicz, e problémák szakértője megjegyzi, hogy „néha előfordulhatott, hogy egy polgárt alkalomadtán és habozva a szarmaták közé soroltak, de ez soha nem történhetett meg egy paraszt esetében, hacsak nem sikerült elhagynia osztályát (például a papság tagja lett)”.⁴

A reneszánsz idején egy nemzet fő megkülönböztető jellemzője nyelv volt. Senki sem tagadhatta, Jan Długosz-tól kezdve Andrzej Frycz Modrzewski-ig, hogy mivel egy nyelvet használtak, a parasztok a lengyel nemzet szerves részét alkották. Egy kiváló szótárszerkesztő, Jan Maczyński lengyel–latin szótárában a *natio* szót a következőképpen magyarázta: „ugyanazt a nyelvet használó nemzet”.⁵ A nemzeti kultúra fejlődése szempontjából hangsúlyozta a nemzeti nyelv jelentőségét a krakkói nyomdász, Hieronim Wietor is, valamint olyan írók, mint Andrzej Frycz Modrzewski és Szymon Budny, aki azt írta, hogy mindenki ragaszkodik országához szokásaihoz és utálja az olyan beszédet, amelyet nem képes megérteni. Azok is, akik egy Piast megválasztását támogatták a lengyel trónra, a nemzeti nyelv védelmének szükségességét hangsúlyozták, amelyet a Habs-

burg dinasztia egyik tagjának megválasztása esetén a német nyelv beáradása fenyegethetett volna, mint ahogy Csehország esetében történt.

A lengyel nyelv e győzelme a reneszánsz időszakában valamivel részletesebb említést érdemel. Először is, a lengyel már akkor irodalmi nyelv volt, azaz tanult emberek használták szerte az országban. Másodsor, a törvényes és társadalmi dokumentumokban használt, a mindennapi étellel kapcsolatos szavak, mint például tárgyak, szerszámok neve a köznyelvben is szerepelt. Akkoriban még, a tudomány terén, ahol nagyobb pontosságra volt szükség, a latin terminológiát alkalmazták. Más szavakkal, az első geometriai és mérési kézikönyvet Stanisław Grzejski már a 16. században lengyelül jelentette meg, míg teológiai értekezések egészen a 18. századig latin nyelven íródtak, amelyet később a francia váltott fel. A lengyel nyelv teológiai vitákban való használatával szembeni idegenkedés nem csak a papság körében ismeretes elzárkózásra való hajlamból származott, hanem elterjedt abból a hiedelemből kifolyólag is, hogy a lengyel szóhasználat, amelyet Róma nem hagyott jóvá, különféle eretnokségeknek adhatna alkalmat, amelyek veszélyesek lehetnek az egyházra nézve.

Nagy jelentőségű az a tény, hogy a gazdasággal és méréssel kapcsolatos elnevezéseket, a dolgok természetes rendjéből fakadóan, alacsonyabb műveltségi szintű emberek számára jelölték ki, mint azok, akik filozófiai és teológiai tanulmányokkal foglalkoztak. Ezenkívül a 18. században a latin már másfajta szerepet is betöltött. A reneszánsz alatt, amikor a lengyel terminológia igencsak korlátozott volt, némely esetekben a latin elkerülhetetlen volt, míg a barokk korszakban a latin kifejezések, mint később a franciák, a nyelv díszítésére szolgáltak. Ez az össze-vissza irányzat nagymértékben erősítette a szellemi elit, azaz a köznemesség elkülönülését. Ez a nyelv világában egyenértékű volt a nemesek osztályára korlátozott nemzetfogalommal.

A parasztok kizárása a nemzet közösségéből kétségtelenül siralmas gazdasági és jogi helyzetük következményeiből fakadt: a köznemességnek a polgárok és parasztok rovására elnyert érvényesülése magyarázza a köznemesség, mint nemzet fogalmának kialakulását. Érdemes lenne itt megjegyezni, hogyan tükröződtek a különféle társadalmi és nemzeti konfliktusok olyan kísérletekben, amelyeket egy eltérő származás megteremtésére folytattak ezek a rendek. Jól ismert tény, hogy a köznemesek azt állították, hogy ősük eltérnek a parasztokéitól, azonban azt is jól tudjuk, hogy a mágnások legnagyobb jelentőségük idején ebben a vonatkozásban ugyanúgy igyekeztek elhatárolni magukat a köznemesektől. Egyes mágnás családok azt tartották, hogy ők nem szarmata, hanem római patríciusok leszá-

mazottai. Ősi eredetük bizonyítására szolgáló tendencia fejeződött ki a palota-építészet példáiban (pl. a Krasziński palota Varsóban), vagy a kastélyok belső díszítésében, a szobrokban stb., amelyeket nyilvánvalóan klaszszikus minták után formáztak meg.⁶

A köznemesség nemzetként való felfogása nagymértékben hozzájárult az osztály egységessé válásának folyamatához az egész országban. Néhány évtizeddel később e kiváltságok a nyelv és a szokások közösségét idézték elő, amit a litván, orosz és ukrán köznemesség rohamos lengyelesítésével lehet bemutatni. Ezt a folyamatot a keleti divatirányzatok elterjedése kísérte a köznemesség körében Nagy- és Kis-Lengyelországban, különös tekintettel az öltözködésre, a lakások díszítésére stb.

Úgy tűnik, hogy az akkori Európa semmilyen más országában sem gyakorolhattak jogi és politikai intézményt alkotó kiváltságok olyan erős befolyást a nemzettudat kialakulására az uralkodó osztály tagjainak körében, mint Lengyelországban. A köznemességnek élénk fogalma volt a nyelv, a szokások különbözőségéről, valamint tudatában voltak a lengyel politikai rendszer egyedülálló jellegének. Az e politikai közösségben élvezett részeseedésük, amely politikai közösség egy hatalmas méretű államot fogott át, és amely tulajdonosainak tekintették magukat, bizonyos köteleket hozott létre valamennyi nemes között az egész országban. Ez viszont ahhoz a meggyőződéshez vezetett, hogy a Nemzetközösséget az „arany szabadság” belső ellenzőivel szemben ugyanúgy meg kell védeni, mint a külső ellenséggel szemben.

A dinasztíához való hűség feudális alapelve maradt a többi európai országban az elsődleges összetartó tényező. Lengyelországban a Jagellók kihalása gyengítette ezt az érzést. A királyokat választás útján egész életükre nevezték ki, de megfoszthatták őket hivataluktól, azaz a tróntól, ha túllépték hatáskörüket. A svéd invázió (1655–1660) nehéz időszakában egy előljáráshoz (pl. egy tiszthez) vagy egy mágnáshoz – aki gyakran protektor is volt – való hűség, valamint az államhoz és annak politikai intézményeihez (nem a dinasztíához) való hűség közötti konfliktus láthatóvá vált. A svédekkel, brandenburgiakkal vagy az erdélyi ellenséggel tárgyalókat akkor még árulóként kezelték. A külföldi intervenció támogatói úgy magyarázták politikájukat, hogy csupán az uralkodó személyét kívánják megváltoztatni (János Kázmér helyett Károly Gusztávot). 1655-ben a köznemesség többsége már egyetértett ezzel az érveléssel, és az ennek megfelelő viselkedést nem tekintette felségárulásnak. Ennek eredményeképpen a Porosz királyság lakói éppúgy nem támogatták a brandenburgi választófejedelmet, ahogy a litván köznemesség ellenezte Janusz és Boguszlaw Radzi-

will politikáját. Az a tény, hogy a toruni béke és a lublini unió eredményei megmaradtak, valószínűleg azon politikai szabadság vonzerejének tulajdonítható, amelyet a köznemesség konföderációja részére választott fejedelmének uralkodása biztosított, és amely erősebb volt, mint a svéd származású félabzolutisztikus jellegű egyeduralmók perspektivikus uralma. Ezek a szabadságjogok magyarázzák meg azt a tényt, hogy 17. század közepén, amikor az ellenreformáció tért hódított Lengyelországban, a lutheránus vallású és német születésű köznemesek a lengyel államot támogatták a Porosz Hercegségben. Azonban az a kívánságuk, hogy alávehessék magukat a lengyel királyok uralmának, tartalmazott bizonyos csodálatot is a Koronában uralkodó politikai anarchia egyes jelenségei iránt, amelyeket inkább helyteleníteniük kellett volna. Így nem csoda, hogy a modern állam működésébe bevont porosz köznemesség, amely állam akkoriban erős hadsereget szervezett, feláldozva ezáltal a polgárok kiváltságait, megtöltve a kincstárat és hatékony ügyintézők testületét hozva létre, irigykedve tekintett szomszédjára, ahol a főnemes földesúri birtokán a maga ura volt, és potenciális jelöltnek számított a trónra. Ezenkívül gazdasági kötelek és ebből kifolyólag gazdasági profitok is hozzájárulhattak a lengyel konföderáció iránti hűséghez, amelyet a Porosz királyság városai (különösen Gdansk) tanúsítottak a svéd invázió idején. Már a 16. század végén, az angol W. Bruce, aki beutazta Lengyelországot, hangsúlyozta az egységből eredő „lengyel szabadság, mentelmi jogok, kiváltságok, tisztségek és az idegen hatalommal szembeni biztonság erejét, amelyet semmilyen más kormány alatt nem élveztek volna (a tartományok).”⁷

A kozák lázadások miatt vonakodtak megadni azokat a kiváltságokat a kozák felsőbb köröknek, amelyeket a lengyel köznemesség élvezett. Ha a Hadziacz-i egyezményt mintegy húsz évvel korábban megkötötték volna (azaz 1638-ban és nem 1658-ban), akkor lehetőség nyílt volna a helyi társadalmi elit egy másik nemzedékének lengyellé válására.

Felmerül a kérdés: miféle nemzeti integritás jellemezte a beolvadt litván, ukrán és belorusz köznemességet, illetve a német és örmény polgárokat, akik hasonló erők hatása alatt álltak. Ami a főnemeseket illeti, őket, amint már említettük, kiváltságosokból álló kötelék kapcsolta Lengyelországhoz. Ily módon jött létre az ún. „politikai lengyel”, azaz olyan polgár, aki mindenekelőtt egy bizonyos politikai és társadalmi közösség tagjának tekintette magát, és csak másodsorban egy nyelvi közösség tagjának. S. Kot helyesen jegyzi meg, hogy ilyen volt a 16. századi rutén köznemesség is, amely magát a lengyel nemzethez tartozónak tekintette, amint ezt Stanislaw Orzechowski alábbi példája mutatja, aki így jellemezte magát: „gente Ruthenus, natione Polonus”.

A lengyellé váláshoz vezető ösvények eltérőek voltak és nem mindig egyenesek. A litván főnemesek például elvéve beszélték csak saját nyelvüket, és az oroszot a lengyellel cserélték fel. A 17. század elején Janusz Radziwill azt írta a bátyjának, Krzysztofnak, hogy ő litván és litvánként fog meghalni, de „országunkban lengyel kifejezéseket kell használni”.⁸ A nemzeti azonosság kérdéséhez szorosan kapcsolódó vallási probléma is igen bonyolult volt. Az ortodox rutén vagy belorusz köznemesség, amely a reformáció idején a kálvinizmust, a lutheranizmust vette fel, vagy a lengyel testvérekhez csatlakozott, asszimilálódása folyamán fokozatosan elhagyta vallását, és végül áttért a katolikus hitre. Ezt a jelenséget megmagyarázhatjuk azzal a ténnyel, hogy a 16. században ezek voltak azok a csoportok, amelyek bizalmatlanok voltak a latin hittel szemben, amely oly szorosan összefonódott a lengyel kultúrával és szokásokkal, hogy a Litván nagyhercegséghez, illetve a Koronához tartozó többi főnemes közti civilizációs szakadék még szélesebb lett. Bármilyen volt is formája vagy fogadtatása, a reformáció nyugati kultúrát honosított meg.⁹ Másfelől, a lengyel kultúra más oldalaival levő bizonyos kapcsolatok kikövezték az utat a katolicizmus számára ezen a vidéken.

S. Herbst szerint a 17. századi Porosz királyságban a belgának vagy a hollandnak megfelelő új porosz nemzetiség öltött formát. Ezt a fejlődést azonban gátolta a szomszédos Porosz hercegség és a köznemesség nemzetként való felfogásának terjedése, amely visszavetette a toruni, gdanski, illetve elblagi városlakókat.¹⁰ A porosz lutheranizmus inkább (Königsberg) Królewiec) felé húzódott és nem meglepő, hogy a sandomierzi unió (1570) leghevesebb ellenségei a Porosz királyság városaiból jöttek. Ezek a városi központok azonban nem keresték a kapcsolatot azonos hitű más városokkal vagy a lutheránus köznemességgel. A szolidaritás e hiánya valószínűleg a polgárok különböző etnikai eredetéből származott. Azonban emlékeznünk kell arra, hogy az ilyen etnikai különbözőség nem zavarta a köznemességet, amely tekintet nélkül születési helyére vagy nyelvére, azonos ideológiát vallott, és ennek eredményeképpen elérte a teljes lengyellé válást. Úgy tűnik, hogy a Porosz királyság és Nagy-Lengyelország városaiban lezajlott asszimilációs folyamatokat egyrészt a polgári csoportokon belüli szolidaritás hiánya gátolta, másrészt a még erősebb társadalmi korlátok, amelyek korlátozták a lengyel nemesek és a német eredetű nők között kötendő házasságok számát és amelyek végül is késleltették az arisztokrácia lengyellé válásának folyamatát. Meg kell azonban említenünk G. Lengnich példáját, aki német nyelven írt és számos alkalommal nyilvánította ki a lengyel királyok iránti hűségét. Pomeránia Lengyelországba való beolvasztásához (1454) kapcsolódó évfordulókról (1654, 1754), vala-

mint a lengyel királyok megválasztásáról számos latin és német nyelvű műben emlékeztek meg, amelyek dicsőítették a konföderációt, és kihangsúlyozták szerzőik Lengyelország iránt táplált nagy szeretetét.

Ennélfogva az ún. „politikai lengyel” a Porosz királyságban is létezett, és a nyelvnek, amelyet beszélt, nem volt jelentősége. A soknemzetiségű Habsburg birodalomban is a németek, csehek és magyarok nagy hányada osztráknak tekintette magát a születésük és lakóhelyük országával való egységre és a közös politikai szervezettel való szolidaritásra gondolva.[†] Kétségtelen, hogy a nemzeti azonosság fogalmát nézve a 16. és 17. században a nyelv maga kevésbé fontos tényező volt, ha összehasonlítjuk például a 14. században a nyelvnek tulajdonított jelentőséggel. Ugyanennek a jelenségnek a példáit még ma is megfigyelhetjük: az NDK, Ausztria és Svájc némely részének lakossága ugyanazt a nyelvet beszéli, de nem tekinti magát ugyanazon család tagjának. Könnyebb megérteni, hogy a Porosz királyság németül beszélő polgárai miért nem éreztek pusztán a nyelvi rokonság eredményeképpen semmilyen köteléket a szászokkal, a bajorokkal vagy a Porosz Hercegség polgáraival. Továbbá Németországot akkoriban még semmilyen területi és nemzeti entitással nem azonosították;¹¹ az egyes tartományok közötti antagonizmus egészen a 19. századig megnehezítette az állam egységesítésének feladatát.

A konföderáció keleti részeiben az észti és a lett nemzeti azonosság jelei is nyilvánvalóvá váltak. A Balti-tengeri országokban ez nagy mértékben az ellenreformációnak köszönhető, amely a katolicizmust terjesztette a köznyelvben, míg ugyanezt a feladatot Ukrajnában az ortodox egyház látta el. Ezek a problémák azonban, valamint az ukrán és litván nemzeti tudatosság jelentkezése meghaladják e tanulmány keretét.

* Különös figyelmet kell fordítanunk arra, hogy milyen módon hatott a vallás a nemzeti azonosság fogalmának fejlődésére. A 16. század elején, közvetlenül a reformáció megindulását megelőzően Lengyelországban valamennyi etnikai közösség egy meghatározott egyházhoz ragaszkodott, amely sajátosan jellemző volt a csoportok mindegyikére. Így a lengyelek katolikusok voltak, a zsidók a judaizmust vallották, a ruténok az ortodox egyházhoz tartoztak, a tatárok az iszlámot gyakorolták, az örmények monofiziták voltak, és nagyon sok litván paraszt, bár titokban, de pogány isteneket imádott. Azonban egy kivétel volt e szabály alól, a németek, akik bár asszimilálódtak a Koronában, megőrizték saját nemzeti státusukat a Porosz királyságban. Csak a lutheranizmus hozta el etnikai elkülönülésük

[†]Magyarországon volt egy hungarus tudat, amely elutasította az osztrákokhoz való tartozást (szerk.).

megerősítését, amit addig nélkülöztek, és így a lengyelekkel és litvánokkal azonos vallási közösségbe tartoztak. Ez lehetett az egyik oka a lutheránusokhoz való általánosan elterjedt közeledésnek a német városiakok részéről Sziléziában, a Porosz királyságban és Nagy-Lengyelországban.¹² Hasonlóképpen, az ortodox testvérek nem csak az ortodox meggyőződés védelmezői voltak, de központokat is létrehoztak az orosz kultúra terjesztésére. A lengyeleknél a vallási megosztottság a reformáció eredménye.

Nem meglepő tehát, hogy amikor az egyház a reformáció ellen harcba szállt, a nemzeti egység érzésére hivatkozott, és a reformáció mozgalmát idegen eredettel vádolta. Valójában a reformáció ellenségeit éppen olyan könnyen lehetett idegen származással vádolni és a pápai ideológia olasz forrásaira gyakran fel is hívták a figyelmet. A „katolikus” kifejezést fokozatosan a „római” (pápa, püspök, hit stb.) váltotta fel, nyilvánvalóan pejoratív értelemben. A különböző vallási elnevezések közötti kapcsolatok új ellenreformációs modelljét a lengyel nemzeti jelleggel (amely természeténél fogva szelíd és a vérontástól húzódozó) és történelmi múltjukkal ellentmondónak tekintették.

Elég gyakran ütköztek össze heves vitákban olyan ellátétek, mint: nemzeti kontra idegen, lengyel kontra olasz vagy német, lengyel jelleg és hagyományok kontra más nemzetek „szokásai”. A használt kifejezések nyilvánvalóan a nemzeti azonosság különböző jeleire utalnak. A 16. században azonban az ellenreformáció minden erőfeszítés ellenére a válás, legalábbis ha a lengyeleket nézzük, és a nemzeti lét külön problémaként léteztek tovább. A szakadárokhoz hasonlóan, akik nem hoztak létre saját politikai pártot és a társadalomtól elkülönült csoportot sem alkottak, a kálvinisták és az áriánusok a katolikusokkal együtt, minden kétséget kizáróan, egy nemzetet alkottak. A mennonitáknak, a cseh testvérek egységének vagy a német származású anabaptistáknak a helyzete, akik Pomeránia Ulawy területén telepedtek le, teljesen különböző volt.

Az ellenreformáció előrehaladtával a szakadárok száma a lengyelek körében csökkent. Ez segítette annak a tézisnek az elterjesztését, hogy az egyetlen igaz vallás a katolicizmus. Amint a svéd invázió alatt megmutatkozott, a „lutheránus” olyan valakit is jelentett, aki idegen, érthetetlen nyelvet beszélt. Ilyen helyzetben a katolikusok többségének véleménye szerint a nemzeti közösségből a szakadár kizárta magát. Az ellenreformáció megkísérelte a közösség határain kívülre helyezni a szakadárokat, mint a lengyel történelmi hagyományokkal szembenálló elemeket. Ez a konföderáció nyugati határa melletti területeken történt meg. A Nagy-Lengyelországban letelepedett lutheránus papság és a cseh testvérek ekkor a brandenburgi választófejedelem védelmét kezdték keresni. A Porosz Hercegség

nagyon sok emigráns lutheránus köznemest látott vendégül. Őket protestáns prédikátorok és olyan fiatal emberek kísérték, akik további tanulmányaik folytatása végett mentek oda. Sok szakadár csoport németté válása származott ebből; a „katolikus-lengyel” fogalma meglazította köteleiket a lengyel nemzettel.¹³ A vallási tolerancia fokozatos hanyatlása, mind az elméletben, mind a gyakorlatban, érthetővé teszi, hogy a másként gondolkodók gyakran Lengyelország politikai ellenségeinek támogatását keresték és ez nemzeti státusukat még inkább megkérdőjelezhetővé tette.

A 17. században a különböző vallási elnevezések együttélését elfogadták ugyanazon államon belül, de nem ugyanazon nemzeten belül. Amikor Rakówban a Socinus Akadémiát bezárták és a városokban a lengyel kálvinistákat üldözték, ugyanakkor a lengyel köznemesség lutheránus telepeket hívhatott Németországból és Sziléziából Nagy-Lengyelországba és a Lublini területre és felajánlhatta nekik védelmét. Ezekre a jövevényekre azonban a lengyel városlakók és parasztok nagyfokú ellenségességgel tekintettek. Még az etnikailag idegen, a katolikustól eltérő hit követőit is nagyobb toleranciával kezelte az uralkodó osztály, mint a saját honfitársaik közül kikerülő szakadárokat. A Porosz királyság városaiban a német lakoságnak tett engedmények a lengyel szakadár arisztokraták gyanakvását és elégedetlenségét idézte elő Krakkóban és Lublinban. Hasonlóan, a Porosz királyságban a lengyeleket, akár katolikusok, akár áriánusok voltak, megütrték, míg a németek között szétszóródott kálvinistákat üldözték.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy ez a megfigyelés ellentmond a Brześci Uniónak (1596), amely az ortodox egyházat egyesítette a római katolikkal. Az uniót Róma ösztönözte és a konföderációban lanyha lelkesedésre talált. Azonkívül az egész törvényt a nemesség támogatásának elnyerése céljából hozták létre, amely nemességet helyzeténél fogva, a 17. században egyazon nemzeti közösség tagjának tekintették. Az idegen hit elterjesztéséért azonban honfitársaikat okolták. 1613-ban Jakub Zawisza megjegyezte, hogy „sem a zsidó, sem a tatár szekták nem ártnak az igaz hitnek”, mivel évszázadok óta senki nem tért át azokra a vallásokra, míg az „eretnekek” megfosztják híveitől az egyházat.¹⁴ Másodszor egy szakadár-honfitárs a politikai és a szakmai pályán rivális lehet, így azonban az „eretnecség” elleni harc ürügyével könnyen eltávolítható. Feltételezhetjük, hogy ha az áriánusok olyan vallási kisebbséget alkottak volna, amely külföldi eredetű, akkor valószínűleg nem üzték volna ki őket Lengyelországból. Száműzetésük eredményeképpen nem csak elméletileg, de gyakorlatilag is kirekesztették őket a nemzeti közösségből. Ez a fajta mechanizmus működött a 16. és a 17. század folyamán, bár egyes esetekben eltért ettől.

A nemzeti azonosság növekvő érzése a reneszánsz idején megelőzte a reformációs mozgalmat, jóllehet ugyanez a nemzettudat-fogalom a következő században olyan tendenciáknak kedvezett, amelyek segítettek valamennyi, a lengyel államtól idegen elemet mellőzni mind társadalmi, mind vallási értelemben.

Ily módon a 17. században egy nemesember nemzetfelfogása két kritériummal gazdagodott: kiváltságok közös birtoklása (vagy az ilyen kiváltságok hiánya) és a vallási probléma, amely olyan meghatározó tényező volt a nemzeti azonosság fogalmának kialakításában, mint soha még azelőtt, vagy azután. Ha az első kritérium nyilvánvalóan Lengyelország politikai rendszeréhez kapcsolódott, akkor a második bizonyos fokig a nemzetközi helyzettől függött. A mohamedán Törökországgal, a protestáns Svédországgal, vagy az ortodox Oroszországgal folytatott háborúk a nemzeti azonosulás érzését erősítették, amely erősen a vallási elkülönülés meggyőződésére támaszkodott. A középkorban például a nemzeti védőszentek kultusza is fejlesztette a nemzeti lét érzését és ez a tudat most a vidékiek magasztalásához vezetett. Az a felfogás, amely a lengyel etnikai közösséget kizárólag a köznemességre, azaz annak katolikus részére korlátozta, a szakadárak erős ellenvetéseit váltotta ki. Az utóbbiak gyakran hangoztatták Lengyelország iránti hűségüket, hasonlóképpen a lutheránusok Sziléziában és Pomerániában vagy a száműzött áriánusok, akik dicsőítették a törökök felett aratott lengyel győzelmeket, és megemlékeztek Michael Korybut Wiśniowiecki vagy III. Sobieski János megválasztásáról. Másfelől, a kiváltságokat élvező osztályok képviselői, olyanok, mint a költő Jan Jurkowski, a Vilnai Akadémia tanára, Aaron Aleksander Olizarowski vagy a Máriánus Atyák alapítója, Stanisław Papczyński azt vallották, hogy a paraszt ugyanannak az etnikai közösségnek a tagja és a törvénynek a túlzott társadalmi kizsákmányolással szemben meg kellene védenie, mivel ő ugyanolyan jó lengyel, mint ura.

Az egész helyzet szigorú bírálatát adta Andrzej Frycz Modrzewski, majd később, a 16. század végén egy kiváló kálvinista író, Andrzej Wolan, aki elítélte a lengyel törvényt, amely azonos nemzethez tartozó emberekkel rosszabbul bánt, mint a római rabszolgákkal.¹⁵ Piotr Skarga hasonló értelemben arra emlékeztetett, hogy a parasztok „ugyanannak a nemzetnek lengyelei”.¹⁶ Amikor a 16. században az áriánus zsinatokon felhívásokat tettek közzé a jobbágmunka megszüntetésére, akkor főleg a Szentírásra hivatkoztak. A lengyel testvérek érvelése szerint a paraszt ugyanannak a vallási, de nem etnikai közösségnek a tagja.

Városi körökben egyik írónak sincs kétsége afelől, hogy osztálya a lengyel nemzeti közösség része. Mint korábban, a király személyesítette meg az egységet és nem az osztálykiváltságok, amelyeket majdnem teljes egészében a köznemességnek adományoztak; sok polgár az erős királyi hatalom buzgó támogatója volt. A lengyel harmadik rend legfelvilágosultabb képviselői ugyanolyan értelemben tekintették magukat lengyelnek, mint ahogyan ma értjük a kifejezést, és állásfoglalásukat a svéd invázió éveiben igazolták is. A nemzeti tudattartalomban megpróbálhatunk még a társadalmi eltérő különbségeket is észrevenni, azaz a társadalom felvilágosult részének és a közembereknek a tudata közötti különbséget. Ez azonban nem változtatta meg azt a tényt, hogy az egyszerű, műveletlen földbirtokos ugyanazon nemzet tagjának tekintette magát, mint a legmagasabb rangú mágnás és habozás nélkül kizárta ebből a nemzetből társadalmi származásuk miatt a Krakkói Akadémia tanárait. Ugyanakkor a polgári szerzők valamennyi szakadár eltávolítását követelték, bármilyen légyen is társadalmi helyzetük. Emlékeznünk kell arra is, hogy a protestáns nemesek, valamint katolikus megfelelőik a parasztokat és a városi lakosságot kizárták a lengyel nemzet államából. Így mindkét csoport vádolható: úgy tűnik, ugyanannyira önző az egyik, mint amennyire fantasztikus a másik. Ez a tényállás száználmas helyzetet eredményezett, amikor a svéd invázió idején a parasztok megtámadták a kálvinista és áriánus köznemességhez tartozó majorságokat.

A nemzettudat kérdése a szegény városi lakosság és a parasztság körében külön probléma, amelyet eddig még nem vizsgáltunk meg kielégítő módon. Úgy tűnik, ebben a vonatkozásban a helyzet a 16. században messze kedvezőbb volt, amikor számos parasztyerek nemcsak közösségi iskolában, de egyetemre is járhatott. Érdekes megjegyezni, hogy a 17. században a paraszt szerepe az irodalomban gyakorlatilag a nehéz társadalmi helyzetre vonatkozó panaszkodásra korlátozódott, míg az előző században a paraszt még különböző, általános témákról folytatott vitákban is részt vehetett. Mind a kálvinista szerző, Mikolaj Rej „Rövid beszélgetés három személy, egy nemes, egy intéző és egy plébános között” (Krótka rozprawa między Panem, wójtem i plebanem) című művében, mind a katolikus író, Wit Korczewski „Latinnal fűszerezett lengyel társalgás” (Rozmowy polskie...) című művében habozás nélkül tettek szószólójukká egy parasztot egy vallási reformok mellett és ellen szóló vitában. Korczewski művében egy Wittenbergben tanuló fiatal paraszt megpróbálja apját a lutheránus hitre áttéríteni.¹⁷

A helyzet a következő évszázad folyamán romlott. Az egyetemekre

való sokkal nehezebb bejutás, valamint a köznemesség nyíltan kifejezett megvetése szegénységgel párosult és mindez elkerülhetetlenül arra készítette a parasztot, hogy elhiggye, ura és ő etnikailag különböző származású. A 19. és 20. század fordulójáig a falusi lakosság körében használt „lengyel” szót a köznemességre alkalmazták és ez az orszellenes felkelések emlékét is befolyásolta, ahogy az a parasztok tudatában tükröződött és fennmaradt. 1846-ban a galíciai parasztok egy része azt állította, hogy ők a lengyelekkel szemben kötelesek voltak megvédeni az osztrák császárt. Kétségtelen, hogy ez a nemzet korlátozott megértésének eredménye volt, azé a nemzeté, amelyet csak a nemesség alkotott.

A 17. századi falusi lakosság mindenekelőtt egy adott születési helylyel és lakóhellyel, annak környékével és egyházközségével azonosította magát. Ez a területtel való azonosulás helyettesítette az etnikai köteleket. Úgy tűnik, érdemes megjegyezni, hogy a parasztok általában úgy döntöttek, hogy ellenállást tanúsítanak az ellenséggel szemben, amikor az a hozzájuk közel eső majorságokat megtámadta; ez volt a helyzet a német hadsereg ellen folytatott parasztháború esetében is, amikor a németek 1520-ban a Kaszuby területen meneteltek keresztül Albrecht Hohenzollern megsegítésére, valamint a hegylakók és a Kurpie terület svédok elleni felkelésekor a 17. században. A szükség, hogy házukat, falujukat vagy vidéküket megvédjék, még szorongatóbb volt, amikor a megszállók a nyelv és vallás tekintetében különböztek tőlük, mint ahogy az megmutatkozott a svéd invázió idején. A hozzáférhető anyag szűkössége miatt jobbra még ismeretlen számunkra az, hogy milyen módon hatott a nemzeti azonosság érzésére ez a nehéz időszak. Más kategóriába tartoznak az ún. szabad emberek, akik gyakran magasabb kulturális szinttel rendelkeztek, az országban utazgattak és világosabb fogalmuk volt az általános helyzetről.

Az etnikai elkülönülés fogalma más nemzetek szokásaival, nyelvvel és történelmi hagyományaival való szembeállítás során alakul ki. Ez túlnyomóan a németekre vonatkozik: a középkor végén az erős szembenállás nyilvánvalóvá vált. Nem csoda tehát, hogy a jólismert vers (Póki *świat światem / Nigdy Niemiec nie będzie Polakowi bratem / Amíg a világ világ, német lengyelnek soha nem lesz barátja*) a 16. század közepéről származik.¹⁸ Ez az ellentét a reformáció alatt tovább nőtt, és a nemzeti státus akkorra mindkét fél által használt érv lett.¹⁹

A jelen tanulmányunk tárgyát képező időszakot azonban a lengyel-német katonai összecsapások szünetelése jellemezte. 1525-ben a krakkói hűbéreskü, ami által Hohenzollern Albrecht elismerte a lengyel király fennhatóságát, véget vetett a Porosz hercegséggel folytatott háborúk hosszú

időszakának. Az ellenségeskedések csak az 1655–1657-es években kezdődtek újra, amikor a brandenburgi választófejedelem, egyben Poroszország hercege is, támogatásáról biztosította a svédeket. Azonban a Lengyelország nyugati határainál fekvő területeken akkor nem folytak harcok. Ebben a helyzetben, a lengyel–német szembenállás belső ellentétté vált, amely hasonlított, ha más arányokban is, a konföderáció olyan népcsoportjaival szembeni viselkedésre, mint a zsidók, örmények vagy tatárok.

A németellenes érzést hamarosan felváltotta a lengyelek nemzeti elkülönülésének növekvő érzése, akik a délről érkező törökök és a délkeletről érkező tatárok támadásaival találták magukat szemben. A 17. században oly gyakori katonai konfliktusok a szolidaritás érzését keltették fel egy idegenekkel körülvevett nemzetben. Továbbá, ez a meggyőződés a nyugat-európai nemzetek iránt táplált idegenszerűség érzésével párosult, amelyeknek a kultúrájával és szokásaival a lengyelek vagy külföldi utazásaik során, vagy magában Lengyelországban ismerkedtek meg, az újonnan megválasztott uralkodók külföldi udvaroncainak (olaszok vagy franciák), bevándorló kézműveseknek, kereskedőknek (skótok, angolok vagy hollandok) megjelenése következtében. A lengyel szokásokat, jellegzetes öltözködést és ízlést is szívesen mutatták be. Ezt a jellemvonást azonban nem szabad túlbecsülni. Egyfelől a lengyel felsőbb osztályok készségesen utánozták a külföldi divatot, míg másfelől a szokásokat tekintve az országban magában jelentős különbségek léteztek. Megemlíthetjük a más népcsoportok számára nevetséges mazóviaiakat vagy litvánokat. A szokások nem válhattak a közösség egységesítőjévé azért sem, mert mindegyik társadalmi csoportnál eltértek a kultúra, a gazdaság és a külföldi kapcsolatok szintjétől függően.

Egészében véve a 17. század, amely Lengyelország számára túlnyomóan köznemesi jellegű, élénk és egyedülálló szarmata kultúrát jelentett, az előző századoknál nagyobb mértékben járult hozzá a köznemesi osztály tagjainak körében kialakult elkülönülés növekvő érzéséhez. Ehhez szorosan kapcsolódik az a tény, hogy a barokk kultúra a reneszánsz korival összehasonlítva, főképpen hazai termék. A 17. század is erősebb hajlamot mutatott a Lengyelország és Nyugat-Európa közti ellentét hangsúlyozására és a fokozott idegengyűlöletre, amely a lengyel köznemesség körében hozsantartó, valóban veszélyes kórrá nőtte ki magát. Általános meggyőződés volt, hogy bármi, ami idegen, fenyegetést jelenthet a lengyel nyelvre, hagyományokra és ami még fontosabb, a köznemesség által élvezett szabadságjogokra.²⁰

Az elkülönülés növekvő érzésének eredményeképpen a 16. század-

tól kezdve számos mű jelent meg azzal a céllal, hogy a lengyelekről mint egész nemzetről vagy sajátos csoportjairól mutassanak be önarcképet. Ez szorosan kapcsolódik az akkori próbálkozásokhoz, amelyekkel a nemzeti jelleget vagy inkább az elsősorban észrevett erényeket igyekeztek ábrázolni. Ezenkívül más lengyel tartományok lakóiról gyakran rosszindulatú képek alakultak ki, mint például a mazóviaiakat bemutatók. Felébredt az érdeklődés a nemzeti múlt iránt és a reneszánsz történetírás a hazafiság iskolájává vált. Joachim Bielski ezt élesen kifejezésre juttatta, azt követelve, hogy a történetírás őseinket tisztelettudóan kezelje, tekintve, hogy életüket a lengyel állam határainak a kiterjesztésére szentelték. E történetíró szemében a hazaszeretet a történetírás fő tengelye. Nagy jelentőségű volt az ilyen kijelentés az akkori nemzettudat számára, és amint egy lengyel tudós, Dobrowolski írta néhány évvel ezelőtt „...az elmúlt nemzedékek életére és műveire való visszaemlékezés alkotott kapcsolatot országunk múlt és jelen történelme között.”²¹

Hasonló szerepet játszottak a 17. században írt történelmi művek, például olyan íróké, mint Pawel Piasecki, Wespazjan Kochowski vagy Szymon Rudawski. A történelmi eseményeket ezekben pragmatikus szemszögből nézték. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a köznemesség erőfeszítéseinek, amelyeket osztálykiváltságaik megőrzésére és kiterjesztésére tettek, valamint annak a küzdelemnek, amelyet a lengyel trónon ülő külföldi uralkodók ellen folytattak, akik megpróbálták megcsonkítani ezeket a kiváltságokat. Ily módon a köznemesség nemzete saját történelmi leszarmazásának a megalkotásán dolgozott. Megjegyezzük, hogy ez két különálló szintet tartalmazott: a mitikus szármatakhöz visszanyúló közös történelmi múlt érzését, amelyet az egész lengyel köznemesség átélt, és egy aránylag újabb keletű történelem emlékeit, amely eltérő volt Nagy-Lengyelországban, Mazóvia vagy Kis-Lengyelország lakóinak körében. Az utóbbi esetben a szájhagyomány az irodalommal együtt fontos feladatot töltött be. A költészet a hazafiság különleges iskolája volt. Olyan szerzők magasztalták a lengyel hadsereg katonai sikereit, mint Wacław Potocki, Samuel Twardowski vagy Zbigniew Morsztyn. Az akkori időben létrehozott értékek a lengyel kultúra lényeges részévé váltak, és megmaradtak egészen a 19. századig vagy még tovább.²² Néhány hős (Stefan Czarniecki, Stanisław Żółkiewski) egyéni eszményképként még ma is él. Másrészt azok, akiket kortársaik (Janusz Radziwiłł vagy Hieronim Radziejowski) árulónak nyilvánítottak, a mai történelem tankönyvekben is magukon viselik ezt a bélyeget.

Ezek után hasznosnak tűnik átgondolni, valójában mit értettek a

nemzettudat növekedésére vonatkozó alapvető fogalmakon. A „lengyel” szó ugyanúgy jelentette egy bizonyos etnikai közösség tagját, mint egy bizonyos adott terület lakóját, általában Kis- vagy Nagy-Lengyelországit, azét a két területét, amely már a 14. században egy államszervezetet alkotott. Ugyanakkor ez az elnevezés hamarosan a konföderáció bármely állampolgárát jelentette nyelvre való tekintet nélkül. Elég volt annyi, hogy Lengyelország volt lakóhelye és a lengyel király alattvalója volt. Ez az oka annak, hogy a német származású nyomdász, Hieronim Wietor miért nevezte magát „lengyel lakosnak” és miért intette Sigismund Augustus poroszországi Albrechtet arra, hogy „jó lengyel” legyen. Száz évvel később Maciej Sarbiewski nem csak a lengyelül beszélő emberekre alkalmazta a „lengyel” szót, hanem azokra is, „akiket idővel befogadtak vagy akik csatlakoztak e nagy állam szervezetéhez”.²³ A fogalom ilyen értelmének távoli visszhangját hallhatjuk a nemzeti himnusz szövegében: „lengyelek leszünk”, amint az ország újra elnyeri függetlenségét. Poroszország lakóját „porosznak” hívták, Litvániáét „litvánnak”. Mind Kosciuszko, mind Mickiewicz a szó ilyen értelmében litvánnak tekintette magát. A „poroszok” ahogy magukat nevezték, hevesen tiltakoztak a „külföldieknek” vagy „idegeneknek”, azaz a konföderáció többi részéből származó embereknek a területükre való beözönlése ellen.

A 15. század folyamán és a 16. század elején, amikor még a latin terminológiát használták, olyan fogalmaknak, mint gens, populus és natio, nem volt szigorúan meghatározott jelentésük; például a Florianski zsoldárskönyvben (Psalterz Floriański) vagy a Zofia királynő bibliájában a „nemzet” szó eredetileg „generatio”-t, törzset jelentett. Ennek a kifejezésnek a kétértelműsége a 16. században is tovább élt, amikor mint már bemutattuk, a „nemzet” szó ugyanúgy jelentett egy közös nyelvet használó entitást, mint másrészt származási és társadalmi státust. Ily módon az alkotmányokban és az országgyűlési jegyzékekben szembekerülhetett az egymás mellé helyezés: a „közös nemzet” emberei kontra „nemesi nemzet” lengyelei. A szónak nincs világos magyarázata Maczyński már említett szótárában, ahol a latin „natio” fordítása „genus, generatio”. Továbbá előfordult egy olyan „nemzet” szó, amely egy bizonyos állami terület lakosságát jelentette az etnikai közösségekre való tekintet nélkül. Ez utolsó kritérium szerint (és ez különösen vonatkozik a határozatokra), két nemzetet különböztettek meg, lengyeleket és litvánokat, a Koronát magát pedig Lengyelországgal azonosították, amint Rotundus „Vita egy lengyel és egy litván között (Rozmowa Polaka z Litwinem)” című művében is látha-

tó. Azonkívül a „porosz nemzetet” általában a Porosz királyság lakóit, mind a lengyeleket, mind a németeket értették.

A 17. században az átlag nemes felfogásában a „lengyel” szónak és a lengyel nemzet meghatározásának bizonyos szétválasztására került sor. Érdekes megjegyezni, hogy az országgyűlések határozatai és a svéd invázió alatt kiadott különböző kiáltványok inkább a „szülőhaza” szót, mint a „köznemesség nemzetét” használták és hangsúlyozták az ország megvédésének szükségességét.

Hosszú évekig a „szülőhaza” kifejezésen valamely ősköltől örökölt földet értettek. Jan Kochanowski a 16. században két értelemben használta a szót: a mai értelemben és Patrimoniumként. Łukasz Górnicki vagy Stanisław Orzechowski szívesebben írták a patria szót, amikor politikai értelemben gondoltak egy bizonyos területre. Végül is Piotr Skarga korában nyerte el a „szülőhaza” mai jelentését.²⁴ Mindazonáltal egészen a 18. századig valakinek a szülőföldjét az állammal azonosították. A nemzetudatra vonatkozó alapvető kifejezések kétértelműsége három okból terjedhetett el. Először is, kétértelmű gondolkodásmódot tükrözött a 16–17. században, amikor bizonyos problémákat nem különböztettek meg világosan, és nem vették észre az összes következményt. Másodsor mag a nyelv – és ez különösen igaz a lengyelre –, akkoriban képtelen volt bizonyos fogalmakat precízen kifejezni. Még ma is vita folyik a „nemzet” és a „nemzetiség” értelme közötti különbségről. Nem véletlen, hogy a felvilágosodás korában csak ritkán fordultak elő terminológiai félreértések, amikor a nemzeti azonosulás fogalma érettebb, a nyelv pedig pontosabb volt. A félreagyarázás harmadik oka azoknak az eltérő állásfoglalásában rejlik, akik a nemzetet a köznemességre korlátozott fogalomnak tekintették, és azokéban, akik az egész lakosságot belefoglalták.

A társadalmi kötelek alapvető formáját az ember születési és lakóhelyével való azonosulás érzése alkotja. A 17–18. században jelentek meg először leírások különböző lengyel városokról, különösen Krakkóról, amelyek bizonyították ezen kötelék létezését. Adam Jarzębski Varsóra, Piotr Pruszczyk vagy Zygmunt Zaleski Krakkóra, Andrzej Komoniewski Żywiecra vonatkozó kiadványai ezt a lokálpatriotizmust erősítik meg.²⁵

Az etnikai közösség és annak tudatossága sokkal nagyobb területet ölelt fel, mint a nemzeti azonosság. Az utóbbit azonban egy adott nemzeti közösség szinte valamennyi tagja vállalta, míg az etnikai tudatosság ennek a közösségnek csak egy részére volt jellemző. A nemzeti azonosság erős érzésével rendelkező emberek száma állandóan nőtt. Annak ellenére,

hogy T. Łepkowski szerint 1870-ben nem volt több, mint „30–35% lengyelül beszélő ember”.²⁶

Sokkal kisebb hányad azonosította magát egy nagyobb etnikai és vallási közösséggel, azaz a szlávokkal, amelyet kétféleképpen értelmeztek, úgy, mint olyan országok csoportját, ahol szlávok laktak, illetve mint hasonló nyelvet használó emberi entitást. A szláv öntudat különösen a reneszánsz korban és a reformációs mozgalomhoz kapcsolódó vallási ellentétek idején mutatkozott meg. Sok lengyel történész hitt az összes szláv nemzet történelmi egységében. A 15–17. századi lengyel irodalomban „oly sok utalás és oly sok probléma található, mint sehol máshol, a kor semmilyen más szláv irodalmában... egyetlen szláv nem írt annyit szláv dolgokról és más nemzetekről, mint a lengyelek”.²⁷ A német megszállók elleni küzdelmekben a szláv szolidaritásra fektettek hangsúlyt, míg IV. Lajos uralkodása alatt a balkáni szláv államok török iga alóli felszabadítására tettek közzé felhívásokat. Jan Husz példájával is alátámasztott általánosan elterjedt meggyőződés volt továbbá, hogy az isteni gondviselés a szláv népeknek korábban nyilatkoztatta ki az igaz hitet, mint a németeknek. Az etnikai közösség az orosz cároknak a lengyel trónra való jelölésénél is nyomós érvet jelentett. A 16. században a „szláv” és a „szarmata” szavakat vagylagosan használták, és így a terület tekintetében, a Szarmataföldként ismert hatalmas területet Észak-Nyugat Európában a lengyelekének tulajdonították.

A 18. század második felében a „lengyel nemzet” kifejezés újra magában foglalta az összes társadalmi osztályt, a parasztokat is. Ez a változás azonban lassú és fokozatos volt; még a Nagy Országgyűlés (Sejm Wielki) idején folytatott vitákban is, vagy az 1791. május 3-i Alkotmányban az elnevezés még az ordo equestris-re korlátozódott, és az állampolgárokat általában a köznemességgel azonosították. Mindazonáltal az Alkotmány utolsó fejezete, amely a nemzeti hadseregre vonatkozik, említést tesz arról, hogy minden állampolgár köteles országát megvédeni, és a „nemzet” szót már modern értelemben használták a törvényhozók. A hazafias párt radikálisabb képviselői számára (mint például Franciszek Salezy Jezierski) szintén polgárokat, és parasztokat is jelentett a „nemzet”.

„Véleményem szerint,” – írta Jezierski „Néhány szó ábécérendben (Niektóre wyrazy porządkiem abecedla zebrane)” című művében – „a köznépet e nemzet első rendjének kellene hívni vagy hogy még pontosabb legyek, magának a nemzetnek.” Hugo Kozłataj is fenntartotta azon álláspontját, hogy a nemzetet „sok millió lengyelül beszélő ember” alkotja. Mindkét szerző számára a parasztok jelentették a nemzet legjavát; ez a rend – hitte Jezierski – „tartja fenn az anyanyelvet, figyelni meg a szokáso-

kat és folytat változatlan életmódot”.²⁸ A felvilágosodás kora, miként a reneszánsz idősza, amelyre hivatkozott, tanúja volt annak, hogy a lengyel nyelv jelentősége újjáéledt a nemzeti kultúra növekedésében és az államegység erősítésében. A lengyel nyelvhez való jogokat követelte Stanisław Ko-
narski és Franciszek Bohomolec.

A példák után következik Koŕataj, aki azt tartotta, hogy „egy anya-nyelv, tökéletes formájában az oktatásra alkalmazva és valamennyi állami feladatra felhasználva sokkal inkább meghatározza a nemzet jellegét, mint az öltözködési divat, és összekötő az ország valamennyi tartománya között.”²⁹ Hadjáratot folytattak a latin ellen, amelyet aztán fokozatosan kiszorítottak a nemzeti irodalomból, valamint a francia ellen, amelyet az udvari körök olyan készségesen fogadtak el. E korszak írói a közszőkincsből származó beszélt nyelvet használtak, és visszatértek Öreg Sigismund uralkodásának hagyományaihoz.³⁰ Ez a nyelvi kampány a nemzeti szükségleteknek megfelelő és a Nemzeti Oktatásügyi Bizottság által irányított országos iskolarendszer megszervezését célzó erőfeszítésekkel párosult.

Jegyzetek

1. S. Kot, Świadomość narodowa w Polsce w XV–XVII w. (Nemzeti tudat Lengyelországban a 15–16. sz.-ban), „Kwartalnik Historyczny”, vol. LII, 1938.
2. T. Ulewicz, Il problema del sarmatismo nell cultura e nella letteratura polacca (Problematica generale e profilo storico) „Ricerche Slavistiche”, vol. VIII, 1960 (Roma 1961), 137.
3. Vö.: S. Cynarski, The Shape of Sharmatian Ideology in Poland, „Acta Poloniae Historica”, vol. XIX, 1968.
4. T. Ulewicz, Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w. (Szarmataföld. Tanulmány a 15–16. sz-i szláv problémákról) Kraków 1950, 107.
5. J. Maczyński, Lexicon Latino–Polonicum (Regiomonti 1564), Köln, Wien 1973, 482.
6. Vö.: ez utóbbiról tanulmányok in: M. Karpowicz, Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i klasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana III (A felvilágosult szarmatizmus. Ósi és klasszikus elemek a III. János korabeli Varsó miliójében.) Warszawa 1970, 174.
7. Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crown Anno 1598, ed. C. H. Talbot, in: Elementa ad fontium editiones, vol. XIII. Romae 1965, 135.
8. S. Kot, op. cit., 25.
9. Erre a tényre hívja fel a figyelmet S. Kot tanulmányában: La Réforme dans le Grand Duché de Lithuanie. Facteur d’occidentalisation culturelle, Bruxelles 1953.

10. S. Herbst, Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII w. (Nemzeti tudat a Porosz tartományokban a 15–16. sz.-ban.) „Kommunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1962. No. 1, 10.
11. Ezt a problémát hangsúlyozza ki J. B. Neveux in: *Vie spirituelle et vie sociale entre Rhin et Baltique au XVIIe siècle*, Paris 1967.
12. Részletesen lásd: J. Tazbir, *Spółczesność wobec reformacji* (Társadalom és reformáció), in: *Polska w epoce Odrodzenia. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. A. Wyczański, Warszawa 1970, 199–200.
13. Vö: J. Dworzaczkowa, *Sprawa dysydencka w drugiej połowie XVII w.* (Az emigrációs kérdés a 17. sz. második felében), in: *Dzieje Wielkopolski*, vol. I, ed. J. Topolski, Poznań 1969, 734.
14. J. Tazbir, *Il problema dell'intolleranza religiosa in Polonia nel secolo XVI e XVII*, „*Rivista Storica Italiana*”, vol. LXXXVIII, 1976. No. II, 276–277.
15. A. Wolan, *O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej*, ed. K. J. Turowski, Kraków 1859, 22.
16. P. Skarga, *Kazania sejmowe*, ed. J. Tazbir, M. Korolka, Wrocław 1972, 196. Biblioteka Narodowa, ser. I. No 70.
17. W. Korczewski, *Rozmowy polskie łacinskim językiem przeplatane, 1535*. Kraków 1883, 31.
18. *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia* (Politikai írások az Első Interregnum időszakából) ed. J. Czubek, Kraków 1906, 33. Vö: G. Labuda, *Geneza przysłówia „Jak świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem”*, in: „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza*”, *Historia*, vol. VIII. 1968 18.
19. Vö: ez utóbbiról tanulmányok in: M. Koch-Hillebrecht, *Das Deutschenbild. Gegenwart. Geschichte. Psychologie*, München 1977, 282.
20. Vö.: J. Tazbir, *L'attitude envers les étrangers dans la Pologne au XVIIe siècle*, „*Il Pensiero Politico*” vol. VI. 1973. No. 2.
21. K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą naukową w Polsce do schyłku XVI stulecia*, Kraków 1933, 72.
22. Vö: J. Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit–Upadek–Relikty*, Warszawa 1976, 179.
23. M. K. Sarbiewski, *De perfecta poësi, sive Vergilius et Homerus*, Wrocław 1954, 203.
24. K. Górski, *Zagadnienia Słownictwa reformacji polskiej*, in: *Odrodzenie w Polsce*, vol. III: *Historia języka*, part II, 1962, 235.
25. Vö: J. Bieniarzówna, *Mieszczanstwo krakowskie w XVII wieku*, Kraków 1969, 95.
26. T. Łepkowski, *Narodziny nowożytnego narodu* (A modern nemzet születése), Warszawa 1968, 508.
27. T. Ulewicz, *Sarmatia...*, 145–146 és B. Kürbisówna, *Kształowanie się pojęć geograficznych o Słowiańszczyźnie w polskich kronikach przeddługoszkowych*, „*Slavia Antiqua*”, vol. IV, 1953.
28. J. Kowecki, *U początku nowoczesnego narodu*, in: *Polska w epoce Oświecenia. Państwo-społeczeństwo-kultura*, ed. B. Leśnodorski, Warszawa 1971. 161–162.
29. H. Kołtáj, *Listy anonima i prawo polityczne narodu polskiego*, vol. I, Warszawa 1954, 370.

30. Erről a témáról számos anyagot tartalmaz az alábbi gyűjtemény: Ludzie Oświecenia o języku i stylu (Felvilágosodáskori vélemények nyelvről és stílusról), vol. I–III, Warszawa 1958.

†

MIRJANA GROSS:

A HORVÁT NEMZET INTEGRÁCIÓJÁRÓL: EGY NEMZETÉPÍTÉSI ESETTANULMÁNY

(East European Quarterly, 15. k. 1981:2. 209–225)

A horvát történészek mindeddig nem vizsgálták a horváth nemzeti integráció folyamatát egészében. Bár készültek tanulmányok a nemzeti mozgalmakról, a politikai és gazdasági trendekről, a nemzeti eszmékről és a kulturális eredményekről, azaz a folyamat struktúraelemeiről, de semmiféle olyan alapvető empirikus kutatást nem végeztek, amire a probléma tényleges megoldását alapozni lehetne. Éppen ezért kényszerít bennünket mindaz, amit a történelmi ismeretek jelenlegi állása mellett tudunk arra, hogy meghatározzuk az elvégzendő kutatások általános körvonalait és lehetséges irányait. Ebben a cikkben szeretnék több hipotézist bemutatni, melyeket lehet, hogy módosítani vagy radikálisan megváltoztatni kell ahhoz, hogy az új kutatásoknál is felhasználhatók legyenek.

A nemzeti integrációs folyamatba tartozó számos az egyéni és a társadalmi életet érintő területen módszertani bonyodalmak állnak a trendek átfogó vizsgálatának útjában. Az első követelmény, hogy alaposan ismerjük a nemzeti léttel kapcsolatos új teóriákat, és a felhasználható modelleket. Szerintem a jelenleg legjobbnak tekinthető modell M. Hroché a „kis” európai nemzetek nemzeti megújulásának az összehasonlítására, azaz olyan nemzeteknek, amelyek a folyamat elindulásakor nem rendelkeztek sem teljes társadalmi struktúrával, sem saját állammal és idegen uralom alatt éltek. Ebben a cikkben a horvát nemzeti integrációs folyamat korszakolásához Hroch modelljét fogom felhasználni, a horvát helyzet sajátos körülményeihez igazítva.

A horvát nemzet 19. századi kialakulásának a magyarázatára tett kísérletnek figyelembe kell vennie a horvát etnikai közösség fejlődésének és importjának az elemeit, azt a nyersanyagot, melyből a horvát nemzet kiformálódott a polgári társadalom megszületésének az időszakában. Itt és most nem áll módunkban a folyamat középkori alapjainak a tárgyalása, de bizonyos – a 16–18. sz. közötti időszakból származó – tényezőket mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk, melyek döntő hatással voltak a 19. századi integrációs folyamatra.

Az integrációs folyamatot érintő nehézségeket jórészt az 1500-tól 1800-ig terjedő időszak centrifugális erői magyarázzák, azoknak a különálló politikai és területi egységeknek a kialakulása, amelyeknek eltérő társadalmi struktúrája volt, és alig — ha egyáltalán — kötődtek a szomszédaikhoz. A következő régiókat kellett a horvát nemzetnek magába foglalnia a 19. században: a horvát királyság „maradékának a maradékát” (*reliquie reliquiarum*); a jelenlegi Szlavóniát (a 17. század végéig török uralom alatt állt); a Katonai Határvidéket, amely Észak-Horvátország területe több mint egyharmadának fokozatos elszakításával alakult ki; Nyugat-Dalmáciát; az osztrák feudális földesurak birtokolta Kelet-Isztriát; a Vence uralta Nyugat-Isztriát; és végül Bosznia-Hercegovina egyes területeit, a török uralom alatti horvát etnikai közösség egyik részecskéjét. Ezen politikai és területi egységek mindegyike saját társadalmi struktúrárt alakított ki. Horvátország területén a hagyományos európai feudális rendszer volt megtalálható (mezőgazdasági nagybirtokokkal), de a szűkebb *kajkavi* horvátországi (ahol a kajkavi dialektust beszélték) variáns eltért a szlavón fejlődéstől a törököktől való felszabadulás után. A Katonai Határvidéken egy paraszti társadalom jött létre, melyet kizárólag a török betörések megállítására szerveztek meg, és később olcsó katonautánpótlást biztosított a Habsburgok szolgálatában. Dalmáciát a város és környezetének mediterrán társadalmi szervezete jellemezte. Isztriában együtt élt a feudális és a mediterrán konfiguráció, míg Bosznia-Hercegovina horvát paraszti társadalmja a török feudális struktúrában belül létezett. Bár a 15. században bevezették a pénzgazdálkodást, és ez bizonyos intenzitással működött is egyes területeken és időszakokban, a természetes gazdálkodás mégis uralkodó maradt, csupán elszórt kapcsolatokat engedve meg a szomszédos területek lakossága között. Nem csupán az egyes politikai és területi egységek éltek szigorú elszigeteltségben, de alig volt rendszeres kapcsolat az egyes területi és politikai egységeken belüli közösségek között.

A 16–17. századi török hódítások okozta nagy vándorlások strukturálisan változtatták meg az összes délszláv etnikai közösséget, a dezintegráció újabb mozgatóerejét oltva beléjük. A török betöréseknek kitett egész körzetek néptelenedtek el; a horvát népesség északra vándorolt a szerbek pedig Törökországból a Katonai Határvidékre és Dalmácia egyes részeire települtek át. Nem délszláv etnikai elemek települtek Szlavóniába a 18. században. A hagyományok drasztikus változásokon mentek keresztül lelassítva és visszafogva a nemzeti integráció folyamatát. Maga a folyamat meghatározó módon függött a városi közösségek erejétől és befolyásától, így a feudális régiók elmaradott városai és a dalmát városok gyenge

vagy csak időszakosan jelentős kereskedelmi tevékenysége komoly akadályt jelentette a nemzeti integráció kibontakozásának.

A nemesi hagyományok jelentős összetartó erőt képviseltek a 19. században. Hagyományaik, melyek a koraközépkori független horvát állam emlékében gyökereztek, mozgósították a nemességet a korábbi horvát állam területén meglévő befolyásuk és kiváltságaik megőrzéséért folytatott harcban. Fontos megjegyeznünk, hogy 1500 körül maga a horvát nép a parti területekről a Kupa folyó északi folyása felé tolódtott el, a középkori Szlavóniába, ahogy a nemesség a törökök kirohanásai elől északra vonult vissza. Ezeknek a hagyományoknak azonban nem volt jelentős hatása – kivételt csupán a kajkavi Horvátország képezett –, mivel a feudális társadalom mezőgazdasági és nagybirtokos struktúrája révén csak a nemesség tagjaira korlátozódott. Ők és csak ők voltak ténylegesen a „horvát politikai nemzet”.

A reneszánsz irodalom és Dubrovnik, illetve Dalmácia művészete újabb integráló erőt biztosított, csakúgy, mint a szlávokkal való azonosulás különböző formái, maga a horvát név és a három horvát dialektus fokozatos közelítése, ami a *neoshtokav* időleges dominanciájához vezetett. Ezek az erők is mind területileg, mind társadalmilag korlátozott hatásúak voltak a felsőbb osztályok egyes rétegei között találva támogatókat. Utoljára, de nem utolsó sorban, az emberek mindennapjaiban a szokások, a kulturális formák és a hagyományok fenntartották és megőrizték a természetes nyelvi azonosulás érzetét. Amikor egy polgári társadalom fejlődése lehetségessé válik, és elérnek bizonyos politikai feltételeket, megkezdődik az integráció folyamata, melynek kezdetét a korábban említett tényezők alakították ki.

Az ember, mint társadalmi lény, igyekszik a közösséggel való azonosulással fenntartani és igazolni az életét. Egy etnikai közösséghez való tartozás érzete lényegileg különbözik a későbbi, a nemzeti identitástól. Az etnikai szolidaritás megmarad a nyelvi közlés hasonlóságának a természetes felismerésénél, az életben és a szokásokban, a keresztény rítusokban, az ősök közösségében való hitben és érzetben, a „kis otthon” iránti áhítatban való azonos mentalitás értékelésénél, azaz az egyén által közvetlenül vagy közvetve ismert területnél, annak a közösségnek a területénél, amellyel azonosul. Az etnikai tudatosság területileg behatárolt, statikus és hagyományörző. Forrása az erkölcsi erőnek és biztonságnak pontosan azért, mivel a közösséghez tartoznak azok a hosszan élő hagyományok, melyek az egyént az őseihez kötik. Az etnikai tudatosság nem fenyegeti a közösség tagjait, hogy meg kell változtatniuk kialakult életmódjukat, szokásaikat és hitüket; sőt beléjük neveli azt az erkölcsi kényszert, hogy tisztán

és „érintetlenül” őrizték meg a hagyományokat. Amikor egy jobbágy felkel a feudális kizsákmányolás ellen, szükségét érzi, hogy hivatkozzon ősi „jogaira” abbéli meggyőződésében, hogy életkörülményei megsértik a paraszti közösség évszázados normáit. Ugyanakkor az etnikai tudatosság kiválthatja a lemondást és a visszavonulást is. Másrészt viszont, a nemzeti tudatosság arra készíti az egyént, hogy nemzete érdekében részt vegyen a lehető legszabadabb politikai közösség és a polgári társadalom megteremtéséért folytatott harcban.

A minőségi áttérés a statikus etnikaitól a dinamikus nemzeti tudatosság felé a horvátoknál hosszú és összetett folyamat volt. A jelenség részletes magyarázatát az egyes társadalmi rétegek tagjainak a szélesebb közösséggel való azonosulásában találhatjuk. Bár középkori eredetű, ez az azonosulás mégis megőrzött valamit a lényegi vonásaiból a 19. századra. Az azonosulás egyértelmű és minőségileg eltérő módja azonban nem volt csupán a különböző társadalmi struktúrák eredménye. A tradicionális társadalmakban a „vertikális” szolidaritás csupán rendkívüli körülmények között volt lehetséges (török veszély), míg a nemzeti közösség szembeszökő tulajdonsága, hogy képes túlnőni az alkotó osztályok és rétegek antagonisztikus érdekein.

Egy horvát feudális úr három érdekközösséggel tudott azonosulni. Először, szolidaritást érzett a nyugati kereszténységgel, a magyar és a lengyel bárókkal együtt „a kereszténység védőbástyájának”, a civilizált Európa védelmezőjének látta magát a tatár és a török inváziókkal szemben. Az európai kereszténységgel való azonosulása azon a tudáson alapult, hogy Közép- és Nyugat-Európa feudális urainak legnagyobb része, mint osztály, azonos gazdasági kiváltságokat élvezett és azonos katonai kötelezettségek neheztedek rá, hogy nagyjából hasonló társadalmi struktúrában éltek és közös volt az értékrendszerük.

Másodszor, léte a „helyi jogokban” (*iura municipalia*) gyökeredzett, a középkori, szuverén horvát állam hosszú és töretlen hagyományában, és a nagyságnak és a méreteknek az osztályérdekeken alapuló és az előbbiekből következő érzetében — ez a „jog” kívánta meg, hogy a nemesség gazdasági és politikai hatalmát a lehető legnagyobb terület fölé terjesszék ki. A nemesség megtartotta — egyetlen ilyen osztályként — az adminisztratív körzetek (županije) közötti rendszeres kapcsolatokat és a rendi gyűlést, ahol ők, mint „a horvát politikai nemzet” vitattak meg kérdéseket és hoztak határozatokat. Ez egy „nemzetiség” nélküli nemzet volt, mint *Danica Ilirska* mondta, azaz nemzeti tudat nélküli, és ezért egy „csont nélküli testre” emlékeztetett, mivel a nemesség nem tudott azonosulni a horvát

közösség többi tagjával, a paraszttal és a városlakókkal. A feudális „honfi” szerette az „anyaföldjét”, de az anyaföld a bárók birtokait és tulajdonát, valamint a „Királyságot” foglalta magába. Számára a „politikai nemzet”, melynek ő is tagja volt a korábbi szuverén állam területét és hagyományait jelentette. Végül, a horvát feudális földesúr érzelmileg kötődött a földjeihez és a birtokát körülvevő vidékhez.

A horvát paraszt talált egy szélesebb közösséget, mellyel azonosulni tudott, a katolicizmusban, a vigasz forrását és a reményt, hogy a túlvilágon majd minden jóra fordul. A pogány hagyományokkal és a mágiával átszöve a parasztek durva hitfelfogásában, a katolicizmus gyenge összetartó erőnek bizonyult a szerb parasztek életében az ortodoxia által betöltött szerephez képest. A közösség paraszti értelmezése lehatárolódott a *zadrugánál* (házközösség), a feudális földesúr birtokánál, a falunál vagy az általa oly jól ismert vidéknél. Csupán nagyon halvány elképzelésekkel rendelkezett a politikai szervezetet, az országot, az államot, az uralkodóját illetően. Egész élete (munka a földeken, feudális kötelezettségek, utasítások, vallás) olyan szűk skálán mozgott, olyan elszigetelt volt, hogy ezzel a fejében sokkal könnyebb volt megérteni az egy dialektuson belüli különbségeket, a ruhák és a szokások eltéréseit felfedezni a szomszédos faluban.

A kereskedelem fejlődésével, a török fenyegetésével, a vándorlásokkal a paraszti közösségek elszigeteltsége fokozatosan csökkent. Amikor a parasztek felkeltek feudális földesuraik ellen, mindig szélesebb érdekszférákat ismertek fel. Amikor a 18. században feloldották a parasztek földhöz kötését és az állam elérte az ő életüket is, utakat építve és úrbéri rendeleteket hozva, horizontjuk kitágult. Ám az évszázados megosztottság a feudális földesúr és a jobbágy között bonyolulttá tette a parasztek beilleszkedését a pénzgazdálkodásba és az 1848 utáni polgári társadalom új formái közé. Ez okozta a hagyományos etnikai tudatosság lassú átalakulását nemzeti tudatossággá. A nemzeti propaganda legjobb esetben is csak a felszabadított jobbágyok gyerekeit, még inkább unokáit tudta a nemzeti mozgalomhoz vonzani.

A paraszthatárőrök (*graničarok*) még a jobbágyoknál is tovább éltek tradicionális társadalomban, a katonai hatóságok vonakodtak a kapitalista gazdasági viszonyok bevezetésének az engedélyezésétől, így pedig a Katonai Határvidéknek mind a horvát, mind a szerb parasztsága viszonylag megkéskve kezdett csak résztvenni az integrációs folyamatban.

Isztria, a dalmát háttország és Bosznia-Hercegovina paraszti közösségei teljes földrajzi és gazdasági elszigeteltségben léteztek, nem véve tudo-

mást még jócskán előrehaladva a 19. században sem az egész országban végbemenő eseményekről.

A provinciális Horvátországban a városlakók világa nagyjában és egészében városuk falainál és erődítéseinél végződött. Tájékozottabbak voltak a parasztoknál, különösen a 18. században, a polgárosodással járó feltételeknek a – bár mérsékelt – kereskedelemnek és a feudális hatóságokkal való elkerülhetetlen kapcsolatoknak köszönhetően. Ezért váltak a városlakók bár megkésve a polgári társadalom fokozatos fejlődésével párhuzamosan a nemzeti közösség megalkotásáért folytatott harc vezetőivé.

Dalmácia társadalmi szerkezete kiemelkedő jelentőséggel bír. A gazdasági és politikai egységet a város és annak környezete képezte. A patríciusok voltak a társadalom elitje. Ők gyakorolták a hivatalokat a közrendűek, azaz a városlakók és a környező vidék parasztjai felett. A helyzet jellegzetes vonása volt a kisbirtokos parasztok vagy *colonok* (akik szerződéses viszonyban álltak az általuk megművelt föld tulajdonosával) és a városlakók társadalmi mobilitása. Gyakran a parasztok maguk is a városban éltek és a dalmát parasztságnak az integrációs folyamathoz való kapcsolódása egyszerűbb volt, mint a jobbágyoké Észak-Horváthországban. Természetesen nagy szerepet játszott a városokban kifejtett propaganda, amelynek nacionalistának és nem autonomistának kellett lennie.

Mégis a dalmát városok váltak egy komoly nehézség forrásává. A venét Dalmáciának nem volt szilárdan megalapozott kormányzati rendszere a regionális integráció elősegítésére. Maguk a városok vad versenyt folytattak egymással. Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a 16. és 17. században oly erős nemzeti nyelvű irodalmi hagyomány (Dubrovnikot kivéve) kihalt, és hogy a patríciusok és a városlakók oktatását átította az olasz kultúra, könnyebben megérthetjük miért maradt el Dalmácia integrációja Észak-Horvátországé mögött.

Így tehát nyilvánvaló, hogy a horvát etnikai közösség egyes részeinek társadalmi szervezete a nemzeti integrálódás előestéjén súlyos teherként jelentett: nem engedte meg még a legcsekélyebb társadalmi mobilitást vagy kapcsolódást sem. A hamarosan horvát nemzetté váló területi és politikai egységek elszigeteltek voltak egymástól. A gazdasági fejlettség alacsony szintje fenntartotta a földrajzi elszigeteltséget, a regionalizmus, a felsőbb osztályok és a nép kultúrája közötti szakadékot, az eltérő dialektusokat. Dinamikus propagandára volt szükség a lakosság mozgósítására, hogy megtalálják azokat a közös kötelékeket, melyek révén a dezintegráció örökölt és új elemei legyőzhetőek.

Az integráció folyamata a többi dél-kelet-európai nemzetnél és a dél-

szlávoknál értelemszerűen hasonlóan ment végbe. A szerbeknél a feltételek elősegítették a folyamat felgyorsulását. A szerb etnikai közösség szintén szétszórtan élt, egymástól elkülönült területi egységekben szerte Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, Dél-Magyarországon, a Katonai Határvidéken és Dalmáciában, társadalmilag azonban sokkal egységesebb volt, mint a horvát közösség. A saját nemességétől megfosztva a paraszti tömegek számos elemét megőrizték a hagyományos közösségi életnek, mivel rájuként kívül maradtak a török feudális társadalmon. A szerb nemzeti propaganda alapjait a Vajdaságban a kereskedő osztály rakta le, amely már a 18. században élénk és kiterjedt üzleti kapcsolatokat tartott fenn. A szerb ortodox egyház összekapcsolta a szerb nevet és vallást, úgy, hogy az átment a névnek vallási hovatartozást jelző használatából a nemzeti azonosulás kategóriájává, és a szerb parasztság ebből következő kapcsolódása a nemzeti integráció folyamatához sokkal gyorsabban ment végbe, mint Horvátországban. A törökök elleni felkelés, és egy független állam fokozatos kialakítása természetesen olyan összehúzó erőnek bizonyultak, mely ellen a szerb paraszt sem tudott védekezni.

Az erőteljes integráló hatások hiányából következően a horvátok a 19. századra sem váltak egységessé. A hatvanas évek elején a „horvát” még körzeti megjelölést jelentett inkább mint például a „szlavon”, a „dalmát” vagy a „bosnyák”. A politikai demokratizálódás és a kapitalizmus kifejlődése nem úgy kezdődött meg, mint egy fejlett nemzetnél, hanem csak oly módon, mint egy nemzetileg eltérően integrálódott régiókból álló tarka gyűjteménynél. Tehát a feladat hatalmas volt: egyesíteni a középkori horvát nép különböző részeit egy modern horvát nemzetben, és mindezt néhány évtizeden belül. Csodálhatjuk-e, ha a 19. század végére a nemzetet alkotó strukturális elemek némelyike még hiányzott?

A nemzetek fejlődési útja mutat hasonlóságokat, de jelentős különbségeket is. Így nem használhatunk számos „nemzet” definíciót Európa és Amerika úgymond „feltörekvő” nemzeteire. Egyes definíciók, például Sztáliné, kísérletet tesznek arra, hogy a nemzet jellemvonásai közül bizonyos külsőket, „objektíveket” meghatározzanak. Az ilyen definíciók nem felelnek meg, mivel minden egyes nemzet az „objektív” jellemvonások új permutációját mutatja. A nemzet „pszichológiai” értelmezését, azaz, azt a meggyőződést, hogy a nemzet a kollektív tudat kinyilatkoztatása, különleges erővel kell visszautasítani. A nemzeti lét megértésének valószínűleg a leggyümölcsözőbb módja az, ha a fejlődés dinamikájából levont elméleteken alapszik. Ezért a 19. századi horvát nemzet elemzését a születéséből

fogjuk levezetni. Először át kell fognunk az etnikai közösség minőségi átalakulásának folyamatát, ahogy a horvát középkori nép horvát nemzetté vált, azt a folyamatot, melyet ezután nemzeti integrációnak fogunk nevezni.

A „nemzeti integráción” egy olyan folyamatot értünk, melynek során az etnikai közösség fokozatosan túlnő a lokalizmuson és a regionalizmuson, kialakul egy politikai közösség, és ezzel együtt létrejönnek a nemzeti közösségek gazdasági koncentrációjának és kulturális homogenizációjának feltételei. A folyamat együttjár az egyéneknek és a csoportoknak a nemzet egészével való egyre erősödő azonosulási érzésével és a nemzeti ideológiák, mítoszok és értékrendszerek ehhez kapcsolódó fejlődésével. Létrejön a nemzeti tudat. Ez nem korlátozódik az odatartozás természetes érzésére, mint az etnikai közösség esetében, arra kényszeríti az egyént, hogy megvalósítsa a nemzeti közösség céljait. A nemzeti tudat a nemzeti közösség életében olyan cél, amely szükséges a közösség politikailag szabad, integrált társadalmi rendszerként való fejlődéséhez. A nemzeti integráció hordozója és hangadója a „nemzeti mozgalom”, mely kezdetben lényegében a „hazafiakból” áll, később a társadalom minden szintjéből feltöltődik és tömegmozgalommá válik.

Kétségtelenül van kapcsolat a polgári társadalom, a munkamegosztás és a nemzeti integráció között, melyben a termelési erők a fejlettség bizonyos szintjét elérik. De a nemzeti integráció egyáltalán nem párhuzamosan fejlődik a polgári társadalommal és a kapitalista viszonyokkal. A nagy európai nemzetek integrációja a kapitalista viszonyok korai szakaszában és az ipari forradalmak megindulása előtt fejeződött be. A szerb nemzet a polgári társadalom összetettebb formáinak megjelenése előtt integrálódott. A horvát nemzet területének legnagyobb részén a sokkal magasabb szinten fejlett polgári társadalom feltételei mellett ment végbe az integráció. De ezekben az esetekben csak paraszti, kispolgári és nem polgári, ipari társadalomról beszélhetünk. A nemzet és a polgári társadalom nem azonosítható egymással, bár a két kategória függőségi viszonyban áll, azaz szakadatlanul és kölcsönösen befolyásolják és áthatják egymást.

A polgári társadalom fejlődésében olyan hajtóerők működnek, amelyek felgyorsítják és/vagy lelassítják a nemzeti integráció folyamatát. A politikai demokrácia, egy közös piac létrehozása, a munkások és a szakemberek koncentrációja, az utak, a víziutak és a vasutak felgyorsítják egy etnikai közösség különböző részeinek nemzetté való kapcsolódását. Másrészt az osztályellentmondások és a munkamegosztás a polgári társadalomban érdekcsoportokat, sőt „szubkultúrákat” hoz létre az osztályokon belül, és

egy gazdaságilag erős idegen burzsoázia magához kötheti az etnikailag különböző eredetű parasztokat és kispolgárokat, amint azok felfelé kapaszkodnak a társadalmi ranglétrán. Következésképpen egy nemzet struktúrája lényegében tér el egy polgári társadalom struktúrájától, bár a nemzeti integráció mint folyamat jelentős alakítója az uralkodó gazdasági és társadalmi erőknek. Egy nemzet nyilvánvalóan törekszik a függetlenségre. Ezt a célt politikai akciókkal és a kormányzat megszervezésével igyekszik elérni. Mivel a nemzeti integráció folyamata többek között egy, a politikai önkifejezésre vágyó közösség megalkotása, így politikailag egészet alkothat saját nemzeti államában, vagy legalábbis eléggé autonóm maradhat egy független politikai lét fenntartásához. A nemzeti integráció elengedhetetlen feltétele a kommunikáció, a horizontális és a vertikális mobilitás: ezért a folyamat természetéből eredően fokozatosan bevonja a társadalom minden rétegét a nemzet közéletébe, különösen politikai és kulturális életébe. A polgári demokrácia, azaz az állampolgárok formálisan elismert politikai egyenlősége szükségszerű ahhoz, hogy nagymértékben csökkentsék az erősebb nemzeti közösséghez vezető út akadályait.

Az integráció folyamatát akkor tekinthetjük befejezettnek, amikor egy gazdaságilag koncentrált és kulturálisan homogén, egységes nemzet jön létre, melynek tagjai dinamikus nemzeti tudattal rendelkeznek. Ekkor egy új szakasz kezdődik egy nemzet életében – alkotó elemei megerősödnek és elmélyülnek. Különböző módokon a polgári társadalom és a kapitalista gazdasági viszonyok fejlettségi fokától és attól függően, hogy „uralkodó” vagy „elnyomott” nemzetről van-e szó, a nemzeti mozgalom mind mélyebben nyomul be a társadalmi élet minden területére, és egyre jobban megerősödik, ahogy eljut a nemzet többségéhez. A nemzeti mozgalmak tömegmozgalmakká válnak.

Azoknak az európai népeknek a nemzeti integrációja, melyek a kapitalista viszonyok kezdete előtt egy másik középkori nép feudális uralma alatt álltak, számos közös vonást mutat. Ezen országok többsége elvesztette középkori államát, vagy soha nem is rendelkezett ilyennel. Lényegében ezek a népek a nemzeti integráció hajnalán nem bírtak teljes társadalmi struktúrával, azaz nem volt honos uralkodó osztályuk (pl. szlovének), politikailag és gazdaságilag egy külföldi „elittől” függtek, és kulturálisan elmaradtak voltak. A horvátok a nemzeti integráció ezen típusán néhány speciális formában mentek át. Észak-Horvátország (Horvátország és Szlavónia) társadalmi szerkezete teljesen fejlett volt, feudális földesurak, paraszti nemesek, városlakók és jobbágyok egyaránt megtalálhatók voltak. Dalmáciában a társadalmat a patríciusok és a közrendűek alkották. De még

ezek az uralkodó osztályok is egy külföldi elitnek, a magyar földesuraknak, a dinasztianak, a velencei hatóságoknak voltak alárendelve és integráló képességük földrajzilag korlátozott volt. Mindemellett a gazdasági és politikai feltételek azonban nem kedveztek egy viszonylag erős burzsoázia kialakulásának, amely meggyorsíthatta volna a nemzeti integrációt. Ráadásul az integráció által érintett területnek több, mint a fele még az ennyire kialakult társadalmi struktúrát is nélkülözte, mivel a horvát nemzeti közösség döntően paraszti közösség volt. Ez volt a helyzet a Katonai Határvidéken, Isztriában a Dalmát hátságban és Bosznia-Hercegovinában. A fejlett társadalmi szerkezetű területeken az integráció mozgó ereje a városi értelmiség, a papság és a gazdaságilag aktív városiak (különösen a kereskedők) voltak; De olyan területeken, ahol hiányzott a feudális elit és városi népesség, a katolikus papság vette át a vezető szerepet (Isztriában, Dalmácia falusias részein és Bosznia-Hercegovinában). A nemzeti integráció folyamatának tehát nemcsak nyilvánvalóan eltérő jellemző vonásai voltak, hanem időben is mintegy hatvan évet fog át az illir mozgalomtól a Bosznia-Hercegovinai horvátok közötti sokkal gyorsabb nemzeti integráció kezdetéig a kilencvenes években. Az eltérő gazdasági, társadalmi és politikai feltételek egyértelműen meghatározói az integrációs alakzatnak.

A teljesen fejlett társadalmi struktúrájú és összetartó erejű népeknél egy abszolutista államban a tömegek mozgósítása az integrációs folyamatban jellemző módon az uralkodó osztályokkal szembeni ellenállás közvetlen eredménye volt. Ugyanakkor a társadalmilag kevésbé fejlett népeknél, amelyek külföldi elitek alatt nyögnek, ellen kell állniuk nem csak az idegen feudális elittel szemben, de az uralkodó nemzetek progresszív erőivel szemben is, amely erős asszimilációs nyomást fejt ki. A feudalizmus eltörlése előtt Horvátországban a polgárság nem küzdött a feudális osztály ellen. Másrészt viszont a parasztok feudális uraik iránt érzett izzó gyűlölete akadályozta a nemzeti integrációs folyamatot, mivel a társadalmi szervezet gátolta a „vertikális” szolidaritást, az egyén azonosulásának az előfeltételét a nemzeti közösséggel. Dalmáciában, ahol a parasztok és az egyszerű városiak alkották a „közemberek” rétegét, a patríciusokkal szembeni ellenállás sokkal szelídebb formákat öltött.

Mind a teljes, mind a részleges társadalmi szervezetű területeken az idegen „haladó” erővel szembeni ellenállás nagy jelentőségű integráló tényező volt. A magyarok uralta területen az ellenállás a magyar liberális nemességre összpontosított, akik megpróbálták új módon, a modernizálást pártolva, azaz a kapitalista viszonyok bevezetésével megőrizni kiváltságai-

kat. Az osztrák–német hegemonia alatt álló területeken az ellenállást a német vagy olasz liberális burzsoázia, az asszimiláció erőteljes propagálói ellen fejtették ki.

A kérdés, melyre megpróbálunk választ találni, a horvát nemzeti integrációval kapcsolatos kutatásaink során, a következő: mikor kezdődik a folyamat, mikor teljeseedett ki, s melyek az általános kategóriákon belül speciális kérdései? Ennél a feladatnál hasznosíthatjuk Miroslav Hroch integrációs modelljét azokkal az európai nemzetekkel kapcsolatban, melyek a folyamat beindulásakor nem rendelkeztek saját állammal sem pedig fejlett társadalmi struktúrával. Jelenleg egyes csoportokkal foglalkozunk, a nemzeti integráció kezdeményezőivel és a korszakolás jelzőiként használjuk ezeket. Három fázist lehet könnyen megkülönböztetni különböző variációkkal:

A. Kezdeti időszak: Értelmiségiek felvetik a nemzetek és az eszmék kérdését, rendszertelenül, de fokozatosan középpontba állítva a nemzeti integráció folyamatát.

B. Átmeneti időszak: Egyes társadalmi rétegek és foglalkozási csoportok képviselőiből álló „hazafias csoportosulások” elkezdenek rendszeresen és szervezeten különböző intézményeken keresztül nemzeti propagandát terjesztani. A propaganda kezdetben nem jut túl a körön. Fokozatosan eléri azonban a felsőbb osztályokat, majd a felemelkedő nemzet szélesebb tömegeit is.

C. Előrehaladott időszak: Ekkorra már nyilvánvaló, hogy a nemzeti integráció folyamata már halad a maga útján: a nemzet többségét mozgósítani lehet a nemzetnek nemzetként való léteéhez szükséges gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális formákért folytatott harc céljaira. A folyamatot a társadalmi struktúra dinamizmusától függő egymással versengő ideológiák összejátszása színezi, de a népesség egy nagy hányada már nemzeti tudattal rendelkezik, és így részt tud venni a tömeges nemzeti mozgalomban.

A horvát nemzeti integrációban mind a három fázis megfigyelhető, bár jelenleg bonyolult lenne elhatárolni és meghatározni ezeket. Ugyanis az egyik fázis előfordulhat egy területen különböző időszakokban a teljesen megváltozott általános feltételek révén. Az integráció ritmusa maga is különböző. Ezért a különböző régiók folyamatainak időbeli összehasonlítása nem adja meg a kulcsot az integráció természetéhez. A Horvátország-

ban különböző időben előforduló analóg történelmi szintek összehasonlítása a nemzeti integrációban alapvető szükséglet.

Az A. fázis nyilvánvaló a horvát nemzet nemzeti integrációjában. Értelmiségiek (irodalomírók, filológusok, történészek) alapozzák meg a jövőbeni szervezett nemzeti mozgalmat. Ebbe a fázisba helyezhetnénk számos szerzőt a reneszánsztól a 18. század végéig, mivel a 19. századi nemzeti ideológiák az ő eszméik sajátos értelmezéseinek nőttek fel. A rendszertelen propaganda nyomai azonban, melyek már nem csak az írók nemzeti tudatosságát jelzi (a határozottság igen alacsony szintjén), de a célszerű kísérletet is arra, hogy egy nemzeti „ébredést” váltsanak ki, csupán a „nemzeti megújulást” közvetlenül megelőző szerzőknél található meg (B. szakasz): Észak-Horvátországban a közvetlenül az Illír Mozgalom (szervezett tevékenységét az illír sajtó váltotta ki) kezdetét megelőző időszakban alkotó íróknál; a dalmát íróknál a „nemzeti megújulás” előestéjén az illír időszaktól a hatvanas évekig; Isztriában a katolikus papoknál, akik megpróbálnak egy nemzeti mozgalmat kezdeményezni, különösen a hatvanas években; és a franciskánus szerzőknél az illír korszak Bosznia-Hercegovinájában, valamint a nyolcvanas években a nemzeti propagandájukban.

B. fázis, vagy a „nemzeti megújulás”, a horvát nemzeti integráció központi szakasza. Biztosította a nemzeti fejlődés paramétereit és a nemzeti létet. A romantika befolyásának hatása alatt álló néhány nemzet ilyen mozgalmainak a képviselői között elterjedt a reneszánsz, az újjászületés, az ébredés gondolata. Mindez a meggyőződéssel járt együtt, hogy visszahozzák az életbe a középkori politikai és államszervezetet, valamint a kultúra már többé-kevésbé elfelejtett vívmányait. Ezeket az eredményeket azért kellett szisztematikusan eljuttatni a nemzeti „nagyság” kiharcolásának leszármazottaihoz, hogy képessé tegye őket arra, hogy a nemzeti közösség tudatos tagjaivá váljanak, akik résztvesznek az új társadalmi feltételek között a nemzeti megerősödésért folytatott harcban. Magát a „nemzeti megújulás” kifejezést a csehektől, a szlovákoktól és az olaszoktól vették (*obrození, risorgimento*). Egy történész csak akkor használhat egy kategóriát, miután annak tartalma már pontosan tisztázott, mivel a tartalom nem mindig esik egybe azzal a jelentéssel, amelyet alkotói szántak neki. A „megújulók” (revivers) nem tettek különbséget az etnikai közösség (a középkori nép) és a nemzet között. Meg voltak győződve arról, hogy a nemzet létezik a középkorban, tagjait azonban elhallgattatta a külföldi befolyás és fel kell őket „ébreszteni”, a múlt „dicsőségét” példaként állítva mozgósítani kell őket a nemzet független politikai és kulturális életéért folytatott harcra. Más szóval a „megújulók” azt hitték, hogy legyőzték a

nemzetük életében meglevő szakadást, hogy létének biztosítására töreksszenek a „felvilágosult” 19. század új körülményei között. A „megújulók” még nem tudták megérteni, hogy egy minőségileg új közösség megalkotásában vesznek részt. A „nemzeti megújulás” – mint ahogy a kortársak nevezték – sajátos vonásai lehetővé teszik minden esetre annak leírását és szakaszai összetevőinek jellemzését.

A „nemzeti megújulási” korszak tehát a horvát nemzeti integráció azon fázisa, melyben az értelmiségből, a papságból és a termelő városiakból kialakult központi „hazafiak-csoportosulása” rendszeresen és tervszerűen terjeszti a nemzeti tudatot és az egyéneket egy, a horvát nemzeti integrációt megvalósító célú politikai és kulturális akcióra mozgósítja. A „nemzeti megújulás” nem kapcsolta össze a társadalom összes szegmensét, vagyis nem hajtotta végre a nemzeti integráció folyamatát, de valóban megteremtette a további nemzeti fejlődés és a nemzet esetleges megalkotásának a feltételeit.

Az Illír Mozgalom a legfontosabb szisztematikus eleme a nemzeti megújulásnak Horvátországban. Bár teljességben és hatékonyan csak a *kajkan* Horvátországban működött, mégis lefektette a „megújulási” mozgalmak fejlődésének kulturális és politikai alapjait, hozzájárulva az irányításukhoz és a megerősödésükhöz. Az Illír Mozgalomnak pezsdítő hatása volt a horvát nemzet integrációjának egészére. Az összes többi megújulási mozgalom csak korlátozott területen teremtette meg az integráció feltételeit. Így az összes megújulási mozgalom számára lehetővé vált, hogy a nemzeti fejlődés új szakaszába lépjen.

A „megújulók” elszánt csapata által vezetett megújulási mozgalom a nemzetnek csupán egy részét tudta felölelni földrajzilag, és ugyancsak egy részét a horvát társadalomnak. Aktívan tevékenykedett Észak-Horvátországban 1835 és 1849 között, Dalmáciában a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évek elejéig, Isztriában a hetvenes évektől századunk első éveikig, Bosznia-Hercegovinában nagyjából és egészében az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig. A mozgalom eltérő ritmusa a horvát nemzet megteremtésében a különböző területi és politikai egységekben, melyeknek saját specifikus gazdasági, politikai és társadalmi viszonyaik voltak, rendkívül megnehezítette a megújulásból a nemzeti tömegmozgalom fázisába való átmenetet. Mivel a nemzet csupán az utóbbi fázisban nyeri el letisztultabb formáját, az A. B. C. modellt a horvát nemzeti integráció esetében a B. és a C. fázis közé egy viszonylag hosszú átmeneti időszak beiktatásával szükséges módosítanunk. Nyilvánvaló, hogy a horvát nemzeti integráció folyamatában elérkezik az az időszak, amikor az események és a cselekmények

nem viselik többé a nemzeti megújulás jellemvonásait, de gyakorlatilag még nincs olyan tömegmozgalom sem, mely a nemzeti integráció kiteljesedését jellemezné. Csupán annyit mondhatunk, hogy a nemzeti megújulás elérte az értelmiséget, a burzsoáziát és a papságot, és, hogy Észak-Horvátországig illetve Dalmáciáig terjedt. Elérkezik a kulturális és politikai célok konszolidációjának a pillanata az értelmiség és a gazdagabb polgárság körében, a kispolgárság azonban sokkal lassabban jut el a nemzeti integráció folyamatában való részvételhez. A nemzeti megújulást hosszas szünetek kísérik, amit jórészt a polgári társadalom fejlődésének korábban említett lelassulása, valamint a gazdasági és a politikai növekedés egymásra ható feltételei okoztak a Habsburg Monarchiában és a Horvát földeken. A paraszt még mindig nagyjából kívül reked az eseményeken. Úgy tűnik, ez még nem a C., a tömegmozgalom szakasza. Ez a századfordulón válik csupán felismerhetővé, inkább Észak-Horvátországban, mint Dalmáciában. Isztriában és Bosznia-Hercegovinában, ahol a vezetők kezdetben kizárólag a papságból kerülnek ki (a polgárság megjelenése a megújulás kezdete utánra tehető), az integráció folyamata kétségtelenül más és sokkal lassúbb. Itt nem is létezik tiszta formában a tömegmozgalom fázisa 1918 előtt.

Az itt említett törekvések vetik fel azt a kérdést, melyet meg kívánunk válaszolni, vagyis: alapvetően integrált volt-e a horvát nemzet a Habsburg Monarchia összeomlásakor?

A horvát nemzeti integráció folyamata a 19. században tisztán tartalmazza a nemzetépítés összes strukturális elemét, természetesen nem azonos szinten az összes régióban. Egy világos mozgalom a polgári demokratikus politikai közösség, a gazdasági koncentráció és a kulturális homogenizálódás létrehozására, amit dinamikus, irányadó nemzeti tudat kísér. A rendelkezésre álló adatokból biztonsággal feltételezhetjük, hogy a nemzeti tudat fejlődése jelentősen előrehaladt, és szilárdan megfogalmazottá vált, hogy megszülettek a nemzeti ideológiák előbb a burzsoáziához eljutva, és később a társadalom szélesebb rétegeit is magába foglalóan. Viszont mivel az integráció egyéb strukturális elemei sokkal lassabban haladtak előre (és ugyanez a lassúság figyelhető meg a társadalmi struktúrák átalakulásánál), a nemzeti tudat gyakran csak szólamokban nyilvánult meg, azaz gyűlölt és zavaros hazafias frázisokban, ömlengő szentimentális beszédekben a diétán, a borpincékben és az utcákon; a céltudatos, dinamikus és hatékony politikai, gazdasági tevékenység kiváltására képtelennek bizonyulván. A nemzeti integráció gazdasági és politikai aspektusainak felgyorsítására alkalmas társadalmi erők híján a folyamat részben a „hazafias” szólamgyártás és az ideológiák szintjén stagnált: legmagasabb szintjét a kultúra területén érve el.

A polgári kultúra egyetemes alapjaira épülő horvát nemzeti kultúra fejlődési folyamatában (kulturális homogenizálódás) kialakult egy közös életstílus, azonos értéknormákkal és érzelmi formákkal megtöltve. Az oktatás és a felvilágosodás terjedése, az irodalmi nyelv kialakítása, a modern irodalom és a művészetek, a liberális társadalom és a természettudományok fejlődése ledöntötte a falakat a nemzet tagjai között, és a nemzeti szolidaritás létrehozására bátorította őket, akarataikat a közjó érdekében való felhasználással egyesítve. Természetesen a munkamegosztáson alapuló társadalom nem engedte meg, hogy a nemzeti kultúra legyőzze az osztály-antagonizmusokat. A polgári szubkultúra elkülönülten fejlődött a hagyományos paraszti kultúrától, amely sajátos feltételeket kívánt a parasztok részvételéhez a nemzeti integrációs folyamatban. Ugyanakkor leszögezhetjük, hogy a kulturális kommunikáció a századfordulón nagyobb sűrűséget és elterjedtséget mutat, mint a politikai és gazdasági információk cseréje, bár az oktatás alacsony szintje alig segítette elő a kulturális információk befogadását.

A horvát nemzetnek, mint politikai közösségnek az integrációja hajlamos volt a komoly törésekre. A horvát nemzeti közösség politizálódását lelassította az uralkodó nemzetek elitjének (magyarok és osztrák-németek) nyomása, az olaszok és osztrák polgárság sajátos érdekeinek politikai ereje, a mindenütt jelenlévő bürokrácia és a monarchia dinasztikus, katonai és diplomáciai érdekeinek túlzott súlya. Mivel a monarchiában a döntéseket a hagyományos korábbi feudális elit képviselői hozták, semmilyen kedvező feltétel nem született a Horvátország számára legalább minimális polgári demokráciát biztosító politikai rendszer kialakítására. Nem volt valódi parlamentáris rendszer, az alkotmány csak álca volt, széles körben gyakorolták a politikai erőszakot, az abszolutizmus és az álparlamentarizmus tartotta kezében különböző formákban a hatalmat. Mindezek a tényezők hátráltatták a nemzeti integrációt. A leendő horvát nemzet területi és politikai egységeit még jobban megosztotta a terhes adminisztráció, az utak, a vasutak és a víziutak hiánya, és azok a politikai feltételek, melyek kétségtelenül a már meglévő politikai pártok változatainak az elterjedését hozták magukkal. A politikai vezetők kapcsolatokat tartottak fenn egymással az integrációs periódus kezdetétől, ezek azonban inkább voltak alkalmi vélemény- és eszmecserék, mint az érintett politikai tevékenység céljairól folytatott konzultációk. A századforduló kezdetétől fogva beszélhetünk egy általános horvát politikai vonalról, azaz közös politikai akciókról (vagy kísérletekről), melyeket egyes pártok, vagy pártok csoportjai hajtottak végre. Ezek még nem voltak szervezett politikai tömegpártok, hanem

csak olyan pártközpontok, melyek a politikai helyzettől függően vonzóak időlegesen több vagy kevesebb támogató magukhoz.

Az integrációs folyamat megszakadását tovább mélyítette az a tény, hogy hosszú ideig lehetetlen volt egy valódi országos központot létrehozni, nem is említve az erősebb körzeti központokat a perifériák fejlődésének irányítására. Igaz, Zágráb az Illír Mozgalom időszakától mint horvát főváros funkcionál. Zágráb szerepét azonban az integrációs folyamatban jelentős mértékben elnyomta a terjedő regionalizmus, a gazdasági koncentráció bonyolult folyamata, a közös piac hiánya és a monarchia felsőbb köréből jövő nyomás a területi és politikai egységek, különösen Észak-Horvátország és Dalmácia közötti kapcsolatok megakadályozása. A 19. század végéig Zágráb elsősorban kulturális központ volt, és csaknem jelentéktelen szerepet játszott a nemzeti integráció gazdasági összetevőjének forrásaként. Még nem kezdődött meg a városiasodás. A városi népesség viszonylag csekély, a városok nem voltak a gazdasági hatalom igazi központjai. A regionális központok képtelenek voltak a közvetlen környezetükön túl is hatást kifejteni. A politikai tevékenység azonban gyengesége és a kívülről jövő állandó nyomás ellenére megteremtette a horvát nemzetnek, mint politikai közösségnek a megalkotásához az alapvető feltételeket.

Nyilvánvalóan a gazdasági koncentráció jelenti a gyenge szemet az integráció láncában. Egy sor elem kötötte béklyóba az integrációs folyamat gazdasági részét. A horvát polgárság az ausztriai német és a magyar gazdasági politikának köszönhetően gyenge volt. A rendszeres tőkefelhalmozás csaknem lehetetlen volt, és a különböző horvát területek burzsoáziája összehangoltan csak a századfordulón kezdett tevékenykedni. A választási csalásokkal befolyásolt horvát területek nem alakíthattak ki közös piacot, és a gyenge társadalmi mobilitás természetes következménye volt a valódi gazdasági centrumok, a sikeres foglalkoztatás, és az állandó hagyományos társadalmi formák forrásai ritkaságának.

A kérdésünkre adandó válasz – teljesen integrált volt-e a horvát nemzet az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásakor – a nemzeti integrációs folyamatban ható struktúrák eltérő ütemének, és az egyes régiók fejlődési megszakadásainak az ismeretéből kell, hogy kiinduljon. Az összetett történeti tényeket nem lehet a szilárdnak hitt „jellemvonásokból” magyarázni, hanem csak dinamizmusukat és strukturális elemeik egymásra hatását megértve. Tudásunk jelenlegi szintjén azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a horvát nemzeti integráció folyamata a századfordulón ért fordulópontjához: a strukturális elemek összejátszása új minőséget, egy kifejlett nemzetet hozott létre. Ha összehasonlítjuk az egyes régiók és a szubkulturák

(nemzeti tudat, kulturális, politikai és gazdasági homogenizálódás) töréseit az integrációs folyamat érzékelhető felgyorsulásával a századfordulón, (amit a horvát polgári kultúra megerősödése, az iskoláztatás terjedése, a közös horvát politikai cselekvés lehetőségeinek megszületése – beleértve a horvát és szerb polgárság közti együttműködést is –, a politikai élet demokratizálása, és végül a különböző horvát régiókból származó horvát polgárság mérsékelt együttműködése kísért a közös tőkefelhalmozás és piac elérésének megkísérlésére) megállapíthatjuk, hogy a horvát nemzeti integráció folyamata olyan strukturális fokot ért el, ami bizonyította a nemzeti integráció beteljesítését. Igaz, a horvát nemzet és polgári társadalom megerősítésére és elmélyítésére szolgáló lényegi feltételek még nem léteztek. Lehetetlen volt egyes területeken az integrációs folyamat felgyorsítása, így az alacsonyabb szinten stagnált. Lehetetlen volt eltüntetni a jelentős különbségeket az egyes strukturális elemek fejlődési ütemei között. A gazdasági tevékenység például elmaradt a nemzeti tudat mögött. Így a C. fázis, a nemzeti tömegmozgalom, amely megszilárdítja a nemzeti integráció eredményeit, csak a monarchia összeomlása után, a háború előtti Jugoszláviában kapott teljes erőre.

Ajánlott irodalom

Mivel a nemzeti integrációval kapcsolatos elképzelésem felöleli a gazdaságot, a politikát, a társadalmat és a kultúrát, lehetetlen egy kimerítő bibliográfiát adnom. Feltételezéseim a 19. századi horvát történelem egész történetírásán alapulnak. Alapvető információk találhatóak: *Ten Years of Yugoslav Historiography 1945–1955*. Beograd, 1955; *Historiographie Yougoslave 1955–1965*. Beograd, 1965; *The Historiography of Yugoslavia 1965–1975*. Beograd, 1975.

A nemzet-teóriákkal kapcsolatos információk legjobb forrása szerb-horvátul *Zvonko Letoric: Nation, Theoretical Investigation of the Social Foundation and Constitution of Nations*. Zagreb, 1977. Készítettem egy összefoglalót a következő címmel: *Some Fundamental Characteristics of Recent Literature about „Nationalism” in English*. *Časopis za suvremeny povijest*, 1971. 137–151. A cikkben felhasznált modellt *Miroslav Hroch* állította fel. Több alkalommal írt erről, de a legfontosabb munkája: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas, Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. *Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica*, Monographia XXIV. Praha, 1968.

Kísérletem, hogy egy hipotézist terjesszek elő a horvát nemzeti integrációs folyamat szisztematikus vizsgálatára a politikai csoportok Horvátországban a 19. század végén és a 20. század elején folytatott nemzeti és politikai tevékenységével kapcsolatos munkám következménye (v.ö. *J. Sidak, M. Gross, I. Karaman, D. Sepic: A his-*

tory of the Croatian Nation 1860–1914. Zagreb, 1968.; The Rule of the Croato-Serbian Coalition. 1906–1907. Beograd, 1960.; The Croatian Politics of the Greater-Austrian Circle of Francis Ferdinand, the Heir to the Throne. Časopis za suvremeny povijest, 1970:2. 9–74). A horvát integrációs ideológiákról, a kizárólagos horvát nacionalizmusról lásd: A history of the Ideology of the Party of the Right, Institute of Croatian History, Monograph 4, Zagreb, 1973.; National Ideas of the Student Youth in Croatia on the Eve of the First World War. Historijski Zbornik XXII–XXIII, 1968–69. 75–144, Zur Frage der jugoslawischen ideologie bei den croaten, in: A. Wandruszka, R. J. Plaschka, A. Drabek, eds., Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848 bis 1918. Wien, 1978. 19–38.

A horvát nemzeti integráció problematikájának néhány elemét már ismertetem egy cikkemben: Einfluss der sozialen Struktur auf den Charakter der nationalen Bewegung in der croatischen Ländern im 19 Jhdt. In: Th. Schieder, and P. Burian, eds., Sozialstruktur und Organisationsgeschichte europäischer Nationalbewegungen. München, 1971. 58–80. Lásd még: Social Structure and National Movements among the Yugoslav Peoples on the Eve of the First World War. Slavic Review, vol. 36., No. 40. 1977:12. 628–643.

A NACIONALIZMUS, MINT NÉMET PROBLÉMA

(*Christian Graf von Krockow: Nationalismus als deutsches Problem. München, 1970. 50–68.*)

1. Németország, mint ellenpélda

Németország az egyetemes típusú nacionalizmus *par excellence* ellenpéldája. Bár egy alkalommal – ha „elkésve” is¹ – úgy tűnt, hogy az egységre és szabadságra irányuló mozgalommal, mely az 1848-as forradalomban és a Paulskirche-i alkotmányban érte el tetőpontját, a nyugati népek útjára lép. De ez a mozgalom történelmileg megbukott. S ha esetleg Friedrich Meinecke felfogásához igazodunk, aki a „Világpolgárság és nemzeti állam”² című munkájában vizsgálta a nemzeti állam fejlődésével kapcsolatos német gondolkodást, meg is kellett buknia. Meinecke leírja, hogy Fichte és Wilhelm von Humboldt, Stein és Gneisenau még nem jut el az „igazi” államfogalomhoz, mert egyre kísértenek még az általános fogalmak, egy történelemfeletti, szükségszerű és egyetemes, ésszerű rendszer eszméi. Novalis romantikus felfedezése az egyéniség államának „szépségéről” és Adam Müller rendszer-fogalma már messzebbre vezet. Az állam valódi „felszabadítójaként” azonban végül is megjelenik Hegel, Ranke és Bismarck.³ Hegel spekulatív rendszerének leple alatt kidolgozza a hatalmi állam gondolatát.⁴ Ranke azzal, hogy felülbírálja a rendszert és végleg leküzdözi a „legjobb” állam természetjogi fogalmát, befejezi az eszmei kifejtést. Ranke megokolja a külpolitikának a hatalmi állam eszméjéből kifolyóan szükségszerű elsőbbségét is. Bismarck viszont e gondolati előmunkálatok alapján a gyakorlatban is megvalósítja az erőpolitikát, és annak sikerével általános elismerést szerez Hegel és Ranke eszméinek.⁵

Részleteiben bármilyen problematikus is Meinecke interpretációja, mégis jellegzetes képviselője egy, a 19. század közepe óta egyre jobban érvényre jutó szellemi fejlődésnek: *a jó, igazságos, az emberiség szempontjából példászerű társadalom, és annak politikai megvalósítása helyére az erős állam tana lép; az, mint hatalom egyedül sajátossága fenntartására alapul.* Ez igen sok példával bizonyítható. Szemléltetőül csak kettőt hozunk fel.

Heinrich von Treitschketől származik a szabály: legyen „az állam lényege először a hatalom, másodszer a hatalom és harmadszor ismét a hata-

lom”.⁶ Ha azonban kizárólag hatalmának kifejtése szempontjából nézzük és értékeljük a politikai rendszert, az egyben a társadalmi struktúrára nézve is következményekkel jár: az egyenlőség elvét elkerülhetetlenül kiszorítja a szinte militarista, hierarchikus tagolódás, és annak elve a parancsról és engedelmességről. Treitschke sosem tért ki ez elől a következtetés elől; a legkielégítőbb világhosszággal levonta azt:

„Ha most közelebről megtekintjük a kölcsönös függőségnek ezt az egész szövevényét, melyet polgári társadalomnak nevezünk, úgy világos, hogy természettől fogva minden társadalom kialakít egy arisztokráciát.⁷ A szociáldemokrácia már nevével is jelzi törekvései képtelenségét. Mint ahogy az állammal eleve adva van a felettes hatóság és az alattvaló soha meg nem szüntethető különbsége, a társadalom létevel is egyszer s mindenkorra adott tagjai életének és létfeltételeinek különbsége. Röviden: minden polgári társadalom osztályrendszer... Ha jobban megnézzük, magában az emberiség természetében találjuk meg annak okát is, hogy fajtánk erőinek óriási többségét a legdurvább létszükségletek kielégítése emészti fel. A barbárok létének legfőbb tartalma: biztosítani magát a pusztá létet. S fajunk természettől fogva olyan gyenge és elesett, hogy az emberiség óriási többsége magasabb kultúrfokon is, mindig és mindenütt a megélhetés gondjainak, a fizikai munkának kell szentelje életét, vagy hogy közönségesen fejezzem ki: a tömeg kénytelen lesz mindig tömeg maradni. Nincs kultúra cselédség nélkül. Hiszen magától értetődik, hogy ha nem volnának embeerek, akik az alantas munkát ellátják, nem fejlődhetne a magasabb kultúra. Be kell lássuk: a milliiónak szántani, kalapálni és gyalulni kell, hogy néhány ezer kutatni, festeni, verselni tudjon. – Ez kegyetlenül hangzik, de igaz, és a jövőben is igaz marad. Sopánkodással és panasszal semmit se tehetünk ellene. A sopánkodás egyébként nem is emberszeretetből, hanem korunk materializmusából és műveltségi gögjéből fakad.”⁸

Más helyen Treitschke naiv önzésről beszél. „Az irányítottak e naiv önzésével szemben áll az irányítók lényegbevágó politikai nézete; ők az államot nem egy érdekcsoport, hanem az összesség szempontjából figyelik. Elsősorban az egész ország hatalmára és egységére van gondjuk, s mivel milliók sorsának súlyos felelősségét viselik, elsőrendű fontosságú követelménynek tekintik a szigorú engedelmisséget.”⁹

Valóban. De különös, hogy milyen ahistorikusan gondolkodik itt éppen a történész; annál különösebb, mivel Tocqueville már régen megállapította, hogy az egyenlőség a modern világ fejlődésének alapelve, s a „cselédkultúra” vége is jelezte érkezését. A történelmi viszonyok naturalizálására irányuló törekvés azonban, melyről hamarosan külön is szó lesz, vilá-

gosan kimutatja a megállapítottak ideológiai jellegét. Hogy egyébként minden fitogtatott magabiztosság ellenére is egy már veszélyeztetett és aláásott védelmi állásról van szó, elárulják a közbevetett szidalmak.

Treitschke befolyását mindamellet alig lehet elég magasra értékelni. Egy egész akadémikus-nemzedék került hatása alá. Erről nem kisebb személyiség, mint Ernst Troeltsch tesz beszédes tanúbizonyságot: „Az államról és a társadalomról vallott felfogás ma a realizmus jegyében áll. Az állam olyan erkölcsi és kulturális céljai, amelyeneket a Kant, Fichte és Hegel által nevelt generáció tisztelt, tudáلكos, íróasztal mellett alkotott műveknek, vagy elvont elveken való lovaglásnak számítanak... Számunkra az állam elsősorban az emberi érdekek harcában így vagy úgy kialakuló hatalom terméke, az államvezetés pedig mindenekelőtt annak a művészete, hogy az államhatalom fenntartására és kiszélesítésére a megfelelő eszközökkel, okosan és gyorsan felhasználják a mindenkori helyzetet... A politika titka a hatalom megteremtéséhez, megerősítéséhez, kiterjesztéséhez, a fenyegető veszélyektől való megóvásához szükséges művészet, de nem egy államelmélet és egy politikai erkölcs titka... Hogy vert a szívünk annakidején, fiatal diákkorunkban, mikor izzó retorikával így írta le nekünk az államot Heinrich Treitschke, s nem túl finnyás gúnnyal öntözte le az állam fogalmának erkölcsi és jogi doktrínáit. A lemondás bizonyos gyönyörével álltunk el az ifjú elmékhez oly közel álló elméleti és erkölcsi ideáloktól, s azzal a nem kevésbé ifjonti igénnyel, hogy valamit úgy alaposan megvethessünk, beszélgetéseink során még igyekeztünk is gúnyosságát felülmúlni.” Valamivel lejjebb, Bismarck utóhatásairól szólva azt írja, hogy egyedül a hatalomnak elkötelezett elvtelenség „vált közöttünk elméletté, melyet bizony némi Nietzsche-i úri erkölccsel (Herrenmoral), vagy Darwin-i „létért való küzdelemmel” is vegyítettünk; ezek nagyon is könnyen párosulnak az uralkodó osztályok új nemzedékét bőségesen eltöltő kíméletlen snájdigsággal, vagy a bürokratikus hivatalnoki fennköltiséggel.”¹⁰

Ha Treitschkénél mindenekelőtt a hatalom kifejtése érdekében szükséges társadalmi fölé- és alárendeltség kerül kifejezésre, úgy a második példa – a jogász Erich Kaufmann röviddel az első világháború előtt kidolgozott tézisei – különösen az ilyen alárendeltség kiegészítő ellenképét mutatja meg: mindenki beszabályozását és „integrációját” az állam politikai egysége alapján. Az állam belső lényege Kaufmann számára is a „hatalom kifejtését, a történelemben való helytállás és érvényesülés akarását” jelenti.¹¹ A hatalom kifejtéséhez szükség van a szinte teljes integráció egyöntetűségére. Mert „a hatalom kifejtése csak valamennyi fizikai és morális energia bevetésével lehetséges. A hatalom kifejtése által lesz az állam jóléti

állammá és legfelsőbb erkölcsi intézménnyé. Mivel szervezete és rendje arra törekszik, hogy hatalmi szervezet és hatalmi rend legyen, képes a legfőbb közösséggé, egyáltalán közösséggé válni: mert azzal, hogy lényegéhez és fennmaradásához a legnagyobb erő kifejtés szükséges... mert a hatalmi törekvés és az erkölcsi erőfeszítés között sajátos, mondhatni prestabilizált harmónia áll fenn, azzal válhat olyan különleges lényé, mely mindenütt a hatalomra és éppen ezért a legmagasabbra törekszik.”¹²

Ez a hatalom és erkölcsiség között fennálló sajátos, prestabilizált harmónia természetesen az erkölcsiség ismérvévé teszi a hatalmat, sőt végül hatalomkifejtéssé redukálja az erkölcsiséget: jelentkezik a „totalis mozgósítás” gondolata – ami aztán a maga részéről kikerülhetetlenül totalitárius szervezettséget és integrációt követel. És mivel a hatalom kifejtése a legfelreérthetlenebbül a háborúban nyilvánul meg, következésképpen a „győzelmes háború a végső eszköz ama bizonyos legfőbb célhoz”, a hatalom kifejtéséhez.¹³ „A háborúban nyilvánul meg az állam valódi belső lénye; ez a legnagyobb teljesítménye, melyben jellege tökéletesen kibontakozik. Itt kell bebizonyítania, hogy sikerül felélesztenie és összefognia minden erőt, hogy legfőbb követelményei valóban teljesüljenek is, s hogy a végsőig feláldoz mindent helyéért a világtörténelemben... Minél erősebbek ezek a követelmények és teljesítmények, s minél távolabba, minél bonyolultabban nyúlnak bele az élet minden elágazásába, a háború annál inkább válik az egész állam létjogosultságának és teljesítőképességének igazi erőpróbájává...”¹⁴

Mindez következetes, és megvoltak a következményei.¹⁵ Emellett már alapvetően elhibázottnak tűnik a felmerült kérdés is, hogy mire „jó” tulajdonképpen a hatalom kifejtése. A hatalomkifejtés öncélú, s így Kaufmann eljut ahhoz a tézishoz, hogy az állam hatalomkifejtésének célja: „beleszövődni” a történelembé, résztvenni és helyállni benne: ez a cél, „melynél magasabb földi cél el sem képzelhető.”¹⁶ Ilyen felfogásból kiindulva természetesen figyelembe se vehetők többé a társadalmi-politikai rendszerek igazsága, vagy éppen valóság-aspektusai.¹⁷

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ez a felfogás egyáltalán miért juthatott érvényre, hogy a hatalmi állam eszméje hogy szoríthatta ki az igazságos társadalom és annak politikai megvalósítása eszméjét. Az első és ideiglenes válasz bizonyára így hangzik: Németországban különösen erős volt az ellentét a társadalmi erők és az univerzalista ideológiák között, de ezeknek az erőknek egyike sem volt elég nagy ahhoz, hogy egyértelműen érvényesüljön és magától ki tudja erőszakolni a nemzeti egyetértést. Ezért a megegyezés csak kirekesztésük után jöhetett létre.

Meinecke mindenesetre így látja: A forradalom és a Szent Szövetség eszméiben végzetesen egymásba ütközött két univerzalista igény. Végül olyanná váltak, „mint valami méreg, melyet a testnek újra ki kellett választania, ha vissza akart térni természetes funkcióihoz.”¹⁸ Az „orvos” aki- nek azt Hegel és Ranke szellemi előmunkálatai után sikerült eltávolítani, Bismarck volt. Meinecke szemében Paulskirche liberálisai ellenében is ő volt a gyógyító orvos, aki megdöntötte azt a „parlamentáris előítéletet”, hogy alkotmányosság csak országgyűlési uralom formájában lehetséges,¹⁹ és így minden apolitikus álmodozással szemben érvényt szerzett a valódi politikai öntudatnak. Persze könnyű megállapítani az abban rejlő ellentmondást, hogy Meinecke a nemzeti hatalmi állam eszméjében végbement politizálódást a kvietista vegetatív-idillikus Volksgeist-eszmére építi, ami pedig tulajdonképpen apolitikus eszme, a kultúrnemzet eszméje.²⁰

De az ellentmondás mélyebben gyökerezik. A politizálódásnak ugyanis *együttal* semlegesítő, depolitizáló szerepe is van. És aligha véletlen, hogy a historizmus, melynek kialakításánál Németország következetesen átvette a vezetést a 19. században, az általa hozott nagy tudományos eredményekkel együtt – ezzel a depolitizálódással központi jelentőséget nyert. Ezért egyenesen a politikai társadalmi tudatnak egy alapvetően apolitikus történelmi tudat által történt kiszorításáról is beszélhetnénk; „igen, a történettudomány volt az, mely... a német nacionalizmus számára megteremtette saját nemzetének képét, melyhez igazodott.”²¹ Mert a historizmus hangsúlyozza minden egyes történelmi jelenség individualitását, egy-szerűségét, különlegességét; azt, hogy végső soron logikailag levezethetetlen, s hogy milyen relatív a történelmi változások áradatában. Ez egyrészt a mindenkori hatalmi „forma” egységének meglátásához vezet, másrészt azon természetjogi általános fogalmak leépítéséhez, melyek felületinek, illuzórikusnak látszanak; racionalitás iránti igényük felett, mint pusztá racionalizálás felett „keresztülnéznek”. F. J. Stahl szavaival: „A filozófia, mely csak azt ismeri el, ami az értelemből következik, az ethosz forrását sem keresheti máshol, csak az értelemben. Ebben rejlik a természetjog lényege. Az értelemnek azonban, melynek következtetnie kell az ethoszra, szüksége van egy alapfogalomra, melyből azt kikövetkeztesse, s mellyel magától értetődően minden absztrakció után még rendelkeznie kell. A természetjog szubjektíven racionalista álláspontja szerint ez a fogalom a gondolkodó lény léte, az emberi természet. A valóságban ez a természet mindig meghatározott; az egyéniség, környezet, sors, idő, anyag; röviden a történelem határozza meg. Ilyen meghatározásban azonban nincs logikai szükség-szerűsége.”²²

Konkrétabban a politikai-társadalmi helyzetre vonatkoztatva Dahlmann ezt írja: „Az egész világrészt a néphatalomra és az abszolút uralkodói hatalomra való szétbomlás veszélye fenyegeti. Hitem szerint minden nép között elsősorban a német nép hivatott arra, hogy lelkiismeretességével és mély értelemmel összebékítse ezeket a veszedelmes szélsőségeket.”²³

Bárhogy ítélünk is utólag a „lelkiismeretesség” és a „mély értelem” felett – a végül sikerre vitt, művészien kiegyenlítő nemzeti megegyezés eredménye és szükségszerű előfeltétele mindenesetre egy történelmi tudat kialakítása volt, mely felbomlasztotta az örökölt, konfliktusokkal terhes általános fogalmakat, s két, egymással szöges ellentétben álló irányban bontakozott ki: egyrészt egy „tisztán szellemi”, a gyakorlattól kifejezetten elkülönülő *műveltség* felé, mely felülemelkedett minden „laposnak” tekintett társadalmi és politikai kérdésen, s – másrészt – éppen ezzel szabadabban tette a teret a *hatalom* egy „realista” felfogásának gyakorlata számára. A társadalmilag kötetlen és szociálisan kötelezettség nélküli műveltség és hatalom teremtette meg ezután a bensőségességnek és hatalomnak, érzelmi nyomatéknak és virtusnak, léleknek és adminisztrációnak azt a végzetesen skizofrén keverékét, melyet már Ernst Troeltsch is rémülten észlelt²⁴, s mely végül az SS példászerű családi életet élő, Schubert-dalokon könnyekig elérzékenyülő, bürokratikus tömeggyilkosaiban sodródott el rettenetesen végletes következményeiig.

2. Az állameszme nélküli nagyhatalom²⁵

A kivételes történelmi sors tudatán belül együttélő műveltségfogalom és hatalmi törekvés keverékének a Nyugat nemzeteszméihez képest voltak gyengéi és nehézségei. Ezek az első világháború kitérésekor megrázó hirtelenséggel láthatóvá váltak. A német háborús propaganda – másképpen nem is tehetett – alapjában véve mindig csak a specifikus, egyszeri és egyedülálló „némettség” fogalmával operált, melynek jellegzetességét meg kell védeni a „nyugati civilizáció” egyesített, elegyengető erejének rohamától.²⁶ Ez a megállapítás azonban alapvető gyengeséget jelentett, mert egy specifikus némettség létének állításával kifelé, ha egyáltalán valamit, akkor természetesen csak negatív reakciókat lehetett kiváltani, míg a szövetségesek a természetjogi-univerzalista gondolkodás régi fegyvertárából vett jel-szavakkal széles körű hatást tudtak elérni.²⁷ A német tudat, mely úgy vélte, hogy a történelmi relativizmuson áthaladva már régen leleplezett és szétrombolt minden általános fogalmat, felháborodással reagált az ellenség „hazug mivoltára”; de ezzel a „becsületességgel” csak mélyreható szakítá-

sát árulta el a politikai következtetéseivel a demokráciára célzó polgári mozgalom szellemi forrásaival, szakítását a természetjoggal, felvilágosodással és politikai humanizmussal; elárulta nemzeti léte szellemi elszigetelődését, mely nem csupán a háború kitörésével kezdődött.

A propaganda ellentmondásos álláspontja ugyanakkor végzetes következményekkel járt a jövőre nézve is, mert mindazok, akik valahogyan ragaszkodni akartak a háborús közösség élményéhez, a harc erőfeszítéseit és áldozatait beigazolva, a hatalmi államot, bárhogyan is, de restaurálva akarták látni, kénytelenek voltak az egyenlőségre törő demokrácia eszményeit, a politikai humanizmust és felvilágosodást ellenségesnek és a németiségtől idegennek, alapjában véve hazaárulásnak tekinteni. Rathenau meggyilkolása például ennek a háborús ideológiának egyik „késleltetett gyújtása” volt, de egyben az eljövendő események jeladása is.

Thomas Mann a német magatartást juttatta kifejezésre, amikor így írt: „Mély meggyőződésem, hogy a német nép soha nem tudja megszeretni a politikai demokráciát, azon egyszerű oknál fogva, hogy magát a politikát sem tudja szeretni, s mert a rosszhírű „Obrigkeitsstaat” volt és marad a német népnek megfelelő, az őt megillető, általa valójában kívánt államforma. A szellem és a politika közötti különbségben benne van a kultúra és civilizáció, a lélek és társadalom, a szabadság és szavazati jog, a művészet és irodalom közötti különbség; és a németiség az kultúra, lélek, szabadság, művészet és nem civilizáció, társadalom, szavazati jog, irodalom.”²⁸ Könnyen felismerhető, hogy akkor mit lehetett várni más oldalról.²⁹

Thomas Manntól származik a németek „hatalom által védett bensőségének” találó formulája is. A formula jelzi, mit jelenthet, ha a hatalom egyszerre összeomlik, s a mintegy meztelenre vetkőztetett bensőség ott áll közvetlenül kitéve a társadalmi és politikai konfliktusoknak: akkor a pánikreakció, mely mindenáron az erős, vagy – hiszen a régi állam csődöt mondott – a még jobban megerősített állam visszaállítását szeretné látni, szinte elkerülhetetlen.³⁰ Vagy az ellenpólusról nézve: Ha – a hatalom maximálásának célja szerint következetesen – „a győzelmes háború a társadalmi ideál”, akkor a *vereség*, amennyiben nem vezet új, más jellegű politikai alapok megfontolásához, tulajdonképpen csak azt a törekvést válthatja ki, hogy a „teljes mozgósítás” határáig fokozzák „az összes fizikai és erkölcsi erő” felszítását. A „hatalom” és az apolitikus „bensőség” dialektikus együttműködése ezzel is nyilvánvaló lesz, és éppen a vereség okozta megrázkódtatásban lesz nyilvánvaló.

Bizonyára akadtak kritikai meggondolású reakciók. Thomas Mann a köztársaság és a demokrácia elszánt védelmezőjévé vált; mások – köztük

Meinecke – legalább „észszerű meggondolásból fakadó republikánusokká” váltak. De ez a kritikus reakció kivétel volt.³¹ S még maga a kritikai önmagára eszmélés is gyakran problematikusává vált. Ha például – többek közt – Johannes Haller azt mondta: „A világpolitika megfelelő lelki és szellemi nagyságrendű népet is kíván. Mikor nekikezdtünk, olyan kártyajátékoshoz hasonlítottunk, aki nagyban játszik és nincsenenek hozzá ütőlapjai”³² – az bizonyára igaz. De mégis jellemző, hogy ahol tulajdonképpen a „társadalmi” és a „politikai” szót kellene használni, a „lelki” és „szellemi” áll, s a világpolitika értelme alapján véve ugyanolyan homályos marad, mint annakelőtte.³³ Sokkal reálisabb és mélyrehatóbb volt Max Weber heves és semmiképpen sem csak vereség-sugallta bírálata a német vezető rétegek politikai képességéről. De az ő bírálata is kötődött a nemzeti hatalmi állam céljáról alkotott fogalmakhoz.

3. A történelem naturalizálása

A jelenkori fejlődés folyamán a történelem, akárcsak a politika, egy fokozódó „fundamentalizálódási” vagy „demokratizálódási” folyamatnak van alávetve. Egykor az emberi életviszonyok mindenütt megváltoztathatatlanul stabilak voltak, vagy csak lassan és alig érezhetően változtak, tehát mindenképpen megfelelőnek tűnhetett az emberi életviszonyokat „természetesnek” – s ezzel egyúttal „isten által megszabottnak” – ábrázolni. De a természettudományok és a technika, valamint az ipar termelési és szervezési módszerei egyre több alapvető változást tettek lehetővé és vívtak ki. A történelem tehát – korrelációban a természettudományokkal, a technikával és a kezdődő iparosodással az újkori szellem másik nagy felfedezési területe; olyan felfedezési terület, ahol éppen Németország ért el kimagasló és úttörő eredményeket.

A történelmiség iránt mutatkozó igény semmi esetre sem csupán a hagyományos életformák elsajátításának eszköze, hanem egyben a tőlük való eltávolodás előfeltétele és következménye is: az ember elgondolkodik a körülményeken, mert mások lettek, mint amilyenek voltak; s mivel gondolkodás közben észreveszi a változás lehetőségét, a változások egyre nagyobb méreteket öltenek. A történelmi tudat, mint a létrejövétel, a változtathatóság, a relativitás tudata tehát az életformák és viselkedési mércék elbizonytalanodásához vezethet, kivált, ha hiányoznak azok az elvek, melyek az iparosodási folyamattal szemben teherbírónak bizonyulnak, mivel nem kerülnek vele összeütközésbe, sőt éppen annak saját, forradalmasító szellemi alapelvét képezik.

Tocqueville ilyen elvként ismerte fel és elemezte az egyenlőség eszméjét, s az egyenlőséggel kapcsolatos megfontolásai határozzák meg híres prognózisát Amerika és Oroszország majdani elsőbbségéről: Tocqueville szerint az egyenlőség megvalósulásának két szöges ellentétben álló lehetőségét – hogy mindenkinek legyenek jogai vagy senkinek sem, azaz a szabadság és a szolgaság egyenlőségét – mintegy „eszményi jellegzetességgel” Amerika és Oroszország alapozta meg.

Már most Amerikára és Oroszországra az jellemző, hogy mindkét ország kifejezetten a jövő felé orientálódik, és hajlik rá, hogy a mennyiségileg bevételekkel, termelési volumennel és technológiával mérhető „haladást” tekintse szellemi, sőt erkölcsi mércének. De ugyanakkor mindkét népre jellemző a határozott és magabiztos hagyománytudat, az, hogy összhangban élnek történelmükkel, és azt közvetlen hatású hagyományként élik át: Nagy Péter és Lenin, Lincoln vagy Washington ugyanis több, mint csupán reflexive átvett és ezáltal bizonyos distanciába kerülő múlt.

A német szemlélő ezt talán paradoxnak találja, de ez egyszer inkább a korszerűség logikus paradoxáiról van szó: a változások rohanó sodrában már nem lehet és egyre kevésbé lehet a múltba kapaszkodva valódi és hatékony hagyományt alkotni, ez csupán a korszerűség felé tett forradalmi fordulat alapján lehetséges. Mert „a modern világra voltaképpen az jellemző, hogy a hagyomány, mint probléma, a forradalom problémájával együtt merül fel. A konzervatív hagyományok a forradalmi dinamika első áttörése óta felmorzoslódtak, törvényes restauráció már nem létezik, ma már alig akad történelmi rangú politikai tradíció, mely ne forradalmi eredetű volna. Hagyomány és forradalom nem ellentétes egymással, ellenkezőleg: azt tapasztaljuk, hogy forradalmi hagyományok alakultak ki.”³⁴

Nem vitás, hogy az amerikaiak vagy az oroszok haladástudatának magabiztossága bizonyos szempontból naiv és sok szempontból veszélyes is lehet. Az összehasonlítás azonban fájóan rávilágít a sajátos német problematikára. Bár Németország egykor a történelmi gondolkodás és a történelemkutatás élenjáró országa volt. A műveltség egyet jelentett, és még most is messzemenően egyet jelent a történelmi műveltséggel. A „kulturális örökség” megőrzése továbbra is az iskolai oktatás minisztériumi irányvonalainak szabványos formulája és az iskolai olvasókönyvek néha azt a benyomást keltik, mintha Morgenthau halála után megvalósított terveit közvetítenék: egy Németországról szóló falusi mesét, melyben halászok halásznak, kovácsok kalapálnak, s népviseletbe bújt parasztok népdalokat énekelve hintik a magot a barázdába. De éppen mert ez a történelmi szellemű művelődéstudat, ugyanúgy, mint a politikai tudat, feszült viszony-

ban áll a jelen és a jövő követelményeivel, bizonytalan és felemás marad. Az az elfojthatatlan benyomás, hogy a műveltség eszméje és az élet realitása nem áll egymással arányban, a kulturális örökség nem kötelező voltának átéléséhez vezet; maga a fogalom is szinte már csak ironizáló idézőjelben használható, s ami marad, a megrögzött provincializmus bunkósbotja lesz. Így kerül sor a sokszor regisztrált és fájlalt jelenségre, a történelemben való belefáradásra, sőt a történelemellenességre: ha a műveltség történelmi műveltséget jelent, akkor Ranke és Mommsen népét ma különlegesen műveletlen, sőt messzemenően műveltségellenes népnek kell nevezni.

Ha az élet így áll bosszút a műveltségi eszmén, van egy ezzel ellentétes, nem kevésbé veszélyes bosszú is: egy, a modern világgal nehezen összeegyeztethető műveltségtudat tiltakozik minden fejlődés ellen, mely még beláthatatlanabb messzeségbe sodorhat a múlttól; azaz tiltakozik a jövő ellen.³⁵ Már maga a „tervezés” szó is – mely tulajdonképpen csak a jövőbeni fejlődési lehetőségekkel való ésszerű foglalkozást jelenti – ellenséges reakciókat vált ki, s állandóan bizonygatni kell, hogy az irracionálisan ható erők tere, a történelem még becslésszerűen sem lesz soha megtervezhető. Aki másképp gondolja, gyanúba kerül, hogy marxista, vagy pláne kommunista.

Egy harmadik, még veszélyesebb irányzat a történelem naturalizálásához vezet. Arról van szó, hogy a történelmi változástól való félelmet legyőzi egy másik, állítólag „mélyebb” történelmiségre való hivatkozás: a mindig *ugyanaz* valamiféle metafizikus szubsztanciájára, mellyel szemben mindenféle változás külsődleges és felületi marad, és a „népi” és nemzeti lét legbenső lényének tartalmát nem érinti. Egy szélsőséges példa az önkéntelen komikum szemléletességével ábrázolja ezt:

„Nagyapáink arcvonásaiban felismerjük saját arcvonásainkat. Hát mennyivel több száz generáció, mint három? A vér örök parancsa szempontjából a különbség kicsi. A paraszt a mai eke mögött, a katona a modern acélszakban: élőfa az Ostfahrekek, a népvándorlaskorabeliek és a Teutoburgi erdő törzséből. A gyermekek arcában újraéled a saját fajta. Feltört a régi birodalomban, most feltör az új birodalomban. Az évezredek térségén át sűrű szövevényű, gyökérszerű élet terjeng. Az idő szinte csak külső burka mindenütt-jelenvalóságának. Az írott történelmet betöltő nevéken és alakokon átfolyik csupán, megtisztul és megnemesedik bennük; néha megjelenik egy szimbolikus alakban, melyet aztán egy művész valamilyen székesegyházban, mint képet, fogvatart, de az ismeretlenségbe visszahullva újból készen áll a végtelenségre. A saját haladásukba belefakult, felvilágosult évszázadok leválnak róla, és végül elkorhadnak. De milyen ki-

csinek tűnnek, milyen csekélységnek tűnik már az unokák szemében akár összeomlásuk is! Csak azok a nagy idők, melyek gondolkodásukkal és törekvéseikkel az időtlen, legfelső lényeghez kapcsolódnak, azok, minden kutatástól távol, ráébrednek a gyökerek hatalmára. De mindenekelőtt maguk a gyökerek ébrednek új tavaszra. S ismét közvetlen történelem sarjad belőlük. Az ismeretlen nép felemelkedik és politikailag igenel. A régi életvedvekből még egyszer új, értelmes korszak fakad. Tévedései nem súlyosak. Bukása, bármilyen keményen sújt, önkéntelen. Jövő lebeg a ma fölött, mert az az örökkévalóságnak egy változata. Az emberiség hisz, kilép, előre tekint, s közöttük látatlanul ott lovagol a bambergi lovas.”³⁶

Aligha véletlen itt a gyökér- és fa-hasonlat s a vele felvázolt, groteszk kép a népi erdőgazdálkodásról. Mert ha a történelmi viszonyok változásainak félelmétől üzve minden az örökölt és adott dolgok – nyíltan szólva a társadalmi és politikai erőviszonyok – változtathatóságának elhárításán múlik, akkor egyben mindezek közvetlen, feltétel nélküli, időt álló lerögzítése azon múlik, amit mindig a történelmiség metafizikai szubsztanciájának mondanak. Mivel az emberben azt, ami emberi, a mindig új és másfajta lehetőségek megállapíthatatlansága, közvetettsége, kimeríthetlensége, röviden a történelem határozza meg, mivel a *homo humanus* – hogy Schelerrel szóljunk – elvből örökké „tagad”, örökké „protestál minden pusztaság ellen”, s ezért – Plessner szavaival – minden „természetessége” *mesterséges*; ha tehát a változás abszolút rögzítésére és befagyasztására törekszünk, le kell szállnunk azon emberalatti és emberfölötti területekre, melyek aztán a fent alkalmazott népi erdőgazdálkodásra is rányomták bélyegüket. Így kerül sor a humanitás eszméjének – teljesen logikus – megfordítására: nem az az értékes, és lényeges, ami egyszeri és egyedülálló, helyettesíthetetlen, nem minden egyes ember, az egyszerűség és egyedülvalóság potenciája, hanem csak a fajtajelleg; az egyed csupán annak részese-ként, mint a rá áterjedő szubsztancia kifejezése. Ezért az egyén – ez is logikus – meggondolás nélkül feláldozható azért, amit mindenkor a legfelső lényeknek, vagy szubsztanciának tartanak, – nem is szólva azokról az emberekről, akik nem részesei a szubsztanciának, s ezért még csak áldozatra sem, csupán megsemmisítésre méltóak, amennyiben a politikai helyzet úgy mutatja, hogy ez a megsemmisítés előnyös.

De sor kerülhet a történelem naturalizálására akkor is, ha a szubjektív törekvés a nemzeti szocializmus *ellen* irányul, ha ugyanis megkísérik azt mintegy kioperálni a német történelemből. Mert az csak akkor lehetséges, ha a történelmi eseményeken túl valamiféle szubsztanciális meta-történelmet konstruálunk. Eugen Gerstenmaier írja: „Az első világháború utáni

labilis német nacionalizmus Hitler kezére játszott, és a nemzetiszocialista vezetés gátlástalanul kihasználta az erkölcsi orientációjú német nemzeti öntudat hazafias szellemét. Mindazonáltal igaz, hogy ennek a szellemnek, fajtáját és eredetét tekintve, nem csak hogy semmi köze nem volt a nemzetiszocialista vezetés gondolkozásmódjához és magatartásához, hanem egyenesen ellentétes irányban haladt annak amoralitásával... Ezzel kapcsolatos az a tény, hogy a Harmadik Birodalom rommezői felett a német történelem körvonalai és szubsztanciája újból láthatóvá válik, és nemzeti öntudatunk után nyúl. Az a tizenkét év, melyben Hitler történelmet csinált Németország ellen, nem falhatta fel a német történelem 1200 évét, és nem taszithatta a történelemnélküliségbe a németeket.³⁷ Könnyen adódik a kérdés, hogy Hitlernek tulajdonképpen hogyan, milyen segítséggel sikerült mindemellett tizenkét évig történelmet csinálni Németország és a németek ellen? De mindenekelőtt: tulajdonképpen melyek a német történelem „körvonalai”, „szubsztanciái”, amelyek a nemzeti öntudatot kötelezettségszerűen megragadhatnák?

„Semmilyen tiltakozás és semmilyen jogi eljárás nem pótolhatja Németország újra felfogott nagy történelmi hivatásának magával ragadó erejét.”³⁸ De mi az új elhivatottság? Jellemző, hogy Gerstenmaiernél éppoly kevésbé kapunk választ, mint egyéb, hasonló szellemű védőbeszédben; hogy mindenekelőtt az igazságos társadalmi rend és a politikai megvalósítás mozgató erőinek körvonalaírói és szubsztanciájáról hiányzik minden tisztán felvázolt kép. A „társadalom” jobbára csak leértékelésének modulusában fordul elő.³⁹ Ez logikus, sőt végső soron elkerülhetetlen, mert a történelem *minden* naturalizálását a valódi történelemtől, azaz a társadalmi viszonyoknak a „történelmiség” és „hivatás” vagy „feladat” közötti meddő körforgásától való félelem mozgatja.

4. Az anti-nacionalizmus és okai

A német nacionalizmus, mely a 19. század óta kialakult, az 1933-i katasztrófában kulminált, és 1945-ben, úgy látszott, összeomlik – miközben persze mintegy posztumusz fennmaradása mellett tanúskodik már az a körülmény is, hogy a „Harmadik Birodalom” végét szinte egyhangúan „összeomlásnak” és nem például felszabadulásnak nevezik –: ez a nacionalizmus egyre inkább olyan anti-nacionalizmusnak bizonyult, amilyent e könyv első fejezetének végén leírtunk. Hatalom-maximálás, látszólag öncélúan, de valójában az örökölt társadalmi és politikai erőviszonyok megör-

zésére, ebből következően ambivalens viszony a korszerűséggel; a polgárok depolitizálása előtérben álló politikai integrációjuk leple alatt, egyenlőség és mobilitás helyett önkényeskedő hierarchizálás, a kritikai magyarázat (felvilágosítás) diffamálása, egy kettős felépítésű vagy pluralista társadalom konfliktusainak elnyomása és azok agresszív levezetése kifelé: ezek az anti-nacionalizmus ismertető jegyei. Ugyanakkor logikus az elvileg mindig is meglévő, történelmileg egyre jobban érvényesülő radikalizmusa, egyrészt, mert az ipari fejlődés során a megoldatlan, elnyomott társadalmi problémák és konfliktusok egyre erősebben felgyülemlelnek, másrészt, mivel mitológiai drapériával fedett tartalmatlanságát – Rauschning találónan a „nihilizmus forradalmának” nevezte⁴⁰ – már semmi társadalmilag körvonalazott és szabályozott célkitűzés nem tölti be, nem korlátozza, és nem relativálja.⁴¹

De felmerül mindenekelőtt az a kérdés, hogy Németországban a valódi átpolitizálódás, a korszerűség elvei felé irányuló forradalmi fordulat helyett miért került sor ilyen anti-nacionalizmusra. Az első válasza már történt utalás: Németországban a forradalom és restauráció erői – nem úgy, mint például Franciaországban, vagy később Oroszországban – olyan labilis, mindamellett egyértelműleg és véglegesen egyik irányban sem legyőzhető egyensúlyban álltak, hogy a nemzet egyesítése csak kirekesztésükkel sikerülhetett. Ez a körülmény egyben érthetővé teszi az azóta titokban ható, és minden elképzelhető alkalommal újból aktualizálódó félelmet a társadalmi összeütközésektől: éppen, mert a nemzet egységesítése társadalmi konfliktusok elfojtásával ment végbe, bárhol lángoljanak fel ezek, ha mégoly periférikus módon is, ugyanakkor – természetesen önmaguk elől is gondosan elleplezve – fel kell, hogy lángoljon a nemzeti egység széthullásától való félelem is.

Másik, rendkívül vészterhes körülmény az volt, hogy Németországban a nacionalizmus első, tartós felpettségzése a napóleoni hódítás elleni harc jegyében állott. A hódítás, az idegen uralom, a kizsákmányolás és az elnyomás elleni gyűlölet valószínűleg máshol is ott állt a nacionalizmus bölcsőjénél. Tehát nem a gyűlölet az – bármilyen ijesztően fest is – ami szokatlan, ha így írnak:

Minden rétet, minden lakóhelyet
Fessenek fehérre csontjaikkal,
amit a holló s a róka megvet,
Vessétek oda a halaknak,
Hulláikkal zárjátok el a Rajna folyását,

Hogy tetemeiktől felduzzadva
Kerüljön tajtékozva Pfalznak,
S legyen ezentúl ott a határ!

Kar:

Víg hajsza, mint mikor vadászok
A farkas nyomában vannak!
Verjétek őt agyon! A világ ítélőszéke
Nem fogja kérdezni: miért?

Inkább az a figyelemreméltó, hogy a külső felszabadulás okain kívül milyen kevés az indíték, mely a jövőre nézve, társadalmilag körvonalazza a szabadságot. Heinrich Kleist Germánia a gyermekeihez című, most idézett dalának végén ez áll:

Német földön, szabadon
Hadd éljünk őseink szokása szerint,
A föld áldásait élvezzük mi magunk,
vagy váljon az sírunkká!

Más „szabadságdalokban”, Körnernél, Arndtnál is alig van ez más-ként, később Hoffmann von Fallerslebennél sem:

Német asszony, német hűség,
német bor és német ének
El ne tűnjön a világból
Hangja régi szép hírének...

Az 1813-i felszabadulás dilemmája, hogy a napoleoni hódítás alatt szinte elkerülhetetlenül a Nyugat ellen fordul, Franciaország ellen – és Franciaországgal „1789” ellen. Ezzel azonban tulajdonképpen le is tört a szabadságra törekvés társadalmi-politikai éle, a nacionalizmus ellen-mozgalommá válik, mely már csak visszaemlékezés marad arra, ami a „rég jó”, a jellegzetes. A német polgárság haladó ereje ennél fogva mindig kettős értelmű, az egységért és szabadságért vívott harcban mintha fél oldalára béna volna, úgy hogy végül nagyon is könnyen győzhet az egység, a szabadság, a nemzeti a liberális fölött, azzal az ellenforradalmi frontállással együtt, mely már az 1871-i birodalomalapítás alapjaiba beleépült: „Az új német birodalom megalapítását a teljes braunschweigi választmány, valamint Bebel és Liebknecht, azaz a szociáldemokrata munkáspárt vezetői, akik politikai tevékenységük kezdete óta a nemzeti egységállamért harcoltak, mind börtönben érték meg. Aligha fejeződhetne ki érzékletesebben, hogy az új állam,

melyben a nemzeti liberális polgárság nemzeti reményeinek megvalósulását látta, se nem tudta, se nem akarta a munkásmozgalmat és annak céljait politikai alapjaiba beolvasztani.”⁴² Ilyen szemszögből végső soron csak logikus lehet, hogy az „1914-es eszméket” kimondottan az „1789-i eszmék” polemikus ellenképének nyilvánították s 1933 után a „nemzeti felemelkedés” győzelmét „1789 legyőzéseként” dicsőítették.

A történelmi szerencsétlenség, mely a német nacionalizmust már eleve kontraszthelyzetbe kényszerítette, természetesen még nem magyarázat, mindenesetre nem teljes magyarázat arra, hogy miért kellett a dolognak ennyiben maradnia. Az egyszer elmulasztott, vagy rosszul sikerült polgári forradalom persze már aligha hozható be, ha ideje lejárt, s máris jelentkezik „sírásója”, a szocialista forradalom. Ebben az értelemben Németország valóban a tragikusan *lekésett* nemzet. De nem lehetett volna-e a drámai forradalmi aktust egy sor reformmal helyettesíteni, melyekre pedig 1807 után komoly hajlandóság mutatkozott Poroszországban, s melyek például a 19. századi Angliában a modern demokráciához vezető utat jellemzik? Tulajdonképpen miért kell társadalmilag és politikailag rosszul sikerülnie annak, ami gazdaságilag és technikailag olyan ragyogóan sikerült: a Nyugathoz viszonyított lemaradás behozásának?

De ezek a kérdések túlságosan naiv módon – szinte „természetesként” feltételezik az egyidejű összefejlődést s ezzel a minden téren végrehajtható intézményes reformok lehetőségét. A társadalmi-politikai intézmények számára azonban sokkal „természetesebb”, ha kitartanak, esetleg a „Parkinson-törvénynek” megfelelően felpuffadnak, és minden változásnak ellenállnak. Az intézményekre érvényes, amit „dinoszaurusz-elméletnek” nevezhetnénk – amennyiben igaz, hogy ezek az óriásgyíkok létük követelményeire és veszélyeire csupán növekedéssel és egyre gyarapodó páncélzattal tudtak válaszolni, s így végül tulajdon mozgásképtenségüktől pusztulnak el. (Az újrafegyverkezési harcban néhány évvel ezelőtt megjelent egy plakát, melyen egy dinoszaurusz volt látható, a következő aláírással: Kihalt – túl sok volt a páncélzat és túl kevés az agyvelő. Ez nyilvánvalóan túl mélyre talált: a plakátot bíróságilag betiltották.)

A tényállás könnyen érthető: minden intézmény teremt vezető pozíciókat, s ezzel csoportokat, melyeket elsősorban illet meg az intézményen belüli hatalom, a hatalom által kifelé gyakorolt hatalom, valamint a hatalommal együttjáró jövedelem, tekintély, a saját érték tudata. Ők a fennálló rendben a *beati possidentes*; ezért – tudatosan vagy öntudatlanul – érdekelni kezdi őket a fennálló rend megőrzése. Jogosságának igazolására ideológiákat dolgoznak ki és – szubjektíve teljesen érthetően – defenzív vagy

agresszív ellentámadással reagálnak a fenyegető változásokra. Elháríthatatlan nehézségekre azonban, ha csak lehet, nem az intézmény megreformálásával, hanem annak megerősítésével reagálnak: megerősítik mind a növekedés, az expanzió vonatkozásában⁴³, mind olyan értelemben, hogy megszigorítják a belső fegyelmet és a szankciókat az „elhajlások” minden fajtája ellen. Az ilyen növekedési reakcióra való hajlam annál nagyobb kényszerré válik, minél erősebb a viszonyok munkamegosztásának és hierarchiájának differenciálódása, minél erősebb a vízszintes és függőleges irányú tagolódás. Mert ugyanekkor egyre félreérthetlenebbé válik a mindenkori vezető csoportnak kijáró hatalom- és tekintély-prémium. Más szóval: ha a „dinoszaurusz”-fejlődés beindul, előrehaladása mértékében egyre elkerülhetlenebbé válik.

Természetesen mindig van rá példa, hogy a *beati possidentes*-réteg egyes csoportjai vagy csoport-részei bírálólag fordulnak a fennálló rend ellen, és megpróbálnak reformokat végrehajtani, még ha ezzel saját kiváltságos helyzetük látná is kárát. De — érthető módon — nem ez a szabály, még akkor sem, ha parancsolóan sürgetőkké válnának is a reformok az intézményeket fenntartó rendszer egészének érdekében; annak érdekében, hogy hosszú időre meg lehessen óvni azt a teljes összeomlástól. Thomas Hobbes klasszikus tömörséggel fogalmazta meg: „Valahányszor az értelem emberellenes, az ember mindahányszor értelem-ellenes lesz”.⁴⁴ Ez mutatja meg egy hatalmi elit belátásnélküliségének, vagy ha jobban tetszik butaságának gyökerét, mely ellen nem segít semmiféle szolgálati rátermettség, sőt éppen ellenkezőleg: ez csak megerősíti az illúziót, hogy technikailag, jogilag, vagy szükség esetén katonailag minden nehézségen úrrá lehet lenni.

De bármennyire szolgálatra termett is egy hatalmi elit, aligha tud ellenállni az általános fejlődés folyamának, hacsak nem talál visszhangra és követőkre a lakosság többi részének jelentős hányadában. Egy ilyen kísérlet lehetséges toborzási területét azonban nem nehéz behatárolni. Mert az iparosodási folyamat során, ha ez hagyományos körülmények között megy végbe, nem csupán vezető pozíciók válnak kérdéssé, hanem úgyszólván az egész hagyomány — legyen az akár a rendi társadalom tagozódásáé, akár a patriarkális családszerkezeté, akár az erkölcsöké, tapasztalatoké és nézeteké, akár a gazdasági szükségletek fedezésének mértékéé — mozgásba jön és a felbomlás veszélye fenyegeti. Mindazon erők szorult helyzetbe kerülnek tehát, melyek éppen Németországban, lényegében meghatározzák az örökölt társadalmi rendet:

- a) Az agrárnépesség, a nagybirtoktól a kisparasztságig,
- b) a „régí középosztály” közép- és kispolgársága,

- c) a polgári közigazgatás és a katonaság hivatalnokai, akiket – alsó szűkös fizetésük rangjukban is és éppen ott – társadalmi presztizsük szoros kötelékkel fűzött a régi Obrigkeitsstaathoz,
- d) az egyházak, mindenekelőtt az evangélikus nemzeti egyházak, melyekre szintén jellemző volt ez a kötődés,
- e) a művelt polgárság, amennyiben újabb keletű műveltségi elve nem nagyon vitatta és gyúrta le az arisztokrácia vezetésre formált igényét, hanem inkább versenyezve és mintegy kárpótlásként elismerte azt. (Erről tanúskodnak a diákegyesületek szinte arisztokratikus szertartásai és a tartalékos tisztii eszménykép csakúgy, mint az a tény, hogy az egyetemeken, éppen a Humboldt-i reformok ideje óta, kiszorította a tudósköztársaság régi fogalmát a „szellemi arisztokrácia” fogalma.⁴⁵

Bármekkora súlya is volt ezeknek a csoportoknak a hagyományos rendszerben, úgy látszott, a heves és feltartóztathatatlan iparosodás mindnyájukat legyőzi. Érthető tehát, hogy ezek a csoportok nem csak a hatalmi elithez hasonló ambivalens, hanem alapvetően negatív viszonyba kerültek a korszerű fejlődéssel, méghozzá annál inkább, minél erősebben érezte az a hatását. Emellett a negatív viszonyt nem ésszerű, végiggondolt ellenséges érzület szabja meg – mert az ésszerűség alapján véve már ellenséges terület – hanem az ésszerűtlenség. A korszerű fejlődés gonosznak, félelmetesnek, démoninak mutatja magát. Bizonytalanság és félelem érzését kelti a vele való találkozás – és a korszerű fejlődés elvei és társadalmi erői – liberalizmus és egyenlőség, kapitalizmus és szocializmus – megmerevedett előítéletek antiszimbólumaivá dermednek.

A bizonytalanság és félelem érzése bizonyos körülmények között pánikreakciókba, ez pedig nagyon könnyen agresszióba csaphat. Ehhez – többek között – szükség van arra, hogy mindent, ami idegen és ellenséges, egyesítsenek és *egyetlen* démonizált negatív alakba tömörítve mutassanak be. Ez a körülmény, e *contractio* is újabb figyelmeztetés lehet: aki a német katasztróféért egyedül a „démoni Hitlert” teszi felelőssé és mintegy kiemeli őt a történelmi kontextusból, pontosan abba a páni irracionálisba esik, mely ellen, mint a valódi és hatásos felvilágosítás halálos ellensége, küzdeni kell. A negatív alak „a zsidó” lett, s ezzel szerepet kapott az antiszemitizmus. De ennek az összegezésnek, mely végül háborzongatóan konkretizálódott az „Endlösung” lágereiben, éppen abban állt az elengedhetetlen logikája, hogy a zsidóban egyenesen a korszerűség elveit és erőit akarta szimbolikusan telibe találni és elpusztítani: hiszen a zsidók emancipációjának lehetőségéhez a modern fejlődés adta meg a feltételeket és a zsidók – egyremegy, hogy külön-külön mifélek – csak a korszerűségen belül

bontakoztathatták ki annyira kulturális és gazdasági teljesítőképességüket, hogy az hatással lehetett a társadalom egészére.

A kispolgári jellegű páni-agresszív radikalizmus egy olyan világhelyzetben, mint az 1930 körüli, még politikailag is le tudta győzni a hagyományos hatalom elitjét, s legjobb képviselőit – amikor aztán a „mozgalom” destruktív jellege félreérthetetlené vált – tiszteletreméltó, de a gyakorlati eredmények szempontjából természetesen elkésett ellenállásra tudta bírni. Ilyen végletes és kivételes helyzetek miatt azonban nem szabad szem elől veszítenünk a két oldal együttműködésének szabályosságát és stabilitását, mert hiszen nem csak a különböző vezető csoportok „félelmi kartellje” létezik⁴⁶ – mint Dahrendorf behatóan ecsetelte – hanem mindenekelőtt egy megfelelő „egyezmény” is a vezetők és a kíséret között. Az elit látszólag ártalmatlan, pozitív erényekre szólít fel: engedelmességre és fegyelmre, „idealizmusra” áldozatkészség és önzetlenség formájában.⁴⁷ És a felhívás visszhangra talál, mert *biztonságot* ígér: a búcsú az önzéstől véget kell vessen a beláthatatlanul tág horizontú jövő bizonytalanságainak abban az egyszer s mindenkorra szilárd, zárt rendszerben, mely megszünteti a félelmet, mivel az *egyes* emberektől nem követel többé felelősségteljes döntéseket. Mert alapjában véve most már mindennek sors-szerűen elrendeltnek kell lennie s ugyanakkor egy egységesen „megformált”, semmilyen érdek-harc által nem gátolt teljesítőkészség lehetővé kell tegye a közösség hatalmának maximálását, melyben mindenki biztonságban érezheti magát – amennyiben megfizet annak árával: az önzetlenséggel.

Az önzetlenségnek ezt az idealizmusát tragikusnak neveznénk, ha nem volna olyan szűk látókörű; hagyja, hogy az egyes emberek a „rendszerének” összeomlását követő szemrehányásokra és elmarasztalásokra felháborodással és öngazolással reagáljanak: Hát nem mindig a legjobbat akaruk? De ha már egyszer dinamikus és pluralisztikus világ a modern világ, minden arra irányuló kísérlet, hogy egy állandósult, egyöntetű rendszerbe zárjuk, szükségszerűen soha véget nem érő destruktív, erőszakos cselekedetekhez fog vezetni. Az önzetlenség így önpusztításba torkollik, a rendszer katasztrofális összeomlás káoszába. Ezért nevezhette Theodor Geiger ironikusan „a világtörténelem tréfájának”, hogy Hitler tizenkét éves uralma alatt jobban elősegítette azon rétegek összeomlását, melyek őt vakrémületükkel hatalomra segítették, mint a kapitalizmus vagy a demokratikus szocializmus egy egész évszázada.⁴⁸

Csakhogy a világtörténelem tréfája, sajnos, nem túl szellemes: bármilyen következetes is, rettentő mód buta, mert töméntelen kiontott vér volt az ára. Bizonyítja a Talleyrandnak tulajdonított bölcs mondás mélysé-

gét, hogy a butaság néha rosszabb, mint egy bűncselekmény. Mert a bűncselekménynek a butaság az igazi, a politikai formája.⁴⁹

Jegyzetek

1. A német „elkésés” kérdésével és messzeható következményeivel nyomatékosan és sokoldalúan foglalkozott Helmuth Plessner: *Die verspätete Nation – Über die politische Verführbarkeit des bürgerlichen Geistes* (Az elkéssett nemzet – A polgári szellem megtéveszthetőségéről). Stuttgart, 1959. 2. bőv. kiad. in: *Das Schicksal des deutschen Geistes im Ausgang seiner bürgerlichen Epoche*, Zürich, 1935.
2. 5. kiad., Berlin és München, 1919.
3. i. m. 278.
4. Hegel értelmezése Meineckénél elég homályos. De Hermann Heller Meineckére hivatkozva (*Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland* | Hegel és a nemzeti hatalmi állam eszméje Németországban./Lipcse és Berlin, 1921.) a hatalmi állam szempontjából értelmezi Hegelt, természetesen az interpretáció olyan egyoldalúságával, ami inkább (az akkori) HELLERÉ és az 1920 körül uralkodó áramlatokra vet fényt, mint Hegelre.
5. A legelősebben megint HELLERNÉL. Számára Hegel egyrészt „az első, aki már 1801-ben megmutatta a német egységhez vezető utat, a „vér és vas” útját (47), másrészt „túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Bismarck azt tette, amit Hegel és tanítványai kimondtak (185).
6. *Bundesstaat und Einheitsstaat (1864)* (Szövetségi állam és egységes állam. 1864). in: *Historische und politische Aufsätze* (Történelmi és politikai tanulmányok), II. köt. Lipcse, 1870. 52.
7. Említésre méltó ebben az összefüggésben, hogy a 19. században a német egyetemen a tudósközletársaság régi fogalma helyett a „szellemi arisztokrácia” fogalma érvényesült.
8. *Politik*. I. köt. Lipcse, 1897. 50–51. V.ö. 385.
9. i. m. 143.
10. *Politische Etik und Christentum* (Politikai erkölcs és kereszténység) Göttingen, 1904. 5–6.
11. *Das Wesen des Völkerrechts und die clausula rebus sic stantibus* (A népjog belső lényege és a clausula rebus sic stantibus). Tübingen, 1911. 35.
12. i. m. 135.
13. 146.
14. uo.
15. Ezzel egyáltalán nem azt akarjuk mondani, hogy Kaufmann-nak vagy Treitschkenek vagy éppen Meineckének közvetlenül köze lett volna a nacionalizmus keletkezéséhez. Ő maga részéről csak hatást gyakorol a kor áramlataira, melyekben ugyanakkor az ő tézisei fejeződnek ki. Ez persze egyáltalán nem teszi ártatlanabbá az összefüggéseket, éppen ellenkezőleg. Körülbelül ilyesmi érvényes, *mutatis mutandis*, Max Webernek Karl Schmitthez való viszonyára is. V.ö. Wolf-

- gang J. Mommsen: *Max Weber und die deutsche Politik 1890–1920*. (Max Weber és a német politika 1890–1920). Tübingen, 1959.
16. 138.
 17. Ezért a német nacionalizmus sajátossága túl egyoldalú lemásolásának hat, mikor R. Wittram ezt írja: „Lehetetlen a nemzeti összetartást az igazságért vívott harc szférájába emelni, a nemzetek melletti állásfoglalást a végső kérdésekben történő állásfoglalásként felfogni. Itt van a határa a nemzetiségi harcok és a világháborúk sok szempontból olyan találó összehasonlításának. A vallásfelekezetek közötti háborúban minden a végső emberi kérdésre irányult. Ma a világ olyan állapothoz közeledik, melyben végül megint csak ez a döntő. Egyre jobban áthatja a világot az a követelmény, hogy kezeskedjünk azért, ami a továbbélés feltételét jelenti. Keleten ezt másképp határozzák meg, mint a nyugati világban, de alapjában véve ugyanazon abszolút döntések síkján.” (Das Nationale als europäisches Problem /A nemzeti kérdés, mint európai probléma/. Göttingen 1954. 92–93.) Éppen az igazi, emberhez méltó létezés feltételeinek kérdéséről volt mindig szó az egyetemes nacionalizmusoknál.
 18. *Weltbürgertum und Nationalstaat* (Világpolgárság és nemzeti állam), 326.
 19. 495.
 20. Ebben az értelemben bírálta Meineckét például Carlo Antoni: *Vom Historismus zur Soziologie* (A historizmustól a szociológiáig). Stuttgart, évszám nélkül, 134–135.
 21. K. O. Freiherr von Aretin: *Über die Notwendigkeit kritischer Distanzierung vom Nationbegriff in Deutschland nach 1945*. (A nemzetfogalomtól való kritikai távolságtartás szükségességéről Németországban 1945 után), in: *Nation und Nationalismus* (Nemzet és nacionalizmus), kiad. H. Bolewski, Stuttgart, 1967. 27.
 22. *Philosophie des Rechts* (A jog filozófiája) 5. kiad. Freiburg, 1870. I. 111. és 117.
 23. Idézve O. Westphal: *Welt- und Staatsauffassung des deutschen Liberalismus* (A német liberalizmus világ- és államfelfogása). München és Berlin, 1919. 214. – A „szélsőségek” ugyanezen különös kiiktatása válik világossá az „államszuverenitás” fogalmában, mely közvetítőként a nép szuverenitása és az uralkodói szuverenitás közé, illetve magasabbrendű harmadikként azok fölé tolakodik. A fogalom először Hegel jogfilozófiájában bukkan fel (278.) és a későbbi német államjogtudományban szinte korlátlan uralomra jut. V.ö. W. Hennis: *Das Problem der Suverenität* (A szuverenitás problémája). Jogi disszertáció. Göttingen, 1951.
 24. Lásd: *Deutscher Geist und Westeuropa* (Német szellem és Nyugat-Európa). Tübingen, 1925.; *Spektator-Briefe* (Spektator-levelek). Tübingen, 1924.
 25. V.ö. H. Plessner: *Die verspätete Nation* (Az elkésett nemzet). Stuttgart, 1959. 39–40.
 26. A „nyugati civilizáció” és a német kultúra antitéziséhez v.ö. N. Elias: *Über den Prozess der Zivilisation* (A civilizációs folyamatról). 2. kiad. Bern és München, 1969. I. köt. 1. fej.: *Zur Soziogenese der Begriffe „Zivilisation” und „Kultur”* (A „civilizáció” és a „kultúra” fogalmának szociogeneziséhez). Eleinte, a 18. században, társadalmi ellentétről van szó: „A kultúra és a civilizáció közötti fogalmi ellentét kialakulásának bölcsőjénél Németországban a német középosztály-

beli értelmiségi rétegnek az uralkodó udvari felsőbb réteg műveltsége elleni polemiája állt.” (Elias, 9.1.) Ezután átmeneti periódus következik: „A Hainbund fiatal nemzedékének írásaiban vad gyűlölet nyilvánul meg fejedelmek, udvarok, arisztokraták, franciáskodók ellen, az udvari erkölcstelenség és érzéketlenség ellen, s a középosztálybeli ifjúság mindenütt kódós álmokat sző egy új, egyesített Németországról, egy „természetes életről”, mely „természetes” az udvari élet mesterkéeltségével szemben, s újra és újra megmutatkozik a saját érzelmi túltengésük fölött érzett öröm”. (20.) A 19. században bekövetkezik a társadalmi elentélt átfordulása nemzeti, nyugatellenes elentébe, mely abban a mértékben, ahogy a polgári emancipációs mozgalom balsikere érzékelhetővé válik, kifelé irányuló agresszív levezetéssé alakul, míg ugyanakkor az országon belül egy különös, de következetes ambivalencia a legözihetetlen „úri bálvány” bensőségesebbé tételét eredményezi. „A német nemesség régi megkülönböztetési módja, az öspróba, mely aztán, polgárává alakítva, a német faji törvényben éled fel újra...” (Elias, 43.) Ez határozza meg a rosszul sikerült emancipáció végzetes, szélsőséges végtermékét; megalázkodás és agresszió egyszerre, méghozzá a német kultúra nevében a „puszta” civilizáció ellen.

27. Félig apologetikus fogalmazásban: „Miután a német politikának nem volt ideológiája, mely valami – legalább látszólag – világboldogító elvet tartalmazhatna, hogy a Föld népeihez intézett, világot átfogó felhívásban használni lehessen, Németország a háború alatt a hátsó csatarendbe került békepropagandájával.” W. Conze: *Die deutsche Nation* (A német nemzet). 2. kiad. 1965. 100. Hogy itt végeredményben a nemzeti alternatív alapmodelljei ütköztek egymással, az kiolvasható a következő munkából: H. Kohn: *Prelude to Nation States: The French and German Experience 1789–1815*. (Előjáték a nemzeti államokhoz: a francia és a német kísérlet 1789–1815.) London, 1967.
28. *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Egy apolitikus ember elmélkedései), 19.–20. kiad. Berlin, 1922. XXXIV, XXXVI.
29. Így hat például híres tudósok háborús beszédeinek gyűjteménye, ma még részben groteszk (skurril), részben végzetes módon: *Deutsche Reden in schwerer Zeit* (Német beszédek a nehéz időkben). 2. köt., kiad. Zentralstelle f. Volkswohlfahrt u.d. Verein f. volkstümliche Kurse von Berliner Hochschullehrern, Berlin, 1914 és 1915. – V.ö. még W. Pressel: *Die Kriegspredigt 1914–1918 in der evangelischen Kirche Deutschlands* (Németország evangélikus egyházának háborús szentbeszédei (1914–1918-ban)). Göttingen, 1967.
30. A bensőségesség társadalmi és politikai problematikájához lásd Ralf Dahrendorf: *Öffentlichkeit oder die Not der schönen Tugenden* (Nyilvánosság vagy a szép erények szorultsága) in: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München, 1965. 327.–328.
31. Az antiliberális reakciók nyomasztó egyhangúsága Kurt Sontheimer átfogó vizsgálatából válik világossá: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik – die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933* (Antidemokratikus gondolkodás a Weimari Köztársaságban – a német nacionalizmus politikai eszméi 1918 és 1933 között). München, 1962. Lásd még Sontheimer: *Die Haltung der deutschen Universitäten zur Weimarer Republik* (A német egyetemek magatartása a Weimari köztársasággal szemben), in: *Universitäts-*

- tage 1966: *Nationalsozialismus und die deutsche Universität* (Egyetemi napok 1966: Nemzeti szocializmus és a német egyetem). Berlin, 1966. 24–25.
32. *Die Aera Bülow* (A Bülow-éra). Stuttgart/Berlin, 1922. 10.
 33. Valami hasonló érvényes, *mutatis mutandis*, a „hatalomra kerülés” előestéjén elhangzott sok híres figyelmeztető írásra. Így például Ernst Robert Curtius: *Deutscher Geist in Gefahr* (Veszélyben a német szellem. Berlin, 1932.) munkája számos, jelentős meglátása ellenére ma mégis sok mindenben nagyon problematikus. Még mindig hatásos ezzel szemben Hermann Heller: *Rechtsstaat oder Diktatur?* (Jogállam vagy diktatúra?). Tübingen, 1930.
 34. R. Nürnberger i. m. 53.
 35. Ehhez pontosabbat a szerzőtől: *Sozialwissenschaften, Lehrerbildung und Schule – Plädoyer für eine neue Bildungskonzeption* (Társadalomtudományok, tanítóképzés és iskola – védőbeszéd egy új képzési koncepció mellett). Opladen, 1969. 31–32.
 36. Hans Freyer: *Pallas Athene, Ethik des politischen Volkes* (Pallas Athéne, a politikai nemzet etikája). Jena, 1935. 121–122.
 37. *Das Vaterland als Aufgabe* (A haza mint feladat). in: *Neuer Nationalismus* (Új nacionalizmus). Stuttgart, 1965. 126., 128.
 38. Gerstenmaier i. m. 1321.
 39. Lásd ehhez Kurt Sontheimer: *Die Wiederkehr des Nationalismus in der Bundesrepublik* (A nacionalizmus visszatérése a Szövetségi Köztársaságba) in: *Sehnsucht nach der Nation? Drei Plädoyers von K. Sontheimer, H. Heigert. E. Stammler*. München, 1966. 15–16. Sontheimer tanulmánya egészében véve fontos az „új nacionalizmus” bírálatához. A Gerstenmaiernek szóló bírálathoz lásd még Hannah Vogt: *Nationalismus gestern und heute* (Nacionalizmus tegnap és ma). Opladen, 1967. 49.
 40. H. Rauschning: *Die Revolution des Nihilismus* (A nihilizmus forradalma). új kiad. Golo Mann, Zürich, 1964. (elsőször 1938)
 41. Lásd ehhez H. Buchheim: *Aktuelle Krisenpunkte des deutschen Nationalbewusstseins* (A német nemzeti tudat időszzerű válságócái). Mainz, 1967. 10–11., 17. és passim; M. Hättich: *Nationalbewusstsein und Staatsbewusstsein in der pluralistischen Gesellschaft* (Nemzeti tudat és államtudat a pluralista társadalomban). 3. kiad. Mainz, 1966. 113.
 42. W. Conze, D. Groh: *Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung – Die deutsche Sozialdemokratie vor, während und nach der Reichsgründung* (A munkásmozgalom a nemzeti mozgalomban – A német szociáldemokrácia a birodalomalapítás előtt, közben és után.) Stuttgart, 1966. 103.
 43. Különös, de jellemző körülmény, hogy Bismarck nem csak telítettnek tekintette az új birodalmat, de erre a telítettségre alapozta külpolitikáját, noha a birodalom alig tudta kielégíteni gyorsan növekvő lakosságát: évről-évre százezrek vándoroltak ki. (Tetőpont 1881–1885 860.000 emigránsal; 1896–1900-ra számuk 130.000-re esett.) De később, mikor a gazdasági fejlődés elnyelte az „ipari tartaléksereget”, érvényesülni kezdett a „világhatalmi politika” imperialista elmélete, mint harc az állítólag megtagadott „helyért a nap alatt”. Max Weber 1805-i székfoglaló felolvasásának szavaival: „Meg kell értenünk, hogy Németország egyesülése ifjúkori csíny volt, melyet a nemzet öreg napjaiban követett

- el, és melyet – költséges volta miatt – jobb lett volna mellőznie, ha azt egy világhatalmi politika lezárásának s nem kiindulópontjának szánta.” (*Gesammelte politische Schriften* (Összegyűjtött politikai írások) 2. kiad. Tübingen, 1958. 23.) Bár a „tér nélküli nép” jelszava még nem született meg, de jellemző, hogy Weber a népességi harcból és a nemzetiségi kérdésből indul ki, s így a nemzetgazdaságot a tulajdonképpeni mércének vett nemzeti hatalmi érdekhez rögzíti.
44. *Human Nature* in: *English Works*, kiad. Molesworth, IV. XII.
 45. A műveltség és korszerűség problematikus viszonyához lásd a szerzőtől: *Bildungssystem und Bildungsidee in der Industriegesellschaft* (Művelődési rendszer és műveltségi eszme az ipari társadalomban). in: *Gesellschaft – Staat – Erziehung*. 12. évf. 6. sz. 1967. 351–352.
 46. R. Dahrendorf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* (Társadalom és demokrácia Németországban). München, 1965. 297 és passim.
 47. V.ö. fent 30.
 48. *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel* (Az osztálytársadalom az olvasztótéglében). Köln és Hága, 1949. 167–168.
 49. Lásd ehhez a szerzőtől: *Über die Rolle der Dummheit in der Politik* (A butaság szerepéről a politikában). in: *Die moderne Demokratie und ihr Recht, Festschrift für Gerhard Leibholz*. kiad. K. D. Bracher, Chr. Dawson, W. Geiger, R. Smend, Tübingen, 1966. I. köt. 189–190.

NEMZET ÁLLAM NÉLKÜL

(Naše živá a mrtvá minulost, Praha 1968. 136–157.)

„Mert amikor a nemzeti ébredés már sokakat rádöbbsentett milétükre – emlékezett vissza Palacký a múlt század első évtizedére a prágai Nemzeti Színház 1868. májusi alapkövetétele alkalmából –, még maguk a nemzet élenjárói is – bár tréfásan, de mégis keserűen ismerték fel az igazságot: ha akkor a mennyezet rájuk szakadt volna, ez minden nemzeti törekvésnek véget vethetett volna. Mindössze félszáz év telt el azóta, és mint a tegnapi ünnepség ismét bebizonyította, a cseh nemzetet immár többé nem lehet el-tüntetni, még ha netán az egész mennybolt is leomolna.”

Palacký metaforikus megállapítása nem csupán a modernkori cseh nemzeti fejlődésre jellemző. Hasonló megfogalmazásokkal találkozhatunk néhány más nemzetnél is, amelyek a kapitalista viszonyok közt az állam segítsége nélkül, sőt jórészt a fennálló államrendszer ellenében váltak polgári nemzetté. Az ukránoknál például azt olvashatjuk, hogy amennyiben kisiklott volna az a vonat, amely 1903-ban Kijevből Poltavába, Ivan Kotljarevskij költő emlékművének leleplezésére szállította a küldötteket, úgy ez hosszú időre véget vethetett volna az ukrán nemzeti mozgalomnak, lévén hogy a mozgalom majd minden vezetője a szóbanforgó vonat két kocsijában foglalt helyet. Mert hiszen amíg Nyugat-Európában az államnemzettől eltérő etnikai csoportok nyelvi és kulturális törekvései lényegében már soha többé nem léptek túl a brit, francia vagy a spanyol államnemzet keretében a néprajzi sajátosságokon, a Habsburgok, Romanovok, Oszmánok soknemzetiségű birodalmainak területén a 19. században és a 20. század elején másféle fejlődés bontakozott ki. A modern nemzetek kialakulásának kristályosodási pontját ebben a térségben sok esetben néhány személyből álló, az állami és politikai élettől elszigetelten működő viszonylag kis csoportok jelentették, olyanok tehát, amelyek a cseh mozgalom esetében egyetlen helyiségben, az ukránoknál pedig két vasúti kocsiban is elértek volna.

A cseh nemzeti társadalom 19. századi kibontakozása, amint azt Palacký hasonlata is jól jelzi, gyors és sokoldalú volt. A kezdet kezdetén néhány tucat vagy legfeljebb pár száz rajongó, felvilágosult tudós, tanító, pap, falusi írástudó és maroknyi nemzeti öntudatra ébredt polgár jelentet-

te ezt a cseh nemzeti mozgalmat. Az 1848-as forradalmi esztendőben a vezető csoport a kisvárosi és falusi honorácior rétegekre támaszkodva már a cseh nemzet politikai képviselőtének tekintette magát. Politikai programja, mindenekelőtt Palackýnak 1848. április 11-én a frankfurti Ötvenek Bizottságához intézett levele a Németország és Oroszország közt húzódó földrajzi térség bonyolult viszonyai realizisztikus figyelembevételén alapult és végsősoron a terület nemzetjeinek szabad föderatív szövetségét követelte. A történeti államjog előnyben részesítése a hatvanas évek elején nem utolsó sorban annak volt a kifejeződése, hogy minden fejlett nemzeti mozgalom kedvező feltételek mellett arra törekszik, hogy politikai céljait saját nemzeti állam keretében érvényesíthesse. Az egyesületi élet és méginkább a népi táborok mozgalmának erőteljes kibontakozása 1868 és 1871 között, arról tanúskodott, hogy a cseh nemzeti mozgalomba a városi és falusi lakosság széles rétegei szintén aktívan bekapcsolódtak. A prágai cseh egyetemen és az Otto-féle tudományos lexikon szerkesztősége körül csoportosult tudósnemzedék céltudatos munkával törekedett arra, hogy „ablakot nyisson a világra” és több tudományágban valóban európai szintű eredményeket ért el. A kéziratok kapcsán sikerült elfogadtatni a kritikai álláspontot (a cseh írásbeliség ősi eredetét voltak hivatva bizonyítani az ún. královodvorskéi és Zelená hora-i kéziratok, amelyek hamis voltát többek között Masaryk kezdeményezésére sikerült bebizonyítani), ami a cseh-nemzeti társadalom belső erejét bizonyította; s azt is, hogy fokozatosan lemondtak a nemzet romantikus értelmezéséről. Az első általános parlamenti választások idején (átmenetileg persze csupán az ötödik választási kúriában), 1897-ben kialakult és állandósult az öt legfontosabb cseh politikai pártból álló szerkezet, amely nagyobb változások nélkül egészen 1938-ig fennmaradt.

Minden bizonnyal illuzórikus vállalkozás lenne a 19. századi cseh nemzeti fejlődés fentebb említett (és számos más) jelenségében elsősorban valamiféle nemzeti sajátosságokat keresni. Hiszen a kapitalista termelési viszonyok és az ipari forradalom fellendülését minden országban mélyreható társadalmi változások követték, amelyek az egyes nemzetek arculatát is lényegesen módosították. Olyan, privilégiumokkal nem rendelkező rétegeket vontak be a társadalmi, politikai és kulturális életbe, amelyek képviselőit azt megelőzően még a nemzethez tartozók felsorolásában sem vették figyelembe. A francia forradalom ilyen irányban forradalmi változást hozott s ennek hatását az első világháborúig szerte Európában érezni lehetett. Még azokban az országokban is, ahol nemzeti állam létezett, elkeseredett harcok folytak a választójog kiszélesítéséért, a városi és a falusi lakosság széles köreinek politikai aktivitását biztosító lehetőségekért. Persze Európa nyu-

gati részén nem voltak mindig az egymással szomszédos nemzeti mozgalmak céljai és földrajzi kiterjedése összhangban, mint arról például a francia-német ellentétek tanúskodnak a Rajnáért és Elzász-Lotharingiáért folyó küzdelem kapcsán. Végsősoron az eredmény is jelentős mértékben azonos volt: ezeknek a változásoknak a következtében – tömeges, strukturált nemzeti társadalom jött létre – függetlenül attól, hogy kristályosodási gócpontjukat a dinasztikus állam, a privilegizált rendi-politikai nemzet vagy éppen a nemzetébresztők csoportja alkotta-e.

Ha a nemzetet nem csupán mint etnikai-kulturális jelenséget értelmezzük, hanem elsősorban politikai és állami aktivitására helyezük a hangsúlyt (itt most mindegy, hogy önálló államban vagy egy szélesebb államrendszer keretében történt mindez) és a nemzet egyik lényeges jellemzőjeként kiemeljük a nemzeti hovatartozás szubjektív tudatát, nyilvánvaló, hogy a 19. század második felében lezajlott fejlődés magyarázatában a sajátosan nemzeti kérdéskör számára a megszokottnál szűkebb helyet jelölünk ki. Ugyanakkor azzal is számolnunk kell, hogy a kevésbé fejlett területeken, pl. a Sumava vidékén vagy éppen az olyan, nagy gazdasági változások helyszínéül ismeretes régiókban, amelyek két-három etnikum határmezsgyéjén terültek el, és ahol a regionalizmus továbbra is erősen éreztette hatását, mint például Osztrava és Tešín vidékén, a lakosság nagy csoportjainak betagozódása a nemzeti társadalmakba egészen a 20. századig késett. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni a nemzetiségi határvidékekre (főként Morvaországban) és az ún. „böhmisch” nemességre jellemző két-nyelvűség, nemzeti semlegesség jelentős tényeit. Mert hiszen ha valaki 1918 előtt nem csatlakozott aktívan a cseh nemzeti mozgalomhoz, úgy az még nem feltétlenül jelentette azt, hogy a csehországi német nemzetiségi csoport tagja volt. Az „aki nincs velünk, az ellenünk van” jelszó esetenként lehet a politikai harcok eszköze, de nem volna szabad érvényesíteni a történeti okfejtésben és értékelésben.

Mindazok az erőteljes jelenségek, amelyeket a cseh nemzeti társadalom 19. századi fellendüléséről szólva a fentiekben jeleztünk és amelyek a nemzetébresztők aránylag kis csoportjától a cseh politikai program megfogalmazásán, a cseh nemzeti mozgalom társadalmi bázisának kiszélesedésén és belső megszilárdulásán keresztül a konszolidált politikai pártszerkezet, valamint a gazdasági és kulturális nemzeti intézmények kialakulásáig vezetett, a cseh tartományok újkori fejlődésében kétségkívül rendkívül fontos helyet foglal el, és főként a többi európai ország, ill. nemzet fejlődésében meglevő hasonló jelenségekkel összehasonlítva részletes vizsgálódást érdemel. Mindez aligha vitatható. Mindazonáltal hangsúlyozni szeretnénk, hogy

a cseh nemzeti társadalom a többé-kevésbé egységes nemzetállamok gyakorlatától eltérően területünkön nem volt egyedüli és társtalan nemzeti „struktúra” – még abban az időszakban sem, amikor aránylag fejlett és belül rétegezett közösséget alkotott. Itt most nem is annyira a csehországi, morvaországi és sziléziai német lakosságra gondolunk, amely a lakosság teljes számának egynegyedét-egyharmadát jelentette, de vidékenként meglehetősen szétszórt, felaprózott volt és csak a cseh mozgalommal szembeszállva vált fokozatosan önálló nemzetiségi csoporttá. Ez esetben azonban elsősorban az újkori történelmi fejlődés egyik központi problémája – a nemzet és állam viszonya – foglalkoztat bennünket.

A cseh nemzeti társadalom egészen 1918-ig *állam nélküli nemzet* volt. Ez a tény – a cseh nemzet relatív fejlettsége és belső tagozódottsága ellenére, főként a 19. század végétől – erőteljesen rányomta pecsétjét a nemzeti társadalom egész jellegére, politikájára, kultúrájára és gondolkodására. A tereziánus és jozefinista központosító reformok csak részleges sikereket értek el, de az egységes osztrák politikai nemzet kialakításához szükséges szilárd bázist nem sikerült létrehozniuk. Mindehhez az is hozzájárult, hogy a Habsburg Monarchia (a nyugat- és észak-európai nemzeti monarchiáktól eltérően) egészen a 19. századig nem akart megszabadulni a Római Szent Birodalom egyetemes hagyományaitól. Egészen 1866-ig a Habsburg-dinasztia saját politikai érdekeit nem összpontosította kizárólagosan – vagy akárcsak elsődleges érvénnyel – arra a területre, amelyen a Monarchia végső felbomlásának éveiben uralkodott. Ugyancsak tartós következményekkel járt az az igyekezet is, amely a 19. század közepe táján Itáliában próbálta megmenteni az osztrák hatalmi pozíciókat. Az 1815–1866 közötti németországi hegemonia-harcok, melyek során a bécsi politika gyakran ingadozott, és nem tudta eldönteni, hogy vajon részt vegyen-e, s ha igen, milyen mértékben a német nemzetállam megteremtésében, még végzetesebben befolyásolta a Habsburg Monarchia további fejlődését. A délszláv nemzeti mozgalommal összeegyeztethetetlen Balkán-politikájának következményeit pedig a monarchia már nem tudta átvészelni.

Főleg a 19. század közepétől az osztrák viszonyok között az államélet területe és a nemzeti fejlődés oly szembetűnően eltért egymástól, hogy az például a korabeli angol és francia fogalmak alapján érthetetlennek és fogalmilag nehezen megragadhatónak tűnt. A Habsburg Monarchia egyes nemzeteinek és nemzetiségi csoportjainak politikai képviselői – köztük vezető helyen épp a cseh politikusok – különböző korszakokban számos racionális érvet hoztak fel amellett, hogy Németország és Oroszország között milyen sok előnnyel jár a monarchia államalakulata, de a politiku-

sok semmilyen törekvése, igyekezete sem tudta pótolni azt a belső erőt és érzelmi kötődést, amely (megint csak a nyugat- és észak-európai nemzeti monarchiáktól eltérően) ennél az államalakulattól mint egészénél hiányzott. A modern nemzeti kapcsolatok és a nemzeti öntudatosodás dinamikus ereje nem az állam megerősödését szolgálta, hanem éppen ellenkezőleg gyöngítette azt és fokozatos felbomlásához vezetett. A 19. és a 20. század fordulójától kezdődően pedig még a nemzeti szempontból kétségtelenül privilegizált helyzetben levő német–osztrák és magyar befolyásos politikai erők is fokozott mértékben kritikai álláspontra helyezkedtek a Habsburg Monarchiával szemben. A monarchia egyes nemzeti és nemzetiségi csoportjai végül is szinte versengtek abban, hogy az államtól mint valamely idegen testtől minél inkább elhatárolják magukat.

Az állam képviselője és legfőbb összetartója a 19. század folyamán egészen 1918-ig a Habsburg-dinasztia maradt. A dinasztia korábbi spanyol–itáliai–francia kulturális orientációját Mária-Terézia és II. József uralkodásától kezdődően túlnyomórészt német irányultság váltotta fel. Ugyanakkor 1815 után a Habsburg-politika gyakran éles ellentétbe került a német nemzeti mozgalom érdekeivel. A monarchiabeli összbirodalmi érdekek hosszú időn keresztül ily módon lényegében a dinasztia és a császár iránti hűséggel voltak azonosak. Mindazonáltal a korabeli megfigyelők közül sokan a 19. század végefelé arra mutattak rá, hogy ez a monarchia iránti általános jellegű kapcsolódás jelentősen meggyöngült, s helyébe az öregedő Ferenc József iránti személyes tiszteletadás lépett, amely nem ritkán enyhén irónikus színezetet is kapott. Hiszen például „az öregúr” emberi megpróbáltatásai fölött még Svejk is őszintén sajnálkozott: Miksa bátyját 1867-ben a mexikói forradalmárok végezték ki, egyetlen fiát, Rudolf trónörökösét 1889-ben nem egészen megnyugtatóan tisztázott körülmények között vesztette el, ami kiterjedt pamflet irodalom témájául szolgált (bár az ilyen jellegű munkákat Ausztriában be is tiltották, mégis széles körben elterjedtek). Felesége, Erzsébet 1898-ban egy olasz anarchista merényletének áldozata lett, és végül, minden rossz betetőzéseként Ferenc Ferdinándot, az újabb trónörökösét is merénylők ölték meg. És mindezt Ferenc József átélte és túlélte.

Persze nem gondolom azt, hogy helyes lenne, ha mi csehek a Habsburgokra – s mindenekelőtt Ferenc József 68 évnyi uralkodására – csak Hasek Svejkjének szemével néznénk. Az 1918 óta eltelt időszakban a korábbi korokra vonatkozó cseh nemzeti hagyományok túlnyomórészt a Habsburg Monarchia negatív értékelésére és a vele szemben folytatott – akár nemzeti, akár pedig társadalmi – ellenállás dicsőítésére épültek. A tör-

ténelmi igazság azonban véleményünk szerint bonyolultabb és ellentmondásosabb volt. Éppen azért, hogy a II. József, illetve a 19. század ötvenes éveinek forradalom utáni rendszere által kezdeményezett központosító törekvések nem jártak sikerrel és a Habsburg-politika lemondott az egységes osztrák társadalom létrehozásának reményéről, a monarchia viszonylag kedvező feltételeket teremtett több nemzeti társadalom gazdasági, társadalmi és kulturális felemelkedéséhez. Mindenesetre ezek a feltételek – bár 1867 után csak a Monarchia nem magyarországi részében – a többi soknemzetiségű államokénál kedvezőbbek voltak. Mindez bizonyára sokkal inkább a Habsburg Monarchia vezető köreit jellemző tehetetlenségnek, mintsem valamiféle jószándéknak volt a következménye. A felbomlást megelőző utolsó öt évtizedben például a lengyeleknek Galíciában sokkal jobb lehetőségeik voltak a nemzeti fejlődésre, mint Lengyelország Porosz- illetve Oroszországhoz csatolt részeiben. De még az erős lengyel nyomásnak kitett galíciai ukránok számára is az ukrán nyelv és kultúra fejlesztése terén az osztrák uralom teremtett viszonylag legkedvezőbb feltételeket. Hasonlóképpen azt is be kell vallanunk, hogy 1860 után a cseh nemzeti társadalom erőteljes fejlődése elé a Habsburg Monarchia már nem gördített nagyobb akadályokat.

Úgy tűnik, hogy a lakosság – korábban privilégiumokkal nem rendelkező és politikai jogaitól megfosztott – alacsonyabb rétegeinek társadalmi előrelépése a kapitalizmus fellendülésének korszakában elválaszthatatlanul összefonódott azzal a folyamattal, melynek keretei között ezek a rétegek fokozatosan bekapcsolódtak az egyes nemzeti társadalmakba. Talán épp ez a magyarázata annak is, hogy mindazok az intézkedések, amelyeket az osztrák állam a szélesebb néptömegek társadalmi helyzetének, műveltségének megjavítására, illetve emelésére foganatosított, végső soron az egyes nemzeti mozgalmaknak is javára vált. Joggal lehet ilyen összefüggésben rámutatni pl. arra, hogy a 19. század vége felé a cseh nemzet a világon az elsők közé tartozott az analfabetizmus legalacsonyabb százalékát felmutató nemzetek sorában, és hogy a korabeli viszonyok között a cseh lakosság átlagos műveltsége valóban magas volt. A cseh nemzetéberesztői hagyományok e téren szerzett érdemei vitathatatlanok ugyan, de az osztrák állam iskolapolitikájának rendkívüli jelentőségéről sem illenék megfeledkezni. És itt nem csupán a Mária Terézia vagy II. József által elrendelt iskolareformokról van szó, amelyeket a későbbi cseh nemzeti mozgalom a felsőfokú iskoláztatásban erőltetett németesítés miatt legalább is felemás érzésekkel szemlélt. De gondoljunk például az 1869. évi liberális iskolatörvényre, amely elrendelte a nyolcéves kötelező iskoláztatást, és a

tanulók döntő többsége számára elérhetővé tette a polgári iskolát; pedig ezt a törvényt akkor dolgozták ki és fogadták el, amikor a cseh képviselők nem vettek részt a parlament munkájában és a kormánnyal szemben határozott ellenzékét alkottak. Másrészt aligha lenne helyeselhető, ha az osztrák iskolapolitika kritikátlan dicsérgetésére vállalkoznánk és figyelmen kívül hagynók pl. azokat az akadályokat, amelyeket a német-osztrák politika hosszú éveken keresztül a brünni cseh egyetem létesítésével szemben támasztott.

A régi Ausztria történelmi valósága maradandó nyomokat hagyott a cseh nemzeti társadalom arculatán és jellegében, mégha ezt a kortársak többnyire egyáltalán nem is tudatosították. Gondoljunk csak például arra a nem deklarált, de szinte általánossá vált osztrák politikai alapelvre, mely szerint semmin sem kell változtatni mindaddig, míg az már többszörösen elodázhatatlanná nem vált, amíg a változást a körülmények ereje ki nem kényszerítette. A lényegbevágó intézkedések és változtatások többségét nem tizenkettő előtt öt perccel, hanem tíz perccel utána hajtották végre, mégis fejvesztve és meggondolatlanul, olyan körülmények között, amikor azok, akiket a reform érintett, már nem tekinthették azt a kormány engedményének és elégedetlenségének annak nagyságával. Bár időnként céltudatos politikának is tűnhetett a senki igényeit sem teljesen kielégítő egyensúlyozás művészete, főként Taaffe gróf 14 éves miniszterelnöksége idején, de többnyire ez a módszer jelentette a tengernyi problémából az egyetlen kiutat. Külön fejezetbe tartozik a Habsburg-ház hirhedt hálája, amely a kritikus pillanatokban éppen azokat sújtotta, akik a Habsburgokat hosszú időn keresztül hűségesen szolgálták, de ilyen vagy olyan okból kényelmetlenné váltak. Ismeretes Metternich herceg esete, aki közel negyven éven keresztül az osztrák politika központi alakja volt, de mikor 1848. márciusában a forradalmi Bécs nyomására elbocsájtották, senki sem akadt az udvarban, aki megkérdezte volna tőle, hova megy, hol kíván élni. A cseh politika ugyancsak hiábavalóan hivatkozott a Habsburgok iránt 1848-ban és 1866-ban tanúsított hűségére: az udvar csak az előtt hátrált meg, aki a legerősebb és leghangosabb volt. És így például a cseh politika hivatkozhatott ugyan az 1848. április 8-i és az 1871. szeptember 12-i császári leiratokra, vele szemben a csehországi német politika az ellenkező – még ha nem is mindig olyannyira ünnepélyes – szavakra, ígéretekre támaszkodhatott.

A csehek tehát a 19. század második felében és a 20. század elején állam nélküli nemzetet alkottak, de csupán abban az értelemben, hogy nem volt önálló *nemzeti* államuk, amelyet öntudatosan magukénak vallottak volna. Ugyanakkor a fennálló állam valósága, amely nemzeti területü-

ket is magában foglalta, kétségtelenül hatott rájuk. A cseh nemzetet ezer-nyi kötelék fűzte ehhez az államhoz, akár tudatosult, akár — és a csehek többségét ez jellemezte — nem tudatosult bennük ez a tény. Ez az összefonódás „pozitív” formájában éppúgy megnyilatkozott — az állami társadalmi és politikai élet néhány jellegzetes vonásának átvétele és fenntartása révén — mint „negatív” értelemben, azaz hogy a cseh nemzeti társadalom néhány jellegzetessége az állammal szembeni ellenzékben vagy éppen nyílt ellenállásban alakult ki. Bizonyos tekintetben egészen kedvező helyzet jött így létre — a csehek jelentős mértékben részt vállalhattak az állam gazdasági, politikai és kulturális életében (kivéve a diplomáciai szolgálatot, a bürokrácia és a hadsereg döntő pozícióit, ahol a nemzetileg öntudatos csehek aránya elenyésző volt vagy éppen nem is került közülük senki ezekre a posztokra), ugyanakkor nem kellett felelősséget vállalni ezért az államért.

Az emberek tudatában ily módon egyre határozottabbá vált az a meggyőződés, hogy az állami és nemzeti élet közt eltérések, sőt gyakran ellentétek vannak. Az egész államot szem előtt tartó gondolkodás egyre inkább ritkaságnak számított — mégpedig nem csupán a cseheknél. Az egyes nemzeti társadalmak a központi hatalommal szemben maximális függetlenségre törekedtek és a társadalmi, politikai folyamatok is egyre inkább ezeknek a nemzeti közösségeknek a keretei között zajlottak. Minden bizonnyal fontos következménye volt mindennek az, hogy ilyen viszonyok között szó sem lehetett a porosz eset megismétlődéséről, ahol is az államot mint a legfelsőbb bölcsesség kifejeződését istenítették, de a másik oldalon nem alakulhatott ki a nyugat-európai liberalizmus szellemében az állam és a polgár természetes viszonya sem. A 19. század második felének cseh nemzeti társadalmában, hasonlóképpen, mint pl. a csehországi németeknél az öngazgatási szervezetek, valamint a politikai, kulturális, gazdasági vagy éppen rendi egyleteknek olyan kiterjedt rendszere alakult ki, amely jelentős mértékben pótolni tudta az állampolgároknak nemzeti államban valószínűleg természetesebb és kevésbé erőszakolt formák közötti érvényesülését. Ezekkel az egyesületekkel szemben a fennálló osztrák „kincstár” mindig is idegen maradt, amelyet meglopni vagy becsapni érénynek számított, és amely a maga járási hejtmanjaival, államrendőrségével, csendőrségével és más fölöttébb kellemetlen hivatalaival olyan ügyekbe ártotta bele magát, amelyhez pedig semmi köze sem volt, ugyanakkor pedig kötelességét nem teljesítette (amit egyébként minden társadalmi réteg másként képzelt el).

Ha mármost állandóan szem előtt tartjuk, hogy a cseh nemzeti társadalom a 19. század második felében és a 20. század elején területünkön a

társadalmi valóságnak csupán egy – jóllehet egyre növekvő – részét jelentette, úgy az alábbiakban ennek a társadalomnak néhány *belső* problémájára próbáljuk összpontosítani figyelmünket. Fel szeretnénk hívni a figyelmet arra, hogy a „nemzeti társadalom” fogalmának használatával a lakosság azon rétegeinek és csoportjainak tagozódását, *belső* strukturálódását kívánjuk hangsúlyozni, amelyek a vizsgált időszakban a cseh nemzet tagjainak vallották magukat. Az első Csehszlovák Köztársaság hivatalos hagyományértelmezése igyekezett elhatárolódni a Habsburg Monarchia örökségétől, és ennek jegyében túlságosan egyoldalúan az 1918 előtti cseh társadalomnak csak néhány jellegzetességét emelte ki, mint például demokracizmusát, antiklerikalizmusát, az idegen eredetű nemesség és a német kulturális befolyás elutasítását, valamint a Habsburgok elleni aktív ellenállást, úgy, ahogy azt legerőteljesebben a Sokol-szervezet tagjai vagy a legionáriusok megtestesítették. Ezzel nem kívánjuk azt mondani, hogy 1918 után a cseh nemzeti környezetben nem jelentkeztek másfajta tendenciák is, amelyek például a közös „csehszlovák állameszmében” testesültek meg, de mégis az osztrák éra alatti cseh nemzeti mozgalom sokoli és legionárius értelmezése volt mindegyik közül a legbefolyásosabb. Ez a fajta hagyomány olyan illúziót keltett, mintha a cseh nemzet a Habsburgok, a nemesség, a katolikus egyház ellen vívott harcában alapvetően egységes lett volna, és ebből a nemzeti egységből csupán az árulók és osztrákbarátok maroknyi csoportja zárta volna ki saját magát.

A csehszlovák marxista történetírás által 1948 után kidolgozott nemzeti forradalmi koncepció azzal élte ki ezt a két világháború között elterjedt hagyományértelmezést, hogy az 1848–1918 közötti korszak vezető cseh politikai képviselőinek többségét a cseh nemzeti érdekek következtelen képviselőivel vádolta, mondván, hogy a cseh polgárságot korlátolt osztályérdekek vezették. Az egész nemzet elvi egységének feltételezését egy olyan nem kevésbé illuzórikus koncepció váltotta fel, amely a néptömegek mindenkor haladó történeti szerepét hangsúlyozta: a néptömegek törekedtek a nemzeti és a társadalmi felszabadulásra, de a polgári politikusok megtevesztették és helytelen útra terelték őket. Nem lenne helyes, ha itt nem jegyeznénk meg, hogy ilyen kiélezett formában ez a felfogás csupán néhány, jórészt általános jellegű munkában jelentkezett, de különféle változatban az ötvenes években meghatározó szerepet töltött be. Az 1848-as forradalmi év Palacký, Rieger- és Havlíček-féle liberalizmusával szemben a radikális demokratákat mint a népi érdekek következetes (vagy kevésbé következetes) képviselőit emelték ki. A későbbi korszakra vonatkozóan nem csupán az ó-csehek, hanem az ifjúcsehek politikáját is éles bírálatban

részesítették, mert hiszen például az 1868 őszén bekövetkezett kritikus pillanatban nem voltak hajlandók a csehországi népi és nemzeti forradalom élére állni. A cseh néptömegek nemzeti vágyait kifejező igazi képviselőknek elsősorban a költőket, írókat és a kultúra más területein működő egyéneket kiáltották ki, mondván, hogy ők verseikkel, dalaikkal legalább képletesen ki tudták fejezni azt, ami elől a bátortalan politikusok kitértek. A nép és nemzet „forradalmi hagyományainak örökét” ezt követően a forradalmi munkásmozgalom veszi át, melynek sorai közt a 19. század végétől a történészek rámutattak arra az ellentétre, amely a munkástömegek érdekei és a szociáldemokrata párt opportunistá, később „áruló” vezetői közt húzódott.

Magában a történelem nemzeti forradalmi koncepciójának alapjában nem csekély belső ellentmondások rejtettek. (Itt jegyezzük meg, hogy ez a cseh felfogás távolról sem volt egyedülálló, sőt egyik-másik, főként a magyar koncepció, jóval radikálisabb volt.) A néptömegek a történelmi események nagy részében kényszerű anonimitásban maradtak, mert egyetlen vezető személyiség sem volt oly mértékben következetes, hogy megfelelhett volna azoknak a magas követelményeknek, amelyeket a történészek támasztottak. A szomszédos szocialista országokban elfogadott nemzeti forradalmi történelmi koncepciókat nem lehetett teljes összhangba hozni, hiszen a 19. század folyamán az egymással szomszédos nemzeti mozgalmakban, leggyakrabban éppen a radikális és forradalmi erők esetében, a célok és a földrajzi kiterjedés tekintetében objektív ellentétek álltak fenn. Így azután ezek az ellentétek új síkon szükségszerűen újratemelődték (pl. cseh–német, magyar–szlovák vagy magyar–román viszonylatban). És mindez nem azon múltott, hogy az egyik fél Marx és Engels 1848-as forradalommal kapcsolatos kijelentéseinek dogmatikus magyarázatára hivatkozott, míg a másik fél inkább önálló kutatásokra alapozott, a probléma gyökere magában a nemzeti koncepció lényegében volt. A munkásmozgalom történetének vonatkozásában eltérő, a nemzeti történelemnél sokkal szigorúbb értékelő kritériumok léteztek, és így például a szociáldemokrácia jobboldali vezetőit burzsoá nacionalizmussal vádolták, sőt keményen elítélték, holott a nemzeti politika más irányával, pártjaival összehasonlítva nemzeti szempontból vitathatatlanul a legmérsékeltebbek közé tartoztak.

Nem nehéz megállapítanunk, hogy a történelmi igazság e téren is bonyolultabb és ellentmondásosabb volt. Erről azt hiszem nem kell vitatkoznunk. A pusztá tagadásnál azonban jóval nehezebb az új utak és kiutak keresése, ami az 1848–1948 közötti cseh történelem esetében semmiképpen sem jelentheti a marxizmus előtti nemzeti koncepcióhoz való visszatérést.

Hisz aligha lehetne figyelmen kívül hagyni, hogy a magát marxistának valló új cseh történész-nemzedék 1948 utáni jelentkezése a korábbi kutatásokkal összehasonlítva jelentős módszertani és faktográfiai előrelépést eredményezett, mindenekelőtt a gazdaságtörténet, a történeti demográfia területén, illetve a gazdasági változásokkal és a munkásmozgalom kibontakozásával kapcsolatos társadalmi összefüggések feltárásában. Az is vitathatlanul indokolt volt, hogy a nemzeti-politikai fejlődés különböző kérdéseiben az osztályösszefüggésekre helyezték a hangsúlyt. Az új, kiegyensúlyozottabb történelmi megközelítésben bizonyos értelemben azt kellene megpróbálni, hogy a társadalmi fejlődés néhány más területén is, mint pl. a nemzet és állam kérdéseinek vizsgálatában ugyanolyan objektív elemzés érvényesüljön, mint az ipari forradalom esetében. Természetesen nem lehet a gazdaságtörténet kutatási módszereit mechanikusan átvenni a politikai és kulturális fejlődés tanulmányozásában, ez minden bizonnyal abszurd dolog lenne. Mi itt elsősorban a történész által használt összes alapfogalom kritikai értékelésére gondolunk, hogy ily módon lehetővé váljék a kutató maximálisan objektív megközelítése azoknak a jelenségeknek, intézményeknek a vonatkozásában is, amelyekhez érzelmileg kötődik.

Véleményünk szerint ez rögtön a kutatás kezdeti stádiumában két fontos feltétel megvalósulását jelentheti. Az egyik, mint azt már jeleztük, az, hogy a korlátolt nemzeti szemponttól nem csupán a végső értékelésnél, hanem már magánál a történelmi tények megközelítésénél lemondanánk. Hiszen a manapság magunkénak vallott társadalom jellege, kialakulása szempontjából nem csupán azok a történeti tendenciák, jelenségek, intézmények bizonyultak meghatározó jelentőségűeknek, amelyeket a nemzeti történelembe szoktunk besorolni, hanem ezeknél jóval szélesebb összefüggések is. Mint általános alapelvet, mindezt többé-kevésbé el szokták fogadni, de a benne megfogalmazott követelmény gyakorlati alkalmazása egyáltalán nem könnyű. Ami például konkrétan az 1918 előtti korszakra vonatkozó, általánosan használatos nemzetitörténelem-értelmezésünket illeti, rá szoktunk mutatni az európai nagyhatalmak közti viszony globális jelentőségére, az egyes diplomáciai akciók hatására, a cseh munkásmozgalomnak a nemzetközi szocialista fejlődéssel való összefüggéseire, ugyanakkor az ennél jóval szorosabb és valóban mindennapos összefüggésekre, mint amilyen a cseh társadalom viszonya az osztrák államhoz (mégpedig nem csupán az annak elnyomó politikájával szemben kifejtett ellenállás formájában), vagy a cseh tartományok német, illetve nemzetiségileg nem elkülönülő lakosságához. A 19. század második felében a társadalmi, politikai, kulturális élet nacionalizálása kétségkívül jelentős mértékben előrehaladt,

de nem vagyunk benne bizonyosak, hogy valóban olyannyira magában foglalt-e mindent, amint az néhány későbbi történeti okfejtés alapján tűnhet. Az egyetlen nemzet szempontjára korlátozott megközelítés nem csupán egy másik, rendszerint szomszédos nemzet szempontjaival való konfliktus veszélyét hordozza magában, hanem ráadásul megfosztja a kutatót annak lehetőségétől is, hogy néhány jelentős, de nemzetileg nem elkülönülő történeti tendenciát, értéket is regisztrálhasson, megfigyelhessen.

A másik feltétel, amely részben összefügg a korlátozott nemzeti szempont kritikájával, de mégis általánosabb jellegű, a fekete-fehér értékelések meghaladásának szükségzerűsége. Ez a fajta minősítés „a mi emberünk” versus „az ellenség” ellentétből származik. A történeti irodalomba az ehhez hasonló tendenciák a cseh–német politikai küzdelmekből és a nemzeti táboron belül is gyarapodó politikai csatározásokból kerültek át. A 19. század utolsó évtizedeiben az ifjúcseh és a nemzeti radikális álláspont kivált és elkülönült a cseh politika túlnyomórészt arisztokratikus, konzervatív és klerikális irányzataitól, s ezzel párhuzamosan arra is mind több hajlandóságot mutatott, hogy leértékelje és csökkentse ezeknek a csoportoknak a jelentőségét a korábbi időszak cseh nemzeti fejlődésének vonatkozásában is. Ez a fekete-fehér értékelés – a politikai és ideológiai harc aktuális szükségleteinek megfelelően – még markánsabban jelentkezett 1950 után T. G. Masaryk és az egész realista csoport cseh politikai életében betöltött szerepével kapcsolatban. A kommunisták és a szocialisták közt az első világháború után folyó eszmei és politikai harcok nem csekélyebb súllyal nehezedtek a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt és a századforduló előtti és utáni egész cseh munkásmozgalom értékelésére is. Az időbeli távolság révén biztosabbá váló történész-látásmód azonban véleményünk szerint a fent jelzett és más hasonló küzdelmet nem értékelheti úgy, mint „a nemzeti egység” valamiféle megbontását vagy szétverését, vagy éppen elárulását stb. Ha valódi politikai és eszmei elkülönülésről van szó, amely társadalmi tagozódáson és a különféle érdekek találkozásán alapul, sokkal inkább a nemzeti társadalom erejét, mintsem gyengeségét bizonyítja.

Ez azonban már egy szélesebb probléma, amely a történeti koncepció egészével függ össze. Ha elutasítjuk azt az álláspontot, amely a múltban csak haladó hagyományokat keres – minthogy nem csupán azok iránt az események és személyiségek iránt érdeklődünk, akiket saját hősi eleink galériájába szeretnénk besorolni, hanem igyekszünk megragadni mindent, ami lényeges, ami az adott térben és időben a társadalmi fejlődést formálta és befolyásolta és ami ilyen vagy olyan formában tovább él – nos, ebben az esetben összehasonlíthatatlanul szélesebb problémakörrel kell foglalkoz-

nunk, mint korábban. Ha így értelmezzük a történelmet, akkor nem olyan kérdéseket teszünk fel elsősorban, hogy ki tartozik és ki nem tartozik a nemzethez vagy hogy ki volt a mi osztályellenségünk vagy szövetségeseink ötven, kilencven évvel ezelőtt, merthogy az ilyen kérdések erőszakolt és ahistorikus aktualizálására ösztönözhetnek, ami viszont legfeljebb arra alkalmas, hogy a történelmet a szélesebb közvélemény előtt diszkreditálja. Nekünk például az a véleményünk, hogy épp úgy, mint ahogy nem helyes figyelmen kívül hagyni az osztrák állam vizsgálatát, ugyanúgy nem lehet hosszabb ideig elhanyagolni az úgynevezett történeti „böhmisch” nemesség jelentőségét sem. Lehet ugyan vitatkozni arról, hogy a 19. század hatvanas éveitől a nemességgel létrejött szövetség előnyös vagy előnytelen volt-e a cseh nemzeti mozgalom számára, de úgy tűnik, hogy az arisztokrácia soraiból kikerülő személyek száma, akik még a 20. század elején (sőt részben később is) csehnek vallották magukat, nagyobb volt annál, mint ahogy azt az általánosan elfogadott ifjúcseh értelmezés-értékelés feltételezte. Mert hiszen bár nem feltétlenül meggyőző érv az a támogatás, amelyet a történeti nemesség egy része a Cseh Olimpiai Bizottságnak legalább is pártfogásával nyújtott, de okvetlenül arra figyelmeztet, hogy nem mindig méltányoljuk kellőképpen a cseh tartományi országgyűlésnek és a tartományi bizottságnak a cseh nemzeti fejlődésben az osztrák éra alatt betöltött szerepét.

Természetesen egyáltalán nem arról van szó, mintha az összes Lobkowitzból, Schwarzenbergből stb. nemzetileg öntudatos cseheket szeretnénk kreálni, ami legalább olyan történelmietlen vállalkozás lenne, mint az a sok cseh–német, lengyel–német vita, amelynek tárgya a múlt nagy személyiségeinek nemzetiségi hovatartozása, holott az illető személyiségek számára a modern nemzeti felfogás szubjektíve idegen valami volt. Ugyanakkor látnunk kell azt, hogy a történeti Csehország tradíciói és fontos tartományi intézményei révén rendkívül fontos szerepet játszott a modern cseh társadalom kialakulásában (még ha személy szerint a szerzőtől távol áll Morvaország szerepe kisebbitésének szándéka). Természetesen mindez a cseh tartományi patriotizmus szellemében működő és gondolkodó politikai személyiségekre is érvényes. Hasonló problémával találkozunk egy másik területen, az 1918 előtti osztrák államapparátusban dolgozó, viszonylag nagy számú cseh hivatalnok esetében, akik közül sokan a cseh nemzettel csak a monarchia felbomlása után vállaltak politikailag is közöséget. De nem volt ez másképp az osztrák tisztikarban sem, különösen az alacsonyabb funkciókban levők esetében. Túlságosan olcsó dolog lenne, ha az osztrákpártiságot, majd később a kollaborációt mint a cseh nemzeti ho-

vatartozással összeegyeztethetlen magatartást értékelnénk. Nem beszélve arról, hogy „az állam nélküli nemzetben” ez meglehetősen szokványos folyamat, az ehhez hasonló minősítés a soknemzetiségű állam politikai és társadalmi viszonyainak megengedhetetlen leegyszerűsítéséhez vezetne, hiszen ebben az államban a nemzetek és a nemzetiségi csoportok nem egymástól elválasztva éltek és jogilag sem volt kötelező a nemzetiségi hovatarozás megjelölése.

Az említett és néhány más átmeneti jelenség ellenére különösen a 19. század hatvanas éveitől kezdve a cseh nemzeti társadalom központi magva még erőteljesebben kikristályosodott és a cseh nyelvű-kultúrájú etnikum túlnyomó többségét politikai értelemben is integrálni tudta. Még a hatvanas években az összes nem határmenti, csehországi város igazgatása cseh kézre került (České Budějovice kivételével). Ez a folyamat Morvaországban lassúbb volt, és a legnagyobb morvaországi városokban (Brünn, Olmütz, Jihlava, Osztava) 1918 októberéig sem fejeződött be. Az 1848-as forradalmi esztendővel összehasonlítva jelentős változásként értékelhető a morvaországi cseh politikában az a tény, hogy lényegében teljesen a nemzeti mozgalom fő áramlatához igazodtak, és alárendelték magukat Prágának. A csehországi nemzetiségi viszonyokat az ausztriai alkotmányos élet kezdetétől olyannyira az elkülönülés, körülhatároltság jellemezte, hogy a birodalmi és tartományi választások során a városi és a falusi választók kúriáiban a választási körzeteket lényegében állandó jelleggel felosztották a cseh és a német képviselők közt, s ily módon változásokra csupán a kereskedelmi és kisipari kamarák kúriájában kerülhetett sor (ott is csupán kezdetben) és persze a nagybirtok esetében, amelynek képviselői a cseh tartományi országgyűlésen a mérleg nyelvét jelentették. De még a szocialista munkásmozgalom is a német és a cseh nemzeti környezetben elkülönülten bontakozott ki Csehországban – nem így Morvaországban. Ugyanakkor a munkásság legfejlettebb csoportjai, amelyekből a szocializmus úttörői is kikerültek, a német és a cseh demokratikus kispolgári mozgalmak keretei közt tettek szert első politikai tapasztalataikra.

Az egyre gyarapodó cseh nemzeti társadalom szociális összetételére a 19. század folyamán mindvégig – mind mennyiségi, mind pedig minőségi mutatók alapján egyaránt – a városi kispolgárság és a parasztság túlsúlya a jellemző. A cseh nemzet 1848. évi első jelentős politikai megnyilvánulása után még jó néhány évtizedre volt szükség ahhoz, hogy a századforduló után a cseh nagyburzsoázia rétege is erőteljesebben megnyilatkozzék, de ez a réteg származásában, jellegében és gondolkodásában szintén szorosan összefonódott a kispolgársággal. A csehországi történeti nemesség egész sor

kérdésben támogatta a cseh nemzeti mozgalmat, de a lengyel és a magyar arisztokráciától eltérő módon sohasem azonosította magát vele és nem tartotta magát a mozgalom részének sem. Engels az angol társadalomban a mindenre kiterjedő polgári befolyásról beszélt, ami abban jelentkezett, hogy a polgárság mellett polgáriasodott arisztokrácia és polgáriasodott munkásosztály létezett. Ezzel szemben a cseh nemzeti társadalom alapvonásának és eszményének hasonló alapon – az ilyen jellegű általánosítások pontatlanságait beszámítva – a *kispolgáriságot* tekinthetjük, mégpedig abban a formájában, ahogy az a 19. század második felében kialakult. A kispolgári életmód a termékenyebb cseh vidékeken is jelentős mértékben elterjedt, és már a 19. század hatvanas éveiben szokássá vált az újságolvasás, az emberek színházba jártak, és ezerszámra alakultak az egyesületek. A cseh vidék túlnyomó részének műveltsége és kulturális szintje nem csekély mértékben különbözött az észak-németországi, lengyelországi, magyarországi, balkáni vagy oroszországi viszonyoktól, ahol a kiterjedt mezőgazdasági területek a városi (vagy kisvárosi) civilizáció szintjétől gyakran nagyon elmaradtak. Elmondhatjuk, hogy a cseh munkásosztály is a maga módján és jellegét tekintve nagyrészt szintén kapcsolódott a kistermeléshez, amely többek között a gyakran emlegetett cseh kézműves fortélyok bölcsője is volt és a kispolgári rétegek közé való felemelkedés a kialakuló cseh nagyipari munkásság számára is természetes eszmény maradt.

A kispolgáriság nem szereti a különbségeket és ellentéteket, a kispolgári eszményt a középser, az átlag jelenti. Ehhez többek között hozzátartozott a lakosság viszonylag magas átlagos műveltsége, politikai és kulturális aktivitása, egyszersmind azonban megkülönböztetés, irigység és intolerancia mindazokkal szemben, akik gondolkodási szintjükkel ezt az átlagot meghaladták. Az átlaglét éppen a 19. század második felében vált a cseh nemzeti élet legállandóbb jellemzőjévé. Addig beszéltek a kis nemzetről, a kis lehetőségekről, kisszerű viszonyokról, amíg mindebből kibontakozott az átlagos cseh kisember kultusza. Matěj Brouček, a satirikus, Kondělik papa pedig enyhén ironikus beütéssel, a pazarlóan konstruktív típusa volt a cseh kisember figurájának. Josef Švejk életbölcességével különbözött tőlük, ugyanakkor mindegyiküknél közös vonás, hogy a lehetőségek szerint a legjobban és legkényelmesebben élhessék saját életüket ebben az elátkozott világban. A cseh átlagember jellemző tulajdonságai közé tartozott az áldozatkészség éppúgy, mint a meggyötörtség, a hangyaszorgalom, a bátorság hiánya, a kitartás és a kockázattól való húzódozás. A nemzeti karakterről nehéz másképp beszélni, mint problematikus általánosítások formájában, de ha ennek jogosultságát csak egy kicsit is elismerjük, akkor arra a

következtetésre jutunk, hogy a cseh nemzeti karakter kialakulásához a cseh nemzeti mozgalomnak Ausztria fennállása idején végbement fejlődése rendkívüli mértékben járult hozzá.

A kicsiség érzésének kompenzálásaként szívósan törekedtek a cseh nemzet nemzetközi elismerésének megszerzésére. A 19. század végi és 20. századi eleji cseh társadalom jellegének megfelelően a csehek legkifejezőbb elismerésére a II. Internacionálé, a nemzetközi munkásmozgalom csúcs-szerveinek keretei között került sor, ahol is a csehszlovák szociáldemokráciát az angol, francia, német, osztrák és orosz szociáldemokratákkal együtt a hat legerősebb európai munkáspárt közé sorolták. Hasonló önálló képviselőket vívtak ki a csehek („Csehország” területi megjelöléssel) a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban és néhány nemzetközi sportszövetségben. A politika területén elismeréssel találkozott a cseh képviselők 1870. decemberében Elzász-Lotharingia tervezett annexiója ellen tiltakozó határozata, a századforduló idején pedig Karel Kramář néhány cikke járta be a világsajtót, de a nemzetközi politikai közvéleménynek döntő többségében az első világháború záró szakaszáig a cseh kérdéstről és a cseh politikáról egyáltalán semmilyen elképzelése sem volt. A cseh nemzeti mozgalmon belül Dobrovský és Havlíček óta örök témát jelentett a nagy szláv Oroszország által a cseheknek nyújtott lehetséges segítség illúziójával való leszámolás. Jóllehet a kultúra területén, például az orosz irodalomból készült szép számú cseh fordítás vagy a cseh zeneszerzők oroszországi működése révén nem csekély kapcsolatok léteztek, rendszerint nagy csalódással zárult minden olyan eset, amikor a cseh lakosság nagyobb csoportjai ez irányban fokozott reményeket tápláltak és közben szembetalálták magukat a cári Oroszország valóságával. Ez az eset fordult elő a volhiniai cseh kivándorlókkal a 19. század utolsó évtizedeiben vagy az első világháború elején a cseh hadifoglyokkal is.

A cseh nemzeti mozgalomnak az önálló, Béctől független külpolitikára való törekvése néhány esetben jelentős bonyodalmakhoz vezetett, amit gyakran egyszerűen a világban zajló eseményekről való tájékozatlanság okozott. Példaként a prágai városi tanács századforduló táján kifejtett aktivitását említhetjük, melynek keretében mint „a cseh nemzet nem hivatalos kormányja” a prágai városi tanács közvetlen kapcsolatokat igyekezett teremteni Párizssal, Londenral, Pétervárral és a világ akkori más nagyvárosaival. Az ellenzéki körök – cseh környezetben főként a szociáldemokraták és a realisták közül sokan – rámutattak arra, hogy a prágai városi tanácsnak arra ugyan nincs elég eszköze, hogy a város rekonstrukcióját és korszerűsítését megvalósítsa, de a prágai küldöttség nem hiányozhatott

egyetlen új polgármester beavatási ünnepségéről vagy hasonló rendezvényről sem, az európai fővárosokban. A prágai tanácsurak ráadásul kellemetlen tévedésbe is belebonyolódtak a párizsi városi vezetéssel való kapcsolataikban, amikor is 1899-ben a jobboldali nacionalisták által kézben tartott párizsi városi tanács képviselői Waldeck-Rousseau és Combesse demokratikus-republikánus kormányaival szemben kiélezett ellenzéki magatartást tanúsítottak. Prágai látogatásuk alkalmából a párizsi vezetők egymást szárnyalták túl a saját kormányuk elleni támadásokban, mondván, hogy az német és zsidó befolyás alatt áll, behódolt a „dreyfusizmusnak”. A prágai újságok közül a tekintélyes Národní listy kíméletlen bírálatban részesítette mind a két kormányt és azokról mint „nemzetközi árulókról”, kozmopolitákról, „internacionalista és hazafiatlan söpredékről” emlékezett meg. Ez a néhány évig tartó konfliktus a francia–cseh politikai kapcsolatok komoly lehülését okozta, és nem éppen üdvös módon, a prágai francia konzulátus tevékenységében is jelentkezett.

A cseh társadalmi és politikai élet kicsisége és korlátozottsága komoly problémát jelentett, amely már a nemzeti ébredés kezdetétől foglalkoztatta a vezető szerepet játszó kritikai szellemiségű politikusokat, közéleti személyiségeket. Erről a kérdérről 1886. december 20-án Masaryk és Herben Čas című lapjának vezércikkében Hubert Gordon Schauer az alábbi kiélezett formában gondolkozott el: érdemes-e vajon ezért az önálló nemzeti létért, annak védelmére oly sok áldozatot hozni, ha az ilyen kicsiséget tesz lehetővé; vajon valóban olyan nagy a nemzeti önállóság kulturális értéke? Általánosabban megfogalmazva, figyelmeztetés ez minden nemzet számára, lett légyen az újra aktivizálódott „történeti”, vagy újonnan kialakult nemzeti társadalom, hogy saját létezését egyik se tekintse magától értetődőnek és kétségbevonhatatlanul pozitívnak, ha közben nem teremt nemzetközileg elismert kulturális értékeket. Ilyen értelemben a schaueri kérdésnek mint a nemzeti önelégültségre való figyelmeztetésnek, az attól való óvásnak vitathatatlanul nagy jelentősége van, egyszersmind a fokozott kulturális aktivitásra való felszólítás is kiolvasható belőle. A cseh nemzeti társadalomnak a 19. század kilencvenes éveitől az első világháborúig terjedő történelmi fejlődése, tehát az az időszak, amely több tekintetben is az újkori cseh nemzeti fejlődés aranykorát jelentette, a feltett kérdésre – úgy véljük – pozitív értelemben adta meg a választ. A cseh társadalom nem csupán gazdasági és társadalmi téren, hanem a tudomány és a művészet számos ágában is teljesen betagozódott a szélesebb európai kontextusba, és számos avantgard vívmány létrehozásában szintén szerepet vál-

lalt. A múlt számos nyomasztó maradványa, elsősorban az államhoz való viszony egésze, a kispolgáriság túlsúlya és a korlátozott nemzeti szemlélet azonban az új történelmi szakaszba is elkísért bennünket, amikor pedig az „állam nélküli nemzet” államnemzetté vált.

AZ 1920–AS ÉVEK ROMÁN FEJLŐDÉSVITÁJA A POLGÁRSÁG NEMZETI-TÖRTÉNETI SZEREPÉRŐL

A 19. század „a hódító polgáré”. Identitásához nem fért kétség Nyugat-Európában. Kelet-Európában viszont úgy vetődött fel a kérdés, hogy melyik társadalmi réteg és csoport képes a polgárság szerepét eljátszani. Mindez korántsem „ártatlan” szellemi játék fejleményeként. Politikai erők létének és törekvéseinek legitimizációját is jelentette a polgári szerep igénye és kisajátítása, ahogy azt a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet során szárnyat bontó polgári-nemzeti mozgalmak ideológiája és agitációja példázta. A polgárságnak vagy inkább az ő történeti szerepének eme kelet-európai historiográfiájában a román vonulatok azért olyan jelentősek, mert ebben a 19. századi indíttatású kérdéskörben az 1920-as években olyan egymásnak feszülő válaszok születtek, amelyek sok vonatkozásban a *mai fejlődésviták* egyik prelüdjének tekinthetők. A vita tétje végül is az volt, hogy a fejlődésnek, vagy inkább a jövőnek melyik útját választja Románia és milyen erők vezetésével haladhat azon. A mai színvonalú fogalmi elemzés anyagában pedig például Daniel Chirot – aki ezt a vitát „felfedezte” a nemzetközi tudományosság számára –, olyan kérdésekre is keresett választ, hogy milyen szakaszon kell átmenniük az elmaradottnak minősülő régióknak, mi a szerepe a nyitott vagy zárt gazdaságpolitikának, a politikai demokrácia milyen formáit lehet érvényesíteni, hogy aztán – eszmei mondanivalóként – a Szükségszerű és a Szép ellentmondását érzékeltesse. E – paradox módon könnyen aktualitásokba csúszó – főleg elméleti vonatkozások kiemelésével szemben a fenti vizsgálódások román kritikusa a különböző álláspontok ideológiai-politikai motivációját feltáró elemzésnek, társadalmi meghatározottságuk bemutatásának a követelményét állította szembe, amint azt az újabb romániai kutatások eredményei példázzák. Ezen előzmények nyomán a két világháború közötti – oly gazdag – román politikai gondolkodásnak csupán egyik, de fontos fejezetébe kívánunk betekintést nyújtani az egykorú álláspontok lényeges mozzanatainak felvillantásával, érvelésük szerkezetének és belső logikájának rekonstruálásával.

Az izgalmas, mellévágásaiban is tanulságos szellemi párbajként kibontakozó vita hőse és áldozata: a román polgárság. Nem kialakulásának és tevékenységének – részletkutatásokra épülő – történeti szociológiáját

vették nagyító alá a vitapartnerek. Hanem, ahogy ezt Stefan Zeletin vitaindító cikkeiből összeálló könyv címe jelezte: „A román polgárság eredete és történelmi szerepe” került előtérbe, és ezzel a román fejlődés fővonalainak és jellegének megítélése.

A hegelianus filozófiából disszertáló, és a klasszika-filológiában szakemberként járatos Zeletin az ún. neoliberalizmus ideológusának pozíciójából, a szociológia művelőjeként hallatta szavát. Románia első világháborús megroppanásának „a jövőbe vetett hitet leromboló 1916-i események terhének súlya alatt” érezte szükségét annak, hogy kora román társadalmának kezdeteit részleteiben megismerve, rámutasson a társadalmi és politikai élet „kászából” kivezető útra. A vallomások sorok azonban csak néhány pillanatra feledtethetik azt, hogy a baloldali társadalomkritika ellen is irányult ez a sui generis neoliberalizmus, amely a területében és lakosságában több mint kétszeresére nőtt Románia autarkiaját tűzte ki célként, kifejezetten dilettánsnak minősítve az ellenvéleményt. A tudós és a politikus egymást kiegészítő szerepében úgy lépett fel Zeletin, mint aki elsőként tárja fel tudományos módszerrel a román kapitalizmus geneziséjét és működését. Mesteri módon kimunkált agresszív apológiát készített; a liberálisok múlt és jövőbeni politikájának igazolására. Elhatárolta magát a szubjektív ítélezéstől: nem dicsér és nem vádol, hanem a magyarázatot vallja célként. „Bizonyos társadalmi körülmények szükségszerű következményeként” értelmezi az emberi magatartást, messzemenően kiaknázva az összehasonlító módszer lehetőségeit.

Zeletin a polgárságot hatalmas – mondhatnánk – programozott kollektív személyiségként állítja elének: önmagában hordja a létét és tevékenységét meghatározó programot. Publicisztikai fordulattal élve, fel lehet tenni a megválaszolhatatlan kérdést is: vajon az építkezés avagy a rombolás géniusza vezette Zeletint, amikor „a tudományos szocializmus” módszerével és szemléletével élt, amennyiben ez utóbbi tételeiként hirdette hatalmas építményét összefűző okfejtésének lényeges mozzanatait: 1. a polgárság a maga meghatározott történelmi szerepével a történelmi fejlődés szükségszerű szakasza, 2. a társadalmi fejlődést saját objektív törvényszerűségei határozzák meg, 3. a társadalmi fejlődést saját spontaneitása magyarázza, a tartalomtól a forma felé ívelő fejlődés, a gazdasági struktúrától a jogi-politikai intézményekig, amelyek ráépülnek-ráoltódnak erre a struktúrára. Izgalmasan modern szemléletként hathatott ez akkor. Nem csoda, hogy Zeletin művének mai elemzője, D. Muresan, monográfiájában időtállóan látja a marxizmus módszerével feltárt és azzal egybehangzónak tartott eredményeket.

De nem véletlenül hangsúlyozzák ma Romániában azt is, hogy Zeletin a – maga módján – a mai centrum-periféria-elmélet egyik előfutára. Hiszen a történeti fejlődés nála egyenlő a világkapitalizmus térhódításával. A román polgárság is szerinte akkor született, amikor a nyugat-európai gazdasági élet vonzaskörébe vonta a dunai román fejedelemségeket. A román polgári fejlődés persze hamarabb is megindulhatott volna, hogyha a román területek az újkor hajnalán is játszhatták volna azt a Kelet és Nyugat közötti közvetítő szerepet, ami tulajdonképpen a két román fejedelemség kialakulását is lehetővé tette a 14. században. A török hódítás és a világkereskedelmi útvonalak átrendeződése azonban kizárta őket „a nemzetközi élet forgatagából”. Az orosz-török háborút lezáró 1829-i drinápolyi béke viszont végre megszüntette a Portának a román fejedelemségekre nehezedő gazdasági monopóliumát. A nyugati hajók most már akadálytalanul felkeleshették az aldunai kikötőket. És nemcsak a román nyerstermékekre volt a Nyugatnak szüksége. Gátat akart vetni az orosz expanzióknak is. Ezért – a krími háború után Besszarábia egyes déli részeit Moldvának juttatta – támogatta a román nemzeti egység és önállóság ügyét, miközben paradox módon nagyon is beleszólt a fejedelemségek belügyeibe; a kapitalizmus agrárkolóniájává tette azokat, és aztán Romániát. Ugyanakkor azért, mert piacra volt szüksége, a paraszti vásárlóerő fokozása érdekében az 1864-ben kivitelezett jobbágyfelszabadítást egyenesen előírta az 1858-i párizsi egyezményen.

A világkapitalizmus „szétrombolta régi középkori rendszerünket és helyébe a polgárság uralmát állította”, hogy aztán ne legyen egyéb „a román polgárság története [mint] bármely más polgárság történetének megisméltése”. Sőt, már-már lefokozóan hangzik az, hogy „a román polgárság fejlődése szerény epizód az angol polgárság expanziójában”. Viszont – hangsúlyozza Zeletin – lehet-e nagyobb történeti teljesítmény, 1829-től alig 9 évtized alatt bejárta azt az utat, amelyen a nyugati polgárság annyi évszázadon keresztül kínlódta végig magát. Azt pedig, hogy ez az út objektíve jó és helyes volt, téziseit át és átszövő összehasonlító vizsgálódásokkal próbálta igazolni Zeletin. A román fejlődésnek törvényszerűen kellett megtennie bejárt pályáját. Alternatívák létét annyiban ismeri el Zeletin, hogy rosszabb is lehetett volna ha...

„Románia szédületes átlépése a régiről az új rendszerre egyik legérdekesebb társadalmi kísérlet”. Mindez a román nép „vitalitásának” legragyo-
gobb bizonyítéka. „Gyengébb népek széthullás és dekadencia zsákmányává válnak a kapitalizmus betörése nyomán, a letragikusabb példát a török nép szolgáltatja.” Hogy ez nem így történt, a polgárságnak köszönhető,

amely – a Werner Sombart által leírt – „kalandvágyó temperamentumával” és politikai éleslátással, az önfenntartás ösztönétől vezettetve tette azt, ami szükségszerű volt. A polgárság „hivatása” – azaz programozottsága – tehát a román fejlődés záloga.

Hogyan jött létre ez a polgárság és milyen belső tagolódással? Az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a zeletini szemlélet milyen sok vonatkozásban teszi lehetővé, sőt kötelezővé a kíméletlen realizmust. Nem tagadja, hangsúlyozza, hogy ez a polgárság még nem is az. Kialakulása még nem fejeződött be. Viszont szerepe és hivatása, osztályérdeke teszi polgársággá, miközben „egyedülálló gyorsasággal” fejlődött. Gerincét „a kereskedelmi szellemtől áthatott agráriánusok” alkotják, ez „az egyetlen forradalmi erő” egymásutáni „hiposztázisaiban”: először a liberális forradalmi eszmékért küzdő csoportról volt szó, amely aztán politikai oligarchiaként érvényesítette akarátát, majd bankokráciává alakult át, hogy végül „igazi pénzügyi és ipari polgári réteggé kezdjen szélesedni”. A polgárság tehát „utolsó formája” az egykori múlt századeleji „kommercializálódott” bojárok kis csoportjának. Pontosabban – azt mondhatnánk, hogy valamiféle szintézisként jelentkezik fejlődése utolsó szakasza felé, amikor nacionalizálja a zsidó polgárságot, mely – hangsúlyozza Zeletin – valóban polgárság, igaz, kezdetben nagyon is hátrányos jogi pozícióban, de annál erősebb gazdasági hatalommal. Mert amikor „az idegen kapitalizmus országunkat árutermelésre kényszerítette”, akkor felgyorsult a lengyel területek felőli zsidó „invázió”, és a tőke primitív, de forradalmi formájának birtokában a zsidók „a polgári korszak pionírjai” a bojárságot mint osztályt három évtized alatt felszámolták. Az uzorás „legitim zsákmányához” jutott, miközben a bojári „birtok a zsidó bankárok vasládájában tőkévé változott”. A román politikai oligarchia pedig éppen ennek, ellenfele gazdasági hatalma szétzúzásának köszönhetette erejét, hogy aztán a nemzeti pénzügyi hiánya miatti pénzügyi káosznak véget vetve létrehozza a román Nemzeti Bankot. Így „az oligarchia politikai hatalmának természetes alapját biztosította: a gazdasági hatalmat.” Ennek köszönhetően „a román kapitalizmus levetette egzotikus ruháját, nemzeti és hivatalos jelleget öltött: állampolgárságra tett szert”, megindulhatott a tőke „nacionalizációja”. Merkantilista politikájával pedig az iparosítás irányítását is átvette, hogy aztán az legyen a folyamat eredménye – Zeletinnek ezúttal publicisztikus igénnyel írt „A neoliberalizmus” c. könyvéből idézünk –, „amiről Marx azt álmodta, hogy a proletariátus valósítja meg – a termelésnek a megszervezését – szemünk előtt hajtja végre a fináncoligarchia.”

Módszeréből és szemléletéből következően Zeletin a múlt és jövő

közt gyorsan átsiklik a jelenen, amelyen változtatni akar. Kora polgársága előtt nem lát „a jelen gazdasági anomália” leküzdésére mást, mint „az évszázados tapasztalat által szentesített eszközt”. Ez pedig „a zárt Románia” megteremtése, a Duna, Dnyeszter és Tisza közötti gazdasági szigetée, amely önmagával beéri”. És bárha „a románokból hiányzik egyelőre az a gazdasági patriotizmus, amivel más nemzetek megalapozták jelen nagyságukat”, mégis a zárt Románia „eszménye jobban megfelel az aktuális lelki állapotnak, annak a közérzetnek, amely a népesség legalsó rétegeit is elfogja a gazdaságunkat az idegen termékek inváziójával fenyegető veszéllyel szemben.”

Ne a jövő útjain kövessük Zeletint, hanem lássuk, miben állt szerinte ez az évszázados tapasztalat és hogyan értékeli azt az árat, melyet a román társadalom és nép érte fizetett? Nos, ennek elemzésére épült az egész addigi román társadalom ill. kultúrkritika nagyon is erős morális töltéssel és megalapozottsággal. Zeletin tudományos „megértést” hangsúlyozó módszere viszont kizárja a moralizálást, a fejlődés tüneteként kezeli azt is. „Marxizmusa” nem humanizmus. A tőke véres és szennyes — mondatja eddig és nem tovább Marxszal —, majd arra is talál másnál forrást, hogy „a nemzetek életében nincs semmiféle olyan megfontolás, ami bizonyítaná, hogy amit bűnnel szerzett egy nemzedék, elvesztik a következők”. És mindaz a nyomor és szenvedés, amit az oligarchia rovására írnak, a fejlődés természetes velejárója.

A romániai nyomor szükségszerűségének és természetességének történeti igazolása mellett vonultatja fel Zeletin „az egyetemes rurális tragédia” kelet és nyugat-európai analógiáit. A cári „éhes Oroszország” bizonyítja, hogy „az elmaradott mezőgazdasági országok exportja az éhségé”. A polgári forradalomnak az értelme pedig éppen abban rejlik, hogy a parasztot megfosztja földjétől és proletárként a burzsoá rendelkezésére állítja. A román paraszt helyzete sajátosan átmeneti. Sikerült elszakítani a földtől, de még nincs új munkaalkalom. Ez legfeljebb kilátástalan parasztfelkelésekhez vezetett. A parasztság mint mindenütt, a román történelemben is önmaga vezetésére képtelen „kaotikus tömeg”. A polgárság számára is csak kalapács, amellyel a bojárságot ütheti. Ennek köszönhető azonban, hogy a román parasztság nem járt úgy, mint az angol, miközben nem volt elég erős ahhoz sem, hogy az 1789-i francia, vagy az 1917-i orosz példát kövesse. Így aztán Romániában már csak azért is, mert az államnak érdekében állt a parasztság melletti hathatós beavatkozás, a jobbágyfelszabadítással valamiféle kompromisszum jött létre. A tulajdonként kapott föld megóvta gazdáját a koldusbotra jutástól, de nem a nyomortól, amelyet paradox módon

egyszerre kísér és okoz a túlnépesedés és a munkaerőhiány. A felszabadított jobbágy ugyanis archaikus lelkű, képtelen a rendszeres munkára, célja az önellátás. A történelem tapasztalata szerint: munkára kell kényszeríteni. A szükségszerűség eme világában pedig nem lehet egyetlen polgári társadalmat sem aszerint „minősíteni”, hogy miként bánik parasztjaival.

A válságból csak az iparosítással lehet kitömi. Mint az angol példa mutatja, a kapitalizmus begyógyítja a maga ütötte sebet. Az iparosítás megteremti a mezőgazdasági áruterelés alapját, aminek feltételeit még a világháború utáni agrárreformmal, a fejlődésképtelen nagybirtok felszámolásával is munkálta a román polgárság.

Mondanivalóját ellenfelei diszkreditálásával nyomatékosítja Zeletin. Félelmetes logikával hozta közös nevezőre a konzervatív kultúrkritikát a szocialista társadalomkritikával, hogy aztán mindkettejüket reakciónak minősíthesse. Zeletin a maga „marxizmusával” mindenekelőtt „a tartalom nélküli forma” jelszavát és tézisént vette célba, azt, amivel a konzervatív kultúrkritika megalapozója: Titu Maiorescu – egyben konzervatív politikus is – a szépirodalmi öncélúság elefántcsonttornyából meg tudta teremteni a valóság képletszerű megragadásának élményét. Igaza van Zeletinnek, a konzervatívok általában idegen kultúra és külsőségek átvételével vádolták a liberálisokat, anélkül, hogy valóban mélyreható társadalmelemzést tudtak volna nyújtani. De a kritika emberi hitelének fedezete a román szépirodalom. A liberális komédiát színpadra vivő Ion Luca Caragiale pedig – tudjuk – nemcsak nevettezni akart, s erről Zeletin inkább hallgat. A szépirodalom üzeneteiben – úgy tűnik – csak politikai publicisztikát lát. De azért nem felejt el hangsúlyozni, hogy a román szocializmus teoretikusa, Constantin Dobrogeanu Gherea az irodalmi kritikái élet egyik nagy vezéregyenységeként működött, és – így próbálja diszkreditálni – ezért természetes, hogy nem tudott ellenállni a moralizálás kísértésének. Nem csoda, hogy „a tartalom nélküli forma” logikáját követte, amikor Zeletin szerint feudálisnak minősítette volna azokat a termelési viszonyokat, amelyek átmenetiségükkel a polgári jövő felé mutattak. Igaz, és az ítélkezés szigorát látszólag enyhítő körülményként hangsúlyozza Zeletin, a konzervatívok és a szocialisták némileg a polgárság megtévesztettjei, amennyiben az saját hivatását úgy éli meg, mint a nyugati civilizáció terjesztését, s ezzel az utánzás látszatát kelti. Ezzel a haladás, a gyakorlat fegyvert adott a reakció kezébe, amely az elmélet eszközeivel támad. Azzal vádolják az oligarchiát, hogy a paraszttal fizettetik a pseudo-civilizációs komédiát, holott ő teszi lehetővé, hogy egyáltalán fizethessenek. Ami pedig a nyugati intézményrendszer másolásának felemlegetését illeti, a megkésett fejlődés természete-

téből következik, hogy a fiatal polgárság fejlettebb társai intézményeivel kezdte munkáját. De ez az intézményrendszer csak „politikai ruha”.

Reális parlamenti élet kialakult társadalmi osztályokat feltételez. Márpedig ilyenek nincsenek. Ennek jeleként a politikai pártok elvekre és nem osztályokra épültek. Így „ilyen társadalmi struktúra csak centralizációs abszolutisztikus kormányzati rendszert tenne lehetővé, Románia mégis ki mert fejleszteni politikai parlamentáris rendszert”. Igen, de ez a forma igazodott a tartalomhoz: a politika saját struktúrájához, amennyiben az uralkodónak „döntő szerep jutott” az ország irányításában. A politikai élet valóban cirkusz, benne a politikai harcok condottiereinek valóságos hadserege tombol. De mindez a bürokráciának – hihetetlen és szintén kritikusan emlegetett – növekedésével együtt csak valami olyszerű adó, amelyet az oligarchiának éppen a fejlődés érdekében kell fizetnie. A nyugat- és közép-európai ipar áruai ugyanis szétzúzták a hazai városi kézműipart, és a kapitalizmus „ártatlan áldozatait” az államnak kellett megmentenie. Funkciót teremtett „a városi parazitáknak”, de azzal a haszonnal, hogy „klientélát” az oligarchia számára, melynek viszont ha idegen szakember vagy hazai parazita között kellett választania, az utóbbit kellett előnyben részesítenie, legfeljebb azzal vigasztalva önmagát, hogy minden bürokrácia egyforma.

A bürokrácia ellentétele viszont a militarizmus, mert rendszeres igényeivel a kapitalista fejlődés előmozdítója. „Modern társadalmunk mint a többi nemzeti és egységes állam: a kapitalizmus igényeinek hatására jött létre, katonai erővel.”

Zeletin nemcsak a hazai fejlődés negatívumaiból tudott erényt csinálni, ha az összehasonlító párhuzamok logikája mást diktálhatott volna, könnyen feloldotta az esetleges ellentmondást egy-egy tételszerű kijelentéssel. Nem tagadta, hogy a román fináncoligarchia több vonatkozásban sem hasonlít a nyugati abszolutizmushoz, hiszen a nyugati polgárság az abszolutizmus mellett jött létre, hogy aztán szembeforduljon vele. A román polgárságnak azonban nem kell követnie ezt a példát – ezért sajátos. Nem kell forradalmat végrehajtania és félnie sem kell attól. Aranykora addig tart, amíg nem jön létre a proletariátus. De addig is „a szerves iparfejlődés” kifejezetten „megvalósuló szocializmusnak” nevezhető, olyanak, mely a nagytőke „gazdasági és politikai diktatúrájának” eredménye. Hogy meddig tart, előre nem jelezhető, ahogy az sem, „hogy a nyugati polgárságok fejlődésében nem lesznek-e olyan változások, amelyek a mi polgárságunk fejlődésének menetét is megváltoztatják.” De egyelőre ...

A polgári szellemi irányzat fájó hiánya döbbsenhetette Zeletint arra a

felismerésre, hogy a gazdaság sok vonatkozásban gyorsabban változik, mint a tudat. A „tartalom nélküli forma” tézisének érzékeltetésével fordította visszájára, hogy a gyorsan fejlődő gazdasági alépítmény valamilyen „középkori közszellemmel” szembesül, és ez állandóan újratermelődik, „rombolja a jövőbe vetett hitet”, aminek megalapozását a neoliberalizmus ideológiusa a fejlődés egyik alapvető feltételének tartotta.

A marxizmus neoliberais kisajátításának kihívására a szociáldemokráciának kellett a legkimerítőbb választ adnia. A polgársággal szembenálló szocialista mozgalomnak az eredetisége abban rejtett, hogy a román agrár fejlődés sajátosságainak feltárásával az egész román fejlődés sajátos útjában annak általános érvényét fel akarta és tudta mutatni. Talán ez is magyarázza azt, hogy Zeletin már-már a becsületsértés határán mozgó kifejezésekkel is illette Ghereát, azt, akiről ma is elmondhatta Henri H. Stahl, hogy mint teoretikus, „egyike volt az elsőknél, akik máig is érvényesen tárták fel a kapitalizmusnak az elmaradott országokba való behatolását, ezek beépülését a világrendszerbe.” Mindezt korántsem előzmények nélkül tette a nézeteit többször is átgondoló-átfogalmazó Gherea, aki – mint tanítványai hangsúlyozták – „megkímélte” Zeletint a kapitalizmus – önmagának vindikált – felfedezésétől. Nem is beszélve, amiről Zeletin hallgat és amire Gherea építhetett: a világgazdaságba való bekapcsolódás mechanizmusát Marx írta le ugyancsak máig érvényesen A Tőkének a Farkasétvágy a többletmunkára, Gyáros és bojár című fejezetében. „Mihelyt (...) olyan népeket, amelyeknél a termelés még a rabszolgamunka, jobbágmunka stb. alacsonyabb formáiban mozog, bevonnak egy tőkés termelési módot uraló világpiacba, amely termékeinek külföldre való eladását döntő érdekükké fejleszti, a rabszolgaság, a jobbágság stb. barbár borzalmához a túlmunka civilizált borzalma járul. Ezért van az, hogy a négermunka az amerikai Unió déli államaiban, amíg a termelés főként a közvetlen saját szükségletre irányult, megőrizte mérsékelt patriarchális jellegét. Amilyen mértékben azonban a gyapotkivitel ez államok létérdekévé vált, a néger túldolgoztatása, helytel életének hét munkaév alatti elfogyasztása egy kiszámított és számítógépes rendszer tényezője lett. Nem arról volt szó többé, hogy bizonyos tömegű hasznos terméket sajtoljanak ki belőle. Most már magáról az érték-többlet termeléséről volt szó. Hasonló volt a helyzet a robotmunkával, például a dunai fejedelemségekben.” Igaz, nem a robotnapok számát sokszorozták meg a törvényben előírthoz képest azon a címen, hogy a teljesítmény a mérvadó és nem a munkaidő – ahogy ezt Marx fejtegette –, hanem – mint korunk román történetírása meggyőzően feltárta – az 1840–50-es években a többletterméket elsősorban a ter-

mékjáradék növelésével csikarták ki a jobbágyi földhasználat megszorításával. De erre a gazdaságon kívüli kényszerrel is kicsikart többletmunkára alapvetően igaz, amit Marx a robotmunkáról írt, ugyancsak a dunai fejedelemségek kapcsán: „ritkán származott a robotmunka a jobbágyrendszerből, hanem legtöbbször fordítva, a jobbágyrendszer a robotmunkából.”

A jobbágyfelszabadítás utáni folyamatok Gherea adta elemzéséről joggal írhatta Zeletinnek szemben mestere védelmében a szociáldemokrata Lotar Rădăceanu, hogy műve csak nyelvi elszigeteltsége miatt „oly kevésbé ismert a határokon túl”. Az 1907-i parasztfelkelés után három évvel közzétett – A neojobbágyság című – munkában kifejtett elmélet szerint a román fejlődés sajátossága és egyetemesége abban a kompromisszumban rejlik, ami a kapitalista nagybirtok és az ezt kizáró „paraszi demokrácia” megvalósíthatatlanságából sarjadt. A felszabadult jobbágyok elidegeníthetetlen kisbirtokhoz jutottak, a törvény pedig a nagybirtokos földesúrral olyan munka vagy terményjáradék-szerződésre kötelezte őket, hogy annak már manu militari is érvényt lehetett szerezni. A többletermék kicsikarásának önromboló mechanizmusa ez a „hibrid és borzalmas gazdasági-társadalmi organizmus, amely egyaránt keresztezte a birtokos és a paraszt jól felfogott érdekeit; a kis és nagytulajdon kárára.” Nem véletlen, hangsúlyozták a Mester tanítványai, hogy a neojobbágyság elmélete Romániában született. A román fejlődés ugyan sokban azonos az oroszal, de attól eltér a nyugat-európai polgári alkotmányosság intézményeinek átvételével, és éppen ez teszi olyan élesen kiütközövé a neojobbágyság tüneteit, hogy aztán ezek a sajátos viszonyok kitermeljék „a maguk teoretikusát”. Gherea nem egyszerűen csak a tüneteket vette számba, mint ezt Zeletin lebecsülően hangoztatta. A feudalizmustól és a kapitalizmustól egyaránt élesen elkülönülő, de a szó teljes értelmében vett átmeneti korszakot írt le, mely – hangsúlyozza Rădăceanu – „magában az agrárszerkezetnek a valóságában” gyökerezett.

A világkapitalizmus kihívásának értelmezésében sokban egybevágnak Gherea és Zeletin megállapításai. Csakhogy a vita természetéből következően, aki a hogyan kérdését felteszi és megválaszolja, az már a kitűzött irányba való továbblépést is megalapozta. Zeletin – láttuk – úgy próbálta hozzákapcsolni a román fejlődést a nyugat-európaihoz, hogy attól rögtön el is oldozta. A neojobbágyságot az eredeti felhalmozással azonosította, hogy aztán rögtön az ellenkezőjét írva le, kiderüljön; a valóságban inkább annak lehetőségéről lett volna szó, ha ... Hiszen neki éppen azt kellett elhárítani, hogy a szocialisták a nyugat-európai fejleményekhez kössék a jelen fejlődést is, ami számára demoralizáló destruktív esztétikai szemlé-

lödést jelentett. Ezzel szemben a szociáldemokrata Şerban Voinea a világiactól való félelem kifejeződését látja Zeletin elképzeléseiben, az autarkiót kifejezetten „mesének” tartva. „A világgpiacon született a kapitalizmus – írja – és feloldhatatlan ellentmondásaiban fog kimúlni. Ha a polgárság nem tud férfiasan szembenézni ezzel az igazsággal, akkor megteszi a proletariátus, a ma örököse, a jövő ura, harsányan odakiáltva: az autarkia hazugság, az igazság a világ minden pontját összefűző lerombolhatatlan gazdasági kapcsolat. Ma Románia sorsa az összes ipari államokéval együtt a világgpiac keretei között dől el.” Mert ha Nyugaton győz a szocializmus, akkor az a kapitalizmushoz hasonlóan fog hatni. Gherea prognózisa értelmében pedig az elmaradott társadalmak „átveszik a szocialista társadalomszerkezetet”, méghozzá – ugyancsak Voinea szerint – a nemzeti kisebbségek önrendelkezését biztosító demokrácia érvényesítésével, mellyel Románia jövőjét oly szorosán egybekapcsoltan láttatta.

Nem célunk a román történetírásban és szociológiában reformistaként számontartott Voinea, vagy a kommunista építésben szerepet vállaló Rădăceanu politikai nézeteinek elemzése. Csak annyiban tértünk ki rá, amennyiben megköveteli a polgárság történeti szerepének historiográfiája, amelyben látjuk, mennyire összefutnak a román fejlődés nagy kérdései és mennyire háttérbe szorul maga a polgárság, miközben elkerülhetetlenül róla szólt a hallgatás is, még akkor is, ha módszertani kérdések kerültek előtérbe. Voinea nem öncélúan fejtette fel a zeletini fogalomhasználat következetlenségeit, „marxizmusának” felszínességét, amikor a tőke és kapitalizmus közötti különbséget magyarázta el, vagy az úr–jobbágy viszonyról értekezett vérbeli történész módján. Fejtegetései a Zeletin-féle szükségesség jogosultságának megkérdőjelezéséhez vezettek. A paraszti nyomorról szóló részek kapcsán így szól „ez a fatalizmus (...) minden létező jelenség apológiájához vezet. Ami létezik léteznie kell, és úgy kell léteznie, ahogy van”. Ezzel szemben a lehetőségekben való gondolkodást annak hangsúlyozásával állítja szembe, hogy „lehetséges, de nem szükségszerű egy társadalom átmenete egy magasabb fejlődési fokra; bizonyos feltételek között a haladás helyett hanyatlás érvényesül.”

Zeletin nemcsak a Nyugathoz való kapcsolat és a szükségszerűség, hanem – abból következően – a polgárság és az oligarchia fogalmának szétválasztásával és azonosításával, tendencia és végeredmény gondos összemérésével, a polgári szerep meghatározásával és a polgárság születése időpontjának értelmezésével is széles támadási felületet nyújtott a szociáldemokrata teoretikusok számára. A vitapartnerek nem is késtek kiugratni azt, ami számukra logikai ellentmondásként jelentkezett, megkérdőjelezni

a bizonyító erejű összehasonlító párhuzamokat. „Amíg nyugaton a polgárság arisztokrata szövetségeseikkel az abszolutizmus ellen harcol, nálunk az erre a szerepre szánt 'agráriánus frakciónak' lesz a hivatása az abszolutizmus megvalósítása” – írja Voinea, akinek ennyi is elég cáfolatként. Túlzottnak látta a zsidó uzsorások térhódításának zeletini arányait, hiszen „a román nagybirtokos osztályt nem számolhatta fel egy a törvények által a tulajdonszerzéstől elzárt kategória uzsorája”. A román polgárság zeletini szakaszolásában és annak kronológiájában pedig úgy látja Voinea „a polgárság története összeolvad (...) a liberális pártéval.” Ironikusan is hangzik, ami Zeletinnél véresen komoly: „Akár az oligarchia a maga politikai hatalmával teremti meg gazdasági bázisát, akár fordítva, gazdasági alapja határozza meg politikai befolyását, létének legfőbb értelme a központi hatalom megteremtése a zsenge burzsoá osztály társadalmi vagyonának adminisztrálására”. Így a Nemzeti Bank megalapítása után is „egy lévén a polgársággal, az oligarchia saját pártfogó szerepét játssza.” Ez az „oligarchikus marxizmus” – ahogy Voinea könyvének címével érzékeltette.

De mi is az az oligarchia? Meghatározása óhatatlanul a politikai publicisztika területére visz. Zeletin a tudós is adós marad vele, de alighanem sokban – természetesen más értékhangsúllyal – azt érthette alatta mint Gherea, aki postumus munkájában nyilvánvalóan a köztudatban élő oligarchia fogalmat rögzítette, genetikus aspektusból határozva meg azt: „Országunk kicsiny és szegény, a vagyonosodás mezeje nagyon szűk. Ezért a nagyobb befolyású oligarcha nem törődhetett bele abba, hogy csak egy osztályon belül élje le életét. A román oligarcha, akár ügyvéd, akár nem, állami ügyletekben, általuk és belőlük gazdagodott meg, birtokot vásárol és így nagybirtokos lesz. Gyárat alapít, vagy részt vesz az alapításban, az állam számára szállító vállalat részvényeiből vásárol és így gyáros. Állami vállalkozások igazgatótanácsi tagjaként kereskedő. Közreműködik a bankalapításban és az államkölcsonök felvételénél és mint ilyen, pénzember. Végül is mindenekelett a politikai oligarchia oszlopa és így részese és részvényese az ország legnagyobb iparának, a politikai iparnak...” Ilyen társadalmi összetétel mellett az osztályérdekek harmóniája nonszensz – fejtegeti Gherea –, hacsak nem a különböző tevékenységekből származó haszon lefözléséről van szó; a nemzet nevében, miközben „maga a szó, ország és nemzet elvesztette értelmét”. Genezise határozza meg a rendszer működését. Bármenyire is nyitott, de „egy számában túl népes oligarchia etimológiai, logikai és szociológiai nonszensz.” Elveszti létértelmét és létokát, ha elszaporodnak a politikai pártok a két egymást váltó alakulat helyett, mert még két-három év alatt is „elhasználódik” az uralmon levő.

Vajon Zeletin könyve az oligarchia hattyúdala lenne? Hiszen az első világháború után bevezették az általános választójogot, amitől Gherea olyan sokat várt, és a földreformmal, valamint a gabonaexport elapadásával a neojobbágyság rendszere is egyre inkább jobblétre szenderült. Így azt mindenki látta és érezte, hogy a régi módszerekkel egyre kevésbé lehet kormányozni. A vita során is élesen vetődött fel a kérdés: hogyan tovább?

Amíg Voinea gyilkos iróniával taglalta Zeletin nézeteit és emelkedett humanizmusával fürkészte a jövő homályba rejtett útjait, Rădăceanu a fenti prózai kérdésekre válaszol, természetesen Gherea téziseire építve. Tudta és hangsúlyozta, hogy amennyiben elismerjük a román fejlődés útjának sajátos jellegét, akkor Zeletin elmélete érvényét veszti, hiszen ez utóbbi szerint a román mezőgazdaságnak is a nyugati fejlődés vonalát kellett volna követnie. Márpedig „nincs és a kapitalista invázió nyomán sem született nemzeti kapitalizmus, melynek érdekeit szolgáló jogi-politikai felépítményre lett volna szüksége, következésképpen nem létezik az a burzsoáfeudális antagonizmus, mely Nyugaton a politikai harcok fermentumaként hatott”. A nyugati kapitalizmus pedig abban „a termelési módban volt érdekelt, mely a termelés hatékonyságát és folyamatosságát biztosította, függetlenül annak konkrét megjelenési formájától.” Így bár a nagybojár–kisbojár ellentét felszínre kerülése erősen rányomta bélyegét a román fejlődésre, Rădăceanu az alapvető érdekazonosságot emelte ki, úgy látva, hogy „a nyugati kultúra foka” a döntő kritérium a forradalmárok és a reakciós bojárok elhatárolásában. Ezek, nem tudván – írja gúnyosan –, hogy az angol modellt reprodukálják, Ausztria és Oroszország példáját tartották követendőnek, érdekeiknek megfelelő módon vezették be „a polgári magántulajdont”, ugyanakkor „a kapitalista invázió érdekeinek megfelelően” hajtották végre a neojobbágyságot eredményező átalakulást.

A kapcsolatrendszer minőségéből következően a román kereskedelmi tőke „az idegen behatóló tőke függeléke”, csupán az árucseré szolgálatában, nem is gyakorolhatott döntő hatást. A romániai ipar az állam és az idegen tőke műve. A protekcionizmus hozta létre az ipart és nem fordítva. A kapitalista invázió és nem a belső fejlődés igényei határozták meg az államformát is, ami az államét, mely „önmagában megálló organizmussá vált”, és függőségi kötelekeinek lazítása érdekében is a protekcionizmus eszközeihez folyamodott, hogy aztán a Nemzeti Bankkal emancipálja magát az idegen tőke befolyásától. Ezt a fejlődésmenetet felvázolva egyértelmű az, hogy mit ért Rădăceanu zeletini „vak történeti formalizmus” alatt és miért véli úgy, hogy a liberálisok büszkén hangoztatott „mi magunk” jelszava csak a parazitizmust leplezi. Az oligarchikus rendszert átmenetinek

tartja. Romjain keresztül vezet az út az ipari kapitalizmushoz. „Az oligarchia nem polgári osztály, hanem kétségtelenül egy olyan polgári osztály, amely nem tudott kialakulni, csak a kapitalizmus hatása alatt”. Jelölésére a „keleti” terminus a legmegfelelőbb, amennyiben „csak az elmaradt keleti országokban jöhetett létre a nyugati kapitalizmus hatására ez a társadalmi képződmény”, és sajátos, valóban abszolutisztikus kormányzási formája. A világháború utáni földreform nem az oligarchia érdeme, nem is a kiszegzdaság győzelmének, hanem az osztályharcnak az eredménye. Az oligarchia pedig „gazdasági offenzívájával” éppen „az annyi politikai veszélyrel járó kapitalista haladást” akarja megállítani. Meg akarja kaparintani „a nemzeti tőkét és a román vállalatokat, a kapitalista expanzió magvait a parazita nyereség forrásaivá akarja tenni”, és ezért irányítja figyelmét Románia új régiói felé. „De mivel az itt kifejlődött reális kapitalizmus nem rendelkezett olyan politikai erővel, melyek őt képviselhetnék és az állami életben a burzsoá kormányzati elveket érvényesíthetnék, miközben az oligarchia az állami erővel rendelkezett, nem a régi Románia került az új területek fejlődésének vonzásterébe, hanem ezeknek – kiszakítva abból a gazdasági organizmusból, amelynek integráns részét alkották, következőképpen dezorientáltan – kapitulálniuk kellett az ókirályságbeli oligarchia előtt.” Mindez még azért is, mert az önálló politikát felmutatni képes Ókirályság önmagában is gazdasági egységet alkotott.

Amíg tehát Voinea a szocializmus európai győzelmi esélyeit latolgatta, Rădăceanu a hazai erőviszonyokat próbálta felmérni, s Zeletinhez állt közelebb abban a vonatkozásban, hogy „a proletariátus sikerrel csak a kapitalizmus teljes győzelme után léphet színre”, ha csak Nyugaton nem robban ki proletárforradalom, mely a maga hatáskörébe vonja Romániát, egyszer s mindenkorra megoldva „a román problémákat.” Ezzel újra megérkeztünk az 1920-as évek politikai küzdelmeihez, amelynek egyik legjelentősebb és számában is legjelentősebb ereje a Parasztpárt volt.

Zeletin neoliberalizmusa az egykori Konzervatív Párt helyére lépett és a parasztságra alapozó erőket is létükben fenyegette, mert amíg a szocializmusnak ideológiáját, ezeknek tömegbázisát nyilvánította reakciónak. Ugyanakkor a zeletini kihívás meggyorsította ennek a politikai populizmusnak: az ún. *țărănimulnak* az ideológiai korszerűsödését. Viszont – legalábbis a vitában – sokban elzárta a román populizmus gondolkodót a marxizmustól az a kísérő lehetőség, hogy Zeletin „marxizmusát” hitelesnek fogadják el, és a neoliberalizmust és ezúttal Marxot is egyszerre utasíthassák el, nem sokat törődve „a szélsőséges partikularizmus” vádjával.

A román közgazdasági gondolkodás kimagasló alakja, a parasztpárti

Virgil Madgearu, az (agrár) demokrácia eszményének védelmében ragadott tollat. Nem kérdőjelezte meg Zeletin marxizmusát, de ugyanakkor Marxra is támaszkodva vitatta az angol klasszikus fejlődés egyetemes érvényének értelmezését. A kelet-európai fejlődés sajátos útját hangoztatta, az ezt meghatározó mezőgazdasági tevékenységnek az ipartól eltérő belső törvényszerűségeit és politikai gazdaságtanát. Dánia, Franciaország, Németország példájára hivatkozva vetette el a paraszti nyomor szükségszerűségét valló zeletini tézist. Ezen országok parasztságának sorsával akarta érzékeltetni azt is, mennyire nem szükségszerű a jobbágyság, pontosabban: azt annyiban tartja törvényszerűnek, amennyiben azzal a zeletini fejlődés menet érvényét vonhatta kétségbe, nem vitatva el, sőt hangsúlyozva Gherea elemzésének horderejét és úttörő jellegét. Kifogástalan logikával fejt ki azt, hogy a múlt századi román iparosítás egyenesen beleütközött a parasztságot megnyomorító és ezáltal a belső piac felvevő képességét korlátozó rendszerbe. A bűvös körből természetesen a paraszti gazdaságra alapozó szövetkezeti agrárrendszerben látta a kiutat, az oligarchián kérve számon a fejleményeket.

Madgearu a paraszti gazdaság elesettségét külső beavatkozás eredményének tartotta. A mechanikus ipari termeléssel az organikus mezőgazdaságit állította szembe. A nagyipar győzelme a kooperáció, a munkamegosztás és a gépesítés eredménye. A mezőgazdaságban ezzel szemben a nagybani kooperáció lehetőségei korlátozottak, hátrányai csak fokozódnak a megművelendő földek kiterjedésével és a munka ellenőrzésének elkerülhetetlen nehézségeivel. „A kisgazdaság” tud igazán megfelelni a munkaráfordítás követelményeinek, amikor minden egyes parcellának, gyümölcsnek, állatnak sajátos természetéhez igazodó gondoskodásra van szüksége — idézi Madgearu Karl Büchert, hogy aztán a paraszti gazdaság Csajanov által feltárt sajátos politikai gazdaságtanában lássa a kelet-európai fejlődés távlatait. A polgári szerep mítoszát nemcsak azzal is próbálta még megtépázni, hogy a parasztságnak az osztályharcban játszott önálló erő mivoltát fejtette ki, méghozzá annak hangsúlyozásával, hogy maga a marxizmus szerint is a társadalmi átalakulásban az osztályharc nem *primum agens*, hanem „történelmi forma”, amelyben a gazdasági struktúra változásai jutnak kifejezésre az emberek közötti viszonyokban. A paraszti kisgazdaság életképességét így is indokolva az oligarchia ipari kapitalizmusát importjellegűnek és üvegházi növénynek minősítette. Ebből a pozícióból Madgearu az agrárfeudalizmusról a fináncfeudalizmusra való áttérés veszélyére figyelmeztetett.

Vérbeli történészként vette nagyjító alá Zeletin téziseinek történeti hitelét George Zane, aki addig a német–osztrák és román gazdasági kap-

csolatokról értekezett, és már a román „cseregazdaságról” szóló 1930-ban megjelent átfogó monográfiáján dolgozhatott. Alighanem sikerrel bizonyította azt, hogy Zeletin az 1830–40-es évekre vonatkozóan túlbecsülte az angol és francia al-dunai kereskedelem horderejét, a valóságban azzal szemben osztrák befolyás érvényesült, az angol forgalom pedig éppen a század második felében erősödött fel, amikor Zeletin az osztrák hegemoniát időzítette. Paradox módon ő is komolyan vette Zeletin „marxizmusát”, pedig Marx Tőkéjének már idézett román vonatkozású részeit nemcsak ismerte, hanem éppen ő tárta fel annak román forrásait. És sok vonatkozásban úgy is tárgyalta a román fejlődést, hogy az illeszkedett a marxi mondanivalóhoz. A járadékformák egymást váltó szabályos menetével szemben – hangsúlyozza Zane – „a román valóság ellenszegül a marxizmusnak, mert egyszerre mutatja fel a pénztőkét, bérletet, a munkajáradékot és a robotot, tehát a kapitalista és a nem kapitalista termelés elemeinek kombinációját.”

Zane a román fejlődés „kvázi-autonómiája” mellett érvelt. Nem egyszerűen a kapitalizmus külső ráhatásával magyarázta a hazai fejleményeket, hanem – mondhatnánk – annak áttételeivel. Ahogy Max Weber a készpénz előteremtésének, a jövedelmek növelésének igényében látta „a második jobbágyság” felé hajtó erőt, úgy Zane is, és a készpénz-éhségben, s az azt kiváltó sajátos feltételekben. Ezek: a politika, a pénzügyi helyzet és az erkölcsök változása. Pénz kellett a hatalmi harchoz éppen úgy, mint az új divatigények kielégítéséhez. Az ideológiai importot pedig az tette szükségessé, hogy „a közjóra vonatkozó általános elvek deklarálásával elleplezzék az osztályrealitások brutalitását és az egyéni érdekeket”, minél szélesebb bázist teremtsenek „a leendő burzsoázia követeléseinek érvényesítéséért vívott harcban”. Zane nem elemzi a román polgárság kialakulását és fejlődését. A paraszti munka jelentőségének előtérbe állításával próbálja kétségbe vonni a zeletini „apológia” érvényét: „A modern román állam, falvainak mélységeiből jött világra, és nem London vagy Párizs piacán született. Szerzője a román jobbágy és nem az idegen bankár”.

Így zárult le az 1920-as évek román fejlődés-vitája, hogy azután a világválság, és ami utána következett, szétfoszlassa a meghatározó erővel ható reményeket. A vita utóélete azonban két egymással össze is fonódó vonalon bonyolódott tovább. A szaktudományosságán és a politikai-ideológiai gondolkodásán. Önálló munkát igényelne annak bemutatása, hogy a román tudományosság mennyi, a 20-as évek vitájában felvetődött kérdést tisztázott. Önálló tanulmányban kell kifejtetni azt is, ahogy a neoliberalizmus jobboldali radikalizmusba torkollott, és vele, valamint részben a szo-

ciáldemokrácia ideológusaival szemben a kommunista Lucrețiu Pătrășcanu felvázolta azt a történeti fejlődésmenetet, amely már a kommunista építőmunka feladatainak kijelöléséhez kapcsolódott.

Irodalom

A román fejlődés-vita „felfedezésére”: Daniel Chirot, A Romanian Prelude to Contemporary Debates about Development. Review 1978. 1. sz. 115–124; Uő: Neoliberal and Social Democratic Theories of Development: The ZeletinVoinea Debate Concerning Romania's Prospect in the 1920's and its Contemporary Importance. In: Social Change in Romania, 1860–1940. ed. Kenneth Jowitt. Berkeley, 1978. 31–52. Ennek román értékelése: Ion Ungureanu, O evaluare a dezbaterii sociologice românești privind schimbarea sociala (1860–1940). Viitorul Social 1981. 1. sz. 88–94. A fejlődés-vita anyaga: Ștefan Zeletin, Burghezia română. Origina și rolul ei istoric. București, 1925; Uő.: Neoliberalismul. Buc. 1927; Șerban Voinea, Marxism oligarhic. Buc. 1926; Lotar Rădăceanu, Oligarhia Română. Arhiva pentru știința și reforma socială 1924. 3–4. sz. 497–537; 1926–1927. 1–2. sz. 160–184, 3–4. sz. 435–459; Virgil N. Madgearu, Agrarianism, capitalism, imperialism. Buc. 1936. George Zane, Burghezia română și marxismul. Viața românească 1927. 2. sz. 244–260, 3. sz. 323–334. Zeletin és Madgearu egykorú és mai értékelésére: Cezar Papacostea, Ștefan Zeletin. Viața și opera. Buc. 1935; Valeriu D. Bădiceanu, Ștefan Zeletin, doctrinar al burgeoisiei românești. Buc. 1943; Dumitru Mureșan, Concepția economică a lui Ștefan Zeletin. Buc. 1975; G(áll) E(rnő), Zeletin ébresztése. Korunk 1983. 2. sz. 189; V. Malinschi, Profesorul Virgil Madgearu (1887–1940). Buc. 1975. Constantin Dobrogeanu Gherea értékelésére: Damian Hurezeanu, C. Dobrogeanu Gherea. Buc. 1973. Henri H. Stahl, Théories de C. D. Gherea sur les lois de la pénétration du capitalisme dans les „pays retardataires”. Review 1978. 1. sz. 101–114; Z. Ornea, C. Dobrogeanu-Gherea. Buc. 1982. Gherea műveinek legújabb kiadását használtuk: Opere complete. IV. V. k. Buc. 1977, 1978. A két világháború közötti román szociológia és politikai gondolkodás irányzatait áttekinti: Traian Herseni, Sociologia românească. Buc. 1940, Miron Constantinescu–Ovidiu Bădina,–Ernő Gáll, Gândirea sociologică în România. Buc. 1974; Nicolae Valeanu, Confruntări în gândirea economică privind evoluția economiei românești. In: Progresul economic în România 1877–1977. Buc. 1977. Z. Ornea, Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea. Buc. 1980; Mircea Maciu, Interpretări. Iasi, 1980. Ștefan Costea–Ion Ungureanu, A Concise History of Romanian Sociology. Buc. 1981; Maria Larionescu, Tendințe în sociologia românească interbelică. Viitorul Social 1982. 2. sz. 273–282.

WALTER ARNOLD:

JAPÁN GAZDASÁGI NACIONALIZMUS: PROTEKCIONIZMUS AZ INTERNACIONALIZMUSSAL SZEMBEN

*(Canadian Review of Studies on Nationalism,
Vol. X. 1984:2. 195–215)*

A politika és gazdaság elemzői mostanában növekvő érdeklődést mutatnak a gazdasági nacionalizmus iránt¹, ami arra készítette őket, hogy a gazdasági nacionalizmust nemzetközi és nemzeti szinten is vizsgálják.² Ugyanakkor a legtöbb megfigyelő azt állítja, hogy a gazdasági nacionalizmust csak általános összefüggésében, azaz a hazai politikai-gazdasági struktúra keretei között lehet értelmezni. A jelen elemzés elsődlegesen ezt a megközelítést követi: vizsgálja a japán gazdasági nacionalizmus helyi struktúráját, azonosítja és értelmezi fontosabb alakító trendjeit és meghatározza, milyen intézményi mechanizmusok támogatták megjelenését; ha egyáltalán, akkor milyen szervezeti összpontosítást feltételez; illetve, hogyan kapcsolódott a gazdasági növekedési stratégiákhoz és a fejlődéshez.

A gazdasági nacionalizmus nem kizárólag a „nacionalizmus” gazdasági aspektusa, mivel politikai ellenpontjától függetlenül is létezhet. A politikai nacionalizmus a szuverenitás, a nemzeti küldetés és a nemzetállam jólétének az eszméit és ideáljait hangsúlyozza, vagy Hans Kohn meghatározása szerint az „eszme államát”.³ Karl Deutsch azonban elveti ezt a definíciót azzal, hogy „a nacionalizmust széles körben úgy fogadták el, mint a megfogható gyökerekkel alig bíró tiszta 'eszmei államot’”.⁴ Ezzel szemben a gazdasági nacionalizmusnak vannak megfogható gyökerei azzal, hogy megvalósulása konkrét közérdekeket érint. Első megfogalmazásakor, a harmincas években,⁵ a gazdasági nacionalizmus a kormányzatnak azt a kísérletét jelölte, hogy a lehető legnagyobb mértékben ellenőrizze az ország külső gazdasági kapcsolatait, és olyan politikát kövessen, amelynek célja az ország függésének csökkentése vagy megszüntetése a világ többi részétől. Így a gazdasági nacionalizmus egy a nemzeti önellátásra és a protekcionizmusra törekvő politikára vonatkozott.⁶

A gazdasági nacionalizmust, mint az autarchia és a protekcionizmus politikáját a második világháború utáni korszak „új gazdasági nacionalizmusa” szorította ki. Michael Heilperin megjegyzi, hogy „... az új gazdasági nacionalisták központi gondja a foglalkoztatás volt ... a nemzeti gazdaság-

ra olyan egységként tekintettek, amelyet az államnak kell irányítani és ellenőrizni ... és úgy vélik, a foglalkoztatás problémáját nemzeti alapon, a közösségi politika eszközével kellene megoldani ...”.⁷

Az „új” gazdasági nacionalizmus a közösségi politika általános és stratégiai újraorientációjából indul ki. Az ötvenes évek elején ez az átalakulás több vezető nyugati ipari államban végbement. A két világháború közötti időszakról eltérően a háború utáni korszak nemzeti stratégiái és prioritásai a gazdasági növekedést, a nemzeti jólétet és a teljes foglalkoztatást hangsúlyozták az állam egyre nagyobb felelősségvállalása mellett.⁸ A harmincas évek „régí nacionalizmusa a gazdasági önellátást és az autarchiát a területi növekedés révén akarta elérni, míg az „új” gazdasági nacionalizmus a nemzeti célok és érdekek békés megvalósítását célzó közös politikai erőfeszítésekben nyilvánul meg.⁹ A japán gazdasági nacionalizmust is feloszthatjuk „régire” és „újra”, és mindkettő „védekező” volt.¹⁰ A „régí” változat elsősorban a Kelet-Ázsiára irányuló 19. századi nyugati imperializmusra, valamint a húszas évek végének gazdasági válságára és a harmincas évek elejének „Kína-problémájára” adott válasz volt. Az „új” változat részben védekező akcióprogramként jelentkezett, biztosítva Japán gazdasági helyreállítását az ötvenes években és csökkentve Japán világgazdasági hatalmi helyzetbe kerülését a hetvenes évek elején. Mindkét változat döntően befolyásolta Japánnak a többi hatalomhoz való viszonyát.

Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa

A japán nacionalizmus Ázsia 19. századi imperialista fenyegetettségének egyik nem kívánt következményeként jelent meg, és első kifejezését azokban a radikális politikai és gazdasági változásokban találta meg, melyeket a Meidzsi-restauráció hozott magával 1868-ban.¹¹ Japán gazdasági nacionalizmusa együtt fejlődött politikai ellentpontjával, melyhez a nemzetépítési folyamatban természetéből fakadóan kapcsolódott. A gazdasági nacionalizmus a nemzetépítés szerszámaként és eszközeként szolgált csakúgy, mint a gazdasági törekvés a politikai szuverenitás és a gazdasági autonómia megőrzésének a biztosítására.

Japán nacionalista impulzusai olyan védekező reakciók voltak, melyek a nyugati ipari kultúra és materializmus legyőzésének és adaptálásának az erőteljes politikáját szülték. Ennek a politikának a legfontosabb összetevői a gazdasági növekedés és fejlődés voltak,¹² melyek funkcionálisan kapcsolódtak ahhoz a japán törekvéshez, hogy megőrizték a politikai és gazdasági autonómiát. A folyamat során a gazdasági növekedés és fejlődés

dés összefüggései domináltak, és így Japán céljai elválaszthatatlanokká váltak az ország nemzeti törekvéseitől.

Már az 1870-es években felismerték a Meidzsi korszerűsítők a gazdasági fejlődés fontosságát és kapcsolódását a nemzeti hatalomhoz. Következésképpen Japán gyorsan és válogatottan próbálta utolérni a nyugati intézményeket és folyamatokat, mivel vezetői arra a következtetésre jutottak, hogy a nyugati kihívással csak a nyugati modernizációs és iparosító technikák adaptálásával lehet szembeszállni. Japán nyomasztó biztonsági dilemmája a gyakorlati erőfeszítések egyesítését kényszerítette ki, a gazdaságfejlesztésre és az iparosításra összpontosítva. A politikai nemzeti érzelmeket a *fukoku kyohei* (gazdagítsd az országot, hogy erősödjön a hadsereg) Meidzsi vezérmotívuma hívta életre.¹³

A hatalmas és modernizált nyugati államok jelenlétével Ázsiában a gazdaságilag elmaradott Japán nem fogadhatta el egy nyugati típusú liberális gazdasági rendszer bevezetésének a gondolatát. Következésképpen az állam beavatkozott a gazdaságba és megkísérelte a modern gazdasági fejlődés és növekedés alapjainak a lerakását a gazdasági szerepek sokoldalúságát vállalva magára, úgy mint vállalkozó, szállító, ellenőrző és döntőbíró. Az állami beavatkozás a gazdaságban megkövetelte a Japán társadalom és gazdaság, és egy az ősi egységes társadalmi, politikai hagyományokból származó koncepció szerves egységét.¹⁴ A japán állami gazdasági beavatkozást felerősítette a bizonytalan biztonsági dilemma és főképp a *kanson minpi* (a hivatal tisztelete és az alábecsült emberek) társadalmi gyakorlatán nyugodott, azon a modern Japánba átvitt feudális hagyományon, amely az egyénit a közösségi területének rendelte alá.¹⁵ A nyugati liberális gazdasági gondolkodás korai japán támogatói kitartóan érveltek a gazdaságba való állami beavatkozás ellen, melyet meg kell hagyni a sajátos eszközei között.¹⁶ Ez az érvelés ellenkezett azzal a politikai és gazdasági nyomással, mely alatt az első Meidzsi modernizálóknak működniük kellett.

Japán gazdasági fejlődését súlyosan gátolta vámautonómiájának elvesztése, ami azt jelentette, hogy az állam nem támaszkodhatott a gazdasági protekcionizmus ezen klasszikus eszközére a kialakuló iparágak fejlődésének elősegítésében, illetve a hagyományos gazdasági szektorok védelmében.¹⁷ A nyugatiak által kikényszerített egyenlőtlen gazdasági szerződések (1858–1866) Japán import vámjait alig 5%-ra csökkentették. Védő vámtételeket egészen a japán vámautonómia biztosításáig nem alkalmazhattak, melyet 1899-ben a kereskedelmi és hajózási szerződések általános felülvizsgálatával vezettek be.¹⁸ Vámautonómiájának visszanyerését követően Japán protekcionista ipari politikába kezdett, bár csupán a II. vi-

lágháború után vált a japán kereskedelempolitika kifejezetten protekcionistaivá.¹⁹

Tehát 1899-ig a gazdasági és ipari fejlődés döntő szakaszában a japán ipar és kereskedelem nem, vagy alig élvezett vámvédelmet a behozattal szemben²⁰ és a japán kormány kénytelen volt engedélyezni a sokoldalú, megkülönböztetés-mentes kereskedelmet.²¹ Ennek ellenére a japán iparosítás előrehaladt, mivel a kormányzat a modern gazdasági és ipari fejlődésnek kedvező intézményi kereteket hozott létre. Ez a politika a hagyományos társadalmi tekintélyi és ellenőrzési modellek folytonos elfogadásán és az ország biztonságának magasfokú átgondolásán és előtérbe helyezésén nyugodott. Ez az elfogadás viszont tükrözte az iparosítási erőfeszítések lényegét, céljait, irányát és gyakorlati kifejeződést nyert a „Nyugathoz való felzárkózás” kérdésében kialakult nemzeti egyetértésben. Ezek a gondolatok egyesítették a japán modernizálókat, bürokrátákat és vállalkozókat.

A japán modernizálók egyetértettek abban, hogy az ország szuverenitása a nyugati ipari módszerek adaptálásán és meghonosításán múlik. Sőt a külföldi kereskedelmi és technológiai módszerek átvételét stratégiailag tartották fontosnak és elkerülhetetlennek, mivel a hagyományos társadalmi formák mintegy helyettesítették az egyéni szektor törekvéseit.²²

Az 1870-es évek a nemzeti fegyelem és együttműködés fokozatos feltűnésének lehettek tanúi nacionalista felhangokkal és távlatokkal,²³ amit formálisan az 1884 decemberi *kogyo iken* (Japán első fejlesztési terve) intézményesített. Nemsokára ezt az elképzelést törvényesítették az ország új gazdaságpolitikájaként,²⁴ helyettesítve az első Meidzsi évtized japán fejlesztési stratégiáját, amely egy mindenütt jelenlevő központi kormányzat paternalista gazdasági beavatkozását jelentette. A *kogyo iken* szerzői módosítani akarták a kiterjedt kormánybeavatkozásokat, melyek gátolták a gazdasági fejlődést. Ebben az értelemben a *kogyo iken* történelmi fordulópontot jelentett az állam szerepében és funkciójában a fejlesztési folyamatot illetően.²⁵

Tehát 1884 után a Japán állam egyre inkább a törvényekre, a rendeletekre és a támogatásokra támaszkodott a gazdasági fejlődés elősegítésében és irányításában; az állam inkább a menedzser és a koordinátor szerepét vállalta, minthogy vállalkozóként és beavatkozóként tevékenykedjen. A nacionalista összefüggés és érzelem húzódott meg a *kogyo iken* gazdaságpolitikája és stratégiája mögött. Egy alig megfogható gazdasági nacionalizmus, amely átszötte a protekcionista politikai lépéseket, elősegítette az önerőre támaszkodást a gazdasági fejlődésben. A gazdaság modern és ha-

gyománys szektoraiban a *kogyo iken* egy neoprotekcionista politikát képviselt, amely megpróbálta megmenteni az ősi kisipari ágazatokat.²⁶ A *kogyo iken* elfogadását követően a kormány átszervezte a japán gazdaságpolitikát, lényegesen csökkentve a közvetlen állami beavatkozást, és megnyirbálva a magánszektornak nyújtott támogatásokat. Ugyanakkor az állam „szinkronizálni” kezdte a gazdasági vállalkozásokat a magánszektort Japán átfogó fejlesztési stratégiája irányában befolyásolva. A *kogyo iken* egyedülálló lehetőséget jelentett a japán gazdasági nacionalizmus számára. Gazdasági „vezérlő eszmévé” vált Japán modernizáló elitje előtt, és gyűjtőponttá a magánszektor számára. Ennek következményeként üzletemberek, vállalkozók és iparosok kezdték saját gazdasági céljaikat a gazdasági fejlődés és növekedés nemzeti céljaival azonosítani, és vállalataikat a nemzeti érdem részeként felfogni.²⁷ Így a gazdasági nacionalizmus részben a japán modernizáló elit által megfogalmazott és bevezetett átfogó gazdasági stratégia nem várt következményeként jelent meg, és összekapcsolja a magánszektor törekvéseit a nemzeti stratégiákkal összefogva azokat egy szélesebb nemzeti célban. Ez viszont egy hazafias érzület és egy erősebb gazdasági nacionalizmus érzetét vetítette előre.

A kormányzat ösztönözte a fejlesztési célok kiemelését, annak érdekében, hogy magángazdasági szövetségek révén valósuljanak meg, és ismételten a japán gazdaság és ipar „nemzeti érzületéhez” fordult.²⁸ Következésképpen szoros szálak fűzték össze az államot és a nagytőkét, amit csak erősített a japán állam növekvő gazdasági hatalma. A japán iparosítás egyre erősítette a gazdasági nacionalizmust, a biztonsági megfontolásokhoz és a nemzeti gazdaság képéhez kapcsolva azt. A japán állam szándékosan használta fel a gazdasági nacionalizmust 1931 óta a fejlesztés eszközeként, az átfogó gazdasági növekedés és fejlesztés céljára. A Meidzsi-restauráció óta viszont minden japán kormány olyan nemzeti fejlesztési stratégiát ajánlott, mely a biztonság kérdéséből vezette le a gazdasági politikai lehetőségeket, ami viszont táplálta a gazdasági nacionalizmusnak kedvező környezet kialakulását.

Kína 1895-ös, Oroszország 1905-ös legyőzésével, Korea 1910-es elfoglalásával és a Kínának 1915-ben benyújtott huszonegy kívánsággal²⁹ Japán Kelet-Ázsia kizsákmányolásának érett nagyhatalmi résztvevőjévé vált. Az I. világháború során Japán kiterjesztette a piacait erre a körzetre, megszilárdította hazai iparstruktúráját, és kísérletet tett arra, hogy betöltse a politikai vákumot Kína Santung tartományában.³⁰ Otthon Japán modern ipari állammá vált az I. világháború alatt, és alapvető társadalmi-gazdasági átalakuláson, valamint jelentős gazdasági növekedésen és fejlődésen

ment keresztül. Ezek a gyors változások, amelyek csak kihangsúlyozták a japán gazdaság és társadalom szociális-gazdasági feszültségeit, az 1930-as években kerültek az előtérbe, és a gazdasági nacionalizmus virulens formájában nyertek kibontakozást.

Az 1930-as években a japán gazdasági nacionalizmus elsőrendű céljává az autarchia vált. A fasiszta Olaszországhoz és a náci Németországhoz hasonlóan Japán is gazdaságilag független akart lenni, és nem akart közvetlen ellenőrzésén, illetve fennhatóságán kívül eső nyersanyagokra kényszerülni. Az agresszív háborúra készülő japán militaristák örömmel fogadták a lehetőséget: a nemzeti önellátást és autarchiát felölelő politika logikusan következett az esetleges háborúból.³¹

A japán gazdasági nacionalizmusnak lendületet adtak a húszas években illetve a harmincas évek elején bekövetkezett válságsorozatok, melyek hangsúlyozták az ország strukturális hiányosságait, és felerősítették az első világháború utáni egyenlőtlen gazdasági fejlődését. Ezen gazdasági problémák élén az egész országra kiterjedő mezőgazdasági válság állt. A húszas évektől a harmincas évek közepéig Japán mezőgazdasága a csökkenő árak hosszú trendjétől szenvedett, amit súlyosbított a parazita földesúri rendszer, a nadrágszj bírlat és az elszegényedés által sújtott parasztság. A feszülő társadalmi nyugtalanság időről időre elősegítette a harcos fasiszmus,³² az autarchia és az expanzionizmus fejlődését. A vidék nyomorúságát felerősítették az egymást követő gazdasági és pénzügyi válságok, melyeket hol inflatorikus, hol deflatorikus ciklusok jellemeztek a húszas évek nagy részében.³³ Japánnak a gazdasági válságok leküzdésére tett kísérleteit főként a nemzetközi feltételek határozták meg: a nagy válság, a kelet-ázsiai politikai helyzet, és különösen a „Kína probléma”. Először is Japán egy a szomszédot tönkretévő politikát folytatott az alacsony átváltási árfolyamok által megnövelt exportjával. A gazdasági racionalizmusnak ez a változata jelentős politikai veszélyeket hordozott magában, a japán üzleti érdekek mégis sürgették a bevezetését. Japánnak a különböző gazdasági válságok leküzdésére tett lépései általában sikeresnek bizonyultak, de csupán a világ közvéleményének erőteljes bírálata és ellenzése árán.³⁴ Következésképpen Japán egyre emelkedő vámkorlátozásokkal nézett szembe, valamint fokozódó tiltakozásokkal és ellenintézkedésekkel az olcsó japán árukkal szemben. Ugyanakkor megnövekedtek a nehézségei a késztermékek piacainak fenntartásában is.

Az erősödő nemzetközi bonyodalmak és ellenségesség tekintetében Japán a „Shidehara diplomáciát” vezette be, ami az 1921–22-es Washingtoni Konferenciától fogva, és gyakorlatilag a húszas években végig a japán

külkapcsolatok vezérelvévé vált.³⁵ A „Shidehara diplomácia” a gazdasági változást a japán nemzetközi kapcsolatok központi kérdésének tekintette,³⁶ és így támogatta az együttműködést Angliával és az Egyesült Államokkal. Ennek a megközelítésnek a végét 1931-ben egy döntő fordulat jelezte a japán Kína-politikában, azáltal, hogy a japán gazdasági nacionalizmus összekapcsolódott az ázsiai földrészen történő területi terjeszkedéssel. Japán autarchiás politikájának első célpontja a természeti kincsekben gazdag Mandzsúria volt. Japán Kínával kapcsolatos politikája tehát a korábbi, háború előtti „együttműködéstől” a közvetlen katonai beavatkozás felé tolódott el, ami Mandzsúria megszállásához és a Japán bábállam, Mandzsuko megalakításához vezetett.³⁷ A gazdasági depresszió és a társadalmi elégedetlenség hatására a japán militarizmus és ultranacionalizmus párhuzamosan és egymást erősítve fejlődött. Japán a gazdasági önellátás és autarchia visszafordíthatatlan útján indult el. A szándék ezzel az volt, hogy az ellenséges világban megvédjék Japán létérdekeit és létrehozzanak egy autonóm gazdaságú birodalmat, hogy elszigeteljék Japánt a Nyugat uralta nemzetközi gazdaság bonyodalmaiktól. Az autarchia érdekében elhangzott legsokatmondóbb korabeli érvek vezettek a durva gazdasági nacionalizmushoz, mint egyik megfigyelő megjegyzi: „...Japánnak nincsenek természeti forrásai ... elsőrendű érdeke kell, hogy legyen ezek megszerzése. ... Rendkívüli erőfeszítések szükségesek az export növelésére, hogy fizetni tudjanak a nyersanyagokért. ... Japán gyenge helyzetben van, mivel kevésbé iparosodott a nyugati államoknál ... Japán politikailag is hátrányos helyzetben van, lévén az egyetlen nem fehér ipari állam ...”³⁸ A japán döntéshozók azonban úgy érezték, hogy az országot nem képesek megvédeni gazdaságilag, egyesek azt mondták, hogy Japán azért nem lehetett gazdaságilag önellátó, mert az angolok, illetve az amerikaiak Japánnak nem engedték meg az angol–amerikai gazdasági rendszerbe való bejutást. Az „elszigeteltség” érveléshez szorosan kapcsolódott Japán állítólagos sérthetősége, ami arra készítetett néhány japán nacionalistát, hogy kitarson amellet, hogy amennyiben Japán a gazdasági internacionalizmust fogja alkalmazni, mint azt a „Shidehara diplomácia” kifejti, akkor békeidőben a külföldi hatalmakra kell támaszkodnia az alapvető nyersanyagokat illetően, háborúban pedig a nyomorral kell szembenéznie. A nemzeti fennmaradáshoz ezért a nyersanyagokhoz és az élelmiszerkészletekhez való hozzájutás biztosítására van szükség, és Mandzsúria „logikus” lépésnek látszott.

Az 1931–32-es Mandzsúria-i incidens sodorta Japánt az első összeütkezésbe Nagy-Britanniával, az Egyesült Államokkal és Kínával, amit Kína 1937-es megszállása és az 1941-es csendes-óceáni háború követett. Össze-

gezve elmondhatjuk, hogy Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa uralkodó vonása volt a második világháború előtti diplomáciájának. Kezdetben a gazdasági nacionalizmus a nemzetépítés eszközeként szolgált és lényegében védekező, befelé tekintő volt. Azonban hamarosan összekapcsolódott az agresszív gazdasági növekedési és fejlesztési politikával. A harmincas évek elejének társadalmi-gazdasági válságaitól és a nemzetközi gazdasági rendszert szétzúzó nacionalista és autarchikus blokkok megjelenésétől hajtva Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa összekapcsolódott politikai ellenpontjával, hogy megszülethessen egy, az autarchiához és a gazdasági önálláshoz kapcsolódó, terjeszkedő nemzeti politika egészen annak 1945 augusztusi megszűnéséig.

Japán „új” gazdasági nacionalizmusa

Az 1945-ös katonai vereséget követően a legyőzött Japánt arra kényszerítették, hogy a háborút a külpolitika elfogadhatatlan eszközének nyilvánítsa, és lemondjon expanzionista terveiről és politikájáról. A Meidzsik által támogatott *fukoku kyohei* (gazdagítsd az országot, hogy erősödjön a hadsereg) politikájának a helyét a „gazdaság az első” hozzáállás váltotta fel³⁹, a *boeki rikkoku* (a kereskedelemmel és az exporttal építsd az országot) új vezéreszméjével, melyek döntő elemeivé váltak Japán feltűnő háború utáni gazdasági helyreállítása, növekedése és terjeszkedése megvalósításának. Míg Japán „régí” gazdasági nacionalizmusa agresszív, terjeszkedő és idegengyűlölő volt, a második világháború utáni „új” gazdasági nacionalizmus „a külvilág változásainak eredményeként a nemzet előtt álló kérdésekre összpontosított.”⁴⁰ Irányultsága ugyanakkor befelé tekintő volt, biztosítva a külföldi gazdasági versennyel és uralommal szembeni védelmet, segítette a gyors gazdasági helyreállítás és növekedés érdekében tett általános erőfeszítéseket csakúgy, mint az ebből következő japán gazdasági expanziót az egész világon.

A háború utáni japán gazdasági nacionalizmus születését az amerikai megszállásig (1945–1952) vezethetjük vissza, amikor a belső és a külső erők és folyamatok egy nem agresszív, védekező és befelé tekintő gondolkodást hoztak létre. Az országon belül a SCAP (a Szövetséges Haderők Legfőbb Parancsnoka) egy sor széles körű reformot kezdeményezett a háború előtti expanzionizmus gyökereinek a felszámolására. Japán lenyűgöző katonai gépezetének 1945-ös felszámolása gyakorlatilag a politikai erőként való megsemmisítését jelentette, a földreform-program pedig megoldotta a háború előtti Japán legnagyobb társadalmi-gazdasági problémáját.

A *zaibatsu*-k (hatalmas ipari egyesülések) felszámolása kiszabadította a japánokat azok oligopolisztikus szorításából és biztosította a piaci erők akadálytalan működését.⁴¹ Ezeknek a megszállási reformoknak a megvalósítása érdekében a SCAP kénytelen volt Japán nemzeti bürokráciájának az együttműködésére támaszkodni, amely ebben a folyamatban megerősítette a szerepét, és kiterjesztette adminisztratív hatalmának a hatóterét.⁴² Az állami bürokrácia nem csak személyesen is érdekeltté vált a SCAP politikájának e megvalósításában és megtervezésében, hanem vezető szerepet és cselekvő felelősséget nyert a korlátozottan rendelkezésre álló források elosztásában. Ez tovább erősítette politikai helyzetét.

Az amerikai megszálló erők helyreállító tevékenységének számos, a japán gazdaságpolitikát érintő nem szándékos következménye volt. Az amerikai megszállás 1. segítette helyreállítani és kiterjeszteni a japán bürokrácia hatalmának és tekintélyének az alapjait, mely viszont 2. felelősséget vállalt a gazdasági helyreállítás és növekedés előmozdításáért, ami 3. arra sarkallta az állami bürokráciát, hogy aktívan intervencionalistává váljék. A bürokrácia pedig kigondolta a nemzeti célokat és stratégiákat, elszánta magát, hogy elkerüli a külföldi gazdasági uralmat, és remélte, hogy belépnek az ipari hatalmak sorába. Ez mutatja, hogy milyen fontos szerepet töltött be a gazdasági nacionalizmus Japán háború utáni fejlődésében. Születését a bürokratikus hatalmat és tekintélyt kiterjesztő megszállási törvénykezéseknél és a nemzeti céloknál való megragadásban foghatjuk meg.

Nemzetközileg a háború utáni japán gazdasági nacionalizmus alapvető ismérve a szoros kötődés volt a Pax Americanához, a nemzetközi gazdasági és biztonsági rendszer amerikaiak által uralt szisztémájához. A japán gazdasági nacionalizmus számára a döntő fordulat a hidegháború európai és keletázsiai felerősödése, a kínai polgárháború és a veszélyes koreai helyzet hozta. Ezek az események és körülmények arra ösztönözték az Egyesült Államokat, hogy módosítsa Japánnak a háború utáni csendes-óceáni térségben szánt szerepével kapcsolatos elképzeléseit.⁴³ A nemzetközi kommunista fenyegetés egy politikailag és gazdaságilag szilárd Japánt tett szükségessé. Az amerikai politikusok elkezdték a háború előtti japán csendes-óceáni merkantilista politikát hibáztatni. Most át kellett volna alakítani és megreformálni a japán gazdaságot, de csak megfelelő garanciákkal. Japán beolvadna a Pax Americana rendszerébe, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy Japán teljes mértékben élvezze a nemzetközi piacokhoz és a nyersanyagokhoz való hozzájutás előnyeit, és mindenekelőtt egészében helyreáll Japán politikai szuverenitása és függetlensége. A háború utáni japán szerep-ről alkotott ezen megváltozott amerikai elképzelés hozzájárult Yoshida mi-

niszterelnök kettős törekvéséhez, hogy újjáépítse Japán gazdaságát, és helyreállítsa politikai függetlenségét és szuverenitását.⁴⁴ Yoshida elképzelései megvalósultak. Az amerikai–japán békeszerződés 1951. szeptember 8-án helyreállította 1952 márciusától Japán szuverenitását. Nem sokkal ezután Japán bebocsátást nyert az amerikaiak uralta gazdasági rendszerbe, és egy kétoldalú biztonsági megállapodással Japán az amerikai politikai és stratégiai fékentartási rendszer sarokköve lett. Japán gazdasági előnyöket nyert politikai és stratégiai függősége árán.

Több Japán politikus felismerte azokat az előnyöket és jótéteményeket, melyek a San Francisco-i Szerződés rendszeréből következtek. A „gazdaság elsőbbségének” elvétől vezérelve Yoshida miniszterelnök és több követője jelentékeny erőfeszítéseket tett, hogy legyőzze az Amerikával szembeni alárendelt japán pozícióval kapcsolatos ellenérzéseket és gátlásokat.⁴⁵ Japán új gazdasági nacionalizmusának a döntő kihordási periódusában a meghatározó tényezők egyike a legyőzött országnak az Egyesült Államoktól való függősége volt a piacokért, az olcsó nyersanyagokért, az egyéb forrásokért és a katonai védelemért. Japán politikai és gazdasági visszatérését a világgözösségbe az Egyesült Államok vezényelte, ami lehetővé tette az utóbbi számára, hogy jelentős befolyást gyakoroljon Japán ázsiai külpolitikájára.⁴⁶ Tehát Japán új nacionalizmusa az ötvenes évek összetett nemzetközi politikai gazdasági környezetében gyökerezett, és az Egyesült Államoktól való teljes függése határozta meg.

Japán első tapogatózó, háború utáni lépéseitől kezdve nagyobb gazdasági autonómiát követelt belső gazdasági gyengesége, a hidegháború megnövekedett veszélyei és az amerikai–japán kapcsolatok határozott egyenlőtlensége ellenére. Az amerikai gazdaság sokkal nagyobb és erősebb volt a japánnál. Az amerikai vállalatok gyorsan növelték hatáskörüket a világban, Japánt is beleértve, amelynek a gazdasági megújulása izgalmas lehetőséget nyújtott az amerikaiak külföldi beruházására. Nagyon hamar felfogták, mennyire korlátozzák őket Japán nacionalista korlátozásai. A japán bürokráciát és a gazdasági elitet felriasztották az amerikai társaságok agresszív kísérletei. Ellenszegültek azoknak a kezdeményezéseknek, hogy az amerikaiak a technológiatranszfer és a Japánban alapított, illetve megszerzett leányvállalatok révén megvegyék a lábukat a japán piacon.⁴⁷ A japánok félelme az amerikai multinacionális társaságok gazdasági uralmától a nacionalista reakció egész hullámát váltotta ki, hogy megvédjék a japán gazdaságot a külső dominanciától és befolyástól.

Az intézményes japán válasz a külföldi gazdasági kihívásra kiváltotta a gazdasági nacionalizmust a belső gazdasági növekedést és fejlődést célzó

költségvetési döntések egész soránál, ami egy olyan bonyolult bürokratikus ellenőrzési rendszert hozott magával, amely biztosította a japán piacokat és beruházásokat.⁴⁸ Japán átfogó stratégiája az ötvenes években ezeket a szűk nemzeti érdekeket tükrözte, ahol előkelő helyen állt a gazdasági fennmaradás, a gazdasági biztonság és a függetlenség. Ugyanakkor a Japán szorosán vett gazdasági érdekeit képviselőknek sikerült szimpátiát kiváltani külföldön Japánnak az erőforrásokban szegény, és a súlyos gazdasági feltételek által sújtott ország mivoltát hangsúlyozva. Az Egyesült Államok elismerte Japán „speciális körülményeit”, valamint rendkívüli érdekeit, és a kedvezmények a nemzetközi csere, illetve kereskedelem területén érvényesültek. Általánosan elismerték, hogy Japán még nem elég erős a világgazdaságban teljesértékű és egyenlő partnerként való részvételhez.⁴⁹

A Japán kedvezőtlen gazdasági helyzetét illető amerikai felfogást nézve, az Egyesült Államok szabad utat adott a feltörekvő japán gazdasági nacionalizmusnak. Míg elősegítették Japán gazdasági fejlődését, az amerikaiak politikai életének liberalizálódásában bíztak. Gyorsan lazítottak a szigorú megszállási politikán, hogy felgyorsítsák Japán ipari helyreállítását a negyvenes évek végén. Viszont a Japán feltörekvő gazdasági nacionalizmusában érdekelt hatalmas erők közvetve hozzájárultak a hosszú távú amerikai politikai és katonai tervek megvalósulásához Ázsiában.

A megszállás utáni időszakban az amerikai politika szándékai ellenére erősítette Japán új gazdasági nacionalizmusát. Ez nem azt jelentette, hogy Japán érzelmileg még nacionalistábbá vált, vagy, hogy nem volt hajlandó együttműködni a többi nemzettel, hanem azt, hogy Japán új gazdasági nacionalizmusa működni fog az új gazdasági és politikai keretek között. Japán fejlesztési energiái csaknem kizárólag a helyi piac és a könnyűipari export felé irányultak. A megszállás utáni japán gazdaságpolitika az ötvenes évek közepére új intézményes összetartó erőket halmozott fel: megjelent a tervezés, a gazdasági nacionalizmus pedig az új berendezkedés egyik támasztékaként szolgált. Az állami bürokrácia csakúgy, mint a múltban, kulcsszerepet játszott ezeknek a folyamatoknak az irányításában. A gazdasági bürokrácia gyámkodása mellett⁵⁰ a gazdasági ellenőrzés és felügyelet új rendszere fejlődött ki. Azonban a csendes-óceáni háború és az amerikai megszállás időszakával ellentétben, amikor az ellenőrzött gazdaság (*tosei keizai*) merev rendszere volt jellemző, most a gazdasági irányítás nem tett kísérletet arra, hogy közvetlenül ellenőrizze a gazdaságot, hanem a *gyosei shido* (adminisztratív irányítás) burkolt rendszerére támaszkodva⁵¹ terelte a magánszektort a kívánt irányba.

A bürokratikus ellenőrzés alapjául az 1949-es ideiglenes intézkedés-

ként elfogadott Valuta- és külkereskedelmi törvény szolgált. Ez szigorú valutaellenőrzési és importengedélyezési eljárásokat vezetett be. Ezeket a szabályokat nem érvénytelenítette a SCAP, így Japán az amerikai megszállásból protekcionista országgént került ki. Az ezt követő években a gazdasági bürokrácia kizárólagos hatalmát arra használta, hogy a korlátozott külkereskedelmi és a valutaellenőrzési rendszer segítségével támogassa az ipari fejlődést és a külkereskedelmet, megvédve a japán gazdaságot a külföldi versenytől és uralomtól. Az Egyesült Államok mindezek ellenére elmulasztott bármit is tenni a liberális világgazdasági rendszerről alkotott amerikai képpel éppen ellentétes japán valuta- és külkereskedelem-ellenőrzési rendszerrel szemben.

Japánnak viszont először nem sikerült megszereznie a GATT-tagságot. Az 1942-es elutasítás után Japán kitartott, amíg 1955 szeptemberében elnyerte a felvételt. Ez azonban pirruszi győzelemnek bizonyult. Tizennégy ország kivonta magát az alól, hogy megkülönböztetés nélkül kezelje Japánt a GATT Alapszabályának 35. cikkelyére hivatkozva.⁵² Ez, és a GATT-tal kapcsolatos ezt követő egyéb problémák súlyosbították Japán tartós kereskedelmi egyensúlyzavarait. A gazdaságpolitika önvédelmi és megtorló jellegű megközelítése Japán számára már túlhaladottá vált. Az export fontosságát hangsúlyozva Japán fokozatosan magáévá tette az „exportálni vagy éhezni” mentalitást.

Japánnak a nemzeti érdekek megsértéséből táplálkozó új gazdasági nacionalizmusa formálta ki a japán kereskedelempolitika ésszerű magyarázatát, „az export növelését és az import korlátozását.”⁵³ Ebből a szempontból a nagytőke és a gazdasági bürokrácia hasonló elképzeléseket és véleményeket vallott. A gyakorlatban Japán önvédelmi gazdaságpolitikája a nagytőke támogatásával és a bürokrácia szakértelmével indult. Az ötvenes és a hatvanas évek folyamán a gazdasági nacionalizmust a MITI aktivista gazdasági intézkedései fejezték ki legerőteljesebben, melynek hivatalnokai a nemzetközi gazdaságpolitikát a helyi gazdaság kiterjesztésének tekintették, Japán nemzeti érdekét a lehető legmagasabb bruttó nemzeti termék elérésében látták, és úgy vélték, hogy Japánt megilleti a különleges védelem, hiszen gyenge ország.⁵⁴

Az EGK 1958-as megalakulása láttán és a GATT-ba való 1955-ös belépés után Japán támadhatónak érezte magát, így a vám-, illetve nem vámjellegű korlátozások komoly rendszerét építették ki.⁵⁵ Az importtal szembeni védekező lépések hatékonysága nemsokára közmondásossá vált, és a többi országok visszaesőnek kezdték minősíteni Japánt, hogy nem liberalizálja a kereskedelempolitikáját a GATT szabályainak megfelelően.

Japán hármass védelmi vonala, amely az importkorlátozásokból, a valuta-szabályozásból, valamint a vám-, illetve nem vámjellegű korlátokból állt össze, olyan szoros volt, hogy az ötvenes években, de a hatvanas évek jó részében is a japán termékek és a külföldi import közötti verseny gyakorlatilag ismeretlen volt a japán piacon. Japán kereskedelmi tárgyalásai a többi ipari államokkal, különösen Nagy-Britanniával és Nyugat-Németországgal távolról sem voltak békésnek nevezhetők. Állandó viták dúltak az Egyesült Államok és Japán között kisebb kereskedelmi kérdésekben.

Japán 1960-as Nemzeti jövedelem megkétszerezési terve évi 9–10%-os külkereskedelmi forgalomnövekedést irányzott elő 1961 és 1970 között.⁵⁶ Exportirányultságú növekedési stratégiája követése közben Japán állandóan panaszokat emelt a kereskedelmét sújtó különböző nemzetközi akadályok ellen, és azt állította, hogy Japán a végsőkig elment az import-forgalom liberalizálásában. Amikor csigalassúságú reformokba kezdett, Japán hangsúlyozta egyedülálló társadalmi és gazdasági viszonyait, valamint a forrásokban való szegénységét, hogy magyarázatot adjon a külföldi importtal és beruházásokkal szemben hozott önvédelmi intézkedésekre. Egyáltalán nem meglepő, hogy Japánt gyakran bírálták és vádolták, hogy kettős politikát folytat, mivel a japán vezetők követelték a japán árukkal szembeni diszkrimináció megszüntetését, bár ők maguk ragaszkodtak a külföldi beruházás és import ellenőrzése szigorú rendszerének fenntartásához. Az 1960-as évek elején, amikor a japán gazdasági terjeszkedés már jócskán megindult, az Egyesült Államok és a különböző nemzetközi gazdasági szervezetek (GATT, IMF, OECD) tagjai lényeges változások bevezetését követelték Japán önvédelmi gazdaságpolitikájában. Japán azonban nem is szándékozott, nem is volt képes erre ígéretet tenni ebben az időben.⁵⁷

Az idő múlásával azonban egyre növekvő nyomás nehezedett Japánra a kereskedelem és a beruházások liberalizálása irányában. De egészen 1972–1973-ig Japán nem tett érdemi lépéseket ezeknek a panaszoknak az orvoslására. Az 1960-as évek elején, amikor Japán megkezdte világméretű gazdasági növekedését, a befolyásos japán körök felismerték, hogy a változatlan gazdasági növekedés és haladás idővel megköveteli a szoros gazdasági nacionalizmus enyhítését az „internacionalizmus” érdekében.⁵⁸ Ennek az átmenetnek a sikere attól függ, hogy liberalizálni merik-e a gazdaságot, vállalva annak a kockázatát, hogy a japán gazdaság politikai erői átstrukturálódnak.

A japán gazdaságot gyakran nevezik „Japán Rt.”-nek, a nagytőke, a gazdasági bürokrácia és a kormányzó Liberális Demokrata Párt közös és összehangolt korporativizmusa miatt. A „Japán Rt.” egyre inkább a centri-

petális erőnek mutatkozik, de különösen a japán piacnak a külső támadásokkal szembeni védelmében bizonyult hatékonyak.⁵⁹ Egyes megfigyelők a „Japán Rt.” szerepét abban összegezték, hogy védi Japán nemzeti gazdasági orientációját otthon és külföldön egyaránt. Mások ezt a helyzetet úgy fogják fel, mintha még nem is hallottak volna a sok elemző által állított szorosra kötött ellenőrzési rendszerről.⁶⁰ Számos példát sorolnak fel, amikor az együttműködés és az összehangolás szemelláthatólag nem sikerült, sőt eltéréseket okozott.

Az a feltételezés, hogy a homogén, protekcionista japán bürokrácia a külföldi import és a beruházások minimalizálásával maximalizálta az exportot és védte meg a hazai gazdaságot, sokkal védhetőbb, mint amilyennek látszik. A legutóbbi tanulmányok⁶¹ rámutattak, hogy a japán bürokrácia a másutt levő ellenfeleihez hasonlóan megpróbálja elfogadtatni és kiterjeszteni saját hatalmát és tekintélyét.⁶² Szigorúan követve a nemzeti gazdasági érdekeknek megfelelő céljait, erősítette a konfliktusokat, és versengést hozott létre az egyes minisztériumokon belül, és az egyes minisztériumok között.

Az 1960-as és 1970-es évek által kiváltott egyik ilyen ellentmondás annak a kérdése, hogy „nemzetköziesíteni” kell-e a japán gazdaságot a japán nemzeti gazdasági érdekeket a többi országhoz és a világgazdasághoz kapcsolva. A megszállástól egészen a hetvenes évek elejéig a legjelentékenyebb gazdasági bürokraták erősen protekcionistaak voltak. Az elmúlt három évtized java részében a MITI saját protekcionista gondolkodásmódját visszhangozták az ipar óriásai és újoncai csakúgy, mint a hanyatló iparágak. Nem volt viszont mindennapos a MITI együttműködése a Mezőgazdasági Minisztériummal, amelynek a bürokrácián belül a liberalizmus kérdésében folyó harcban saját megvalósítandó nemzeti terve volt. A Külügyminisztérium, amely támogatta az importliberalizálást, gyakran működött együtt a Pénzügyminisztériummal (MOF). Ez utóbbinak viszonylag liberális elképzelései voltak ebben a kérdésben, szemben a külföldi beruházások és tőke liberalizálásával kapcsolatos merev nacionalista megközelítéssel.⁶³

A hetvenes évek elején a japán döntéshozók többsége felismerte, hogy a gazdasági nacionalizmus japán változata büntetlenül már nem folytatható tovább. A japán gazdasági nacionalizmus intézményi alapjaiban különböző belső és külső változások kezdtek érelődni.⁶⁴ Mindazonáltal a kereskedelmi és beruházási liberalizálódás folyamata igen lassan haladt előre, mivel Japánnak az IMF, illetve a GATT nemzetközi szabályaihoz és megállapodásaihoz való alkalmazkodását hatékonyan késleltették az egymással versengő politikai és gazdasági érdekeltségek bürokratikus utóvéd-

harcai.⁶⁵ Japán lassú alkalmazkodása a külső ösztönzőkhöz alig járult hozzá a nemzetközi bírálókat élének csökkentéséhez, míg a kitartóan nacionalista attitűd bizalmatlanságot keltett az ipari országok körében. Ez a feszültség tovább súlyosbította az elkeseredettséget a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban.

Ilyen vita folyt 1969 és 1971 között az Egyesült Államokba irányuló japán textilexportról, egy olyan mennyiségről, amely nem tette ki a japán össztermelés 4%-át, és csupán 1%-a volt az amerikai textilfogyasztásnak. Mindenesetre az Egyesült Államok azzal fenyegetőzött, hogy Japán ellen alkalmazni fogja az Ellenséggel való kereskedelemre vonatkozó törvényt.⁶⁶ Nem sokkal ezen incidens után, a japán nacionalistákat alaposan felrázta az, amit ők a „Nixon-sokknak” neveztek. Nixon elnök 1971. július 15-én bejelentette azt a szándékát, hogy látogatást tesz a Kínai Népköztársaságban, azonban ezt a Japánnal való előzetes konzultáció nélkül tette. Ezt a diplomáciai összeütközést rövidesen követte Nixon elnöknek az augusztus 15-i bejelentése az Új Gazdaságpolitikáról. Felfüggesztette az amerikai dollárnak aranyra való beválthatóságát, és 10%-os adóval sújtotta az importot.⁶⁷ Tokió szilárdan meg volt győződve arról, hogy ezek az intézkedések Japánnak az Egyesült Államokkal szembeni kereskedelmi egyensúlytalansága kiegyenlítésére irányulnak az ide menő japán export rovására. Japán az előzetes várakozásoknak megfelelően védekezett az amerikai nyomás ellen, felmerült hogy értékeljék fel a jent, ami megerősítette azt a gyanút, hogy az alulértékelt jen a bűnös Japánnak az Egyesült Államokkal szembeni hatalmas kereskedelmi többlete kialakulásában. A dollár felfüggesztett konvertibilitására válaszul Japán elkezdte védeni az 1949-ben megállapított 360-as jen—dollár átváltási rátát, azért, hogy elkerülje a felértékelést. Hat héttel később Japán kénytelen felhagyni ezzel a költséges gyakorlattal, és a jent átértékelték a 308-as jen—dollár arányra. Válaszul az Egyesült Államok eltörölte az import felárakat.

A Nixon-sokkot követően az Egyesült Államok és az Európai Gazdasági Közösség egyre növekvő nyomást gyakorolt Japánra, hogy liberalizálja a gazdaságát. A japánok arra kényszerültek, hogy feladják a pozícióikat. A legtöbb japán vezető 1973 elejére elkerülhetetlennek tartotta az átfogó liberalizációs lépéseket, látva a növekvő világméretű ellenséges érzületet Japán kitartó restriktív politikájával szemben.⁶⁸ Tanaka miniszterelnök a *keidanren* (a gazdasági szervezetek japán szövetsége) és a fontosabb újságok által támogatva valóban sürgette a Japán külföldi beruházási tanácsot, hogy tegyen gyors lépéseket a tőkeliberalizálás érdekében.⁶⁹ A japán gazdaság nemzetköziesülése már úgy tűnt, jó úton halad 1973-ban, amikor az

„Alapvető gazdasági és társadalmi terv” (Tanaka ambiciózus terve „a japán szigetcsoport” újraformálására) egyenlő célként tűzte ki „a nemzeti jólét és a nemzetközi együttműködés előmozdítását.”⁷⁰ A japán gazdasági nacionalizmus döntő fordulópontjához érkezett a háború utáni fejlődés során. „A Washington által kezdetben támogatott és hosszú ideig elfogadott, védett nemzetközi gazdasági pozíciók legtöbbször”⁷¹ eddigre már hatályát veszítette. Kormánynyilatkozatban jelentették be 1973. május elsején, hogy „Japán 100%-ig liberalizált”. De, mint Chalmers Johnson kimutatta, a kormány továbbra is védett huszonkét kivételezett és stratégiai iparágat.⁷²

A reformintézkedések ellenére nem tűnt el a japán gazdasági nacionalizmus. A hetvenes évek közepére a legkézzelfoghatóbb vonása, a nemzeti sebezhetőségtől való félelem, ismét feltűnt. A nyersanyaghiány, „a szójabab-sokk” és az 1973-as OPEC olajembargó együttes hatása összezúzta Japán öntudatát és büszkeségét.⁷³ Japánnak a nyersanyagimporttól, az energiától és az élelmiszertől való teljes függőségének az ismeretében egy vezető japán hivatalnok *happo-yabure*-ként (minden oldalról védtelennek) összegezte országa fenyegető helyzetét 1974-ben.⁷⁴ Ez a gyötrődés Japán sebezhetősége és gyengesége felett, vezetett sok japánt arra, hogy a nemzetközi kérdések nacionalista megközelítése jól szolgálná az ország ügyét.⁷⁵

A korábbi esetektől eltérően a kedvezőtlen gazdasági változások nem váltották ki a gazdasági nacionalizmus frenetikus kitérőit a japánok között. Az olajembargó időleges aggodalmat okozott Japánnak és a világgazdaságnak, mivel Japán komolyan belekezdett gazdasága „nemzetköziesítésébe”. A MITI, a japán gazdasági nacionalizmus egykori megingathatatlan bástyája 1974 végére a protekcionizmust hivatalosan a nemzeti jólét fenyegetésének minősítette, és Japánt saját jószántából akarta „internacionalizálni”.⁷⁶

A hetvenes évek elejének két fő gazdaságpolitikai változására adott válaszként a japán gazdasági nacionalizmus megkezdte a jelenlegi szakaszába való belépését. Először bomlásnak indultak a Japán nemzeti gazdasági megalapozását övező szervezeti összetartó erők és intézményi keretek, átadva helyüket a gazdasági érdekek egyre szórtaabb központjainak. Másodszor, a nemzetközi és a belső nyomás hatására a japán bürokrácia nem volt többé képes vagy hajlandó az ország egész gazdaságának megvédésére a külső behatások ellen. A japán tőke és ipar kiemelkedése a hetvenes évek elején csökkentette a nagytőke kormánytól való függését, megkezdve így saját érdekeinek a követését. Végetért a háború utáni évek nagy részében

a japán gazdaságot uraló, egykor bensőséges kormány—nagytóke viszony. Ezen változások révén a „Japán Rt.” gondolat elavult, utat nyitva a japán gazdasági nacionalizmus új nekilendülésének.

Az „internacionalizálás” jótékonyan érintette Japán duális gazdaságának vezető szektorát, és megnövelte a nagytóke politikai autonómiáját, míg a lemaradt és nem hatékony gazdasági ágak a „nemzetköziesítésre”, mint a megélhetésük és a fennmaradásuk ellen irányuló közvetlen fenyegetésre tekintettek. Következésképpen a közép- és kisipar, a mezőgazdaság és a halászat a politikusokhoz és az állami bürokráciához fordult segítségért és támogatásért. Mindkettő pozitívan válaszolt, mivel ezeket a szektorokat országos fontosságúaknak tartják.⁷⁷ Az elmaradott szektorok, különösen a halászat és a mezőgazdaság váltak a fő partnerekké az állam által vezetett korporatista struktúrában, amely a hetvenes évek utolsó szakaszában fejlődött ki. A korporativizmusnak ez az új növekvő típusa uralja ma a japán gazdasági nacionalizmus intézményi szerkezetét.⁷⁸ Az új korporatista struktúra és a vele járó, a mezőgazdaságot, a halászatot és a többi lemaradó ágazatot támogató protekcionista politika lényeges kísérlet az „internacionalizmus” visszaszorítására, és a japán gazdaság élenjáró, illetve nemzetközileg versenyképes szektorai törekvéseinek a megakadályozására. Nem kétséges, hogy a japán gazdasági nacionalizmus a japán gazdaságpolitika jelentős és rugalmas túlélőjének bizonyult.⁷⁹

A japán gazdaság liberalizálása nem utalta a gazdasági nacionalizmust a feledés birodalmába. Ellenkezőleg, bebizonyította a rugalmasságát Japán gazdaságpolitikájában. Látva az egyre szaporodó külföldi követeléseket, hogy Japán „nyissa meg” a piacait a mezőgazdasági import számára, a japán gazdasági nacionalizmus lappangó erői egykor még politikailag újrafarmálódhatnak, aminek kiszámíthatatlan következményei lehetnek a nemzetközi gazdaságpolitikára.

Jegyzetek

1. Otto Hieronymi megállapítja: „Az alapvető változásoknak, melyek a hatvanas évek óta lejátszódtak a nemzetközi gazdaságban, az egyik következménye a gazdasági nacionalizmus fokozatos feltámadása volt az egész világon... míg a gazdasági nacionalizmus a hetvenes évek válságának oka és következménye volt, ez az egyik legfontosabb kérdés a nyolcvanas évek kilátásait illetően mind a fejlett, mind a fejlődő országok számára.” Lásd *Otto Hieronymi, szerk., The New Economic Nationalism*. New York, Preager Publishers, 1980. 1.
2. Lásd pl: *W. Link—W. J. Feld, szerk. The New Nationalism*. New York, Pergamon Press, 1978.

3. *Hans Kohn*, The Idea of Nationalism. New York, Macmillan, 1944. 10.
4. *Karl W. Deutsch*, Nationalism and Social Communication. Cambridge, Mass. MIT Press, 1966. 16.
5. Lásd *J. G. Hodgson, szerk.*, Economic Nationalism. New York, H. W. Wilson Company, 1933 és *A. G. B. Fisher*, Economic Self-Sufficiency. New York, Farrar and Rinehart, Inc. 1939.
6. *Hieronymi*, i. m. 30.
7. *Michel A. Heilperin*, The Trade of Nations. New York, Alfred A. Knopf, 1952. 94–95.
8. A fejlett ipari országok második világháború utáni nemzeti stratégiáit és céljait alakító politikai és gazdasági folyamatok alapos elemzésére lásd *Andrew Shonfield*, Modern Capitalism. London, Oxford University Press, 1969.
9. *Hieronymi*, i. m. 12.
10. Ezt a nézetet fejtette ki *Masataka Kosaka*, The International Economic Policy of Japan. in *Robert A. Scalapino, szerk.*, The Foreign Policy of Modern Japan. Berkeley, University of California Press, 1977.
11. Több érdekes, de egymással ellentmondó értékelése van a Meidzsi-restaurációnak és az eredetének: *W. G. Beasley*, The Meiji Restoration. Stanford, Stanford University Press, 1972; *Paul Akamatsu*, Meiji 1868: Revolution and Counter-Revolution. London George Allen and Unwin, 1972.; *Thomas M. Huber*, The Revolutionary Origins of Modern Japon. Stanford, Stanford University Press, 1981.
12. *Arcadius Kahan*, 19th Century European Experience with Policies of Economic Nationalism. in *Harry G. Johnson, szerk.*, Economic Nationalism in Old and New States. Chicago, University of Chicago Press, 1967. 19.
13. A Meidzsi-elit meg volt győződve arról, hogy élvezzi a japán nép támogatását abban a törekvésében, hogy a gyors iparosítás és a katonai fejlesztés révén biztosítsa a politikai függetlenséget.
14. Japánnak a gazdasági és a hagyományos nem gazdasági értékek és struktúrák integrálásáról lásd *G. G. Sansom*, The Western World and Japan. New York, Alfred A. Knopf, 1950. 437–44.
15. *Kanji Haitani*, The Japanese Economic System. Lexington, Mass., D. C. Heath, 1976. 19.
16. A legkiemelkedőbb támogatói Fukuzawa Yulichi, Kato Hiroyuki és Taguchi Ukichi voltak, lásd *Sansom*, i. m. 438–440.
17. *W. W. Lockwood*, The Economic Development of Japan. Princeton, Princeton University Press, 1968. 539.
18. *David E. Owen*, Imperialism and Nationalism in the Far East. New York, Hort and Co. 1929. 63.
19. *Lockwood*, i. m. 540.
20. *John O. Orchard*, Japan's Economic Position. New York, McGraw–Hill, 1930. 89–90.
21. *Lockwood*, i. m. 531.
22. *Byron K. Marshall*, Capitalism and Nationalism in Prewar Japan. Stanford, Stanford University Press, 1967. 114.
23. *Sakae Tsunoyama*, Government and Business. Tokio, University Press, 1980. 11.

24. A részleges fordítást lásd: *Ichiro Inukai*, The Kogyo Iken: Japan's Ten year Plan, 1884. *Kyoto Sangyo University Economic and Business Review*, No 6. 1979. május; és a kogyo iken általános magyarázatát és értelmezését lásd *Ichiro Inukai* és *Arlon R. Tussing*, Kogyo Iken: Japan's Ten Year Plan, 1884. *Economic Development and Cultural Change*, 16, No. 1. 1967. október.
25. u. a. 61.
26. *Takao Tsichiya*, Meiji Zenki Keizaisi Kenkyu (Gazdaságtörténeti tanulmány a Meidzsi-korszak első feléről). Tokió, University of Tokyo Press, 1944. 188. idézi *Inukai és Tussing*, i. m. 61.
27. Erre a pontra *Nakagawa* mutatott rá, Government. 217.
28. *M. Y. Yoshino*, Japan's Managerial System. Cambridge, Mass., MIT. Press, 1971. 21.
29. A kínai válasz kiváló történelmi elemzését lásd: *Chow Tse-Tung*, The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1960.
30. *John E. Schreicker*, Imperialism and Chinese Nationalism. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971. 247.
31. Lásd *James B. Crowley*, Japan's Quest for Autonomy. Princeton, Princeton University Press, 1966.
32. A japán militarista fasizmus társadalmi-gazdasági eredetéről lásd: *R. P. Dore-Tsutomu Ouchi*, Rural Origins of Japanese Fasism. in *James W. Morley, szerk.*, Dilemmas of Growth in Prewar Japan. Princeton, Princeton University Press, 1971. és *Richard J. Smethurst*, A Social Basis for Prewar Japanese militarism. Berkeley, University of California Press, 1974. A földesurak és bérlők kérdéséről lásd *Ann Waswo*, Japanese Landlords. Berkeley, University of California Press, 1977.
33. Lásd *Hugh T. Patrick*, The Economic Muddle of the 1920s. in *James W. Morley*, i. m. különösen 225–259. old.
34. u. a. 259.
35. Báró Kijuro Shidehara külügyminiszter (1924–1927 és 1929–1931) ígéretet tett Kína szuverenitásának és területi sértetlenségének a tiszteletben tartására. A „Shidehara diplomáciának”, vagy „gazdasági diplomáciának” a bukásáról szóló érdekes írás: *Akira Iriye*, The Failure of Military Expansionism. in *James W. Morley*, i. m. és *Nobuya Bamba*, Japanese Diplomacy in Dilemma. Vancouver, University of British Columbia Press, 1972.
36. *Kosaka*, i. m. 214.
37. A „Kína-probléma” katonai értékelésének egy belső elemzését nyújtja *Mark R. Peattie*, Ishiwara Kanji and Japan's Confrontation with the West. Princeton, Princeton University Press, 1975.
38. *Kosaka*, i. m. 214.
39. A gazdaság elsőbbségének koncepciójáról lásd: *Saburo Okita*: Japan in the World Economy. Tokió, The Japan Foundation, 1975. 45.
40. *Donald C. Hellman*, Japan and East Asia: The New International Order. különnyomat. New York Praeger Publishers 1974. 80.
41. Az amerikai megszállásról szóló legtekintélyesebb tanulmány még mindig: *Kazuo Kawai*, Japan's American Interlude. Chicago, University of Chicago Press,

1960. Lásd még: *Ronald P. Dore*, Land Reform in Japan. London, Oxford University Press, 1959. és *Eleanor M. Haldey*, Anti-Trust in Japan. Princeton, Princeton University Press, 1970.
42. A japán bürokrácia megszállás alatti funkciójáról érdekes elemzés található *John M. Maki*, Government and Politics in Japan. New York Praeger, 1962. 69–72. Maki azt mondja, hogy a bürokrácia elősegítette a könnyű átmenetet a régeből (a háború előtti rendszerből) a háború utáni berendezkedéshez.
 43. Japán szerepének új felfogását tárgyalja *Akira Iriye*, The Cold War in Asia. Englewood Cliffs, N. J. Prentice Hall, 1974. 173–176. *Joyce Kolko–Gabriel Kolko*, The Limits of Power. The World and the United States Foreign Policy 1945–1954. New York, Harper and Row, 1972. 300–325. és különösen 510–533.
 44. Yoshida miniszterelnök gazdaságnak elsőbbséget adó politikájáról és harcáról Japán szuverenitásának a helyreállításáért lásd *John Dower*, Empire and Aftermath: Yoshida Shigeru and the Japanese Experience, 1878–1954. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1979. 415–492.
 45. Jó példa erre Ikeda miniszterelnök elhallgatási politikája a Kölcsönös biztonsági szerződés 1960-as aláírása utáni heves sztrájkokat és tömegmegmozdulásokat követően. Részletes beszámolót ad a Kölcsönös biztonsági szerződés válságáról *George P. Packard*, Protest in Tokyo. Princeton, Princeton University Press, 1966.
 46. Különösen a Kínai Népköztársaságra, Tajvanra és Koreára való tekintettel. Lásd *Frank C. Langdon*, Japan's Foreign Policy. Vancouver, University of British Columbia Press, 1973. és *Chae-Jin Lee*, Japan Faces China: Political and Economic Relations in the Postwar Era. Baltimore, John Hopkins University Press, 1976.
 47. Bár Japánnak a külső gazdasági dominanciától való félelméből volt némi haszon, további aggodalomra készítették őket a Nyugat-Európában elhelyezett japán gazdasági megfigyelő állomások által gyűjtött gazdasági hírszerző jelentések, ahol a japán diplomáciai misszókhoz csatolt MITI és pénzügyminisztériumi hivatalnokok figyelték az „amerikai kihívásnak” a nyugat-európai termelésre és piacra gyakorolt hatását.
 48. *Saburo Okita*, i. m. 46.
 49. *Hugh Patrick*, American Foreign Economic Policy Towards the Western Pacific. in *Sir John Crawford–Saburo Okita*, szerk., Raw Materials and Pacific Economic Integration. Vancouver, University of British Columbia Press, 1978. 28.
 50. A japán gazdasági bürokrácia a Pénzügyminisztériumból (MOF), a Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztériumból (MITI), a Szállítási Minisztériumból, a Gazdaságtervezési Hivatalból, a Japán Bankból és az Ipari Fejlesztési Bankból tevődik össze. Kiváló magyarázó elemzést nyújt *Chalmers A. Johnson*, MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. Stanford, Stanford University Press, 1982. 35–82.
 51. Az adminisztratív irányításnak van egy egyedülállóan japán gyakorlata (*gyosei shido*), amely szerint a kormányhivatalok és ügynökségek az iparágakat és a vállalatokat informális eszközökkel, különösebb utasító hatóságok nélkül terelték a kívánt irányba. Ezen eszköznek a használatát a minisztériumok és az ügynökségek a törvény által számukra biztosított széles jogkör hangoztatásával iga-

- zolja, amely megváltoztathatatlanul leszögezi, hogy az ezen szabályozás alá eső iparágak fejlődésének előmozdításáért, szabályozásáért és irányításáért felelősek. A *gyosei shido* jogi interpretációját lásd *Hideo Tanaka, szerk.*, *The Japanese Legal System*. Tokió, University of Tokyo Press, 1976. 353–404. Lásd még *Dan F. Henderson*, *Foreign Enterprise in Japan: Law and Politics*. Chapel Hill, N. C. University of North Carolina Press, 1973. 204–206. és egy másik alaposan érvelő magyarázatot lásd *Chalmers A. Johnson*, *MITI and the Japanese Miracle*. 242–274.
52. Lásd *Garðner Patterson*, *Discrimination in International Trade: The Policy Issues, 1945–1965*. Princeton, Princeton University Press, 1966. 285–286.
 53. *Kosaka*, i. m. 210.
 54. *I. M. Destler, Priscilla Clapp, Hideo Sato és Harohiro Fukui*, *Managing and Alliance: The Politics of US–Japanese Relations*. Washington, D. C., Brookings Institutions, 1976. 80–81.
 55. *Kosaka*, i. m. 210.
 56. Economic Planning Agency, *National Income Doubling Plan, 1961–1970*. Tokió 1961. 74–77.
 57. Lásd *Leon Hollerman*, *Japan's Dependence on the World Economy*. Princeton, Princeton University Press, 1967. 228.
 58. A japán gazdaság „liberalizálásának” a kérdéséről lásd *Dan F. Henderson*, *Foreign Enterprise in Japan*. Raleigh, University of North Carolina Press, 1973. 237–290. A kérdés jogi oldalát vizsgálja *Chalmers A. Johnson*, *MITI... 275–301*.
 59. Lásd *Jon Woronoff*, *Inside Japan, Inc.* Tokió, Lotus Press, 1982. 131.
 60. A kormány–tőke viszonyról lásd *Kanji Haitani*, *The Japanese Economic System*. Lexington, Mass., D.C. Heath, 1976. 181. *Eugene J. Kaplan*, *Japan: The Government-Business Relationship*. Washington, D. C. Government Printing Office. 1972. 14. *The Economist*, *Consider Japan*. London, Duckworth, 1963. 16. és *Richard Halloran*, *Japan: Images and Realities*. New York, Knopf, 1970. 72.
 61. *John C. Campbell*, *Contemporary Japanese Budget Policy*. Berkeley, University of California Press, 1977. *Chalmers A. Johnson*, *Japan: Who Governs? An essay on Official Bureaucracy*. *Journal of Japanese Studies*, 1975. 1–28. *Haruhiro Fukui*, *Policy-Making in the Japanese Foreign Ministry*. in *Robert A. Scalapino, szerk.*, *The Foreign Policy of Modern Japan*. Berkeley University of California Press, 1977. 3–36.
 62. Az a tény, hogy nem sikerült megérteni a japán gazdaságpolitikai döntéshozatali rendszer hatalommegoszlásának, bürokratikus elitizmusának és konszenzusra irányultságának a hatását, egyes elemzőket (és apologetákat) arra a tévútra vezetett, hogy a sziget mentalitás elsősorban kulturálisan gyökerező hatásával magyarázzák Japánnak a nemzetközi gazdasági ügyekhez való nemalkalmazkodását.
 63. Lásd *Dan F. Henderson*, *Foreign Enterprise in Japan*. 237–249.
 64. Lásd *Destler és mások*, i. m. 81.
 65. Lásd *Philip H. Trezise*, *Japan in Wilfred L. Kohl, szerk.*, *Economic Policies of Industrial States*. Lexington, Mass., Lexington Books, 1977. 155.

66. Lásd *Destler, Haruhiro Fukui és Hideo Sato*, *The Textile Wrangle Conflict in Japanese–American Relations, 1969–1971*. Ithaca, Cornell University Press, 1979.
67. A válságról lásd *Susan Strange*, *The Dollar Crisis in 1971*. *International Affairs*, 48 1972. április 191–215.
68. *M. Y. Yoshino*, *Japan as Host to the International Corporation*. in *Isahia Frank, szerk.*, *The Japanese Economy in International Perspective*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1975. 288–289.
69. Lásd *Yoshino*, i. m. 298.
70. Lásd Economic Planning Agency, *Basic Economic and Social Planning*. Tokió, 1973. február.
71. *Destler és mások*, *Managing...* 167.
72. *Johnson*, MITI... 302.
73. 1973 nyarán az Egyesült Államok korlátozta a szójabab exportját Japánba a japán kereskedelmi társaságoknak az Egyesült Államokban folytatott spekulatív üzelvei miatt. Az „embargót” hamarosan megszüntették, és azóta a szállítások megszakítás nélkül folynak.
74. *Saburo Okita*, i. m. 198.
75. *Kosaka*, i. m. 221.
76. Bár az „internacionalizálás” kifejezés elvileg kétértelmű, itt most a japán gazdasághoz való hozzáférést lehetővé tevő kormánypolitikára vonatkozik. Lásd még *Johnson*, MITI... 301–303.
77. *T. J. Pempel–Keiichi Tsunekawa*, *Corporatism without Labor? The Japanese Anomaly*. in *Philippe C. Schmitter és Gerhard Lehbruch, szerk.*, *Trends toward Corporatist Intermediation*. Beverly Hills, Sage Publications, Inc. 1979. 266., 269.
78. *Pempel–Tsunekawa*, i. m. 266–267.
79. Lásd U. S. Congress. House Committee on Ways and Means, *United States–Japan Trade Report*. Committee Print, 96th Congress, 2nd session, Washington, D. C., U. S. Government Printing Office, 1980. 1.

*Olvásóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185-604
V. Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR Üzletközpont Őrs vezér tér Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	843-160/69
Szt. István krt. 25.	-
I. Bem u. 9.	314-334
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	352-346
József nádor tér 1.	181-401
CORVIN Áruház	185-850
Lenin krt. 17.	335-551
Hegedűs Gyula u. 43.	423-551
Baross u. 59.	491-505
SKÁLA Áruház	131-286
Petőfi Sándor u. 17.	852/222/28
Rákosfalva park 3/c (XV.)	189-013
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	847-274
	116-269

1K-941

